

Kortalan *Kelet-Európa*

Tanulmányok Niederhauser Emil emlékére

Szerkesztette

Mezei Bálint – Bartha Eszter – Bagi Dániel

Kortalan Kelet-Európa

Tanulmányok Niederhauser Emil emlékére

Kortalan Kelet-Európa

Tanulmányok Niederhauser Emil emlékére

Szerkesztette

Mezei Bálint – Bartha Eszter – Bagi Dániel

Budapest

2025

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

A kötet szerkesztők tudományos tanácsadói: Balogh András, Balogh László, ifj. Barta János, Barta Róbert, Bebesi György, Bíró László, Bodnár Erzsébet, Borsi-Kálmán Béla, Draskóczy István, Erős Vilmos, Filippov Szergej, Font Márta, Gebei Sándor, Halász Iván, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Juhász József, Kemény László, Ann M. Kleimola, Körmendi Tamás, Krausz Tamás, Majoros István, [Palotás Emil], Papp Klára, Penka Iv. Pejkovszka, Poór János, Ring Éva, Sashalmi Endre, Somogyi Éva, Soós István, Szarka László, Székely Gábor, Szilágyi Ágnes Judit, Szívós Erika, Szvák Gyula, Varga Beáta, Varga Zsuzsanna, V. Molnár László

© Szerkesztő: Mezei Bálint, 2025

© Szerkesztő: Bartha Eszter, 2025

© Szerkesztő: Bagi Dániel, 2025

© Szerzők, 2025

ISBN 978-963-489-908-2

ISBN 978-963-489-909-9 (pdf)

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Projektvezető: Egresi Nóra

Olvasószerkesztő, korrektúra: Mezei Bálint

English proofreader: Bartha, Eszter

Műszaki szerkesztő: Serf Egyed – eClassic

Tipográfia, borító: Balogh Katalin

Nyomda: Multiszolg Bt.

Tartalomjegyzék

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Kortalan Kelet-Európa– Tisztelgés egy korszakalkotó professzori életmű és egy több mint kilenc évtizedes szakmai műhely eredményei előtt	11
--	----

NIEDERHAUSER EMIL PROFESSZOR-AKADÉMIKUSRA EMLÉKEZVE

In memoriam Prof. Niederhauser Emil (1923–2010)	17
My memories of Professor Emil Niederhauser, member of the Hungarian Academy of Sciences	19
„Nidi tanár úrra” (Niederhauser Emilre) emlékezve	23
Történetírás– az emberszeretet szolgálatában	27
Kávés és cigaretta	31
Coffee and cigarettes	33
Niederhauser Emil professzor-akadémikus tudományos életművének rövid összefoglalása	35

A KELETEURÓPA-TÖRTÉNETI OKTATÁS KILENC ÉVTIZEDE AZ ELTE BTK-N

A keleteurópa-történeti oktatás múltja és jelene az ELTE BTK-n. Tanszéktörténeti vázlat	45
The past and present of the education of Eastern European history at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University. An outline of the history of the Department	55

A HISTORIOGRÁFIA LABIRINTUSAI – KONCEPCIÓK, NARRATÍVÁK, VITÁK

Az úgynevezett középkori „közép-európai típusú állammodell” – Történeti áttekintés és kritikai megjegyzések	65
Három Oroszország történet	79
Niederhauser Emil az orosz történelemről	101
„Második jobbság”, „porosz út”, „harmadik út” Szabó István és Niederhauser Emil történetírásában	111
„A köztes régiók.” Kelet-Európa a 20. századi brit történetírásban	125
Ukrajna: a „nemzetalkotó állam”?	137
Egy történet – sokféle értelmezés. Posztjugoszláv történetírások Jugoszláviáról	147
Megjegyzések egy történelmi analógia történetéről – Avagy miről szól a Sztálin–Hitler analógia?	159

A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR EGYETEMES TÖRTÉNETÉBŐL

– A RUSZTÓL A RZECZPOSPOLITÁIG

A Rusz „megkeresztelése” és az írásbeliség kezdetei	177
Halics–Volhínia a 13. század utolsó harmadában: a mongol, lengyel és litván érdekek között	191
A „keleti testvér” Nyugaton: Szent András apostol fejereklyéje Rómában	205
A diplomatic reset: the Davydov–Radziwill correspondence, 1520–1521	217
A lengyel–orosz konfrontáció történelmi gyökerei: keletkezése (16. század) – elmélyülése (17. század) – kibékíthetatlensége (18. század)	227

A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR MAGYAR TÖRTÉNETÉBŐL

– RÉGI KÚTFŐK LEGÚJABB ÉRTELMEZÉSEI

„Coronam et benedictionem accepit.” Megjegyzések Merseburgi Thietmar krónikájának Szent István király koronázására vonatkozó passzusához	253
Adj király, katonát! Hadvezetés és mozgósítás Magyarországon 1552-ben	299
Az európai lantjáték virágkora – Lantok Delhaes István (1843–1901) gyűjteményéből . . .	321

OROSZORSZÁG ÉS A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETÉBŐL

– KÉT ÉVSZÁZAD REMÉNYEI ÉS VALÓSÁGA

III. Péter mint „rossz uralkodó” II. Katalin „részletes” trónralépési manifesztumában . .	337
Az orosz abszolutizmus „felvilágosodása” pro et contra – A <i>Nakaz</i> és a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság	349
Egy korai szocialisztikus-dekabrista elgondolás az orosz társadalomról és államról – Pavel Pesztyel: <i>Az Orosz Igazság</i>	361
A kényszerszermunkára ítéelés jogi háttere a sztálinizmus idején (1934–1953)	375

A BALKÁN TÖRTÉNETÉBŐL – A FORRONGÓ FÉLSZIGET

OROSZ ÉS MAGYAR SZEMMEL

A Balkán helye és szerepe az orosz geopolitikai gondolkodásban 1878–1897 között . . .	393
A műrzstegi reformelképzelések előzményei: Burián István gondolatai a „Drang nach Salonika” veszélyéről és a humanitárius intervencióról mint a befolyásszerzés módszeréről, 1896–1899	405
Prof. Géza Fehér’s stay in Bulgaria (1922–1944) and his Proto-Bulgarian studies in the context of political trends	417

NYUGAT ÉS KELET KÖZÖTT FÉLÚTON – HOL IS FEKSZIK KÖZÉP-EURÓPA?

Képzelt nemzetek képzelt határokkal. Etnosz és szubetnosz a 19. századi Közép-Európában	433
--	-----

Apponyi György gróf felfogása államról és nemzetről konzervativizmusai jegyében	449
Történelem, nemzet és Sattelzeit a közép-európai kapcsolati térben	459
Műemlékvita osztrák és magyar történészek között:	
Pigler Andor, Kapossy János és Dagobert Frey példái	473
A magyar diaszpóra Prágában a két világháború között.	
Magyar egyetemisták a prágai egyetemeken	487
Lehet-e a zsidóság nemzet? Zsidó autonomista törekvések Ukrajnában 1917–1924	497

MAGYARORSZÁG ÉS AZ 1917-ES OROSZORSZÁGI FORRADALMAK

– ÉLMÉNYEK, ÉLETUTAK, EMLÉKEK

Az első világháborús hadifogság és a szovjetállam formálódása	
– Markovits Rodion: <i>Aranyvonal</i>	509
Dmitrij Petrovics Golitsin-Muravlin herceg magyarországi emigrációban	533
Egy oroszországi muszlim tanulmányai és egzisztenciális perspektívái	
az 1920-as évek Magyarországon	547

MAGYARORSZÁG 1945 UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

– AMI A KORTÁRS KÁNONBÓL KIMARADT

Szembenézés a holokausztra való emlékezés kérdésével, 1945–1948. Egy kódolt kudarc	
margójára	575
Szovjet katona Kelet-Európa földjén 1945-ben. Két civilizáció találkozása kortárs írók	
szemével. (Megjegyzések Márai Sándor „Föld, Föld!...” című könyvének margójára)	587
Munkáseletek- és életmódok az 1970-es évek elején. Megjegyzések Kemény István	
munkáskutatásaihoz	605

A KELETI BLOKK ÉS A GLOBÁLIS DÉL TÖRTÉNETÉBŐL – MAGYARORSZÁG

ÉS A HARMADIK VILÁG A SZUPERHATALMI ERŐTÉRBE

„A legeldugottabb kis indián faluban is részletesen ismerik az 1956-os	
szabadságharcunk történetét!” Magyarország és Paraguay kapcsolatai,	
1959–1969	623
Az egyiptomi újságíró. Ibrahim Ezzat a magyar hírszerzés célkeresztjében,	
1959–1961	639
Versengés győztesek nélkül? A keleti blokk országainak szíriai szerepvállalása	
az ’50-es és a ’60-as években (a keletnémet és a magyar példa alapján)	649

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Kortalan Kelet-Európa – Tisztelgés egy korszakalkotó professzori életmű és egy több mint kilenc évtizedes szakmai műhely eredményei előtt

MEZEI BÁLINT – BARTHA ESZTER – BAGI DÁNIEL

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet
Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék

2022 őszén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történeti Intézetének Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszéke nemzetközi, angol–oroszmunkanyelvű tudományos konferenciát (*“Nation, Statehood, and Historiography in East- and East-Central Europe” – Nemzet, állam és történetírás Kelet- és Közép-Európában*) hirdetett Niederhauser Emil, az ELTE, valamint Tanszékünk egykori professzora születésének századik évfordulója alkalmából. Tanszékünk oktatói közössége célul tűzte ki, hogy az elmúlt évtizedekben immár hagyománnyá vált biennális nemzetközi tudományos konferenciáinak sorát a 2023-as esztendőben egy Niederhauser professzor emlékének és munkásságának szentelt szimpóziummal gyarapítsa.

A széles szakmai közönséget és a diszciplína jeles képviselőit célzó konferenciafelhívásban az alábbi, Niederhauser Emil tudományos munkásságát legteljesebben lefedő „klasszikus”, továbbá az utóbbiakhoz szervesen kapcsolódó „új” témakörökben vártunk jelentkezéseket: dinasztikus, egyháztörténeti, diplomáciai, kulturális, gazdasági és egyéb kapcsolatok Kelet- és Közép-Európában a középkortól napjainkig; Kelet- és Közép-Európa fogalma, lényege eszmetörténeti, történetfilozófiai megközelítésben; a kelet- és közép-európai nemzet- és államfejlődés problémája a középkortól napjainkig; politikai eszmék Kelet- és Közép-Európában a középkortól napjainkig; a kelet- és közép-európai, illetve a Kelet- és Közép-Európáról keletkezett történetírás problémái, kérdései a középkortól napjainkig.

A 2025 ősziére elkészült kötet elsősorban a 2023. szeptember 28–29-én az ELTE BTK Történeti Intézetében tartott konferencián elhangzott előadások írott és szerkesztett változatait, 41 szerző összesen 38 (36 magyar és azonfelül 2 angol nyelvű) tanulmányát tartalmazza, akik 5 országot (Magyarország, Egyesült Államok, Bulgária, Oroszországi Föderáció, Egyiptom) és 18 különböző tudományos műhelyt képviselnek.

A kötet 9 nagy tematikai blokk (historiográfia, közép- és kora újkori egyetemes történelem, közép- és kora újkori magyar történelem, orosz és szovjet történelem, balkáni történelem, a közép-európaiság múltja, kérdése és attribútumai, az 1917-es oroszországi forradalmak magyar vonatkozásai, 1945 utáni magyar történelem, a keleti blokk és a Globális Dél kapcsolatai) egységére épül. Az egyes fejezeteken belül a tanulmányok jellemzően kronologikus rendben követik egymást.

Niederhauser Emil professzor (1923, Pozsony – 2010, Budapest), Széchenyi-díjas (2003) történész, az MTA rendes tagja (1992), Kelet- és Közép-Európa történetének nemzetközileg elismert, iskolateremtő kutatója volt, aki Egyetemünk mellett a Debreceni Egyetemen (1951-től 1984-ig; akkori nevén: Kossuth Lajos Tudományegyetem) is tanított, s ezzel párhuzamosan, 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének meghatározó munkatársaként működött. Publikációit főként magyar, angol, orosz, német és bolgár nyelven jelentette meg. Az összehasonlító Kelet-Európa-kutatások hazai megindítójaként a térség szinte valamennyi nyelvének ismeretében mélyrehatóan tanulmányozta az Orosz Birodalom és kultúra történetét, a balkáni népek történeti múltját és a félsziget háborús konfliktusait, a kelet-európai jobbagyfelszabadítást és a nemzetiségi kérdés evolúcióját, nemkülönben a történeti fejlődés regionális aspektusait-mozgatóit. Legfontosabb, magyar nyelven kiadott monográfiái sorából kiemelendők: *Bulgária története* (1959), *A jobbagyfelszabadítás Kelet-Európában* (1962), *Az orosz kultúra a XIX. században* (Sargina Ludmillával, 1970), *Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században* (1972), *Nagy Péter* (1974), *Nemzetek születése Kelet-Európában* (1976), *Nagy Frigyes* (1976), *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* (1977), *A Habsburgok. Egy európai jelenség* (Gonda Imrével, 1977), *Németország története* (Tokody Gyulával, 1983), *A történetírás története Kelet-Európában* (1995), *Oroszország története* (Font Mártával, Szvák Gyulával és Krausz Tamással, 1997), *Mária Terézia* (2000, 2004), *Kelet-Európa története* (2001), *A Romanovok* (Szvák Gyulával, 2002). Évtizedes régióspecifikus történettudományi vizsgálódásai nyomán kidolgozott Kelet-Európa-konceptiója sokrétű munkásságának egyik legtöbbször hivatkozott, nemzetközi jelentőségű eredménye. Úgyszintén évtizedeket felölelő egyetemi oktatói tevékenységének korszakos hatását az időközben vezető történészekké emelkedett, szellemiségét

tovább vivő és professzori-mentori emlékét ápoló tanítványainak hosszú sora példázza.¹ A kötet elejére illesztett, személyes hangú visszaemlékezésekből – amelyeket Font Márta, Penka Iv. Pejkovszka, Gebei Sándor, Krausz Tamás és Szvák Gyula professzorok jegyeznek –, egy szakmája iránt messzemenőig elhivatott történész-kutató, a hallgatói-diákjai későbbi tudományos pályafutását óvó figyelemmel nyomon követő professzor-pedagógus képe rajzolódik ki. Niederhauser Emil páratlan tudományos pályafutását és szakmai életművét Soós István, a történettudományok kandidátusa összegezte.

Eme kötet közreadásával – amely nem jöhetett volna létre az ELTE Bölcsészettudományi Kar és a Történeti Intézet támogatása nélkül –, Niederhauser professzor gazdag életművén túl, tisztelettel adózunk a fennállásának centenáriumához közeledő Tanszékünk valamennyi korábbi és napjainkban is aktív munkatársa előtt. A jubileumra elkészített tanszéktörténeti összefoglaló Juhász József professzor munkája és érdeme.

A niederhauseri értelemben vett Kelet-Európa (Köztes-Európa és a történelmi orosz térség európai részei) múltjának a középkortól a közelmúltig terjedő kutatása, az elődök nyomdokain haladva, töretlen lendülettel folytatódik. Niederhauser Emil professzor sorait idézve: „A történész mindig a maga jelenkorából indul ki, a múlt vonatkozásában azt tudja, amit az ő jelenkorában tudni lehet. Azt elsősorúan, hová vezetett egy bizonyos történeti fejlődés.”²

Budapest, 2025 ősze

- 1 Soós István (2010): †Niederhauser Emil 1923–2010. *Századok*, 144. (4). 1015–1025.; KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula (2010): Elhunyt Niederhauser Emil akadémikus, az ELTE professzor emeritusa. *Népszava*, 137. (73). 6. (2010. március 29.); SZÁSZ Zoltán (2010): †Niederhauser Emil 1923–2010. *Történelmi Szemle*, 52. (2). 299–301.; SZÁSZ Zoltán (2010): †Niederhauser Emil 1923–2010. *História*, 32. (4). 32–33.; CHOLNOKY Győző (2010): Színről színre. Tiszteletadás töredékesen Niederhauser Emil emlékének. *Kisebbségkutatás*, 19. (1). 7.; FODOR Mihályné – OROSZ István (2010): Niederhauser Emil halálára. *Klió*, 19. (2). 126–128.; HARSÁNYI Iván – SZÉKELY Gábor – JEMNITZ János (szerk.) et al. (2010): †Niederhauser Emil 1923–2010. *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből – Évkönyv – 2011*. 37. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest. 5.; CSÁNYI Vilmos (főszerk.) et al. (2010): Megemlékezés. Niederhauser Emil 1923–2010. *Magyar Tudomány*, 171. (7). 896.; ÁCS Zoltán (2023): Aki már fentről vezényel. Születésnap i üdvözet Niederhauser Emilnek (1923–2010). *ujszo.com* (A pozsonyi Új Szó weboldala, 2023. november 19.); VATAŠČIN Péter – SZARKA László (2023): Befejezett múlt – bizonytalan jövő. *ujszo.com* (2023. november 20.).
- 2 NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 327.

Nikolaus Emil

**NIEDERHAUSER EMIL
PROFESSZOR-AKADÉMIKUSRA
EMLÉKEZVE**

In memoriam Prof. Niederhauser Emil (1923–2010)

FONT MÁRTA

Niederhauser Emil professzor úr sokak számára az egyetemi katedráról ismerős, Debrecenben és Budapesten az ELTE-n hosszú évekig tanított, amellet, hogy tudományos munkája az MTA Történettudományi Intézetéhez kötötte. Én Szegeden végeztem egyetemi tanulmányaimat, így az egyetem padjaiban ülve nem hallgathattam a professzor úr előadásait. Mégis, első találkozásunk egyetemi éveimben történt, annak utolsó szemeszterében. Magyarországon hosszú hagyománya van annak, hogy az egyetemi hallgatók bemutatják tudományos dolgozataikat egy országos fórumon, ahová azok kerülhetnek, akiket saját intézményük támogat ebben. Ez a két évente sorra kerülő diákfórum az OTDK (Országos Tudományos Diákköri Konferencia), amelyet az idén már 36. alkalommal rendeztek meg. Amikor végzős hallgató voltam, a Debrecen Egyetem adott otthont ennek az eseménynek. Egy Kelet-Európa történetéről szóló szekció munkájában vettem részt, és mutattam be a 12. századi Ruszról szóló dolgozatomat. A szekció elnöke Niederhauser professzor úr volt. Dolgozatom elismerést válthatott ki belőle, mivel attól kezdve tanítványaként kezelte. Pályázataimhoz sok alkalommal kaptam tőle ajánlást, amelyek rendszerint azzal kezdődtek, hogy diákéveim óta ismeri és támogatja tevékenységemet. Tudományos fokozatszerzésemet is segítette pozitív véleményével.

Az 1990-es évek elejétől szaporodó pályázatok során Niederhauser Emil ajánlásával kerültünk a nyertesek közé Sashalmi Endre kollegámmal együtt. Közös pályázatunkhoz nemcsak ajánlást kaptunk Niederhauser professzor úrtól, hanem az elkészült kéziratok lektorálásával a köteteink¹ publikálását is segítette. Sokszor kerestük meg az MTA Történettudományi Intézetében, ahol ajtaja mindig nyitva állt előttünk. Kíváncsi volt arra, éppen mivel foglalkozunk, érdekelte véleményünk egy-egy frissen megjelent külföldi munkáról, vagy éppen információt kaptunk tőle az újdonságokról, hiszen rendszeresen írt recenziókat. Természetes volt, hogy

1 FONT Márta (1995): *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből*. JPTE, Pécs; SASHALMI Endre (1995): *Oroszország gazdasága a 15–18. században*. JPTE, Pécs.

a kerek születésnapján előtte tisztelgő kötetekben részt vettünk. Ahogy az is, hogy Sashalmi Endrével közös kötetünket² Niederhauser professzor úrnak ajánlottuk.

Megtiszteltetés volt, hogy az Oroszország történetéről írott monográfiában³ budapesti tanítványai mellett egy közös munkában is részt vehettem a professzor úrral. Ez a kötet nemcsak azt példázza, hogy Niederhauser Emil a fiatalabb kollegákkal szívesen dolgozott együtt, hanem azt is, hogy szerepvállalásaival hozzájárult a Kelet-Európát kutatók tudományos közösséggé formálásához. Nemcsak Magyarországon, hanem nemzetközi dimenzióban is, ahogy a „Niederhauser 100” konferencia résztvevőinek száma bizonyítja.

2 FONT Márta – SASHALMI Endre (2007): *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Pannonica, Budapest.

3 FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás (1997): *Oroszország története*. Maecenas, Budapest. (Második kiadása: Pannonica, Budapest, 2001.)

My memories of Professor Emil Niederhauser, member of the Hungarian Academy of Sciences

PENKA IV. PEYKOVSKA

Among the privileges of the students is the fact that during their studies they are fortunate enough to get to know and learn from professors, who are the most outstanding representatives of the academic discipline that they are studying. The inevitable comparisons between them render it possible to develop a preference for one or another, but the figures of all remain forever in the memory of their followers and students. For historians of Eastern Europe one of the most memorable personalities was undoubtedly Professor Emil Niederhauser.

My first meeting with Professor Emil Niederhauser dates back to the time of my studies in Budapest at Eötvös Loránd University in the early 1980s. At that time the development of bilateral political, economic and cultural relations between the socialist (and not only socialist) countries was strategic. As a result, the Bulgarian–Hungarian relations developed very intensively, following their thoroughly studied historical development. I first heard about Professor Niederhauser at home; my father often mentioned his name in connection with the celebration of the 1300th anniversary of the establishment of the Bulgarian state. It was officially scheduled for 1981 and there were initiatives to commemorate the event all over the world including Hungary. The main organizers and implementers of the event were the Bulgarian Cultural and Information Centers operating in various countries of the world. Accordingly, in Hungary the main organizer was the Bulgarian Cultural Centre in Budapest, whose director at that time was my father, Ivan Peykovsky. He maintained close ties (not only official, but also personal) with Hungarian specialists in Bulgarian history, not many in number, among them the most established Professor Niederhauser, who was based at the Institute of History and simultaneously, also taught at the University of Debrecen. As the author of the only concise history of Bulgaria written in Hungarian (1959) by a native Hungarian scholar, Professor Niederhauser was acknowledged and deeply respected as a well-known authority on Bulgarian history – also in the circles of his Bulgarian colleagues. The latter were familiar with his works on

Bulgarian medieval and revival history, and they also knew him well personally as he visited Bulgaria several times on his research stays (in 1951, 1966 and 1968) and he was also a member of the Bulgarian–Hungarian Joint History Commission, which was established in the early 1970s.

In the autumn of 1981, he was expected to be a guest of the Bulgarian Cultural Centre in Budapest in connection with the 1300th anniversary of the establishment of the Bulgarian state. I first met him there in person in October when he delivered a lecture on medieval Bulgarian history. The academic year had just started at Eötvös Loránd University, the first one for me (after taking a one-year preparatory course in Hungarian). We talked before and after his lecture. Our conversation started in Hungarian and ended in Russian as I had some difficulties with the Hungarian language. In spite of the preparatory course, it was still challenging for a foreign student to cope with this difficult language; as a first-year student, I also encountered problems with following the discussions and taking notes of the lectures at the university. I was really impressed by his warm and caring attitude: he was interested in how I felt in the new environment, what kind of plans I had for the future, and he also praised my Hungarian. When I told him that before coming to Hungary, I had studied for one year at the university in Bulgaria, he became very enthusiastic, and he started asking questions about his Bulgarian friends. One or two months ago, he had participated at the First Congress of Bulgarian Studies in Sofia, and he knew almost all of the famous names.

Subsequently, we met many times at the Bulgarian Cultural Centre on different occasions and of course, in 1983 when his 60th birthday was specially celebrated at the Bulgarian Cultural Institute in Budapest and his contribution in the field of Bulgarian studies was recognized by the Bulgarian state by awarding him the Cyril and Methodius Order of the Second Grade.

At that time Professor Niederhauser moved from Debrecen to Budapest to teach at the Department of Eastern European History of Eötvös Loránd University. For us, students – future historians – it was a real event, we respected him a lot, and it was an honor to take his classes. We were very proud that we could be his students and we could benefit from his great knowledge and creative thinking. Of course, since we had to take exams, it was also important how he treated the students, and the opinions were unanimous: he was an interesting lecturer, a great authority in his field, there was a lot to learn from him, and at the same time, he was also unreserved, unconventional, calm and very tolerant with his students. I remember his lectures: no notes in front of him, slow, calm and thorough narration, and serious analysis of the problems. He had the same calm and supportive attitude to his students during the exams. In fact, the exam was a kind

of a conversation, during which we could also learn new things or discover new perspectives.

Upon my return to Bulgaria, I decided to follow the “Hungarian line” in my continuing academic research. I started working in the state archives and somehow it became self-evident that I began to search, study and publish historical sources on the Bulgarian–Hungarian relations – something new at that time. Even though the Bulgarian–Hungarian Joint Commission itself was established with a similar purpose, somehow there were no concrete works and results in this respect. At the beginning of the 1990s, I wrote my dissertation on a similar issue. I maintained contacts with my Hungarian colleagues at the National Archives and with my host institution, the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. During my annual trips to Budapest with various archival and research assignments, I often visited Professor Niederhauser – in his office at the Institute, surrounded by his huge library including many books in Bulgarian. Our conversations always revolved around the new works and research projects of the Bulgarian historians. He was always interested in what was happening with his Bulgarian colleagues, asking about specific names and his close friends such as Professor Virginia Paskaleva and Professor Tsvetana Todorova. He asked both professional and personal questions, and he always impressed me with his exceptional attention and kindness. He always had a fresh knowledge of the Bulgarian academic literature, and he never failed to write a review of any important work in Bulgarian historiography in his usual comprehensive and thorough style – mostly in Hungarian but sometimes in Russian or in another language. I started to really understand and acknowledge his deep and meticulous knowledge of Bulgarian historiography fifteen years ago, when I worked on the bibliography concerning the Bulgarian part of the Japanese edition of his book entitled *The History of Historiography in Eastern Europe*. This was, of course, not very surprising for me as I have always been impressed by his efficiency, his fatigueless capacity for work and his full dedication to historical scholarship.

This is how I saw and remember Professor Emil Niederhauser.

„Nidi tanár úrra” (Niederhauser Emilre) emlékezve

GEBEI SÁNDOR

Azon szerencsés történészek közé tartozok, aki „Nidi tanár úr” előadásait, szemináriumi foglalkozásait látogathatta az 1967/68. tanévben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem II. emeleti tantermeiben. Annak ellenére, hogy a Tanár Úr főállásban az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott, minden héten kedden és szerdán a debreceni egyetemistáknak jelenítette meg a 19. századi egyetemes történelem főbb kérdéseit. Megjegyzem, hogy a több mint 30 éven át tartó (1951–1984 között) Budapest – Debrecen utazgatás nemcsak az intézményhez való hűséget és ragaszkodást fejezte ki, hanem a tanári elhivatottságot is tükrözte. Előadásain véletlenül sem dominált a szűken vett szakterülete, Kelet-Európa története, az összeurópai folyamatok felvázolására helyezte a hangsúlyt. Tőle hallhattam, hallhattunk először technikátörténeti érdekességekkel illusztrált előadást az angol ipari forradalom korszakos jelentőségéről még azelőtt, hogy megjelent volna Berend Iván – Ránki György gazdaságtörténészek átütő sikert hozó munkája: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században*.¹ Előadásain nem záporoztak a kronológiai adatok és hivatkozások, inkább a problémák boncolgatására koncentrált. Utólag is megvallva: nem kevés energiát követelt a hallgatóktól a kétszer 50 perces előadások tartalmi követése, mondandóinak lejegyzetelése, de azért is, mert a Tanár Úr fegyelmezettségétől távol álltak a sztorizgatások és egyéb szónoki fogások.

Történelem–orosz nyelv szakos hallgatóként a szemináriumi foglalkozásokon a szűkebben vett kutatási területével, a 19. századi Oroszország és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi viszonyaival ismerkedhettem, ismerkedhettünk meg. A régió központi kérdését – emlékszem – a jobbágyszabadítás megkérdésességét, közép- és kelet-európai sajátosságait vizsgáltuk messze eltérő módon, mint ahogyan azt az akkori egyetemi jegyzetünk (hangsúlyozom: a jegyzetünk! Dolmányos István: *A Szovjetunió története*) tárgyalta. Szakmai fogódzkodót a Niederhauser-publikációk jelentettek. Elsősorban a *Történelmi Szemlében* közölt *A jobbágyszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában* című, új szemléletet hordozó cikkére

1 BEREND IVÁN – RÁNKI GYÖRGY (1968): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

gondolok,² ahol a jobbágykérdés és a nemzetiségi kérdés összefonódására hívta fel a figyelmet még az agrártörténészek számára is. A szemináriumainkon vizsgált kérdéskör alaposabb és kidolgozottabb változatát már *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*³ című monográfiájában lelhettük fel. A felkészüléshez megadott szakirodalom elolvasása a szemináriumra történő felkészülés elengedhetetlen feltétele volt, ám az igazi feladat a tanórán várt a hallgatókra. Az olvasottak alapján megfogalmazni a kérdéseinket, illetve összevetni a jobban ismert magyar és az alig ismert kelet-európai relációkat (például a porosz utas jobbágyfelszabadítás jellemzőit). Az oroszországi jobbágykategóriákban (cári-udvari, állami-, magánföldesúri-, egyházi és világi jobbágyok, nincstelenek-bobyli, holopi) eligazodni képtelen hallgatóságnak közérthetően magyarázott és rávilágított például arra, hogy az egységes jobbágyi társadalom hiánya miatt II. Sándor 1861-es jobbágytörvénye általános jobbágyfelszabadításként nem értelmezhető.

A vizsgákon hallatlan türelmes és segítőkész volt, ám a jelesek sem, az elégteleneket sem szórta. Egy speciális rétegről viszont nem esett szó a stúdiumokon, konkrétan a kozákságról. Erről a katonaparasztságról vagy parasztkatonaságról a hajdúk koraújkori szerepe kapcsán, a hajdúk–kozákok rokonítását emlegető Rácz István professzor úr óráin figyeltem fel. Orosz nyelvtudásom alapján kutakodni kezdtem a kozákság témakörben, de szakirodalom híján alig jutottam előbbre. Az 1968/69. tanévben sem jártam nagyobb sikerrel, amikor állami ösztöndíjjal Leningrádban tölthettem egy tanévet.

A téma nem hagyott nyugodni a diploma kézhez vétele után sem, Rácz István-nál és Niederhauser Emilnél jelentkeztem a magyar történettudományban „fehér foltos” témajavaslatommal. Ők szívesen fogadták az ötletemet és bátorítottak annak egy kisdoktori disszertációban való kidolgozására. A projekt sikeres teljesítése után ismét Emil bácsi (ekkor már Emil bácsi!) előtt találtam magam az aspirantúrára jelentkezésemtől. Nem okozott szakmai nehézséget a felvételi követelmények teljesítése, Emil bácsi „távírányító” mentorom lett a levelező aspiránsi években. Évente 3-3 hónapot tölthettem a Szovjetunió levéltáraiban, könyvtáraiban, elsősorban Kijevben. Ez idő tájt értettem meg, hogy a kozákság történetének szovjet időbeni tanulmányozása miért nem szerepelt a preferált kutatási témák között, hiszen a katonáskodó szabad parasztság, ha nem is állandóan, de elég gyakran a központi hatalom (cári, majd szovjet) ellenében a szabadságjogaik védelmében fegyvert is ragadott. Ekkor vált világossá előttem az is, hogy az úgynevezett dnyeperi

2 NIEDERHAUSER Emil (1958): *A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. Történelmi Szemle*, 1. (1). 76–90.

3 NIEDERHAUSER Emil (1962): *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

kozákság lengyel királyi alattvalóként létezett, a doni, a kubányi, a tyereki, a jajiki stb. kozákok cári katonáknak számítottak adómentesség, szabad földhasználat stb. fejében. Szakmai mentorommal megállapodva a lengyel–dnyeperi katona-parasztság 16–17. századi szerepének feltárására fókuszáltam. Minden kutatási periódus végétével írásban és szóban beszámoltam Emil bácsinak a végzett munkáról, aki minden alkalommal újabb és újabb szakmai és emberi biztatást nyújtott a munkám folytatásához. Eredményesen gazdálkodtam az aspiránsi éveimmel és határidő előtt benyújthattam a Magyar Tudományos Akadémián kandidátusi értekezésemet. Niederhauser és Rácz professzorok nagy meglepedésére is a minősítő bizottság maximális pontszámmal fogadta el a disszertációm.

Ahogy arról már szót ejtettem, 1984 után, 60. életévét betöltve, már nem vállalta a debreceni képzésben való részvételt, szakmai és emberi kapcsolatait viszont továbbra is ápolta a „Kossuthos kollégákkal”, illetve a Kossuthról kikerült egykori tanítványokkal. A tanítással egyébként nem szakított, hiszen még egy bő évtizeden át az ELTE hallgatóinak a látókörét bővítette a kelet-európai fejlődés sajátosságaival.

A debreceni tartózkodás megszűnte, valamint az aspirantúra befejezése után kapcsolatunk alkalmoszerűvé módosult. Hol konferenciákon találkoztunk, hol pedig a hivatali dolgozószobájában kerestem fel előzetes bejelentkezéssel. Tudván azt, hogy Emil bácsi az intézet nélkülözhetetlen munkatársa, szabad percei alig alig akadtak akár konzulensi vagy éppen opponensi teendői miatt, vagy a *Századok*, a *Klió* periodikák szinte minden számában felbukkanó recenziái elfoglaltsága miatt. Levélváltásaink következtében mindig szakított időt a találkozásra. Udvarias, finom modorában érdeklődött a szakmai haladásomról, a hosszantartó üres fecsegésnek nem volt híve. Ilyen területnek tartotta a napi politikáról folytatott eszmecsereket is. (Egy-két megnyilvánulásából erre következtethettem.)

Tudós tanári személyiségét nem lehet és nem szabad elfelejteni. Hallatlan gazdag szakmai hagyatéka megkerülhetetlen a Kelet-Európa történetével foglalkozó szakemberek számára. Elég csupán a sok munkája közül *A történetírás története Kelet-Európában*⁴ című nagyszabású művére utalni. Egykori hallgatójaként, majd „fogadott” szakmabeliként több évtizedes rálátással tudom csak igazán értékelni, és remélem érzékeltetni is, „Nidi Tanár Úr” szellemi nagyságát.

4 NIEDERHAUSER Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Történetírás – az emberszeretet szolgálatában¹

KRAUSZ TAMÁS

Azt hiszem, nem túlzok, ha kijelentem, hogy Niederhauser Emil mind tanárként, mind pedig később kollégaként és barátként is különösen fontos volt számomra. Tanárom volt a Debreceni Egyetemen, meghatározó szerepet játszott „kelet-európás” elkötelezettségemben, majd évtizedeken át „együttműködtünk”. Így idézőjelben, mert mindig én tartoztam neki hálával, hiszen nem egyszerűen a tanítványa voltam. Ma azt mondanánk, a „témavezetőm” volt egy fél életen át: az egyetemi doktori disszertációm, a kandidátusim és az akadémiai, úgynevezett nagydoktori disszertációim megírása során egyképpen. Tanáromból barátommá vált, sőt, már a tanszékünkön tanított az ELTE-n, amikor tanszékvezető lettem ugyanott. Vicceldött is, hogy a főnöke lettem. Nemritkán emlegettem neki a vasárnapi ebédeken – ugyanis a ’80-as és a ’90-es években többször is elfogadta meghívásunkat –, hogy személyesen milyen kivételes szerencsém is van vele. Kitűnő társalgó volt. A gyerekeink is nagyon szerették Emil bácsit, és nemcsak a doboz csokoládék, hanem belülről fakadó kedvessége, embersége, finom szellemessége, hatalmas műveltsége miatt.

— — —

Noha sok tanítványa és számos barátja-kollégája mind a mai napig történettudósi nyomdokain halad, mégis Niederhauser Emil akadémikus tudományos pályafutásának historiográfiai feltérképezése és felmérése eddig nem történt meg, de részleteiben van már néhány kisebb kísérlet. A mostani alkalom nagyon jó arra, hogy a kollégák és tanítványok, a barátok és ismerősök, sőt, a lateiner értelmiség jelentékeny része elgondolkodjon Niederhauser professzor tudományos és pedagógiai munkásságának jelentőségén. Méghozzá nemcsak itthon, hanem bizony nem kevesen Magyarország határain túl is, Szlovákiától Japánig, Moszkvától Szófiáig

1 E megemlékező írás jelentős mértékben támaszkodik a Niederhauser Emil professzor 80. születésnapjára Szvák Gyulával közösen írott méltatásra. Lásd: KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula (2003): Történetírás – az emberszeretet szolgálatában. In: KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Pannonic, Budapest. 5–6.

és Belgrádig. Ugyanis olyan történésről van szó, aki megtalálta a szakember és a történettudományt népszerűsítő író-alkotó tökéletes összhangját. Niederhauser Emil a legbonyolultabb történeti problémákat is képes „elmesélni”, legyen szó a Balkán történetéről, a Habsburg- vagy Romanov-dinasztia sorsáról, netán a job-bágyfelszabadítás társadalomtörténeti feltételeiről. Niederhauser Emil e „műfaj” velünk élő klasszikusa. Ezt a hagyományt nagyon kell ápolnunk, hiszen személyében a 20. századi magyar és nemzetközi enciklopédikus történettudomány alighanem egyik „utolsó mohikánját” tisztelhattuk. Ugyanakkor tanítványait mindig figyelmeztette, hogy azok, akik nem magyar történelemmel foglalkoznak, hanem egyetemes történettel, semmire jóra ne számítsanak, ha tudományukat a „piacra” akarják vinni.

Szerteágazó és rendkívüli erudíciót sugárzó munkásságának középpontjában Kelet-Európa, vagyis tágabb hazánk, térségünk sok évszázados története állt. A historiográfus, aki majd számba veszi az életmű egészét, elcsodálkozik annak hihetetlen sokszínűségén és gazdagságán, s meggyőződhet arról, hogy munkássága a jövőre nézve is mennyire serkentőleg hat a legfontosabb történeti problémák továbbgondolása terén. Niederhauser akadémikus a térség kultúrája, eszmetörténete, társadalom- és politikatörténete, historiográfiája terén – függetlenül világnézeti vagy filozófiai „pártállástól” – újat alkotott, koncepcionális és szűkebb szakmai értelemben is megkerülhetetlen *Mű* jött létre. Több értelemben is.

Egyfelől nyilvánvalóvá vált, hogy Niederhauser Emil Kelet-Európa fogalma, történeti és koncepcionális alapvetése a régió „négyes” – Kelet-Kelet-Európa (Oroszország, Ukrajna, Belorusszia), Nyugat-Kelet-Európa (Csehország, Szlovénia), Közép-Kelet-Európa (Baltikum, Lengyelország, Magyarország, Horvátország) és a Balkán – struktúrájáról meghatározó szerepet játszik a témakör magyarországi historiográfiájában, de hatása túllépett hazája határain. Ez az elmélete az 1950-es évek végétől közel félévszázadon át érlelődött számos könyvben és tanulmányban. Későbbi korok historiográfusai majd kimutatják, hogy az 1970-es és ’80-as évek magyar történetírásában oly’ nagy népszerűségre szert tett Kelet-Európa-koncepciók mind Niederhauser Emil „köpönyegéből bújtak elő”. Közhelyesen szólva: generációk nőttek fel Niederhauser professzor könyvein, a tudományos népszerűsítés niederhauseri iskolájában Debrecenről Budapestig, a Kossuth Lajos Tudományegyetemtől az ELTE Bölcsészettudományi Karáig. Megtermékenyítette gondolkodásunkat a történettudománytól a szlavisztikáig, a nyelvészettől a historiográfiáig. Még azok is, akik polemizáltak vele, vagy egyenesen más Kelet-Európa-koncepciót képviseltek, nézeteit tisztelték és ekként viszonyultak hozzá. Komoly szellemi kihívás napjainkig.

Niederhauser professzor iskolát teremtett, csak nem a hagyományos, kano-
nizált értelemben, hanem a rá jellemző tudósi-magánemberi alázattal, törődés-
sel és figyelemmel a feltörekvő új történész generációkra. Természetesen – mint
mindig – a tanítványok között akadnak „pályaelhagyók”, de ez inkább az ő jelen-
tőségére utal, semmint gyengeségeire, ha voltak egyáltalán ilyenek. Tőle tanul-
tuk, hogy Kelet-Európa nem egyszerűen geopolitikai, hanem mélyen történelmi
fogalom. Az egységesülő és felbomló Európa újra és újra aktualizálja mindazt
a tudást, ami felhalmozódott a kelet-európai kutatások évszázados hagyománya
során. Niederhauser Emil tudományos munkásságának ápolása aktuális feladat,
ez a feltétele annak, hogy sok más nagy történésszel ellentétben az ő munkássága
ne kerüljön a historiográfia lomtárába.

Kávé és cigaretta¹

SZVÁK GYULA

Nem volt soha a professzorom, de talán a legtöbbet tőle tanultam. Nem is annyira a mesterségből, mint inkább emberségből. Azért lehetett nagy tudós, mert nagy volt benne az alázat. Kolléganői Emilkének hívták, és nemcsak amiatt, mert nem tudták még felmérni sem nagyságát, de azért is, mert egyszerűen nem illett hozzá az ájult tisztelet. A hölgyek ördögien jól látták, hogy kopottas kardigánjában intézeti íróasztala mellett üldögélve, inkább egy kisemberre hasonlított, aki mindig óraműpontossággal kávézik és idegesen tekintget az órájára, ha akár egy perccel is késleltetik ebédjét. A fiókból a vendégeknek gálánsan elővett nyugati cigaretta szintén nem a nagyvonalúságáról árulkodott. Neki nagyon megtette az ócskább magyar dohány is. E két élvezeti cikkhez – amíg orvosai el nem tiltották – nagyon ragaszkodott, a szakmában szállóigévé vált mondása szerint ugyanis az nem tekinthető történésznek, aki nem kávézik és dohányzik. Idevehetjük még a reggeli úszást is a Rudasban, ahová az '50-es években keveredett, és ott is ragadt hosszú évtizedekre. Hűséges volt az uszodához is. Hát még a munkahelyéhez, amely csak egy volt neki, és amelyet halála napjáig szolgált. Pályája egyáltalán nem volt diadalmenet. Egy '70-es évek közepi emléket őrzök róla, ahogy ül Arató Endre előszobájában. Arató Endre nagyszerű tanár és kiváló történész volt, mégis éreztem – még ha diákként is – valami méltatlant abban, ahogyan ott előszobázott nála. Később lett docens, professzor és akadémikus. Skandalum volt a kandidátusi disszertációja: A jobbagyfelszabadítás Kelet-Európában. Pedig semmi különöset nem tett: szívós eltökéltséggel haladt a kelet-európai történelem összehasonlító vizsgálata útján. Minden nemzeti elfogultság, nacionalista pátosz és internacionalista megszépítés nélkül. Tehát a legtöbbet tette, amit történész tehet. Emil bácsi nem volt soha kurzustörténész – és divatos történész sem. Utóbbi talán előbbi okán nem. Fundamentális Kelet-Európa-történeteit, korai és inspiratív Kelet-Európa-konceptióját még a történész-közvéleményben is elhomályosították Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György, Szűcs Jenő munkái. Mi azért csendesen jegyezzük meg ebben a körben: a 20. század második felének magyar Kelet-Európa-konceptiói mind az ő köpönyegéből bújtak elő. Úgy másfél évtizeddel ezelőtt egyik

1 Szvák Gyula (2013): *Klíó, a tanító*. Russica Pannonicana, Budapest. 222–224. [Ruszsztikai könyvek XXXVII.]

kollégájának Szerb Antal Thomas Mann-jellemzése jutott eszébe róla: „Nem adja oda magát a leírt embereknek, érzelmeknek, eszméknek, játékos fölénnyel és melankolikus mosollyal szemléli az életet és nem vesz részt benne.”

Mondhatnánk tehát, hogy valamiféle titok lengte körül, a vegytiszta történész való élettől magát mesterségesen távol tartó szakmai ethosza. Én nem így gondolok rá. Nem tudom természetesen, hogy milyen hosszú és göröngyös út vezetett az '50-es években az úgymond katolikusok által látogatott Gellért uszodából a moszkvai marxisták által kedvelt Rudas uszodáig, egyet azonban tudok: amíg bírt, addig a Rudas uszodába járt. Azt gondolom, hogy odaadta magát eszméknek, de nem cserélgette azokat politikai kurzusonként. Azt gondolom, hogy fiatal történészként rálépett egy pályára, és soha le nem tért arról. Azt gondolom, hogy még a '40-es években kialakult egy felfogása a történelemről, és azon nem volt oka változtatni. Niederhauser Emil soha nem akart más lenni, csak történész, és így nem is volt mással elszámolnivalója, mint a történelemmel. A történelmet azonban érzelemmel és alázattal szerette. És ezt az érzelmet mindenkire hajlandó volt kiterjeszteni, aki hasonlóképpen viseltetett a história iránt. Innen az olvasók és tanítványai szeretete. Jó néhány éve, de mégsem elég rég, egyszer felhívtam telefonon.

– Feri? – kérdezte.

– Szvák Gyula – válaszoltam.

– Bocsáss meg Gyulám a tévesztésért, de te is olyan főnökfajta vagy – mentegőzött.

Ezen aztán mélyen elgondolkodtam. Azóta igyekszem kevésbé főnökféle és sokkal inkább történész lenni. Emil bácsi sosem akart főnök lenni. Elég volt neki a történészség. Az örök vadászmezőkön ezért Klió egészen bizonyosan a közvetlen közelében szorított neki helyet.

Coffee and cigarettes

GYULA SZVÁK

He was never my professor, but I have learned the most from him – perhaps not so much as a professional but as a human. His deep modesty made him a great scholar. Everyone called him Uncle Emil because it was impossible to grasp his excellence, and because admiration simply did not suit him. The ladies were right about that: sitting at his desk at the institute wearing a shabby cardie, he looked almost pedestrian, a man who had his coffee every day like clockwork and glanced nervously at his watch if his lunch was a minute late. He stuck with his Hungarian tobacco, while he gallantly produced western cigarettes from his drawer as a treat for his guests. Unimpressive as this may have seemed, he held these pleasures, coffee and cigarettes, in the highest esteem, until his doctors made him quit. As he used to say, a man who enjoys neither coffee nor smoke cannot be a historian.

He was a fiercely loyal man, dedicated even to his swimming pool, the Rudas Baths where he began swimming in the 1950s and which he frequented for many decades. He was even more loyal to his workplace, the only one he ever had, where he served until the day he died. His career was by no means a victory march. I have a memory of him in the mid-1970s, when I saw him waiting in front of Endre Arató's room. Arató was a great professor and an excellent historian, yet, even as a student, I had the feeling that it was unfair for him to keep Uncle Emil sitting there. Emil became an associate professor (*docens*), university professor, and academician late in life. His doctoral dissertation about the emancipation of serfs in Eastern Europe was a scandal, although in fact, he did one simple thing; he pursued with dogged determination the methods of comparative study of Eastern European history, without any nationalistic bias, pathos, or internationalist inclinations. In short, he did the utmost any historian can aspire to. Uncle Emil was never any politicians' favourite and, perhaps for this reason, he never became a particularly revered historian. His early, groundbreaking ideas and inspiring concepts about the history of Eastern Europe were overshadowed by the works of Zsigmond Pál Pach, Iván T. Berend, György Ránki, and Jenő Szűcs, even though all late twentieth-century Hungarian concepts of Eastern Europe originated in his research. About fifteen years ago, someone cited Antal Szerb's remarks about Thomas Mann in reference to Emil: "He does not yield to the people, emotions

and ideas that he writes about, but looks at life with a playful sense of superiority and with a melancholy smile, without participating in it.”

One could say that he was shrouded in mystery, a professional ethos of the “pure” historian, deliberately distancing himself from real life, but I could never think of him that way. I have no way of knowing, of course, how long and bumpy that road really was from the Gellért Baths frequented by Catholics to the Rudas Baths favoured by Marxists from Moscow in the 1950s. But I do know this: as long as he could, he kept going to Rudas. I think he did yield to ideas but never changed them from one political regime to the next. As a young historian, he embarked on a course and never left that path; his profound vision about the essence of history was formed by the 1940s and he had no reason to change his views later. Emil Niederhauser never wanted to be anything else than a historian, and his loyalties lay first and foremost with history itself. He loved history with a passion and humility, and he was willing to extend that feeling to anyone who shared his love of the subject – hence his love for his readers and students.

A few years ago, I called him.

“Feri?” he asked.

“Gyula Szvák,” I answered.

“Forgive my mistake, Gyula, but you’re one of them bossy types too,” he apologised.

I thought deeply about that. Since then, I have tried to be less of a boss and more of a historian. Uncle Emil never wanted to be a boss. Being a historian was enough for him. And Clio certainly secured a place for him by her side in the eternal hunting grounds.

(Excerpts from Szvák Gyula: *Klió, a tanító*. Ruszisztikai könyvek XXXVII. Budapest, Russica Pannonicana, 2013. pp. 222–224. Translated by Kyra Lyublyanovics PhD)

Niederhauser Emil professzor- akadémikus tudományos életművének rövid összefoglalása

DR. SOÓS ISTVÁN CSC – NYUGALMAZOTT TUDOMÁNYOS
FŐMUNKATÁRS

(ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Intézet).

E-mail: soos.istvan@abtk.hu

A másfél évtizeddel ezelőtt elhunyt Niederhauser Emilnek, az MTA Történettudományi Intézete tudományos tanácsadójának, a Debreceni Egyetem (Kossuth Lajos Tudományegyetem) és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanárának, professzorának, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának, az összehasonlító Kelet-Európa-történetkutatás hazai megteremtőjének és nemzetközileg is elismert tudós történészének hat évtizedes tudományos pályafutása kezdetét – mint arra maga is többször hivatkozott – alapvetően gyermek- és ifjúkori élete határozta meg. Az 1918 után létrejött, többnemzetiségű Csehszlovákiában látta meg a napvilágot. Ősei a 17. században a német területen fekvő Hessenből Pozsonyba vándoroltak, illetve ott telepedtek le, és később „pressburger”-ként, a város megbecsült polgáraiként éltek, akárcsak szülei, akik fiukkal együtt büszkén vallották magukat magyaroknak. A gyermek és ifjú Niederhauser Emil, amint arról élete utolsó éveiben magnószalagra mondott, töredékesen megmaradt emlékirataiból, továbbá hagyatékában fennmaradt iskoláskori naplóiból kitűnik, viszonylag nehézségek nélkül élte meg/át a csehszlovákiai, majd a szlovákiai kisebbségi létből, élethelyzetekből fakadó mindennapjait. Miként arra egy, a 70. születésnapja alkalmából vele készült interjúban utalt, egész életpályáját, különös tekintettel Kelet-Európa-kutatásaira, pozsonyi származása, illetve „alapvetően kisebbségi indulása” határozta meg. A Trianon után létrejött Csehszlovákiában töltve életének csaknem egynegyedét és a kisebbségi lét minden nehézsége ellenére – saját bevallása szerint – számos pozitívumot jelentett számára: mindenekelőtt a többnyelvűséget, a nagyobb megértést és türelmet embertársainak mindennapi igényei és problémái iránt. Pozsony tehát pozitív nyomokat hagyott benne, ahogy azt a szintén Csehszlovákiából származó egyik méltatója, közeli barátja és egykori munkatársa, Szarka László megállapította: „A város – mára jórészt elveszett – multikulturális

örökségének történeti kódjai majdnem minden munkájában megjelentek, és az összehasonlító, komparatív módszer alkalmazásában, eredményeiben folyamatosan visszaköszönnek.”¹

Az ifjú Niederhauser Emil a pozsonyi egyetem hallgatójaként a második világháború utolsó évében arra kényszerült, hogy szülővárosát odahagyja, és Magyarországra menekülve új életet kezdjen. A tehetséges fiatalember szerencsésen megtalálta az új hazában az érvényesülés lehetőségeit: 1945 őszén felvételt nyert az Eötvös József Collegiumba, és folytathatta tanulmányait a budapesti egyetemen. Az akkori igazgató, Keresztury Dezső azzal a feltétellel volt hajlandó őt a kollégiumba befogadni, ha harmadik szakként az orosz nyelvet is felveszi. Ő inkább a latin szakot választotta volna, mert idegenkedett az orosz tanulásától. Szerencséjére a budapesti egyetemen két kitűnő tanára, Hadrovics László és Baleczky Emil hamar megkedveltették vele a nyelvet, és az 1940-es évek végére, az 1950-es évek elejére olyan magas szinten sikerül elsajátítania azt, hogy a Magyar Tudományos Akadémiára és a Történettudományi Intézetbe látogató orosz-szovjet delegációk mellett és különböző konferenciákon már tolmácsként dolgozott. Visszaemlékezve ezekre az időkre úgy látta, hogy az orosz nyelv elsajátítása egyúttal történészi „pályájának a kulcsa”-ként is tekintendő, mivel az akkori káderpolitikából „kilógva” azért maradhatott meg az intézetben, mert orosz nyelvtudása miatt szükség volt rá.

Még az Eötvös Collegiumban fogalmazódott meg benne a gondolat, hogy Kelet-Európa történetével fog foglalkozni. Egyik kollégista tanára, Kosáry Domokos a 19. századi Európa kutatására irányította rá a figyelmét. Egyetemi tanulmányainak befejezése után, egy évi középiskolai tanárságot követően, 1949-ben az MTA Történettudományi Intézetébe került, ahol éppen az említett korszak kutatását jelölték ki számára. Orosz nyelvtudásának köszönhetően eleinte tolmácsolási és fordítási munkákkal bízták meg, de a budapesti egyetemen óraadóként már 1949 őszén a szláv államok kialakulásáról tartott előadásokat (erről a témáról írott előadásait első könyvében összegezte), majd két féléven át szemináriumokat vezetett a 19. századi Európa történetéről. 1951 őszétől pedig már a debreceni Kosuth Lajos Tudományegyetemen szintén óraadóként dolgozhatott, úgyszintén a 19. századi európai, azon belül is a kelet-európai történelemről adva elő.

Fontosnak tartotta, hogy Európa keleti-délkeleti régióinak történetét tanulmányozva az ott élő népek nyelvét is elsajátítsa. Megtanult írni-olvasni románul, 1951-ben pedig, miután három hónapos bulgáriai ösztöndíjban részesült, Szófiában a bolgár tanulásába fogott, melyet későbbi stúdiumainak köszönhetően magas

1 VATAŠČIN Péter – SZARKA László (2023): Befejezett múlt – bizonytalan jövő. *ujszo.com* (2023. november 20.)

szinten el is sajátította. Az 1950-es években azután a többi szláv nyelv is „sorra került” nála. Előbb a lengyel, majd a szerb-horvát és a szlovén nyelvvel „birkózott meg”. Az ukránt az orosz, a belaruszt pedig a lengyel és az orosz segítségével sikerült megtanulnia.

Orosz tanulmányai meghatározták az Oroszország története iránti érdeklődését, bulgáriai tanulmányútja pedig a Balkán-régió históriájához hozta közelebb. Amikor Bulgáriából hazatért, az intézetben azt a feladatot kapta, hogy készítsen összefoglaló munkát a kelet-európai második jobbágyságról. Alap kutatások hiányában a téma feldolgozása elmaradt, de a néhai intézeti igazgatóhelyettes, majd igazgató, Pach Zsigmond Pál javaslatára a kelet-európai jobbágyszabadság történetét kezdte kutatni. Egykori osztályvezetője, I. Tóth Zoltán is felkarolta az ötletet, és 1958-ban már tanulmányt jelentetett meg a tárgyról. Kandidátusi disszertációját szintén a jobbágyszabadságról írta.

Az egész kelet-európai régiót összehasonlító módszerekkel vizsgálta. Sokáig értetlenkedés fogadta újszerű kezdeményezéseit, és kénytelen volt inkább kapcsolattörténettel (például orosz–magyar) foglalkozni. Az 1960-as évektől kezdve azonban mind idehaza, mind külföldön elsősorban a szocialista országok történetírásában kezdtek felfigyelni az összehasonlító vizsgálati metódusokra. Ez tágabb és biztosabb lehetőségeket teremtett számára, hogy kelet-európai kutatásait új alapokra helyezze és stúdiumaiban a kelet-európai régió nemzeti megújulási mozgalmaira koncentráljon. Mindennek ellenére mind témaválasztásait, mind pedig tudományos összehasonlító módszereit eleinte értetlenkedés, sőt, meg nem értés kísérte. Azonban munkáival, illetve a bennük alkalmazott módszerekkel sikerült meggyőznie a kételkedőket és a gáncsoskodókat úgy idehaza, mint külföldön.

Égész munkássága során mindig Kelet-Európában gondolkodott. Kelet-Európa-fogalmához következetesen ragaszkodott akkor is, amikor mások a Kelet-Közép-Európa-, vagy a Közép-Kelet-Európa-fogalmat kezdték alkalmazni, főleg az elmúlt két évtizedben. Idegen volt tőle a német történetírás és politika által már a 20. század elején meghonosított és mindmáig oly’ előszeretettel használt Közép-Európa megnevezés is. Határozottan vallotta, hogy amit sok évtizeddel ezelőtt és napjainkban ismét Közép-Európának neveznek, vagy illik nevezni, az továbbra is Kelet-Európa. A kelet-európai régiót számos sajátos fejlődésbeli hasonlóságai miatt önálló történelmi egységnek tartotta. Ennek három alrégióját különböztette meg, nevezetesen: egy úgynevezett Nyugat-Kelet-Európát, ahová azokat a nemzeteket sorolta, amelyek a nyugati kereszténységet vették fel, és ahová a különböző szellemi áramlatok, a gótikától kezdve a humanizmuson, a reformáción, a barokkon át a felvilágosodásig eljutottak és hatottak, de az egyes országok-nemzetek határainál megtorpantak. Ebben a régióban kaptak

az ő felfogásában helyet a magyarok, a csehek, a szlovákok, a lengyelek, a horvátok, a szlovének. A második alrégió alatt Délkelet-Európát értette, azaz a Balkán-félsziget előbb bizánci, majd oszmán uralom, illetve fennhatósága alatt élt kis népeit. A harmadikba, nézete szerint, a szó szerinti értelemben vett Kelet-Európa, azaz Ukrajna, Belorusszia és Oroszország tartoztak. Fontosnak vélte hangsúlyozni, hogy az első kettő régiót az egyház (katolikus, illetve ortodox) különbözteti meg, különös tekintettel az előbbi intellektuálisabb, az utóbbi kontemplatív jellegére. Az általa következetesen vallott Kelet-Európa fogalomba beleértette Oroszországot és Poroszországot ugyanúgy, mint a Habsburg Monarchiát.

Később, a kelet-európai nemzetek születéséről írott kismonográfiájában, valamint akadémiai doktori disszertációjában, amelyben a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmakról értekezett, s amelyben az összes kelet-európai nemzet 18–19. századi történetét tárgyalta, módosította Kelet-Európa-fogalmát, amennyiben a balti népeket, az ukránokat és a balkániakat is bevonta a kelet-európai történeti kutatásba. Művében feltárta a hazai és nemzetközi történetírásban is nemzeti megújulásnak vagy újjászületésnek nevezett mozgalmak anatómiáját, struktúráját, fejlődési sajátosságait. Nem elsősorban az egyes nemzeti mozgalmak részletes tárgyalására törekedett, hanem problémakörök szerint mutatta be e mozgalmak politikai és kulturális törekvéseit, igényeit. Az összehasonlító módszer alkalmazásával sikerült rávilágítania a nemzeti sajátosságoknak vélt vonások közös jellegére, a nemzeti-nacionalista gondolkodás gyökereire is.

Élete utolsó évtizedében a Kelet-Európáról írott monográfiájában ismét megfogalmazta és megvédte a maga Kelet-Európa-fogalmát. Erre mintegy a korunkban kialakított legkülönbözőbb posztmodern narratívák és elképzelések is ösztönöztek. Kelet-Európát olyan történeti fogalomként értelmezte, amelyet szerinte nem lehet teljesen elvonatkoztatni a földrajzi tényezőktől. Hangsúlyozottan felhívta a figyelmet arra: „Kelet-Európa története valahol a földrajzi Kelet-Európa határain belül zajlott le”², és ezt az alapvető tény a térség vizsgálatakor a kutatónak mindenkor szem előtt kell tartania. Ugyanakkor belátta, hogy ez, a kis nemzeteknek otthont adó régió a 19–20. században a katonailag, politikailag és ideológiaiilag fenyegető és maga alá kényszerítő Oroszország mellett más tempóban és más irányban fejlődött. Ezért az általa „Nyugat-Kelet-Európának” és „Délkelet-Európának” nevezett alrégiók létezését (is) tudomásul vette. Könyvében szkepticizmusát is megfogalmazta, miszerint: „[...] lehet, hogy néhány évtized múlva Kelet-Európát már senki sem fogja emlegetni, mert addigra beleolvad az Európai Unióba, és csak

2 NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 11.

Oroszország marad külön mint eurázsiai nagyhatalom. A perspektíva nem elképzelhetetlen. De a jóslást bízunk a politológusokra.”³

Elméleti és módszertani munkásságával számos területen megelőzte a legújabb nyugati nemzeteóriákat, új lendületet adva a Kelet-Európa-kutatásnak. A magyar történettudományban ő tekinthető az összehasonlító Kelet-Európa-kutatás megalkotójának, mondhatni „atyjának”. Úttörő jelentőségű kritikai művet készített az egymással sokszor ütköző, szembenálló, de egyszersmind a közép-kelet-európai térség múltjának, közelmúltjának és jelenének is történetét alakító, az itt élő emberek tudatát formáló kelet-európai történetírások históriájáról, amely két évtizedes kutatómunka nyomán született meg tollából. A könyv a közép-kelet-európai régióban jelenleg az egyetlen ilyen jellegű összefoglalás. Ebben a szóban forgó népek-nemzetek (lengyel, cseh, szlovák, román, szerb, horvát, szlovén, bolgár) történetírásának ívét az európai historiográfiában elfoglalt helyüket követve vázolta fel az előzményektől, azaz a középkori krónikáktól kezdve egészen 1945-ig, az oroszok esetében pedig 1917-ig. Az egyes történetírásokat országonként, illetve nemzetenként tárgyalta, abból a felismerésből kiindulva, hogy a mindenkori politikai-társadalmi helyzet, az úgynevezett nemzeti mozzanat jelentős hatást gyakorolt a történetírássra, a történetírói gondolkodásra, s mindezt egy-egy nemzet vagy ország esetében külön-külön szükséges bemutatni.

Könyvében a jelentősebb történetírók munkásságának tárgyalása mellett fontos szerepet szánt a történettudomány infrastruktúrája (egyetemek, intézetek, társulatok) tárgyalásának is. Monográfiájával, saját bevallása szerint, egyfajta segédeszközt kívánt nyújtani mindazok számára, akik a kelet-európai régió nemzeteinek nyelvét nem ismerik. Abban a tekintetben azonban szkeptikus volt, hogy műve valaha is szerepelni fog a történelem szakos egyetemi hallgatók kötelező olvasmányainak a jegyzékén. Legfeljebb talán fejezetek, jegyezte meg szerényen az egyik volt hallgatójának adott interjúban, az „egész könyv kötelező olvasmányának túlságosan vastag”. Tervezte a szintézis német és angol nyelven történő megjelentetését is, sajnálatos módon, erre már nem kerülhetett sor. Japán barátainak köszönhetően azonban a távol-keleti szigetország nyelvén igen. A japán kiadás számára elkészített egy külön fejezetet a magyar historiográfia történetéről is.

Munkásságában alapvető helyet foglalnak el Habsburg-kutatásai. Ő ugyan szerényen nem tartotta magát Habsburg-szakértőnek, azt azonban maga sem tagadhatta: könyveivel, tanulmányaival mind idehaza, mind pedig külföldön igazi szaktekintélynek számított és elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy a Habsburg-családról, a dinasztia egyes tagjairól, magyarországi uralkodásukról

és politikájukról a magyar történeti tudatban, de a köznapi gondolkodásban is makacsul meggyökeresedett, olykor-olykor meglehetősen negatív értékítéletek és sztereotípiák, ha nem is tűntek el véglegesen, de bizonyos tekintetben módosultak, árnyaltabbak lettek. Szívügyének tartotta, hogy a Habsburgok európai és magyarországi históriáját, történelmi szerepét kiegyensúlyozottan, elfogultság és a régi beidegződések nélkül mutassa be.

A Habsburg–magyar viszonyt mindig összbirodalmi szempontból vizsgálta és ítélte meg. Elismerte ugyan, hogy a magyarság, illetve Magyarország a Habsburg Monarchián belül a politikai vezetőréteg szempontjából alárendelt helyzetben volt, és hogy az ország egy birodalom részét képezte. Továbbá, hogy a dinasztia abszolutisztikus kísérletei, a magyar rendi és szabadságküzdelmekre adott válaszlai, „visszavágásai” (különösen 1848–49-ben) joggal keltettek a magyarságban olyan ellenérzéseket, melyek hosszú évszázadokra meghatározták a Habsburgokról és négy évszázados uralkodásukról vallott nézeteket. Mindazonáltal két nagyobb pozitívumra is felhívta a figyelmet. Részint arra, hogy ha nincsenek a Habsburgok, illetve ha a Magyar Királyság nyugati és északi peremvidéke nem tartozik az uralmuk alá, és nem marad fenn, akkor az országnak nem lett volna lehetősége a nyugat-európai fejlődéshez való közeledésre, illetve felzárkózásra. Számos ellenkezés dacára határozottan képviselte azt a nézetet, hogy Magyarország a Habsburgok révén tartozott Európához. Részint pedig arra, hogy az ország a kiegyezéssel – mint reális kompromisszummal a dualista monarchiában – nagy lehetőséget kapott a gazdasági és kulturális fejlődésre, a polgári társadalom megeremtésére.

Több könyvben és tanulmányban dolgozta fel, a fentiekén kívül, a Habsburg-dinasztia 18. és 19. századi történetét, az uralkodóház és Magyarország évszázados kapcsolatait, valamint, de nem utolsósorban a császári és királyi család egyes tagjainak élettörténetét. „Kedvelt” Habsburgjai között tartotta nyilván Mária Teréziát és I. Ferenc Józsefet. Mária Teréziáról két könyvet is készített. Ezekben a királynőt olyan uralkodónőként tüntette fel, aki fő céljának és feladatának a soknemzetiségű birodalma alattvalóinak boldogulását tekintette. „Fő kedvencének” azonban a tragikus sorsú bajor hercegnő, osztrák császárné és magyar királyné, Erzsébet („Sissi”) számított. Különösen sokat foglalkoztatta az a mítosz, amelyet részben tudatosan maga Erzsébet alakított ki személye körül, részben pedig körülötte szövődött. Életét egy népszerűsítő könyvben és több könyvrészletben, cikkben tárta az olvasóközönség elé.

Mindazonáltal Habsburg-kutatásait, érdekes módon (ami szintén szerénységét mutatja), „csak részleges és időleges kitérő”-nek tartotta, többször is hangsúlyozva, hogy „igazi szerelme” mindig is Kelet-Európa történetének vizsgálata volt és maradt. Niederhauser Emil egész – több mint másfélezer tételt számláló,

nagyszerű – tudományos életművét annak a történetírói célkitűzésnek a szolgálatába állította, mely szerint a történész feladata a történeti valóság megismertetése. Továbbá az, hogy a múlt megértése elősegítheti a jelenben való könnyebb eligazodást. Gyakran emlegette, hogy az a kutató, „aki bezárkózik egy szűkebb korba”, részint sem más történeti korokba, sem pedig a jelenbe nem képes kitekinteni, részint pedig nem tudja megérteni és megértetni a történelem komplex folyamatait, illetve összefüggésekben gondolkodni. Ő nem évtizedekben, nem egy-egy korszakban vizsgálta a történelmi múltat, hanem századokat átívelő korszakokban. Elmélyült, magas színvonalú tudományos munkássága mellett nagy szerepet szánt annak, hogy saját történeti kutatásait, illetve a múlt- és jelenkori történetírás eredményeit a szélesebb olvasóközönséggel is megismertesse. Meggyőződéssel vallotta, hogy a történésznek nem csak szűkebb szakmai körei számára kell munkálkodnia: a „történeti munka nem akkor jó, ha csak a szakma érti”.

Fontosnak tartotta a hazai és külföldi tudományos élet legújabb eredményeit a hazai történésztársadalommal megismertetni: óriási munkabírási és lenyűgöző nyelvtudásának is köszönhetően magyar és a legkülönbözőbb idegen nyelveken publikált munkák százait jelentette meg. Ha megkérdézték tőle, hogy mivel foglalkozik, a fontosabb témák-témakörök elősorolása mellett sohasem felejtette el megemlíteni: „könyvismertetéseket írok”. A neki ajándékozott vagy dedikált munkákról ugyanis ismertetéseket készített. (Mintegy kötelességének érezte, hogyha már könyvet kapott ajándékba, arról írnia is illik.)

A történetírás múzsájának, Kliónak szolgálatába szegődve megadatott neki a lehetőség, hogy egész életét szinte halála napjáig annak szentelhette, amit nagyon szeretett: a történettudomány alázatos szolgálatának, magas szintű művelésének és oktatásnak. Hosszú élete során folyton tanítani, új ismeretekkel szolgálni kívánt, a műveltséget, a tudást minél szélesebb körökben terjesztetni és közkinccsé tenni. Mindig hangsúlyozta, a történész csak a befejezett múlttal, a lezárt történelemmel tud mit kezdeni. Egész életpályáján végig tekintve, aligha akad valaki, aki ne ismerné el, hogy Niederhauser Emil kimagasló szellemi teljesítményekkel írta be nevét a magyar és a nemzetközi történetírás aranykönyvébe.

**A KELETEURÓPA-TÖRTÉNETI
OKTATÁS KILENC ÉVTIZEDE
AZ ELTE BTK-N**

A keleteurópa-történeti oktatás múltja és jelene az ELTE BTK-n. Tanszéktörténeti vázlat

PROF. DR. JUHÁSZ JÓZSEF DSc – *PROFESSOR EMERITUS*

(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).

E-mail: juhasz.jozsef@btk.elte.hu

A Budapesti (illetve későbbi nevén Királyi Magyar Pázmány Péter) Tudományegyetemen már az 1910-es évek elején felmerült a szisztematikus keleteurópa-történeti oktatás igénye: az akkori elképzelések szerint létesült volna egy Balkán-történeti tanszék. Az 1920-as évek második felében újra napirendre került a térséggel való foglalkozás szükségessége, ezúttal két – egy délkelet-európai és egy „északkelet”-európai – tanszék létrehozásának formájában. Az első megghiúsult a professzornak kiszemelt Milan Šufflay neves zágrábi történész elérhetetlensége, majd halála miatt. (Šufflay politikailag horvát nacionalista volt, s 1931-ben szerb nacionalista merénylet áldozatául esett.) A második viszont már 1929-ben megvalósult, amikor Lukinich Imre nyilvános és rendes egyetemi tanári kinevezésével létrejött az immár „szűkítő jelző” nélküli Kelet-Európa Történeti Tanszék.

Az 1929-es alapítás azonban, a tanszék korabeli értelmének megfelelően, csupán egy professzori státusz létesítését jelentette. 1935 legalább ilyen fontos dátum: a tanszék akkor alakult át Kelet-Európa Történeti Intézetté, s *Archivum Europae Centro-Orientalis* (AECO, 1935–44) néven saját folyóiratot indított. Az intézet oktatási és kutatási profilja, publikációs tevékenysége a korszellemnek és Lukinich Imre szakmai orientációjának megfelelően elsősorban a román és lengyel történelemre, Erdélyre, illetve a magyar–román és a magyar–lengyel kapcsolatokra fókuszált. Még jellemzőbb volt az erdélyi/román tematika az AECO-ra, amelynek lapjain – különösen a jobbratulódás előtti, még ideológia-mentesebb első években – mai szemmel is értékes tanulmányok sora látott napvilágot.

1949-ben a Rákosi-korszak elérte a keleteurópa-történeti oktatást is. A kaotikus átszervezések közepette a Lukinich-intézetet felszámolták (beolvasztották egy „Történeti Intézet” nevű, rövid életű – vagyis a mai TI-vel nem azonos – egységbe), magát Lukinich Imrét nyugdíjazták, majd létrehoztak két, szovjet professzorok által vezetett Szovjetunió-történeti tanszéket a Lenin Intézetben és a szintén

csak átmenetileg létező Történelemtudományi Karon. Ez utóbbin 1953-ban felállítottak egy Európai Népi Demokratikus Országok Története nevű tanszéket is I. Tóth Zoltánnak – a Lukinich-intézet egyetemi magántanárának és a történész-kar 1956. október 25-én mártírhálált halt dékánjának – a vezetésével.

1956 decemberében, a Bölcsészettudományi Kar újraegyesítésekor arról is döntés született, hogy a népidemokrácia-tanszék bázisán ismét egy egységes keleteurópa-történeti műhelyt kell létesíteni. Az új intézmény ténylegesen 1957 elején alakult meg az eredeti néven, Kelet-Európa Története Tanszékként. Az újjászervezés feladata, az oktatáshoz szükséges jegyzetek megírása-megíratása I. Tóth Zoltán egyik munkatársára, Perényi Józsefre hárult, aki csaknem negyedszázadig állt a tanszék élén. 1980-ban Palotás Emil vette át tőle a tanszékvezetést, akit 2002-ben Krausz Tamás, 2012-ben Juhász József, 2021-ben pedig Bagi Dániel követett.

A vulgármarxizmus felengedésével újra intenzív és eredményes, az idegen nyelvű monográfiák révén nemzetközi visszhangot is keltő kutatómunka kezdődött a tanszéken, az 1980-as évektől pedig teljessé válhatott a nyitottság. Emellett a történelem-szakos képzésben – még ha a Kádár-éra „hivatalos” Kelet-Európa-értelmezésének és az akkori idők kötött tanrendjének köszönhetően is – minden korábbinál és későbbinél nagyobb hangsúlyt kapott a keleteurópa-tematika: a hallgatóknak minimum hat kurzust keleteurópai tárgyakból kellett teljesíteniük, szigorlati kötelezettséggel. Ez a követelmény később megszűnt, de a tanszéki kurzuskínálat bővülése révén a keleteurópa-tematika továbbra is szerves része maradhatott az egyetemes-történeti oktatásnak.

Ezekben az évtizedekben alakult ki, többek között a sokunk által tanítómesternek tekintett Niederhauser Emil munkássága nyomán, az a szakmai ethosz és *ars poetica*, amelyet lényegében ma is magáénak vall a kollektíva. Ennek legfőbb eleme, hogy a tanszéknek mindig tudományos műhelynek kell maradnia.

A keleteurópa-történeti oktatásnak ugyanis (persze korántsem egyedülként) mindig voltak ideológiai és politikai konnotációi. A térség oktatására sokszor rátelepedett valamilyen tudományon kívüli elvárás, függetlenül attól, hogy Kelet-Európa – bárhogyan határozzuk meg azt, illetve Magyarország hovatartozását – létezik és már önmagában tudományos vizsgálódásra érdemes (akár pusztán a Bizánctól és a Kijevi Nagyfejedelemségtől a mai nyugat-balkáni aktivizmusig terjedő, „klasszikusan” kelet- és délkelet-európai magyar kontaktok okán is). Ilyen elvárás volt kezdetben a balkáni magyar hegemonia-igényeknek, később a területi revíziós céloknak, majd a szocialista kelet-európai testvériségnek az eszmei aláátmasztása, a rendszerváltás után pedig a magyar közép-európaiság hangsúlyozása. A tanszék azonban, különösen a modern történetében, ezek közepette is igyekezett – hisszük, hogy nem is eredménytelenül – tudományos műhely maradni.

Olyan tudományos műhely, amelyben természetes módon nem egyformán gondolkodunk, de mindannyiunkban közös, hogy a kutató- és oktatómunkát nem országtörténetek mechanikus egymás-mellettiségeként fogjuk fel, hanem az összehasonlító történettudomány szellemében az átfogó jellegzetességek bemutatására törekszünk, beágyazva azokat a még tágabb, globális kontextusokba. Nem mellőzzük az egyes korszakok, szubrégiók, országok specifikumait, viszont mindig igyekszünk a nemzeti kizárólagosságok helyett a regionális látószöget és a szomszédos népek egymás iránti nyitottságának fontosságát előtérbe helyezni. Nem ragaszkodunk mereven a – mikor így, mikor úgy értelmezett, térben és időben egyébként is változó tartalmú – régió-fogalmakhoz és határokhoz, de szem előtt tartottuk és tartjuk, hogy az oktatás időben kiterjedjen a középkortól napjainkig, térben pedig a niederhauseri értelemben vett Kelet-Európa – a ma leginkább Köztes-Európaként egybe foglalható „északkelet-” (mai szóhasználatban keletközép-) és balkáni/délkelet-európai régiók, valamint a történelmi orosz térség európai része – teljes egészére.

Az 1990-es évek elején önálló szervezeti formát kezdtek öltetni a hazai történeti ruszisztikai és modern szovjetológiai kutatások. A folyamat eredményeként 1995-ben Szvák Gyula vezetésével, részben a keleteurópa-történeti tanszék személyi és intézményi bázisán, megalakult a Ruszisztikai Központ, amely 2006-ban a Történeti Ruszisztikai Tanszék nevet vette fel. A két intézmény szoros kooperációban maradt egymással, miközben a régi tanszék tevékenysége Köztes-Európa fókuszálódott, a Történeti Ruszisztikai Tanszék pedig – társintézményével, a 2008-ban létrehozott Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központtal (RKMK) együtt – a ruszisztikai kutatások nemzetközileg jegyzett intézményévé emelkedett.

1993-ban a doktori képzés is megkezdődött a tanszéken a Történelemtudományi Doktori Iskola keretében. A program elindítása Palotás Emil nevéhez fűződik, később Krausz Tamás vezette, 2024-től pedig Kelet-Közép-Európa és Ruszisztika néven működik (ismét magában foglalva az egy ideig doktori programként is önálló ruszisztikai szakirányt), Bagi Dániel irányításával. Bő harminc év alatt számos olyan hallgató szerzett nálunk doktorátust, akik napjainkra a tanszék oktatójaként, más egyetemek és kutatóhelyek munkatársaként, vagy éppen diplomataként mondhatnak maguknak sikeres pályafutást, így – többek között – Ábrahám Barna, Balázs István Miklós, Binder Mátyás, Bíró László, Czéh Zoltán, Csaplár-Degovics Krisztián, Fóris Ákos, Halász Iván, Keskeny Ernő, Kurdi Krisztina, Lukács B. György, Márkus László, Mezei Bálint, Miklós Dániel, Mitrovits Miklós, Radnóti Klára, Seres Attila, Szamborovszkyné Nagy Ibolya, Szili Sándor, Tapolcai László, Varga Éva Mária, Zahorán Csaba, Zsebők Csaba.

2006-ban a Bologna-rendszer bevezetésével tovább bővült a tanszék oktatási portfóliója. A diszciplináris és tanári történelem-szakos képzésben való általános részvétel mellett önálló szakirányok és mesterszakok létesültek (bár ma már nem mindegyik működik). Létrejött a történész-képzés BA és MA szintjén egyaránt elindított Visegrádi országok története specializáció, a Történelem-MA Orosz és keleteurópa-történeti specializációja, valamint önálló szakokként a Balkán-tanulmányok-MA és – még a „különállás” idején létesített – Ruszisztika-MA, amely a tanszék legsikeresebb oktatási projektjévé vált. Részesei vagyunk a Középeurópa-MA képzésnek, s a tanárképzés legutóbbi reformja keretében számos egyetem-es-történeti témakör oktatásának gazdája szintén a tanszékünk lett.

2018-ban újra egyesült a két rokon – „köztes-európai” és ruszisztikai – műhely, amely azóta viseli a jelenlegi nevét (*Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék*), s amelyet a 2020–21-es átmeneti időszakban a Történeti Intézet igazgatójaként Horn Ildikó egyetemi tanár irányított, 2021 óta pedig Bagi Dániel vezet.

Az oktatás mellett kiterjedt kutatómunka és publikációs tevékenység, számos hazai és nemzetközi konferencia, illetve pályázati részvétel is kötődik a tanszék(ek)hez, mind kollektív műhelyként, mind az egyes munkatársak egyéni kutatói vállalásaiként. Ezek jól nyomon követhetők az MTMT-listákon, valamint az elmúlt három évtized összesen jóval több mint 100 kötetet felölelő tanszéki kiadványaiban: a L'Harmattan Kiadóval közös Kelet-Európai Tanulmányok és Monográfiák, valamint a Ruszisztikai Könyvek és a Szovjet/Posztszovjet Füzetek című sorozatokban és más egyedi kiadványokban (sorozatszerkesztők Krausz Tamás, illetve Szvák Gyula). 2019-ben Szvák Gyula szerkesztésével útjára indult a jelenleg 15 hazai és nemzetközi adatbázisban megtalálható, háromnyelvű *RussianStudiesHu* című online folyóirat, amelynek eddig 11 száma jelent meg, 16 ország szerzőinek tanulmányaival.

A tanszék egykori és mai professzorai: Arató Endre (az MTA levelező-tagja), Bagi Dániel, Borsi-Kálmán Béla, Dolmányos István, I. Tóth Zoltán (az MTA levelező-tagja), Juhász József, Krausz Tamás, Lukinich Imre (az MTA tagja), Niederhauser Emil (az MTA tagja), Palotás Emil, Perényi József, Szvák Gyula.

Jelenlegi munkatársak: Ághné Ring Éva címzetes egyetemi tanár, Bagi Dániel tanszékvezető egyetemi tanár, Balázs István Miklós tudományos segédmunkatárs, Balogh László nyugalmazott egyetemi docens (megbízott előadó), Bartha Anikó Eszter habilitált egyetemi docens, Buják Gábor tudományos segédmunkatárs, Buru Szilvia ügyvivő szakértő, Gyóni Gábor habilitált egyetemi docens, Igari Léna kutatási asszisztens (RKMK), Juhász József professor emeritus, Krausz Tamás professor emeritus, Mezei Bálint egyetemi adjunktus, Mészáros Andor

Ákos habilitált egyetemi docens, Palotás Emil professor emeritus, Ruzsa György professor emeritus (megbízott előadó), Szokola László egyetemi tanársegéd, Szvák Gyula professor emeritus.

Korábbi (1957 utáni főállású) oktatók: Balogh Sándorné, Benedek Gábor, Csaplár-Degovics Krisztián, Filippov Szergej, Gyimesi Zsuzsanna, Kun Miklós, Lala Etleva, Magyar István Lénárd, Mészáros Zsófia, Petőcz Pál, Szili Sándor, Tapolcai László, Vígh Zoltán.

Budapest, 2025 szeptembere

A következő oldalakon közreadjuk Gombocz Zoltánnak (1877–1935), a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara dékánjának (1933–1935) Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írott (1934. november 29-én kelt) levelét, amelyben a Kelet-Európa Történeti Intézet felállításának jóváhagyását kérte, valamint az 1935. január 23-án kelt miniszteri jóváhagyást.

1934-35

Nagyméltóságú Miniszter Úr !

Kegyelemes Úrám !

Tisztelettel jelentem Nagyméltóságodnak, hogy dr.Lukinich Imre ny.r.tanár úr a folyó tanévi III.rendes ülésben azzal a kéréssel fordult Karunkhoz, hogy a »Keleteurópai történeti intézet « felállításához járuljon hozzá és a szükséges jóváhagyást eszközölje ki Nagyméltóságodnál.

Kérését nevezett tanár úr azzal indokolta, hogy a külföldi egyetemeken hasonló intézetek már mindenütt vannak és nemzeti szempontból igen nagy fontossággal bír, hogy hallgatóságunk a szomszéd államok és a megszállott területek történetével intenzíven foglalkozhassék. Könyvtárral részben már rendelkezik és a tanszékre engedélyezett dotáció lehetővé teszi, hogy a jövőben a könyvtárt megfelelően kiegészíthesse.

A kéréssel Karunk f.tanévi III.rendes ülésében foglalkozott és kimondotta, hogy az intézet felállításához hozzájárul és az ügyet pártolólag terjeszti Nagyméltóságod elé.

Kérem tehát Nagyméltóságodat, hogy az intézet felállítását jóváhagyólag tudomásul venni meggyeskedjék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1934.november 29.

Gombocz Zoltán
bölcsezetkari dékán

Nagyméltóságú

dr. H ó m a n B á l i n t

vallás- és közoktatásügyi m.kir.Miniszter Úrnak

BUDAPEST

Nagyméltóságú dr. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter
Úrnak
Budapest
1934–1935 [tanév]

Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Kegyelmes Uram!

Tisztelettel jelentem Nagyméltóságodnak, hogy dr. Lukinich Imre ny. r. [nyilvános rendes] tanár úr a folyó tanévi III. rendes ülésben azzal a kéréssel fordult Karunkhoz, hogy a „Keleteurópai történeti intézet” felállításához járuljon hozzá és a szükséges jóváhagyást eszközölje ki Nagyméltóságodnál.

Kérését nevezett tanár úr azzal indokolta, hogy a külföldi egyetemeken hasonló intézetek már mindenütt vannak és nemzeti szempontból igen nagy fontossággal bír, hogy hallgatóságunk a szomszéd államok és a megszállott területek történetével intenzíven foglalkozhassék. Könyvtárral részben már rendelkezik és a tanszékre engedélyezett dotáció lehetővé teszi, hogy a jövőben a könyvtárt megfelelően kiegészíthesse.

A kéréssel Karunk f. [folyó] tanévi III. rendes ülésében foglalkozott és kimondta, hogy az intézet felállításához hozzájárul és az ügyet pártolólággal terjeszti Nagyméltóságod elé.

Kérem tehát Nagyméltóságodat, hogy az intézet felállítását jóváhagyólag tudomásul venni kegyeskedjék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1934. november 29.

Gombocz Zoltán
bölcseztudományok dékán

BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR
PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM

Másolat. A magyar királyi vallás-és közoktatásügyi Minisztertől. 25,116/1934 IV.szám. Tárgy: Keleteurópai Intézet felállítása. Hivatkozási szám: 4095/1934/1935. Melléklet: Ø. Hivatkozással mult évi december hó 5-én 4093 szám alatt kelt felterjesztésére a bölcsészettudományi Karnak folyó tanévi III. ülésében hozott azt a határozatát, melyszerint "Keleteurópai Intézet" felállításához járult hozzá, jóváhagyólag tudomásul vettem. Erről a tekintetes Tanácsot tudomásul és megfelelő további eljárás végett értesitem. Budapesten 1935. január hó 23-án. A miniszter helyett: Dr. Szily Kálmán s.k. államtitkár. A kiadvány hitelül: Pátkai s.k. irodaigazgató.P.H. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tekintetes Tanácsának Budapest IV. Egyetem-tér 4.

35 I 28

Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem
Másolat.

A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi Minisztertől.

25,116/1934. IV. szám

Tárgy: Keleteurópai intézet felállítása

Hivatkozási szám: 4095/1934/1935

Melléklet: nincs

A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tekintetes Tanácsának
Budapest IV. Egyetem tér 4.

Hivatkozással múlt évi december hó 5-én 4093 szám alatt kelt felterjesztésére a bölcsészettudományi Karnak folyó tanévi III. ülésében hozott azt a határozatát, mely szerint „Keleteurópai Intézet” felállításához járult hozzá, jóváhagyólag tudomásul vettem.

Erről a tekintetes Tanácsot tudomásul és megfelelő további eljárás végett értesítem.

Budapesten 1935. január hó 23-án.

A miniszter helyett: Dr. Szily Kálmán s.k. államtitkár

A kiadvány hitelélül: Pátkai s.k. irodaigazgató

P.H.

The past and present of the education of Eastern European history at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University. An outline of the history of the Department

PROF. DR. JÓZSEF JUHÁSZ DSc – *PROFESSOR EMERITUS*

(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistcs). E-mail: juhasz.jozsef@btk.elte.hu

At the Budapest University of Sciences (later renamed Royal Hungarian Pázmány Péter University), the need for the systematic education of Eastern European history has already emerged at the beginning of the 1910s. In line with the contemporary ideas, a department of the history of the Balkans was planned to be set up. In the second half of the 1920s, the need for a more substantial and systematized study of the region re-emerged. This time the plan was to establish two departments – one for the study of Southern Eastern Europe and another one for “Northern Eastern” Europe. The establishment of the first department failed because of the unavailability and subsequent death of Milan Šufflay, the distinguished Zagreb historian, who had been selected as the future professor of the department (Šufflay was politically a Croatian nationalist, who was assassinated by a Serbian nationalist in 1931). The second plan was, however, realized already in 1929 when with the appointment of Imre Lukinich as a public and full professor the Department of Eastern European History (*Kelet-Európa Történeti Tanszék*) was established (this time without the “narrowing attribute”).

The establishment of 1929, however, only meant the creation of one university professor’s position, in line with the contemporary meaning of a department. An equally important date in its history is 1935 when the department was transformed into the Institute of Eastern European Historical Studies (*Kelet-Európa Történeti Intézet*), and it also launched its own journal, under the title of *Archivum Europae Centro-Orientalis* (AEEO, 1935–44). The educational and research profile of the institute and its publishing activities and interests mainly focused on the

Romanian and Polish history, Transylvania, and the Hungarian–Romanian and Hungarian–Polish bilateral relations, in line with the contemporary *Zeitgeist* and the professional orientation of Imre Lukinich. The Transylvanian/Romanian focus was even more characteristic of *AECO*, which published a number of valuable articles even from a contemporary perspective – especially in the less ideologically dominated first years, prior to the right-wing shift.

In 1949, the Rákosi era overtook also the education of Eastern European history. Amidst the chaotic reorganizations the Lukinich-led institute was abolished (it was integrated into a short-lived unit called “Institute of Historical Studies” – not identical with its contemporary counterpart), Imre Lukinich was discharged with a pension, and a new department of the history of the Soviet Union was established, under the leadership of two Soviet professors. This department was set up in the Lenin Institute, at the Faculty of Historical Studies (which also existed only temporarily). At this faculty a new department was established in 1953, named the Department of the History of the European People’s Democracies (*Európai Népi Demokratikus Országok Története Tanszék*), under the leadership of Zoltán I. Tóth, who was Privatdozent at the Lukinich-institute and later the dean of the Faculty of Historical Studies. He martyred on 25 October 1956.

In December 1956, with the re-unification of the Faculty of Humanities it was also decided that on the basis of the department of the people’s democracies an integrated workshop of Eastern European history should be created. The new institution was eventually established in the beginning of 1957, under the original name, the Department of Eastern European History. The task of re-organization and the writing of the notes and texts necessary for higher education was undertaken by József Perényi, a colleague of Zoltán I. Tóth, who served as department head for almost twenty-five years. In 1980, he was followed by Emil Palotás. In 2002, the position was filled by Tamás Krausz, who was followed by József Juhász in 2012. Since 2021, Dániel Bagi has been leading the department.

The “melting” of vulgar Marxism again enabled an intensive and successful research work at the department, which also received international attention through the publication of foreign-language monographs, and from the 1980s, openness could become complete. In addition, in the education of history students the Eastern European syllabus received a marked emphasis unprecedented both in the past and the subsequent eras – even if it can be explained partly through the “official” interpretation of Eastern Europe in the Kádár era and the more rigid curriculum of the contemporary times. Students who majored in history had to register for at least six courses in Eastern European history, and they also had to pass a relevant comprehensive exam. These requirements were later

abolished but thanks to the widening course list offered at the department, the Eastern European syllabus could continue to remain an organic part of the education of global history.

It was in these decades, among others through the scholarship and life-work of Emil Niederhauser, whom many of us saw as our teacher and academic mentor, that the professional ethos and *ars poetica* which the collective even today regards as their own had been formed. The most important element of this ethos is that the department always has to remain an academic workshop.

Namely, the education of Eastern European history has always had ideological and political connotations (which is, of course, not unique to this discipline). The education of the history of the region has been often burdened with expectations out of the realm of science independently of the fact that no matter how we define Eastern Europe and the place of Hungary in it, the region exists and it deserves to be studied academically (even if we only think of the “classically” Eastern and Southern Eastern Hungarian connections from the Byzantine and the Kievan Rus to the contemporary activism at the Western Balkans). Such expectation was at the beginning the ideological verification of the Hungarian claims to a Balkan-hegemony, later the territorial revisionist aims, after the Second World War the attempt to prove the socialist Eastern European brotherhood and after the change of regimes, the stressing of Hungary’s belonging to Central Europe. However, the department has always sought to remain an academic workshop – we believe that not without result.

An academic workshop, where we, of course, do not think uniformly, but we commonly share the idea that the research and educational work should not be perceived as a mechanic sequence of the history of the individual countries but we should seek to introduce the comprehensive characteristics, embedded in the even wider, global contexts, following the spirit of comparative history. We do not overlook the specificities of the different historical epochs, subregions and countries but we always seek to highlight the regional perspective and the importance of the openness of the neighbouring peoples to each other instead of national exclusiveness. We do not stick rigidly to “canonized” concepts and boundaries of the region, whose interpretation and content anyway display a great variety in time and space but we have always considered it important to include the history of the whole Eastern Europe as defined by Emil Niederhauser in our educational portfolio: that is to say what we can call now Central Europe (the Northern Eastern or in today’s terminology, the Eastern Central parts of the region), the Southern Eastern regions/Balkans and the European parts of the historical Russian territories from the Middle Ages till the present day.

At the beginning of the 1990s the Hungarian Russian and Soviet studies and research started to take an independent institutional form. As a result of this process, the Centre for Russian Studies (*Ruszsztikai Központ*) was established in 1995, under the leadership of Gyula Szvák, and partly on the personnel and institutional base of the Department of Eastern European History. In 2006 the Centre was renamed the Department of Historical Russistics (*Történeti Ruszsztikai Tanszék*). The two institutions remained in close cooperation with each other, while the activity of the old department focused on the history of Central Europe and the Department of Historical Russistics – together with its partner institution, the Research and Methodological Centre for Russian Studies (*Ruszsztikai Kutatási és Módszertani Központ – RKMK*) established in 2008 – rose to the rank of an internationally recognized institution of Russian studies.

In 1993 the department also started its PhD-program in the framework of the Doctoral School of History. The launch of the program is connected with the name of Emil Palotás and later it was led by Tamás Krausz. From 2024, the program – under the name of East-, East Central Europe and Russian Studies Doctoral Program (which again included Russian history, which had existed for a while as an independent Doctoral Program) – has been led by Dániel Bagi. In the past more than three decades, several PhD-students defended their doctoral theses at the department, who embarked on a successful career path – either as members of our department or other universities and research centres or diplomats, amongst others: Barna Ábrahám, István Miklós Balázs, Mátyás Binder, László Bíró, Zoltán Czéh, Krisztián Csaplár-Degovics, Ákos Fóris, Iván Halász, Ernő Keskeny, Krisztina Kurdi, György Lukács B., László Márkusz, Bálint Mezei, Dániel Miklós, Miklós Mitrovits, Klára Radnóti, Attila Seres, Ibolya Szamborovszkyné Nagy, Sándor Szili, László Tapolcai, Éva Mária Varga, Csaba Zahorán, Csaba Zsebők.

In 2006, as a result of the Bologna Process, the educational portfolio of the department was further expanded. Next to the general participation in the disciplinary and secondary-school teacher training, independent specializations and MA-programs were introduced (even though not all of them are available today). The department launched a specialization called the History of the Visegrad countries both at the BA and MA levels of the education of history, a History MA-specialization in the History of Russia and Eastern Europe, and two independent MA-programs: Balkan Studies and Russian Studies. The latter established under the period of “separation” became the most successful educational project of the department. We also participate in the teaching of the MA-program in the History of Central Europe, and in the framework of the latest reform of teacher training

our department became responsible for the teaching of many courses in global history.

2018 witnessed the re-unification of the two related – “Central European” and Russian – academic institutions and research centres, which was named the Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics (*Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék*). The department, which functions under this name today, underwent a transitional period in 2020–21, when it was led by Full Professor Ildikó Horn, the director of the Institute of Historical Studies. From 2021, it has been led by Dániel Bagi.

Next to the teaching of history, the department (departments) boasts extensive research and publishing activities, the organization of several Hungarian and international conferences and the participation in an impressive number of projects – either collectively or as individual undertakings/grants. These are well demonstrated in the Hungarian Science Bibliography (*MTMT*)-lists and the departmental publications, which cover more than one hundred books in the past three decades: the *Eastern European Studies* (*Kelet-Európai Tanulmányok*) and *Eastern European Monographs* (*Kelet-Európai Monográfiák*) in cooperation with L’Harmattan Publishing House, the series of *Books on Russistics* (*Ruszisztikai Könyvek*) and *Soviet/Post-Soviet Booklets* (*Szovjet/Posztszovjet Füzetek*) and other individual publications (series editors: Tamás Krausz and Gyula Szvák). 2019 witnessed the launch of the trilingual journal *RussianStudiesHu* under the editorship of Gyula Szvák, which can be found today in fifteen domestic and international databases. So far, eleven issues of the journal have been published including studies of authors from sixteen countries.

Former and current professors of the department: Arató Endre (Corresponding Member of the Hungarian Academy of Sciences – HAS), Dániel Bagi, Béla Borsi-Kálmán, István Dolmányos, Zoltán I. Tóth (Corresponding Member of the HAS), József Juhász, Tamás Krausz, Imre Lukinich (Member of the HAS), Emil Niederhauser (Member of the HAS), Emil Palotás, József Perényi, Gyula Szvák.

Our current staff members are: Éva Ághné Ring Honorary Professor, Dániel Bagi Full Professor (Head of Department), István Miklós Balázs Junior Research Fellow, László Balogh Retired Associate Professor (Temporary Lecturer), Anikó Eszter Bartha Habil. Associate Professor, Gábor Buják Junior Research Fellow, Szilvia Buru Coordinator, Gyóni Gábor Habil. Associate Professor, Léna Igari Research Assistant (Research and Methodological Centre for Russian Studies), József Juhász Professor Emeritus, Tamás Krausz Professor Emeritus, Bálint Mezei Assistant Professor, Andor Ákos Mészáros Habil. Associate Professor, Emil Palotás Professor

Emeritus, György Ruzsa Professor Emeritus (Temporary Lecturer), László Szokola Lecturer, Gyula Szvák Professor Emeritus.

Former full-time lecturers (after 1957): Sándorné Balogh, Gábor Benedek, Krisztián Csaplár-Degovics, Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, Miklós Kun, Etleva Lala, István Lénárd Magyar, Zsófia Mészáros, Pál Petőcz, Sándor Szili, László Tapolcai, Zoltán Vígh.

Budapest, September 2025

(Translated by Eszter Bartha PhD)

On the following pages, we publish the English translation of the letter written by Zoltán Gombocz (1877–1935, Dean of the Faculty of Humanities) dated 29 November 1934 and sent to Bálint Hóman, Minister of Religion and Public Education. In this letter Gombocz asked for Hóman's approval of the establishment of the Institute of Eastern European Historical Studies. The published document is complemented with the English translation of the ministerial approval dated 23 January 1935.

To the Right Honourable Minister of Religion and Public Education Dr Bálint
Hóman
Budapest
1934–1935 Academic Year

**The Right Honourable Minister Hóman,
Your Excellency,**

I am writing to report to Your Excellency that Dr Imre Lukinich, Full Professor, at the third regular meeting of the Faculty Council in the current academic year, requested that our Faculty endorse the establishment of the “Institute of Eastern European Historical Studies” and ask Your Excellency for the necessary approval.

The aforementioned Professor justified his request with the reasoning that similar institutes already exist everywhere at the foreign universities and that it is of pronounced national interest that our students receive the opportunity to intensively engage with the study of the history of the neighbouring countries and the occupied territories. He already has an incomplete library, and the donation, which has been allocated to the Department, renders it possible for him to sufficiently extend the holdings.

The Faculty Council discussed the request at its third regular meeting of the current academic year and declared that it would endorse the establishment of the institute and submit the case to Your Excellency with this approval.

Please accept, Your Excellency, the highest assurances of my respect.

Budapest, 29 November 1934

Zoltán Gombocz
Dean of the Faculty of Humanities

(Translated by Bálint Mezei PhD)

Royal Hungarian Pázmány Péter University
Copy

From the Hungarian Royal Minister of Religion and Public Education
Document number: 25,116/1934. IV.
Subject: Establishment of the Institute of Eastern European Historical Studies
Reference number: 4095/1934/1935
Attachment: none

To the Honourable Council of the Royal Hungarian Pázmány Péter University
4 Egyetem tér, Budapest – IV

With reference to the case submitted on 5th December of last year, under No. 4093, I have taken note and approved of the decision made by the Faculty of Humanities at its third [regular] meeting of the previous academic year to endorse the establishment of the “Institute of Eastern European Historical Studies.”

I hereby bring this approval to the attention of the Honourable Council and I will notify the Council about the appropriate further procedures.

On behalf of the Minister: signed by Dr Kálmán Szily State Secretary
Attested signature: Pátkai Office Director

Budapest, 23 January 1935

L.S.

(Translated by Bálint Mezei PhD)

**A HISTORIOGRÁFIA
LABIRINTUSAI – *KONCEPCIÓK,*
*NARRATÍVÁK, VITÁK***

Az úgynevezett középkori „közép-európai típusú állammodell” – Történeti áttekintés és kritikai megjegyzések

BAGI DÁNIEL

Prof. Dr. Bagi Dániel DSc – tanszékvezető egyetemi tanár
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék);
tudományos tanácsadó (ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudo-
mányi Intézet, Délkelet-Európa Története Osztály).
E-mail: bagi.daniel@btk.elte.hu

Absztrakt

Az elméletet cseh történészek dolgozták ki a 20. század hatvanas éveinek végén és a hetvenes éveinek elején, közös minták alapján határozva meg a kelet-közép-európai régió politikai, társadalmi és gazdasági struktúráit. Jelen tanulmány kísérletet tesz az úgynevezett középkori kelet-európai állam elmélete alapvető alkotóelemeinek összefoglalására, továbbá néhány kritikai megjegyzést is fűz magához a jelenséghez.

KULCSSZAVAK: *a középkori közép-európai állam elmélete; cseh, szlovák és lengyel historiográfia; ideológia; 20. század*

The so-called “Theory of the Medieval East-Central European State.” Historiographical overview and critical remarks

Prof. Dr. Dániel Bagi DSc – Full Professor, Head of Department
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics);
Research Professor (ELTE Research Centre for the Humanities – Budapest, Institute of History, Department of History of Southeast Europe).
E-mail: bagi.daniel@btk.elte.hu

Abstract

The theory was elaborated by Czech Historians in the late sixties and early seventies of the 20th century, defining the political, social and economic structures of the East-Central-European region after common patterns. The paper seeks to give a try to summarize the basic elements of the so-called Theory of the Medieval East-European State, and to give some critical comments on this phenomenon.

KEYWORDS: *Theory of the Medieval East-Central European State; Czech, Slovak and Polish historiographies; ideology; 20th century*

A középkori kelet-közép-európai államok kialakulásának kérdése régóta foglalkoztatja a történetírást, ez a kérdés gyakorlatilag egyidős a régió fogalmáról született, elsősorban elméleti írásokkal.¹ Mivel a kelet-közép-európai történeti térben bonyolult és komplex társadalmi, politikai és vallási viszonyokkal találkozunk, az államfejlődés, az állam eredetének kérdése különösen alkalmas volt arra, hogy különféle ideológiai és módszertani nézőpontok találkozásának terepévé váljon. Különösen a kelet-közép-európai régióban a 20. század második felében uralkodóvá váló marxista történelemszemlélet, s ennek keretében a csehszlovák és lengyel történetírás új hulláma eltérő módokon közelítette meg az államalakulás problematikáját, elvetve vagy újraértelmezve a korábbi, kontinuitásra épülő elméleteket. E tanulmány célja ennek a tudománytörténeti vitának az áttekintése és főbb tanulságainak kiemelése.

1 HALECKI 1995: 37–46.; KŁOCZOWSKI 1998.

Új utak a szovjetizált közép-európai középkorkutatásokban

A közép-európai térségben 1945-ben bekövetkező politikai változások, a szovjet megszállás és a történettudományban uralkodóvá tett marxista-leninista történet szemlélet Sztálin haláláig szinte lehetetlenné tette a korábbi, a 19. században felívelő, liberális-polgári szemléletű történeti munkákban lefektetett elméletek továbbvitelét. E korábbi történeti diskurzus egyik korai meghatározó eleme az államszervezés kapcsán a különböző kontinuitás-elméleteket helyezte érdeklődése homlokterébe, s a törzsi szervezetekből való fokozatos állami fejlődést hangsúlyozta, egészen a keresztény monarchiák, sőt, olykor a modern nemzetállamok kialakulásáig. Ez a szemlélet különösen népszerű volt a nemzeti romantika időszakában, amikor a középkori államiságot a modern nemzeti identitás előzményeként értelmezték. Az 1945 után hegemonisztikussá váló marxista-leninista történetírás egy vonulata lehetővé tette, hogy a nemzeti történelem haladónak tekintett elemei beépüljenek a marxista-leninista struktúrákba.² Az államfejlődés, a középkori feudális állam kontinuitása a törzsi-nemzetségi korszakkal egyike lett ezeknek a progresszívnek minősített elemeknek.

A közép-európai történetírás nagy kultúrái közül különösen a csehszlovák – helyesebben: cseh és szlovák –, valamint a lengyel historiográfia járt élen ezekben a változásokban. Különösen a csehszlovák történeti irodalom érdemel figyelmet e tekintetben. Az ugyanis hagyományosan követte a német jogtörténeti munkák szemléletét, és a cseh történelmet mindig is az államjog szemszögéből közelítette meg.³ Így a nemzeti történelemben hangsúlyos szerepet tulajdonított az alkotmányos jogi aktusoknak, mint például a birodalom által biztosított privilégiumoknak, a cseh történelmet alkotmányjogi mérőföldkövek láncolataként ábrázolva. Ebbe a nagymorva államtól II. Frigyes privilégiumain át a Beneš-dekrétumokig minden belefért. E szemléletnek köszönhető, hogy a múlt század korai hatvanas éveit a cseh történeti mitológia legfontosabb elemét, a nagy-morva kontinuitás-elméletet is haladó hagyománynak tekintették, és beépítették az államfejlődés kontinuitásáról szóló művekbe.⁴

Nem véletlen, hogy ennek a szemléletnek a kritikája is elsősorban a csehszlovák középkorkutatásból indult ki. A hatvanas és hetvenes években egy új történetnészgeneráció jelent meg, amely elvetette mind a 19. századi, mind pedig a vele részben összefonódott marxista államfejlődési elméletet.

2 Romsics 2012: 213.

3 Például: Peterka 1965. A szlovák középkorkutatásra gyakorolt hatását lásd: Steinhübel 2004.

4 A teljességre való törekvés nélkül lásd: Ratkoš 1964; Poulik 1986.

A sort František Grausszal kell kezdeni. Graus 1921-ben született morvaországi, német anyanyelvű zsidó családban, és 1968-as disszidálásáig a Csehszlovák Tudományos Akadémián, illetve a Károly Egyetemen működött, valamint a középkorkutatásban később igen népszerűvé vált mentalitástörténet-kutatás egyik atyjának számít.⁵ 1965-ben jelent meg első olyan tanulmánya, amelyben a közép-európai országok közös múltjáról és fejlődésének közös gyökereiről értekezett.⁶ Ez a munka jól illeszkedik a tudós egy korábbi írásához, amelyben bár óvatosan, de kritikával illette a cseh történetírásnak a nagymorva kontinuitás-elméletre épülő elképzeléseit.⁷ A közép-európai államokról szóló munkájában Graus már élesen és egyértelműen elhatárolódott a kontinuitás-elmélettől. Szerinte a középkori államok nem fokozatosan, hanem új dinasztiák hatalomra jutásával, sajátos történelmi körülmények között jöttek létre.⁸ Hangsúlyozni szükséges, hogy Graus nem kívánt valamiféle új elméletet alkotni, egyszerűen a hagyományos cseh történetírás elképzeléseivel szembeni kritikáját illesztette be egy új, komparatív módszerrel élő keretbe, amivel – talán akaratán kívül is – iskolateremtővé vált.

Graus úttörő tanulmánya után egyik tanítványa, Dušan Třeštík (1933–2007) nevéhez köthető a középkori közép-európai állammodell kidolgozása. Třeštík Grausnál doktorált, 1968-ban megjelent doktori értekezését Prágai Kozma krónikájának⁹ innovatív feldolgozásával nyerte el.¹⁰ Ebben a munkájában Třeštík újszerű képet festett az első cseh történeti összefoglalóról, s benne szerzőjéről, belehelyezve a művet a 11–12. század fordulójának eszmetörténeti folyamataiba, az invesztitúraharc keretei között tárgyalva Kozma szemléletét.

Felülbírált narratívák a prágai tavasz leverése után

Am úgy tűnik, hogy a prágai tavasz, majd Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállása, valamint az ezzel együtt járó politikai visszarendeződés Třeštík és kortársainak munkásságára is kihatással volt. 1971-ben jelent meg a szerzőnek az első olyan tanulmánya, amelyben gyakorlatilag elhatárolódott saját doktori értekezésétől.¹¹ Míg korábban Prágai Kozma krónikáját a 12. század első évtizedében történtek

5 Ehhez lásd: GRAUS 1965a.

6 GRAUS 1965b: 5–65.

7 GRAUS 1963: 289–300.

8 GRAUS 1965b: 14.

9 Cosmas.

10 Třeštík 1968.

11 Třeštík 1971: 534–567.

kontextusában vizsgálta,¹² addig a hetvenes évektől kezdve arra törekedett, hogy a 12. század elején alkotott krónikás szavait szó szerint vegye, és általa a korabeli cseh politikai és gazdasági rendet rekonstruálja. Elképzeléseinek lényegét a következőkben lehet összefoglalni: a cseh fejedelmi hatalom abszolutisztikus volt abban az értelemben, hogy az uralkodó hatalma sokkal erősebben érvényesült, mint Európa nyugati felében. Az uralkodó állt a rabszolga-kereskedelem megszervezése, a szolgálonépek betelepítése, a várkerületekre alapuló védelem megszervezése középpontjában, azaz a fejedelem kimondatlanul is komoly túlhatalommal rendelkezett, szinte ő volt az állam maga. Mindez – idézve a szerző következtetéseit – végső soron egy sajátos „kelet-közép-európai feudalizmus” kialakulásához vezetett el, ami bár a felszínen hasonlított a nyugat-európai mintákhoz, alapvetően eltért tőle.¹³ Třeštík 1971-ben kidolgozott téziseit 1979-ben immáron feleségével, a lengyel származású Barbara Krzemińskąval közösen jegyzett cikkében megismételte, azonban ekkor már nemcsak a cseh történelemre vonatkoztatva, hanem szélesebb, közép-európai kontextusba helyezve.¹⁴ Gyakorlatilag kijelenthető, hogy a „középkori közép-európai állammodell” ezzel a tanulmánnyal született meg. Az elmélet főbb sarokkövei a következők voltak: a fejedelmi hatalom – s egyben a közép-európai hatalmi-uralkodó modell – lényege, hogy az uralkodók egy speciális ellátási rendszeren keresztül, *beneficiariusok* útján tartották ellenőrzésük alatt az egész országot, illetve a várakat, melynek forrását elsősorban a 11. század folyamán a térségben virágzó rabszolga-kereskedelem jelentette.¹⁵ Sőt, Třeštík azt is igazolni igyekezett, hogy az adófizetés (*tributum*) révén az adózók gyakorlatilag a fejedelmek tulajdonává váltak (*ius utendi, ius abutendi*).¹⁶

A csehszlovák tudományosság által kidolgozott új elmélet több követőre is talált a múlt század hetvenes éveiben. 1975-ben látott napvilágot Karol Modzelewski monográfiája a Piast-monarchia gazdasági megszervezéséről.¹⁷ Ebben a munkájában Modzelewski szintén a fejedelmi hatalom abszolutisztikus jellegét állította vizsgálódásai középpontjába, a korai Piast-monarchiát a várrendszer kiépítése, a gazdaság működtetése, a szolgálonépek betelepítésének szempontjai szerint vizsgálva, és ezeket a folyamatokat egy regionális összehasonlító keretbe helyezve. Különösen munkája harmadik nagy fejezete érdemel figyelmet: itt a szerző a sajátos lengyel és kelet-közép-európai fejedelmi/uralkodó jogról

12 Például: Třeštík 1960: 564–587.

13 Třeštík 1971: 544.

14 Třeštík – Krzemińska 1979: 113–130.

15 Třeštík 1971: 555.; Třeštík – Krzemińska 1979: 121.

16 Třeštík 1971: 538–539, 555.

17 MODZELWSKI 1975.

értekezik bővebben.¹⁸ A közép-európai államok megszervezéséről, a sajátos fejlődési/királyi hatalomról számos más tanulmány is született ugyanebben a korszakban. Kristó Gyula,¹⁹ Tadeusz Grudziński²⁰ a feudális széttagolódásról írtak összehasonlító tanulmányokat, Heckenast Gusztáv pedig a királyi szolgálonépekről jelentetett meg monográfiát.²¹

A középkori kelet-közép-európai állam természetéről szóló elmélet sajátos utat járt be a csehszlovák, majd cseh történetírásban. 1989 után Dušan Třeštík egyre inkább kezdett visszatérni a cseh történelem és a nagymorva múlt összekombinálásának irányába, amire egy 1997-es könyve is bizonyítékul szolgál.²² E könyvében a cseh-morva régmúlnak állított emléket, a cseh történelem gyökereit egészen a 6. századig visszavezetve. Az utolsó fellángolására pedig 2007-ben került sor, amikor is a neves történész Josef Žemlička-val együtt jelentetett meg egy polemikus hangvételű tanulmányt, kritizálva Libor Jan egyik írását²³. E munkájában Libor Jan a fenti elmélet „bájáról” értekezett, kétségbe vonva a közép-európai típusú állammodellről alkotott elméletek helyességét. Válaszként a két neves történész nem pusztán megvédte az elmélet helyességét, hanem kiegészítette egy újabb elemmel: e szerint a Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–11. század fordulóján kialakuló „államok” valamennyien a nagy-morva birodalom struktúráit örökölték tovább, így a nagymorva állam örököseinek tekinthetők.²⁴ A vita ezzel nem zárult le, hiszen 2012-ben Robert Antonín jelentkezett egy összefoglaló munkával, amelyben a fenti állammodellt a lengyel és cseh középkorkutatás egyik elméleti problémájaként írta le, s annak a reményének adott hangot, hogy a vita a lengyel történetíráson kívül a csehben is visszatér erről a kérdésről.²⁵

Az elmélet forrásközpontú kritikája

Mint minden elmélet kapcsán, így a jelen írás tárgyát képező esetben is a rendelkezésünkre álló forrásokból érdemes kiindulnunk. Elöljáróban ki kell térni arra, hogy a közép-európai térség régmúltjának tanulmányozásához csak korlátozottan állnak rendelkezésre kútfők. Különös gondot jelent e tekintetben, hogy

18 MODZELEWSKI 1975: 89–145.

19 KRISTÓ 1974; KRISTÓ 1979: 9–25.

20 GRUDZIŃSKI 1971: 3–27.

21 HECKENAST 1970.

22 TŘEŠTÍK 1997.

23 JAN 2007: 873–902.

24 TŘEŠTÍK – ŽEMLIČKA 2007: 122–163. Itt különösen: 156–157.

25 ANTONÍN 2012: 76.

az oklevelek száma igen alacsony. Ez még úgy is igaz, hogy a 11. századi magyar történelem rekonstrukciójához nagyságrendekkel több oklevél ismert és kutatható,²⁶ mint amennyivel a korabeli lengyel és cseh események megismeréséhez rendelkezünk. A Piastok és Přemyslidák történetére vonatkozó oklevelek egy része csak elbeszélő források textusában maradt fenn, és az önállóan fennmaradt diplomatikai emlékek száma igen alacsony, a lengyel történelemre nézve összesen két darabról tudunk a 11. századból. Az egyik a *Dagome Iudex* néven ismert, felettébb kétes hitelű, a tudományosságban mindmáig élénken kutatott oklevélregeszta-töredék,²⁷ mely 1090 körül keletkezhetett, de 10. század végi eseményeket rögzített. A másik Ulászló Herman fejedelem egy oklevele, melyben visszaszolgáltatja a bambergi egyház korábban eltűnt, majd országában felbukkant kincseit. Hasonló a helyzet a cseh történelem legkorábbi korszaka tekintetében. Hacsak nem számítjuk Csehország történetéhez azokat a jóval korábbi, a Nagymorva Birodalom létét alátámasztani kívánó okleveleket, melyeket a korábbi szövegkiadások a cseh történelem tárgyköréhez soroltak,²⁸ a ténylegesen a 10. század végétől keletkezett oklevelek száma igen alacsony, illetve a 11. századnak tekintett oklevelek nagy része késői hamisítvány. Mindebből következik, hogy Třeštit gyakorlatilag elbeszélő forrásokból, közelebbről Prágai Kozma 1125 körül befejezett krónikájának különböző részleteiből igyekezett rekonstruálni a korai Přemyslida-monarchia működését, így a fejedelmi hatalom lényegét is.

Prágai Kozma nem pusztán az első ismert cseh történetíró volt, hanem évszázadokra meghatározta a cseh dinasztikus, majd később nemzeti történetírás szemléletét is. Ő számított – Marié Blahová szavait idézve – a „hivatalos” cseh történeti hagyomány letéteményesének,²⁹ és a 17. századig gyakorlatilag rá épült a középkori cseh történelem értelmezése is. Sokatmondó, hogy a 12. század közepétől kezdve minden újabb cseh történetíró Kozma krónikájából indult ki, és 1125-ig őt tekintette forrásnak a történeti szintézisekhez.³⁰ Kozmának tehát nem volt olyan későbbi történetíró utóda, aki a 12–13. században alapjaiban átírta volna a korai Přemyslida-korról szóló szövegrészleteket, új megközelítéseket hozva ezzel a cseh történelem értelmezésébe. Ebből következik, hogy a modern, tudományos történetírásban minden elméletet, és azok cáfolatát is Kozma krónikájából vezettek le és vezetik le mindmáig.

26 DHA I.

27 NOWAK 2013: 75–94.

28 CDB I. Nr. 1–34.

29 BLAHOVÁ 1988: 269–286.

30 A cseh történeti irodalom jellegéhez lásd: NECHUTOVÁ 2007: 104–105.

Prágai Kozma krónikájában előkelő helyet foglal el annak bemutatása, hogy miként került hatalomra Přemysl, a dinasztia mitikus névadója. Az elbeszélés szerint a csehek matriarchátusban éltek Libuša nevű fejedelemnőjük uralma alatt, ám fellázadtak ellene, s követelték, hogy a fejedelemnő engedje meg, hogy férfit válasszanak uralkodójukká. Ezt végül a fejedelemnő megengedte, s így találták meg a csehek az ökreivel Stadicében békésen szántó-vető Přemyslt, akit – Cicinatus módjára – elszólítottak az államügyek intézésére. Ám Libuša, mielőtt útjára bocsátotta volna a cseheket, kiokosította őket arról, hogy mire számítsanak, ha fejedelmet választanak maguknak:

„Ó, micsoda szánalomra méltó nép, mely nem tud szabadon élni, és azt, amit a jó ember nem, vagy csak az életével együtt enged veszni, a szabadságot ti készakarva hagyjátok el, és önként hajtjátok fejeteket az ismeretlen rabigába. De jaj, később hiába bánjátok majd ezt, miként a békák is bánták, miután gyilkolni kezdte őket a vízikígyó, kit királyukká tettek. Ha pedig nem tudjátok, miből áll a fejedelmi jog, megpróbálom néhány szóval bemutatni nektek. Kezdetben könnyű fejedelmet választani, de nehéz a már megválasztottat letenni; mert vajon fejedelemmé tennétek azt, ki egykor hatalmatok alatt állt, vagy nem, ha ti és mindenetek az ő hatalma alá kerül, miután megválasztottátok? Ha meglátjátok őt: kiszárad szátok s elakad nyelvetek, ha meghalljátok hangját: reszket majd térdetek. És a nagy reszketéstől dadogva feleltek neki: 'igen uram, igen uram'. S ekkor ő majd saját akarata szerint, a ti megkérdésetek nélkül ezt bünszónak mondja, azt megöli, emezt börtönbe veti, amazt felakasztatja. Titeket – és ha úgy tetszik neki a tieitek közül némelyeket – szolgává, másokat paraszttá, adófizetővé, felügyelővé, megint másokat hóherrá, ítélethirdetővé, szakácská, vagy halásszá, vagy molnárrá tehet. Közületek választ tribunusokat, centuriókat, gazdákat, szőlő- és földműveseket, aratókat, fegyverkovácsokat, cserzővargákat. Fiaitokat és lányaitokat saját szolgálatába állítja. Ökreitekkel, lovaitokkal vagy marháitokkal saját akarata szerint rendelkezik. A mezőn, harctéren, a földön, a legelőkön és a szőlőkben levő összes dolgotokat használatába veszi.”³¹

31 Cosmas I. 14.: „O plebs miseranda nimis, que libera vivere nescit, et quam nemo bonus nisi cum vita amittit, illam vos non inviti libertatem fugitis et insuete servituti colla sponte submittitis. Heu tarde frustra vos penitebit, sicut ranas penituit, cum ydrus, quem sibi fecerant regem, eas necare cepit. Aut si nescitis, que sint iura ducis, temptabo vobis ea verbis dicere paucis. Inprimis facile est ducem ponere, sed difficile est positum deponere; nam qui modo est sub vestra potestate, utrum eum constituatis ducem an non, postquam vero constitutus fuerit, vos et omnia vestra erunt eius in potestate. Huius in conspectu vestra febricitabunt genua, et muta sicco palato adherebit lingua. Ad cuius vocem pre nimio pavore vix respondebitis: 'Ita

Bár nyilvánvaló, hogy Prágai Kozma leírásából vissza lehet következtetni a cseh fejedelmek telepítési és kormányzati szerepére, kérdés, hogy megállja-e a helyét Třeštík fenn bemutatott elmélete. Prágai Kozma ugyanis a 11–12. század fordulójának politikai eseményeit, közelebbről az investitúra-kérdés körüli vitákat vetítette vissza a Libuša-mondában.

Az investitúraharc kirobbanásához az vezetett el, hogy az egyház kétségbe vonta a Karoling-Ottoniánus szakrális királyság egyik legfőbb jogosítványát, a királyi hatalomnak az egyház feletti irányítási és rendelkezési jogát. Annak ellenére, hogy Csehországban nem tudott gyökeret verni a királyság intézménye a 11. században, az egyházi és világi hatalom közötti konfliktusok mégis megjelentek a Přemyslidák birodalmában is. II. Vratiszláv fejedelem 1063 körül a prágai püspökség morvaországi birtokait elvéve létrehozta az olmützi püspökséget.³² Az alapítás helye kézenfekvő lehetett: Vratiszláv 1055-ben Olmützt kapta meg apja végrendeletében, ám birtokai háborítatlan használatát megakadályozta Prágában uralkodó bátyja, II. Szpitinyev, aki megtámadta őt és többi, morvaországi birtokokat nyert fivérét, minek következtében Vratiszláv kénytelen volt Magyarországra menekülni.³³ Amikor visszatért onnan, fivére visszaszolgáltatta neki elvett birtokait, így Olmützt is.³⁴ Azonban – érdekes módon – az új püspökség alapítására nem Vratiszláv olmützi korszakában került sor, hanem csak akkor, amikor bátyja váratlan halála után maga lett a prágai fejedelem. Az olmützi püspökség alapítása önmagában is érdekes kérdéseket vet fel. II. Vratiszláv egyházalapítását egyetlen forrásból, Kozma krónikájából ismerjük, és ő a kérdést csak a prágai és olmützi egyház vetekedésének szempontjából tudta megítélni. Így a püspökség alapítását Severus prágai püspök halálával összefüggésben említi meg, és a következő állításokat teszi: Severus Csehországot és Morvaországot szinte (*quasi*) egy püspöki tartományként kormányozta, és kormányozta volna továbbra is, ha II. Vratiszláv

domine, ita domine, cum ipse solo suo nutu sine vestro preiudicio hunc dampnabit et hunc obtruncabit, istum in carcerem mitti, illum precipiet in patibulo suspendi. Vos ipsos et ex vobis, quos sibi libet, alios servos, alios rusticos, alios tributarios, alios exactores, alios tortores, alios preconos, alios cocos seu pistores aut molendinarios faciet. Constituet etiam sibi tribunos, centuriones, villicos, cultores vinearum simul et agrorum, messorum segetum, fabros armorum, sutores pellium diversarum et coriorum. Filios vestros et filias in obsequiis suis ponet; de bubus etiam et equis sive equabus seu peccoribus vestris optima queque ad suum placitum tollet. Omnia vestra, que sunt potiora in villis, in campis, in agris, in pratis, in vineis, auferet et in usus suos rediget.”

32 Cosmas II. 112–113.

33 Cosmas II. 106.: „Quod audiens frater eius Wratisslaus, valde eum timuit et secessit in partes Pannonie, relicta coniuge Olumuc in urbe.”

34 Cosmas II. 107.: „[...] dux Zoitigneu [...] mittens nuncios revocavit eum de Ungaria et reddidit sibi civitates, quas ei ante pater suus dederat in Moravia.”

nyomására nem egyezett volna bele, hogy a fejedelem Morvaországban kinevezzen egy János nevű püspököt.³⁵ Prágai Kozma – a prágai egyház dékánjaként – nyilván nem támogatta II. Vratiszláv törvénytelennek tekintett egyházalapítását, és a fejedelmet nem nagyon szívelte amiatt, ahogy a testvéreivel bánt.³⁶ Ráadásul II. Vratiszlávot IV. Henrik demonstratív módon, pápai jóváhagyás nélkül lengyel és cseh királlyá emelte 1085-ben. Az aktus válasz volt VII. Gergely egy évtizeddel korábbi lépésére, aki IV. Henriket megkerülve koronát küldött II. Boleszláv lengyel fejedelemnek, engedélyezve neki, hogy királyi címet viseljen. Nehezen hesegethető el a gyanú, amit az újabb kutatás eredményei is alátámasztanak,³⁷ hogy Libuša víziójában az erőskező, az országot vasmarokkal fogó fejedelem személyében II. Vratiszlávnak állított emléket, akit nem szívelt sem amiatt, amit a prágai püspökséggel tett, sem pedig amiatt, ahogy a testvéreit és azok morvaországi birtokait kezelte. Mindemellett a szinte korlátlan hatalommal rendelkező fejedelem képe jól illeszkedik az investitúraharc vitáiba is, amelyeknek egyik központi kérdése az uralkodói szuverenitás és annak határai voltak.

Összegzés

Összefoglalásként a következők mondhatók el. Az úgynevezett közép-európai típusú középkori állammodell elsősorban a csehszlovák és lengyel történetírás terméke volt a múlt század hatvanas éveitől kezdve. Lényegét tekintve az elmélet egyik oldalról került a vulgármarxista megközelítéseket, de elutasította a 19. századi nemzeti narratíva és a marxizmus-leninizmus összeolvadásából származó nemzeti bolsevik megközelítéseket is. Az elmélet kidolgozói és követői az uralkodói hatalom különleges jogosítványait hangsúlyozták, különös tekintettel a telepítésekre, a várrendszer kiépítésére és fenntartására, a (rabszolga-)kereskedelem megszervezésére és működtetésére. Az elmélet legértékesebb elemének a komparatív megközelítést tarthatjuk, amely a későbbiekben az újabb kutatókorosztályok számára is inspirálóan hatott. Kétségtelen hátránya azonban az, hogy gyakorlatilag egyetlen forrásból, Prágai Kozma krónikájából lehet teljességében levezetni.

35 Cosmas II. 112–113.: „Hic fere omni tempore sui presulatus sine aliqua refectione et sine omni contradictione Boemie et Moravie quasi unum et individuum episcopium rexit et rexisit, si non post obitum Zpitigneu nimia devictus efflagitatione Wratislai ducis consensisset promoveri Iohannem episcopum in Moravia [...]”

36 WIHODA 2006: 372–373.

37 WIHODA 2006: 250.

Források

- CDB I. = *Codex diplomatius et epistolaris regni Bohemiae I.* FRIEDRICH, Georg (ed.). Praha, 1904–1907.
- CDM I. = *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae I. (896–1199).* BOCZEK, Antonius (ed.). Olomucii, 1836.
- Cosmas = *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum.* BRETHOLZ, Bertold (ed.). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum N.S., 2. Berlin, 1923.
- DHA I. = *Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* GYÖRFFY, György (ed.). Budapest, 1992.

Hivatkozott irodalom

- ANTONÍN, Robert (2012): *České země za posledních Přemyslovců I. (1192–1253). Ces-tou proměny společnosti k vrcholné středověké monarchii.* Libri, Praha.
- BLAHOVÁ, Marié (1988): *Obraz státní ideologie v oficiální historiografii doby před-husitské.* Folia Historica Bohemica 12. 269–286.
- GRAUS, František (1963): *Velkomoravská říše v české středověké tradici [Das Großmährische Reich in der böhmischen Überlieferung des Mittelalters].* Československy casopis historicky 11. 289–305.
- GRAUS, František (1965a): *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit.* Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- GRAUS, František (1965b): *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa.* Historica, 10. 5–65.
- GRUDZIŃSKI, Tadeusz (1971): *Zagadnienie podziałów dynastycznych w Polsce do schyłku XI wieku.* Kwartalnik Historyczny, 78. (1). 3–27.
- HALECKI, Oskar (1995): *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története* (ford. Szilágyi Tibor). Osiris – Századvég, Budapest.
- HECKENAST Gusztáv (1970): *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAN, Libor (2007): *Skrytý půvab střeoevropského modelu.* Český Časopis Historický 105. 873–902.

- KŁOCZOWSKI, Jerzy (1998): *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- KRISTÓ Gyula (1974): *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ Gyula (1979): *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MODZELEWSKI, Karol (1975): *Organizacja gospodarcza państwa Piastowskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw. PAN, Wrocław.
- MOLNÁR Erik (1949): *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig*. Szikra, Budapest.
- NECHUTOVÁ, Jana (2007): *Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*. Böhlau, Köln.
- NOWAK, Przemysław (2013): Dagome iudex w zbiorze kanonów kardynała Deusdedita. *Studia Źródłoznawcze* 60. 75–94.
- PETERKA, Otto (1965): *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder in ihren Grundzügen dargestellt*. Scientia, Aalen. [Az 1923–28-as első kiadás – Gebrüder Stiepel, Reichenberg – reprintje.]
- POULIK, Josef (ed.) (1986): *Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*. Československá akademie věd, Praha.
- PÜSPÖKI NAGY Péter (1982): *A magyar állam kialakulása*. Budapest.
- ROMSICS Ignác (2012): *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Osiris, Budapest.
- RATKOŠ, Peter (ed.) (1964): *Pramene k dejinám Velké Moravy*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- STEINHÜBEL, Ján (2004): *Nitrianske kniežatstvo: počiatky stredovekého Slovenska*. rozpravenie o dejinách nášho územia a okolitych krajín od strahovania národov do zaciatku 12 storočia. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Vydavateľstvo Rak, Bratislava.
- TŘEŠTIK, Dušan – KRZEMIENSKA, Barbara (1978): *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století)*. *Hospodářské dějiny* I. 149–230.
- TŘEŠTIK, Dušan – KRZEMIENSKA, Barbara (1979): *Hospodarské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.–11. století)*. *Československý časopis historický* 27. 113–130.
- TŘEŠTÍK, Dušan – ŽEMLIČKA, Josef (2007): *O modelech vývoje přemyslovského státu*. *Český časopis historický* 105. 122–163.
- TŘEŠTIK, Dušan (1960): *Kosmas a Regino. Ke kritice Kosmovy Kroniky*. *Československý časopis historický*, 8. (4). 564–587.

- TŘEŠTIK, Dušan (1968): *Kosmova Kronika. Studie k počatkům českého dějepisectví a politického myšlení*. Academia, Praha.
- TŘEŠTIK, Dušan (1971): K sociální struktuře přemyslovských Čech. Kosmas o knížecím vlastnictví půdy i lidí. *Československý časopis historický*, 19. 537–567.
- TŘEŠTIK, Dušan (1997): *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- WIHODA, Martin (2006): Kosmas a Vratislav. In: PAMPROVÁ, Anna – RAŽČIKOVÁ, Dana – ŠVANDA, Libor et al. (eds.): *Querite primum regnum Dei. Sborník příspěvků k poctě Jany Nechutové*. Matice moravská, Brno. 367–381.

Három Oroszország történet

SZVÁK GYULA

Prof. Dr. Szvák Gyula DSc – Professor Emeritus
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).

E-mail: szvak.gyula@btk.elte.hu

RussianStudiesHu – főszerkesztő. E-mail: centre@russianstudies.hu

Absztrakt

A tanulmány három, magyarok által a huszadik században írt „Oroszország történet” keletkezéstörténetéről szól.

Az első 20. századi, magyar szerző által publikált „Oroszország történet” 1943-ban jelent meg, Rátz Kálmán nyugalmazott őrnagy neve alatt. A tanulmány az ő történetét követi nyomon, a publikált és kiadatlan forrásokra támaszkodva, és az akadémiai történelemírásban először cáfolja azt az állítást, hogy ő lenne e monumentális, szakszerű mű szerzője.

Dolmányos István írta a magyar historiográfia első Szovjetunió történetét 1971-ben. Sajátos pályáivet futott be, útja a sztálinizmustól a sztálinizmusig a hruscsovi desztalinizáció igenlésén, majd megtagadásán keresztül vezetett. A tanulmány eddig legnagyobb részét ismeretlen levéltári források alapján feltárja, hogy a Szovjetunió történetéről írt reformszellemű monográfiája a brezsnyevi resztalinizációval összefüggésben a nagypolitika ingerküszöbét is elérte.

A harmadik Oroszország történet, amely a mai nap is egyetemi jegyzetként funkcionál, első kiadása 1997-ben jelent meg. A négy egyetemi oktató által írt könyv a rendszerváltás utáni időszak produktuma.

KULCSSZAVAK: Oroszország története, Szovjetunió története, Rátz Kálmán, Dolmányos István, magyar historiográfia

Three “Histories of Russia”

*Prof. Dr. Gyula Szvák DSc – Professor Emeritus
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).*

E-mail: szvak.gyula@btk.elte.hu

RussianStudiesHu – Editor-in-Chief. Email: centre@russianstudies.hu

Abstract

The article is engaged with the genesis of three “Histories of Russia” written by Hungarian authors in the twentieth century.

The first history of Russia that was written in the 20th century by a Hungarian author was published in 1943. The book was claimed to be written by Kálmán Rátz, a retired sergeant, and it was published under his name. However, drawing on both published and unpublished sources that enable the reconstruction of the life-history of Kálmán Rátz, the paper proves, for the first time in historiography, that he could not be the author of this monumental work of high academic quality.

The first history of the Soviet Union in Hungarian historiography was written by István Dolmányos in 1971. He had a unique professional history: first he followed the Stalinist line; later he supported de-Stalinization under Khrushchev; and eventually, he accepted re-Stalinization after the fall of Khrushchev.

This article, which is based on mostly newly discovered archival sources, shows how a reformist monograph on the history of the USSR raised even the attention of actors in high politics in the context of re-Stalinization under Brezhnev.

The third “History of Russia,” which still functions as a university textbook, was first published in 1997. The book, written by four university professors, is the product of the period after the regime change.

KEYWORDS: *history of Russia, history of the USSR, Kálmán Rátz, István Dolmányos, Hungarian historiography*

A 20. században Magyarországon magyarok tollából három összefoglaló Oroszország, illetve Szovjetunió történet jelent meg. Az első 1943-ban Rátz Kálmán neve alatt, a másodikat Dolmányos István írta 1971-ben, míg az utolsót 1997-ben egy négy egyetemi tanárból álló szerzői kollektíva.

Az alábbiakban nem az összehasonlításukra, hanem a keletkezésük kontextusának bemutatására teszünk kísérletet.

Az első – *Ruszofil plágium*

A Rátz Kálmán által jegyzett Oroszország története több mint 600 oldalas korrekt munka, ruszo- vagy szovjetofóbiának nyoma sincs benne. Ahogy tudományos-népszerűsítő kézikönyvhöz illik, bőséges kronológia, gazdag képanyag, alapos szakirodalmi tájékoztató segíti az érdeklődő olvasót. Az összefoglalás a kor színvonalán áll, szerzője nemcsak a nyugati, hanem az orosz történetírás legjavából merít: a legnagyobb orosz történetírók, Szergej Szolovjov, Vaszilij Kljucsevszkij, Pavel Miljukov, sőt, még a marxista Mihail Pokrovszkij szintéziseit is értőn használja, de beemeli forrásai közé az SzK(b)P rövid történetét is. Mintha nem is a háború kellős közepén lennénk: a lapok méltányolják a szerző tárgyismeretét és kiegyensúlyozottságát,¹ csak a szélsőjobbról éri kritika: a német megszállás után hamarosan be is tiltják,² a szerzőt a németek Mauthausenbe hurcolják.

A mű precedens nélküli. És nemcsak abban az értelemben, hogy mikor íródott, hanem abban is, hogy semmilyen érdemi előzménye nincs a korabeli magyar történeti ruszisztikában. Valójában ez utóbbi részdiszciplína nem is létezett, a két háború között a magyar történészek nem tartották feladatuknak az orosz történelem kutatását. Az orosz filológiának e tekintetben sokkal nagyobb hagyományai és eredményei voltak nálunk, nem is beszélve az orosz irodalom recepciójáról.³ A kötetet jegyző Rátz Kálmán ugyanakkor elmondhatta magáról, hogy addigra már több könyvet publikált. Meglehetősen tematikai gazdagságban. Hogy hogyan keveredett a m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred, első század, első szakaszának hadnagya, majd kapitánya a ruszisztika ingoványos talajára, arra nézvést csak találgatni tudunk. A keleti hadszíntéren korán fogságba esett, hadifogsága alatt feltehetőleg megtanult valamelyest oroszul, és így lett később, még maga se tudta, hogy az „oroszság” a témája.

Hivatása szerint katonatiszt volt, és karriert is ezen a téren óhajtott csinálni. Ezt a háború végén és híján, a szervezkedő bajtársak között lehetett: egyik alapítója, s majdnem elnöke a MOVE-nek, majd mindvégig szoros kapcsolatot ápolva

1 Vesd össze például: „Urak, parasztok harcát, tőkések, munkások ellentéteit, ha csak futólag is, de a körülményekhez képest tárgyilagosan és áttekinthetően ismerteti a könyv.” VERES 1943: 737.

2 *Budapesti Közlöny* 1944: 7.

3 SZÉCHENYI 2016: 357–369.

az „elbocsájtott légio” tagjaival.⁴ Ez a kapcsolati háló segíthetett neki abban, hogy a harcok elültével kiszolgált századosként, majd őrnagyként bizonyos vargabetűkkel egy időre meghúzza magát a Hadtörténeti Levéltárban.⁵ Gondolhatnánk, a Hadilevéltárban érzett rá kutatói, tudományos vénájára, de munkája természetét, tartalmát illetően nincsenek pontos információink. Korai, katonai minősítései nem intellektuális kvalitásait emelték ki, és egészen 42 éves koráig nem leljük nyomát ilyen ambícióknak. A szellemi fordulat mintegy előzetes tollpróbájára 1931 végén, a valóságos debütálásra valójában 1932-ben az októberi forradalom 15. évfordulója apropóján került sor.⁶

Ettől kezdve Rátz Kálmán „beindul”. Csak a kor talán legnépszerűbb lapjában, a *Pesti Napló*ban 95 cikket ír 1938-ig bezárólag⁷ (később ennek számát 170-re teszi⁸), összesen több százat a legkülönbözőbb orgánumokban. Rövid időn belül elismert „katonai és gazdaságpolitikai” szakíróvá és oroszszakértővé válik. A folyamatot doktori címe koronázza meg 1936 végén, amikor a Debreceni Egyetem addigi munkássága elismeréseként doktorrá avatja. Erről a korabeli sajtó is megemlékezik.⁹ A döntő fordulatra azonban 1932-ben kerül sor, amikor Horthy felkéri Gömböst miniszterelnöknek. 1935-ben így jut Rácز képviselői funkcióba. A miniszterelnök mindvégig prioritásként kezelte ugyanakkor a sajtó- és propagandamunkát.¹⁰ Rácз (Rátz) Kálmánnak ezen, a számára ismeretlen terepen kellett bizonyítania – mindenféle szakirányú végzettség, szakmai előélet és – az első, nevéhez kötött írásművéből kiindulva – mindenfajta írói, történészi tehetség nélkül.

Valakinek azonban meg is kellett írni azokat a cikkeket... Itt jönnek a képbe a Bucsinzsky és a Japán kávéházban kártyázó illegális kommunisták, az újságíró és szerkesztő Danzinger (Agárdi) Ferenc és Lázár Vilmos, eredetileg orvos és mezőgazdász, akik – nem teljeskörűen tisztázott, de – alább részletezett okokból, Rátz „négeri” lettek. Mivel mindketten megérték a fasizmustól való felszabadulást,

4 Egy becsületbírószági ügyben például ő volt Gömbös Gyula megbízottja. *Pesti Napló* 1925: 6. Kozma Miklós szerint tisztársaival alkotott csoportja „kicsi, de egységes, határozott és merész” volt. Lásd: KOZMA 2019: 75.

5 HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Csongrád-Arad-Torontál vármegyék Testnevelési és Nép-gondozó Felügyelősége „Felülvizsgálat táblázata”, illetve „Toldalék az 1933. évre” HIM HL, 1934/kt. 1973.

6 RÁTZ 1931: 7.

7 A *Népszava* 1938. december 15-i száma 90 darabról tudósít, de a képviselőházi ülésen Rátz 95-öt említ, és összes cikkei számát ötszázban jelöli meg. Vesd össze: *Népszava* 1938: 2.

8 A *Holnap* 1944: 1.

9 A rektor „az egyetem nevében büszkeségét fejezte ki, hogy Rátz Kálmán a debreceni egyetem doktorává lett”. Az új doktorok nevében Rátz Kálmán mondott köszönő beszédet. *Pesti Napló* 1936: 18.

10 VONYÓ 2014: 194–196.

később ezt megvallották. Az *Afrika ébred* és az *Utópista szocialisták* című műveket ezért az újabb adattárak és lexikonok már Agárdi Ferenc néven (és Rátz Kálmán „álnéven”) regisztrálják, de a *Mongólia, a Távol-Kelet ütköző állama* című könyvről is kiderült, hogy valójában Lázár Vilmos írta. Lázár Vilmos még „jóval több, mint másfél száz” Rátz-féle cikket is tulajdonít Agárdinak.

És hogy miért álltak Rátz szolgálatába? A motivációkat illetően a kortárs Rónai Mihály András szerint: „Annál az asztalnál a mindentudó Agárdival meg a közénk csábult nyughatatlan, fuzsitus Rátz Kálmánnal, a kvietált huszárörnaggal és aktív országgyűlési képviselővel ült, akit Madzsar József útmutatása szerint ők kormányoztak veszélyes vizekre, s akinek nevével Agárdi tollából eredtek szapora cikkek s kötetek a jó ügy taktikus szolgálatára.”¹¹ Lázár Vilmos később az *Oroszország történetéről* Agárdival együtt odanyilatkozott, hogy azt is közösen állították össze.

„Rátz Kálmán szerzői névvel jelent meg 1943-ban az Oroszország története ősidőktől – 1917 november 6-ig című munka. Az illegális párthoz tartozó tudósok, Agárdi Ferenc és Lázár Vilmos személyes visszaemlékezése tanúsítja, hogy ők ketten írták és állították össze a könyvet; ők vették rá Rátzot, Gömbös barátját, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) egyik alapítóját, a nyilas képviselőt, hogy vállalja a szerzőséget.”¹²

Bevallottan jelentős szerepe volt a kötet elkészültében („anyaggyűjtésében”) Kelemen Jánosnak, a szintén kommunista filosznek, akit már 1938-ban titkárként foglalkoztatott Rátz.¹³ Erről maga a „szerző” ír a kötet bevezetőjében.¹⁴ Az asztaltársaság egykori tagja, Hollós Korvin Lajos a „Rátz-rejtélyre” markáns választ ad: „Rátz műveltsége úgynevezett ragadmány-műveltség volt, rendszertelen, innen-onnan szedett, összekapkodott informáltság csupán... Önállóan képtelen volt akár egyetlen oldalt is írni – megdöbbenem, amikor egyszer egy három flekkes »eredeti« cikke kéziratát megmutatta: egyetlen épkézláb mondat sem volt benne!”¹⁵

Gömbös halála után azonban már semmi sem úgy folytatódik. Rátz nem tartozott az új miniszterelnök, Imrédy körébe, ráadásul a politikai konstelláció is drámaian változott. Ezért váratlan döntésre szánta el magát: kilépett a kormánypártból és a hungaristákhoz csatlakozott.¹⁶ Más kérdés, hogy nem jöttek be

11 RÓNAI 1972: 4.

12 MARKOVITS 1985: 116.

13 VARGA 1985: 139.

14 RÁTZ 1943: vii.

15 HOLLÓS KORVIN 1986: 21.

16 KOVÁCS 2009: 69.

a számításai, amikor az Imrédyvel szembeszegülő kormánypárti zendülők oldalára állt.¹⁷ ki kellett lépnie, majd a nyilasokhoz belépnie, hogy a közelgő parlamenti választások során esélye legyen képviselői helyet szerezni. Ezt sem adták azonban ingyen: Rátz Kálmán felelős kiadóként nevét kölcsönözte a nyilaskeresztesek választási programjához.¹⁸

Végül is jól számolt. A nyilasok az 1939-es „pütkösdí” választásokon földcsuszamlásszerű eredményt értek el: a képviselőházi helyek kb. 20%-át.¹⁹ (Egyet közülük – ráadásul listán – dr. Rátz Kálmán ny. őrnagy.) Ezt nem hagyhatta a hivatalos, keresztény-nemzeti Magyarország kormányzó elitje annyiban. Jött a második, majd a harmadik zsidótörvény, a zsidók jogfosztása, a második bécsi döntéssel pedig az újabb területi revízió – és a nyilas szavazókat elnyelte a kormánypárt. A „leszalámizás” egyik eszköze a jobboldali „mini-pártok” életre segítése volt. Nincs egyértelmű bizonyíték arra, de utalás igen, hogy az egyik ilyen élére Rátz őrnagy állt.²⁰ Ezt támasztaná alá a rendőrségi besúgó, szélhámos, a Rajk-per hamis tanúja, Stolte István,²¹ akinek a szavait azonban semmiképp sem lehet perdöntőnek tartani.²² Egy biztos: Rátz Kálmán még 1940 elején kilépett a Nyilaskeresztes Pártból is,²³ és egy új nyilas formációt alakított. Önmeghatározása szerint ez egy szocialista párt volt – marxizmus nélkül, de természetesen nemzeti alapon. 1940-ben azonban a nemzeti szocializmus már Magyarországon is fasizmust jelentett.

A Molotov–Ribbentrop-paktum utáni külpolitikai konjunktúra hullámára ülve Rátz gyakorlatilag több vállalat (a Budapest Székesfőváros Elektromos Műveket nevesíti is) kijáróembereként vállalkozik egy szovjetunióbeli útra is.²⁴ Érdemes e tekintetben megvizsgálni, hogy igyekszik aprópénzre váltani – az egyébiránt ropant szakszerű – képviselői interpellációját wolfram-, kriolit-, alumínium-, nyers gumi-, gyapot- stb. ügyben²⁵ ezirányú – kultúrdiplomáciainak álcázott, sikertelen – moszkvai tárgyalásai során.

A nyilas paprikajancsiként, majd a közpolitikától hátrább lépve, néhány „csendben” töltött év után 1943-tól Rátz jól érzékelhetően már a jövőre igyekszik

17 SIPOS 1966: 57.

18 „Ezt akarják a nyilasok!” címmel, 1939. március 15-i dátummal, Hubay Kálmán pártelnök, országgyűlési képviselő aláírásával, dr. Rátz Kálmán kiadásában jelent meg a nyilasok választási programja. Lásd: KARSAI 2016: 199–200.

19 Paksy Zoltán szerint a választásokon a szélsőjobb társadalmi támogatottsága még a 30-35%-ot is meghaladhatta. Lásd: PAKSY 2013: 218.

20 Vesd össze: GÖMÖRI 1981: 414–415.

21 NAGY 1994: 52.

22 Kiváló jellemzését adja: HAJDU 1994: 53–58.

23 PAKSA 2013: 331.

24 Moszkvai útjával kapcsolatos dokumentumokat közli: SERES – RENFER 2009.

25 OGYK KN, 1939. VII. kötet (1940. november 15.) 473–475.

(újra)pozicionálni magát, hiszen egyúttal egy szocialista rendszer eljövételéről és a kapitalizmus bukásáról is beszél. Nyilván ezért vállalta el az „Oroszország története” című könyvet és az azzal járó gyűródéseket is. A még 1938-ban indított *Holnap* (majd 1939. szeptember 21-től *A Holnap*) című „tudományos” folyóiratát, ahogy 1938 végén és 1939-ben a nyilasok, úgy most az (újra)képzelt/elkerülhetetlen jövő szolgálatába állítja.²⁶

1945-ben aztán az ismert hatékonyságával szinte azonnal ki tudta járni, hogy az *Oroszország történetét* feloldják a tilalom alól.²⁷ A szovjet követséghez szintén gyorsan megtalálta az utat. Eljuttatta hozzájuk a „könyvét” (nyilván az *Oroszország történetét*), képviselőházi beszédeinek válogatott gyűjteményét és ajánlkozott a létrehozandó Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnál is. A főtítkárr, Háy Gyula olyan jelentőségű kérdésnek tartotta az ügyet, hogy személyesen Rákosi elvtárs-hoz fordult útmutatásért. Rákosi mindössze ennyit írt a levélre: „Elutasítani Ráczt közeledését. R.”²⁸

Előbb-utóbb Rácz maga is rájött arra, hogy az új Magyarországon neki már fű nem terem. Amit fő „dokumentjének”, menlevelének vélt, az *Oroszország története* egyáltalán nem működött, vagy nem úgy, ahogy ő gondolta. Amikor például Radó György, a külügy referense meghívta őt a TASSZ-tudósító Potyemkin elvtárrsal együtt, akkor utóbbi kővé dermedt a Rácz könyvében található Trockij portré láttán.²⁹ Ezt követően alig látni nyomát Rácznak. A legtöbbit a vele gyakran találkozó Mester Miklóstól tudjuk: „Rácz Kálmánt a második világháború után igazolták, de csendben kellett maradnia, akárcsak nekem.”³⁰ A visszaemlékezésben ezután következik egy rejtélyes történet arról, hogy 1948 egy októberi napján Rácz felkereste, hogy menjenek együtt Nyugatra, amit majd ő elintéz. Így is történt, de Mester nem követte, és kb. egy hónap múlva letartóztatták. Rácz egyébként útlevelemmel távozott Ausztriába, majd Svájcba.³¹

Rácz élete egy nagy félreértés, hiszen se értelmiségi, se írástudó, se elméleti ember sem volt, ám utolsó húsz évében az ígét hirdette. Igaz, ettől még lehetett politikus, ám ő beleélte magát a szerepébe. A végén „lett valaki”, Gömbös Gyulának és „zsidó négereinek” köszönhetően. Jellemző azonban, hogy igazolási eljárásában

26 Két nagy, név nélküli cikk védi meg például a főszerkesztőt. Az egyik a „liberális”, a másik a szélsőjobbról jövő kritika ellen. *A Holnap* 1944: 1–2.; *A Holnap* 1943: 1.

27 *Magyar Közlöny* 1945: 8.

28 MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 7. ő. e.

29 RADÓ 1993: 629.

30 MESTER 2012: 137.

31 Lásd: LENGYEL 1998: ii.

az őt igazoló Rassay Károly épp a komolyan vehetetlenségével menteteti.³² Ami meg a „munkásságát” illeti, végül is egy szélhámos volt, aki a doktori címét is mások írásainak köszönhetette.³³

Nyilas ruszofil? Oximorongyanús megállapítás. De talán nem az.³⁴ Talán nem véletlenül énekeltette mindig Szántó Judittal a „Dubinkát”.³⁵ Egy azonban biztos: nem volt a 20. század első felének nagy „ruszistája”, a század első magyar Oroszország történetének szerzője.

A második – *Nem eléggé sztálinista*³⁶

Dolmányos István 1968 nyarán kapott felkérést egy új, egykötetes, korszerű Szovjetunió története megírására, aminek annál nagyobb volt az aktualitása, mivel a magyarul hozzáférhető egyetlen kézikönyv még mindig az Anna Pankratova által összeállított háromkötetes összefoglalás volt 1950-ből. A pártkiadó Kossuth Kiadó jól érezte meg az idők változását és nem véletlenül bízta meg azt a Dolmányos Istvánt, aki már hosszú idő óta tartott főkollégiumot az ELTE Bölcsészkarán, és jegyzetet is írt a témából – ráadásul egykori tanítványai szerint igen szakszerűen. Elmondásuk szerint kiváló előadó volt, akinek tömegesen látogatták az óráit, mert először beszélt nekik őszintén, az igényelt részletességgel a sztálini kor törvénytéseiről.³⁷

1968 nekünk [Sz. Gy.] egyszersmind az új gazdasági mechanizmusról szólt és minden akörüli szellemi mozgásról, ami különösen izgalmassá teszi a korszak kulturális történetét. Mindez valamiképpen hullámverése volt a nyugati szellemi forrongásnak, amiként a „prágai tavasz” is. Nagyon is megfelelt tehát az általános reformhangulatnak ez a könyv, amelynek szerződését 1968. július 3-án írták alá.

32 „Rátz fekete ingében és antantszíjával inkább mulatságos, mint jelentős figurája volt a politikai életnek.” *Világosság* 1945: 2.

33 A Debreceni Egyetem addigi munkássága elismeréseként, szóbeli doktori szigorlatot engedélyezve, ítélte neki a címet a benyújtott cikkei, valamint a csehszlovák légióról és Afrikáról írt könyvek alapján. *Jegyzőkönyv a m. kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1936. évi november 5-én és december 7-én tartott üléséről*. DE BTK Dékáni Hivatal. 7, 11–13.

34 Natkó Ferenc így emlékszik rá: „ő volt, aki nyíltan oroszbarát volt a parlamentben, baráti körben és Sas utcai előadásaiiban is, amelyeken elég sok spion lappangott.” Lásd: TÓTH 1987: 391.

35 SZÁNTÓ 1997: 90.

36 A cikk ezen része jelentős mértékben a következő íráson alapul: SZVÁK – FARKAS 2023.

37 Glatz Ferenc (később az MTA elnöke), Izsák Lajos (később az ELTE Történeti Intézetének igazgatója) és Szász Zoltán (később az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója) egymástól függetlenül idézték ezt fel Szvák Gyulának.

A szerző egy évvel ezt követően adta le kéziratát. Közben csapataink a Szovjetunióval az élén bevonultak Csehszlovákiába és a prágai tavaszból sosem lett nyár.

A Kossuth Kiadó által az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága részére később készített igazoló jelentésből az világlik ki, hogy igen problémásan ment a kiadói munka.³⁸ A könyvet Arató Endre, a kiváló Kelet-Európa története kutató (akinek egyébként nem a Szovjetunió története volt a szakterülete) bírálta, majd decembertől februárig tartó szerkesztési folyamat vette kezdetét, amelynek során számos ponton korrigálásra kérték a szerzőt, aki ezt rendre visszautasította. Tavasszal ezért újabb lektort bíztak meg Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója személyében. Végül úgy adták le a nyomdába a kéziratot szeptember elején, hogy számos helyen önkényesen belenyúltak a szövegbe,³⁹ és a biztonság kedvéért a második tördelt lenyomatot Óvári Miklós MSZMP KB-titkárnak is elküldték ellenőrzésre.⁴⁰

Úgy tűnhetett, megérte az egyéves csúszás. Amikor a kötet végül 1971 őszén megjelent, akkor számos ismertetés, recenzió üdvözölte a magyar sajtóban. „Tárgyas hangvétele, okos elemzése, hallatlan adatgazdagsága – mind-mind olyan erények, melyek művét hosszú ideig nélkülözhetetlen munkává emelik.”⁴¹ – írja például E. Fehér Pál, aki igen tájékozott volt orosz-szovjet és más kelet-európai ügyekben és már akkor vezető reformkommunista újságírónak számított. Kevés-sel fél évvel később aztán már magyarázkodó feljegyzést kell írnia a *Népszabadságot* *de facto* irányító Rényi Péternek⁴², majd április 11-én az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága elmarasztaló határozatot hoz a kötetről.⁴³

Mi történt ez idő alatt? Dacára annak, hogy a könyvet a legmagasabb ideológiai szinten hagyták jóvá, a Bizottság előkészítő anyagaiban található újabb keletű bírálatok már a hibákra tették a hangsúlyt. Lipkovics Károly, a Pártfőiskola tanszékezetőhelyettese lényegében a „hatalmi túlkapások” kontextualizálását és Hruscsov leváltásának okait hiányolja a kötetből.⁴⁴

38 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 28.).

39 „[...] általánosítottuk és rövidítettük a Sztálin személye körül kialakult kultusz és törvénysértések értékelését. Így például az 1937–38-as perek eredetileg kb. 4 oldalt tettek ki, ezt kb. egynegyedére redukáltuk. Ugyanígy kihagytuk a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos, Sztálin hibájául felrótt törvénysértések döntő többségét, és a háború utáni törvénysértések felsorolásából is alig hagytunk meg valamit.” MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 28.).

40 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 28.).

41 E. FEHÉR 1971: 13.

42 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 18.).

43 MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság).

44 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 26.).

Szabó Bálint, a *Párttörténeti Közlemények* felelős szerkesztője három fő probléma köré csoportosítja ellenvéleményét: a mensevikek nem kellően kritika alá vont szerepére, a személyi kultusz túlságos időbeli kiterjesztésére, a „jugoszláv-kérdés” – jugoszláv szempontból – kelleténél empatikusabb megközelítésére. És végül: „Hruscsov leváltásának ismertetésénél a szerző távolról sem olyan »objektív«, mint a sztálini személyi kultusz elítélésekor.”⁴⁵

Ezeket a véleményeket azok után kérték be, hogy az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága március 14-én „megbízza a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát, valamint a KB Agit. Prop. Osztályát, hogy vizsgálják meg: sérti-e politikai érdekeinket Dolmányos István: *A Szovjetunió története* című munkája, és Varga János felelős kiadásában megjelentetett »Sorsfordulók« című dokumentumgyűjtemény. A vizsgálat eredményét a két osztály terjessze elő az Agit. Prop. Bizottság április 11-i ülésén.”⁴⁶ Minden ezek alapján a két érintett MSZMP-osztály 1972. április 6-i jelentésében ezt állapítja meg:

„A könyv valóban okot ad politikai kifogásokra is: az 1905-ös forradalom bemutatásakor különösen a mensevikek értékelése hagy kívánnivalót, elsikkad a bolsevikok és mensevikek közötti különbség, a nézeteltérések forrása. Leginkább kifogásolható a személyi kultusz, Sztálin tevékenysége és a törvénysértések több helyen történő tárgyalása, részletező leírása. A jugoszláv kérdést a szerző egyoldalúan úgy állítja be, hogy a jugoszláv kommunisták az 1948-at követő években maximálisan alkalmazkodni igyekeztek országuk adottságaihoz, de ezt az SZKP akkori vezetése nem méltányolta megfelelően. A könyv értékelése alapján nehezen válik érthetővé, hogy miért került sor 1964 októberében Hruscsov leváltására, s miért kellett harcot hirdetni a szubjektivizmus ellen, miért vált újra aktuálissá a vezetés kollektivitásának erősítése.”⁴⁷

Az ezt követő, április 11-i Agitációs és Propaganda Bizottsági ülés mindezt megismétli, majd a következő döntést hozza:

„Az Agit. Prop. Bizottság állást foglal amellett, hogy bátorítani kell a szocialista országok történetének hazai kutatását. Szükségesnek látja viszont, hogy az illetékes könyvkiadók, állami és társadalmi szervek konzultáljanak

45 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 17.).

46 MNL OL M-KS 288. f. 41/177. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. március 14-i üléséről.

47 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. április 6.).

megfelelő külföldi partnerszerveikkel a szocialista országok és testvérpártok történetével kapcsolatos alapvető művek megjelentetése előtt. Gondoskodni kell arról, hogy a műről a *Századokban* mértéktartó kritika jelenjék meg, amely méltatja az első ilyen jellegű kezdeményezést és utal a kötetben nem megoldott problémákra, illetve hibákra is. Az Agit. Prop. Bizottság a könyv betiltását nem tartja indokoltnak. A megjelent 10 000 példány lényegében elfogyott, a Kossuth Kiadó terjesztői hálózatában és raktárában található mintegy ezer példányt zárolják. Az Agit. Prop. Bizottság a könyv átdolgozott második kiadását egyelőre nem látja célszerűnek.⁴⁸

Ha a „párhuzamosan futó” *Sorsfordulók* című kötet ügyét nézzük,⁴⁹ amelynek szerkesztői pártfegyelmit kaptak, és amelyet utólag betiltottak, Dolmányos István „jól megúsztta” a következő formulával: „A Bizottság megállapította, hogy a könyvben a szerző a Szovjetunió történetének marxista igényű feldolgozását kívánta nyújtani, de néhány kérdésben vitatható és vitandó álláspontot foglalt el.”⁵⁰ Retorzió nem érte, a könyvét nem tiltották be, ami valljuk meg, különös is lett volna azok után, hogy Óvári Miklós engedélyezte azt. Arról nem is beszélve, hogy a szakma és a közönség részéről való fogadtatása kifejezetten pozitív volt.

De mégis: miért fogyott el hirtelen körülötte a levegő? A titok nyitjára egy 1972. január 26-i névtelen „Feljegyzés” derít fényt, amire aztán a bizottsági határozat is utalt, ugyanabból az MSZMP-állagból. Idézzük ezt teljes terjedelmében:

„Kádár elvtárs az újságírók tanácskozásán aláhúzta, hogy 1919-et nem helyes egyrészt-másrészt értékelni, nem helyes, ha a nagy történelmi jelentőségű eseményt az elkövetett hibák felsorolásával mutatják be. Üdvözlük ezt a nézetet és szeretnék, ha a Szovjetunió történelme értékelésénél is ilyen alapállással értékelnének, akik a SZU-ról írnak. Dolmányos mikroszkóppal szedte össze az elkövetett hibákat, amelyek külön-külön igazak, de így bemutatva tendenciózus megközelítése a történelmi eseményeknek. Tudomásuk szerint a szerző nem konzultált szovjet történészekkel. Ha SZU-ban más országgal kapcsolatos anyag jelenik meg, minden esetben felkeresik az adott ország illetékeseit és egyeztetik a kérdéseket. A könyv tartalmaz olyan részeket, amelyek a jelenlegi Központi Bizottság munkájának bírálata. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ők, az SZKP minden alkalommal

48 MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság).

49 A két kötet párhuzamos sorsáról lásd: STANDEISKY 2003: 8–9.

50 STANDEISKY 2003: 8–9.

az adott ország pártjának határozatai alapján foglal állást. A *Népszabadság*-ban megjelent kritika nagyon feldicsérte a könyvet és a szerző módszerét, azt ugyanis, hogy nem mai szemmel, hanem az adott történelmi események tükrében az akkori idők szemüvegén keresztül vizsgálta a történeteket. Ez a megállapítás nehezen lenne védhető. A kritikában hivatkoznak szovjet történészre, csak arról feledkeztek meg, hogy Veszeloovszkijt éles kritika érte helytelen egyoldalú történetsszemlélete miatt, s hogy nem a SZU-ban él, valahol Nyugaton ágál a SZU ellen.”⁵¹

Az idézett jelentést a moszkvai nagykövetség juttatta el a Pártközponthoz és Leonid Moszinnak, az SZKP Külügyi Osztálya alosztályvezetőjének szavait tolmácsolja.⁵² A magyar fél nem engedhette meg magának – különösen miután Brezsnyev februárban kioktatta Kádárt a magyar helyzetről⁵³ –, hogy ignorálja a szovjet panaszt, annak minden képtelensége ellenére. (A „Nyugaton ágáló” Sztjepan Veszeloovszkij akadémikus például, akire E. Fehér Pál jó érzékkel hivatkozott, ekkor már rég halott volt, korszakos műve 1963-ban posztumusz kiadásban jelent meg.) Abszurd volt továbbá már akkor is tudományos berkekben az az elvárás, hogy minden Szovjetunióval kapcsolatos kérdésben előzetesen konzultáljanak a szovjetekkel. Az azonban kétségkívül normává vált, hogy amit a szovjetek nem írnak le magukról, azt nem illik (szabad) másoknak sem bolygatniuk.

Az idők változtak. 1972-ben az 1961. októberi XXII. kongresszusuk túlságosan dicsőítő értékelése nem számított már politikailag korrektnek:

„A XXII. kongresszus egész tevékenységét a forradalmi újítás hatotta át. Az alkotás szelleme győzedelmeskedett a konzervativizmus maradványai felett. A politikában vereséget szenvedett a személyi kultusz, a gazdasági életben a szubjektívizmus, a technikában a távlattalan rutinmunka, az elméletben a dogmatizmus, végül a propagandában a betűragás.”⁵⁴

Mindez pedig azzal függött össze, hogy Brezsnyev éppen hogy nem Hruscsov folytatásaként tekintett magára. Mondhatnánk, Dolmányos István „egy brosúrával”

51 MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. (1972. január 26.).

52 MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. április 6.).

53 Kádár Brezsnyev meghívására 1972. február 11–14. között zavidovói vadászaton tartózkodott. Itt a szovjet pártfőtitkár „elvtársi hangnemben” fejtette ki tiltással egyenértékű „személyes véleményét” a magyar gazdaságban a reformok kapcsán tapasztalható nemkívánatos jelenségekről. Huszár 2003: 238–243.

54 Huszár 2003: 466–467.

lemaradt, amikor mintegy kritikát megfogalmazva, ekként értékelt: „Főleg az okozott problémát, hogy a felmentésről szóló közlemények nem utaltak Hruscsov érdemeire.” Mentségére szolgált – a szó szoros értelmében –, hogy ezeket a kretinológiai „finomságokat” láthatólag a magyar politika vezetői sem azonnal értették (vagy akarták érteni).

Az idő tájt – Dalos György szíves közlése szerint – a Kossuth Kiadó környékén terjedt egy városi legenda. Hogy tudniillik Aczél György azt találta mondani Sík Endre *Vihar a levelet* című memoárja betiltása kapcsán: „túlságosan önkritikus volt a Szovjetunió nevében.” És ugyan ezt nem hangoztatták Dolmányos István esetében, de a fentiek ismeretében neki sem volt más hibája.

Ennek a történetnek azonban a slusszpoénja, mondhatni tragiabszurdja az, hogy miközben a párt illetékes grémiumai hónapokig „szakértették” a szovjet történelmet, és a Kossuth Kiadó derék szerkesztői már előtte egy évig gyomlálták a könyvet ideológiailag és politikailag, aközben 1976-ban a Tankönyvkiadónál gond nélkül megjelenhetett Dolmányos István *A Szovjetunió története 1917–1966* című, 1970-es egyetemi jegyzetének változatlan utánnyomása. Egyebek mellett a következő szöveggel: „1936. augusztus 19–25-én zajlott le a következő, kész koncepcióból kiinduló, koholt vádak és »bizonyítékok« alapján lefolytatott politikai per, másképpen az első nagy nyilvános trockista-zinovjevista per (»a tizenhatok pere«)”, amelyet még további 45 sorban részletezett Dolmányos István.⁵⁵ A Kossuth Kiadós könyvben ebből a következő – és a szovjetek által így is sokallt – rész maradt: „1936–1937–1938-ban a volt trockista-zinovjevista-buharinista ellenzék tagjait bíróság elé állították és nagy részüket kivégezték.”⁵⁶

A Szovjetunió története körüli felhajtás nem hatott negatívan Dolmányos István pályájára. Semmilyen publikálási tilalom alá nem esett, még ugyanebben az 1972-es évben a Gondolat Kiadó megjelentette a *Finnország története* című kötetét, amely pozitív kritikákat kapott.⁵⁷ Más kérdés, hogy a rendszerváltás után Bereczki András finnugor szakértő már úgy írt róla, hogy „a 20. század bemutatása az ideológiai megszorítások béklyóiban maradt”.⁵⁸ S valóban, a 20. századi és különösen a finn–szovjet háborúról írt rész⁵⁹ minden szovjet elvárásnak megfelelt volna.

55 DOLMÁNYOS 1976: 219–220.

56 DOLMÁNYOS 1971: 347.

57 Lásd például Niederhauser Emil recenzióját a könyvről. NIEDERHAUSER 1973: 1001–1004.

58 BERECKZI 1998: 127.

59 „A néhány hónapig tartó úgynevezett téli háború (talvisota) a finn reakció részéről csak előjátéka volt a fasiszta koalícióval közösen melengetett nagyobb szovjetellenes hadjáratnak.” DOLMÁNYOS 1972: 392.

A szerző mégis helytelen következtetéseket vont le *A Szovjetunió története* kálváriájából: ezután már mindenben meg kívánt felelni az általa vélelmezett szovjet elvárásoknak. Ez a nyelv, amelyen ettől kezdve beszélt, már nem az 1970-es évek végének magyar történész nyelve volt. És nemcsak formailag, de tartalmilag sem volt az. Bárki más a magyar akadémiai történetírásban óvakodott volna például a következő aktualizálástól: „Az utolsó másfél évtized folyamán a forradalom óta lezajlott előkészítő munka alapzatán *szinte minden esztendőben elveszett egy amerikai gazdasági rekord a szovjet fejlődés javára... közel az idő, amikor általában az Egyesült Államok teljesítményeinek megkettőzéséről értesülhetünk* [kiemelés az eredetiben].”⁶⁰ Az is igaz azonban, hogy e kötet kapcsán már nem protestáltak a szovjetek.

A harmadik – *Posztmodern külső, modern tartalom*

Az *Oroszország története* című kötetnek nem volt olyan kalandos a sorsa, mint elődeinek: nem tiltották be és nem is zárolták soha. Míg a Rátz-féle a Horthy-, Dolmányosé a Kádár-korszak-, addig ez az összefoglalás a rendszerváltás szellemi terméke volt. Előbb nem is jöhetett volna létre, hiszen deklarált célja az uralkodó politikatörténeti megközelítéstől való elszakadás és az orosz-szovjet múlt minden megszépítés nélküli bemutatása volt.

A lényegét tekintve problémátörténeti szintézis kb. a Rátz-kötettel azonos terjedelemben, bőven illusztrálva, bőséges ajánlott irodalommal, kronológiai összefoglalással, genealógiai táblákkal, térképekkel és névmutatóval ellátva jelent meg. Egyszerre kívánt a szélesebb olvasóközönséghez szólni és töltötte be egy egyetemi jegyzet funkcióját. Ez annál könnyebben volt megvalósítható, mivel a szerzők mindegyike akkor már többévtizedes egyetemi oktatói tapasztalattal rendelkezett, Niederhauser Emil akadémikust kivéve az úgynevezett középnevezeték tagja volt.

Az ELTE-n még az eredetileg 1958-as Perényi–Dolmányos-féle egyetemi jegyzet sokadik utánnomása (máshol talán az sem) volt forgalomban, tehát enyhén szólva is „megérett az idő” az új összefoglalásra. A szituációt színezte, hogy az előző évben megjelent magyarul egy, a „marxista” narratívát meghaladni kívánó kétkötetes mű, két orosz emigráns tollából, amely azonnal zajos sikert aratott – legalábbis az *Élet és Irodalom* hasábjain.⁶¹ Erről kollégáim ugyan igen szakszerű

60 DOLMÁNYOS 1980: 630–631.

61 HAHNER 1997: 25.

bírálatot publikáltak,⁶² de félő volt, hogy az avított, „állammarxista” (bár a Perényi József által írt első rész jól használható volt) magyar összefoglalás helyébe egy hasonlóan – csak fordított előjellel – ideologikus, korszerűtlen eseménytörténet lép, amely ráadásul hemzseg a ténybeli hibáktól.

A kötet szerkesztőjeként és kiadójaként azt kértem szerzőtársaimtól, hogy a politika- és eseménytörténeti elbeszélésmód helyett komplex képet igyekezzenek adni az orosz és szovjet történelem egészéről. A periodizációt a szélesebb szakmai körökben is megvitattuk, s végül a leginkább a Nicholas V. Riasanovsky összefoglalásához hasonlatos módon, öt nagy korszakra bontva tárgyaltuk az orosz történetet. (I. A Kijevi Rusz. II. A Rusz Régiói. III. A Moszkvai Oroszország. IV. A Pétervári Oroszország. V. A Szovjet Oroszország.) A nagy egységeken belül gyakorlatilag századonkénti tagolásban írtuk le a struktúrákat és eszméket.

A több mint 60 szerzői ív terjedelmű kötet magánkiadásban (tehát piaci megmérettetés által) jelent meg – rekordidő alatt. Az ötlettől a megvalósításig alig egy év telt el. Jó időben, jókor született, mert valóban igényelte a befogadó közeg. 2001-ben újra kiadtuk, és még utánnyomás is készült, immár 27 éve tölti be funkcióját. Mindez nyilvánvalóan a szerzők eltökéltségén múlt. Mindannyian tudatában voltunk a feladat jelentőségének: azt kellett bizonyítani, hogy az orosz-szovjet történelem idealizálásmentesen is bemutatható, s ahhoz még csak ruszofóbnak sem kell lenni. Mindez utólag pofonegyszerűnek tűnik, de a historiográfiai helyzet egyáltalán nem ilyen volt. Az úgynevezett „rendszer váltó évtizedről” beszélünk, amikor a „nagy leleplezéseknek”, előjelcseréknek, átállásoknak, pálfordulásoknak jött el a szezonja. Mindez a posztmodern kelet-európai előretörésének idején, ami időlegesen amúgy is fokozta a kételyeket a történetírás „objektivitását”, szavahihetőségét illetően.

Nemcsak a könyveladások száma, de a megjelent (szakmai⁶³) bírálatok ismertetében is úgy tűnik, sikerült meggyőzni olvasóinkat. A rendszerváltás előtti korszak egyik vezető publicistája, a fentiekben már idézett E. Fehér Pál elég pontosan írta le a módszert: „A négy szerző nagy érdeme, hogy nem politikai és még kevésbé konjunkturális célokat követve dolgozott, amely veszély a szovjet korszak ábrázolásában lehetett volna a legnagyobb. Nyilván a szerzők sikerének egyik magyarázata (tudásuk mellett), hogy erősen gazdaságpolitikai irányultságúak, s nem elégedtek meg az egyes jelenségek felszíni leírásával, hanem az okokat is igyekeztek felderíteni.”⁶⁴ A szakmai kritika a historiográfiai-politikai kontextusban is

62 Vesd össze: FILIPPOV 1997: 357–377.; KRAUSZ 1997: 379–394.

63 Vesd össze például: BODNÁR 1998: 1410–1416.

64 E. FEHÉR 1998: 10.

sikeresen helyezte el a könyvet: a „szovjet »szocializmus« időszakáról elképesztő mennyiségű népszerűsítő és »tömegirodalom« látott napvilágot. A rendszerváltás után ez a helyzet megváltozott, de a változás nem nevezhető egyértelműen pozitív irányúnak. A régi ideológiai-politikai elfogultságok, előítéletek eltűntek, csakhogy helyükbe új, ellenkező előjelű előítéletek és elfogultságok léptek. Az aktuálpolitikai szempontok ('80-as években már gyengülő) befolyását a történetírásra nem küszöbölték ki, ellenkezőleg, egyfajta »ellendogmatizmus« jegyében az Oroszországgal kapcsolatos írásokat az aktuális politikai ruszofóbia jellemezte. Ráadásul a történészek, politológusok figyelme Oroszországtól Nyugat felé fordult, az orosz történelem területét jórészt a nyugati történetírásban az '50-es, '60-as években divatos, mára elavult műveknek és koncepcióknak engedték át. [...] A feladat annál is inkább sürgetővé vált, mert a hazai zurnalisztikában egyre képtelenebb »új« elméletek, legendák, mítoszok jelentek meg a tárgykörre vonatkozóan, miközben a honi és külföldi szaktudomány új felfedezései, eredményei publikálásra vártak.”⁶⁵

Éppen e fentebb jelzett „új elfogultságok” ismeretében nem volt váratlan, hogy markáns ellenvélemény is megfogalmazódott, elsősorban a szovjet korszakra vonatkozóan: „A kötet Krausz Tamás által írt fejezetei azoknak az olvasóknak fogják megnyerni a tetszését, akik a társadalmi egyenlőséget fontosabb emberi értéknek tekintik, mint a szabadságot, akik a szerzővel együtt úgy vélekednek, hogy »a világ népei vajmi keveset profitáltak« a Szovjetunió összeomlásából, sőt, a világ azóta veszedelmesebb helyévé változott.”⁶⁶ Az *Élet és Irodalom* két héttel ezutáni számában Erényi Tibor a „Hogyan nem szabad recenziót írnia egy történésznek?” című hozzászólásában élesen bírálta, hogy a recenzió „a korrekt, tényszerű vita helyett egy differenciálatlan és ideologikus történeti koncepciót körvonalaz értéketlenül erős politikai felhangokkal.”⁶⁷ Hahner Péter viszontválaszában ismét a világnézeti-politikai különbségre tette a hangsúlyt: „A kommunizmus határozott demokratikus és baloldali kritikája helyett mentegetik azt, és »magyarázzák a bizonyítványát«, észre sem véve, hogy ezzel átengedik a jobboldalnak egy embertelen rendszer bűneinek és visszaéléseinek a bírálatát.”⁶⁸ Jóval részletesezőbb bírálatában Csaba László gazdaságtörténész szintén megállapította:

„A rendszerváltozás befejeztével e században először nyílik lehetőség arra, hogy a mindenkori aktuálpolitikai megfontolások nyomasztó túlsúlya alól kiszabadulva a széles közvélemény számára olvasható módon

65 BODÁCS 1998: 81.

66 HAHNER 1998: 13.

67 ERÉNYI 1998: 2.

68 HAHNER 1998.

és terjedelemben dolgozzák fel annak az országnak a történetét, amely Európa és benne hazánk sorsát az elmúlt két évszázadban oly meghatározóan formálta. A kor és a hazai szerzőgárda lehetőséget ad arra, hogy az oroszok közt szokásos nyugatos-szlavofil, továbbá a Nyugaton szokásos oroszbarát-oroszellenes sémákon túlemelkedve, az európai fejlődés egészébe ágyazva, összehasonlító jelleggel, *sine ira et studio* mutassák be ezt a többnyire csak más céloknak alárendelten és így szelektíven bemutatott izgalmas történetet. A kötet háromnegyedrészt meg is felel a várakozásoknak, a gazdaság-, a művelődés-, a külpolitika- és a társadalomtörténet egészséges arányban, a nemzetközi kitekintés keretében jelenik meg.”⁶⁹

A kötet szovjet részét azonban, „párttörténetnek” bélyegezve, erős bírálatban részesítette,⁷⁰ amire a szerkesztő heves reakciója felelt,⁷¹ és egy újabb viszontválaszt eredményezett.⁷²

Majd három évtized távlatából visszatekintve azt lehet elmondani, hogy a szerkesztő azokat kérte fel szerzőknek, akik az adott terület legelismerettebb szakértőinek számítottak Magyarországon, s akik készséggel vállalták, hogy „totális” történetet igyekeznek írni, az orosz történelmet a maga folytonosságában és folyamatosságában, az európai fejlődés részeként láttatva. Ezenkívül a legteljesebb szerzői szabadság érvényesült, ami már önmagában is üdítő újdonságnak számított az orosz történeti stúdiumok terén.

Minden összefoglalásnak azonban megvan a maga „szavatossági ideje”. A Rátz-féle csak egy-két évig volt hozzáférhető, Dolmányos István kötetét is hamar zárolták a raktárakban, de a könyvtárakban hozzáférhető maradt, végérvényesen a mi kötetünk „váltotta le”, mintegy negyedszázad után. Az *Oroszország története* is már majdnem 30 éves. Ma sem írnám és szerkeszteném más elvek szerint, talán csak az 1997-es első kiadás posztmodern-giccses borítóját cserélném ki a 2001-es második kiadás fedelére. Egy biztos: előbb-utóbb ezt is követnie kell egy új szintézisnek. Ami tény: már készül *Az orosz állam életrajza* című kötet Sashalmi Endre szerkesztésében, amely a kora újkortól 1922-ig követi nyomon az orosz állam fejlődését.

69 CSABA 1999a: 100.

70 CSABA 1999: 103.

71 SZVÁK 1999: 95.

72 CSABA 1999b: 96–97.

Források

- A Holnap* (1943): Válasz az „Egyedül vagyunk”-nak. *A Holnap* (1943. december 21.), 1.
- A Holnap* (1944): Milyen érzés, ha valaki saját „tollhegyével” szúrja meg magát? *A Holnap* (1944. január 11.), 1–2.
- Budapesti Közlöny* (1944): Vegyes hirdetések. 48962/1944. szám. *Budapesti Közlöny* (1944. május 13.), 7.
- Magyar Közlöny* (1945): Hirdetmény. 227/1945. k. ü. szám. *Magyar Közlöny* (1945. május 4.), 8.
- Népszava* (1938): Harsogó derűtség az új zöldinges körül. *Népszava* (1938. december 15.), 2.
- Pesti Napló* (1925): Egyoldalú jegyzőkönyvet vettek fel a Rácz–Gömbös-afférban. Egy lovagias ügy epilógusa. *Pesti Napló* (1925. július 1.), 6.
- Pesti Napló* (1936): Rácz Kálmán doktorrá avatása a debreceni egyetemen. *Pesti Napló* (1936. december 6.), 18.
- Világosság* (1945): A katonai igazolóbizottság kutatja mit csinált Mauthausenben Rácz Kálmán volt nyilas képviselő. *Világosság* (1945. november 24.), 2.
- DE BTK (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar) Dékáni Hivatal
DE BTK Dékáni Hivatal. Jegyzőkönyv a m. kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1936. évi november 5-én és december 7-én tartott üléséről. 7, 11–13.
- Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM) Hadtörténelmi Levéltár (HL)
HIM HL 1934/kt. 1973. 1934. november 26-án írt honvédelmi miniszteri levél Rácz Kálmán/Füv (411. sz. doboz)
- Országgyűlési Könyvtár (OGYK)
OGYK KN 1939. VII. kötet (1940. november 15.), 473–475.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL M-KS 274. fond 17. csoport 7. őrzési egység
MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. (1972. január 26.). Feljegyzés Dolmányos István „A Szovjetunió története” című könyvéről. Moszin elvtárs a következő kritikát mondta.
MNL OL M-KS 288. f. 41/177. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. március 14-i üléséről.
MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 17.). Szabó Bálint feljegyzése Dolmányos István könyvéről.
MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 18.). Feljegyzés Rényi Péter elvtárs részére.

MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 26.). Lipkovits Károly: Megjegyzések Dolmányos István: „A Szovjetunió története” c. könyvéhez. MNL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. március 28.). Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály. Jelentés Dolmányos István: A Szovjetunió története c. művéről (név nélkül).

MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. április 6.). Jelentés a „Sorsfordulók” és „A Szovjetunió története” című könyvekről.

MNL OL M-KS 288. f. 41/179. ő. e. Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság). Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. április 11-i üléséről.

MNL OL M-KS 288. f. 36/1972/24. ő. e. (1972. április 6.) MSZMP Központi Bizottsága Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály. Agitációs és Propaganda Osztály.

Hivatkozott irodalom

- BERECZKI András (1998): A finn és az észt történelem kutatása Magyarországon. In: CSEPREGI Márta – DOMOKOS Péter (szerk.): *125 éves a budapesti finnugor tanszék*. Jubileumi kötet. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 125–128. [Urálisztikai Tanulmányok 9.]
- BODÁCS Emil (1998): Az „ismeretlen” Oroszország. *Műhely*, 21. (3). 81–83.
- BODNÁR Erzsébet (1998): Oroszország története. *Századok*, 132. (6). 1410–1416.
- CSABA László (1999a): Oroszország története. *Valóság*, 42. (2). 100–106.
- CSABA László (1999b): Sine ira et studio. *Valóság*, 42. (4). 96–97.
- DOLMÁNYOS István (1971): *A Szovjetunió története*. Kossuth, Budapest.
- DOLMÁNYOS István (1972): *Finnország története*. Gondolat, Budapest.
- DOLMÁNYOS István (1976): *A Szovjetunió története II., 1917–1966. Egységes jegyzet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DOLMÁNYOS István (1980): *Ragyogó Október*. Kossuth, Budapest.
- E. FEHÉR Pál (1998): Könyv az orosz történelemről. Oroszország története. *Népszabadság* (1998. március 3.), 10.
- E. FEHÉR Pál: Magyar könyv a Szovjetunió történetéről. Jegyzetek Dolmányos István munkájáról. *Népszabadság* (1971. november 7.), 13.
- ERÉNYI Tibor (1998): Hogyan nem szabad egy történésznek recenziót írnia? *Élet és Irodalom* (1998. október 2.), 2.
- FILIPPOV, Szergej (1997): Orosz történelem hollywoodi feldolgozásban. *FONS*, 4. (3). 357–377.

- GÖMÖRI György (1981): Beszélgetés Szász Bélával. *Új Látóhatár*, 32. (3–4). 407–424.
- HAHNER Péter (1997): Az orosz történelemről, hitelesen – végre! *Élet és Irodalom* (1997. március 28.), 15.
- HAHNER Péter (1998): Oroszország története. *Élet és Irodalom* (1998. szeptember 18.), 13.
- HAJDU Tibor (1994): Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor. *Valóság*, 37. (4). 53–58.
- HOLLÓS KORVIN Lajos (1986): Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén. (A bevezetőt írta Gyertyán Ervin) *Kritika*, 15. (8). 17–22.
- HUSZÁR Tibor (2003): *Kádár János politikai életrajza*. Szabad Tér – Kossuth, Budapest.
- KARSAI László (2016): *Szállasi Ferenc*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Tamás (2009): *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943*. Gondolat Kiadó, Budapest. 2009.
- KOZMA Miklós (2019): *Az összeomlás 1918–1919-ben*. Kárpátia Stúdió, Köröstarcsány – Kápolnyásnyék.
- KRAUSZ Tamás (1997): Egy új Szovjetunió-történet, amely régi. *FONS*, 4. (3). 379–394.
- LENGYEL András: Ki volt Rátz Kálmán? A József Attila-életrajz egyik fehér foltjáról. *Népszava Szép Szó* (1998. november 14.), II.
- MARKOVITS Györgyi (1985): *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 116. [Irodalomtörténeti füzetek 111.]
- MESTER Miklós (2012): *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában*. Tarsoly Kiadó, Budapest.
- NAGY Csaba (1994): A pénzre szükségem volt. Beszélgetés Stolte Istvánnal. *Respublika*, 1. (4). 48–53.
- NIEDERHAUSER Emil (1973): Dolmányos István: Finnország története. *Századok*, 107. (4). 1001–1004.
- PAKSA RUDOLF (2013): *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. MTA BTK TTI – Osiris, Budapest.
- PAKSY Zoltán (2013): *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1932–1939*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RADÓ György (1993): Forgácsok (életrajzi jegyzetek). *Palócföld*, 27. (6). 623–635.
- RÁTZ Kálmán (1931): Játék a tűzzel. Megjegyzések Károlyi Imre gróf könyvéhez. *Budapesti Hírlap* (1931. október 4.), 7.

- RÁTZ Kálmán (1943): *Oroszország története. Ősidőktől 1917. november 6-ig*. Grill Kiadó, Budapest.
- RÓNAI Mihály András (1972): Lázár Vilmos fejfájára. *Magyar Nemzet* (1972. augusztus 4.), 4.
- SERES Attila – RENFER Ágnes (2009): Egy nyilas képviselő hihetetlen kalandjai a Szovjetunióban. *ArchívNet*, 9. (2). https://www.archivnet.hu/kuriozumok/egy_nyilas_kepviselo_hihetetlen_kalandjai_a_szovjetunioban.html (Letöltés ideje: 2024. december 9.)
- SIPOS Péter (1966): Az Imrédy-kormány válsága és bukása. *Történelmi Szemle*, 9. (1). 42–84.
- STANDEISKY Éva (2003): Berzenkedők és tabusértők. A magyar–szovjet kulturális viszony a hatvanas években. *Élet és Irodalom* (2003. december 19.), 8–9.
- SZÁNTÓ Judit (1997): *Napló és visszaemlékezés*. (Sajtó alá rendezte: Murányi Gábor) Argumentum Kiadó, Budapest.
- SZÉCHENYI Ágnes (2016): Az orosz irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945). In: FRANK Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Gondolat Kiadó, Budapest. 357–369.
- SZVÁK Gyula (1999): Recenzúra. *Valóság*, 42. (4). 95.
- SZVÁK Gyula – FARKAS Ádám (2023): „Túlságosan önkritikus a Szovjetunió nevében”. *Népszava Szép Szó* (2023. augusztus. 26.), IV–V.
- TÓTH Pál Péter (1987): *Messiasok*. (III. Interjúk, Dr. Natkó Ferenc) Akadémiai Kiadó, Budapest. 391.
- VARGA Sándor (1985): Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon. *Párttörténeti Közlemények*, 31. (4). 124–144.
- VERES Péter (1943): Olvasás közben. *Magyar Csillag* (1943. december 15.), 734–737.
- VONYÓ József (2014): *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Niederhauser Emil az orosz történelemről

GYÓNI GÁBOR

Dr. habil. Gyóni Gábor PhD – habilitált egyetemi docens
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).

E-mail: gyoni.gabor@btk.elte.hu

Absztrakt

Niederhauser Emil akadémikus sokrétű, Kelet-Európa történetével foglalkozó munkássága során az orosz történelemre vonatkozóan is fontos megállapításokat tett. Véleménye szerint az orosz történelem a tágabb értelemben vett Kelet-Európa része, s bár egy sajátos alrégiót alkot, a kelet-európai történelemfejlődés mintáiba illeszkedik (kései államiság, polietnikusság, polikonfesszionális jelleg). Ezek nemcsak közös elemek a tágabb régióban, de a különbségek is részben innen vezethetők le (ortodoxia, az etnikai/nemzetiségi aspektus eltérő fejlődése, az államszervezést ért sajátos hatások). A nemzetiségi aspektus Kelet-Európa történetének egyik legfontosabb „rendszerszervező” eleme már a prenacionális korban, „öntudatlan” formában is. Ha a történelmi Kelet-Európa a Nyugat részévé válik, leszámítva Oroszországot, az a 6–10. században kialakult Kelet-Európa mint történeti régió végét is jelentheti, és ebben az esetben magában Oroszországban az ott jelen levő „eurázsiai komponens” emelkedhet felül.

KULCSSZAVAK: *Niederhauser Emil, Kelet-Európa, Oroszország, orosz történelem, népiségtörténet, nemzettudat, kolonizáció*

Emil Niederhauser on the Russian history

*Dr. habil. Gábor Gyóni PhD – Habilitated Associate Professor
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).
E-mail: gyoni.gabor@btk.elte.hu*

Abstract

In the course of his multifaceted work on the history of Eastern Europe, Emil Niederhauser also made important statements concerning the history of Russia. The history of Russia is part of Eastern Europe, and although it forms a special subregion, it fits into the patterns of Eastern European history (late statehood, polyethnicity, multi-confessional character). These are not only common elements in the wider region, but may also be reasons for differences (Orthodoxy; the different development of the ethnic aspect; the specific external influences on the organization of the state). The ethnic aspect is one of the most important “system-forming” elements in the history of Eastern Europe, already in an “unconscious” form. If historical Eastern Europe becomes a part of the West, Russia will remain outside. This means, that the existence of Eastern Europe as a historical region may be coming to an end, and in this case, in Russia itself, the “Eurasian component” may be dominant.

KEYWORDS: Emil Niederhauser, Eastern Europe, Russia, Russian history, ethnicity, national consciousness, colonization

Niederhauser Emil akadémikus (1923–2010) olyan életművet hagyott maga után a magyar történetírásban, ami a mai napig páratlannak nevezhető. Kelet-Európa története kapcsán a Habsburgok, Bulgária, Németország történetével, orosz történelemmel, historiográfiával is foglalkozott, jelentős részben, de nem kizárólag a 18–19. század vonatkozásában. Ez a rendkívül széles érdeklődés a legnagyobbak sajátja. Csak egyet lehet érteni Niederhauser akadémikussal abban, hogy ha egy történész valamely szűk témába zárkózik be, az könnyen megfoszthatja őt a szélesebb távú lényeglátás képességétől.¹ Niederhauser Emil az akkor még sok-

1 Soós 2010.

nemzetiségű, de már hivatalosan Bratislavának nevezett Pozsonyban született,² ebben a polgári, katolikus, aulikus városban, melyben jelentős német népesség élt. Maga Niederhauser szavai szerint a sajátos pozsonyi német nyelv hordozója volt.³ 1918 után Pozsony/Bratislavában a magyarok kiszorítása zajlott az elit pozíciókból, a város „csehszlovakizálása”,⁴ s meglehet, ez a történelmi tapasztalat, az egykori birodalom felbomlásának utórezgése, az impériumváltás élménye, a nemzetiségi kérdés fontossága, hatással volt a történész későbbi szemléletére is.

Az alábbiakban Niederhauser akadémikus orosz történelemre vonatkozó nézeteiből szemlélünk. Mit gondolt az orosz történelem fő törvényszerűségeiről, s hogyan változtak nézetei Oroszország történetéről? Hol lelhetők fel elképzeléseinek forrásai? Mit hasznosíthatnak életművéből azok, akik ma Oroszország történetét kutatják?

Megjegyzendő, hogy Niederhauser akadémikus időnként szerfölött vitriolos stílusban fogalmazott, ami alkalmasint megnehezíti szavai értelemezését (*horribile dictu*, olykor kimondottan egyfajta „trolling” is érezhető az általa leírt mondatokban).⁵ Egyes fontos megállapítások megfelelő argumentáció nélkül maradnak, kinyilatkoztatásszerűek.

Niederhauser akadémikus koncepciójában Oroszország Kelet-Európa része. Ez a koncepció még az 1950-es években kezdett formálódni. Ez volt az a korszaka a magyar történetírásnak, amikor több figyelem fordult az egyetemes történetre, és különösen Kelet-Európa (Oroszország) történetére.⁶ Eszerint a térség etnikai alapjai a 6–10. században alakultak ki, a szlávok szétköltözése után. Az államalapításokat követően a térség új államai az európai fejlődési úton indultak el. A régió nyugatos fejlődését a részben kívülről érkező nagy birodalmak, és a kereskedelmi magisztrátók keletről nyugatra való tolodása törte volna meg. Kelet-Európa fokozatosan leszakadt Nyugat-Európától, miközben a feudalizmus elemei (például a röghözkötés intézménye) megerősödtek. A későbbi magyar történetírásban

2 Erről lásd: NIEDERHAUSER 2008.

3 KURUCZ 2005: 12. és 24. perc

4 Nagyon érdekes ebből a szempontból a „Pozsony anno” című dokumentumfilm, amelyben elsősorban az egykori pozsonyi magyar értelmiség és középosztály képviselői szólnak meg.

5 Nehéz lenne másként értelmezni a Kelet-Európa története kötet Előszavát: „Mintegy fél évszázada foglalkozom Kelet-Európa történetével, különösen a 19. század vonatkozásában, de az oktatás révén korábbi és későbbi korokkal is. Ezért úgy gondoltam, *mielőtt kimaradok a publikálók sorából*, megírom saját elképzelésemet Kelet-Európáról. *Ilyen posztmodern egyéni narratívák publikálása (még) divat.* [...] *Kérem ezért az olvasót, tekintse ezt egy posztmodern egyéni narratívának Kelet-Európáról.* Senkit sem kívánok a magam igazáról meggyőzni. *Kíváncsian várom a posztmodern Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa és egyéb narratívákat.*” [Kiemelés tőlem – Gy. G.] NIEDERHAUSER 2001: 7.

6 ANDICS 1948.

felbukkanó Kelet-Európa-konceptiók így vagy úgy, de Niederhauser akadémikus „köpenyéből bújtak ki.”⁷

Eme koncepció szerint tehát Kelet-Európa mint nagy történeti régió az első évezred második felében alakult ki, s formálódásában belső és külső tényezők egyaránt szerepet kaptak.⁸ Fontos szerepe volt a vallásnak, nem pusztán mint intézménynek, hanem mint a mentalitás formálódásában jelentős faktornak, ahogy Niederhauser írta, kicsit talán publicisztikai stílusban: a Nyugat a kétkedés, a Kelet az egyetlen igazság elfogadása. A Nyugat az ész, a Kelet az érzelm.⁹ A tágabb értelemben vett Kelet-Európa közös elemei a kései államiság, a polikonfesszionális és polietnikusság. A nagy kelet-európai történeti régió több különböző alrégióra bontható, s ezek közül az egyik (a történeti) Oroszország (a többi a Balkán, Közép-Kelet-Európa, illetve Nyugat-Kelet-Európa, azaz Csehország és Szlovénia).¹⁰ A tájegység fragmentációja birodalmak – a Habsburg, az Oszmán és a Mongol – következtében alakult ki. A Mongol Birodalom tehát, még ha csak közvetett módon is, de fontos szerepet játszott a kelet-európai régió történeti fejlődésében, sorsának alakulásában.

A vallás – az ortodoxia – fontos tényező, amely különbséget tesz Oroszország és Kelet-Európa többi része között. Niederhauser szerint Oroszország „az ortodoxia miatt nem számított egészen európainak, annyira más is volt Európához képest.”¹¹

Magán a Ruszon belül is a középkorban különböző központok formálódtak: Novgorod, Szuzdal, Halics, de végül a Vlagyimir-Suzdali fejedelemség vált meghatározóvá az orosz történelem alakulása szempontjából.¹² S bár nincs részletesebben kifejtve, de ez a séma mégis azt feltételezi, hogy különböző alternatívák léteztek az orosz történelmi fejlődésben.

A polietnikusság nemcsak adottság, hanem a rendszert formáló tényező Niederhauser Emil Kelet-Európa-konceptiójában. És ez a rendszerszervező sajátosság már a prenacionális korban, a 18–19. század előtt érvényes volt. Hiszen az etnosz az ember szociális adaptációjának természetes közege a prenacionális társadalmakban is, s jelentősége felértékelődik egy olyan polietnikus közegben, mint Kelet-Európa.

7 SZVÁK 2006: 14–18.; ROMSICS 2011: 429–430.

8 NIEDERHAUSER 1976: 5.

9 NIEDERHAUSER 2001: 40.

10 KRAUSZ 2012: 215.

11 NIEDERHAUSER 2001: 69.

12 NIEDERHAUSER 2001: 39.

Véleményem szerint ez Niederhauser akadémikus egyik olyan megállapítása, ami megfontolandó, és különös figyelmet érdemel a mai kutatók számára is. A magyar történetírásban az 1930-as évektől kezdve fontos szerepet töltött be az etnicitás, népiség problémaköre. Akkor a fiatal történész, Mályusz Elemér a korábban domináns államtörténeti megközelítés helyett a nép történetének tanulmányozását ajánlotta programként („népiségtörténet”). Mályusz koncepciója – melynek gyökereit a német historiográfiában lehet megtalálni – szerint a nép univerzális kategóriának tekinthető (azzal együtt is, hogy világosan megkülönbözteti a modern nemzettudatot a prenacionális népi közösségektől). S a nép története fontosabb, mint az állam története.¹³ Mályusz próbálta bevezetni a „kultúrta” és „néptala” fogalmát, bár mintha nem sikerült volna teljességében kibontania elképzelése lényegét.¹⁴ Mindenesetre úgy vélte, az etnicitás nem pusztán adottság, hanem történelemformáló tényező már a középkorban is. Nagy visszhangot kiváltott cikkében a középkori magyar „nemzetiségi politikáról” azt kívánta bizonyítani, hogy az Árpád-kori királyok már a 11. században tudatos asszimilációs gyakorlatot folytattak, azzal a céllal, hogy elmagyarosítsák az akkori Magyarországon élő „kisebbségeket.”¹⁵ Mályusz tézisei azért is számítottak radikálisnak, mert a hagyományos elképzelés szerint a nemzetiségi kérdés újkori történeti fenomén, amiről legkorábban csak a 18. század végétől lehet beszélni (mint ezt meggyőzően bemutatta magyar vonatkozásban Szekfű Gyula).¹⁶ Bizonytalán az adott történelmi körülmények, az ország feldarabolása, területe kétharmadának elvesztése az első világháború után jelentős szerepet játszott a nemzetiségi kérdés „kielevezésében” a történettudományban is, alkalmasint azt korábbi időszakokra is projektálva. S ez volt a nevezetes Mályusz–Szekfű-vita egyik ütközési pontja is.¹⁷

A medievisták közül sem mindenki támogatta Mályuszt. Deér József szerint a középkori Magyar Királyság polietnikus mivolta történelmi adottság, fontos tényező, de ez önmagában nem tekinthető valamilyen rendszerszervező elemnek.¹⁸ Az 1945 utáni történészek közül Szűcs Jenő foglalkozott leginkább a „középkori nemzetiségi kérdéssel” (sic). Láthatóan sokat kölcsönzött Deér elképzeléseiből, természetesen ő is fontosnak tartotta a polietnikusság tényét, ám úgy vélte, a középkori Magyarországon is kimutatható patriotizmus független az etnicitástól. A patriotizmus inkább a területtel összefüggő jelenség, a szűkebb értelemben vett

13 MÁLYUSZ 1994: 38–42.

14 MÁLYUSZ 2002.

15 MÁLYUSZ 1939.

16 SZEKFŰ 1926: 7.

17 ROMSICS 2011: 326–327.

18 DEÉR 1938: 216–218.

hazához (lokálpatriotizmus) köthető, majd inkább már csak a 13. század második felétől az egész országhoz.¹⁹

Niederhauser elképzelése természetesen nélkülözi azokat a végleteket, melyek Mályusz írásaiiban fellelhetők (tudatos „nemzetiségi politika” már a 11. században), de konceptuálisan – amennyiben rendszeralkotó elemként tekint az etnicizációra már a középkorban, és persze mindezt kelet-európai léptékre vetítve – mégis Mályusz vonalához áll közelebb, mint a Deér – Szekfű – Szűcs által képviselt irányvonalhoz. Kelet-Európa történetének *alapjai*: a geográfia, a népiség és az állam. A fejlődést meghatározó elemek pedig a polietnikusság, polikonfesszionális és az államiság. Régióink egyik fő jellegzetessége a kései államiság: a népek megelőzték az államokat. A nép egyfajta „bázis”, az állam „felépítmény.”²⁰

Vajon a Rusz/Oroszország történetét illetően mennyire adaptálható ez a problémafelvetés? Mióta lehet orosz népről beszélni?²¹ A Rusz vonatkozásában a polietnikusság valóban rendszerszervező elem?

Oroszország „európaisága” kapcsán is egyfajta óvatos bizonytalanság érezhető. A 18. századi történelmet illetően megadott séma a szokásos. Azt feltételezi, hogy I. Péter reformjait a katonai szükségszerűség indokolta – ami jól illeszkedik az orosz historiográfiai hagyományba.²² A 18. századi reformok az európai minták szerint haladtak. A német telepések behívása például a Habsburgok politikájának mintájára történt, az európai tudományos paradigmák alapján az adózó népesség gyarapításának szükségességéről.²³ A közigazgatási reform Montesquieu elvei alapján, az oktatási reform Habsburg mintákat alapul véve, az akadémiai reform 1783-tól francia mintákat átvéve zajlott.²⁴

Érdekes ugyanakkor, hogy a 19. századi reformok (például részleges jobbágyszabadítás) leírásánál már nem jelennek meg ilyen markánsan ezek a külső, európai minták. Vagyis a 19. században mintha már megfigyelhető lenne egyfajta távolságtartás az európai mintáktól.

A modern nemzeti ébredés Oroszországban ugyancsak különbözött Kelet-Európa más régióitól, amennyiben csak a társadalom elit rétegeit érintette. Még 1812-ben is, „az első honvédő háború” idején az orosz parasztságban csak a xenofóbia ébredt fel – állítja Niederhauser professzor.²⁵ Az orosz nemzeteszme azért is más

19 Szűcs 1974: 118, 586–587.

20 NIEDERHAUSER 2001: 11–26.

21 Ключевский 1987: 295–316.

22 МИЛУКОВ 1982: 83–110.; NIEDERHAUSER 2001: 96.

23 NIEDERHAUSER 2002: 141.

24 NIEDERHAUSER 2002: 154.

25 NIEDERHAUSER 2001: 123.

pályán fejlődött, mert a kisebb kelet-európai népek számára a nemzeti ébredés összefonódott a nemzeti felszabadulás eszményével.²⁶ Az oroszországi parasztságot nem érintette a nemzeti ébredés.²⁷ Oroszország az egyetlen állam Kelet-Európában, ahol a nemzetépítés nem a *nation to state*, hanem a *state to nation* séma szerint zajlott.²⁸ Oroszországban az oroszokon kívül egyik nemzetiség kérdése sem volt megoldva. „Mindnyájan elnyomatásban éltek, olyannyira, hogy a birodalomból való kiszakadásnak még a gondolata sem jutott eszükbe. Az oroszok meg lehettek elégedve a nagyhatalmi állással.” – írta Niederhauser.²⁹ Azt hiszem, ez a megállapítás csak a 19. század ’60-as éveitől lehet érvényes, amikor a modern nacionalizmus megjelent az orosz politika eszköztárában, és ezen politika „akciórádiusza” csak az orosz társadalom westernizáltabb rétegeire terjedt ki (értelmi-ség, városi lakosság). De végül is a nemzeti ébredés kora csak növelte a távolságot Oroszország és Kelet-Európa többi része között.

A Szovjetunió széthullása után az egykori tagköztársaságok arra törekcszenek, hogy minél távolabb kerüljenek Oroszországtól. Közép-Kelet-Európa és a történelmi Oroszország nyugati periferiája Köztes-Európává változnak.³⁰ És ebben a vonatkozásban különösen világossá válik a nemzetiségi kérdés kitüntetett szerepe. Ez az, ami éket ver „Köztes-Európa” és Oroszország közé.

Niederhauser úgy vélte, igazuk lehet azoknak, akik Kelet-Európa más alrégióit elkülönítik Oroszországtól, mint teszi ezt „az angolszász iskola.” Megengedhetőnek tartotta a feltételezést, hogy Kelet-Európa fogalma eltűnik majd, a régi Kelet-Európát elnyeli a Nyugat, kivéve Oroszországot, de ez az Oroszország már nem Kelet-Európa lesz, hanem Eurázsia.³¹

Niederhauser professzor munkáiban *gyarmatosító* államként írta le Oroszországot. 2002-es cikkében (*Szent Oroszországtól Eurázsiaig*) viszonylag részletesen fejti ki ezt a gondolatot. Niederhauser szerint Oroszország a terjeszkedése során kiirtotta Szibériában „az őslakosok csaknem felét”. Következéscsen a „gyarmatosítás” terminust használja az orosz történettudomány (és az ELTE történeti ruszisztikai műhelye által is) bevett „kolonizáció” helyett. Elég ironikusan értékeli a szovjet korszakot, amikor azt írja, a Szovjetunióban nem volt gyarmati rendszer, mert az egykor elnyomott népek egyenlővé váltak az oroszokkal, majd vitriolosan hozzáteszi, hogy „voltak, akik el is hitték ezt.”

26 NIEDERHAUSER 2001: 136.

27 NIEDERHAUSER 1976: 122, 135.

28 NIEDERHAUSER 2001: 111.

29 NIEDERHAUSER 2001: 162.

30 NIEDERHAUSER 2001: 327.

31 NIEDERHAUSER 2001: 327.

Itt azt a tézist fogalmazza meg, hogy Oroszországon belül is két komponens mutatható ki: egy európai – szellemi értelemben ide tartoztak az orosz marxisták, szocialisták – és egy „ázsiai-gyarmattartó” összetevő. Lehet, hogy a jövőben utóbbi kerekedik felül, és akkor Oroszország eurázsiai országgá változik.³²

Oroszország politikája Közép-Ázsiában egyértelműen gyarmatosításnak nevezhető – ami az orosz historiográfiában is elterjedt vélekedés.³³ Az Orosz Birodalom a gyapot miatt és egy klasszikus, Angliával folytatott gyarmati terjeszkedési verseny okán hatolt be a régióba. Közép-Ázsia orosz gyarmatosítása már az európai modellek szerint zajlott, és bizonyos modernizációval is együtt járt.³⁴ A Kaukázus – melynek meghódítás nem sokkal a közép-ázsiai terjeszkedés előtt fejeződött be – kapcsán viszont már a „pacifikálás” szót használja.³⁵

Niederhauser Emil munkásságától távol állt mindenféle nemzeti előítélet, elfogultság. Mindig nagy tisztelettel nyilatkozott az orosz kultúráról. Érdekes a megfigyelése, hogy régiókban az orosz nyelv nem pusztán a *birodalom* nyelve, hanem bizonyos történelmi pillanatokban a *szabadság* kifejeződése is volt. A balkáni népek alkalmasint az oroszoktól várták a felszabadulást. És Közép-Kelet-Európában is a 20. század elején az orosz nyelv a felszabadulás, forradalom képzetével társult.³⁶

A Niederhauser-életműben tehát ezek lennének a főbb tanulságok az orosz történelmi fejlődés sajátosságai kapcsán, melyek véleményem szerint (számomra) ma is relevanciával bírnak. A nemzetiségi aspektus Kelet-Európa történetének egyik legfontosabb „rendszer-szervező” eleme már a prenacionális korban, „öntudatlan” formában is. Sok tekintetben a nemzetiségi kérdés az, amely választóvonalat alkot Oroszország és „Kelet-Európa nyugati régiója” között. Oroszországon belül az európai mellett létezik egy „eurázsiai komponens.” És a jövőben megtörténhet Oroszország „kihullása” (Kelet-)Európából.

Források

KURUCZ Sándor (2005): *Pozsony anno*. Dokumentumfilm. <https://www.youtube.com/watch?v=7gySH2p3T4U&t=872s> (Letöltés ideje: 2024. december 19.)

32 NIEDERHAUSER 2003: 293–297.

33 АБАШИН 2008.

34 NIEDERHAUSER 2002: 262.

35 NIEDERHAUSER 2002: 260.

36 NIEDERHAUSER 2003: 65–73, 69.

NIEDERHAUSER Emil (2008): Gyermek- és ifjúkori évek Pozsonyban. Niederhauser Emil visszaemlékezéséből. *História*, 30. (3). 28–30.

Hivatkozott irodalom

- АБАШИН, С. Н. (2008): Вопросы и проблемы изучения Центральной Азии в составе Российской империи. In: АБАШИН, С. Н. – АРАПОВ, Д. Ю. – БЕКМАНАХОВА, Н. Е. (ред.): *Центральная Азия в составе Российской империи*. Новое литературное обозрение, Москва.
- ANDICS Erzsébet (1948): Elnöki megnyitó. *Századok*, 82. (1–4). 1–18.
- DEÉR József (1938): *Pogány magyarság keresztény magyarság*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- КЛЮЧЕВСКИЙ, Василий О. (1987): *Курс русской истории. Часть I*. Мысль, Москва.
- KRAUSZ Tamás (2012): A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet* 94. 182–244.
- MÁLYUSZ Elemér (1939): A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok*, 73. (7–8). 257–294.
- MÁLYUSZ Elemér (1994): *Népiségtörténet*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- MÁLYUSZ Elemér (2002): *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- MILJUKOV, P. N. (1982): Az orosz kultúra történetének alapvonásai. In: KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különossége* (ford. Béládi László). ELTE Állam és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (1976): *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula (2002): *A Romanovok*. Pannonica, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (2003): *Magyarország és Európa*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- Soós István (2010): †Niederhauser Emil 1923–2010. *Századok*, 144. (4). 1015–1025.

SZEKFŰ Gyula (1926): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

SZŰCS Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest.

SZVÁK Gyula (2006): *Oroszország helye Euráziában. Historiográfiai tanulmányok, 1999–2006*. Pannonica, Budapest.

„Második jobbágyság”, „porosz út”, „harmadik út” Szabó István és Niederhauser Emil történetírásában

ERŐS VILMOS

Dr. habil. Erős Vilmos DSc – habilitált egyetemi docens
(DE BTK, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történeti nem önálló Tanszék).
E-mail: eros.vilmos@arts.unideb.hu

Absztrakt

A tanulmány a „második jobbágyság” és a „porosz út” gondolatát elemzi Szabó István és Niederhauser Emil történetírásának összefüggésében. Szabó Istvánra vonatkozóan mindezt a szerző már számos egyéb munkájában vizsgálta. Új elem az írásban Szabó István és Niederhauser Emil nézeteinek összehasonlítása, amellyel, hogy a szerző kapcsolatuk néhány részletkérdését, személyes vonatkozását is analizálja. A tanulmány fő megállapítása, hogy bár vannak e nézetek között párhuzamok, átfedések – a „harmadik utas” Szabóval szemben Niederhauser alapvetően élete végéig a magyar fejlődés Kelet-Európához való tartozását hangsúlyozta.

KULCSSZAVAK: *„harmadik út”, „porosz út”, „elkanyarodás”, „második jobbágyság”, Szabó István, Niederhauser Emil, marxista-kommunista történetírás*

“Second serfdom,” “Prussian way,” and the “specific path of Eastern European development” in the historical writings of István Szabó and Emil Niederhauser

Dr. habil. Vilmos Erős DSc – Habilitated Associate Professor
(University of Debrecen, Faculty of Humanities, Institute of History, Department of Modern Hungarian History). E-mail: eros.vilmos@arts.unideb.hu

Abstract

The paper analyzes the concepts of “second serfdom” and “Prussian way” in the context of the historical writings of István Szabó and Emil Niederhauser. Regarding István Szabó, the author already examined these aspects in several other publications. A new element is the comparison of the historical views of István Szabó and Emil Niederhauser, in addition to the author’s analysis of some of the details and personal dimensions of their relationship. The main conclusion of the paper is that although there are parallels and substantive overlaps between their views, Niederhauser, who supported the concept of a specific path of Eastern European development – in contrast with Szabo – fundamentally emphasized the belonging of Hungarian development to Eastern Europe until the end of his life.

KEYWORDS: “third way,” “Prussian way,” “specific path of Eastern European development,” “second serfdom,” István Szabó, Emil Niederhauser, Marxist/Communist historiographies

Szabó István és a „második jobbágyság”

A „második jobbágyság”-ról szóló tudományos doktrína az 1948 utáni marxista történetírás „mesternarratívája” volt.¹ Kezdetől fogva szemben állt a tézissel, sőt, folyamatosan cáfolta azt Szabó István,² s elsősorban ebből vezethetők le az ellene intézett támadások. (Illetve Szabónak a „narodnyik” s egyúttal polgári történésznek való minősítése, valamint – a másik oldalról – a népi ideológiával való rokonsága.)

1 Lásd bővebben: ERŐS 2022.

2 A róla szóló irodalomból például: FÜR 1976; BALOGH 1998. A következő két (Szabóról szóló) alfejezet dokumentumokkal bőségesen alátámasztott kifejtéséhez lásd: ERŐS 2022. Valamint Szabóról legújabban: ERŐS 2024a.

Szabó egyik legfontosabb tézise ugyanis a magyar fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti jellegéről szól, amit számos írásában, de leveleiben, előadásában, lektori véleményeiben stb. is kifejtett és megerősített, s amelyek horizontálisan és vertikálisan is nyomon követhetők életművében.³

Ez a két szempont többnyire egymás mellett fut, hiszen Szabó már az 1940-es években publikált tanulmányaiban a középkori viszonyokat, így a parasztság társadalmi rétegződését, de például a középkorvégi parasztlázadásokat is elemezve a magyar társadalmi fejlődés átmeneti voltáról beszél a korszakra vonatkozóan. S ugyanezt érvényesíti *A jobbágyság birtoklása az örökös jobbágyság időszakában* vagy az *Uradalmi viszonyok a XVI–XVII. században* című, a koraujkori fejlődést elemző tanulmányokban is.⁴ Ezekben többek között arra mutat rá, hogy bár Werbőczy kimondta a jobbágyság örökös röghöz kötését, ezt a társadalmi struktúra következtében is csak rövid ideig lehetett úgy-ahogy érvényesíteni, hiszen hamarosan ki lehetett játszani, szökni lehetett például, s a jobbágynak ekkor többféle birtoklási lehetősége adódott, így a szőlő- és irtásföldek, valamint a különböző bérlemények és zálogolt földek. Szabó egyébként már az 1940-es évek eleji nagy jelentőségű tanulmányaiban behatóan elemzi a jobbágyság ekkori felemelkedését, illetve a jobbágysági kötöttségektől való megszabadulásának lehetőségeit – mint például a *manumissio, inscriptio, exemptio, taksa* –, s hangsúlyozza azt is, hogy a falusi bírói tisztség elnyerése is lehetőséget nyújtott a jobbágyság számára a társadalmi feljebb jutásra.

Rá szeretnék mutatni arra, hogy mindez ekkor, tehát az 1940-es években még nem kifejezetten a „második jobbágyság” vagy az „elkanyarodás” tézise ellen irányult, hiszen ez utóbbi doktrína ekkor a hivatalos állami ideológia szintjén még nem, vagy csak nyomelemeiben fogalmazódott meg. Még a Szabó ellen irányuló első nagy támadás, *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet kapcsán sem jutott kifejezésre ez az 1948–49-ben *expressis verbis* a támadók érvelésében; csak „narodnyik” szemléletét vetették Szabó István szemére, mindennek az előzőkhez kötődő explikációja nélkül. Viszont ez párhuzamosan folyt a *Tanulmányok a parasztság történelméről Magyarországon* című kötettel való leszámolással, ahol már egyfajta „kígyótojásként” a háttérben ott munkálkodott a „harmadik utas” „elhajlás” vádjá.

Hogy Szabó nézetei gyökeresen szemben álltak a „második jobbágyság” tételével, az az 1950-es években válik végképp nyilvánvalóvá. Számos dokumentum bizonyítja ezt, de különösképpen az 1954–1959 között keltezett, a készülő egyetemi tankönyvhöz (*amelybe nem írhatott fejezetet*) írott lektori véleményei, de egyetemi

3 Lásd például: Erős 2006: 347–348.

4 SZABÓ 1948: 159–201.

előadásai, valamint például a Maksay Ferenchez írott levelei és az általa szerkesztett kötethez írott lektori véleménye is.

Utóbbinak külön története van, amely éppen az 1950-es években jut tetőpontjára. Szabó ugyanis 1946-ban – Hajnal Istvánnal is egyeztetett⁵ – többkötetes parasztságtörténeti forrásgyűjtemény, egyfajta „Paraszt-Fontes” tervezetét készíti el, amelynek fő darabjai: a végül az 1950-es években megjelent *Jobbágylevelek* (H. Balázs Éva szerkesztésében), az *Uriszéki iratok* (a régi levéltáros barát és kolléga, Varga Endre szerkesztésében), valamint a szóban forgó *Urbáriumok* (Maksay Ferenc szerkesztésében). A köteteket azért vették ki Szabó kezéből, mert túlságosan „patriarchálisnak” állította be bennük a földesúr és jobbágyság – mondhatnánk az „úr és paraszt” – viszonyát.

Az 1950-es években zajlott le Szabónak a Székely Györggyel való vitája is, amely a lehető legszorosabb összefüggésben áll a „második jobbágyság” kérdésével. Szabó ugyanis az egyetemi tankönyvvvel kapcsolatos bírálata során azt fejti ki, hogy azért sem lehet adekvát a „zweite Leibeigenschaft” terminus, mert első „Leibeigenschaft”-ról sem beszélhetünk a magyar középkorban. A jobbágyság helyzete ekkor ugyanis alapvetően emelkedő volt, különösen a korszak végén. A vita tárgyát képező 1351. évi törvények sem az osztályharcról, a szabad költözés kivívásáról szólnak (*azt ugyanis már jóval korábban elnyerte a jobbágyság*), hanem a kilenced fizetésének beszedési (*tehát nem fizetési*) kötelezettségéről.⁶ Azaz a nagybirtokosok és a köznemesség közötti konfliktusról, előbbi ugyanis megengedhette magának a kilenced elengedését, hogy birtokára csábítsa a jobbágyságot az 1348–49-es nagy pestisjárvány következtében beállott munkaerőhiány periódusában.

Amint azt előzőleg rögzítettük, Szabó később a 16–18. századi viszonyokra vonatkozóan is azt fejtette ki – s ebbéli nézeteit az 1950-es években tartott egyetemi előadásaiiban⁷ is sorra megismételte és megerősítette –, hogy 1514 után lényegében megmaradtak a jobbágysági felemelkedés lehetőségei. Különösen a mezővárosok, a hajdúk (*velük kapcsolatos tanulmányai ekkor születtek*), valamint a végvári katonák szerepét emeli ki ebben az időszakban, a 18. században pedig a betelepítést, amelyek közös jellemzője, hogy elősegítették a merev feudális viszonyok lazítását, vagy egyenesen azok felbomlását.

Különösen szembetűnő a Maksay Ferenchez írott dokumentumokban a „Bauernlegen”-ről szóló tézis, amely a jobbágytelkek elvételéről és a jobbágyságnak a földjüktől való erőszakos megfosztásáról, elűzéséről szól, s amely a keleti,

5 Lásd: Erős 2006: 249–253.

6 Mályusz lektori véleménye az MTA Könyvtárának Kézirattárában található Ms 5440/43. jelzet alatt.

7 SZABÓ 1952a; SZABÓ 1952b.

porosz területektől eltérően, Szabó szerint Magyarországon nem, vagy csak nagyon elvétve fordult elő.

Sajátosan színezi Szabó eme gondolatait – részben rávilágítva háttérükre – az az 1950-es években is érvényesülő saját állásfoglalása,⁸ miszerint (*Szekfü Gyula nézeteivel homlokegyenest ellenkezően*) a magyar nemzeti-függetlenségi és társadalmi-modernizációs törekvések mindig is (!) nem az ország nyugati, hanem a keleti, tiszai-tiszántúli vidékéről indultak ki. Ez részben a szellemtörténet – egyesek, például a népiek, így Szabó Dezső vagy Németh László szerint – egyoldalú nyugati orientációja ellen irányult. Szabó nézete tehát nemcsak a magyar fejlődés keleti, hanem a kizárólagos nyugati orientációját képviselőktől is elhatárolódik. E felfogását egyébként nemcsak az 1954-es cikkében, de egyetemi előadásaiban, továbbá számos más tanulmányában is kifejti.

A „porosz út”

Igen fontos kérdés, hogy Szabó a magyar fejlődésnek ezen átmenetiségéről vallott felfogását megőrizte-e a 19. századra vonatkozóan is? Az ezzel összefüggő tanulmányai főként az 1960-as években kerültek előtérbe, igen jelentős részben az általa szerkesztett kötetekben. A 19. század kontextusában a „második jobbgáyság” és az „elkanyarodás” tézisének a meghosszabbítása (*bár, mint korábban említettem, sokan azonosként kezelik a kettőt*), a mezőgazdaság (*és persze társadalom*) fejlődésének „porosz útja”, ami főként Lenin és Engels műveiben találja meg a sokszor kötelezően idézendő klasszikusát.

Az *Agrártörténeti tanulmányok* (1960) és a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötet (1965)⁹, valamint ezek lektori véleményei arra mutatnak, hogy a tanítványok és a munkatársak (*utóbbiak a kapitalizmuskori kötetekben*) meglehetősen gyakran élnek a „porosz út” terminussal. Ráadásul nem is biztos, hogy minden esetben a jól ismert „vörös farok” kényszerétől befolyásolva, illetve a fogalom – kutatásaim szerint – egy esetben Szabónál is előfordul.¹⁰ Ugyanakkor számos, e kötetekben megjelent tanulmány felfogása ennek alapvetően ellentmond (*amit a lektorok vagy a recenzensek észrevételeznek is*), például a befejezéstől eltekintve Orosz Istváné a tokaj-hegyaljai mezővárosokról, Varga Gyuláé egy szabad paraszti közösségről, Kismarjáról. (Mindketten írtak az 1965-ös kötetekbe is, igaz, ott Orosz lényegében

8 Lásd erről: ERŐS 2019.

9 Lásd: SZABÓ 1965.

10 Lásd: SZABÓ 1976: 354.

a „porosz úttal” nyitotta a tanulmányát.) Különösen kiemelendő ilyen szempontból Gyimesi Sándor, aki a parasztság szövetkezeti mozgalmairól írt az 1965-ös kötetbe, s aki ellen Szuhay Miklós hevesen kikelt lektori véleményében, antimarxistának aposztrofálva Gyimesit.

Az egyik fontos momentum az újabb kutatások során, hogy – igen méltánylandó módon – előtérbe került Szabad György, aki az *Agrártörténeti tanulmányok* egyik lektora volt Mérei Gyula mellett, s az 1965-ös kötetbe a parasztság hitelviszonyairól írt. Ráadásul Szabó István Szabad György kandidátusi értekezésének egyik opponense, majd a végül megjelent kötet lektora volt. Az időközben már-már ikonikussá vált *A tatái-gesztesi Esterházy uradalomról* van szó, amelyet a másik lektor, Pach Zsigmond Pál azért bírált, mert (*bár feltehetőleg ilyen szándékkal készült*) a nagybirtok „porosz utas” fejlődésének a gondolatát alapvetően nem osztotta.

Érdemes hozzáfűzni a szakirodalomban mindeddig tökéletesen ignorált két másik lektori véleményt is Szabó Istvántól – 1955-ből és az 1960-as évek közepéről – Szántó Imre és Sápi Vilmos munkáiról, amelyek a Szabad Györgyével párhuzamos, de legalábbis hasonló problémákról szólnak. Különösen az első jelent egyfajta historiográfiai „csemegét” a kapcsolódó levelezéssel együtt, mert Szabó szokásosan terjedelmes és alapos, de a feladott magas labda miatt egyúttal vitriolosan megfogalmazott véleményében – utána számolva és megfelelő sorrendbe rakva a felhozott adatokat – borotvaéles logikával mutat rá arra, hogy Szántó végeredményben (*a porosz út doktrínáját igazolni kívánó*) kiinduló tézisét önmaga „mattolja” meg. A számadatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a Festeticsek saját kezelésében lévő birtok nagysága ekkor épphogy nem növekedett, hanem csökkent, tehát a földesúr nem rabolt földet a jobbágyaitól, hanem (*mivel érdeke is ezt diktálta*) új telkeket hozott létre, s így a jobbágyok kezén lévő terület egyenesen növekedett. Erre vonatkozóan Varga János és például Vörös Károly végzett komoly kutatásokat, előbbi hivatkozik is Szabóra mint kutatási origójára.

Hozzá szeretném fűzni, hogy nem ezt tekintem perdöntőnek Szabó „porosz úttal” szembeni nézeteinek bizonyításában (*noha akár ez is fontos momentum lehetne*), hanem a tanyákról alkotott interpretációját. A téma debreceni vonatkozásairól már 1929-ben nagy jelentőségű tanulmányt publikált, s egy ennek kapcsán Eperjessy Kálmánhoz írott levelében¹¹ jelzi, hogy egy átfogó tanyamonográfia elkészítését tervezi. Erre valószínűleg egész életében készült, de legtovább mindebben az 1960-as, általa szerkesztett kötetben jutott, ahol a tanyarendszer megszüntetésére irányuló két törekvéstről értekezett (*ennek viszont 1930-ban volt előtanulmánya!*), majd 1964-ben külön előadást is tartott az alföldi tanyás gazdálkodásról. Fontos,

11 Lásd ehhez: MTA Könyvtárának Kézirattára Ms 4541. 333.

hogy Szabó ezekben az írásokban a szabad paraszti gazdálkodás letéteményeseként tekint a tanyákra, amelyek (*persze nem mindig*) a modern, racionális gazdálkodás megvalósítói is lehetnek. Mindez összefüggésben áll a korábban említett tézisével (*amely szintén felbukkan az 1960-as tanulmányban*), miszerint a magyar függetlenségi törekvések és a társadalmi modernizáció igazi alternatíváját az ország keleti, alföldi fele reprezentálta. Ennek nyomán a tanyákban nemcsak a parasztpolgári fejlődés egyik „amerikai utas” alternatíváját látta, hanem ezt egyenesen fontosabbnak, meghatározóbbnak gondolta, mint a „porosz utas” fejlődés jelenségét. Megjegyzendő, hogy Szabó István szellemi barátja és legközelebbi munkatársa, Balogh István három tanulmánnyal is jelentkezett az 1965-ös parasztságtörténeti kötetekben, közülük egy a tanyákról szól, a másik kettő pedig a paraszti művelődésről, illetve a paraszti termelési technikáról. Ugyanakkor egyikben sem említi a „porosz utat”, miközben (*egyebek mellett*) rámutat az orosz fejlődéstől való különbségre is.

Niederhauser Emil és a „második jobbágyság” – „porosz út” tézise¹²

Sok szempontból tanulságos lehet a korábbiakra vonatkozóan Szabó István és a konferencia (*melyen e tanulmány előadás formájában részben elhangzott*) fő témájaként, de mindenképpen apropójául szolgáló Niederhauser Emil professzor kapcsolatának felidézése, melynek a „harmadik út” gondolatához is fűződik lényegi mondanivalója.

Niederhauser Emil az 1950-es évek elején került a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetébe,¹³ ahol Kelet-Európa történetének összefüggéseiről tartott kurzusokat egészen az 1980-as évekig. Szabó Istvánnal (*és tanítványaival*) nyilvánvalóan kezdettől fogva közelebbi kapcsolatba került, már csak azért is, mert egyik fő kutatási területe a kelet-európai parasztság története volt, s erről számos publikációt is készített; kandidátusi értekezésének témaköre pedig a kelet-európai jobbágyfelszabadítás kérdésköre volt a 19. században. Niederhauser együttműködött Szabó Istvánnal a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötet kapcsán is, amelybe igen fontos, egyfajta összegző tanulmányt készített (*lásd a következőkben*). Szabó István halála után annak tanítványaival tartott változatlanul közeli-baráti kapcsolatot, számos tanulmányt publikált a *Történelmi Intézet Évkönyvében*, munkáinak első bibliográfiája is ott jelent meg még az 1980-as

12 Részletesen erről a Niederhauser Emilről szóló alfejezetben: ERŐS 2024b.

13 Lásd: OROSZ 1987.

években, továbbá tanulmányt írt a kelet-európai agrártörténet-írásról az 1998-ban kiadott Szabó István-émlékkönyvbe.

Niederhausert kutatási és oktatási területéből adódóan is a kezdetektől foglalkoztatta a „porosz út”, illetve a „második jobbágyság” gondolata. 1958-ban német nyelven tanulmányt publikált az ezzel összefüggő kérdésekről, amely írása az 1980-as években magyarul is megjelent. (*Tehát feltételezhető, hogy erre vonatkozó nézeteit jelentős részben később is fenntartotta.*) Itt kifejtett nézetei szerint a magyar fejlődésre mind a „második jobbágyság”, mind pedig a „porosz út” tézise érvényes – utóbbi nyilván a 19. századra vonatkozóan. Ebben az időszakban kandidátusi értekezésén dolgozott, amelynek témája – ahogy erről az előzőekben már esett szó – a 19. századi kelet-európai jobbágyszabadság volt a század második felében. A különböző régiók és államalakulatok (*Poroszország, Habsburg Birodalom, cseh és lengyel területek, Balkán, Oroszország*) fejlődésének behatóbb elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a kétségtelen különbségek ellenére a jobbágyszabadság a térségben többé-kevésbé egyöntetű fejlődést eredményezett, s ez a „porosz út” kategóriájában összegezhető.

„A robotrendszer nem szűnt meg teljesen, a feudalizmus számos maradványa akadályozta a kapitalista fejlődést. A mezőgazdaság fejlődésének ezt az útját nevezte Lenin porosz útnak, éppen azért, mert a porosz jobbágyszabadság valósította meg legjellegzetesebben ilyen formájában a reformot. A porosz utas fejlődést Lenin szerint az jellemzi, hogy a középkori földbirtokviszonyokat nem szüntetik meg egyszerre, hanem lassan hozzáidomítják a kapitalizmushoz, amely ennek következtében még sokáig hordoz félféudális vonásokat. A porosz földesúri birtokot nem zúzta szét a polgári forradalom, sértetlenül megmaradt, és alapjává vált a junker-gazdaságnak, amely lényegében tőkés jellegű, de nem lehet meg a falusi népesség bizonyos fokú függése nélkül. [...] A junkerek társadalmi és politikai uralma ennek következtében 1848 után hosszú évtizedekre megszilárdult, és a német mezőgazdaság termelőerői sokkal lassabban fejlődtek, mint Amerikában. A porosz utas fejlődés elkerülhetetlen következménye volt annak a kelet-európai rendezésnek, amelynek alapján egyező vonásait ez eddigiek során kíséreltük meg feltárni.”¹⁴

14 Ezek a mondatok a „Kitekintés”-ben olvashatók, amely a monográfia eredményeinek egyfajta összegzése is. Lásd: NIEDERHAUSER 1962: 318–319.

Ahogy erről jelen tanulmányban szintén szót ejtettünk, Niederhauser részt vett a Szabó István által szerkesztett nagyszabású történelmi vállalkozásban az 1960-as évek közepén. Amint arra 2022-ben megjelent monográfiámban részletesebben kitérek,¹⁵ Niederhauser a magyar parasztság európai helyzetének bemutatására tesz kísérletet a Szabó koordinálta kötet előbbre sorolt tanulmányainak egyfajta összegzéseként. Niederhauser gondolatmenete szerint a magyar parasztság ekkor inkább a kelet-európaival mutat rokonságot (*ezzel összefüggésben egyenesen „porosz útról” beszél*), noha több esetben is hangsúlyozza annak eltérő attribútumait, önálló jellegét, illetve a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti vonásokat. Niederhauser tanulmányának fő gondolatmenete, hogy nagyjából a kötet(ek) tanulmányainak témakörei (*jobbágyfelszabadítás, birtokstruktúra, hitelviszonyok, bérmunkásrétegek stb.*) szerint mutat rá a kelet-európai párhuzamokra, illetőleg esetenként az attól eltérő vonásokra. Már a jobbágyfelszabadítás kapcsán hangsúlyozza a hasonló kelet-európai vonásokat, ugyanakkor szerinte a magyar fejlődés mindezek dacára a fejlettebb régióba illeszthető, hiszen itt például a nem agrárfoglalkozásúak aránya elég magas volt. A birtokstruktúrát közelebbről megtekintve, szerinte ez kifejezetten kelet-európai jellemvonásokat mutat fel, amit súlyosbít, hogy a nagybirtok jelentős része kötött, hitbizományi jellegű volt, s így az orosz vagy lengyel viszonyokhoz képest még feudálisabb karakterrel rendelkezett.

A hitelviszonyokat, azaz Szabad György tanulmányának eredményeit összegezve Niederhauser inkább arra hajlik, hogy bár a parasztság helyzete – kelet-európai társaihoz hasonlóan – e tekintetben is súlyos, ugyanakkor éppen e korszakban emelkedik fel a balkáni színvonalról (*ahol az uzsora szinte kizárólagos*) a magasabb nyugat-európai szintre, ahol már mezőgazdasági célzatú hitelintézmények nyújtják a kölcsönöket.

Sárközi Zoltán és Katona Imre írásaihoz, azaz a különböző bérmunka-formákhoz kapcsolódva Niederhauser végül szintén arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi helyzet egyfajta átmeneti állapotot tükröz. Nyugat-Európára ugyanis a tiszta bérmunka jellemző, míg a Balkánon mindez jelentéktelen volt, miközben Magyarországon például a summás vagy a kubikus megtették az első lépést a kapitalizmus felé.

Amint erről korábban szó esett, Niederhauser 1958-as, német nyelvű tanulmánya 1986-ban újból megjelent, s az időközben publikált írásai inkább a korábbi nézeteinek fenntartását igazolják. A szóban forgó írásban Niederhauser a következőképpen összegzi a 15–16. század fordulójának fő fejleményeit:

15 Lásd: Erős 2022: 360–366.

„A földesúr tovább nem elégedhetett meg a terményszolgáltatással és a pénzzel, amit a parasztoktól kapott, ugyanis nem tudtak sem annyi gabonát adni neki, hogy megérte volna azt Nyugatra szállítani, sem annyi pénzt, amennyit a földesúr gabonájáért Nyugaton kaphatott volna, ezért a nagybirtok Kelet-Európában földesúri magángazdálkodássá fejlődött át, ennek megfelelően egyre több földet sajátított el a földesúr a parasztoktól, és kényszerítette őket, hogy a neki átengedett földeken a nagybirtok javára dolgozzanak. Ezt a jelenséget nevezte Engels, amint ez ismeretes, második jobbágyságnak, mivel itt a parasztokat a feudális járadék kezdetleges formájához, a munkajáradékhoz kényszerítették vissza.”¹⁶

Tanulmányának második részében Niederhauser a 19. századi fejlődést elemzi; ami aligha meglepő, hiszen ez volt tulajdonképpen fő kutatási területe ebben az időszakban. A korszak egyik kulcsmomentuma a nemzeti ébredés, illetve az ezzel a legszorosabban összefüggő nemzeti függetlenségi mozgalmak, mely események társadalmi és gazdasági hátterének elemzésekor a következőket állapította meg:

„Az ún. »porosz úton« felülről történt jobbágyszabadítás a továbbiakban is meghatározta a kapitalizmus fejlődését, mely lassan és keservesen, a feudális maradványokkal megterhelt úton ment végbe. Az egykori oszmán birodalom területén nem volt második jobbágyság; amikor a felszabadító háborúk következtében kis nemzetállamok jöttek létre, nem volt számottevő feudális maradvány.”¹⁷

Látható, hogy a szerző gondolatmenetében és így végső konklúziójában is némi megbicsaklás van: szerinte ugyanis Kelet-Európában, közelebbről a balkáni területeken nem beszélhetünk sem „második jobbágyság”-ról, sem „porosz út”-ről, ugyanakkor mégis a kelet-európai fejlődés közös sajátosságairól tesz említést, s ennek megfelelően összegez. Talán a szövegben soron következő Lenin-idézet tisztázza, hogy erre milyen aktuálpolitikai megfontolások miatt volt szükség. Ez az aktuálpolitikai megfontolás Kelet-Európa közös alternatívájának, a szocialista forradalom feladatának hangsúlyozása, amit – a nemzeti függetlenséggel együtt – a Vörös Hadsereg második világháborús győzelme tett lehetővé.

Egyik utolsó megnyilatkozása minderre vonatkozólag egy 2006-ban, Szuhay Miklós emlékére kiadott kötetben megjelent tanulmánya. Niederhauser Emil itt

16 NIEDERHAUSER 1986: 216.

17 NIEDERHAUSER 1986: 219.

50-50 százalékbán tartja marxista mítosznak és tudományos felfogásnak a „második jobbágyság” tézisé. Azonban Gyáni Gábornak a kérdéskörre vonatkozó, az 1990-es években írott vitáikkeit és az ebből kibomlott diskurzust feltehetően nem ismerte, vagy legalábbis nem utalt rájuk, s így nem is foglalt állást a vitában. Mindezekon felül Varga János vonatkozó, valamint a jelen tanulmányban később még említendő Hanák Péternek a munkáira sem tért ki.¹⁸

A „harmadik út” 1945 után – általában

Tanulmányom utolsó részében még egy szempontot szeretnék felvetni, nevezetesen: miként általánosíthatók az itt taglalt nézetek abból a szempontból, hogy mennyire jellemző egy „harmadik utas” szemlélet az 1945 utáni magyar agrár- és (általában vett) társadalomtörténet-írásra? Természetesen nem a hivatalos „történettudományt” értve ezen.¹⁹

Itt azt lehet megfigyelni, hogy – Szabó István kapcsolati hálóját is elemezve – bár Szabónak meglehetősen közeli viszonya volt a régi, „polgári” történészekkel

18 NIEDERHAUSER 2006. Megjegyezhető, hogy Niederhauser 1983-ban, egy, a kelet-európai történetírásról készített összefoglaló tanulmányában is mítoszlól beszél, ott azonban ezen a térség történetírásának főleg a 19. században kulmináló nacionalista szemléletét érti, s a tudományosságot a század végén kibontakozó baloldali, szocialista történetfelfogásban látja. Lásd: NIEDERHAUSER 1983. A kelet-európai történetírásról monografikus igénnyel lásd: NIEDERHAUSER 1995. Itt azonban az 1945 utáni időszakot (azaz a marxista történetírást) nem tárgyalja, aminek logikus összefüggése, hogy az orosz történetírás bemutatását is 1917-ben zárja le (tehát a Szovjetunió történetírásáról nem beszél).

Lásd még mindehhez: VÖRÖS 2012. A szerző itt éppen Niederhausert idézi (persze többek, például Kosáry Domokos mellett) az említett „vörös farok” problémára. Kérdés, hogy mennyiben tekinthető Niederhauser esetében „vörös farok”-nak a „második jobbágyság”-ra, a „porosz út”-ra, illetve a Kelet-Európára történő – korábban többször felhozott – hivatkozás. Mivel a Kelet-Európára vonatkozó koncepcióját lényegében sohasem adta fel (tehát 1990, illetve a rendszerváltozás után sem), ezért ebben az összefüggésben „vörös farok”-ról beszélni okafogyott. Hangsúlyozni lehet esetleg, hogy Niederhauser általában majdhogynem viszolygott a teoretikus és filozófiai általánosításoktól, s ez is lehet az oka az esetleges kétértelműségeknek. A kelet-európaiaktól eltérő, önálló magyar (*horribile dictu*: „harmadik”) út gondolatában pedig az általa meghaladni kívánt nacionalizmus, „nemzeti látószög” érvényesítésének veszélyét látta. Ugyanakkor – amint erről korábban már esett szó –, részt vállalt például a Szabó István által szerkesztett kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötetekben, amit számos más (főként a Történettudományi Intézetben tevékenykedő) történész nem tett meg, élükön Pach Zsigmond Pállal, de Varga János is köztük tartozott. Az itt fentebb utalt szövegrészekben is inkább a Szabó István-i koncepcióhoz való közeledést látok. Egyébként pedig a szóban forgó időszakban, tehát az 1960-as években is közeli barátok voltak Szabó Istvánnal, rendszeresen látogatták és „ugratták” egymást. ERŐS 2022: 360–366.

19 ROMSICS 2011.

(a Domanovszky-tanítványok köréből megemlíthető: Berlász Jenő, Wellmann Imre, a Mályusz-tanítványok köréből: Fügedi Erik, Ila Bálint, Maksay Ferenc, Jakó Zsigmond, ezenfelül például Varga Endre, Eperjessy Kálmán, illetve a Szekfű-tanítványok köréből: Benda Kálmán, Kosáry Domokos), közülük kifejezetten „harmadik utas” pozíciót senki nem képviselt. Többségük ugyanakkor nem volt éppen a rendszer kedvelt történésze, jelentős részük másodrendű vagy kifejezetten marginális pozícióba került, jóllehet gyakran inkább képviseltek (a fentnevezett mesterekhez kapcsolódóan is) társadalomtörténeti, nemritkán a nyugat-európai történetíráshoz (például az *Annales*-köréhez) utat találó, modern szempontokat, mint a hivatalos történetírás képviselői (akár Molnár Eriket is ideértve). Mindezen felül sok tekintetben szemben álltak az uralkodó mesternarratívával/mesternarratívákkal, illetve több irányban tágitották az egyébként lényegileg „gleichschaltolt” hivatalos történetírás ideológiailag-politikailag befolyásolt vagy egyenesen politika-történeti indíttatású kereteit.

Lényegében hasonlót lehet elmondani az 1945–48 után történésszé érett, Szabóhoz valamilyen formában utat találó fiatalabb generációról, valamint Szabó tanítványairól is. Előbbiek közül meg lehet említeni például Zimányi Vera, Bácskai Vera, vagy a korábban szóba került Szabad György, Varga János, Vörös Károly, Szűcs Jenő, Niederhauser Emil, Hanák Péter (később Hoffmann Tamás, legújabban Tagányi Zoltán) nevét, de közülük legfeljebb Szűcs Jenőt lehet igazán kapcsolatba hozni Bibó István nyomán a népi gondolattal és a „harmadik út”-tal. Ugyanakkor valamely formában vagy témakörben többé-kevésbé mindannyian megkérdőjelezték a hivatalos történetírás narratíváit. Szabad György ilyen jellegű felfogásáról már esett szó, Varga János (Vörös Károllyal együtt történő, egyfajta ifjútörök kezdetek után) már az 1848–49-es gerillaharcok értékelésének kérdésében Szabóhoz hasonló álláspontot foglalt el. A leginkább szembetűnő Varga életművében persze a *Jobbágyság a magyarországi feudalizmus kései századaiban*²⁰, ahol Szabóra számtalanszor hivatkozva veti falszifikációs próba alá a „porosz út”, illetve a „második jobbágyság” tézisét, egészében kifejezetten a Szabóéhoz hasonló következtetésekre jutva. Megjegyzendő, hogy Varga János a 19. század első felére vonatkozóan is (bevallottan) a Szabóéhoz hasonló nézeteket képviselt, egyik fő hivatkozási pontja is ő, rámutatva (a hivatalos álláspontot, azaz a „porosz út” nézetét valló Szántó Imre vagy Sági Vilmos és persze mások nézeteivel homlokegyenest ellenkezőleg) a jobbágysági földbirtoklás lehetőségére és jelentős arányára a szóban forgó történelmi időszakban.

Különösen fontos lehet itt Szűcs Jenő munkásságának behatóbb elemzése, aki a három régióról szóló elméletét éppen a Bibó- emlékkönyvben jelentette meg,²¹

20 Lásd: VARGA 1969.

21 SZÜCS 1983.

tehát joggal lehetne párhuzamba állítani (*ne feledjük, hogy népi kollégista is volt!*) egy „harmadik utas” szemlélettel, de csak a középkori viszonyokra vonatkozóan, mert klasszikussá vált munkájában a 16–18. századi viszonyok kapcsán ő is „második jobbágyság”-ról tett említést. Későbbi szerzőtársa, Hanák Péter kifejezetten a 19. századi viszonyokkal összefüggésben szintén egy, a kelet-európaiától eltérő alternatívát vázolt fel,²² de ez nehezen hozható rokonságba az általa igen bírált népi gondolattal vagy „harmadik utas” alternatívával. Viszont mindketten opponáltak az akkor regnáló mesternarratívát.

Források

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtárának Kézirattára

Ms 5440/43. (Mályusz Elemér lektori véleménye Szabó Istvánnak az 1351-es törvények értelmezéséről írt tanulmányáról, 1954, Budapest)

Ms 4541. 333. (Szabó István levele Eperjessy Kálmánhoz, 1929. február 24.)

Hivatkozott irodalom

BALOGH István (1998): Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In: RÁCZ István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv*. Egyetemi Kiadó, Debrecen. 37–52.

ERŐS Vilmos (2019): Szabó István debreceni identitásai. *Valóság*, 62. (12). 49–59.

ERŐS Vilmos (2022): *Populus, plebs, rusticus*. Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete. Ráció, Budapest.

ERŐS Vilmos (2024a): Szabó István (1898–1969). *Korunk*, 35. (4). 64–76.

ERŐS Vilmos (2024b): A „harmadik út” gondolata az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban. *Valóság*, 67. (8). 9–25.

ERŐS Vilmos (szerk.) (2006): *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban* (válogatta és jegyzetelte: Erős Vilmos). Lucidus, Budapest.

FÜR Lajos (1976): Bevezető. Szabó István – pályakép. In: Szabó István: *Jobbágyparasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből* (szerk. Für Lajos). Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–30.

HANÁK Péter (1993): *Ragaszkodás az utópiához*. Liget Könyvek, Budapest.

22 HANÁK 1993: 156–212, 262–278.

- NIEDERHAUSER Emil (1962): *A jobbágyszabadítás Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (1983): A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományosságig. *Világosság*, 24. (8–9). 512–519.
- NIEDERHAUSER Emil (1986): A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In: RING Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II*. Magvető, Budapest. 212–222.
- NIEDERHAUSER Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (2006): A „második jobbágyság” – mítosz vagy valóság? In: BÚZA János – ESTÓK János – VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. 15–22.
- OROSZ István (szerk.) (1987): *Dr. Niederhauser Emil egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. [Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI.]
- ROMSICS Ignác (2011): A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949 [Részletek]. *Rubicon*, 26. (5). 9–11.
- SZABÓ István (1948): Az uradalmi gazdálkodás és jobbágyszékhely a XVI–XVII. században. In: SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest. 159–201.
- SZABÓ István (1952a): *A magyarság története a török hódoltság és a nemzeti szabadságharcok alatt*. Debrecen.
- SZABÓ István (1952b): *Magyarország története 1526–1711-ig*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. [Könyvismertető egyetemi jegyzet]
- SZABÓ István (szerk.) (1965): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)* I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ István (1976): *Jobbágyszékhely-parasztságot. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZÜCS Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Budapest.
- VARGA János (1969): *Jobbágyszékhely a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS Boldizsár (2012): „Ha az egész még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: ERŐS Vilmos – TAKÁCS Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Eötvös Kiadó, Budapest. 62–74.

„A köztes régiók.” Kelet-Európa a 20. századi brit történetírásban

BARTA RÓBERT

Dr. habil. Barta Róbert PhD – intézetigazgató, tanszékvezető habilitált egyetemi docens
(DE BTK, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti Tanszék).
E-mail: barta.robert@arts.unideb.hu

Absztrakt

A hazai és a nemzetközi történetírás még a nyugati és keleti típusú történelmi fejlődés határain elterülő régiók elnevezésében és definíciójában sem egységes (Kelet-Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa), de abban szinte teljes konszenzus van, hogy ez a történeti régió valamiféle köztes zónát jelent Európa nyugati és keleti fejlődési modelljeit tekintetbe véve. A tanulmány a térséggel foglalkozó 20. századi brit történetírás három mestermunkáján keresztül (Carlile Aylmer Macartney, Alan Warwick Palmer és Hugh Seton-Watson könyvei) azt kívánja bemutatni, hogy ezek a klasszikussá vált művek milyen fókuszokkal mutatják be a köztes régiók történetét. A témával foglalkozó brit historiográfia természetesen ennél sokkal bőségebb. A tanulmány szerzőjének azért esett a választása ezekre a munkákra, mert szerzőik több szállal is kapcsolódtak a térség országaihoz és népeihez, írásaik pedig több kiadást megérve, egyetemi tankönyvként is évtizedekig alakították az angolul olvasó világ Kelet-Európa-képét. A tanulmány végén található rövid kitekintés talán alátámasztja azt, hogy a Kelet-Európával foglalkozó brit történetírás ma is létezik, a tárgyalt klasszikus műveknek vannak követőik, akik új szempontokkal és kutatási eredményekkel viszik tovább elődjeik munkásságát.

KULCSSZAVAK: *A. W. Palmer, C. A. Macartney, brit történetírás, H. Seton-Watson, Kelet-Európa, köztes régiók.*

“The Lands Between.” East Europe in the 20th-century British historiography

*Dr. habil. Róbert Barta PhD – Habilitated Associate Professor, Head of Department,
Director of Institute (University of Debrecen, Faculty of Humanities,
Institute of History, Department of European and World History).
E-mail: barta.robert@arts.unideb.hu*

Abstract

The Hungarian and international historiography is not even unanimous in the naming and definition of the regions on the borders of the western and eastern types of historical development (Eastern Europe, Central Europe, East-Central Europe, Central-Eastern Europe), but there is almost complete consensus that this historical region represents a kind of intermediate zone between the western and eastern models of historical development in Europe. Through three masterpieces of 20th-century British historiography on the region (the books of Carlile Aylmer Macartney, Alan Warwick Palmer and Hugh Seton-Watson), this paper aims to show the focus of these classic works on the history of these in-between regions (The Lands Between). The British historiography on the subject is, of course, much richer. The author of this paper has chosen these works because their authors were connected to the countries and peoples of the region in many ways, and their writings have been published in many editions and have shaped the English-reading world's view of Eastern Europe for decades, even as university textbooks. The brief outlook at the end of this essay perhaps confirms that British historiography on Eastern Europe still exists today, and that the classic works discussed have successors who carry on the work of their predecessors with new perspectives and research.

KEYWORDS: *British historiography, Eastern Europe, C. A. Macartney, A. W. Palmer, H. Seton-Watson, “The Lands Between”*

A historiográfiai tárgyú tanulmány Alan W. Palmer¹ találó és sokat idézett Kelet- és Közép-Európa fogalmi koncepciójából („A köztes régiók”: *The Lands Between*)² indul ki, és a 20. századi brit történetírás három, a régióval foglalkozó remekművét tekinti át. Carlile Aylmer Macartney,³ *The Habsburg Empire 1790–1918*. című, több kiadást is megért⁴ munkája a napjainkban újra előtérbe került, a nemzeti, nemzetállami történetírás narratíváját felülíró birodalomtörténet-írás előfutárának is tekinthető. Alan W. Palmer és Carlile A. Macartney *Independent Eastern-Europe*⁵ című műve évtizedekre meghatározta a brit és amerikai egyetemeken oktatott Kelet-Közép-Európa-képet, Hugh Seton-Watson *The East European Revolutions*,⁶ című kötete pedig a térség 1945 utáni történetének, valamint a szovjet modell bevezetésének és működésének a mai napig talán az egyik leginkább komplex és jól használható elemzése. E három alapvető mű bemutatásával a tanulmány célja az, hogy bizonyítsa, a témával foglalkozó és a brit történetírás élvonalába tartozó brit történészek írásaikban nem történelmi mozaikokból és töredékekből építkeztek (ez a velük szemben a leginkább hangoztatott kritika), hanem tudatosan törekedtek arra, hogy komplex áttekintést adjanak a térség történelmi összefüggéseiről és az ott élt népek, államok és kultúrák egymásra gyakorolt hatásáról. Szinte lehetetlen számba venni a Közép- és Kelet-Európával foglalkozó 20. századi brit történetírás teljes spektrumát, és a tanulmány írója erre nem is törekszik. Inkább, mintegy esettanulmányként olyan brit történészek klasszikus műveit tekintettük át, akiknek történészi munkásságukon túl is volt kapcsolatuk a régióval, és akiknek művei évtizedekre megalapozták, ezáltal tartósan meg is határozták a Közép- és Kelet-Európáról alkotott képet az angol nyelven olvasók világában.

C. A. Macartney összefoglalója a Habsburg Birodalomról kétségtelenül történeti mestermű, mint ahogyan mesteri a kötet keletkezésének bemutatása R.

- 1 Alan Warwick Palmer (1926–2002) brit történész, tanulmányait az Oxfordi Egyetemen végezte (Oriel College), majd a londoni Highgate School oktatója és kutatója volt. Számos nagysikerű történelmi biográfia és összefoglaló munka szerzője. Pályájáról és műveiről bővebben: https://en.wikipedia.org/wiki/Alan_Palmer (*Letöltés ideje: 2024. november 14.*)
- 2 A történelmi szakirodalom a fogalmat Alan Palmer 1970-ben megjelent könyvének (PALMER 1970) címéből kölcsönözte.
- 3 Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) skót-ír származású brit történész és diplomata, az Oxfordi Egyetem történész professzora (All Souls College), Kelet-Európa- és Magyarországszakértő. 1940-től a brit külügyminisztérium magyar- és kisebbségpolitikai szakértője, a BBC magyar adásainak szerkesztője. Életéről és munkásságáról részletesen: BARTA 2021.
- 4 MACARTNEY 1968: 1971.
- 5 MACARTNEY – PALMER 1966.
- 6 SETON-WATSON 1966.

S. W. Evans oxfordi történész professzor tanulmányában.⁷ Az 1968-ban megjelent (1971-ben átdolgozott), a Habsburg Birodalom történetéről szóló, 908 oldalas nagymonográfia az ismét reflektorfénybe került és a nemzeti történetírást kevésbé preferáló úgynevezett birodalmi történetírás (imperial history) egyik első darabjának is tekinthető. A kötet szerzője a Monarchia központi intézményeire, a központi kormányzati apparátusra és a birodalmi elitre, valamint a birodalmi rendeletekre és intézkedésekre, azok hatásaira és következményeire összpontosít, és ezeket nagy részletességgel tárja olvasója elé. A Habsburg Monarchia történetének fordulópontjaként mutatja be az 1867-es Kiegyezést, melyet nem csupán az osztrák és a magyar elit közös ügyeként interpretál, hanem tágabb, birodalmi összefüggésekbe helyezi ezt a fontos államjogi és közjogi aktust. Véleménye szerint a Kiegyezés megkötésével:

„[...] a kárpát-medencei magyar szupremáciát féltő mérsékelt politikai erők (Deák-párt) összefogtak Béccsel, hogy Magyarországon fenn tudják tartani uralmukat a nemzeti kisebbségek fölött, és elejét vegyék a társadalmi feszültségeknek. Ezért egyeztek meg a Habsburgokkal, melyet »szükséges rossz«-ként [necessary evil] fogadtak el.”⁸

Ugyanakkor szerinte a Kiegyezés nem volt valamiféle örökké tartó és univerzális megoldás a Monarchia és a tágabb térség problémáira, hanem inkább egy, a fennálló helyzetből adódó, *ad hoc* megegyezés a bécsi udvar és a magyar elit között, amelybe a birodalom más nemzetiségeinek politikai vezetői – jobb megoldás híján – kényszerűen beletörődtek.⁹ Macartney szerint ebben a tekintetben a magyarok számára 1867-ben a nemzeti, nemzetiségi kérdés (nacionalizmus) fontosabb ügy volt mindenféle társadalmi, gazdasági, vagy külpolitikai aspektusnál. Mielőtt azonban ebből azt szűrni le, hogy Macartney minden magyarokkal kapcsolatos történeti áttekintésében ezzel a néhány sommás megjegyzéssel mintegy elintézi a Kiegyezés ügyét, vegyünk figyelembe két további szempontot. Egyrészt a brit történész nem csupán a magyar, de az osztrák történelem szakértőjének is számított

7 EVANS 2004: 259–271. C. A. Macartney Habsburg Birodalommal kapcsolatos történeti szemléletének hatása leginkább Robert J. W. Evans és Péter László munkásságában érhető tetten, akik közül Péter László Oxfordban tanítványa is volt az All Souls College professzorának. Lásd: EVANS 1979; PÉTER 1998.

8 MACARTNEY (1956–57): 11. (part 1.)

9 “The Compromise was not even in intention a general settlement of the problem of the Monarchy, still less of that of Central Europe. It was an *ad hoc* agreement between Francis Joseph and the Hungarian leaders, other parties intervening with more or less effects, under which each »compromised« by making certain sacrifices of rights and aspirations in the interest of security.” MACARTNEY 1971: 567.

(a már említett kitűnő német nyelvtudás, osztrák diplomáciai szolgálat), így nagy mélységben ismerte a kiegyezéskori osztrák belpolitikai viszonyokat. Másrészt szinte minden Magyarországról szóló hosszabb-rövidebb angol nyelvű munkája logikus módon az ismeretterjesztést is szolgálta, ilyenformán szaktörténeti nyelvvezete számos ponton és esetben, sokszor a kiadók kérésére, a közérthetőséget helyezte fókuszba.

A szerző hangsúlyozza, hogy a Kiegyezést nagyon rosszul fogadták a csehek és a keményvonalas német centralisták, ellenérveiket pedig még évtizedekig használták a Kiegyezés ellenzői. Eszerint az osztrák(német) és magyar hegemonia a birodalom két felében halálra ítélte a Monarchiát, hiszen lehetetlenné tette a nemzetiségi mozgalmak jogszerű kibontakozását és ezzel az irredentizmus felé sodorta őket. Másrészt a Lajtán túli lakosság számára is igazságtalan volt, hiszen az ott élő népesség száma meghaladta a magyarság létszámát (nem beszélve a gazdasági fejlettségbeli különbségekről), így a két nemzet közötti paritás elve súlyosan sérült. Ehhez azonban jogosan fűzi hozzá azt, hogy a magyarok viszont a közös hadsereg és a közös pénzügyek terén egyáltalán nem voltak paritásos helyzetben. Noha Macartney hangsúlyozza, hogy a Kiegyezés nyilvánvalóan nem volt ideális megoldás a közép-európai nemzeti, nemzetiségi és társadalmi problémák kezelésére, azt azért abszurdnak tartja, hogy annak megkötése törvényszerűen vonta volna maga után a dualista rendszerre halálos veszélyt jelentő irredentizmus megerősödését.¹⁰ A brit történész összességében úgy látta, hogy minden Kiegyezés-ellenes koncepció (abszolutizmus, arisztokratikus föderalizmus, német típusú centralizáció, ausztro-szlávizmus, a Kossuth-féle magyar szeparatizmus) végső soron azért bukott meg, mert az azokat támogató erők mindig gyengébbek voltak, mint az osztrák–magyar megegyezés hívei.¹¹ Csak a Kiegyezésnek és az ez alapján létrejött dualista rendszernek volt erősebb a támogatottsága, mint az elutasíthatósága, és ezért volt életképes. A szerző megállapítja, hogy a dualista rendszer háromszor annyi ideig létezett, mint az 1918 után a térségben létrehozott új berendezkedés.¹²

10 Ebben az összefüggésben Macartney a dél-tiroli olaszok példáját említi, ahol nagyon erős volt az irredenta mozgalom – maga a kifejezés is innen származik –, mégsem ez okozta az Osztrák–Magyar Monarchia bukását, sőt, a birodalmon belüli más nemzetiségi mozgalmakkal összevetve a dél-tiroli olaszok mozgalma nagyon is kezelhetőnek bizonyult. MACARTNEY 1970: 298.

11 “Any possible alternative to that of 1967 would have created other discontent, inflicted other injustices, and the real touchstone by which Dualism must be judged is not whether it was good but whether it was better (or less bad) than the possible alternatives to it.” MACARTNEY 1971: 568.

12 “[...] living for fifty-one years is a very long life for any structural arrangement of Central Europe, about three times as long as that with which the Allies tried to replace it after 1918.” MACARTNEY 1970: 299.

Ugyanakkor Macartney hangsúlyozza, hogy nem akart nemzeti történelmet, szavai szerint törzsi történelmet (tribal history) írni, hiszen az szükségszerűen torzítaná az összképet, de ettől függetlenül külön fejezetet szentelt Magyarországhelyének a birodalomban.¹³ Macartney szavaival élve:

„De a törzsi történelem [...] még a saját törzs esetében sem lehet teljesen kielégítő, mert az egyes népek politikai, társadalmi és gazdasági fejlődése olyan szorosan összefonódott a többiekével, és olyan mértékben függtek egymástól, hogy ezt lehetetlen figyelmen kívül hagyni.”¹⁴

A kötet végső konklúziója, amelyet Macartney később többször is megismételt: a Habsburg Birodalom nagy teljesítménye az volt, hogy 1867-től ötven éven át egy rendkívül sokszínű, zavaros történelmi múltú területen (Közép- és Kelet-Európában) egy ötvenmilliós, minden tekintetben heterogén népességet szervezett birodalmi keretekbe, és ezt a teljesítményt máig sem sikerült egyetlen államnak vagy nagyhatalomnak megismételni és felülmúlni.

A. W. Palmer és C. A. Macartney könyve nagyívű történelmi elemzést ad Kelet-Európa kialakulásának, sajátosságainak¹⁵ és hanyatlásának történetéről, különös figyelemmel és részletességgel tárgyalja azokat az éveket, amikor a régió függetlensége a legközelebb volt a teljességhez – az 1919-es párizsi békekonferenciától a második világháború kitöréséig tartó időszakot –, de részletesen taglalja az első világháború alatt a térségben zajló nemzeti mozgalmakat, a Párizs környéki békéket és diplomáciai vonatkozásokat is, amelyek oly’ nagymértékben meghatározták a békerendezés menetét és a térség új hatalmi viszonyait. Az első (bevezető) fejezet röviden ismerteti a nemzeti eszme 19. századi kelet-európai fejlődését. Palmer és Macartney áttekintése Kelet-Európáról a Németország és a Szovjetunió között 1941-ben kitört háborúval zárul.

13 Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy C. A. Macartney elsősorban Magyarország történetével foglalkozott, számos magyarországi látogatása során kiterjedt kapcsolati hálót alakított ki, és a kora középkori magyar történelem, valamint a Horthy-korszak elismert nemzetközi történész szakértőjeként tartották számon.

14 “But the tribal histories [...] cannot be completely satisfactory even for their own tribes, for the political, social and economic development of each people was bound up with and largely conditioned by that of the others, without some knowledge of which it does not even make a sense.” MACARTNEY 1971: xii.

15 A sokat idézett és mára klasszikusnak számító Szűcs Jenő-kötet (Szűcs 1983) valójában a „köztes régiók” sajátos történelmi fejlődését írja le, és ebben a tekintetben érdemes lenne megvizsgálni, hogy Szűcs Jenő ismerte-e brit kollégája ilyen irányú írásait?

A 499 oldalas Kelet-Európa történet hosszú éveken át egyetemi tankönyvként szolgált az angol és az amerikai felsőoktatásban, teljes joggal, hiszen számos alapvető megállapítását ma is osztja a vonatkozó szakirodalom. A hátsó borítón C. A. Macartney egykori külügyminisztériumi munkatársai, Elisabeth Wiskermann¹⁶ és Hugh Seton-Watson¹⁷ nagyra értékelik a tematikus áttekintést, rámutatva, hogy csak az tudja igazán értékelni a szerzők pontos megfogalmazásait, alapos dokumentációját és megalapozott következtetéseit, aki maga is foglalkozott ezzel a bonyolult témával és régióval. A kötet bevezetőjében a szerzők megállapítják, hogy

„[...] az 1919-es párizsi békekonferencia által létrehozott, kibővített, megerősített vagy megnyirbált államokat a későbbiekben e megállapodás rendelkezései uralták; ez meghatározta politikájuk szinte minden elemét, közvetlenül vagy közvetve, belföldön és külföldön egyaránt. Maga a békeszerződés egy lépéssel tovább vitte a nemzeti elv előretörését a nemzetek feletti birodalmak rovására, és ez egy olyan konfliktus volt, amely már több mint egy évszázaddal korábban elkezdődött.”¹⁸

A szerzők igen árnyalt, részletes és kiegyensúlyozott áttekintést adnak a közép-kelet-európai történelmi jelenségekről és folyamatokról, különösen a régió új kis nemzetállamai közötti nemzetközi kapcsolatok összefüggésében. Erre jó példa, ahogyan Magyarországnak az új szomszédjaihoz (az úgynevezett utódállamokhoz) fűződő viszonyát elemzik:

„Magyarország a Kisantant minden egyes tagjára más-más szemmel tekintett. Csehszlovákiával szemben (bár ez volt az az állam, amelyik a három

16 Elisabeth Wiskermann (1899–1971) angol–német származású újságíró, történész, a második világháború idején a brit hírszerzés Svájcban tevékenykedő munkatársa. 1945 után az Edinburgh-i Egyetem professzora (Chair in International Relations). 1944-ben nagy szerepe volt abban, hogy az amerikai–brit bombatámadások rákényszerítették Horthyt a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozására. Főbb művei: *Czechs and Germans* (1938), *Undeclared War* (1939). További publikációiról bővebben: https://openlibrary.org/authors/OL1111306A/Elizabeth_Wiskermann. (Letöltés ideje: 2024. november 14.)

17 Hugh Seton-Watson (1916–1984) angol történész, politológus, Robert Seton-Watson fia. A második világháború éveiben a brit katonai hírszerzésnél szolgált. Apja munkásságát némiképp ellensúlyozandó, Kelet-Európáról és Magyarországról szóló publikációiban a részrehajlás nélküli objektivitásra törekedett. 1981-ben, Macartney halála után három évvel ő írta az oxfordi történész-diplomata pályájáról szóló, ma is jól használható összefoglalást, lásd: SETON-WATSON 1981.

18 MACARTNEY – PALMER 1966: v.

közül a legjobban bánt a magyar kisebbséggel) szinte kérlelhetetlenül ellenségesen viselkedett. Budapest számára Csehszlovákia volt a magyarság megfékezésére épített boltív záróköve. Ráadásul a magyarok meg voltak győződve arról (és körülbelül 1930-ig igazuk is volt), hogy a szlovákok és a ruszinok körében még mindig jelentős szimpátia él a régi Magyarország iránt. Ezért intenzív propagandakampányt folytattak Szlovákiában. Kevés esély volt arra, hogy Magyarország és Románia olyan egyezsége jusson, amelyet bármelyik ország elfogad, de Bethlen hajlandó volt a románokkal időlegesen tárgyalni, ha ezzel rávehette volna Romániát, hogy álljon félre, amikor Csehszlovákiában válsághelyzet alakul ki. Ezt azonban egyetlen román kormány sem ígérte meg. A magyarok Jugoszláviával szembeni politikája ingadozott. A magyar elit egy része különös gyűlölettel tekintett a szerbekre, és úgy vélte, hogy a horvátok csak arra várnak, hogy elvágják a Belgrádhhoz fűződő kényszerű kapcsolataikat. A magyar vezetés másik része, bár nem teljesen értett egyet a horvátok ilyen irányú megítélésével, természetes félelemmel vegyített szimpátiát és tiszteletet érzett a szerbek iránt. Horvátországtól eltekintve a történelmi Magyarország területi és magyar lakosságszámbeli veszteségei a délszláv állam javára lényegesen kisebbek voltak, mint a Csehszlovákiának és Romániának juttatott magyar területek, és ez a másik külpolitikai irányzat a szerbekkel való megbékélés mellett foglalt állást, feltéve, hogy a horvátok leválasztása lehetetlennek bizonyul, és Jugoszlávia kész elhagyni partnereit a Kisantantban. A magyarok a bomlasztás és a megbékélés e két irányvonalát felváltva, időnként egyszerre képviselték éveken át.”¹⁹

Hugh Seton-Watson klasszikus művében alapvető áttekintést nyújt Kelet-Európa társadalmi struktúrájáról, politikájáról, történelméről és gazdaságáról, valamint az 1945 után szovjet szatellit országokká vált államok szovjetizálásának folyamatáról. A kötet első része a történelmi háttérrel és előzményekkel foglalkozik, különös tekintettel a politikai pártok és erők alakulására a két világháború közötti időszakban. A második részben a szerző a második világháború hatásait elemzi. Az utolsó és egyben legfontosabb, valamint az 1951-es első kiadás idején²⁰ teljesen újszerű és aktuális rész a térségbeli kommunista hatalomátvételekből eredő változásokkal, az ezt követő belső szovjetizálással és az itt élő nemzeteknek a szovjet politika

19 MACARTNEY – PALMER 1966: 266–267.

20 Hugh Seton-Watson könyvének sikerét jelzi, hogy 1966-ban már az ötödik kiadás jelent meg.

eszközeként történő felhasználásával foglalkozik. Erre utalt az ötödik kiadás hátoldalán szereplő, a *The New York Times* Book Review által írott rövid méltatás is:

„Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek a figyelemre méltó kötetnek a vitathatatlan tudományosságát, gondos elemzéseit és korrekt megállapításait. [...] Az elkövetkezendő években ez a könyv [...] alapvető referencia munka [lesz] mindazok számára, akik a szovjet imperializmussal és a kommunizmus terjeszkedésével foglalkoznak.”²¹

Hugh Seton-Watson elméleti modellje a szovjetizáció fázisairól a vonatkozó történeti szakirodalomban lényegében ma is elfogadott. A téma modernebb feldolgozásai²² – természetesen újabb forrásokkal kiegészítve – lényegében elfogadják és jórészt csak árnyalják Hugh Seton-Watson tipológiáját.

Összegzés és kitekintés

Közép- és Kelet-Európa történetének kutatása a hazai és a nemzetközi történetírásban és történeti kutatások tekintetében kisebb-nagyobb súlypontokkal ugyan, de folyamatosan jelen van, még akkor is, hogyha a történetírói *mainstream*-ek, vagy éppen a nemzetközi politikai környezet jelenségei ennek nem mindig kedveznek. Jó példa erre a volt budapesti brit nagykövet, Sir Brian Cartledge munkája. Brian Cartledge két angol kiadást is megért *Will to Survive. A History of Hungary* című munkájának 2016-os magyar nyelvű kiadásához²³ írt előszavában John Lukacs, a neves magyar származású amerikai történész megemlíti Carlile Aylmer Macartney nevét, főként abban az összefüggésben, hogy a Horthy-rendszerről szóló *October 15* című könyve megkerülhetetlen olvasmány:

„[...] A 20. században C. A. Macartney oxfordi történész írta meg a két világháború közötti és a második világháború alatti Magyarország talán legrészletesebb és legalaposabb történetét, olyan adatokkal, amelyeket a magyar történészek sem ismertek: ez valóban jelentős alkotás [...]”²⁴

21 SETON-WATSON 1966. (Fülszöveg a hátsó borítón).

22 Itt elsősorban Timothy Snyder, Anne Applebaum és Timothy Garton Ash munkáira gondolunk.

23 CARTLEDGE 2016.

24 LUKACS 2016: 13.

John Lukacs azonban azt is hangsúlyozza, hogy Macartney időnként politikai-ideológiai szempontból részrehajló és túl nagy szerepet szán a politikai események részletezésének. Ezzel szemben Cartledge „könyve szélesebb témakört ölel fel, és mélyebbre hatol.” John Lukacs egyenesen úgy fogalmaz, hogy

„[...] Brian Cartledge mélyre hatol a magyar történelemben. Figyelme nemcsak a történelmi események értő feltárására terjed ki, hanem nyomon követi a magyar tudomány és kultúra fejlődését, az ország gazdasági életének alakulását, portrét rajzol a kiemelkedő személyiségekről is. Megállapításai olyannyira eredetiek és helytállóak, hogy talán nem túlzás kijelentenem: a külföldiek által írt összes magyar történelemkönyv közül valószínűleg Cartledge-é eddig a legkiválóbb [...]”²⁵

Számos vonatkozásban ebbe a sorba illeszkedik Timothy Garton Ash nemrég, már magyar fordításban is megjelent kötete.²⁶ A *Homelands: A Personal History of Europe* című kötetben Timothy Garton Ash egyedülálló beszámolót nyújt Európa 1945 utáni, de különösen az elmúlt 50 év kelet-európai történelméről. A műfaj kissé szokatlan: személyes emlékekkel, utazásokkal és riportokkal illusztrált történelem. Timothy Garton Ash az általa is átélt eseményekről, a meglátogatott helyekről és a megismert történelmi személyiségekről (Margaret Thatchertól és Mihail Gorbacsovtól Václav Havelig és Vlagyimir Putyinig) készített részletes feljegyzéseiből merít, hogy egy nagyobb elemzésbe kezdjen az „egységes és szabad Európa” felépítésére irányuló projekt felemelkedéséről, majd megingásáról. A szerző a 2008-as évet a hanyatlás kezdetének tartja és azt állítja, hogy a Tony Judt által oly’ kitűnően elemzett²⁷ 1945 utáni korszak egy berlini fal utáni időszaknak (post-wall period) nevezett fázisba fordult, amely 1989. november 9-én, a berlini fal leomlásával kezdődött, és 2022. február 24-én, Oroszország Ukrajna elleni teljes körű inváziójával ért véget.

A fentebbi rövid kitekintés is azt támasztja alá, hogy a jövőben is lesznek olyan brit történészek, akik a régió történetének valamelyik aspektusát választják majd kutatási célul. S vélhetően ezt Niederhauser Emil is nagy örömmel és meglelégedéssel fogadná.

25 LUKACS 2016: 14.

26 ASH 2024.

27 JUDT 2005.

Hivatkozott irodalom

- ASH, Timothy Garton (2024): *Európa. A személyes tapasztalatok kontinense* (ford. Pék Zoltán). Európa, Budapest.
- BARTA Róbert (2021): *A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből*. Speculum Historiae Debreceniense 31. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai, Debrecen.
https://tortenelem.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/31.barta_robert_a_magyarsag_vonzasaban.pdf (Letöltés ideje: 2025. december 9.)
- CARTLEDGE, Brian (2016): *Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével* (ford. Bánki Vera). Rubicon-Ház, Budapest.
- EVANS, Robert John Weston (1979): *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation*. Clarendon Press, Oxford.
- PÉTER László (1998): *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Budapest.
- EVANS, Robert John Weston (2004): The Making of October Fifteenth: C. A. Macartney and his Correspondents. In: PÉTER, László – RADY, Martyn (eds.): *British–Hungarian Relations since 1848*. SSEES Occasional Papers 62. University College, London. 259–271.
- JUDT, Tony (2005): *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin Press, New York.
- LUKACS, John (2016): Előszó. In: CARTLEDGE (2016).
- MACARTNEY, Carlile Aylmer (1956–57): *October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929–1945*. Edinburg University Publications. History, Philosophy and Economic 6. Edinburg University Press, Edinburg.
- MACARTNEY, Carlile Aylmer – PALMER, Alan Warwick (1966): *Independent Eastern Europe*. St Martin's Press, New York.
- MACARTNEY, Carlile Aylmer (1970): The Compromise of 1867. In: HATTON, Ragnhild – ANDERSON, Matthew Smith (eds.): *Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Bayne Horn*. Longman, London. 287–300.
- MACARTNEY, Carlile Aylmer (1968, 1971): *The Habsburg Empire, 1790–1918*. Weidenfeld and Nicholson, London.
- PALMER, Alan (1970): *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna*. The Macmillan Company, London.
- SETON-WATSON, Hugh (1966): *The East European Revolutions*. Frederick A. Praeger Publishers, New York – Washington.
- SETON-WATSON, Hugh (1981): Carlile Aylmer Macartney 1895–1978. *Proceeding of the British Academy* LXVII. London. 411–432.
- SZÜCS Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Budapest.

Ukrajna: a „nemzetalkotó állam”?

VARGA BEÁTA

Dr. habil. Varga Beáta PhD – tanszékvezető habilitált egyetemi docens
(SZTE BTK TI, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék).

E-mail: varga.bea@hist.u-szeged.hu

Absztrakt

A nemzetállamok kialakulásának hagyományos modelljétől eltérő ukrán nemzetfejlődés folyamatának eredményeképpen az ukrán nemzeti identitás inkább állami, mintsem etnikai jellegű, és jelentősen megosztottnak tekinthető. Ukrajna megosztottságához és késői államalapításához jelentősen hozzájárult, hogy nem örökölt egységes nemzeti identitást. Nyugati területei ebben a tekintetben „érettebbek”, míg a több évszázados orosz fennhatóság alatti keleti régiók „elmáradottabbak” voltak. Mivel az ukrán nemzeti identitás még a független Ukrajna létrejöttékor is a megkésettség állapotában volt és nem érte el teljesen kifejlett szintjét, így a fiatal ukrán államnak fel kellett vállalnia a „nemzetépítés” feladatát. Ez az oka annak, hogy Ukrajna a „nemzetalkotó” államok közé sorolható.

KULCSSZAVAK: „megosztott” nemzeti identitás, „ukrán Piemont”, Hetmanátus, „ukrán forradalmak”, „dicső” történelem

Ukraine: the “state to nation” country?

Dr. habil. Beáta Varga PhD – Habilitated Associate Professor, Head of Department (University of Szeged, Faculty of Humanities, Institute of History, Department of Modern World History and Mediterranean Studies). E-mail: varga.bea@hist.u-szeged.hu

Abstract

As a result of the process of Ukrainian national development, which differs from the traditional model of nation-state formation, Ukrainian national identity is

more state-based than ethnic in nature and can be considered significantly divided. The fact that Ukraine did not inherit a unified national identity contributed significantly to its division and late statehood. Its western territories were more “mature” in this respect, while the eastern regions, which had been under Russian rule for centuries, were “more backward”. Even when the independent Ukraine was established, the Ukrainian national identity was in the state of delay, so the young Ukrainian state had to take up the task of “nation-building.” This is why Ukraine can be classified as a “state to nation” country.

KEYWORDS: “divided” national identity, “Ukrainian Piedmont,” the Hetmanate, “Ukrainian revolutions,” the “glorious history”

Niederhauser Emil a 2002-ben megjelent *Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről*¹ című tanulmányában a nemzetállamok kialakulását tanulmányozva az angolszász szociológiában megfogalmazott „state to nation” és „nation to state” terminusokból indul ki. Az előbbi a nyugati nemzetfogalmat jelenti, amikor az állam hozza létre a nemzetet. A „nation to state” folyamata ugyanakkor, amely esetében a nemzet előbb jön létre, minthogy saját állammal rendelkezett volna, a történész szerint a kelet-európai kis nemzetekre jellemző. A nemzeti megújulás fontos mozzanataként emeli ki a jeles magyar történész a nemzeti történelem létrehozását, amely többnyire azonos egy állam történetével, de sokszor csak a 19. vagy a 20. századtól kezdve, mert korábban egyes nemzeteknek nem sikerült államot létrehozniuk. Niederhauser Emil gondolatmenetét folytatva jelen tanulmány a nemzeti identitás két meghatározó összetevőjét – *állam és nemzet egybeesése vagy egybe nem esése; a jelen politikája számára „felhasználható múlt”: nemzeti történelmi narratívák és kollektív történelmi emlékezet* – megvizsgálva követi végig azt a folyamatot, amelynek hatására Ukrajna a „nemzetalkotó államok” közé sorolható.

Az állam és a nemzet egybe nem esése – Megosztott Ukrajna

Ukrajna a gyenge államisággal rendelkező országok közé sorolható, amely az évszázadok során több ízben is rendelkezett rövid ideig tartó, vitatott tartalmú államisággal, de csak a Szovjetunió felbomlását követően szerezte meg 1991-ben az önálló

1 NIEDERHAUSER 2002: 131–137.

államiságot.² A mai államhatárok szerinti Ukrajna a szovjet politika eredménye, az 1991-ben kiformálódó ukrán államiság *de jure* és *de facto* az Ukrán SZSZK jogutódjának tekinthető.

Az ukrán területek egyesítése egy egységes és szuverén állam keretében hosszú évszázadokat vett igénybe, ami elsősorban Ukrajna³ egyes régióinak „egyenlőtlen” fejlődésével magyarázható. Az „ukrán földeket” is magába foglaló *Kijevi Rusz* felbomlását követően, az 1240-es évektől az ukrán területek jelentős részben az 1340-es évekre – Halics kivételével⁴ – fokozatosan a Litván Nagyfejedelemségbe tagozódtak be. Az 1569. évi lublini reálunió eredményeképpen a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség egy államban, az úgynevezett *Rzeczpospolita*ban egyesült, ezáltal *csaknem minden ukránok által lakott terület közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült*.⁵ A 17. század közepéig tehát a *lengyel–litván hatás* nyomta rá a bélyegét az ukránok történelmére, de ezt követően a lengyel–ukrán viszony egészen 1939–45-ig meghatározó jellegű maradt. Majd az Ukrajna „önkéntes” Oroszországhoz csatlakozását eredményező 1654. évi perejaszlavi egyezmény eredményeképpen a lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel. Ukrajna jogi státuszát 1654-től kezdve a jelenkori ukrán historiográfiában⁶ úgy ítélik meg, hogy a perejaszlavi egyezmény valójában olyan *konföderatív állam* alapjait teremtette meg, amelyen belül a tagállamok – Oroszország és Ukrajna – esetében szuverén államok⁷ tartós, ugyanakkor laza szövetségéről lehet beszélni, amelyek megőrizték a teljes függetlenségüket. Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiformálódó Hetmanátus helyzete azonban – megítélésünk szerint – inkább széleskörű autonómián alapuló vazallusi státuszként értékelhető.

Az ukrán területek birtoklásáért kirobbant orosz–lengyel háborút lezáró 1667. évi *andruszovói egyezmény* értelmében azonban Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a Rzeczpospolitához. *A Dnyeper ettől kezdve nemcsak földrajzi, hanem regionális értelemben is „kettévágta” az egyes ukránai régiókat*. A 18. század elejéig, *Ivan*

2 Kiss 2003: 21.

3 A „kraj” szóra visszavezethető „Ukrajna” kezdetben a lengyel–litván állam déli államhatárral nem rögzített határvidékét foglalta magába. A 16–17. század fordulójától kezdve az „Ukrajna” terminus már szűkebb értelmezést kapott, egy konkrét földrajzi egység, a Dnyeper középső folyása által határolt területeket, a mai Ukrajna központi részét jelentette.

4 Az utolsó halicsi fejedelem 1340. évi halálát követően a fejedelemség „kézről kézre” járt a lengyel és magyar királyok inváziója során, majd III. Kázmér uralkodása idején, 1387-ben közvetlenül lengyel birtokba került.

5 Яковенко 2009: 195–197.

6 ГОРОБЕЦЬ 1995: 14–20.; КРИКУН 2006: 13.; СМОЛІЙ – СТЕПАНКОВ 1997: 84–85.; ЯКОВЕНКО 2009: 356–357.; ЧУХЛІБ 2009: 77.; СІУНЛІВ 2006: 160.

7 Яковенко 2009: 356–359.

*Mazepa „árulásáig”*⁸ a Romanov-cárok részéről a Hetmanátusban nem mentek végbe komolyabb megszorító intézkedések az ukrán területek privilegizált helyzetében, 1708-tól azonban kezdetét vette Kelet-Ukrajna szerves beintegrálásának⁹ folyamata Oroszország politikai kereteibe. 1764. november 10-én II. Katalin cárnő elrendelte a Hetmanátus megszüntetését,¹⁰ majd ezt követően Kelet-Ukrajna integrálása az Orosz Birodalomba az 1770-es és az 1830-as évek között fokozatosan ment végbe.

Lengyelország 1772–1795 közötti felosztása eredményeképpen az ukrainai régiókon a Romanov- és a Habsburg-dinasztia osztozott. Közel 150 évig – az 1780-as évektől a 20. század elejéig – Ukrajna területét a régió két nagyhatalma birtokolta: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a (Galícia) a Habsburg Monarchiához tartozott. Az egykori lengyel–litván államközösség területéből Nyugat-Ukrajna¹¹ is – Galícia¹² kivételével – Oroszországhoz került, vagyis *az ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott, azaz a Romanov-dinasztia egyesítette az ukrán régiók túlnyomó részét.*¹³

A viszonylag liberális osztrák uralom¹⁴ alatti *Galíciában* a bécsi udvar által kinevezett kormányzók az „*oszd meg és uralkodj*” elvét alkalmazva sikeresen kijátszották egymás ellen a ruténeket¹⁵ és a lengyeleket, fenntartva ezáltal a Habsburg-fennhatóságot a tartományban.¹⁶ *Valójában Galícia képezte a keleti szláv területek nyugati határát,*¹⁷ ahol a rutének önálló identitástudat megteremtésére törekedtek. Jóllehet politikai törekvéseiket tekintve a rutén vezetés nem volt egységes, de azt valamennyi politikai irányzat elismerte, hogy elsősorban a *politikai függetlenség*¹⁸ biztosíthatná a Habsburg és az Orosz Birodalom alávetett tartományaiban az ukrán területek társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődését. Habsburg Galícia etnikai alapú felosztását követően Kelet-Galíciát tartották az „*ukrán*

8 VARGA 2003: 25–35.

9 VARGA 2008: 36–46.

10 KOHUT 1988: 102.

11 Az egykori kijevi, volhíniai és podóliai vajdaságot magába foglaló úgynevezett „Orosz–Lengyel Ukrajna” 1795 után került az Orosz Birodalom kötelékébe.

12 A Szentpétervárott megkötött 1772. augusztus 5-i szerződés határozta meg Ausztria új határvonalát, amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös-Oroszországot”, azaz a Halics-Lodoméria Királyságot, Auschwitzot és a Zator hercegséget. RING 2001: 244.

13 SUBTELNY 2000: 201.

14 GLASSL 1975: 64.

15 A galíciai rutének csak az 1890-es évektől kezdték magukat ukránnak nevezni, mintegy szolidaritást kifejezve az orosz fennhatóság alatti „kisoroszokkal”.

16 JEKELCSIK 2014: 85.

17 MAGOCSI 2005: 17.

18 HIMKA 1982: 219–235.

*Piemontnak*¹⁹, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat. A Kárpáton túli régiók a középkortól kezdve Magyarországhoz, illetve a Habsburgokhoz tartoztak. Dél-Ukrajnában és a Krím-félszigeten a 18. század végéig az *oszmán török uralom* érvényesült, majd a sikeres orosz–török háborúk eredményeképpen az Orosz Birodalom kiterjesztette a határait a Fekete-tenger északi partvidékéig.

A 20. században az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása teremtett reális esélyt az „ukrán kérdés” megoldására, azaz a Kelet- és Nyugat-Ukrajnát is magába foglaló szuverén ukrán állam megteremtésére.²⁰ 1917–1920 között az ukránok átmenetileg szuverén államot – Ukrán Népköztársaság – hoztak létre, de az egymást váltó kormányok rövid ideig voltak hatalmon, ezért sem tudták megszilárdítani a befolyásukat. Megnehezítette továbbá az önállóság kivívását, hogy a kelet-ukránok nemzeti identitása jóval alacsonyabb szintre jutott el, mint Galíciában. A legnagyobb problémát azonban az jelentette, hogy nem alakult ki egységes álláspont az ukrán állam jellegét tekintve az egyes ukrán régiókban és politikai pártok között: a demokratikus Oroszországon belüli autonóm államiság megteremtése mellett sikertelen kísérletet tettek egy konzervatív monarchia, nacionalista katonai diktatúra és egy független szocialista köztársaság létrehozására.²¹ Mindehhez hozzájárult még Lengyelország és Szovjet-Oroszország katonai túlereje, valamint az első világháborúban győztes antanthatalmak érdektelensége egy szuverén Ukrajna létezésében. Végeredményben a 17–18. századhoz hasonlóan 1921-től²² az ukrán nemzet fejlődése ismét két állam kötelékében ment végbe: a Szovjetunió belül, valamint az újjászületett Lengyelországban.²³

Nemzeti történelmi narratívák – „*Dicső*” ukrán történelem

1991-től kezdve az ukrán nemzetkép-teremtő folyamat során egyre fontosabb szerepet játszott a jelenkori ukrán politika számára „felhasználható” történelmi narratívák megfogalmazása, a nemzetállami önállóság folyamatos hangsúlyozása²⁴ annak érdekében, hogy mintegy legitimálják a fiatal ukrán állam létjogosultságát és erősítsék az ukrán identitástudatot. A „nemzeti történelmük” megalkotásához az ukrán történetíróknak be kellett bizonyítaniuk, hogy az ukrán nép

19 MAGOCSI 2002.

20 ПАПАКИН 2010: 237.

21 JEKELCSIK 2014: 94.

22 HALMOSY 1983: 173–178.

23 SUBTELNY 2000: 377–379.

24 GLATZ 2001: 58–59.

rendelkezik ősi gyökerekre visszavezethető „saját” történelemmel, amely önállóan és folyamatosnak tekinthető az évszázadok folyamán annak ellenére, hogy bizonyos korszakokban az egyes ukrainai régiók a lengyel–litván állam, az Orosz, illetve a Habsburg Birodalom fennhatósága alá kerültek.

1991 óta az ukrán történészek megkülönböztetett figyelmet szentelnek történelmük „legitimizálására”²⁵, amely törekvésük középpontjában annak bizonyítása áll, hogy már korábban is létezett önálló ukrán állam. Az ukrán nemzeti narratíva legfőbb vonásaként *a teleológia emelhető ki, miszerint a jelenlegi ukrán állam a modern ukrán nemzet megteremtésére és a nemzetállam létrehozására irányuló évszázados törekvéseknek köszönheti létét*. A hivatalos történelmi narratíva szerint a mai Ukrajnát a középkori Kijevi Rusz, a 17. századi, Bohdan Hmelnickij által létrehozott kozák állam és az 1918–20 közötti Ukrán Népköztársaság közvetlen utódjának tekintik.²⁶ A jelenkori ukrán historiográfia²⁷ és a politikai vezetés a 17. század közepét az „igazi Rubiconnak” is nevezik, amelyet átlépve az ukránok megtették a döntő lépést a függetlenséghez vezető úton.²⁸ Bohdan Hmelnickij „kozák állama” a 17. század második felétől azonban az eltérő külpolitikai orientációt képviselő hetmanok és a szomszédos nagyhatalmak szorításába került. Az első világháború végén pedig Ukrajna az egymással hadakozó ukrán politikai vezetők, valamint a központi és az antanthatalmak csataterévé vált. Mindkét történelmi helyzetben hasonlóság mutatkozott meg abban, hogy nemcsak a kedvezőtlen külpolitikai környezet, hanem a belső megosztottság is megakadályozta az egység és önállóság megteremtését. A 17. és a 20. századi „ukrán forradalom”²⁹ idején a régió egyetlen jelentősebb államának sem állt érdekében egy szuverén ukrán állam létrehozása, ezért Ukrajna lényegében mindkét esetben „történelmi zsákutcába” került.

Valójában a mai Ukrajnában elsősorban *a nemzeti történelem értelmezése osztja meg az ukránokat*. Kelet- és Dél-Ukrajnában az Orosz Birodalom kötelékében nem tudott kibontakozni nemzeti, illetve függetlenségi mozgalom, ezen régiókban a „fejletlen” ukrán identitástudat nem zárta ki sem az orosz nyelv és kultúra elterjedését, sem pedig az orosz és szovjet rendszer iránti lojalitást. A Dnyeper-től keletre és délre a „kettős identitású” ukránok és oroszok többsége politikailag

25 KARPELER 1995: 692.

26 JEKELCSIK 2014: 21–22.

27 СМОЛІЙ – СТЕПАНКОВ 1997: 101–102.; ГОРОБЕЦЬ 1995: 4–20.; КРИКУН 2006: 13.; ЩЕРБАК 2006: 251–252.; ШЕВЧУК – ТАРАНЕНКО 1999: 89.

28 ЧУХЛІВ 2009: 53.

29 A jelenkori ukrán historiográfia azonos jelzőket használ – nemzeti-felszabadító háború, nemzeti forradalom – az 1648–1654, illetve az 1917–1920 közötti időszakokra.

lojális az ukrán államhoz, de elutasítják az „európai Ukrajna – ázsiai Oroszország” szembenállást,³⁰ Ukrajna „*derusifikálásának*” tézise pedig soha nem vált a politikai törekvések részévé.³¹ Ugyanakkor a viszonylag liberális osztrák uralom alatt és a lengyel kötelékben a nyugat-ukránokban erős identitástudat alakult ki, mivel ezek a régiók csak 1945-ben kerültek teljes egészében a Szovjetunióhoz, körükben az önálló és független ukrán történelem hangsúlyozottan került előtérbe.

Ukrán nemzeti identitás

A modern ukrán államban *a hatalom legitimálásának fontos eszköze az egységes identitás megteremtése, elsősorban nemzeti és történelmi komponenseit illetően*. Kiemelést érdemel azonban az a körülmény, hogy az ukrán nyelvben a „nacija” (*nemzet*) kifejezés valójában a származás, a nyelv és a kultúra által összekapcsolt, de nem kizárólag saját állammal rendelkező emberek összességét jelenti. Az ukrán nép államalapító törekvései folyamán meghatározó szerepet játszott a kollektív nemzeti tudat megteremtése, elsősorban annak történelmi elemeit állítva előtérbe. A hangsúly tehát a „nemzeti történelemre”, illetve a „nemzeti identitás forrásaihoz való visszatérésre” helyeződött. Szemléltető példaként szolgálhat a mai Ukrajna elnökeinek azon hivatalos beszédeit megemlíteni,³² amelyekben Leonyid Kucsma Bohdan Hmelnickijt az ukrán történelem olyan titáni alakjaként jellemzi, akinek a *nevéhez fűződik Ukrajna nemzetközi porondra kerülése, valamint a jelenkori ukrán politikai nemzet alapjainak lerakása*. A korábbi ukrán elnök hangsúlyozottan emeli ki továbbá, hogy az ukrán nép egy olyan „hatalmas nemzet” Európa közepén, amely már korábban is fontos szerepet játszott a kontinens történelmében. Ezen gondolatmenethez kapcsolhatók Viktor Jusczenko felszólalásai is, aki Ukrajna Európához tartozását elsősorban kulturális-történelmi szempontból emeli ki, az ukránok történelmében pedig a demokrácia és a szabadság értékeit helyezte előtérbe.³³ Ukrajna államfői tehát a „dicső történelmet” használták fel a kollektív történelmi identitás megteremtéséhez, központba állítva egyrészt Mihajlo Hruszevszkij kultuszát, aki Ukrajna első elnökeként alapja lehet a mai elnöki intézmény legitimálásának, másrészt Bohdan Hmelnickijt mint a „*Haza Atyját*”, az ukrán államiság, valamint történelmük egységének és kontinuitásának megteremtőjét.

30 ZSURZSENKO 2002: 10.

31 PORTNOV 2009: 17.

32 SZEREDA 2007: 47–68.

33 SZEREDA 2007: 54–56.

Közös elemnek tekinthető az ukrán állami vezetők beszédeiben – és a jelenkori ukrán historiográfiában³⁴ is –, hogy egységesen a 17. századot nevezik meg azon időszak kezdetének, amikortól nyomon követhető az ukrán nemzeti identitás kialakulása. A független Ukrajna megalakulásakor azonban az ukrán nemzeti identitás *a megkésetttség állapotában* volt, ezért a fiatal ukrán államnak kellett megalkotnia a nemzetet, nem pedig fordítva.³⁵ Vagyis a jelenkori ukrán történelem valójában eltér a nemzetállamok kiformalódásának hagyományos modelljétől. Ez a klasszikus nemzetfejlődéshez képest eltérő folyamat pedig azt eredményezi, hogy az ukrán nemzeti identitás inkább állami, mintsem etnikai jellegű, és jelentősen megosztottnak tekinthető.³⁶

Összegzés

Ukrajna megosztottságához és késői államalapításához az is hozzájárult, hogy nem örökölt egységes nemzeti identitást, nyugati területei ebben a tekintetben „érettebbek”, míg a több évszázados orosz fennhatóság alatti keleti régiók „elmaradottabbak” voltak.³⁷ Kelet- és Közép-Ukrajnában soha nem tudott kibontakozni egy erős nemzeti mozgalom és nacionalizmus,³⁸ sőt, az ukrán identitástudat helyi változata itt nem zárta ki sem az orosz kultúra és nyelv terjedését, sem a Romanov-dinasztia, majd később a Szovjetunió iránti lojalitást. A kelet-ukránok nem magát a nemzeti eszmét utasították el, hanem elsősorban annak oroszellenes irányultságát. Hosszú időbe telt, amíg az „orosz” ukránok saját nemzetükhöz tartozónak tekintették az „osztrák” vagy a „lengyel” ukránokat. Valójában az ukránok elhatárolódása az oroszoktól, lengyelektől vagy osztrákoktól nem jelentette automatikusan a közös összefogásukat egy önálló ukrán állam megteremtéséért.³⁹ A viszonylag liberális osztrák uralom alatt – Galíciában – meglehetősen erős nemzeti öntudat fejlődött ki 1772-től kezdve, ezért végül itt született meg legkorábban egy egységes

34 СМОЛИЙ – СТЕПАНКОВ 1997: 207.

35 Kiss 2003: 21.

36 Kiss 2003: 21.

37 ZSURZSENKO 2002: 24–28.

38 1846-ban Kijevben a helyi egyetem professzorának, N. I. Kosztomarovnak a védnöksége alatt megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely az értelmiségieket és az egyetemi hallgatókat tömörítette magába. A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az úgynevezett „Szláv Egyesült Államok” békés úton történő megteremtését hirdette, míg demokrata irányzata azt forradalmi úton kívánta elérni. Mint ahogy az ukrán politikai szervezetekre általában jellemző volt, ezen társaság céljai között sem merült fel az önálló ukrán állam igénye, a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását remélték a „nagyorosz” nemzettel.

39 ZSURZSENKO 2002: 19.

ukrán államba tömörülés gondolata, amelynek megvalósulása az ukránok megosztottsága és gyenge identitástudata miatt még több mint egy évszázadot váratott magára.

Mivel az ukrán nemzeti identitás még a független Ukrajna létrejöttékor is a megkésettség állapotában volt és nem érte el teljesen kifejezett szintjét, így a fiatal ukrán államnak fel kellett vállalnia a „nemzetépítés” feladatát.⁴⁰ Ilyen alapon helytálló lehet Ukrainára vonatkoztatva a „nemzetalkotó állam” kifejezés, és így sorolhatjuk azt a „state to nation”⁴¹ államok sorába.

Hivatkozott irodalom

- CSUHLIB, Tarasz (2006): Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In: SZMOLIJ, Valerij (szerk.): *Magyar–ukrán közös múlt és jelen*. Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Kijev. 150–171.
- ЧУХЛІВ, Т. (2009): *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 pp.* В-во імені Олени Теліги, Київ.
- GLASSL, Horst (1975): *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*. Harraschowitz, Wiesbaden.
- GLATZ Ferenc (2001): Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában. *História*, 23. (5–6). 3–7, 54–60.
- ГОРОБЕЦЬ, В. М. (1995): *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.* Інститут історії України НАН України, Київ.
- HALMOSY Dénes (1983): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Gondolat, Budapest.
- ЯКОВЕНКО, Н. (2009): *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Критика, Київ.
- JEKELCSIK, Szerhij (2024): *Ukrajna története – Egy modern nemzet születése* (ford. Jáнки András és Szamborovszkyné Nagy Borbála). Kairosz Kiadó, Budapest.
- KAPPELER, A. (1995): Ukrainian History from a German Perspective. *Slavic Review*, 54. (3). 85–92.
- KISS J. László (2003): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: KISS J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 13–29.

40 PÓTI 2003: 318.

41 NIEDERHAUSER 2002: 134.

- КОНУТ, Zenon E. (1988): *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760–1830)*. Mass, Cambridge.
- КРИКУН, М. (2006): *Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в дружій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали*. Критика, Київ.
- MAGOCSI, Robert Paul (2002): *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*. University of Toronto Press, Toronto.
- MAGOCSI, Robert Paul (2005): Galicia: A European Land. In: HANN, Chris – MAGOCSI, Paul Robert (eds.): *Galicia. A multicultural Land*. University of Toronto Press, Toronto. 1–21.
- NIEDERHAUSER Emil (2002): Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*, 13. (4). 131–137.
- ПАПАКИН, Г. (2010): *Історія державних установ України: Урядуючи інституції та державні установи IX – початку XX. ст.* Інститут історії України НАН України, Київ.
- PORTNOV, Andrej (2009): Történelemírás ukrán módra. Megjegyzések a hétköznapi valóság történet alapú átrendezéséhez. In: FEDINEC Csilla – SZEREDA Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008 – Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Kalligram, Pozsony. 11–49.
- PÓTI László (2003): Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In: KISS J. (2003): 297–318.
- RING Éva (2001): *Lengyelországot az anarchia tartja fenn?* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- ШЕВЧУК, В. П. – ТАРАНЕНКО, М. Г. (1999): *Історія української державності*. Либідь, Київ.
- SUBTELNY, Orest (2000): *Ukraine – A History*. University of Toronto Press, Toronto.
- SZEREDA, Viktoria (2007): Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 18. (3). 47–68.
- СМОЛІЙ, В. А. – СТЕПАНКОВ, В. С. (1997): *Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*. Альтернативи, Київ.
- VARGA Beáta (2003): Péter ukrán politikája: Mazepa „árulásának” kérdése. *Acta Historica (Szeged)*, 118. 25–35.
- VARGA Beáta (2008): Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1764–1835). In: BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor (szerk.) *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Hungarovox Kiadó. Budapest. 36–46.
- ZSURZSENKO, Tatjana. (2002): Két Ukrajna? A nemzeti eszme bukásának mítosza (ford. Nagy Mónika Zsuzsanna). 2000, 14. (10). 24–28.

Egy történet – sokféle értelmezés. Posztjugoszláv történetírások Jugoszláviáról¹

BÍRÓ LÁSZLÓ

Dr. Bíró László PhD – tudományos főmunkatárs
(ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Intézet,
Délkelet-Európa története osztály). E-mail: biro.laszlo@abtk.hu

Absztrakt

1991-ben a jugoszláv állam ismét felbomlott. A közös országban eltöltött éveket a nemzetek különbözőképpen élték meg, és a mostani nemzeti történetírások másként látják a közös jugoszláv korszakot. A tanulmány arra törekszik, hogy bemutassa az egyes nemzetek főbb történelmi olvasatait, kiemelve az értelmezési különbségeket. A nemzeti történetírások közül a szerb viszonyul a legpozitívabban az egykori államhoz, a szlovén történészek nemzetük egyik, több eredményt hozó fejlődési állomásának tartják a Jugoszláviában eltöltött évtizedeket, a horvát történetírás a nemzeti fejlődés szempontjából a centralista, szerbiai dominanciával szembeni harc időszakának tekinti a jugoszláv időszakot.

KULCSSZAVAK: *Jugoszlávia, történetírás, nemzeti szempont, centralizmus, föderalizmus*

1 Jelen tanulmány „Az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai tendenciái és balkáni stratégiája: egyéni források és külpolitikai aktorok (1878–1918)” című STARTING 150326 pályázat keretében készült. A 150326. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a STARTING_24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

One story – several interpretations. Post-Yugoslav historiographies on Yugoslavia

Dr. László Bíró PhD – Senior Research Fellow
(ELTE Research Centre for the Humanities – Budapest, Institute of History,
Department of History of Southeast Europe). E-mail: biro.laszlo@abtk.hu

Abstract

In 1991, the Yugoslav state broke up again. The years spent in a common country were experienced differently by the nations, and the current national historiographies have different views of the common Yugoslavian era. The study seeks to illustrate the main historical narratives of each nation, highlighting the differences in interpretation. Among the national historiographies, the Serbian one has the most positive attitude towards the former state, Slovenian historians consider the decades spent in Yugoslavia to be a stage in their nation's development, which also brought certain achievements, while Croatian historiography regards the Yugoslav period as a time of struggle against Serbian dominance and centralism from the perspective of national development.

KEYWORDS: *Yugoslavia, historiography, national perspective, centralism, federalism*

Az első világháború végén bekövetkezett változások során létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. A jugoszláv államba olyan nemzetek kerültek, amelyek sohasem éltek korábban egy országban. Két évtized múlva, a második világháború idején a királyi Jugoszlávia felbomlott, majd a háború végső szakaszában új vezető réteggel, új államszervezettel újjáalakult. A nemzetek-népek egymáshoz való viszonyulása, illetve az, hogy azok miként értelmezik a délszláv államban való együttélést, sokáig tabukérdésnek számított a történetírásban és a közbeszédben a jugoszláv állam fennállása idején. Jugoszlávia felbomlása után mindegyik nemzet megírta a saját verzióját a közös állami létről, átfogó monográfiák és tematikus összeállítások láttak napvilágot, többek között Jugoszlávia megalakulásának centenáriuma alkalmából.²

- 2 A századik évfordulóra két, ellentétes szándékú összeállítás jelent meg Belgrádban. Az egyik a szerbek szerepét, valamint sérelmeit állította középpontba *Egy utópia története* címmel (PETROVIĆ et al. 2018), a másik *Jugoszlávia történelmi perspektívában* címmel hangsúlyt helyezett arra is, miként éltek meg az egyes nemzetek a közös állami létet, illetve a társadalmi-gazdasági

A jugoszláv állam megalakulása, királyi Jugoszlávia

A biztonságpolitikai elképzelések megváltozása és egyéb okok miatt úgy alakult, hogy a korábbi, a nagy birodalmak egyensúlyán alapuló európai rendet másfajta szövetségi-biztonsági rendszer váltotta fel. Számos tényező és gondolati előzmény következtében 1918. december 1-jén létrejött Jugoszlávia. Az állam belső berendezkedésének kérdése már az előkészítő tárgyalások során felmerült, és végső soron minden történelmi fordulat idején előtérbe került. Az első Jugoszlávia intézményrendszereit centralista-unitarista módon alakították ki, az alkotmányok (1921, 1931) semmilyen – sem területi, sem nemzeti – autonómiát nem ismertek el. Ennek ellenére az egységes jugoszláv nemzet kialakulása és az ország integrálása nem haladt az ország vezetői köreiből elvárt mértékben előre, így a „tartományi nacionalizmusok” megszüntetésére Sándor király 1929-ben diktatúrát vezetett be. A rövid életű Horvát bánság kialakítása (1939) elvezethetett volna a centralista berendezkedés meghaladásához, de 1941. április elején a német és a szomszédos államok hadseregeinek benyomulása után az első Jugoszlávia megszűnt létezni.

A szerb történetírás azt hangsúlyozza, hogy az egyesülés motorja Szerbia volt, és a nemzetközi körülmények is neki kedveztek. Az egyesülés nem volt a véletlen műve. A 19. századtól kezdve a legkülönbözőbb ideológiájú szerb politikai mozgalmak vállalták a küldetést, a különböző államokban élő szerbek „összegyűjtését”, és egyre erősebben hatott a szerbek, horvátok nyelvi rokonságán alapuló jugoszláv gondolat politikai töltete is: a Maribortól Splitig, a Szabadkától Ohridig húzódó nagy délszláv állam terve. 1914-ben Nišben a szerb parlament deklarációt fogadott el, amelyben háborús célként jelölték meg a szerbek, horvátok, szlovénok „felszabadítását és egyesítését”. Az új állam létrehozásáról a háború utolsó éveiben kezdődtek az intenzívebb tárgyalások a jugoszláv beállítottságú horvátokkal és szlovénokkal. Többségüket nem a közös állami lét vonzotta, hanem álláspontjukat a német és az olasz veszélytől, illetve a társadalmi zavargásoktól, az anarchiától való félelem határozta meg. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakítása legitim képviselői testületek (montenegrói parlament, vajdasági népgyűlés, zágrábi Nemzeti Tanács) egyetértésével ment végbe. Szerbia – amely egyébként a legtöbb áldozatot hozta a közös államért – az államiság hagyományát hordozta, és a háború végén a győztesek közé számított, előnyös feltételeket teremtve ezzel a béketárgyalásokon.

Az első világháború után létrejött Jugoszlávia volt az az állam, amely első ízben magában foglalta a szerbek nagy többségét. A vezető szerb politikusok úgy fogták fel az új államot, mint egy megnagyobbított Szerbiát, és saját vezetésükkel igyekeztek Jugoszlávia egységét megteremteni, amit elősegített az is, hogy az egész országban számbelileg kisebbséget alkotó szerbek a pártszerkezetből adódóan Horvátországban is meghatározó szerepet játszottak. A szerb történészek pozitívnak tartanak minden olyan kísérletet, amely szándéka szerint az ország fennmaradását akarta elősegíteni. Ugyanakkor azt is megállapítják, hogy a hivatalosnak tekintett ideológia azonban már nem ért le a társadalom széles rétegeihez, azok továbbra is korábbi nemzeti tudatukhoz ragaszkodtak. Az ország fejlődését elősegítő állami intézkedéseket a mai szerb történetírás dicséri, de objektívan azt is megállapítja, hogy Jugoszlávia egész fennállása alatt sem a társadalmat, sem a gazdaságot nem sikerült integrálni.³

A szerb történetírás látja, hogy a korabeli szerb elit nem értette a horvátok által képviselt föderalizmust, ugyanakkor nem ítéli el és elfogadja, hogy a szerb elit a nemzet egységének felfogására hivatkozva elvetette a horvátok történelmi jogokra apelláló érvelését. Hibának csak azt rója fel, hogy a szerb politika 1939-ben nem állt készen saját nemzete érdekeinek védelmére. Több munkában tetten érhető az a felfogás, hogy „mind a sándori, mind az AVNOJ-i Jugoszlávia alternatívája határozottan jobb lett volna: mégpedig a szerb földek egységes államának létrehozása”.⁴ Az állami integráció sikertelenségének okát számos írás a horvát politikában véli felfedezni. A horvátokban sokan az állandóan ok nélkül elégedetlenkedőket, a szeparatistákat, az állam kerékkötőit, a megfelelő fejlesztések akadályozóit látják.⁵

A mai horvát történészek szinte kizárólag a horvát államiság szempontjából ítélik meg Jugoszlávia történetét. Elismerik, hogy valóban voltak törekvések a közös szerb–horvát–szlovén állam megteremtésére, amelyek abból indultak ki, hogy a Monarchiából való szabadulás megteremti a horvátság szabad gazdasági és kulturális fejlődésének alapjait. (Ma már viszont egyes történészek hibának vélik a Jugoszláv Bizottság munkásságát, mert egyrészt a szerbkérdéshez kötötte a horvát ügyet, másrészt a korfui nyilatkozatban gyakorlatilag lemondott a horvát államiságról.) Az 1918. október 29-én Zágrábban kikiáltott Szlovénok, Horvátok, Szerbek Állama elvben választhatott volna a függetlenség vagy egy más állammal való egyesülés között. Gyakorlatilag azonban nem volt tényleges alternatíva, mivel

3 DIMIĆ 1998; DIMIĆ 2000; PETRANOVIĆ 2002.

4 MARKOVIĆ 1999: 60.

5 EKMEČIĆ 2007.

területére szerb és olasz csapatok léptek: az olaszok nagy Adriai-tenger menti területeket foglaltak el, a szerb csapatokat pedig több helyütt – mint például Splitben – felszabadítóként várták. Végül a Szerbiával való közös állam létrehozása mellett döntött a Nemzeti Tanács. Szerbia viszont semmilyen garanciát nem adott az új állam struktúráját illetően. A délszláv államban, amely az Alpoktól majdnem az Égei-tengerig terjedt, a horvátok teljesen új körülmények közé kerültek, mindenekelőtt elszakadtak a Horvátország számára fontos közép-európai térségtől.

A királyi Jugoszlávia centralista berendezkedése miatt a horvátok gyorsan kiábrándultak az új államból. Jugoszláviában nagyszerb program valósult meg: nem ismerték el sem a horvát nemzet létét, sem a történelmi jogon alapuló különállását. A politikai berendezkedés lehetővé tette, hogy a fontos állami döntések a horvátság részvétele nélkül szülessenek meg. A horvát területeket a közigazgatási rendezések során feldarabolták és elválasztották egymástól. A szerbek az államhatalom segítségével kizsákmányolták az ország nem szerb területeit. A horvát vidékek végig az egész királyi korszakban több adót fizettek, mint a szerbiaiak, ugyanakkor az állami beruházásoknak csak csekély hányada valósult meg horvát területeken. A horvátság politikai képviselője alacsonyabb szintre került, mint a korábbi időszakban (tartományi kormányának működését például beszüntették). A sérelmekből és igényekből fakadt, hogy az egész horvát nemzet rövid időn belül a Horvát Parasztpárt mögött sorakozott fel, amely kérlelhetetlen és következetes harcot folytatott a horvát államiság valamilyen formájáért.

A kialakított államszerkezet politikai és társadalmi feszültségeket okozott, veszélyeztette az állam stabilitását. 1935-től kezdve, valamiféle konszolidáció jegyében és a nemzetközi viszonyok változása nyomán, ismét napirendre lehetett tűzni a horvátkérdést. Az 1939-ben létrejött megállapodás az autonóm Horvát bánság megteremtéséről (Cvetković–Maček-paktum) a horvátkérdés megoldásának kezdetét jelenthette volna. A bánság – szögezik le a horvát történészek – nem volt független állam, hanem a jugoszláv monarchia egyik egysége maradt. A rendezés a horvát államiság szempontjából csak félmegoldás volt, de áldozatok nélkül járt, és az adott körülmények között mást nem lehetett elérni. A megegyezés hiányosságai utat nyitottak viszont a két szélsőséges irányzat – a kommunisták és az usztasák – előtt, amelyek Horvátországot tragikus útra vitték.⁶

A szlovén politikai vezető réteg mindig egy nagyobb állam keretében képzelte el a szlovén nemzet létét. A szlovénok sokáig remélték, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia trialista átalakításával autonóm tartományhoz jutnak. A kedvező válasz

6 MATKOVIĆ 1998: 58–230.; BILANDŽIĆ 1999: 60–119.; GOLDSTEIN 2008: 15–404.; GOLDSTEIN 2017: 115–129.

azonban elmaradt, így a jugoszláv megoldás lehetősége lassan beszívárgott a szlovén elképzelésekbe. Szlovénia nem közvetlenül, hanem a rövid életű Szlovénok, Horvátok, Szerbek Államán keresztül került a délszláv egységállamba. A szlovén társadalmat mindazonáltal nem volt könnyű megbarátkoztatni a délszláv állam gondolatával, végül az olasz csapatok megjelenése adta a döntő lökést. A Monarchiától való elválás helyes lépés volt, és az is, hogy a szlovénok – az adott körülmények között végül is – önként csatlakoztak a délszláv államhoz. Nem tudhatták viszont az akkori politikusok, hogy milyen Jugoszláviába lépnek be, az új délszláv állam egyfajta idilli képe lebegett a szemük előtt. Sok tekintetben azonban csalódniuk kellett.⁷ A szlovén történetírás továbbra is hangsúlyozza, hogy megszabadultak az olasz és német hatástól, Jugoszláviában végre egy államban egyesült a szlovénok zöme, a szlovén nemzet államalkotó lett, a szlovén hivatalos nyelvvé vált, és a szlovén kulturális intézményrendszer kifejlődése nagy lendületet kapott. A királyi Jugoszláviában a szlovénok ellentmondásos helyzetben voltak: egyrészt a Katolikus Néppárt autonóm módon irányította a területet, a szlovén kultúra gyorsabb fejlődésnek indult, másrészt a szlovénok új, idegen kulturális közegben találták magukat, új politikai rendszerben kellett feltalálni magukat, amelyben érdekérvényesítésük érdekében az udvarhoz és a centralista szerb kormányzó pártokhoz kellett igazodniuk. Ez a politika a korszak végén, a szerb–horvát megegyezéssel elveszítette befolyását.⁸

Második, föderatív Jugoszlávia

Mindazonáltal a délszláv állam első felbomlását követően a jugoszláv államiség gondolata nem került a történelem süllyesztőjébe (mi több 1943–1944-től az antifasiszta koalíció is Jugoszlávia helyreállítását hirdette meg). Az állam megőrzését és megújítását tűzte zászlajára a kommunista vezetésű partizánmozgalom, immár a nemzeti kérdés másfajta kezelésével. Föderalista módon átszervezték Jugoszláviát, és a hat, egyre nagyobb jogkörökkel rendelkező tagköztársaság idővel gyakorlatilag egyfajta nemzetállamként működött. A föderatív átalakításhoz másként viszonyultak az egyes nemzetek. Szerbia a centralizált, egységes államot tekintette nemzeti fejlődéséhez megfelelőnek, és elvetette az autonómiákat, föderációkat. A horvátok és a szlovénok az autonómiában, föderációban látták a védelmet más nemzet

7 Ezt a véleményt fogalmazták meg a történésztanácskozás résztvevői 1994-ben. Az előadásokat lásd a *Časopis za zgodovino in narodnopolisje* 1994/1. számában. Például: MELIK 1994: 51–54.

8 FISCHER et al. 2005: 186–506.; ŠTIH – SIMONITI – VODOPIVEC 2008: 338–396.; PEROVŠEK 2016: 47–66.; REPE 2017: 172–187.

hegemóniájával szemben. Az 1960-as évek utolsó harmadában egyes területeken észszerűbb gazdaságpolitikát forszíroztak, liberálisabb elképzelésekkel igyekeztek puhítani az ideológiai szigort, ugyanakkor mindegyik nemzeti központban nemzeti követelések hangzottak el. A legfelső pártvezetés az 1970-es évtized első éveiben leszámolt a liberálisabbnak tartott köztársasági vezetésekkel, ugyanakkor 1974-ben elfogadták a köztársaságoknak nagyobb jogköröket biztosító szövetségi alkotmányt. Az 1980-as évek végén, a Jugoszláviát hosszan sújtó gazdasági válság idején az északnyugati köztársaságok vezetői és az akkor formálódó, nemzeti alapon létrejött új pártok hangadói a közös államkeretben saját haladásuk akadályát látták, s ez gyakran konfliktusokat okozott a nemzetek/köztársaságok között. Egy modernebb, megújított föderáció kialakítását ekkor már senki sem fogadta el, és 1991-ben a horvát és szlovén függetlenség kimondása után Jugoszlávia felbomlott.

A szerb történetírás azt hangsúlyozza, hogy 1945 után Jugoszlávia a „partizán jugoszlávizmus” szellemében alakult újjá. A két világháború között a kommunista párt – a nemzeti egyensúly érdekében – a szerb területek rovására nemzetállamok létrehozását, majd azok föderációba tömörítését képviselte. Elfogadta a nagyszerb hegemonizmusról alkotott elméletet, szisztematikusan támadta a szerb polgárságot. A második világháború alatt és az azt követő években a szerb polgárság lényegében megsemmisült, a szerb nemzeti mozgalmat szétverték, a szerb értelmiséget üldözték. A föderációs átrendezéssel jelentősen megváltozott a szerbek és Szerbia helyzete. Az új jugoszláv állam kezdetben centralizált, majd decentralizált volt, de mindvégig pártállam. A Jugoszláv Kommunista Párt fellépett mindenfajta nacionalizmus, sovinizmus, valamint vallási kizárólagosság ellen, de elfojtotta a szabad gondolkodást. Idővel, a Kominformmal való szakítás után a monolitikus társadalmi és politikai gyakorlat helyébe az önigazgató föderáció lépett.

Az 1960-as évektől a köztársasági elíttek saját érdekeiket képviselték. Az évtized közepén meginduló változások közül a nagy hatalmú, tekintélyes szerb politikus, a titkosszolgálatokat is irányító Aleksandar Ranković leváltását (1966) egyrészt szerbellenes intézkedésként fogadták a szerbek, másrészt mint Jugoszlávia végének kezdetét. Az 1974. évi alkotmány ellen Szerbia tiltakozott, mivel a területén lévő két autonóm tartomány a föderáció eleme lett (ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett, mint egy tagköztársaság), emellett a tagköztársaságok – mint nemzetállamok – megakadályozták annak lehetőségét, hogy a szerb nemzeti integráció egy államban menjen végbe. A szerbek, amíg Tito élt, nem léptek fel határozottan. Csak az 1980-as évek második felében fogalmazták meg élesebben nemzeti szempontjaikat és igényeiket (például a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma), illetve szervezkedtek erőteljesebben („antibürokratikus

forradalom” Slobodan Milošević hatalomra jutása után). A szerb történetírás Szerbia érdekeinek háttérbe szorítását, a köztársaság felosztását, a kisebbségek érdekeinek hangsúlyozását, a koszovói szerbek elűzését sorolja fel sérelemként, valamint hogy a szerb területek gazdaságilag, kulturálisan, adminisztratív irányítás tekintében nem képeztek egységet. A sérelmek előrevetítették, hogy egyszer a felszínre kerül a szerbkérdés, a jugoszláv állam átrendezésének szükségessége.⁹

Az új államszerkezetben Horvátország a hat szövetségi köztársaság egyike lett. Jugoszlávia föderalista megújítása felülkerekedett a szélsőséges szeparatista és unitarista törekvéseken. A föderalizmus kezdetben arra szolgált, hogy a hatalmon lévők bizonyítsák: a nemzetiségi kérdést megoldották, emellett a kommunista felfogás alapján úgy tartották, hogy a nemzet jelentősége csökken, és idővel el is hal. Jugoszlávia a gyakorlatban centralista állam volt, amelyben „a centralista felépítésű kommunista párt diktált, egy emberrel, illetve egy kis csoporttal az élén, amely minden lényeges kérdésben döntött”.¹⁰ Az 1960-as évek közepén gazdasági reformok indultak, és bizonyos demokratizálódás is elkezdődött (ennek egyik jele Ranković bukása). A nemzetek/köztársaságok önállóságok erősítését célzó mozgalmak közül a horvátországi volt a legjelentősebb (a horvát nyelvről szóló deklarációtól a „horvát tavasz” leveréséig, 1967–1971). A horvát mozgalmat visszaverték, a demokratizálást megengedő vezetőket mindenütt leváltották, ugyanakkor a változások oda vezettek, hogy az újabb alkotmánykiegészítések, majd az 1974. évi alkotmány a régi konzervatív szárny irányítása mellett szélesebb jogköröket adtak a köztársaságoknak. (Tito személye akkor még megfelelő féket jelentett.) A horvát köztársasági vezetés az 1980-as években (a „politikai apátia évei”) konzervatívnak számított, nem mutatott rugalmasságot. 1988 végén, 1989 elején kezdődött meg az ellenzéki pártok szerveződése. Az új pártokat alapvetően két dolog: a többpártrendszer bevezetése és a nemzeti kérdés érdekelte. Idővel többségre jutott a társadalmon belül az a vélemény, miszerint Horvátországnak nem Jugoszláviában van a helye.¹¹

A szlovén államiság a második világháború után a jugoszláv államközösségen belüli köztársasági keretben fejlődött. A szövetségi központ és Szlovénia első nagyobb visszhangot kapó konfliktusa az „útügy” kapcsán tört felszínre. A szlovén közvélemény és sajtó elítélte a szövetségi kormányt, hogy korábbi ígérete ellenére nem a szlovéniai fejlesztést támogatta, és hangot adott annak, hogy Szlovénia

9 DIMIĆ 1998: 98–185.; PEROVIĆ 2017: 238–248.; ČAVOŠKI 2017: 133–145.

10 GOLDSTEIN 2008: 417.

11 RADELIĆ 2006; GOLDSTEIN 2008: 409–643.; GOLDSTEIN 2017: 132–145.

nem tudja megfelelően érvényesíteni érdekeit a föderációban. A központi vezetés viszont a jugoszláv egység veszélyeztetésének tartotta a szlovén akciót.

Az 1970–1980-as évektől a szlovénok vegyes érzelmekkel kezdtek Jugoszláviára tekinteni: az egyre agresszívebb centralizáló szerb politika aggodalmakat váltott ki, a német és az olasz veszélytől való félelem viszont, ami a korábbi korszakokban áthatotta a szlovén társadalmat, gyakorlatilag megszűnt. Az 1980-as években, a gazdasági válság idején a szlovén társadalomban általánossá vált a Nyugat felé fordulás, valamint az a felfogás, hogy Jugoszlávia fékezi Szlovénia fejlődését. Az 1980-as évek legvégén lassan eltűnt a különbség a föderáció megítélésében a szlovén pártvezetés és az ellenzék között (a *Nova Revija* című folyóirat 1987-ben már a jugoszláv föderációból való kiválás és a szlovén nemzetállam létrehozásának szükségességét hirdette), a Szlovén Kommunista Szövetség vezetői is az önállósulásban látták a kiutat a válságból, emellett elfogadták a politikai pluralizmust. Az 1980–1990-es évtized fordulójára létrejött az egység a szlovén társadalomban az önállóvá válás szükségességét illetően.¹²

Összegzés

A jelenlegi nemzeti történetírások közül a szerb ragaszkodik a leginkább az egykori államhoz, fennállásában valamiféle értéket látva. Érthető is ez, hiszen sem előtte, sem utána nem élt annyi szerb egy államban, mint Jugoszláviában, és a szerbek végső soron több időszakban biztosítani tudták vezető szerepüket. A szlovén történészek nemzetük egyik fejlődési állomásának tekintik a Jugoszláviában eltöltött évtizedeket, és számos pozitív vonását is elismerik ezeknek az éveknek. Kiemelik a legfőbb szlovén törekvést, azaz megtalálni annak a módját, hogy minél jobb helyzetbe kerüljenek egy (kon)föderatív államban. A horvát történetírás semmilyen nosztalgiát nem mutat Jugoszlávia iránt, a horvát nemzeti fejlődés szempontjából kevés pozitívumot talál benne, a centralista, szerbiai dominanciával szembeni ellenállás – mint a horvát politika vezérmotívuma – gyakran szerepel az írások címében, fejezetcímében. A macedónok, montenegróiak, bosznia-hercegovinaiak is megírták saját értékelésüket, bemutatásuk egy másik tanulmány témája lehet. Jelen írás is bizonyoságul szolgálhat arra, hogy – miként Niederhauser Emil is hangsúlyozta – Kelet-Európában a nemzeti kérdés meghatározó tényező.

12 ČEPIČ 2016: 183–202.; REPE 2017: 187–199.

Hivatkozott irodalom

- BILANDŽIĆ, Dušan (1999): *Hrvatska moderna povijest*. Golden marketing, Zagreb.
- ČAVOŠKI, Kosta (2018): Druga Jugoslavija. In: PETROVIĆ, Srđan – VUČINIĆ, Marinko M. – NEŠIĆ, Branimir (ur.): *Istorija jedne utopije. 100 godina od stvaranja Jugoslavije*. Catena mundi, Beograd. II. 133–145.
- ČEPIČ, Zdenko (2016): The Time of Tito's Yugoslavia: Key Issues between 1945 and 1980. In: PEROVŠEK, Jurij – GODEŠA, Bojan (eds.): *Between the House of Habsburg and Tito. A Look at the Slovenian Past 1861–1980*. Institute of Contemporary History, Ljubljana. 183–202.
- DIMIĆ, Ljubodrag (1998): *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika: pogled s kraja veka*. Stubovi kulture, Beograd.
- DIMIĆ, Ljubodrag (2000): *Istorija srpske državnosti III. Srbija u Jugoslaviji*. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
- EKMEČIĆ, Milorad (2007): *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*. Zavod za udžbenike, Beograd.
- FISCHER, Jasna – PEROVŠEK, Jurij – LAZAREVIĆ, Žarko – DOLENC, Ervin – GODEŠA, Bojan – GABRIČ, Aleš – ČEPIČ, Zdenko et al. (ur.) (2005): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. I–II. Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.
- GOLDSTEIN, Ivo (2008): *Hrvatska 1918.–2008*. Novi Liber, Zagreb.
- GOLDSTEIN, Ivo (2017): Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji. Suprotstavljanje centralizmu. In: PEROVIĆ, Latinka – ROKSANDIĆ, Drago – VELIKONJA, Mitja – HOEPKEN, Wolfgang – BIEBER, Florian (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd. 117–148.
- MARKOVIĆ, Mihailo (1999): Smisao stvaranja Jugoslavije. In: PILJEVIĆ, Đorđe O. (ur.): *Jugoslovenska država 1918–1998*. Institut za savremenu istoriju, Beograd. 53–60.
- MATKOVIĆ, Hrvoje (1998): *Povijest Jugoslavije (1918–1941). Hrvatski pogled*. Naklada Pavičić, Zagreb.
- MELIK, Vasilij (1994): Jugoslavija – zgodovinska zmota ali nuja? *Časopis za zgodovino in narodnopisje*, 65(30). (1). 51–54.
- PEROVIĆ, Latinka (2017): Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji. Iskustvo sa drugim narodima. In: PEROVIĆ, Latinka – ROKSANDIĆ, Drago – VELIKONJA, Mitja – HOEPKEN, Wolfgang – BIEBER, Florian (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd. 202–250.

- PEROVIĆ, Latinka – ROKSANDIĆ, Drago – VELIKONJA, Mitja – HOEPKEN, Wolfgang – BIEBER, Florian (ur.) (2017): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- PEROVŠEK, Jurij (2016): Slovenians and Yugoslavia 1918–1941. In: PEROVŠEK, Jurij – GODEŠA, Bojan (eds.): *Between the House of Habsburg and Tito. A Look at the Slovenian Past 1861–1980*. Institute of Contemporary History, Ljubljana. 47–66.
- PETRANOVIĆ, Branko (2002): *The Yugoslav Experience of Serbian Integration*. Columbia University Press, New York. [East European Monographs]
- PETROVIĆ, Srđan – VUČINIĆ, Marinko M. – NEŠIĆ, Branimir (ur.) (2018): *Istorija jedne utopije. 100 godina od stvaranja Jugoslavije*. I–II. Catena mundi, Beograd.
- RADELIĆ, Zdenko (2006): *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- REPE, Božo (2017): Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu. In: PEROVIĆ, Latinka – ROKSANDIĆ, Drago – VELIKONJA, Mitja – HOEPKEN, Wolfgang – BIEBER, Florian (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd. 172–201.
- ŠTIH, Peter – SIMONITI, Vasko – VODOPIVEC, Peter (2008): *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura*. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.

Megjegyzések egy történelmi analógia történetéről – Avagy miről szól a Sztálin–Hitler analógia?¹

KRAUSZ TAMÁS

Prof. Dr. Krausz Tamás DSc – Professor Emeritus (ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék). E-mail: krausz1917@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány a Sztálin–Hitler analógia historiográfiai és politikai funkciójának történetével, illetve magának az analógiának a bírálatával foglalkozik. Azt mutatja ki, hogy az összehasonlító történeti elemzésben a különbségek megállapításának van alapvető jelentősége, mivel ezek a sajátosságok teszik a jelenséget azzá, ami. A rendszer- és individuális jellegű különbségek sokrétűségének felvázolása hozzájárulhat az analógia elméleti és historiográfiai tartalmának gazdagításához.

KULCSSZAVAK: *Sztálin–Hitler analógia, historiográfia, Szovjetunió története, államszocializmus*

Comments on the history of a historical analogy – A critique of the Stalin–Hitler analogy

*Prof. Dr. Tamás Krausz DSc – Professor Emeritus
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).
E-mail: krausz1917@gmail.com*

1 Ezt az írást Niederhauser Emil emlékének szentelem. Magának a cikknek, amely jelentős mértékben a Niederhauser Emlékkonferencián elhangzott előadás volt, alapvető téziseit eredendően még itt fogalmaztam meg: ORMOS – KRAUSZ 1999.

Abstract

The paper analyzes the history of the historiographical and political functions of the Stalin–Hitler analogy, and it offers a critique of the analogy itself. It shows that it is the differences that should be examined in comparative historical analysis, because these are the characteristics that bring us closer to the real nature of render a phenomenon. The paper intends to demonstrate that a complex analysis of the systemic and individual differences can contribute to a better understanding of the theoretical and historiographical content of the analogy.

KEYWORDS: *Stalin–Hitler analogy, historiography, history of the Soviet Union, state socialism*

A *Sztálin–Hitler analógia* nem ártatlan és nem véletlenszerű jelenség a historiográfia terén.² Az analógia valójában nem egyszerűen Sztálin eltorzított bemutatása céljából keletkezett, hanem általában a szovjet történelem, a Szovjetuniónak a náciizmus vádjával való lejáratása vezette már az analógia első teoretikus „kiötölőinek” tollát: közismert, hogy már Hannah Arendt is a „fasizmus és a kommunizmus” egyfajta rokonságát igyekezett megalapozni a „totalitarizmuselmélet” keretei között,³ és ez elvben kiindulópont lehetett a *Sztálin–Hitler analógia* szélesebb körű megalapozásához a hidegháború periódusában. Másfelől azt is tudjuk, hogy Joszif Visszarionovics Sztálinnak nem volt „szerencséje” hazája történetírásában sem, hiszen halála után nem sokkal Nyikita Szergejevics Hruscsov „megággyazott” a narratívának, mely szerint „Sztálin tömeggyilkos.” Ennek szellemében később, a peresztrojka periódusában könyvek sokasága íródott a Szovjetunió, majd az Oroszországi Föderáció határain belül is. Mindenekelőtt Roj Medvegyev szerepe emelkedik ki a historiográfiai „előkészítésben” még az 1970-es években, noha ő maga, tudtommal, sohasem vetette fel az analógia bármilyen relevanciáját Sztálin megértésében és interpretálásában. Az 1980-as évek nyomán, a rendszerváltozások vonzásában, majd napjainkban az orosz–ukrán háború fényében a fekete-fehér gondolkodásmód szinte korlátlan uralma honosodott meg. Az „analógia” mint

- 2 A történeti összehasonlító elemzés módszere és gyakorlata terén Magyarország élen járt Niederhauser Emil, történész, akadémikus munkássága révén. Fő tapasztalata, hogy minden összehasonlítás a történelemben tudományosan akkor ér bármit, ha a jelenségeket történeti és strukturális módon vetik egybe, nem megállva a formális jegyek összehasonlításánál. E módszer alkalmazásának talán első mintaszerű példája: NIEDERHAUSER 1962.
- 3 Lásd erről: BARTHA 2013.

propagandaeszköz és mint historiográfiai „misszió” mindenekelőtt és elsőként az „angolszász szellemben” kristályosodott ki. Ennek egyik „eredménye” hogy míg Sztálin neve általában *tömeggyilkos politikusként* rögzült a hivatalos és nem hivatalos történeti emlékezetben sokfelé a világon, beleértve részben Oroszországot is, addig, például, Churchillról, a „bölcscről” sokan nem is tudják, hogy az 1950-es években a Kenyában végrehajtott népiirtásban, mintegy egymillió ember likvidálásában döntő történelmi és politikai felelőssége volt.⁴ A „nyugati világkép” még ma is nyilvánvalóan uralkodó a történetírásban messze Európa és Észak-Amerika határain túl is.

Sztálin ellenfelei (kis számú kivétellel) csak bűneit és tévedéseit ecsetelik, sőt, olykor egyenesen bűnbaknak tekintik olyan eseményekért is, amelyekhez semmi köze sem volt, míg hívei, a szovjet fejlődés nosztalgikus felfogásának hatása alatt Sztálin védelmét az igazság helyreállításaként, egyfajta hazafias kötelességként fogják fel, olykor még külföldön is misztifikált hőssé avatják, így például a Montclair State University professzora, Grover Furr.⁵

Kevés az olyan jeles szerző a historiográfia történetében, mint Isaac Deutscher vagy Robert C. Tucker, akik mértéktartó realistaként fogták fel „tárgyukat”.⁶ Az orosz történeti irodalomban a megosztottság pontosan ilyen, ritka az a szerző, aki a „mértéktartó” kategóriába lenne sorolható. Oroszországban és Kelet-Európában általában Dmitrij Volkogonov (1928–1995) tábornokkal (aki korábban a Szovjet Hadsereg politikai főcsoportfőnöke volt) kezdődött az új mainstream. Volkogonov a korábbi apologetikus „szovjet hivatalosságával” ellentétben megalapozta a „bűnbak”-felfogást, vagyis, hogy csakis leleplező hangnemben közelíthetjük meg Sztálin életútját és munkásságát. Egyáltalán, lehetett-e akkor másként? Kun Miklóstól Stephen Kotkinig⁷ szinte kötelezővé vált a „leleplező” hangnem. Az ember azt gondolhatta az 1980-as években, hogy Roj Medvegyev elvégezte a leleplező munka zömét,⁸ s azt gondoltuk akkor, hogy a feladat az lenne, hogy megírjuk a „korrekciót”, a reális történetet levéltári források tükrében. Ennek a „leleplező” stílusnak, hangnemnek és műfajnak a politikai állapotot is kifejező mozzanata, egyfajta csúcspontja a *Sztálin–Hitler analógia* lett, amely a két történelmi személyiség között lényegbevágó, radikális egyezőséget tételez fel, elhanyagolva a rendszerszintű különbségeket, amelyek azzá teszik a jelenséget, ami. A mai Oroszországban a „hivatalos liberális mainstream” szakmailag talán legjobb

4 Vesd össze: *Eszmélet* 2016.

5 FURR 2019.

6 DEUTSCHER 1990; TUCKER 2006.

7 KOTKIN 2025.

8 MEDVEDEV 1989.

képviselője, Oleg Hlevnyuk úgy fogalmazta meg ezt az állapotot mint sajátját, egyúttal módszertanilag utat nyitva az „azonosító” analógia előtt, hogy „Sztálinnak és kurzusának még olyan legitimitása sem volt, mint a náci diktatúrának.” («Сталин и его курс не имели даже такой легитимности, которую, имела нацистская диктатура»).

Hlevnyuk továbbment Hannah Arendtnél (1906–1975), mert a rendszerkérdést perszonalifikálta.¹⁰ Nála is, mint a liberális szerzők többsége esetében, mindennek mértéke és mércéje a „jogállam” tiszta formája, mely államról József Attila azt mondta, hogy „jogállamban a pénz a fegyver”. Mintha minden fejlődés egyetlen, központi, meghatározó és *mindent* megmagyarázó – a nyugati társadalomfejlődésből megismert – mozzanata csakis a „jogi legitimitáció” egy meghatározott formája lehet. A szovjet és orosz(országi) köztudatban mégsem sikerült az analógiát széles társadalmi körökben meggyökereztetni, mert maga az analógia a hitlerizmus egyfajta mentegetésének tűnt, és tűnik ma is. Elegendő, ha csak érzékeltetjük a probléma „minőségét”, amelyet érdemes mindenképpen figyelembe venni, mivel Sztálin és a szovjet történelem több értelemben és több összefüggésben sem elválasztható egymástól. A megközelítés ideológiai és személyes szempontjai, amelyek elkerülhetetlenül áthatják a történész gondolkodását is, természetesen igen fontosak. Számomra e tekintetben nem mellékes, sőt, paradigmaticus egy világhírű túlélő alábbi nyilatkozata. A *Leningradszkaja Pravda* 1941. július 5-i számában olvashatjuk a zeneszerző, Sosztakovics egyfajta vallomását:

„Önkéntesként beléptem a népfelkelők soraiba. Máig csupán a békés munkát ismertem, de ma kész vagyok fegyvert fogni. Tudom, hogy a fasizmus egyet jelent a kultúra, a civilizáció végével. Történelmileg az, hogy a fasizmus győzhet, ostobaság és lehetetlenség, de tudom, hogy az emberiséget a pusztulástól csak harcban menthetjük meg.”

Márpedig Sztálin neve végérvényesen összekapcsolódott ezzel a harccal, és ezt a tényt egyszerűen nem lehet nem tudomásul venni, hacsak nem fordítunk hátat a történelmi valóságnak, vagy nem szegődünk a fasizmus, a nácizmus valamiféle mentegetésének szolgálatába.

Maga az analógia a '20-as években a Sztálinnal szemben kialakult pártellenzéktől ered. Mindenekelőtt Trockij volt az, aki a '30-as évek közepe táján ezt az analógiát felvetette. Bár Trockij kezdettől hangsúlyozta a két rendszer szociális

9 Jozsif Sztálin mint vezető. Vlagyimir Fedorin interjúja Oleg Hlevnyukkal. Lásd: *Forbes.ru*, 2010.

10 ХЛЕВНЮК 2015.

és gazdasági tartalmának eltérését, de jelezte: a személyi diktatúrák minden eltérés ellenére is hordoznak „formai” hasonlóságokat. Ezt dőreség lenne tagadni. Akkor az volt az összehasonlítás funkciója, hogy a fasizmussal diszkreditálják Sztálint, ahhoz hasonlóan, ahogyan Sztálin és Grigorij Zinovjev 1924-ben a szociáldemokráciát hozták hírbe a fasizmussal mint „a fasizmus mérsékelt szárnyát”. Majd a szociáldemokraták és a kommunisták egymást vádolták azzal, hogy ki „segített” jobban Hitler hatalomra juttatásában: a proletárforradalmat „elsikkasztó” szociáldemokraták, vagy a polgári demokráciát, a polgári demokratikus struktúrákat támadó kommunisták? Régi keletűek tehát a kölcsönös becsmérlesek: a fasiszták mint „barna bolsevisták”, a kommunisták mint „vörös fasiszták”, a szociáldemokraták mint „szociálfasiszták” – teljes zűrzavar.

A második világháború után kibontakozó hidegháborús periódusban, főleg az Amerikában kiépülő szovjetológiai intézetek történészei használták fel a totalitarianizmus-elméletet, amely minden diktatúrát a kormányzás formája és a politikai intézményrendszer alapján végső soron azonossá tett. A '70-es, '80-as években azután a történetírás mindkét táborban már kifinomultabb elemzéseket produkált. A tudományos analízis e józan trendje azonban a kelet-európai rendszerváltás folyamatában megtört. Ismét felértékelődött a „fasizmus és kommunizmus” azonosítása vagy rokonítása. Mindezzel – esetenként talán szándékolatlanul – a fasizmus/nácizmus bizonyos morális mentegetése kezdődött el, egyre kevésbé hangsúlyozták a fasizmus, illetve Hitler antikommunista és antiszocialista mivoltát. Fontosabb lett Hitler és Sztálin diktátori személyiségvonásainak azonosítása vagy rokonítása, a diktatúrák „örök hasonlóságának” bizonyítása, mint a tevékenységük alapvető motivációiban, céljaiban és eredményeiben mutatkozó különbözőség. „Diktátorok” és „egypártrendszer” lettek a kiinduló alapfogalmak az egyik oldalon, a másikon a társadalmi rendszerek különbözősége képezte a kiinduló- és végpontot. A két álláspont egyoldalú képviselője a tudományos megközelítést kiszolgáltatja a politikai céloknak, a tudomány a politika szolgátlányává degradálódik.¹¹

József Attila ismert sorai szerint: „Tőke és fasizmus jegyesek. Minden külön értesítés helyett.” Korunk „szégyenlős” historikusai, mint például Ernst Nolte (1923–2016), elfeledkeznek az intésről, amelyet máig szinte szállóigeként Max Horkheimer (1895–1973) is megfogalmazott: „Aki nem akar beszélni a kapitalizmusról, az ne beszéljen a fasizmusról.” Ma is viszonylag széles konszenzus van mindkét jelenség eredetét illetően. Sztálin alapvető bűne nem abban rejlik, hogy „feladta” a forradalom célkitűzéseit, hanem abban, hogy egyfelől a saját maga és pártja által szentesített alkotmányt semmibe vette, ártatlan emberek

11 Ebbe az összefüggésbe illeszkedik a GULAG–Auschwitz analógia. Lásd erről: KRAUSZ 2021.

százezreinek haláláért közvetlen történelmi-politikai felelőssége van. Másfelől a történelem által rákényszerített gazdasági és politikai megoldásokat erényként, a szocializmus megvalósulásaként mutatta be. Ez az ideológiai eljárás a személyi diktatúra igazolását szolgálta.

A „kész” sztálinizmus éppen nem forradalmi jellegével tűnik ki, hanem tipikusan a forradalom utáni államépítés feladatait valósította meg. Sztálin és Hitler saját – radikálisan eltérő társadalmi-gazdasági – rendszereik termékei is, melyek különböző mértékben ugyan, de végső soron meghatározták cselekedeteik alapvető irányát és lehetőségeiket. A két protagonista személyiségének és történelmi tevékenységének összehasonlítása is számos buktatót rejt magában.

A történetírás lényegében nemzetközi konszenzusra jutott abban a tekintetben, hogy a náci állam döntően a német nagytőke profitérdekeinek megmentését, végső soron a magántulajdon uralmának védelmét szolgálta a kommunista kollektívizmus reális és képzelt veszélyével szemben. Abban a tekintetben sem igen van vita, hogy a sztálini fordulatot (1929–1933) mindenekelőtt egy összeomló hatalmi-politikai törekvés inspirálta. A létrejött rendszer a maga gazdasági alapját az állami tőkefelhalmozás („eredeti szocialista felhalmozás, az egyenlőtlen csere az ipar és a mezőgazdaság között az utóbbi rovására” – Jevgenyij Preobrazsenszkij) útján próbálta megteremteni. Végső soron e felhalmozás finanszírozta az utoléró iparosítást és a neki megfelelő „proletárdiktatúra” (értsd: Sztálin személyi diktatúrája) államát. Ennek részeként ment végbe a tulajdonáthelyezés, aminek nyomán az állami tulajdont névlegesen a „dolgozók tulajdonának” nyilvánították. Ez a tulajdon a diktatúra bürokratikus intézményeinek, csoportjainak ellenőrzése alá került, akik azonban – ellentétben a Hitler és rendszere által menedzselt kapitalizmussal – nem örökölhették azt. A sztálini Szovjetunióban – eltérően a hitlerista és a roosevelti államtól – nem túlkínálati, túltermelés (piacgazdaság), hanem úgynevezett túlkeresleti gazdaság (bürokratikus parancsuralmi tervgazdaság) jött létre: „hiánygazdaság” (Kornai János), ami magában foglalt bizonyos egalitáriánus tendenciákat, lerakta az „államszocializmus” alapjait. A náci túlkínálati piacgazdaság – eltérően az amerikai variánstól – a nehézipari nagytőke számára a háborús célok gerjesztette konjunktúra útján teremtett „köz munkákat”, ennyiben a náci állam „meghálálta” a nagytőke grandiózus támogatását.

A hitlerista állam tehát egyszerre védte meg és rendelte maga alá a német nagytőke pozícióit. A mesés profitok fejében a német nagytőke, mindenekelőtt a nehézipari nagytulajdonosok kitartóan pénzelték a náci hatalom intézményeit és „kalandjait”. A náci állam a maga kendőzetlen világuralmi törekvéseivel más népek javait, területeit erőszakkal, „vérrel és vassal” kívánta elrabolni. A náci Németország a tőke egyetemes felhalmozási folyamatának egyik központja volt,

míg a sztálini Szovjetunió gyakorlatilag kiszorult a világrendszerből, „önerős felhalmozásra” kényszerült. A szovjet állam a '30-as – '50-es években nem, vagy csak kis mértékben tudta finanszírozni vállalt szociális céljait, mert a felhalmozás lényegében csak a Szovjetunió mint állam fennmaradásának szükségleteit fedezte. Példának okáért Sztálin lakásépítési programját majd csak Hruscsov – és ő is csak részben – tudja megvalósítani a '60-as évek első felében.

Sztálin Hitlerrel ellentétben szinte az első pillanattól kénytelen volt elkonspirálni cselekedeteinek alapvető motívumait és konkrét tetteinek jelentékeny részét. Igaz, mindketten eszköz-jelleggel használták ideológiai nézeteiket, ám Sztálin e terén is kénytelen volt állandóan „konspirálni”, azaz elfedni azt aényt, hogy meghamisítja az eredeti ideológiai küldetést.

Sztálin – a hitlerista irracionalizmussal ellentétben – a marxizmus és az orosz forradalmi hagyomány racionalista szellemi hagyatékából állította össze a maga ideológiai amalgámját. Ennek alapvető téziséit azonban nem ő maga határozta meg, hiszen a rendszer hivatalos ideológiai legitimációja bizonyos mértékben korlátozta a vezért hivatalos megnyilatkozásaiban. (Sőt, alapvető ideológiai munkájáról, *A Leninizmus kérdéseivel*¹² kapcsolatban még a '20-as évek közepén felmerült, hogy nem autentikus anyag, hanem Kszenofontov, egy szovjet ideológus munkájának pusztá átvétele.) Sztálinnak mindig figyelemmel kellett lennie arra, hogy ő egy soknemzetiségű szociális mozgalom és állam vezéréként lép fel, amely mozgalom és állam végcélját az emberek közötti gazdasági és társadalmi egyenlőségben határozta meg. Bár Sztálin mindig konkrét lépéseihez „alkalmazta” az ideológiai-elméleti tételeket, gyakran kénytelen volt a legközönségesebb mindennapi tényeket is a szocialista végcélokkal közvetlenül összekapcsolni. Végül is a szovjet lakosságnak a végcélok iránti fogékonysága hatással volt magára a vezérre is. Így definiálódhatott minden új gyár mint egy lépés a szocializmus felé. A szocializmus sztálini fogalma egy technikai-gazdasági problémává redukálódott, amely végül is arra szolgált, hogy igazolja a személyi diktatúra hierarchisztikus rendszerét, elkendőzve azt, hogy a szocializmus valódi és eredeti jelentése éppenséggel egy nem hierarchisztikus társadalom koncepciójában rejtett.¹³ Kérdés persze, hogy bárki a helyében e tekintetben másképpen cselekedett volna-e; vagy: lehetett volna-e másképpen cselekednie?

Hitler élettér-„elmélete” a rablás mint öncél kifejeződése volt. Hitlernek nem kellett gyilkosságait és emberellenes bűneit elkonspirálni, ő is megőrizte mozgalmának, a nemzetszocializmusnak mint tömegmozgalomnak a sajátosságait,

12 Sztálin 1945.

13 Krausz – Szigeti 2007.

mely mozgalom alapján az antikapitalista „kommunizmus”, a német és az európai munkásmozgalom, valamint a működésképtelenné váló polgári demokrácia intézményeit tekintette fő ellenségének. Mindezt a fajelmélet tébolyult eszméivel igazolta. A népiirtás, az alsóbbrendű népek, mindenekelőtt a zsidók kiirtása szerepelt programjának élén. Sztálin éppenséggel a rendszer lényegéből fakadóan semmi hasonlóval nem léphetett volna fel. A Sztálin-korszak politikai gyilkosságai szemben álltak a rendszer céljaival és az 1924-es, illetve az 1936-os „sztálini” alkotmánnyal.

A két vezér funkciójának e radikális különbözőségéhez képest személyes pszichológiai tulajdonságaik másodrendű jelentőséggel bírnak cselekedeteik megértése szempontjából. Természetesen ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy alábecsülhető volna a történelem formálásában a „szubjektív tényező” szerepe. A „különbözőség” éppenséggel e „szerep” fontosságára hívja fel a figyelmet.

A legjelentősebb Hitler–Sztálin párhuzamos életrajz Alan Bullock nevéhez fűződik.¹⁴ A híres könyv (terjedelme jóval több, mint 1000 oldal) a két pszichikum közötti analógiát – egyebek mellett – abból a társadalomtörténeti tényből vezeti le, hogy mindkét történelmi személyiség marginális társadalmi pozícióból emelkedett ki, és mindketten kisebbségi komplexusokkal küszködtek. Ezek nagyon fontos tények, ám ki tagadhatná a Kaukázus és Ausztria eltérő kultúrkörei, a két mozgalom, a két célkitűzés, a két teljesen más nemzeti hagyomány és vallás stb. közötti történelmi különbségek meghatározó szerepét? Tehát minden „azonosság” mindig a különbözőség tükrében fogható csak fel, ami egyébként a két történelmi figura „küldetésében” oly’ világosan megmutatkozott. Sztálin esetében nem negligálható a személyes bosszúállás sokfelé ismert „hagyománya”, ahogyan azt több kutató hangsúlyozza, míg Hitler esetében sokkal „racionálisabb” alapon működik a gyilkosság. Végso soron az emberek ipari elpusztításának egész logikája – az első világháború tapasztalatainak tükrében ez jól látható – nem Oroszországban, hanem a fejlett centrumországokban, mindenekelőtt Németországban gyökeredzett. Sztálin „elkonspirált” leszámolásai döntően személyi-hatalmi okokból történtek az apparátusok között zajló harcok részeként, mely harcok tétje a források elosztása, a költségvetési javak megszerzéséért folyó küzdelem volt. Hitler számára az „élettér”, a népiirtás maga volt a cél.

A Lenin által emlegetett sztálini tulajdonságok („durvaság”, „kíméletlenség”, „szeszélyesség” stb.) nem csupán individuális tulajdonságok, hanem benne rejtettek az oroszországi mindennapi élet kultúrájában, amit jelképesen tükröz, hogy 1905-ig a csendőrség részéről a testi fenytés „törvényesnek” számított az egyszerű

14 BULLOCK 1991.

emberekkel szemben bármely városban vagy faluban. A személyi diktatúra sem volt működtethető ilyen típusú tulajdonságok nélkül. Alan Bullock joggal hangsúlyozza, hogy Hitler „durvasága” a német romantikában „kifinomult” vezérélyvel kapcsolódott össze. A saját hősiességébe szerelmes korlátlan individualizmus egyetemes kiterjedését reprezentálta. Sztálin „heroizmusa” bürokratikus és kollektivista eredetű, kultusza elválaszthatatlan a falusi hagyománytól és az apparátusok modern városi propagandájától.

A szovjet vezér – ha a „nagy ügyről” volt szó – általában többes számban beszélt. Hitler szinte kizárólag egyes számban. Sztálin mindig „a nép, a munkásosztály fiaként” jelent meg, s a lakosság ezen csoportjai ünnepelték őt a propagandafilmeken és a valóságban egyaránt. Némely ünnepi alkalmakkor még munkásasszonyok is megölelhatték és megcsókolhatták a szeretett vezért. Hitler-től eltérően nemigen ünnepeltette magát katonákkal, bár maga is előszeretettel mutatkozik híresen egyszerű uniformisban, és a háború után ünnepi alkalmak során szívesen feszített a marsall-egyenruhában a nagy parádékon.

Sztálin tudatosan formálta meg azt a képet önmagáról, hogy ő a „lenini szelénység” örököse. 1931. december 13-án Emil Ludwig (1881–1948) német írónak adott interjújában a Nagy Péter és közte vont párhuzamra reagálva így vélekedett:

„Péter nagyon sokat tett azért, hogy a földesurak és a kereskedők nemzeti államát megeremtse és megerősítse. De azt is meg kell mondani, hogy mindez [...] a jobbágyparasztság rovására történt. Ami engem illet, én Lenin tanítványa vagyok, s célom az, hogy méltó tanítványa legyek. A feladat, amelynek életemet szentelem, egy másik osztály felemelése, a munkásosztályé. Ez a feladat nem egy akárminő nemzeti állam, hanem a szocialista állam erősítése, vagyis egy nemzetközi államé, és ennek az államnak bármi erősítése egyben hozzájárul az egész nemzetközi munkásosztály erősítéséhez. Látja tehát, hogy az Ön párhuzama nem találó.”¹⁵

Sztálin tehát nem vezérként népszerűsítette magát, azt meghagyta a propagandistáinak. Valójában a hitlerizmussal ellentétben a történelmi bolsevizmusban a vezérély nincs jelen, sőt, idegen annak szellemétől. Leninnek gyakorlatilag nem volt pártfunkciója. Hitler nem hivatalnok, ő messiás szónok. Hitler vezéri szerepe, küldetése a német romantikában gyökerezett, Sztáliné – mint említettem – az orosz autokrata, önkényuralmi hagyományban és a városi pártbürokrácia újszülött „modernitásában”.

15 Sztálin 1951: 109–110.

Sztálin a maga hivatalnoki kollektivizmusával nyitott tereken semmiféle szónoki teljesítményt nem tudott nyújtani. A forradalmi periódus klasszikus szónoka Trockij volt, és részben Zinovjev. Sztálin csak zárt térben és szervezett hallgatóság előtt tudta érvényre juttatni a maga karizmáját, amelyet ideológiailag a „nép szolgálata” és az „igazságos atya” imázsa támasztott alá. Ennek egyik „klasszikus” példája lehet az a beszéde, amelyet éppen a terror csúcspontján, 1937. december 11-én mondott el a Bolsojban. Az alkalom is igazán tipikusnak mondható: Sztálin képviselőjelöltségéről volt szó, stílszerűen Moszkva „Sztálin” nevű kerületében. Sztálin célja az volt, hogy önmagáról mondjon valamit a gyűlés sok száz ünneplő, tapsoló, rajongó, éljenző résztvevője előtt, hogy megköszönje a bizalmat egyes szám harmadik személyben – ami szintén szokása volt – kidomborítva ezzel, hogy ő is csak egy a sok párttag közül:

„Én tudom, hogy a bizalom mit jelent. A bizalom a többihez járuló új felelősséget ró rám. De hiszen mi, bolsevikok nem szoktuk a felelősséget magunktól áthárítani. Én szívesen vállalom. A magam részéről, elvtársak, biztosítani akarnám Önöket, hogy bátran rábízhatjuk magukat Sztálin elvtársra. (*Viharos, szűnni nem akaró ováció. Kiáltás a teremben: »Mi pedig valamennyien Sztálin mögött állunk!«*) Számíthatnak rá, hogy Sztálin elvtárs eleget tud tenni a néppel szemben (*taps*), a munkásosztállyal szemben (*taps*), az értelmiséggel szemben (*taps*) vállalt kötelezettségeinek.”

Beszéde további részében pedig azt bizonygatta, hogy a világon a legdemokratikusabb választások a Szovjetunióban vannak.

Kétségtelen, hogy a két világháború között a diktátorok és a „polgári demokráciák” vezető figurái is már tudatában voltak annak a ténynek, hogy a lakosság óriási többsége szinte bármilyen feladatra mozgósítható megfelelő lelki-politikai ráhatás nyomán, amiben a vezérnek igen-igen fontos szerep jut. Erre a tapasztalatra mindenekelőtt az első világháború során juthattak, hiszen a katonák milliói (rokonai támogatásával), létérekeikkel ellentétben, dalolva vonultak a háborús vérfürdőbe. Hitler helyzetét a háborús vereség következtében kialakult tömeges és fóbias nacionalizmus könnyítette meg, Sztálin diktátori funkcióját egy más természetű tömegélmény határozta meg: a „*nagy nemzeti teljesítmény*”, ami egy birodalomnyi nép (nagy és kis népek sokasága) számára a történelemben először vált átélhetővé. Sztálin „kultúrateremtő” mezben is megjelenhetett. A náciizmusnak ellenben nem volt progresszív kulturális öröksége, nem volt Solohovjuk és Babelük, Petrov-Vodkinjuk és Rodcsenkójuk, Ejzenstejnük és Ehrenburgjuk, nem volt Sosztakovicsuk, Szvjatoszlav Richterjük és Dávid Ojsztrahjuk sem. A náciizmus egyáltalán

nem rendelkezett autentikus kulturális teljesítménnyel, hacsak a pusztítást nem tekintjük annak.

Hitlernek nem kellett ellenséget kitalálnia, mert a gazdaságot, legalábbis a termelési folyamatot nem elsősorban a politikai kényszer, hanem a profit kíméletlen logikája szabályozta. Ez nem jelenti azt, hogy a munkaerő közvetlen politikai ellenőrzését ne tartotta volna fontosnak, de elvált a munkahelyek politikai és üzemgazdasági irányítása. A Gestapo – a nyílt rabszolgamunkától eltekintve – a gyárak termelési kérdésébe nemigen szólt bele. Az „ellenségkeresés” sztálini politikája valami mást takart.

A sors iróniája és a helyzet kétértelműségét jól érzékeltető tény, hogy miközben az orvosfóbia a csúcspontjához közeledett, Ilja Ehrenburg „Sztálin kedvence” 1953. január 27-én a Nemzetközi Sztálin-díj átvételekor azt jelentette ki ország-világ előtt:

„Bármilyen nemzetisége, bármilyen származása legyen is egyik vagy másik szovjet embernek, mindenekelőtt hazájának patriótája, és minden valódi internacionalista ellenfele mindenfajta faji és nemzetiségi diszkriminációnak, és a népek testvériségének féltő védelmezője.”

Ezt követően pedig Ehrenburg figyelmeztette Sztálint, hogy a zsidó értelmiségiek egy csoportjának (D. Zaslavszkij a *Pravdától*, I. Minc történész, M. Mityin filozófus és mások) kezdeményezése egy politikai hűségnyilatkozat megtételére tökéletesen elhibázott lépés, nemzetközi összefüggésben igen rossz hatást kelthet.

Ez gyakorlatilag az antiszemita tendencia beismerése lett volna, másfelől pedig néhány „túllihegő” zsidó a maga „hűségnyilatkozatával” még súlyosbította volna a dolgot olyan látszattal, mintha a szovjet zsidóság tényleg valamiféle nacionalista elhajlásban lenne bűnös. Az ellenségkeresés még a Sztálint gyógyító orvosok körében is fellobbant nem sokkal a „Generalisszimusz” halála előtt, ami egyúttal rávilágít arra is, hogy az antiszemitizmus népiértó hitleri formája nem vethető egybe az „elkonspirált” szovjetunióbeli apparátusi antiszemitizmussal. Sztálin a zsidó orvosok perével és a Zsidó Antifasiszta Bizottság likvidálásával meg akarta büntetni magát Izraelt is, amely időközben amerikai szövetségessé vált. Sztálin 1953. március 5-i halála pontot tett ugyan az orvosper végére, de mindez kétségtelenül újabb szégyenfoltot ejtett Sztálin történelmi teljesítményén.

Sztálin személyiségének megítélése sokban függ attól, hogy mely „pszichológiai iskola” álláspontját fogadja el a történész elemzése során. Ugyanis bizonyos szempontok alapján mindkét figurát paranoiásnak szokás tekinteni. Sztálin esetében ezt mindenekelőtt az *ellenségkeresés* „tébolyult” kampányaiban találják meg. Márpedig

mindkét diktátornak jelentős számú ellensége volt. Sztálin számára az *ellenség* meghatározása racionálisabb alapokon nyugodott, mint Hitler faji ellenségei. Joszif Visszarionovics ugyanis a „fő” ellenségek két világos kategóriáját különítette el. Az egyik csoport, aki ellenezte a kollektivizálást (valóban száz- és százezrek fordultak vele szembe), ezek voltak a kor összefoglaló politikai terminológiájával élve a *kulákok*, az ellenségeinek másik csoportja, az „ötödik hadoszlop”, amelyik pedig saját táborán belül „kárttevő módjára aláásta” vagy ellenezte politikáját és korlátlan diktátori ambícióit. E második kategóriába tartoztak Sztálin személyes ellenségei, akiket nemritkán családotól irtatott ki. Ám itt sem paranoid jelenségről van szó, hanem arról, hogy a *potenciális* ellenségeitől is megszabaduljon. Sztálin ugyanis csak *barát* és *ellenség* kategóriájában tudott gondolkodni, hiszen az „ostromlott erődben” nem szokás más erkölcsöt előnyben részesíteni. A háború után, élete végén az *ellenségre* azonban kétségtelenül kóros vonásokra utal Sztálin pszichéjében. Említettük, paranoiás jellegzetességek mutatkoztak meg például az orvosper előkészítésének periódusában. Minden általam ismert dokumentum azonban arra utal, hogy Sztálin a maga döntéseinek pontosan tudatában volt, függetlenül attól, hogy kiegyensúlyozatlan személyisége tovább rontotta szélsőséges döntéseinek emberellenes hatásait, míg a köz szempontjából helyes döntés erőszakos átvitele a diktatórikus eljárás hatékonyságát látszott igazolni. A háborús időkben különösen megerősödött ez a látszat.

Vajon mindazok a „demokratikus” politikusok, akik tudatos döntéssel embermilliókat küldtek a biztos halálba, vagy éppenséggel milliókat ítélnék éhhalálra, mind örülteknek tekinthetők? Akkor minden háborúra való felszólítás csak örült személyiségtől származhat, kezdve az első világháborútól az amerikaiak vietnami háborúján át, mondjuk, a '90-es évek délszláv háborújáig és tovább. Eric Hobsbawm *A szélsőségek kora* című művében a 20. század talán legdöntőbb vonásának tekinti a tömeges, iparszerű erőszak, a népirtás mindennapi jelenséggé válását.¹⁶ Hitler paranoid személyiségvonásai is legfeljebb a „szerzett” betegség következményeként értelmezhetők, alapvető döntései szintén nem vezethetők le paranoiás megbetegedésből. Mai szemmel nézve az igazi probléma nem az, hogy ilyen személyiségek hatalomra juthattak, hanem az, hogy onnan semmilyen szervezett erő nem kívánta vagy nem tudta eltávolítani őket. És ismét visszatértünk a rendszer kérdéséhez, azokhoz az emberekhez és intézményekhez, amelyek a „paranoid vezér” számára az ideológiai, politikai és szervezeti-intézményi feltételeket megteremtették, és nap mint nap újratermelték.

16 HOBBSAWM 1999.

Sztálin – ellentétben Hitlerrel, akit a valódi tudományok nem érdekeltek – nagyon adott arra, hogy a társadalomtudományokban kompetens, sőt, alkotó teoretikusként, újítóként tűnjön föl. A bolsevizmustól egyébként sem volt idegen a tudomány egyfajta fetisizálása. Nem szabad elfelejteni, hogy a szovjet vezető a marxista ideológia alapkérdéseiben tájékozott, sőt, igen felkészült ember volt. Sztálin könyvtárát átvizsgálva arra a következtetésre juthat a kutató, hogy az első titkár nemcsak sokat és sokfélét olvasott, hanem hogy meglepő alapossgággal gondolta át az olvasottakat. Vastagon, piros vagy kék ceruzával húzta alá a számára problémát jelentő vagy érdekes gondolatokat, sőt, egész passzusokat, és a lap szélén gyakran epés megjegyzéseket tett. Még esküdt ellenségének, Trockijnak is pozitívan ítélte meg egy-egy megjegyzését. Ez azt is mutatja, hogy pontosan tudta, Trockij politikai tévedései ellenére sem csak azokat a képtelenségeket állította, melyeket éppen maga Sztálin adott manipulatív módon a szájába. De hát a politika és az elmélet logikája eltérő jellegzetességekkel rendelkezik. Ezzel Sztálin igazán tisztában volt. Trockij 1924-ben publikált *Kelet és Nyugat – A világpolitika és a világforradalom perspektívái* című könyvének előszavát olvasva, Sztálin hosszan aláhúzta Trockij fejtegetését, amely a forradalmi folyamat centrumának „Keletre való áthelyezéséről” elmélkedett. A lap szélén ezt a megjegyzést tette: „Hülye! A Szovjetunió létezése esetén a centrum nem lehet Keleten.” Egyébként egész életében élénken foglalkoztatták elméleti elemzések a geopolitikai összefüggésekről, a nagyhatalmak között folyó érdekharcokról. Pártdokumentumoktól történeti munkákig, sőt, a szépirodalomig mindent olvasott. Mint Alan Bullock igen helyesen megjegyezte: „Az ideológia számított Hitlernek, ám nem volt önálló téma a náci pártban. A többség hajlott arra, hogy azt mondja, »Hitler a mi ideológiánk«...”

A Szovjetunió Kommunista Pártjában az ideológiának egészen más hagyománya és szerepe volt. Sztálin a nyelvtudománytól a filozófián át a közgazdaságtanig többé-kevésbé önálló elméleti álláspontot alakított ki. A „modern tudományosság” kereteit is ő definiálta, amibe belefért a filozófia, a „pártos” történelemtudomány, a közgazdaságtan, de nem fért bele például a kibernetika és a „formalizmus” esztétikája, azokat mint „burzsoá áltudományokat” tartotta számon. Természetesen a tudományokba való közvetlen beleszólása mindig politikai célokat követett, szaktudományos felfedezéseket sohasem tett. Jellemző volt a nyelvtudományba való beavatkozása, amikor a nyelvészek szakmai közössége kespénznek vette Sztálin állásfoglalását a Nyikolaj Marr (1864–1934) nyelvészeti hagyatéka körül kibontakozott vitában. Sztálinnak különösen népszerűvé vált az a meghatározása, hogy a nyelv felépítményi jelenség. Amikor a botcsinálta biológust, Trofim Liszenkót (1898–1976) védelmébe vette, nyilvánvalóan szintén hatalmi-káderpolitikai

megfontolások játszották a döntő szerepet.¹⁷ Ugyanakkor képes volt a szovjet-unióbeli vitákat össznemzeti méretekben is megítélni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy maga is gazdasági reformokon törte a fejét, még élete végén is. Persze a reform lényegét nem a bürokrácia és az uralmi elitk privilegiumainak korlátozásában gondolta el, nem is a termelési folyamat demokratizálását tűzte napirendre. Ehelyett 1951-ben egy közgazdasági tankönyvvita összefoglalójául írt könyvecskéjében felvázolta az „államszocializmusának” piaccal való kiegészítését (a „piacszocializmus” lényegi előfutáraként), amely közgazdászok egész generációinak gondolkodását – így vagy úgy, de – befolyásolta.¹⁸ Az elméleti gondolkodás egy szerényebb szintjén felvetette a piacgazdaság és az állami gazdaság összekapcsolásának problémáját. Képes volt tanulni, az ismert korlátokkal, ám utolsó lehetéig meg akarta őrizni a személyi diktatúrát mint a „szocializmus” működésének alapvető feltételét.

Sztálin élete utolsó fázisában is önmagát az egész emberiség „megváltójaként” képzelte el, s írók, festők, ideológusok egész hada úgy is ábrázolta. Közismert: a kommunizmus elvben – mint marxista elméleti célkitűzés – az állami kizsákmányolás sztálini rendszeréből a *közvetlen* demokrácia, a társadalmi önkormányzás irányába kínált „kiutat”. Ám Sztálin a társadalmi, anyagi és kulturális-politikai egyenlőség megvalósítását mindig az állam tetteként gondolta el. Hitler számára is az állam volt céljai megvalósításának legfontosabb eszköze, de a náci jövőígéret megmaradt a magántőke, a magántulajdon alapján, amit a német felsőbbrendűség, a világuralom és a faji mítosz ideológiájával támasztott alá. Hitler köntörfalazás nélkül meghirdette, hogy a világ népeit aláveti az „uralkodásra képes fajnak”. Sztálin a személyi diktatúra valóságos természetét a forradalmi ideológia képmutató propagandájával leplezte el. A diktátor Sztálin kizárólag mint következetes demokrata jelent meg a közvélemény előtt, aki harcban áll a „bürokratikus kinövésekkel”. A náciizmusnak viszont nem volt mit elkonspirálnia. A zsidók fizikai kiirtását is csak taktikai okokból leplezte, hiszen a hivatalos dokumentumok – még ha virágnyelven is – tartalmazták a zsidó nép megsemmisítését mint „végső megoldás”-t. A hitlerizmus tehát totális gyarmatosítás, a gazdasági és politikai világuralomért folyó kendőzetlen harc. Ennek filozófiája a fajelmélet, és ennek eszköze a náci állam. Sztálin éppen ellenkezőleg, a világ népeinek, a dolgozó osztályok felszabadítását ígerte a tőke elnyomása alól.

Sztálin önképe és a társadalom igen jelentős részében róla megformálódott képe nem álltak messze egymástól a Nagy Honvédő Háború győzelmes befejezése

17 HAVAS 2002.

18 SZTÁLIN 1952.

után. A forradalmi hit és lelkesedés a Sztálin iránti – szinte vallásos – rajongásban is kifejeződött. Ez természetesen manipulált és megrendezett volt, de a kultusz azért lehetett intenzív és meglehetősen tartós, mert viszonylag stabil történelmi talapzattal rendelkezett. Az éhezést, a nehézségeket sokan azért is viselték heroikus erőfeszítésekkel, mert úgy vélekedtek, hogy a rendszer jó, csak a bűnösök miatt vannak igazságtalanságok, és Sztálin maga nem is tud a terrorról. Ez hihető is volt, ha a Szovjetunió óriási kiterjedésére gondolunk. Ki tudhatta, hogy Zinovjev letartóztatása és egy távoli falu parasztjainak letartóztatása között belső összefüggés létezik? Ráadásul a lakosságon belül is folytak harcok a különböző visszaélések ellen, de magával a rendszerrel szemben semmiféle céltudatos, szervezett társadalmi mozgalom nem bontakozott ki. Nem ritkán maguk a dolgozók széles csoportjai kezdeményezték a hibák, tévedések elkövetőinek leleplezését és megbüntetését.¹⁹

Hitler bukásával a náciizmus végérvényesen a történelem szemétdombjára került, míg a szocializmus gondolköre és kultúrája a sztálini bűnök, sőt, a Szovjetunió összeomlása ellenére is sokakat ma is egy jobb, humanisztikusabb világ lehetőségével kecsegtet.

Források

SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics (1945): *A leninizmus kérdései*. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva.

SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics (1951): Beszélgetés Emil Ludwig német íróval, 1931. december 13. In: *I. V. Sztálin művei*, XIII. kötet. 109–130.

SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics (1952): *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest.

Hivatkozott irodalom

BARTHA Eszter (2013): Történetírás és ideológia: Vita a totalitarizmusról. *Múltunk*, 58. (3). 6–38.

BULLOCK, Alan (1991): *Hitler and Sztalin: Parallel Lives*. Harper Collins, London.

DEUTSCHER, Isaac (1990): *Sztálin. Politikai életrajz* (ford. M. Nagy Miklós). Európa, Budapest.

19 Vesd össze: GOLDMAN 2007; GOLDMAN 2011.

- Eszmélet* (2016): A Mau Mau-felkelés Kenyában és a brit gyarmati terror. Caroline Macy Elkins tanúvallomása Ndiku Mutua és négy társának a Külügy- és Nemzetközösségi Minisztérium elleni perében. *Eszmélet* 111. 184–205.
- Forbes.ru* (2010): Иосиф Сталин как управленец. *Forbes.ru* (2010. március 26.) <https://www.forbes.ru/interview/47109-prestupnyi-diletantizm> (*Letöltés ideje: 2024. december 9.*)
- FURR, Grover (2019): *Stalin: Waiting for... the Truth!* Red Star Publishers, New York.
- GOLDMAN, Wendy Z. (2007): *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression.* Cambridge University Press, New York.
- HAVAS Ferenc (2002): *A marizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány.* Tinta Kiadó, Budapest.
- ХЛЕВНЮК, Олег (2015): *Сталин. Жизнь одного вождя. Издание второе, репринтное и перепечатанное.* Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва.
- HOBSBAWM, Eric J. (1999): *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története* (ford. Baráth Katalin). Pannonica, Budapest.
- KOTKIN, Stephen (2025): *Sztálin – A hatalom paradoxonai (1878–1928)* (ford. Szalai Miklós). Századvég, Budapest.
- KRAUSZ Tamás – SZIGETI Péter (szerk.) (2007): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok.* L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- KRAUSZ Tamás (2021): GULAG és Auschwitz, avagy az összehasonlító elemzés értelme és funkciója. In: KRAUSZ Tamás: *Történetírás és emlékezetpolitika.* Russica Pannonica, Budapest. 269–297.
- MEDVEDEV, Roy A. (1989): *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism.* Columbia University Press, New York. [Eredeti megjelenés: *К суду истории*, 1969.]
- NIEDERHAUSER Emil (1962): *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORMOS Mária – KRAUSZ Tamás (1999): *Hitler – Sztálin.* Pannonica, Budapest.
- TUCKER, Robert C. (2006): *Sztálin: 1879–1929. A forradalmár* (ford. Fazekas István). Szukits Kiadó, Szeged.
- GOLDMAN, Wendy Z. (2011): *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia.* Cambridge University Press, New York.

**A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR
EGYETEMES TÖRTÉNETÉBŐL –
*A RUSZTÓL A RZECZPOSPOLITÁIG***

A Rusz „megkeresztelése” és az írásbeliség kezdetei

IGARI LÉNA

Dr. Igari Léna PhD – óraadó, kutatási asszisztens (ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék; Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Kabinet és Könyvtár). E-mail: igari.lena@btk.elte.hu

Absztrakt

A szláv nyelvű írásbeliség története Cirillel és Metóddal kezdődik, azonban első írott emlékeink csak jóval későbbre datált szövegekből maradtak fenn. Tulajdonképpen attól a korszaktól kezdődően vannak óorosz vagy egyházi szláv írott nyelvi emlékeink (és ezek jelentős részben bibliai, egyházi szövegek fordításai, vagy azokra alapuló, azokból kompliláló történetírói művek) amikortól a történetírói hagyomány szerint a Rusz 988-ban „megkeresztelkedett” – Vlagyimir fejedelem vezetésével és parancsára. Ugyanakkor az ószláv krónikákon kívüli (például görög, arab és perzsa) szövegek arról tanúskodnak, hogy már az első térítői missziók után is maradhatott egyházmegye a Rusz területén. Az alábbiakban a Rusz első említéseiről szóló szövegekből kívánom bemutatni a kereszténység helyzetét a térségben, és rámutatni arra, hogy a „hivatalos”, 988-ban történt vallásválasztást megelőzően is jelen voltak a keresztény felekezetek a Kijevi Rusz területén.

KULCSSZAVAK: *Kijevi Rusz, kereszténység, Cirill és Metód*

The “Christening” of Rus and the beginnings of literacy

Dr. Léna Igari PhD – Lecturer, Research Assistant
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics; Research and Methodological Centre for Russian Studies).
E-mail: igari.lena@btk.elte.hu

Abstract

The history of Slavic literacy begins with Cyril and Methodius, but the earliest preserved written records in Old Slavonic date from much later periods. In fact, records of Old Russian or Ecclesiastical Slavonic writing appear only after the traditionally accepted date of the Christianization of Rus in 988, under the leadership of Prince Vladimir. However, numerous sources in Greek, Arabic, Persian, and Latin attest to the existence of a diocese in the territory of Rus shortly after the first mission of the brothers – or even earlier. In the following discussion, drawing on texts that contain the earliest mentions of Rus, I aim to present the situation of Christianity in the region and highlight that Christian communities were already present in Kievan Rus before its “official” adoption of Christianity.

KEYWORDS: *Kievan Rus, Christianity, Cyril and Methodius*

Lássuk mindenekelőtt, mit mond a Kijevi Rusz első krónikája, a *Régmúlt idők elbeszélése* (PVL)¹. Vlagyimir fejedelem Korszuny (azaz Herszon) ostroma idején megbetegedett, és a bizánci császár hűgának jóslatára alapozva, állapota javulását a megkeresztelkedéstől remélte. Ekképpen vélekedett:

„Ha ez tényleg bekövetkezik, akkor valóban nagy a keresztények Istene. És megparancsolta, hogy kereszteljék meg. A korszunyi püspök a császári papokkal meg is keresztelte Vlagyimirt. És mihelyt a kezét ráhelyezte, Vlagyimir nyomban visszanyerte a látását. Vlagyimir pedig, megérezvén hirtelen meggyógyulását, így dicsőítette az Istent: »Most ismertem meg az igaz Istent.« Ezt látva druzsinája, közülük sokan megkeresztelkedtek.

1 Oroszul: *Poveszty Vremennih Let* (Повесть временных лет), ezért elterjedt rövidítése: PVL (ПВЛ).

Vlagyimir Szent Vaszilij templomában keresztelkedett meg, és ez a templom Korszuny városának a közepén található, ahol a korszunyiak a piacot tartják; Vlagyimir palotája a templom mellett mind a mai napig megtalálható, a császárlány palotája pedig az oltár mögött van. Vlagyimir megkeresztelkedése után Annát elővezették a házasságkötésre. Ám akik nem tudják az igazságot, azt mondják, hogy Vlagyimir Kijevben keresztelkedett meg, mások pedig azt, hogy Vasziljevben [v Vasileve], megint mások pedig másképpen mondják.”²

Magának a krónikásnak a tanúsága szerint is van némi bizonytalanság abban a tekintetben, hogy hol és milyen körülmények között történt a kereszténység felvétele, majd a Rusz megkeresztelése, azaz maga a krónika is rámutat a történet többféle olvasata között rejlő ellentmondásokra.³

Azonban az ellentmondások feloldásánál is érdekesebb kérdés, hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy a Rusz Fótiosz pátriárkánál említett első megkeresztelést – mely mintegy 120 évvel korábbra tehető a fentebb leírtnál – a krónikás nem tartotta elég jelentős eseménynek, hogy kitérjen rá.

Tekintsük tehát végig azokat az ismertebb, nem ószláv nyelvű forrásokban felkelhető értesüléseket, amelyek a kereszténység felvételét írják meg.

A Rusz (vagy ahogy a levélben szerepel – Rósz) megkereszteléséről szóló egyik első híradás (a vitatottabb 843-as említést most nem elemzem⁴) Fótiosz pátriárka enciklikájában található (867), amelyet I. Miklós pápával történt konfliktusa (863) kapcsán küldött a keleti egyházak vezetőinek; az alábbiakban idézett szakaszt éppen az alexandriai egyházfőnek.⁵

„[...] Mert most, hogy elűztük a gonoszságot és megerősítettük a jámborságot, jó reményeket táplálunk, hogy a közelmúltban megvilágosodott bolgárok seregét visszavezetjük Krisztusba a nekik adott hitben. Mert nemcsak ez a nép változtatta meg korábbi gonoszságát Krisztusba vetett hitre, hanem még a sokak számára vadságáról és sokszoros vérontásairól elhíresült nép, a Rósz – az a bizonyos, akik rabszolgává tették a körülöttük élőket, majd ezen felfuvalkodva, magára a Római Birodalomra emeltek kezét! Most azonban ők is a pogány és istentelen hitet, amelyben korábban éltek, a keresztények tiszta és valódi vallására cserélték, saját magukat helyezve

2 *Régmúlt idők elbeszélése* 2015: 91.

3 *Régmúlt idők elbeszélése* 2015: 90–95.; továbbá lásd: 28.

4 Кузенков 2003: 5.

5 Джаксон – Коновалова – Подосинов 2022: 132.

szeretettel alattvalók és vendégszerető emberek helyzetébe a múltban elkövetett rablások és ellenünk való támadások helyett.”

Mindezek után pedig részletezi a keresztény hitgyakorlat átvételét és az egyház-szervezet kiépülésének alapjait is:

„S ugyanakkor szenvedélyes hitvágyuk és buzgóságuk annyira fellángolt (Ahogy Pál felkiált: Áldott az Isten mindörökké!), hogy püspököt és pástort fogadtak magukhoz, és nagy buzgalommal és szorgalommal fogadják a keresztény szertartásokat. Ily módon az emberszerető Isten kegyelméből, aki azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön és elnyerje az igazság megismerését, régi hiedelmeik megváltoznak, és elfogadják a keresztény hitet.”⁶

Az idézett enciklika-részlet a ruszok Bizánc elleni 860-as hadjáratára utal, melyről szintén Fótiosz pátriárkától értesülünk, az ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΘΟΔΟΝ ΤΩΝ ΡΩΣ (Βεσседа на нашествоуе Россов, *A ruszok betöréséről*) címmel fennmaradt homíliából. Emellett I. Baszileosz császár (867–886) életrajza szintén említi, hogy uralkodása idején lettek keresztények a „rószok”.⁷ Az Athosz-hegyi Iviron kolostor irattárában található, 16. századra datált kézirat leírásában, mely Makedónosz (860–866) uralkodásáról szól, az alábbi legendát olvashatjuk:

„Makedónosz Baszileosz uralkodásának idején hitre jutottak a rószok. Bár megígérték a királynak, hogy megkeresztelkednek, mégis jelet akartak látni. Amikor a király odaküldte a püspököt, megparancsolták neki, hogy dobja tűzbe az evangéliumot. Ő, milyen csodálatosak a tetteid, Uram! A tüzet meggyújtották. A király az ég felé emelte a kezét, ránézett és így szólt: »Mutasd meg a nevedet, Uram Krisztus!« A szent evangéliumot tűzbe tették, és miután egy ideig a lángokban volt, teljesen sértetlenül húzták ki. A barbárok, akik ezt látták, féltek; ezért mindenki megkeresztelkedett.”⁸

Amennyiben a források értesüléseit összhangba hozzuk az óorosz krónikaszövegekkel, megállapíthatjuk, hogy már valamikor a 860-as, Konstantinápoly ellen indított támadás és a 867-re datált enciklika között folyhatott eredményes missziós munka a ruszok között, melynek gyümölcse néhány egyházmegye megalakulása

6 ПАТРИАРХ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИЙ ФОТИЙ 1882: 414–443. (Saját fordítás – I. L.)

7 МЕЛЬНИКОВА 2003: 104–105.

8 LAMPROS 1917.

lett; jóllehet a PVL egyáltalán nem tesz említést sem ezekről, sem pedig a kereszténység elterjedéséről a ruszok lakta térségben. Ugyanakkor azt a 862-re tehető eseményt már a PVL is leírja, amikor Rasztizsláv, Nagy-Morvaország fejedelme a bizánci császárhoz fordult misszionáriusokért, akiknek révén később a kereszténység tanai szláv nyelven eljuthattak a ruszok által lakott térségbe.

A PVL-ben szereplő leírás, amelyben tanítóért küldenek a szláv fejedelmek, feltűnően összecseng a „varég behívás” szüzséjével: Rasztizsláv, Szvjatopolk és Kocel követséget küldtek III. Mihály (Mikhaél) császárhoz a következő szavakkal:

„Bár földünk megkeresztelkedett, de nincs tanítónk, aki oktatna és tanítana bennünket.”⁹

Ez a motívum emlékezetesen hasonló formában jelenik meg a 862. év bejegyzésénél is, ahol a finnugor és szláv törzsek kéri fel a varégokat az uralkodásra a következő indoklással:

„Földünk gazdag és nagy, de nincs benne rend. Jertek, legyetek a fejedelmünk és uralkodjatok rajtunk.”¹⁰

A két jelenet – melyek, véleményem szerint, nem történeti eseményeket rögzítenek, hanem toposzszerű narratív sémák – nem csupán formai hasonlóságot mutatnak, hanem mélyebb szerkezeti párhuzamot is. Mindkét elbeszélés identitásképző minta: az egyik a politikai, a másik a vallási önmeghatározás kereteit rajzolja meg. A tanulság pedig mindkét esetben az, hogy a hatalom – legyen az világi vagy egyházi természetű – meghívásra érkezik, nem pedig kényszer vagy hódítás révén, és az isteni gondviselés megnyilvánulásaként értelmezhető.

A PVL tanúsága szerint a krónikás Nyesztor 866-ra teszi a ruszok – feltehetőleg Aszkold és Dir vezetésével indult – Róma elleni hadjáratát; azaz a görög forráshoz képest 6 évvel későbbre. A bolgárok megkeresztelését pedig két helyen is megemlíti a szöveg: 858-ban III. Mikhaél császár hadjárata során, majd a 869. évnél – itt azonban az előzmények és a körülmények említése nélkül. A történetírói hagyomány ugyanakkor a bolgárok megkeresztelését 864/865-re teszi.¹¹

A krónika datálását többek között ezek miatt is érdemes fenntartással kezelni, hiszen az évszámok csak jóval a szöveg rögzítését követően kerültek feltüntetésre.

9 *Régmúlt idők elbeszélése* 2015: 36. Vesd össze: LAMPROS 1917: 31.

10 *Régmúlt idők elbeszélése* 2015: 31.

11 *Régmúlt idők elbeszélése* 2015: 28.

Azt ugyanakkor leszögezhetjük, hogy a 860-as években több-kevesebb eredménnyel végződő missziós tevékenység folyhatott azon a területen, mely később a Kijevi Rusz elnevezést kapta, s melynek feltételezhetően – Golubinszkij egyháztörténész véleményére alapozva – a tmutarakanyi (vagy tamatarchi) eparchia is része lett,¹² a mai Krasznodari járás területén, a Kubány folyó partján. A 10. század negyvenes éveiben ide helyezhették át a zikh egyházmegyéjét, a görög főpapok pedig érseki rangot kaptak a városban.¹³

Vlagyimir fejedelem 988–989-es tavriai hadjárata kapcsán ez az egykor feltehetőleg kazár fennhatóság alatt lévő, soknemzetiségű erőd az óorosz állam protektorátusa alá került. Ettől az időtől kezdve a várost, amely a PVL-ben Tmutarakany név alatt szerepel, a kijevi nagyfejedelemtől küldött „namesztnyik” (fejedelmi helytartó) irányította: Vlagyimir a fiát, Msztyszlavot helyezte ide.¹⁴

Cshaidze – Vasziljevét és Kuznyecovot idézve – arról ír, hogy Filozófus Leó császár (876–911) *A konstantinápolyi pátriárka alá tartozó metropolitai egyházak rendjéről* szóló oklevelében Herszon a 19. helyen, a Boszporusz érseksége a 29., Tamatarchi (azaz tmutarakanyi) a 39., a Gót a 44. helyen szerepel, míg a 45. helyen a Szugdei, a 46. helyen Full, a 60. helyen Rusz, a 61. helyen pedig Alania egyháza található.¹⁵ A felsorolásnak érdekessége, hogy külön szerepel benne a Rusz egyházmegyéje, csaknem egy évszázaddal a vlagyimiri megkeresztelés előtt, továbbá jelen van a felsorolásban külön a tamatarchi egyházmegye is.

Petruhin a kazár elem kulturális-vallási-politikai befolyására mutat rá a Kijevi Rusz korai évszázadaiban, kiemelve, hogy a fejedelmek egészen Bölcs Jaroszlávig, azaz a 11. századig igényt tartottak a kazár birodalmi kagán címre.¹⁶ A kora középkori Tmutarakany – amint arra Petruhin, Cshaidze tanulmányaira hivatkozva, utal – nem a pogány szinkretizmus forrása volt a Ruszban, hanem épp ellenkezőleg, a kazárok fennhatósága alatt túlnyomórészt görög és jobbra keresztény vallású város lehetett.¹⁷

További kutatásokat igényelne, de talán nem valóságtól elrugaszkodott a feltételezés, hogy a Tmutarakanyban létrejött eparchia esetleg nem is a bizánci térítői tevékenység, az örmény egyház „leánya” lehet. Ezen feltételezés megalapozásaként az alábbiakban tekintsünk át még néhány keleti forrást a ruszok kereszténnyé válásáról. Elsőként Ibn Hordadbeh perzsa utazó feljegyzését az *Utak és tartományok*

12 Кулаковский 1898: 173–202.

13 Чхайдзе 2008: 295.

14 *Régmúlt idők elbeszélése* 2015: 97.

15 Чхайдзе 2008: 293.

16 *A normannkérdés az orosz történelemben* 2009: 15.

17 Петрухин 2014: 377.

könyvéből, mely szerint a szlávok nemébe tartozó ruszok, akik magukat „kereszténynek állítják”, a bizánci uralkodónak (Róm ura) tizedet, Bagdadnak pedig dzsizjét fizetnek, ami alacsonyabb összegű, mint a pogányokra kivetett adók.¹⁸ Ibn Hordadbeh könyve 820 és 880 között keletkezett, és a ruszokat keresztény vallásúaknak írja le, ezzel szemben Ibn Fadlán a 921–922 körül írott *Beszámolójában* (تالاسر) a ruszok pogány életvitelét mutatta be, többek között a halott férjjel együtt elégetett feleség rituális nemi erőszak után történő kivégzését.¹⁹

A két utazó leírásainak ellentmondásait némileg feloldja al-Maszúdi 947–948 körül született, *Az aranymezők és drágaköbányák* címet viselő műve, amely szerint

„[a szlávoknak] különböző fajtáik vannak, amelyek között harcok dúlnak. Több királyuk van. Közülük egyesek a keresztény hitnek hódolnak, a jakobiták felfogása szerint, másoknak nincsenek szent könyveik, és semmiféle [vallási] törvénynek nem vetik alá magukat, hanem pogányok.”²⁰

A jakobita vallás említése külön érdekesség ezen a helyen, hiszen a kereszténység legkorábbi ágának, a szíriai egyház követőinek írja le a szlávok egy részét. Erre az értesülésre alapozva fogalmaztam meg azt a feltételezést, hogy akár az örmény egyházhoz tartozó hívők közösségei is színesítették a vallási palettát a térségben.

Jóllehet a római befolyás alatt álló területeken alapvetően latin nyelven zajlott a liturgia, ott pedig, ahol a bizánci befolyás volt erősebb, a görög rítusú és nyelvű istentisztelet és írásbeliség terjedt el, e két vallási központ befolyása egyaránt érvényesült a szláv népek lakta térségben, és ha Maszúdi értesülése helytálló, akkor még egy anti-kalkhedóni irányzat is jelen lehetett.

A szlávok missziójával ebben a régióban a nemzeti nyelven zajló liturgia²¹ kérdése is fontos sarokkővé vált. A szírek a 2. századtól rendelkeztek bibliai fordításokkal, ezt követően a koptoknál, az etiópoknál, majd a 4. századtól az örményeknél és a grúzoknál is elérhetőek lettek a szent iratok a helyi nyelven. A szláv írásbeliség létrehozása hagyományosan Cirill és fivére, Metód tevékenységéhez kötődik, akiknek a Morva Fejedelemségben folytatott ténykedése a római pápa és a bizánci pátriárka közötti feszültséget még inkább kiélezte.²²

Kétséget kizáróan megállapítani, hogy mely műveket fordíthatták ószláv nyelvre Metód és tanítványai (az ohridi Nahum és Kelemen) nem lehet, mint

18 A normannkérdés az orosz történelemben 2009: 125.

19 A normannkérdés az orosz történelemben 2009: 135.

20 A normannkérdés az orosz történelemben 2009: 150.

21 FONT 2020: 263–295.

22 Régmúlt idők elbeszélése 2015: 36.

ahogyan a szláv nyelvű szövegek elterjedésének útjait sem tudjuk rekonstruálni, a Rusz területén. Ugyanakkor az egyértelmű, hogy az első írott nyelvemlékek között az Evangéliumokat és a Zsoltárokat találjuk: a 2000-ben felfedezett *Novgorodi Zsoltáros*²³ néhány bibliai zsoltárt tartalmaz fa deszkákon, viaszba vésve, míg a 11. század közepéről származó *Osztromir-evangélium* egy miniatúrákkal illusztrált, pergamenre írt aprakosz evangélium.²⁴ Szintén a 11. századból származó ószláv nyelvű evangélium az úgynevezett *Zografszkoe Jevangelie*, amely ugyanabból a korszakból származik, mint az *Osztromir-evangélium*, csakhogy glagolita írással másolták; hiszen az írásbeliség hajnalán az ószláv nyelv rögzítésére egyaránt használták a glagolita, a cirill, sőt, a latin írást is.²⁵

Noha az első írott szláv nyelvű szövegek túlnyomórészt fordítások voltak, a Cirillnek tulajdonított *Előszó* (*Проглас към евангелието*)²⁶ önálló szerzemény, melyben a szerző annak jelentőségét foglalja versbe, hogy a szláv népek saját nyelvükön kapták az Evangéliumot. Cirill és Metód kultúrtörténeti öröksége pontosan a szláv írásbeliségnek és könyves kultúrájának a megteremtésében jelentős, hiszen megalapozták az anyanyelvi liturgia mellett a műveltség anyanyelvű formálódását, az oktatás kereteit. A mai Lemkóföld²⁷ területén Szlovákiában, valamint Krakótól keletre a Lengyel-Kárpátokban néhány szláv nyelvű, bizánci rítusú egyházi közösség napjainkig fennmaradt. Az említett területek uniátus hívői és ortodoxai egészen eddig az időszakig vezetik vissza genealógiájukat.²⁸

Térjünk most vissza az első ószláv értesülésekre a kereszténység felvételéről a Ruszban. Amikor a PVL leírása szerint 988-ban Vlagyimir kijevi fejedelem megkeresztelkedett, majd bemeríttette a kijevieket is a Dnyeperbe, még nem volt hivatalos a szkizma, a keleti és a nyugati egyház szakadása. Mindazonáltal már akkor jól elkülönült egymástól a római és görög rítusú kereszténység, és a ruszok nem is annyira a cirilli misszió, mint inkább a bizánci császárral kötött katonai szövetség miatt, a görög irányzat mellett köteleződtek el.

Baszileosz császár akkoriban, egy belső konfliktus – nevezetesen Vardasz Fókasz hatalomátvételi kísérlete miatt – Vlagyimir kijevi fejedelemhez fordult segítségért, aki éppen Kherszon városát tartotta ostrom alatt.²⁹ A katonai segítségért

23 Зализняк 2003: 190–212.

24 Az aprakosz evangélium rendeltetése liturgikus olvasmány, jelentése: „nem hétköznapi”.

25 ФОНТ 2020: 271.

26 ВЕРЕЩАГИН 2003: 93.

27 Lengyelül: Łemkowszczyzna, ruszin nyelven: Лемковина, ukránul: Лемківщина.

28 ПОСПЕЛОВСКИЙ 1996: 24.

29 Слядзь 2014: 20.

cserébe Vlagyimir a császár hűgát, Annát kérte feleségül, aki azzal a feltétellel adta beleegyezését a frigyhez, ha a fejedelem megkeresztelkedik.

A kereszténység a Kijevi Ruszban erre az időszakra már szélesebb körben elterjedt, aminek egyik legékesebb bizonyítéka Vlagyimir nagyanyjának, Olgának a megkeresztelkedése volt, amit mind ósláv, mind pedig görög és nyugati források is alátámasztanak.

A korábbiakban említett kútfők mellett a kijevi nagyfejedelem szerződéseiben a névhasználatból is jól nyomon követhető, hogyan lettek a fejedelem fegyveres kíséretéből (druzsina) egyre többen keresztényekké, államvallássá azonban csak 988-ban emelkedett.

A kereszténység felvételének fontosabb eseményeit a krónikás Nyesztor a korábban idézett külső forrásoktól merőben eltérő módon írja le. Megjelenik a vallásválasztás toposza, amely több középkori forrásban is szerepel. (Például a kazár kagán vallásválasztása Jehuda Halévi leírásában, ahol a zsidó hitvédő nyeri a disputát, míg Cirill hagiográfiájában az ortodox görög diadalmaskodik.) A fejedelem meggyőzésében fontos szerepet játszott a külhoni követek fogadása és az orosz követek külhoni utazása a vallásválasztás céljával. A muszlim vallás felvételét azzal az érveléssel utasította vissza a fejedelem, hogy a körülmetélkedés és az alkoholfogyasztás tilalma elfogadhatatlan számára, mert „a ruszoknak öröm az ivás, nem tudnak nélküle meglenni”.³⁰ A zsidók vallását azért vetette el, mert – úgyszólván – nem kívánt az ő sorsukra jutni: noha Jeruzsálem a hazájuk, Isten haragja okán szétosztotta őket földjükről.

A római rítusú kereszténységgel szemben az volt a fejedelem ellenérve, hogy már atyái sem fogadták el azt, míg a görög filozófusnak nevezett prédikátor hosszasan idézett beszédét a fejedelem annyira meggyőzőnek találta, hogy ígéretet tett saját megkeresztelkedésére. Miután a fejedelem a zsidó, a muszlim és a keresztény felekezetekből fogadta a követeket és meghallgatta érveiket a saját vallásuk mellett, 987-ben maga is követeket küldött ugyanezzel a céllal a muszlim Bulgária, a katolikus Német-római Császárság, illetve Bizánc területére. Az eredmény ugyanaz volt: a muszlimok vallásáról nem hoztak jó hírt a küldöttek. A „németek” – azaz római katolikusok – vallásával szembeni legfontosabb kifogás, hogy nem találtak benne szépséget, a bizánci látogatás viszont a követek számára is meggyőző hatással bírt:

„Nem tudtuk, hogy az égben vagy a földön vagyunk-e, mert nincs a földön olyan látvány és olyan szépség, és nem is tudjuk, hogyan meséljük el, csak azt tudjuk, hogy ott az Isten jelen van az emberek között, és az

30 Régmúlt idők elbeszélése 2015: 76.

ő istentiszteletük jobb az összes többinél. Képtelenek vagyunk feledni azt a szépséget, hiszen ha valaki megízleli az édes ízt, többé nem fogadja el a keserűt, így mi sem maradhatunk többet pogányságban.”³¹

A végső érv tehát, túl a dinasztikus házasság reményén és a filozófus meggyőző érvelésén, a követek leírása a természetfeletti szépségről, továbbá Olga fejedelem-asszony néhány évvel korábbi döntése a kereszténység mellett – amennyiben a krónikaíró szemszögéből közelítjük meg a vallásválasztás kérdését.

Abban az esetben, ha a politikatörténet aspektusából tekintünk a vallásválasztásra: a kijevi fejedelem egy racionális politikai döntést hozott, amellyel bekapcsolta a Ruszt az úgynevezett Bizánci Nemzetközösségbe, ami katonai és gazdasági előnyökön kívül kulturális-ideológiai befolyást is jelentett, évszázadokra meghatározva az ország sorsát. A Kijevben megalakult metropolisz feje évszázadokon át – tulajdonképpen az autokefalitás kivívásáig – Bizáncból érkezett, csupán ritka kivételek esetén volt a Rusz egyik püspöke.

Vaszipilj Oszipovics Kljucsevszkij a Rusz megkeresztelésének 900. évfordulóján a Moszkvai Egyházi Akadémián megtartott ünnepi beszédében úgy fogalmazott, hogy

„Az Egyház akkor sem avatkozott be az állam dolgaiba, hanem az állam maga vonta be az Egyházat a saját ügyeibe. Az egyházi hierarchia tevékenysége – csakúgy, mint Bizáncban – nem kizárólag a szellemi életre korlátozódott: azon kívül, hogy részt vett a kormányzásban és bíraskodásban, segített az államnak a jólétykönyködés megszervezésében, a szegények és elnyomottak védelmében, jó cselekedetekben és a családi erkölcs fenntartásában.”³²

Az idézett beszédben a bizánci típusú együttműködés, a szümfónia idealizált állapotát mutatta be a történész, akinek megfogalmazása szerint a hierarchia az állam felhatalmazása alapján a törvényhozásban úgy vett részt, hogy a ruszok életére alkalmazva átdolgozta és törvényi erőre emelte a *Nomokanon*t.

Az egyház befolyása ettől kezdve az emberek hétköznapi életét nagymértékben meghatározta: a kanonikus és szekuláris jog nem váltak el élesen egymástól, habár Jaroszláv fejedelem *Pravdája* (törvénykönyve) alapján a bizánci berendezkedéshez képest némileg jobban elkülönült egymástól a fejedelmi és egyházi igazságszolgáltatás. A kereszténység felvétele ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a társadalom

31 Régmúlt idők elbeszélése 2015: 89.

32 Ключевский 1913: 94–95.

egyből gyökeresen megváltozott volna, és ahogy az ősi hiedelmek, szokások, kultuszok – csakúgy, mint bármely más nemzetben – integrálódtak a vallásgyakorlatba, úgy a bizánci jogi normák is keveredtek a törzsi szokásjog gyakorlatával. A népi vallásosság szintjén szinkretizmus alakult ki az animista szláv természeti vallás és a kereszténység között, aminek eredményeként sajátos, a keleti ortodoxia jegyeit helyi elemekkel ötvöző pravoszláv kulturális identitás jött létre.

Dmitrij Poszpelovszkij egyháztörténész szerint az a csomag, amely a kereszténység felvételével a bizánci magaskultúra, a gondolat (filozófia), tudás, írásbeliség, a fejlett szociális, adminisztratív és oktatási rendszer elemeiből összeállt, és a Kijevi Rusz mint fiatal állam ölébe hullott, szinte feldolgozhatatlan volt a ruszok számára.³³ A nyugati államok fejlődése ezzel szemben egyenletesebben, „szerveesebben” alakult, mert a rómaiak által korábban megszállt térségben történt, szemben a keleti szláv fejedelemségek földjével, amely a bizánci kereszténység számára korábban „tabula rasa” volt. Az utóbbi évek kutatási eredményei azonban árnyalták ezt a képet: a ruszok már bő egy évszázaddal a hivatalos vallásválasztás előtt kapcsolatba kerülhettek a kereszténységgel, mely fokozatosan nyert teret, és a 10. századra vált államvallássá.

Források

АСОСН’ИК (1863): *Vseobščaja istorija Stepanosa Taronskago*, Moskva.

ПАТРИАРХ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИЙ ФОТИЙ (1882): Две беседы по случаю нашествия россос на Константинополь. In: *Христианское чтение*. (9–10). 414–443.

LAMPROS S. (1917): *Bracea cronika shmeiwmata*. NE 14.

A normannkérdés az orosz történelemben (2009): SZILI Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben I.* Források. Russica Pannonicana, Budapest.

Régmúlt idők elbeszélése (2015): BALOGH László – KOVÁCS Szilvia (szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája* (ford. Ferincz István; jegyzeteket írta: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István). Balassi Kiadó, Budapest. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.]

ТИТМАР МЕРЗЕБУРГСКИЙ (2019): *Хроника*. 3-е изд., «Русская панорама», Москва. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/Kleinchroniken/Texts/text3_II.phtml (Letöltés ideje: 2024. november 1.)

33 ПОСПЕЛОВСКИЙ 1996: 46.

Hivatkozott irodalom

- ЧХАИДЗЕ, В. Н. (2008): *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. Таус, Москва.
- ДЖАКСОН, Т. Н. – КОНОВАЛОВА, И. Г. – ПОДОСИНОВ, А. В. (2022): *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Том II. [Византийские источники] Litres, Москва.
- FARKAS BARÁTHI Mónika: *A bolgár irodalom története*. <https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/bolgar-irodalom.htm> (Letöltés ideje: 2024. november 4.)
- FONT Márta (2020): Nyelv, kultúra, gondolkodásmód. A keleti szlávok és nyugati szomszédaik az írásbeliség tükrében. In: BÖHM Gábor – CZEFERNER Dóra – FEDELES Tamás (szerk.): *Bölcsész Akadémia 4*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 263–294.
- GYÓNI Gábor (2018): *A középkori Novgorod politikatörténete*. Russica Pannonicana, Budapest.
- Ключевский, В. О. (1913): *Очерки и речи. Второй сборник статей*. Москва.
- Кулаковский, Ю. А. (1989): К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке. *ЖМНП* (Журнал Министерства народного просвещения), Ч. CCCXV, (2). 173–194.
- Кузенков, П. В. (2003): *Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках*. Проблемы источниковедения. «Восточная Литература» РАН, Москва. <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/IX/860-880/Fotij/text2.htm> (Letöltés ideje: 2024. november 20.)
- Мельников, Г. П. (2003): *Культура великой Моравии*. In: Мельников, Г. П. (2003): 91–97.
- Мельникова, Е. А. (2003) *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Логос, Москва.
- Петрухин, В. Я. (2014): *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*. Форум – Неолит, Москва.
- Поспеловский, Д. В. (1996): *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР*. Библийское-Богословский Институт имени Святого Андрея. Москва.
- Слядзь, А. Н. (2014): *Византия и Русь: опыт военно-политического взаимодействия в Крыму и Приазовье*. Евразия, Санкт-Петербург – Москва.

- Верещагин, Е. М. (2003): Вхождение славянства в христианскую культуру: деятельность первоучителей Кирилла и Мефодия. In: Мельников, Г. П. (отв. ред.): *История культуры славянских народов. Том I. Древность и Средневековье*. Гаск, Москва. 59–90. https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2003_istorija_kultur_slav_narodov_1.pdf (Letöltés ideje: 2024. november 4.)
- Зализняк, А. А. (2003): Проблемы изучения Новгородского кодекса XI века, найденного в 2000 г. In: *Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003 г. Доклады российской делегации*. Москва. 190–212. https://krotov.info/libr_min/08_z/al/iznyak4.htm (Letöltés ideje: 2024. november 20.)

Halics–Volhínia a 13. század utolsó harmadában: a mongol, lengyel és litván érdekek között

FONT MÁRTA

Prof. Dr. Font Márta DSc – Professor Emerita
(PTE BTK TI, Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék);
akadémiai levelező tag (Akademie der Wissenschaften und Literatur, Mainz).
E-mail: font.marta@pte.hu

Absztrakt

A mongolok meghatározó szerepet játszottak a Rusz fejedelemségeinek történetében, de különböző módon. Míg Vlagyimir–Szuzdal területén a mongol befolyás azonnal erőteljes volt, Halics–Volhínia fejedelmeinek számára alternatívaként kínálkozott a lengyel, magyar és litván szomszédsággal való kapcsolat. A nyugati alternatíva sikeresnek tűnt Danyiil és testvére, Vaszilko idején, de a következő generáció tagjainak (például Lev Danyilovics) csatlakozni kellett a három szomszéd valamelyikéhez. A 13. század második felében Halics–Volhínia ütközőzónává vált a szomszédos hatalmak között.

KULCSSZAVAK: *Halics–Volhínia, mongol hódítás, litván expanzió, koronázás, függőség, hadjáratok*

Galicia–Volhynia in the last decades of the 13th century: between the interests of Mongols, Poland, and Lithuania

Prof. Dr. Márta Font DSc – Professor Emerita
(University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute of Historical Sciences, Department of Medieval and Early Modern History); Corresponding Member of Academy (Akademie der Wissenschaften und Literatur, Mainz – Germany).
E-mail: font.marta@pte.hu

Abstract

The Mongols played a decisive role in the history of the Rus' principalities, but its extent varied from place to place. While in the Vladimir–Suzdal region the Mongol influence was very strong, for the Galician–Volhynian princes an alternative was provided by the Polish, Hungarian and Lithuanian neighbourhoods. The western alternative seemed to be a successful option under Daniil and his brother Vasilko, but the members of the next generation (e.g. Lev Danilovich) relied on one of the three neighbours in their struggles. In the second half of thirteenth century, Galicia–Volhynia became a buffer zone at the frontier regions of the three power centres.

KEYWORDS: *Galicia–Volhynia, Mongol invasion, Lithuanian expansion, coronation, dependence, campaigns*

A mongol jelenlét következményei

A mongol támadás az egykori Rusz fejedelemségeinek életében lényeges változásokat hozott. Az Aranyhorda¹ a déli terület egy részét ténylegesen uralma alá vonta, de a további végig pusztított területet nem feltétlenül akarta saját maga irányítani. A kánok elfogadták a Rurikida fejedelmek hódolatát és érdekeik kiszolgálását várták el – cserében a hatalomért és a bizonyítékául szolgáló *jarlik*ért.

Danyiil az 1240–1241. évi tatár támadás elől Magyarországra, majd Lengyelországba menekült, ahol találkozott övéivel, a testvére családjával, és majd ide érkezett a Magyarországon hagyott fia, Lev is. Danyiil és Vaszilko a mazóviai I. Konrád

1 VÁSÁRY 1986: 52–54.

(1202–1247) támogatását élvezték,² és a mongolok visszavonulása után visszatértek Halicsba, illetve Volhíniába. A kevésbé elpusztított Volhíniában gyorsan helyreállították uralmukat. Csernyigov visszatért fejedelmeinek ez nem sikerült.³ Rosztiszlav magyar segítséggel Halicsban próbált gyökeret verni, és Jaroszlavl vára alatt összecsapott Danyiállal 1245. augusztus 17-én.⁴ A csata Danyiil győzelmével végződött. A sikertelenség után Rosztiszlav Magyarországon maradt, és a déli terület helyreállítását bízta rá a király.⁵ A Jaroszlavl alatti csatát követően IV. Béla és Danyiil békét kötöttek. IV. Béla követei 1246 nyarán vagy őszén járhattak Halicsban. Danyiil és fia, Lev 1247 augusztusában érkezett Zólyom várába. Ekkor kötötték meg a békét, amelyet gyermekeik (Lev és Konstancia) házassága erősített meg.⁶

A mongolokkal való kapcsolat rendezése miatt Danyiil sem tudott kitérni a Szarajban tett kötelező látogatás alól. De Danyiil⁷ másképp képzelte el a *modus vivendit*. A későbbi eseményekből következtethetünk arra, hogy Halics–Volhíniát adóra és katonaaállításra kötelezték, vélhetően jarlikot is kapott Danyiil, de erről nincs adatunk.⁸

Danyiil jó kapcsolatban maradt Mazóviával, a neki menedéket nyújtó Konrád halála (1247) után az őt követő fia, Siemowit Danyiil leányát vette feleségül.⁹ A lengyel részfejedelmek közül a krakkói Szemérmes V. Bolesław (Wstydlivy) és a Nagy-Lengyelországhoz tartozó Kalisz fejedelme pedig IV. Béla egy-egy leányával házasodott össze. Danyiil törekedett a litvánokkal való hadakozás lezárására. Idősebb fia, Svarn litván hercegnővel kötött házasságot és a litván fennhatóság alatti területen rendelkezett voloszttyal. A nyugati szomszédokhoz fűződő kapcsolatok rendezése mögött munkálkodhatott már a mongolok elleni hadakozás terve.

Danyiil a segítség fejében hajlandó volt vállalni az egyházi uniót, amelyről IV. Ince pápával folytatott levelezéséből (1246–1248) tudunk. A pápa ötlete, hogy a német lovagrend katonai ereje mozgósítható lehetne a mongolok ellen, nem vált valóra. A Szentszékkal való kapcsolat eredménye volt, hogy 1253-ban

2 SZCZUR 2002: 308.; SAMSONOWICZ 2014: 84.

3 PSZRL II. 795.; FENNELL 1983: 99.; DIMNIK 1981: 130–139.

4 PSZRL II. 800–805.; KHW 270–286.; BARTNICKI 2005: 97–98.; NAGIRNYJ 2011: 234–235.; DĄBROWSKI 2012: 253–260.; ФЕДОРУК 2013: 125–143.

5 DIMNIK 1981: 130–139.; FONT 2016: 74–77.

6 PSZRL II. 809.; МАЛИНЯК 2016: 115.

7 FONT 2000: 149–163.

8 1245 végén indult a kánhoz. Lásd: ПАШУТО 1950: 236.; NAGIRNYJ 2011: 228.; DĄBROWSKI 2012: 260.

9 PSZRL II. 810.

a pápai legátus, Opizo de Mezzano Dorogicsinban megkoronázta Danyiilt.¹⁰ Ezzel egy időben testvére, Vaszilko és a litván Mindaugas (Mindovg) is kapott engedélyt a pápától korona viselésére, de koronázásukról nem tudunk.

A mongolelleses fellépéshez Danyiil szövetségese lett a vlagyimir–szuzdali Andrej nagyfejedelem (1247–1252), aki Danyiil egyik leányát vette feleségül. Andrej 1252-ben megütközött a mongolokkal, vereséget szenvedett és menekülnie kellett. Danyiil támadása sem hozott sikert,¹¹ majd 1254-ben Kremenecnél és 1255-ben a Volhíniába betörő mongoloktól újabb vereséget szenvedett.

A mongol adószedők (*baszkakok*) megjelentek halicsi földön, és át kellett adni a fejedelemség déli (határvédő) erődtímenyeit (Usica, Bakota, Kucselmin), valamint a litvánok és a lengyelek ellen vonuló mongolok mellé segédcsapatokat kellett adni. Első alkalommal 1258–1259-ben.¹² Vaszilko és Danyiil fia, Lev vonult a segédcsapatok élén. Danyiil valószínűleg tartott a mongolok bosszújától, emiatt tölthetett hosszabb-rövidebb időt Magyarországon 1259 augusztusában, majd 1260–1261-ben: tartózkodási helye Erdélyben a Beszterce közeli Telcs helység volt.¹³ Látszik, hogy Danyiil sem tudta kivonni magát a mongol függőség alól.¹⁴ Mivel Halics vára a déli védelmi rendszer lerombolása után védtelen maradt a mongol támadásokkal szemben, a fejedelmi rezidencia Holmba került, amelynek székes-egyházát Danyiil alapította 1237-ben, és 1264-ben oda temették el.¹⁵

Generációváltás az 1260-as években

Noha a két testvért, Danyiilt és Vaszilkót a Halics–Volhíniai krónika szinte állandóan együtt emlegeti, kettőjük közül Danyiil volt a domináns személyiség. A döntési jogra jogosan tartott igényt, hiszen kettejük közül ő volt az idősebb. Vaszilko soha nem szállt szembe bátyjával, akaratának mindvégig engedelmes végrehajtója maradt.

10 Rocznik Krasnińskich: MPH III. 132 (1253). Másutt megadják a napot is (november 24.), de az évszám téves. A vélemények összefoglalását lásd: DĄBROWSKI 2012: 348–366.

11 PSZRL II. 830.

12 A déli védelmi vonal feladása: PSZRL II. 840–842. A mongol Berke 1259-ben Ottokár cseh királyhoz követeket küldött a Magyarország elleni együttes támadás ajánlatával. Rudolf Veronika úgy véli, hogy a közvetítő Lev Danyilovics lehetett. Lásd: RUDOLF 2023: 350.

13 PSZRL II. 850. A helyszínt illetően többféle értelmezés olvasható. Kotljar a Szan vidékére helyezi (GVL 2002: 309.), Dąbrowski pedig a Szepességbe (DĄBROWSKI 2012: 436.; 1172. jegyzet).

14 A mongolok és a déli Rusz kapcsolatáról a legújabb irodalmat összefoglalja: СТЕФАНОВИЧ 2019: 116–134.

15 STÖKL 1981: 526–532.

Danyiilnak a két házasságából tíz utóda ismert. Első felesége, Anna, Msztjiszlav Msztjiszlavics leánya volt, aki az 1240-es évek elején meghalt. Másodszor a litván fejedelmi dinasztiából nősült az 1240-es évek második felében. A második házasságából egyetlen gyermekéről tudunk. Danyiil halála idején (1264) fiai közül többen nem voltak az élők sorában: Herakliosz (szláv változatban: Iraklij, †1240 körül), Msztjiszlav és egy ismeretlen nevű (†1240 táján). Nem kizárt, hogy a felsorolt gyermekek halála a mongol támadás előli menekülés közben történt. A Babenberg-örökségért IV. Béla mellé szegődött Roman (†1258/59) sem volt hosszúéletű.¹⁶ 1264-ben Danyiil fiai közül hárman éltek: Lev, Svarn és a második házasságból 1250 körül született ifjabb Msztjiszlav. Lev felesége IV. Béla király Konstancia nevű leánya volt, Svarn pedig Mindowg litván fejedelem leánya. Mindkét házasság létrejöttében Danyiil békekötései játszottak szerepet. Az ifjabb Msztjiszlav 1264-ben még nőtlen volt. Danyiil három leánya közül Predszlava I. Siemowit mazóviai fejedelemmel (1247–1262), Anasztazia Andrej Jaroszlavics szuzdali fejedelemmel (1249–1264) kötött házasságot. A harmadik leányt, Zsófiát a türingiai Schwarzburg nemzetség blankenburgi ágához tartozó V. Henrik vette feleségül.

Vaszilko szintén kétszer nősült. Első felesége Jurij Vszevolodovics vlagyimir–szuzdali fejedelem (1219–1238) leánya volt, aki 1241 körül halt meg. Ebből a házasságból nem ismerünk utódokat. 1246/47 körül vette el mazóviai Konrád (1229–1247) leányát. Ebből a házasságából egy-egy fia és leánya maradt: Vlagyimir és Olga (több gyermeke vagy nem volt, vagy nem érte meg a felnőttkort). Vlagyimir a csernyigovi területől (Brjanszk) származó Roman Vszevolodovics leányát vette feleségül. Testvére, Olga Vaszilkovna pedig az ugyancsak csernyigovi eredetű Andrej Vszevolodovics felesége lett. Csernyigov 1241-től bizonyosan mongol fennhatóság alá tartozott, nem tudunk arról, hogy lett volna mongol jarlikkal megbízott ruszbeli fejedelem. Vélhetőleg az említett Csernyigoból származó személyek házasságuk nyomán tudtak Volhíniában megkapaszkodni.¹⁷

Danyiil és Vaszilko utódai a területet felosztották. Lev Danyilovicsé lett Peremysl, Dorogicsin és Melnik. Svarn uralma alá tartozott Holm, Belz és Cserveny, Msztjiszlav a volhíniai Luckot kapta. Lev a saját alapítású városba helyezte fejedelmi rezidenciáját, amely máig az ő nevét viseli (Lvov, azaz „Leó városa”, ukránul: Lviv).¹⁸ Svarn kész volt elismerni nagybátyja felsőbbbségét egész Halics–Volhínia felett, ami Dąbrowski szerint Danyiil végakaratóval megegyező volt.¹⁹ 1269-ben nagybátyja és öccse egyidejű halála hozzásegítette Levét a területnöveléshez.

16 DĄBROWSKI 2008: 343–344.

17 РАПОВ 1977: 124, 130, 134.

18 Első említése: 1256, fejedelmi központtá 1270-től vált. Lásd: ВОЙТОВИЧ 2014: 60, 151.

19 PSZRL II. 863–869.; ВОЙТОВИЧ 2014: 127.; DĄBROWSKI 2019: 88.

Rátette kezét Svarn volosztjaira, unokaöccse, Vlagyimir Vaszilkovics apja örökébe lépve csupán a volhíniai Vlagyimir körzetét tartotta kézben (1269–1288). Sem Svarnnak, sem Vlagyimirnak nem ismertek utódai. Vlagyimir Vaszilkovics halála előtt szerződést kötött unokaöccsével, Danyiil legfiatalabb fiával, Msztyiszlavval, és neki adta át Vlagyimir irányítását.²⁰ Az 1289–1290 közti eseményekről szóló tudósításokkal ér véget a Halics–Volhíniai krónika szövege, az új pozícióba kerülő Msztyiszlav további sorsáról nem tudunk.

Lev Danyilovics

1270-től *de facto* egész Halics–Volhínia urának Lev Danyilovicsot lehet tekinteni, aki magyar felesége és lengyel–litván rokonsága ellenére, apja politikájának hátat fordítva egyre nyilvánvalóbban függött a mongoloktól. Dąbrowski szerint egy sajátos „pax Mongolica”-t valósított meg.²¹ Ugyanis semmi nyoma nincs annak, hogy Lev Danyilovics apjához hasonlóan a mongol uralom elleni lépéseket tett volna. A mongol sereghhez csatlakozva vett részt a lengyelek és litvánok ellen vezetett akciókban, nagyobb hadjáratokban és a kisebb portyázásokban.²²

1. Táblázat: Lev hadjáratai

év	lengyelek ellen	litvánok ellen	Magyarország ellen
1260/1262	Płock, Mazóvia		
1273	Lublin		
1275		litvánok	
1277	Lęczyca	litvánok	
1278			morvamezei csata
1280	Kis-Lengyelország		
1282	Lublin		

20 PSZRL II. 925–927. Nem kizárt, hogy a szerződés Lev ellenében fogant.

21 DĄBROWSKI 2019: 88.

22 FEDINEC és mtsai 2021: 80. (Az idézett részt Font Márta írta.)

év	lengyelek ellen	litvánok ellen	Magyarország ellen
1285			Erdély ²³
1286	Gostynin		
1291			segítség III. Andrásnak (?)
1294	Leczyca		
1295	Gnojno (Kielce)		
1299/1300	Dorzyń		

Lev magyar királyleánnyal kötött házassága után a magyar dinasztikus problémák részesévé vált. Danyiil IV. Bélát támogatta a Babenberg-örökségért folytatott küzdelemben, amelyben apját követve Lev is jelen volt. Emiatt logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy Lev is résztvevője lehetett az ifjabb Béla 1264. évi esküvőjének, és ő lenne az a *kunic von Râzen*, illetve *kunic von Ruizen*, akit a Stájer krónika említ.²⁴ Magam Zsoldos Attilával értek egyet, aki a Magyarországon élő Rosztjiszlav két fia (Mihály és Béla) valamelyikének jelenlétét feltételezi.²⁵ Danyiil 1264 júniusában halt meg, az esküvő október 15-én volt; a két időpont között zajlott a területi átrendeződés, nem valószínű, hogy Lev elhagyta volna Halicsot egy számára érdektelen – mondhatni „protokolláris” – esemény miatt. Vojtovics által hangsúlyozott király címnek semmilyen relevanciája nincs. A stájer krónikás számára a *kunic* nem jelenthetett mást, mint a királyi család egyik katonai erőt képviselő tagját. Adott esetben ez inkább vonatkozhatott a Macsó élén sikeres Rosztjiszlav leszármazottaira. Az ukrán történetírás Danyiil koronázása nyomán nemegyszer utódait – alaptalanul – is királynak ábrázolja. Danyiil után egyetlen koronázásról sem tudunk, de még arról sem, hogy a nevezett utódok közül bárki is a királyi cím megszerzésére törekedett volna. Danyiil megkoronázása véleményem szerint *ad personam* érvénnyel bírt, amire számos példát lehet találni, de ez a fogalom hiányzik az ukrán történetírás fogalomtárából.

Nehezebb megítélni, hogyan foglalt állást Lev IV. Béla és fia, István konfliktusában. Ennek egyik epizódja az 1268. tavaszi esemény, amikor IV. Béla három leánya – Kinga, Konstancia, Jolán – és veje a magyar királyi udvarban tartózkodott:

23 KORDÉ (kézirat). Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy betekintést engedett megjelenés előtti tanulmányába.

24 БОЙТОВИЧ 2014: 132.; RUDOLF 2023: 229.

25 ZSOLDOS 2007: 43.; FONT 2016: 78.

„*eadem eciam hora domina Constancia ducissa Gallicie et Lodomerie, domina Kyngve ducissa Cracovie et Sandomirie, nec non et domina Jolen ducissa de Calis, karissime filie nostre, cum principibus earundem ad visitandum nos convenissent.*”²⁶ Dąbrowski úgy látta, hogy a hercegnők fivérükkel szemben apjuk mellé álltak, Rudolf Veronika alapos diplomáciai elemzése pedig azt támasztja alá, hogy épp IV. Béla és István közti egyetértést garantálta jelenlétük, erre pedig a jelentős dinasztikus lépések miatt volt szükség.²⁷

IV. Béla és István közti konfliktus következménye volt István trónra lépése után kirobbant magyar–cseh háború. 1271. július 3-án a két fél Pozsonyban békét kötött. A megállapodás fontosságát kiemeli, hogy július 14-én Ottokár megerősítette, majd 1272. május 5-én X. Gergely pápa is. A megállapodás nemcsak a két uralkodót, hanem rokonaik és szövetségeseik körét is bevonta a megállapodásba. V. István rokonai körében bukkan fel Lev halicsi fejedelem, testvérével, Msztyszlavval és unokatestvérével, Vlagyimirral együtt.²⁸ Ez utóbbi nem jelentette személyes jelenlétüket Pozsonyban, de annál inkább azt, hogy személyük – elsősorban Lev fejedelemé – jelentőséggel bírt Ottokár számára. Erre következtethetünk a későbbi eseményből: 1278-ban a morvamezei csatában Lev csapatai a magyar királlyal, IV. (Kun) Lászlóval és Habsburg Rudolfal szemben Ottokár támogatására sorakoztak fel.²⁹ Kun László idején Lev fejedelmet nem motiválta a magyar rokonság. Akár azért, mert Kun Lászlóval személyes kapcsolat nem volt, akár azért, mert a felesége, Konstancia már nem volt az élők sorában.³⁰ A korábbi magyar kapcsolatokkal való szembefordulás jele, hogy résztvevője lehetett az úgynevezett második tatárjárásnak 1285 első felében. A Halics felől az északkeleti vármezőkbe hatoló mongolok Lev tudta nélkül aligha teheték ezt.³¹

Az 1280-as évek végétől Lev cseh kapcsolatai megélénkültek, többször is felbukkant II. Vencel cseh király (1278–1305) támogatói között: 1289-ben részt vett a troppauai találkozón, 1297-ben megjelent Vencel koronázásán, és 1299-ben Brno-ban tett látogatást. A cseh szövetség megerősödését elősegítette szorosabbá váló

26 HO VIII. 96–97. Az oklevél datálását Szentpétery Imre korrigálta: RA I. 488–489. No. 1604.

27 DĄBROWSKI 2019: 89.; RUDOLF 2023: 242–244.

28 DĄBROWSKI 2019: 89.; RUDOLF 2023: 278.

29 StRK 148.

30 Konstancia halála időpontja ismeretlen. Nővérének, Kingának legendájában olvashatunk róla, egyszer azt, hogy „Lemberg városában él”, másutt azt, hogy meglátogatta Kingát a monostorban és együtt hallgatták Szent Klára napján az éneket. (SztKÉ 124, 154.) Ez utóbbi 1279 után (Kinga megözvegyülése) és 1292 előtt (halála éve) lehetett. Dąbrowski szerint az 1287/88. évi mongol támadás idején lehetett. Lásd: DĄBROWSKI 2002: 114.

31 PSZRL II. 888, 892.; SZÖCS 2022: 415–421.

kapcsolata Łokietek Ulászlóval.³² Ebben a kontextusban meglepő adat, hogy III. András 1291. nyár eleji hadjáratában a magyar királyt rutén csapatok is támogatták (*habuit Tartaros et Ruthenos et alias barbaras nationes*).³³ Személynevet nem ad a krónika, Vojtovics tényként kezeli, hogy Lev Danyilovicsról van szó.³⁴

Az ukrán történetírásban Bereg megyei birtokosként tüntetik fel Lev Danyilovicsot, akiről azt tartja az ukrán historiográfia, hogy a beregi területet, illetve egész Kárpátalját „királyságához” csatolta,³⁵ azaz a mai Kárpátalja területét vizonálja. Vojtovics összegyűjtötte ukrán szerzők korábbi írásait, megemlíti a kérdés vitatott voltát, de álláspontja a korábbi felfogást támogatja,³⁶ mely szerint Lev a házasságával megkapta Bereg megyét. Azt is felvetették, hogy Lampertszásza privilégiuma is tőle származik. Vojtovics forráshelyként azt az oklevelet idézi, amely Bereg megye első ispánját Lev familiárisának nevezi, illetve a *Lengyel–magyar krónika* Halicsról írott fejezetét (amelyben egyébként nincs szó sem Danyilról, sem Levről) említi;³⁷ valamint Béla király másik vejéről, Rosztyiszlavról állítja, hogy szintén a beregi terület birtokosa volt. Tény, hogy kevés adat esetében elkerülhetetlen a mozaikszerű információk egymás mellé állítása, de forrásoknak és keletkezésüknek az adott környezetben való értelmezése megkerülhetetlen lenne. Ez a korábbi szerzőknél és Vojtovicsnál is elmaradt. Nem zárható ki, hogy lehetett Levnek Magyarországon birtoka, ahogy a II. András idején (véltetően) Sudislav bojárnak, vagy Zsigmond idején (bizonyosan) a szerb despotának, ami azt jelentette, hogy az adott személyek a magyar birtokosok közé kerültek. Ebből következően lehettek familiárisaik is. Lev esetében magyarországi birtokról nem tudunk, ha ez nem is kizárt, de ez semmiképpen sem jelentett területi hatalmat. Itt derül fény arra, hogy az ukrán szerzők a birtok és az ispáni cím között nem tesznek különbséget! A Magyarországon élő Rosztyiszlav hercegnek valóban volt birtoka Bereg megyében (és Abaújban is),³⁸ de ez területi hatalmától (Macsó) független.³⁹ Ahogy az ispáni cím, úgy a hospesek privilégiuma ugyancsak királyi döntés eredménye, Lampertszásza hospeseinek privilégiuma 1247-ből származik.⁴⁰ Az alapvető probléma az, hogy az ukrán szerzők nem ismerik a magyarországi viszonyokat, például mit jelent Magyarországon a birtok, hogyan lehet hozzájutni,

32 RUDOLF 2023: 442–443, 518.

33 Idézi: RUDOLF 2023: 461.

34 ВОЙТОВИЧ 2014: 216.

35 Lásd a «Приєднання земель у Закарпатті» című fejezetet: ВОЙТОВИЧ 2014: 191–196.

36 Lásd: ВОЙТОВИЧ 2006: 499–500.; ВОЙТОВИЧ 2014: 195–196.

37 ChHP, SRH II. 320.; HOMZA 2009: 180.

38 Minderről özvegye későbbi rendelkezéséből tudunk, lásd: ZSOLDOS 2007: 85.

39 FONT 2016: 70–75. Vojtovics értelmezése téves: ВОЙТОВИЧ 2014: 194.

40 ÁMTF I. 532–533.

milyen kapcsolat van (lehet) a birtok és a tisztség között, mit jelent a familiáris kapcsolat. A *honor* fogalma meg sem jelenik ezekben az írásokban. Azaz végső soron a fenti állításokat megfogalmazó ukrán szerzők munkáiban fel sem merül, hogy szükséges lenne a Magyar Királyság intézményrendszerének és működésének bemutatása.

Kitekintés

Lev Danyilovics 1300 körül távozott az élők sorából, a 14. század elejéről ismerjük néhány leszármazottját,⁴¹ akiknek lengyel kapcsolatai váltak egyre szorosabbá. Fia, Jurij (Jurij Lvovics, 1301–1308) Łokietek Ulászló testvérét, Eufémiát vette feleségül.⁴² Jurij fiai, Lev unokái, Andrej és Lev, 1316-ban halicsi fejedelmekként (*duces totius terrae Russiae, Galliciae et Lodomeriae*) szerepeltek.⁴³ Jurijnak volt két leánya is, Mária és Anasztázia. Az előbbi Trojden lengyel fejedelemhez ment feleségül, aki anyai ágon litván származású volt. 1324-ben Mária fiát szemelte ki Ulászló Halics élére. Az utolsó fejedelem, Bolesław–Jurij (vagy Jurij Trojdenovics vagy II. Jurij, 1324–1340) lengyel környezetben nevelkedett, Halicsban gyökértelen volt, végül gyilkosság áldozata lett.⁴⁴ Halics lengyel uralom alá került, Volhíniáért pedig évtizedekig tartó küzdelem zajlott a lengyelek és a litvánok között, ami osztozkodással végződött.

Források

ChHP (1999): *Chronicon Hungaro–Polonicum*. In: SRH II. 299–320.

HO (1865–1891): NAGY Imre (szerk.) *Codex diplomaticus patrius Hungaricus: Hazai okmánytár*, I–VIII. Typis Alexandri Kocsi, Győr – Budapest.

HOMZA, Martin (ed.) (2009): *Uhorsko–poľska kronika*. Libri Historae Slovaciae, Bratislava.

KHW (2017): *Kronika Halicko–Wołyńska (Kronika Romanowiczów)/ Chronica Galiciano–Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. eds. prefacione notisque instruerunt DĄBROWSKI, Darius – JUSUPOVIĆ, Hadrianus. adiuvantibus JURIĘWA,

41 WŁODARSKI 1966: 221–241.

42 SZCZUR 2002: 313.; BALZER 2005: 606–613.; WŁODARSKI 1966: 255.; DĄBROWSKI 2002: 206–207.

43 DĄBROWSKI 2002: 249–255.; MPV No. 83.

44 WŁODARSKI 1966: 266.

- Irina – MAJOROW, Alexandro – WIŁKUŁ, Tatiana. Institut Historii PAN, Kraków – Warszawa. [MPH nova series t. XVI]
- GVL (2005): Галицко – Волынская летопись. Текст, комментарий, исследование. сост. Котляр, Н. Ф., Алетея, Санкт-Петербург.
- MPH (1960): *Monumenta Poloniae Historica*, eds. BIEŁOWSKI, August – KĘTRZYŃSKI, Wojciech, vol. I–VI. Akademia Umiejętności, Lwów – Kraków. 1864–1893. [reprint: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa]
- MPV (1913): PŁAŚNIK, Johannes (ed.): *Monumenta Poloniae Vaticana*. vol. I. (1207–1344). Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- PSZRL II = *Ипатьевская летопись* (2001²): изд. КЛОСС, Борис М., Языки славянской культуры, Москва. [Az 1962. évi kiadás reprintje, új bevezetővel és mutatóval.]
- RA (1923–1943): SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. vols. I–II. Academia Litterarum Hungarica, Budapest.
- SRH (1999): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. edendo operi praefuit Szentpétery, Emericus. vol. I–II. reprint: SZOVÁK Kornél – VESZPRÉMY László (szerk.). Nap Kiadó, Budapest.
- StRK (2023): Ottokar aus der Gaal: *Stájer rímes krónika* (ford., bev. komment. BAGI Dániel). ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. (Arpadiana XI.)
- SztKÉ (2001): Névtelen ferences szerző: Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái. (ford. VESZPRÉMY László – BOROSS Klára., bev. GRZESIK, Ryszard). In: MADAS Edit – KLANICZAY Gábor (szerk.): *Legendák és csodák (13–16. század): Szentek a magyar középkorból*. II. Osiris, Budapest. 118–180.

Hivatkozott irodalom

- ÁMTF (1987): GYÖRFFY György (szerk.) *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALZER, Oskar (2005): *Genealogia Piastów*. (Lwów, 1895). [reprint: Avalon, Kraków]
- BARTNICKI, Mariusz (2005): *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- DĄBROWSKI, Dariusz (2002): *Rodowód Romanowiczów książąt halicko–wołyńskich*. Wydawnictwo Historyczne, Poznań – Wrocław.

- DĄBROWSKI, Dariusz (2008): *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Avalon, Kraków.
- DĄBROWSKI, Dariusz (2012): *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Avalon, Kraków.
- DĄBROWSKI, Dariusz (2019): Danylo Romanovich Versus the Civil War in Hungary in the Years 1261–1264 and the Specificity of Information Contained in the Galician–Volhynian Chronicle (The Romanovichi Chronicle) on Hungarian Matters. In: BAGI, Dániel – BARABÁS, Gábor – FONT, Márta – SASHALMI, Endre (eds.): *Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th – 17th Centuries)*. University of Pécs, Pécs. 77–89.
- DIMNIK, Martin (1981): *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev*. Pontifical, Institut of Medieval Studies, Toronto.
- FEDINEC Csilla – FONT Márta – SZAKÁL Imre – VARGA Beáta (2021): *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*. Gondolat, Budapest.
- ФЕДОРУК, Андрій (2013): Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за «галицьку спадщину». In: NAGYRNYI, Witalij – PUDŁOCKI, Tomasz (red.): *Przemysł i ziemia przemyska w strzbie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)*. Historia Iagellonica, Kraków. 125–143.
- FENNELL, John (1983): *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*. Longman, London – New York.
- FONT Márta (2000): Gesta Danielis regis. In: PITI Ferenc (szerk.): *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 149–163.
- FONT Márta (2016): Rosztysizlav herceg IV. Béla udvarában. In: ZSOLDOS Attila (szerk.) *Hercegek és hercegnők a középkori Magyarországon*. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár. 59–79.
- FONT Márta (2022): *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek: Érdekek találkozása és ütközése*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KORDÉ Zoltán (MS): *Székelylek és tatárok a XIII. században*. [kézirát]
- Малиняк, Павол (2016): Свадьба в королевской крепости Зволени: к вопросу о региональном взаимодействии в венгерско–галицких отношениях. In: KOMENDOVÁ, Jitka (ed.) *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко–филологические исследования*. Univerzita Palackého, Olomouc. 107–116.
- NAGIRNYI, Witalij (2011): *Politika zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*. PAU, Kraków.
- ПАШУТО, Владимир Т. (1950): *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Академия наук СССР, Москва.

- РАПОВ, Олег М. (1977): *Княжеские владения на Руси в X–первой половине XIII вв.* Московский университет, Москва.
- RUDOLF Veronika (2023): *Közép-Európa a hosszú 13. században.* HUN–REN Bölcsészettudományi Központ, Budapest. [Arpadiana XV.]
- SAMSONOWICZ, Henryk (2014): *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247).* Avalon, Kraków.
- STÖKL, Günther (1981): Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: HELLMANN, Manfred – ZERNACK, Klaus – SCHRAMM, Gottfried (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands* Bd. I. Hierseemann, Stuttgart. 484–533.
- SZCZUR, Stanisław (2002): *Historia Polski. Średniowiecze.* Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- SZŐCS Tibor (2022): Mongol–magyar konfliktusok 1242 és 1292 között. Az 1285. évi „második tatárjárás”. In: B. SZABÓ János – UHRIN Dorottya (szerk.): *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242).* Corvina, Budapest. 403–430.
- СТЕФАНОВИЧ, Петр (2019): Политическое развитие Галицко–Волынской Руси в 1240–1340 гг. и отношения с Ордой. *Российская история*, 63(11). (4). 116–134.
- VÁSÁRY István (1986): *Az Aranyhorda.* Kossuth, Budapest.
- Войтович, Леонтій (2006): *Княжа доба на Русі: портрети еліти.* Пшонківський, Біла Церква.
- Войтович, Леонтій (2012): *Князь Лев Данилович.* Інститут Українознавства ім. Крип'якевича НАН, Львів.
- WŁODARSKI, Bronisław (1966): *Polska i Ruś: 1194–1340.* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- ZSOLDOS Attila (2007): *Családi ügy: IV. Béla és István ifjabb király viszállya az 1260-as években.* MTA TTI, Budapest.

A „keleti testvér” Nyugaton: Szent András apostol fejereklyéje Rómában

JAKAB PÉTER

Dr. Jakab Péter PhD – egyetemi adjunktus
(ELTE BTK TI, Történelem Segédtudományai Tanszék);
mb. vezetőtanár (ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium).
E-mail: jakab.peter.jozsef@btk.elte.hu

Absztrakt

Szent András apostol fejereklyéje sokáig vértanúságának helyszínén, Patraszban volt, amíg 1462 során Rómába nem menekítette Palaiologosz Tamás, Morea társ-despotája. II. Pius pápa uralkodásának egyik központi mozzanata volt az értékes relikvia fogadása Rómában, amelynek legfontosabb írott forrása a pápa önéletrajza (Feljegyzések). A szent megerősödő nyugati tiszteletét és az ünnepi eseményt e tanulmányban egy másik narratív forrás, Stefano Infessura szemszögéből is megvizsgáljuk, aminek köszönhetően egy összetettebb kép bontakozhat ki a keleti kereszténység számára meghatározó szent 15. századi kultuszáról.

KULCSSZAVAK: *András apostol, ereklye, II. Pius, Stefano Infessura, szentkultusz*

“Eastern Brother” in West: the head relic of the apostle Saint Andrew in Rome

Dr. Péter Jakab PhD – Assistant Professor
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of History, Department of Auxiliary Studies of History);
Supervising Teacher (ELTE Apáczai Csere János Practice High School).
E-mail: jakab.peter.jozsef@btk.elte.hu

Abstract

The head relic of the Apostle Andrew (Apostle Peter's brother in the New Testament) remained in Patras, the place of his martyrdom, for a long time, until it was taken to Rome in 1462 by Thomas Palaiologos, the co-despot of the Morea. One of the central moments of Pope Pius II's reign was the reception of the precious relic in Rome, the most important written source of which is the pope's autobiography. The growing veneration of the saint in the Western Church and the festive event are examined in this thesis from the perspective of another narrative source, Stefano Infessura, thanks to which a more complex picture of the 15th-century cult of this saint, who was decisive for Eastern Christianity, can be developed.

KEYWORDS: *Apostle Andrew, relic, II. Pius, Stefano Infessura, cult of the saint*

Bevezetés

A római katolikus és az ortodox egyház történelmi közeledésének közismert állomása, hogy 1963-ban VI. Pál pápa és Athenagorasz pátriárka találkozott a Szentföldön, majd két évvel később, a II. vatikáni zsinat utolsó előtti napján (1965. december 7.) közös nyilatkozatban fejezték ki sajnálatukat a szkhizmáért, megígérve, hogy erőfeszítéseket tesznek a két egyház teljes egységéért.¹ A két egyház 1054-ben megvalósuló, teológiai és liturgiai elkülönülése vallási türelmetlenséget is hordozott, s a kereszténység történeti topográfiájának meghatározó szempontjává vált.² A fentebb említett két, diplomáciatörténeti jelentőségű esemény között azonban történt egy jóval kisebb publicitást kapott, de annál jelentősebb szimbolikával rendelkező gesztus: 1964. szeptember 20-án VI. Pál nevében az Augustin Bea bíboros vezette küldöttség visszaadta a görögországi Patrasz városában, Konstantin metropolita jelenlétében Szent András apostolnak, Péter testvérének azt a fejerekléjét, amely még 1462-ben került Rómába.³

Nincs módom arra, hogy akár a középkori ereklyekultusz kialakulásának fázisait, akár a nagy népszerűségnek örvendő, X alakú kereszten vértanúhalált szenvedett apostol kultuszát, ikonográfiáját felvázoljam; jelen írásomban a II. Pius

1 JEDIN 1998: 209.; MONDIN 2001: 748.; O'MALLEY 2020: 274.

2 NIEDERHAUSER 1993: 8.

3 ANTONIUTTI 2004: 52.

pápasága (1458–1464) alatt bekövetkezett *translatio* két legfontosabb narratív forrását vetem össze.

A „keleti testvér”

András apostol a kanonizált evangéliumokban viszonylag keveset szerepel, ennek ellenére a Péter-utód pápák városában mindig is kiemelt tisztelet övezte „Róma első püspökének” testvérét (elegendő itt a Santa Saba és a San Paolo Fuori le Mura apszisábrázolásaira utalni). Ennek további oka, hogy János evangéliumában ő az, aki Pétert Jézushoz viszi,⁴ innen ered a keleti egyházban elterjedt jelzője is: *protoklétosz*, vagyis az „elsőnek hívott”. A Krisztushoz Keresztelő János szavára elsőként csatlakozó apostol későbbi térítő tevékenységének legfőbb forrása az *András cselekedetei* címen ismert apokrif elbeszélés, aminek a vértanúságra vonatkozó része maradt ránk legteljesebb formában.⁵ A szöveg széleskörű elterjedését, népszerűségét jelzi, hogy annak hiteltelenségére Euszebiosz is szán néhány megrovó sort Egyháztörténetében.⁶ Az apostol csodáit – nyilván az apokrif szöveg ismeretében – pedig Tours-i Gergely is megírta, erősen kidomborítva benne az Andrást eltemető római asszony, Maximilla (a kivégzést elrendelő proconsul feleségének) szerepét, követésre méltó jóságát.⁷

András térítőútjainak legfontosabb állomása, ami Euszebiosznál is szerepel, Szküthia.⁸ Feltételezhető, hogy információja Órigenész Genézis-kommentárjaiból származik.⁹ A szent „itinerariuma” ugyanezzel a helyszínnel kezdődik Jacobus de Voragine munkájában is az 1260-as években: a *Legenda Aurea*-ban az apostol Mátéval együtt prédikál a térségben, sőt, az egykori vámost egy alkalommal meg is menti.¹⁰ A Nyisztor-krónikában András térít a Krím-félszigeten, majd a későbbi Kijev helyén keresztet állít, s mi több, megjövendöli a város alapítását.¹¹ Bár a krónika szerzője maga sem tagadja, hogy a Rusz földjén tett apostoli látogatás szóbeli hagyomány, Kijevhez, s a Kijevi Rusz egészének kereszténnyé válásához erősen kötődik Szent András személye.¹² Mai ismereteink szerint azonban az Euszebiosz

4 János 1, 40–42.

5 JAKAB 2004: 41.

6 EUSZEBIOSZ 2020: 185. Az apokrif szöveg magyar kiadása: DÖRÖMBÖZI 1996: 103–128.

7 FLAMION 1911: 52–53.

8 EUSZEBIOSZ 2020: 147.

9 KRÁNITZ 2012: 43.

10 VORAGINE 1990: 7.

11 BALOGH – KOVÁCS 2015: 18.

12 SÁNTHA 1943: 12.; FERINCZ 2015: 232.

által megnevezett terület Scythia Minor volt, nagyjából a mai Dobrudzsa környéke, s semmi esetre sem a Fekete-tenger északi partvidéke.¹³ András apostol vértanúsága végül Patraszban (ma: Görögország) következett be: Aegeas, Achaia proconsulja feszítettte keresztre, feltehetőleg vagy még Nero császársága alatt, uralkodása utolsó éveiben, esetleg azt követően, Kr. u. 70 körül.¹⁴

Az ereklye

Ahogyan Szent András csodáinak és vértanúságának legmeghatározóbb írott forrásai is apokrif hagyományon alapulnak, ugyanígy ereklyéinek sorsa is homályba vész. A hagyomány szerint földi maradványai 375-ig Patrasz városában voltak, itteni kultuszáról azonban semmilyen információval nem rendelkezünk. Az ereklyét, vagy legalábbis egy részüket 356-ban Nagy Konstantin Bizáncba szállította.¹⁵ A IV. keresztes hadjáratot követően Pietro Capuano bíboros ezeket a relikviákat az itáliai Amalfi székesegyházába vitte – bár egyes vélemények szerint e maradványokat vissza akarták juttatni a Szentföldre,¹⁶ erre a szándékra írott forrással nem rendelkezünk. Az apostol fejereklyéje viszont Patraszban maradt, innen Palaiologosz Tamás, moreai társdespota vitte Itáliába, mégpedig II. Pius pápa kérésére.

A Moreai Despotátust még 1349-ben alapította VI. (Kantakuzénosz) János bizánci császár a fia, Mánuel számára. 1380-ban, Mánuel halálát követően a Palaiologoszok megszerezték a területet, megőrizve azt a hagyományt, amely szerint a mindenkori bizánci császár gyermeke(i) felelnek a területért.¹⁷ Palaiologosz Tamás a Konstantinápoly 1453-as bevétele során hősi halált halt XI. Konstantin testvére volt, akinek a Peloponnészi-félszigeten való uralmát végig beárnyékolta testvérével, Démétriosszal való viszálya.¹⁸ Miközben albán lázadók is veszélyeztették a testvérpár uralmát, II. (Hódító) Mehmed ellen Tamás II. Piustól kért segítséget 1458 során, aki azonban mindösszesen 300 zsoldost tudott küldeni a térségbe.¹⁹ A pápa beavatkozása felbőszítette a szultánt, aki Démétriosz

13 MISKOLCZY 2020: 101.; DURANT 2023: 13–35.

14 ANTONIUTTI 2004: 16.; KRÁNITZ 2012: 43.

15 ANTONIUTTI 2004: 16.

16 Szent Lukács és Timóteus relikviáival együtt; vesd össze: AS 1853: 475.

17 ÁGOSTON 2022: 100.

18 OSTROGORSKY 2001: 469.

19 Pór Antal a pápai segítségnyújtást Besszarion bíboros érdeméért ábrázolja, a társdespota bukását szükségszerűnek látta, az ereklyéről viszont nem is ír. Vesd össze: Pór 1880: 195–197.

kérésére, de gyakorlatilag hódítóként jelent meg hadaival a Peloponnészoszon.²⁰ Palaiologosz Tamás e támadás elől menekítette ki a fejereklyét, s családjával együtt Korfura távozott. Míg felesége végig a szigeten maradt, Tamás 1461. március 7-én ünnepélyesen bevonult Rómába, s 1465-ben bekövetkezett haláláig a Kúria által biztosított kegydíjből élt.²¹

Az ereklye „számkivetettségére” a Feljegyzések szövegében „nagy fájdalommal” gondoló egyházfő, II. Pius önéletírásában arra is kitér, hogy az apostol relikviáiért számos hatalom nagy összegeket kínált fel Palaiologosz Tamásnak.²² A forrás így lényegében azt sugallja, hogy maga a szent „választotta” Piust és Rómát, ahol Péter is nyugszik.²³ „Nem fog elfordulni tőled a te édes testvéred” – e metaforikusan értelmezhető szavakat már az ereklye átvételekor intézi II. Pius Szent András földi maradványaihoz.²⁴ Az Anconába megérkező, majd átmenetileg Narniban őrzött relikvia számára szervezett, 1462. április 11-én virágvasárnapra időzített *adventus* a Piccolomini-pápa Feljegyzéseiben a 8. könyv terjedelmes részét teszi ki. Fogadásának helyszíne, a Ponte Milvio aligha véletlen: a kereszténység történetében és András földi maradványainak megőrzésében egyaránt fontos szerepet játszó Nagy Konstantinra utal. A híd mellett egy kis kápolna is létesült, s egy Szent András-szobor is őrzi az esemény emlékét a mai napig.²⁵ A Feljegyzések tanúsága szerint az ereklye az ünnepségsorozat végén az Angyalvárba került, hogy „ott őrizték mindaddig, amíg alkalmas helyet nem készítenek számára”.²⁶ A pápa által írt forrás arról taktikusan hallgat, hogy ez az „alkalmas hely” a főpásztor szülővárosa, a tervei szerint az újjászülető antik eszményeket és a Piccolominik hatalmát egyszerűen megjelenítő Pienza lett volna, ahová az eredeti bizánci ereklyetartó került. Amikor VI. Pál 1964-ben az ereklyét visszaadta a görög ortodox egyháznak, ebbe a régi ereklyetartóba került vissza a relikvia, Pienza székesegyháza pedig kárpótlásul megkapta azt a Simone di Giovanni Ghini által készített ezüst büsztöt, amelyet Pius a régi helyett készíttetett 1463-ban.²⁷ Nemcsak az apostol feje, hanem a két ereklyetartó története is azt támasztja alá, hogy a Piccolomini-pápát jóval profánabb célok is vezérelhették Szent András földi maradványainak megszerzésével. Ezekhez a források további elemzésével juthatunk közelebb.

20 RUNCIMAN 2000: 173.

21 RUNCIMAN 2000: 181.

22 PIUSZ 2001: 335.

23 A fejereklyék Keresztelő Jánosig visszavezethető kultuszáról bővebben: HARTNELL 2019.

24 PIUSZ 2001: 335.

25 ANTONIUTTI 2004: 21.

26 PIUSZ 2001: 350.

27 ANTONIUTTI 2004: 52.

Az ünnepség

A Feljegyzések mellett a narratív források közül Stefano Infessura naplója is beszámol a fejedelmek Rómába érkezéséről. Az 1500 körül elhunyt, jogot végzett, a Colonnák klientúrájához tartozó városi szenátusi titkár *Diaria rerum Romanorum* címmel írta meg félig latin, félig olasz nyelven visszaemlékezéseit VI. Sándor uralkodásáig.²⁸ Művét – amit sajnos a magyarországi szakirodalom aránylag ritkán hasznosít – érdemes tehát összevetni II. Pius feljegyzéseivel a fejedelmek tekintetében.

A Piccolomini-pápa leírásában András patraszi ereklyéjének sorsa (és a Palaialogosz-testvérek viszálya) egy teljes fejezetet tesznek ki a Feljegyzések nyolcadik könyvében.²⁹ Pius – humanista alapossggal, valószínűleg olvasottságát is bizonyítandó – röviden az apostol életét is összefoglalja. A *martyrium* leírásánál (az apokrif hagyományok ismeretében) „meg is szólaltatja” a kivégzési eszközt köszöntő Andrást, ugyanakkor például annak jellegzetes formájára nem tér ki; az X alakú kereszt feltehetően 10. századi hagyomány a szent kultuszában.³⁰ A pápa, bár megemlíti az Andrást eltemetető Maximilla nevét, ezen a helyen nem rögzíti, hogy a Legenda Aurea szerint a „vallásos asszony” a kivégzést elrendelő proconsul felesége volt. A Feljegyzések szövege tehát egyfelől épít az Andrással kapcsolatos apokrif hagyományra, másrészt viszont bizonyos tényeket mellőz belőle. Ahogyan az ellenőrizhetetlen hitelességű András-kereszt ikonográfiája nyilván nem volt ismeretlen Pius számára, úgy egy 15. századi, Róma városában élő, esetleg az ünnepséghez csatlakozó (vagy arról informálódó) polgárnak sem volt ismeretlen az apostol személye. Bár a Feljegyzésekben a rómaiakat (és tágabban a nyugati keresztényeket) köszöntő beszédében András „unokatestvéreinek” nevezi a pápa,³¹ s szinte úgy állítja be magát, mintha új kultuszt teremtené az apostolnak, nem szabad elfelejteni, hogy Péter testvérének tisztelete nagyon is eleven volt az Urbsban. Szent Andrásnak már az őskeresztény időszakban létesítettek egy szentélyt a Via Labicana mentén, amit I. Sergius pápa (687–701) több más épülettel együtt renováltatott, nem függetlenül a Rómába irányuló zarándoklatoktól.³² Infessura naplójában az esemény leírása jóval tárgyilagosabb: azt emeli ki, hogy a pápa tizenhét bíborossal és a papsággal misézett a hívek jelenlétében, majd saját maga vitte az ereklyét a Szent Péter-székesegyházba (*celebrò la messa con diece sette cardinali e con tutto lo popolo e con tutta*

28 Infessura helyéről a historiográfiában alapvető az alábbi tanulmánykötet: MIGLIO 2016.

29 PIUSZ 2001: 334–337.

30 KRÁNITZ 2012: 44.

31 PIUSZ 2001: 338.

32 BIRCH 2000: 95.

la clericia, depò colla soa mano la portao ad Santo Pietro).³³ Az ereklye tiszteletére celebrált szentmise helyszínét sem említi meg külön; a Feljegyzések szerint ez a Milvius-híd melletti, a Via Flaminiától nem messze eső, közeli mező volt.³⁴ Pius művében a közel harmincezer (!) gyertya fénye, a szent menetben vonuló bíborosok némelyikének már-már parodisztikus leírása (a nagy testsúlya miatt nem könnyen lépkedő Guillaume d’Estouteville, a magyarországi legációból visszatért, már nagybeteg Juan Carvajal, a gyöngé testalkatú Latino Orsini), a felékesített paloták méltatása olvasmányossá teszik a szöveget.³⁵ Ezek a részletek hiányoznak Infessura tömör, inkább rövid tudósításra emlékeztető leírásából, amelynek kulcsa, meglátásom szerint, nem feltétlenül maga a közölt információ, hanem a kontextus. A naplóban ugyanis a fejereklye fogadására vonatkozó szövegrész Sienai Katalin kanonizációját (1461) követi. Az 1380-ban elhunyt domonkos misztikus szentté avatásának a stigmatizált szentek kultuszában és a domonkos–ferences vetélkedésben is volt szerepe,³⁶ ugyanakkor Siena városa és a Piccolominik szempontjából is jelentős. Infessura számára II. Pius egyházpolitikájának tömör láttatása fontosabb a naplóban, mint a fényes ünnepi leírások részletezése. Katalin és András előbbi esetben megszülető, utóbbiban inkább megújuló kultuszának ráadásul van egy további, véleményem szerint kevesebbet tárgyalt, közös eleme: a török elleni (keresztes) háború. Sienai Katalin levelezésében rendre feltűnik a hitetlenek elleni harc szükségessége: erre biztatja – a teljesség igénye nélkül – Pietro di Tommaso Corsini bíborost,³⁷ Niccolo Romani pápai titkárt³⁸ és XI. Gergely pápát is.³⁹ A Feljegyzésekben Bessarion bíboros Pius által hosszan idézett, Mohamedet az Antikrisztussal azonosító homíliájában Szent Andrást a török elleni harc támogatására kéri.⁴⁰ Az, hogy a Konstantinápolyból Itáliába menekült humanista főpapa, illetve Pius is meg-megszólítja az apostolt, egyértelműen a szentkultusz azon ősi elemére utal, amely az adott szent valóságos jelenlétét (*praesentia*) hangsúlyozza, nem függetlenül a római császárok egykori kultuszától.⁴¹

Stefano Infessura naplójában Katalin szentté avatását és András ereklyéjének fogadását követően már a Pius-féle keresztes hadjárat előkészületeiről olvashatunk. A forrás kiemeli, hogy a Piccolomini-pápa harmincad kivetését rendelte el, hogy

33 INFESSURA 1890: 66.

34 PIUSZ 2001: 337.

35 PIUSZ 2001: 342–345.

36 KLANICZAY 2014: 42.

37 SIENAI KATALIN 1990: 402.

38 SIENAI KATALIN 1990: 408.

39 SIENAI KATALIN 1990: 411.

40 PIUSZ 2001: 347.

41 KLANICZAY 2000: 65.

a hadi vállalkozás anyagi hátterét kiszélesítse.⁴² Az egyházfő oszmánokkal kapcsolatos tervei, amelyek ekkor – úgy tűnik –, már sem filozófiai, sem valós szinten nem tartalmazták a szultán megtérésének lehetőségét,⁴³ viszonylag jól dokumentáltak, bemutatásuk szétfeszíti jelen írás kereteit. Aligha véletlen viszont, hogy a Feljegyzések szövegében a következő fejezetben látszólag szervetlenül, valójában jól célzottan Rhodosz szigetének leírása olvasható. Ennek végén II. Pius elődje, III. Callixtus erőfeszítéseit méltatja, akinek rövid uralkodása során a pápai hajóhad megtisztította a sziget környékét az ellenségtől.⁴⁴ Talán a felállítandó hajóhad ötlete sem volt független ettől az epizódtól: Pius egyszerre akarta utánozni, s egy nagyobb keresztes flottával meghaladni spanyol elődjét.

A Piccolomini-pápanak azonban II. (Hódító) Mehmed mellett volt még egy ellensége, akinek a fejerekye révén „üzent” is: Sigismondo Malatesta, Rimini ura, a Feljegyzések megfogalmazásában „minden gonoszság kútfeje, akinek méreggel átitatott lelke nem ismert se vallást, se hitet”.⁴⁵ Aligha véletlen, hogy az András-ereklye római ünneplésének leírásába van beillesztve a Malatestákra kimondott interdictum leírása. Ennek részeként Pius kitér rá, hogy Sigismondo képmását a Campo dei Fiorin és a Szent Péter-székesegyház lépcsőin elégették.⁴⁶ Ezt azért tartom fontosnak, mivel András apostol legendájában is szerepel egy „megsemmisülés” – az apostolt kivégeztető Aegeas, isteni büntetésként, szörnyet hal.⁴⁷ Az apostolokkal és isteni eredetű hatalmukkal szembeszegülők erőszakos halála nem az apokrifekre jellemző motívum: Ananiás és Szafera esetét az Apostolok Cselekedeteiből Bessarion is felidézi szentbeszédében a Feljegyzésekben, természetesen az oszmánokra vonatkoztatva.⁴⁸ A párhuzam azonban Szent Péter utódának bármely ellenségére kiszélesíthető, s azt gondolom, hogy II. Pius céljaitól ez nem állt távol a Malatesták esetében sem. Talán nem túlzás: a Keletre utazó, ott Isten akaratából missziós küldetést teljesítő, a halállal is szembenéző, de megátalkodott ellenfeleit elpusztító, „új András” maga Pius, aki még a Feljegyzések lediktálása-kor sem sejtette, hogy pályafutása – Andrással ellentétben – nem Keleten, hanem Anconában fog véget érni.

42 INFESSURA 1890: 66.

43 Erről részletesebben lásd: D’ASCIA 2001.

44 PIUSZ 2001: 353.

45 PIUSZ 2001: 349. A Malatesták és a pápa kapcsolatához: TURCHINI 2006.

46 PIUSZ 2001: 335.

47 VORAGINE 1990: 7.

48 ApCsel 5.; PIUSZ 2001: 347.

Epilógus

Rómában a Ponte Milvio közelében mind a mai napig látható a kápolna, amelyet Szent András apostol fejereklyéjének Rómába érkezése emlékére emeltek még Pius pápasága alatt, építész Francesco del Borgo volt.⁴⁹ A benne álló kultuszszobor Paolo Romano egyik utolsó alkotása: a szent háta mögött a legendás eredetű, X alakú kereszt van, de elhelyezése a kompozícióban inkább finom, jelzésszerű, mintsem naturalis.⁵⁰ Nincs kizárva, hogy ez a figura volt az ihletője a Szent Péter-székesegyház sekrestyájében annak a szobornak is, amelyet Niccolò da Viggiù készített. Az 1462-es translatio alkalmából emelt András-szobor, úgy tűnik, ikonográfiai hagyományt teremtett a reneszánsz idején, ennek további vizsgálata még a kutatás feladata.⁵¹

Margaret Meserve 2021-ben kiadott monográfiájában úgy véli, II. Pius kultuszteremtése ennek ellenére nem volt sikeres. A pápa hiába építtetett a Szent Péter-székesegyházban gazdagon ékesített kápolnát és oltárt az ereklye tiszteletére (Isaiah da Pisa domborművén angyalok tartják az apostol portréját), különleges búcsúk, ünnepségek Pius halála után már nem kapcsolódtak az ereklyéhez.⁵²

II. Pius síremlékén, amely 1614-ben a teatinusok templomába, a római Sant’Andrea della Valle falai közé került a Szent Péter-székesegyházból, a központi relief András ereklyéjének fogadását ábrázolja. Ahogyan Infessura is említi naplójában, a pápa eredeti sírhelye a Szent Péter-székesegyház Szent András-kápolnájában volt.⁵³ Tudatos koncepció lehetett Pius részéről, hogy az ereklye közvetlen közelében akart nyugodni, az eredeti sírfelirat egyik utolsó mondata is erre utal: *hic conditus ubi caput Andreae apostoli ad se ex Peloponneso advectum collocari iusserat*. Kevésbé közzismert tény, hogy az egyházfő szívét viszont az anconai székesegyház fogadta be Pius 1464. augusztus 15-én bekövetkezett halála után; a jóval kevésbé emelkedett sírfelirat egyetlen, konkrét ténye a török elleni hadjáratra utal: *moritur dum in turcas bellum parat*.⁵⁴ A pápa földi maradványai – a szív kivételével – végül 1623-ban kerültek csak át a római Sant’Andrea della Valle falai közé, ekkor már unokaöccse, az 1503 őszén mindössze huszonhat napig regnáló

49 ANTONIUTTI 2004: 23.

50 A művészettörténeti kutatás Giorgio Vasari nyomán egy darabig a Baroncelli-fivérek alkotásának tartotta a szobrot. E vitáról: FARAGLIA 2006: 279.

51 A kápolna gondozásával megbízott konfraternitásról részletesebben: FORTINI 1847.

52 MESERVE 2021: 210–212.

53 INFESSURA 1890: 67.

54 REARDON 2004: 159.

III. Pius hamvaival együtt.⁵⁵ Az 1591-től egészen az 1660-as évekig épülő, teatinus templom kiemelkedő mecénásai a Piccolominik azon ágához tartoztak, akik Amalfi grófjai voltak.⁵⁶ Azon városé, ahová először érkeztek András-ereklyék Itáliában – de ez már egy újabb, feltárássra váró fejezete a *protoklétosz* kultuszának a nyugati egyházban.

Források

- AS (1853): *Acta Sanctorum. Januarii Tomus I.* (ed. Bollandus, J. et al.). Victor Palmé, Paris.
- BALOGH László – KOVÁCS Szilvia (szerk.) (2015): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Balassi Kiadó, Budapest.
- EUSZEBIOSZ (2020): *Caesariai Euszebiosz egyháztörténete* (ford. Baán István). Szent István Társulat, Budapest. [Ókori Keresztény Írók 3.]
- DÖRÖMBÖZI (1996): *Az apostolok csodálatos cselekedetei* (Dörömbözi János szerk.). Telosz, Budapest.
- INFESSURA (1890): *Diario della città di Roma di Stefano Infessura scribasenato.* Forzani, Roma.
- PIUSZ (2001): *II. Piusz pápa feljegyzései. 2. kötet* (ford. Boronkai Iván és Bellus Ibo-ly). Balassi Kiadó, Budapest.
- VORAGINE (1990): *Legenda aurea* (ford. Madas Edit és mtsai). Helikon, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- ÁGOSTON Gábor (2022): *Az oszmán hódítás és Európa* (ford. Varga Krisztina). Rubicon Intézet, Budapest.
- ANTONIUTTI, Arianna (2004): *Pio II e Sant'Andrea Apostolo. Le ragioni della devozione.* Colorsprint, Roma.
- BIRCH, Debra J. (2000): *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages. Continuity and Change.* The Boydell Press, Woodbridge.
- D'ASCIA, Luca (2001): *Il Corano e la tiara. L'Epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II).* Pendragon, Bologna.

55 II. Pius, s rövid ideig uralkodó unokaöccse, III. Pius hamvai csak 1623-ban kerültek át a templomba. ANTONIUTTI 2004: 50–51.

56 ANTONIUTTI 2004: 50–51.; RENDINA 2015: 29.

- DURANT, Nathaniel (2023): Modelling Forts and Landscapes in Scythia Minor. In: HANSCAM, Emily – KARAVAS, John (eds.): *The Roman Lower Danube Frontier. Innovations in Theory and Practice*. Archaeopress, Oxford.
- FABRICZY, Cornelio De (1901): La statua di Sant’Andrea all’ingresso della sagrestia di San Pietro. *L’Arte* IV (1901) fasc. I–II. 68.
- FARAGLIA, Daniela (2006): Oratorio di Sant’Andrea a Ponte Milvio. In: DI PAOLA, Roberto – ANTONIUTTI, Arianna – GALLO, Marco (ed.): *Enea Silvio Piccolomini. Arte, Storia e Cultura nell’Europa di Pio II*. Colorsprint, Roma. 279–285.
- FERINCZ István (2015): A Régmúlt idők elbeszélése (Poveszty vremennih let) mint irodalmi emlék. In: BALOGH – KOVÁCS (2015): 229–249.
- FLAMION, Joseph (1911): *Les Actes apocryphes de l’apôtre André. Les Actes d’André et de Mathias, de Pierre et d’André et les textes apparentés*. Bureaux du Recueil, Louvain – Picard et Fils, Paris – Albert Dewit, Brussel.
- FORTINI, Egidio (1847): *Solenne ricevimento della testa di Sant’Andrea Apostolo, e cappella presso al Ponte Milvio a lui consecrata. Narrazione storica*. Clemente Puccinelli, Roma.
- GÁRDONYI Máté (2006): *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Jel, Budapest.
- HARTNELL, Jack (2019): *Medieval bodies. Life, Death and Art in the Middle Ages*. Profile Books, London.
- JAKAB Attila (2004): Az apostolok utazásai az apokrif cselekedetekben. *Ókor*, 3. (1). 39–42.
- JEDIN, Hubert (1998): *A zsinatok története* (ford. Viz László). Ecclesia, Budapest.
- KLANICZAY Gábor (2014): Az emberi test mint kép a szenvedő Krisztusról: a stigmatizáltak. *Budapesti Könyvszemle*, 26. (1). 36–44.
- KLANICZAY Gábor (2000): *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KRÁNITZ Mihály (2012): „András apostol”. In: PUSKELY Mária (szerk.): *Patrisztikus kislexikon*. Jel, Budapest. 43–44. [Litteratura Patristica 5.]
- MESERVE, Margaret (2021): *Papal Bull. Print, Politics and Propaganda in Renaissance Rome*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- MIGLIO, Massimo (2016): *Storie di Roma nel Quattrocento*. Istituto Storico per il Medio Evo, Roma, 2016. [Nuovi Studi Storici 98.]
- MISKOLCZY Ambrus (2020): A románok született ortodoxok? *Korunk*, 31. (3). 101–106.
- MONDIN, Battista (2001): *Pápák enciklopédiája* (ford. R. Vida Ilona). Szent István Társulat, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (1993): Ellenségkép, idegengyűlölet és tolerancia Európában. *Info-Társadalomtudomány*, 25. 7–15.

- OSTROGORSKY, Georg (2001): *A bizánci állam története* (ford. Magyar István Lénárd és Prohászka Péter). Osiris, Budapest.
- O'MALLEY, John W. SJ (2020): *A pápák története Pétertől napjainkig* (ford. Szeles Ágnes). Jezsuita, Budapest.
- PÓR Antal (1880): *Aeneas Sylvius. II. Pius pápa. Élet- és korrajz*. Szent István Társulat, Budapest.
- REARDON, Wendy J. (2010): *The Deaths of the Popes*. McFarland, Jefferson – London.
- RENDINA, Claudio (2015): *Le chiese di Roma*. Newton Compton, Roma.
- RUNCIMAN, Steven (2000): *Konstantinápoly eleste, 1453* (ford. Bánki Vera). Osiris, Budapest.
- SÁNTHA György (1943): *A harcos szentek bizánci legendái*. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, Budapest. [Magyar–Görög Tanulmányok 22.]
- TURCHINI, Angelo (2006): Pio II e Sigismondo Pandolfo Malatesta. In: DI PAOLA – ANTONIUTTI – GALLO (2006): 3–19.

A diplomatic reset: the Davydov–Radziwill correspondence, 1520–1521

ANN M. KLEIMOLA

Prof. Dr. Ann M. Kleimola PhD – Professor Emerita
(University of Nebraska – Lincoln, College of Arts and Sciences, Department of History).
E-mail: rintintin996@yahoo.com

Abstract

In the first half of the sixteenth century both Moscow and Lithuania laid claim to being the dominant power in the East European borderlands. Military hostilities alternated with repeated rounds of diplomacy. The focus here is the re-opening of negotiations in 1520–1521, six years after the Russians captured Smolensk but lost the great battle at Orsha. The two parties to the correspondence, boyar Grigorii Fedorovich Davydov-Cheliadnin and chancellor Nikolai Nikolaevich Radziwill, were advisors to their respective sovereigns. They exchanged a series of what appear to be personal letters, but began as a stratagem for Moscow to maneuver Lithuania into peace discussions. The ensuing correspondence was thus a product of royal directive, not personal boyar initiative. The repetitive, formulaic letters encapsulate the issues at hand: territorial disputes, the Smolensk question, Mikhail Glinskii's flight to Moscow, Vasili III's "inheritance" from his sister, widow of the Grand Prince of Lithuania, and, most contentious, the matter of prisoners of war. Davydov and Radziwill were not formulators of policy but facilitators focused on nuts-and-bolts arrangements. Hindsight makes it clear that Lithuania had reached its territorial high point in the 15th century and was beginning to decline. Muscovy, in contrast, was a rising state. But in the 1520s they appeared evenly matched, and each was determined to hold on to what was "rightfully theirs." Within this environment Davydov and Radziwill kept negotiations open, and their letters provided "cover" when one side or the other was ready to negotiate. They created a back channel of communication that served to convey requests or proposals without either sovereign having to take direct responsibility or face a confrontation. Plausible deniability, then as now, proved a useful diplomatic tool.

KEYWORDS: *Lithuanian–Muscovite Wars, G. F. Davydov–Cheliadin, N. N. Radziwiłł, Smolensk, Orsha, prisoners of war*

*A diplomáciai kapcsolatok újraindítása:
a Davidov–Radziwiłł levelezés, 1520–1521*

*Prof. Dr. Kleimola, Ann M. PhD – Professor Emerita
(Nebraska-Lincoln Egyetem – Egyesült Államok,*

Természet-, Társadalom- és Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék).

E-mail: rintintin996@yahoo.com

Absztrakt

A 16. század első felében mind Moszkva, mind pedig Litvánia igényt formált arra, hogy a kelet-európai határvidék vezető hatalma legyen. A katonai konfliktusok ismétlődő diplomáciai kísérletekkel váltakoztak ennek során. A tanulmány középpontjában a tárgyalások 1520–1521-es újrafelvétele áll, hat évvel azután, hogy az oroszok bevették ugyan Szmolenszket, de vereséget szenvedtek az orsai csatában. Az itt bemutatott levelezés Grigorij Fedorovics Davidov–Cseljadnyin bojár és Mikołaj Radvila (Mikołaj Radziwiłł) litván nagyherceg között zajlott, akik a szembenálló uralkodó felek tanácsadói voltak. Egy sor levelet váltottak, amelyek ugyan személyes leveleknek tűnhetnek, de mögöttük valójában Moszkva állt, aki ezzel a stratégiával kívánta Litvániát újabb béketárgyalásokra ösztönözni. A levelezés megkezdése tehát uralkodói utasításra történt, és nem személyes bojári kezdeményezés volt. Az ismétlődő, formuláris levelek a következő aktuális kérdések körül forogtak: területi viták rendezése, a szmolenszki kérdés, Mihail Glinszkij menekülése Moszkvába, III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem „öröksége” testvérétől, a litván nagyherceg özvegyétől, és a leginkább vitatott kérdés, a hadifoglyok további sorsa. Davidov és Radziwiłł nem a nagypolitika alakítói voltak, hanem az alapvető kérdésekre irányuló megegyezés elősegítői. Utólag visszatekintve már világosan látjuk, hogy Litvánia a 15. században elérte területi kiterjedésének csúcspontját, és attól kezdve hanyatlásnak indult; ezzel szemben a moszkvai nagyfejedelemség emelkedő állam volt. Az 1520-as években azonban még úgy tűnt, hogy kiegyenlítették az erőviszonyok, és mindkét fél ragaszkodott ahhoz, amit „jogos jussának” érzett. Ebben a helyzetben mind Davidov, mind pedig Radziwiłł nyitva hagyta a tárgyalások lehetőségét, és leveleik egyfajta „rejtett” üzenetként is szolgáltak arra nézve, amikor valamelyik fél hajlandó volt megkezdni a tárgyalásokat. A levelezés

olyan háttérkommunikációs csatornát teremtett, amelyen keresztül anélkül lehetett kéréseket és javaslatokat közvetíteni, hogy az uralkodóknak közvetlen felelősséget kellett volna azokért vállalniuk, vagy szembe kellett volna nézniük egy esetleges konfliktussal. A „tudtomon kívül történt”, mint hivatkozás, hasznos diplomáciai eszköznek bizonyult, mint ahogy manapság is az.

KULCSSZAVAK: orosz–litván háborúk, Grigorij Fedorovics Davidov-Cseljadnyin, Mikalojus Radvila (Mikołaj Radziwiłł) litván nagyherceg, Szmolenszk, orsai csata, hadifoglyok

For the first decades of the sixteenth century the question of relations with the Grand Duchy of Lithuania was one of the dominant preoccupations of Muscovite military and diplomatic policy. The two states had conflicting claims to the West Russian borderlands but were very different polities. Lithuania was a multi-ethnic and multi-confessional state bound to Poland through a dynastic union, with strong West European cultural influences, entrenched regional interests, and political power increasingly flowing into the hands of the aristocrats in the Sejm. Moscow, in contrast, was completing the process of “gathering the Russian lands” under its control, dealing with the successors of the Golden Horde as the Tatar Yoke ended, subordinating the elite as part of laying the foundations of autocracy, and championing its role as leader and defender of the Orthodox world in the wake of the Turkish conquest of Byzantium. From the 1490s on, open military hostilities on the Russian–Lithuanian front were tempered by periods of relative peace, punctuated by border raids and repeated rounds of diplomatic negotiations aimed at working out a peace treaty or at least a truce. The most well-known attempt to settle the question came in 1517, when Sigismund von Herberstein arrived in Moscow as the envoy of the Austrian Emperor charged with mediating the dispute. He succeeded in gathering material for his later book on Muscovy¹ but went home with no resolution of the issues.

Vasilii III resumed military operations, and attacks on adjoining territories resulted in the capture of more prisoners and frequent seizures of grain supplies and cattle but no clear victories.² Subsequent attempts to arrange peace talks fell through. Finally, in what appeared to be an individual initiative, a leading

1 *Rerum Moscoviticarum Commentarii (Notes on Muscovite Affairs)*, published in 1549. See VON HERBERSTEIN 1851–52; ГЕРБЕРШТЕЙН 1988.

2 ЛОБИН 2022: 170. For an assessment of the military forces on each side, see SASHALMI 2021; SZOKOLA 2021.

Muscovite boyar, Grigorii Fedorovich Davydov-Cheliadnin, wrote to the Lithuanian chancellor, Nikolai Nikolaevich Radziwill (Mikalojus Radvila), in an effort to break the stalemate and restart negotiations. Davydov, a son of boyar Fedor Davydovich “Khromoi,” had attained the rank of okol’nichii by 1501 and boyar by 1503. He was active in military and diplomatic affairs from the 1490s,³ appearing frequently as one of the Muscovite representatives charged with delivering the Grand Prince’s response to issues raised by foreign envoys who came to Moscow. In the winter and spring of 1503, for example, he and his associates, boyar Iakov Zakharich and treasurer Dmitrii Volodimirov, met with Czech and Hungarian envoys as well as the Polish–Lithuanian delegates Lord Peter Mishkovskii and Stanislav Glebovich, who were hoping to negotiate a six-year truce.⁴ A year later, the same trio met with Glebovich again about peace negotiations.⁵ Radziwill, the recipient of Davydov’s missive, was his counterpart on the Lithuanian side. He came from a prominent Lithuanian clan, had fought in the border wars, was appointed voevoda of Vilnius in 1507, and succeeded his father as chancellor of Lithuania in 1510.⁶ Both men served as high-ranking officials and advisors of their respective sovereigns, Vasili III (1505–1533), Grand Prince of Moscow, and Sigismund I the Old (1506–1548), King of Poland and Grand Duke of Lithuania.

At first glance it seems odd to find what appears to be personal correspondence between a Moscow boyar and a Lithuanian nobleman in the files of the Muscovite Foreign Office. Davydov’s letter has been seen as an example of a traditional right of leading boyars to communicate with foreign states independently,⁷ but, if they had such a privilege, it was not being exercised except *pro forma* in this case. By late 1519, both sides were exhausted by the continuing hostilities, and Vasili III concluded that Lithuania might be ready to resume negotiations. How to reopen discussions, however, was a delicate question. In general, the Russians wanted to have the conclusion of serious negotiations happen in Moscow, with the other side represented by a high-level embassy headed by a ranking aristocrat connected to the court.⁸ Thus, the first step was to maneuver the Lithuanians into sending envoys to Moscow.

3 SHIELDS KOLLMANN 1986: 248 n. 39, 255, 264.; БУГАНОВ 1966: 16, 25, 27, 31–33.; СИРИО 35. Nos. 73, 75, 78, 84, 85, 86, 87, 89. (last reference, 1521).

4 СИРИО 35. Nos. 73, 75.

5 СИРИО 35. No. 78.

6 BAJER 2010: 16.

7 КРОМ 2010: 159.

8 On Muscovite diplomatic practices, see WAUGH – MAIER 2023.

The Grand Prince's strategy began with having one of his boyars contact a Lithuanian aristocrat, raising the possibility of ending hostilities. He chose Davydov as his point person, probably because of his experience in dealing with foreign ambassadors and more particularly because he had previously headed a mission to Lithuania. In 1495, Ivan III had married his daughter Elena to the Lithuanian Grand Duke Aleksandr, who died in 1506. Thus, when Davydov and his fellow envoys, boyar and Master of Horse (*koniushii*) Ivan Andreevich Cheliadnin, the Falconry Master (*sokol'nichii*) Mikhail Stepanovich Klepik-Eropkin and secretary (*d'iak*) Mikita Moklokov, were dispatched to Aleksandr's successor, Sigismund the Old, in 1507, to reaffirm the truce agreement and discuss the Muscovite prisoners of war being held by the king,⁹ questions about the status of Vasilii III's widowed sister were already emerging to take their place among unresolved issues. Davydov had the requisite familiarity with Lithuanian affairs to open contact with the other side. Why write to Radziwill? Apart from the similarities in background and experience between the two aristocrats, the chancellor had access to both the king and the Sejm, and as voevoda of Vilnius he commanded a gateway stop on the road between Moscow and the West. The most important consideration, however, may well have been that Davydov and Radziwill already knew each other, having become acquainted during the 1507 talks. The ensuing correspondence was a product of royal directive, not personal boyar initiative, and thus became part of the diplomatic record.

The documentation preserved in the file along with the letters themselves sheds light on the practical mechanics of diplomatic communication and news gathering in the region in the early sixteenth century. When the designated recipient had been selected, Vasilii III instructed Davydov to write a personal message and send his "man" (*chelovek*) Boris Kamenskii to take it to Nikolai Radziwill in Vilnius.¹⁰ In the absence of an established postal system, both Davydov and Radziwill entrusted the delivery of their letters to their "men," probably members of the category Richard Hellie defined as "elite slaves."¹¹ They travelled with diplomatic delegations when possible, for safety on the road and for the protection offered by government-issued safe conduct passes (*opasnye gramoty*), but on occasion took to the road together, when one was returning home and the other was conveying a response. Some internal references in the documentation suggest that they were literate slaves. The diplomatic records include copies of

9 СИРНО 35. No. 78, 487

10 СИРНО 35. No. 86, 548.

11 See HELLIE 1982: 460–495.

memoranda (*pamiati*) addressed to the messengers, giving them instructions on what they should attempt to find out about the other country's plans or diplomatic maneuvering with other states, what to say in response to questions, or how they should behave so as to overhear as much as possible without calling attention to themselves.¹² On one occasion Boris Kamenskii himself sent a letter to Davydov explaining why he had been delayed in Lithuania, noting that Radziwill had asked him to write Davydov so that he would not worry.¹³ In addition to carrying letters Radziwill also trusted his men to deliver his gifts (*pominki*) to Davydov, gold items such as a ring and chain and a length of luxury cloth,¹⁴ and his messengers also came with gold and silver gifts of their own.¹⁵ Rather than being mere house-boys whose presence elevated the status of their masters, these men were expected to be able to handle any unexpected snags along the road, deliver expensive gifts and correspondence safely, gather information as possible in foreign lands, and return safely with messages and official papers.

The authorities on both sides recognized the intelligence-collecting possibilities inherent in these exchanges and took steps to preclude any opportunities for such activity. When Kamenskii returned from Vilnius in March 1520, accompanied by Radziwill's man Nikolai Voitekhov, security measures clicked into place as soon as he reached the border. Kamenskii proceeded ahead to Moscow, bringing the sovereign advance news that Radziwill was sending his man with a letter to Davydov. Upon receiving notice, Vasili III instructed Davydov to send a servitor to ride with Radziwill's messenger and make sure no one came to him or talked with him. Voitekhov was housed in Dorogomilovo, on the western edge of Moscow, with a coterie of minders.¹⁶ Then, when the Grand Prince ordered Davydov to meet with Voitekhov, the sovereign also dispatched his courtier I. Iu. Shigona Podzhogin and two state secretaries (*d'iaki*), Menshoi Putiatin and Trufan Il'in, to attend. During the meeting Davydov took protective measures of his own, ordering one of the minders, the court secretary (*dvortsovyi d'iak*) Iurii Lelechin, to take the letter. He thus had witnesses that he had not received anything in secret or altered the content of the message.¹⁷ Before he left Moscow Voitekhov was allowed to visit the market, but only in the company of his minders.¹⁸ The Grand Prince

12 СИРИО 35. Nos. 86.III, 86.IX.; СИРИО 59. Nos. 3.VII, 4.V.

13 СИРИО 35. No. 86.X.

14 СИРИО 35. Nos. 86.V, 86.X, 88.IX.; СИРИО 59. No. 3.II.

15 СИРИО 35. Nos. 86.V, 88.IX. In 1535, Gaiko brought a length of scarlet (luxury woolen broadcloth) from Radziwill and crimson patterned Venetian silk from himself. СИРИО 59. No. 3.II.

16 СИРИО 35. No. 86.IV.

17 СИРИО 35. No. 86. See also СИРИО 35. No. 87.III.

18 СИРИО 35. No. 86.VIII.

had agreed to send the safe conduct passes for envoys that Radziwill had requested, and ordered Kamenskii to return to Vilnius with Radziwill's man in April, so as to bring back news faster.¹⁹ In a separate memorandum to his man, Davydov instructed him to find out who the envoys would be and when they would arrive, along with gathering what information he could about Lithuanian dealings with the Crimean Tatars and the Teutonic Knights.²⁰ Unfortunately for these plans, the Lithuanians had security measures similar to those used in Moscow. On June 9 the Smolensk voevoda Prince I. V. Shuiskii forwarded to the Grand Prince a letter from Kamenskii to Davydov reporting that he had been delayed because Radziwill was away. Meanwhile he was being lodged in one of the chancellor's villages nine miles from Vilnius, waiting until Radziwill received a response from the king, to whom he had forwarded Davydov's letter.²¹ Messengers and their hosts were always under the watchful eyes and ears of the state, whether in their lodgings, at receptions, or enjoying a banquet given in their honor.

The letters exchanged between Davydov and Radziwill offer little specific about the issues to be negotiated. In his initial letter of 12 January 1520, Davydov noted that he had met Radziwill when serving as an envoy to the Lithuanian Grand Duke after Sigismund's election.²² The Lithuanian chancellor, responding on February 25, also recalled their earlier joint efforts to pursue peace negotiations.²³ Thereafter they focused on the nuts-and-bolts arrangements that had to be made, such as the issuing and transfer of safe-conduct passes for envoys and the dates at which the next diplomatic mission would arrive. These practical matters were embedded in mounds of diplomatic fluff, seemingly endless repetitions of hopes for peace or at least a truce, expressions of good will on the part of their sovereigns, the desire that no more Christian blood be spilled, and the need for both states to live in peace and quiet so as to protect Christendom from the forces of Islam (*besermenstvo*).

In the course of dealing with pragmatic aspects of diplomacy, however, they did refer to the issues that had led to the breakdown of various rounds of negotiation over the past couple of decades. Territories along the border remained in dispute, and periodic hostilities and raids kept that issue contentious. Tensions increased after 1514, the year when the Lithuanians won the great battle at Orsha but the Russians retained possession of the big prize, the border fortress of Smolensk. The Lithuanians did not accept the loss of Smolensk, and also demanded

19 СИРМО 35. No. 86.VII.

20 СИРМО 35. No. 86.IX.

21 СИРМО 35. No. 86.X.

22 СИРМО 35. No. 86.II.

23 СИРМО 35. No. 86.VI.

the return of Prince Mikhail Glinskii, a West Russian aristocrat who had taken refuge in Muscovy after an unsuccessful rebellion against the king. Questions about the status and property of Vasilii III's widowed sister Elena continued to swirl after her death in 1513. The Muscovites alleged that Elena had wanted to return to Muscovy after Aleksandr died but had been detained in Vilnius, then taken to Troki and Birshpany, deprived of all her retainers, robbed of her treasury and landholdings, imprisoned, and then poisoned.²⁴ There was a continuing dispute about Vasilii's "inheritance," property left to Elena by her husband which the Lithuanians argued was a life estate only but which the Russians asserted should have devolved to her brother.²⁵ To explain away issues that delayed a resumption of diplomatic efforts, both Davydov and Radziwill fell back upon a traditional Muscovite cause, attributing the problems to the activities of "evil people" (*likhie liudi*). Davydov disavowed any connection with raids in the border areas that were disrupting the travel of diplomatic missions, blaming the dangers on the nefarious activities of unidentified evil-doers,²⁶ while Radziwill held that such types were responsible for circulating rumors in Moscow about the imprisonment and poisoning of Vasilii III's widowed sister Elena.²⁷

Davydov and Radziwill were intermediaries charged with keeping communication open, not formulators of policy. All of their maneuvering, however, was not taking place in a vacuum. While both states remained at odds during these decades, each faced other and perhaps more immediate threats. Poland-Lithuania had to be on guard for developments in various parts of the Holy Roman Empire and the lands occupied by the Teutonic Knights. Muscovy faced continuing unrest in Kazan' and potential trouble with the Nogai Tatars and the Astrakhan' horde. Both sides had a long southern frontier open to incursions from the Crimean Tatars, and behind them was the looming menace of the Ottoman Turks. At the same time no outside power was sufficiently invested in the area to be threatened by the endless bickering, and most probably found the continuing disputes between Lithuania and Muscovy useful in diverting them from other objectives. Hindsight makes it clearer that Lithuania had reached its territorial high point in the 15th century and was beginning to decline. Muscovy, in contrast, was a rising state, consolidating "the Russian lands" and preparing to take on the successors of the Golden Horde. But in the 1520s they appeared evenly matched, and each was determined to hold on to what was "rightfully theirs." Within this environment

24 СИРИО 35. No. 84.

25 СИРИО 35. Nos. 84, 85, 88.

26 СИРИО 35. Nos. 87.III, 87.IV.

27 СИРИО 35. No. 88.

Davydov and Radziwill had kept negotiations open for years, despite the lack of success in resolving contentious issues. Their letters were, of course, known to their respective sovereigns, and offered “cover” when one side or the other was ready to show a willingness to negotiate. They provided a back channel of communication that served to convey requests or proposals without either sovereign having to take direct responsibility or face a confrontation. The same mechanism proved useful fifteen years later. From November 1535 through August 1536, when the exchange of envoys between the Russian and Lithuanian sovereigns was restored, Ovchina and Radziwill, with the knowledge of their governments, provided a similar service. Plausible deniability, then as now, proved a useful diplomatic tool.

Sources

- ГЕРБЕРШТЕЙН, СИГИЗМУНД (1988): *Записки о Московии* [*Notes on Muscovy*]. Янин, В. Л. (ред.). Издательство МГУ, Москва.
- VON HERBERSTEIN, Sigismund (1851–52): *Notes upon Russia*. 1–2 vols. MAJOR, R. H. (trans. and ed.). London.
- СИРИО 35. *Сборник императорского русского исторического общества* 35. Санкт-Петербург, 1882.
- СИРИО 59. *Сборник императорского русского исторического общества* 59. Санкт-Петербург, 1887.

Literature

- BAJER, Peter Paul (2010): Short History of the Radziwill Family. *Rocznik Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej*, 4. 15–26. https://researchmgt.monash.edu/ws/portalfiles/portal/30109667/Bajer_Radziwi_Family_RMAPA_IV_2010.pdf (Accessed 5 August 2024).
- БУГАНОВ, В. И. (ред.) (1966): *Разрядная книга 1475–1598 гг.* [*The Military Service Register, 1475–1598*]. Наука, Москва.
- HELLIE, Richard (1982): *Slavery in Russia, 1450–1725*. University of Chicago Press, Chicago – London.
- ЕГОРОВ, О. А. (2008): *Очерк истории русской псовой охоты (XV–XVIII вв.)* [*The History of Russian Hunting with Dogs (XV–XVIII centuries)*]. Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург.

- КАЗАКОВА, Е. Н. et al. (ред.) (2009–2010): *Лицевой летописный свод XVI века. Русская летописная история [The Illustrated Chronicle Compilation of the Sixteenth Century]*. 24 vols. Актеон, Москва.
- КРОМ, М. М. (2008): *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений [The Starodub War (1534–1537). On the history of Russian–Lithuanian Relations]*. Рубежи XXI, Москва.
- КРОМ, М. М. (2010): «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30–40-х годов XVI века [*“The Widowed Tsardom”: The Political Crisis in Russia in the 1530s–1540s*]. Новое литературное обозрение, Москва.
- ЛОВИН, Алексей (2022): *Смоленская война 1512–1522 гг. [The Smolensk War 1512–1522]*. Русские Витязи, Москва.
- SASHALMI, Endre (2021): The Military Organization and Army of the Grand Principality of Moscow (1462–1533). In: B. SZABÓ, János – FODOR, Pál (eds.): *On the Verge of a New Era: The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*. Research Centre for the Humanities, Budapest. 117–130.
- SHIELDS KOLLMANN, Nancy (1986): Consensus Politics: The Dynastic Crisis of the 1490s Reconsidered, *Russian Review*, 45. (3). 235–267.
- SZOKOLA, László (2021): The Military Organization and Army of the Polish–Lithuanian Commonwealth (1501–1533). In: B. SZABÓ – FODOR (2021): 131–146.
- ВОЛКОВ, В. А. (2016): *Под стягом Москвы. Войны и рати Ивана III и Василия III [Under Moscow’s Banner: The Wars and Armies of Ivan III and Vasilii III]*. Прометей, Москва.
- WAUGH, Daniel C. – MAIER, Ingrid (2023): *Cross-Cultural Communication in Early Modern Russia: Foreign News in Context*. Ch. 4. Research Works at the University of Washington, Seattle – Uppsala. <https://doi.org/10.6069/XCSQ-BF71> (Accessed 4 August 2024).

A lengyel–orosz konfrontáció történelmi gyökerei: keletkezése (16. század) – elmélyülése (17. század) – kibékíthetetlensége (18. század)

GEBEI SÁNDOR

Prof. Dr. Gebei Sándor DSc – Professor Emeritus
(Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudomá-
nyi Intézet, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék).
E-mail: gebei.sandor@uni-eszterhazy.hu

Absztrakt

A lengyel–orosz permanens szembenállás eredetét a livóniai háború (1558–1582) idejére datálhatjuk, de a lengyel–orosz konfrontáció igazi oka mégsem külpoliti-
kai természetű, hanem vallási és ideológiai alapú volt. E vonatkozásban az 1589-es
és 1596-os dátumok jelentik a korszakhatárokat. Az előbbi a moszkvai pravoszláv
patriarchátus, az orosz autokefál („*senkitől nem függő, senkinek alá nem vetett*”)
egyház létrejöttét, míg az utóbbi a breszti vallási uniót jelöli. Vasa III. Zsigmond
lengyel király 1596. december 15-i körlevelében nemcsak helyeselte és üdvözölte
az unió kimondását, hanem elvárta a pravoszláv (ortodox) alattvalóitól a görög-
katolikus egyházba való áttérést. Az engedetlen alattvalókkal szembeni bánásmó-
dot pedig a helyi hatóságokra bízta. Gyakorlattá vált, hogy az uniót megtagadó
pravoszláv papok szolgálataikat nem végezhatték, birtokaikat elkobozták, az uni-
tusoknak adományozták. A vallási ellentétek eszkalálódásáról, a nap mint nap
ismétlődő atrocitásokról az utókorra fennmaradt bírósági feljelentések, perek
tömege tanúskodik.

1648-ban a törékeny társadalmi béke totálisan felbomlott, mert a végek (= Ukrajna) lakossága, zömében a lajstromos és a szabad (lajstromból kimaradt) kozákok belháborút robbantottak ki a társadalmi és vallási elnyomást fokozó nemesség ellen. Oroszország a Rzeczpospolita belső konfliktusába való beavat-
kozásának ideológiai alapját „az egyvérű és egyvallású testvérek” védelme képezte.

Az 1654–1686 közötti „30 éves háború” következtében a kelet-európai erőviszonyok Oroszország javára dőltek el, a Rzeczpospolita nagyhatalmi státusa erodálódott és egyre látványosabban a szomszédos államok befolyása alá került. Oroszország és Poroszország a Rzeczpospolita nem-katolikus lakosságának a védelmezőjeként (*defensor fidei*) váltak a 18. századi lengyel–litván belpolitika meghatározó tényezőivé. A nem-katolikusokat, vagyis a disszidenseket (*dissidentes in religione*) érintő hátrányos szejmí végzések kikényszerített módosítása 1768-ban a lengyelek hazafias érzelmeit olyannyira felkorbácsolta, hogy a „hazáért és vallásért” jelszavával az idegen hódítók ellen fegyvert ragadtak. Az egyenlőtlen erők harca 1772-ben a Rzeczpospolita első megcsonkításával zárult, ami a lengyelek szomszédos országok iránti gyűlöletét állandósította, leginkább Oroszország ellenében, döntően az 1831., 1863. évi lengyel felkelések és megtorlásuk miatt.

KULCSSZAVAK: lengyel–orosz konfrontáció eredője, vallási ellentétek a Rzeczpospolitában, katolikusok és nem-katolikusok (*dissidentes in religione*) élesedő küzdelme a 17–18. században, külső hatalmak beavatkozása a lengyel belpolitikába, a lengyel nemesi „arany szabadság” leáldozása, a lengyel–litván állam feldarabolása

The historical roots of the Polish–Russian confrontation: its origin (16th century) – its deepening (17th century) – its irreconcilability (18th century)

Prof. Dr. Sándor Gebei DSc – Professor Emeritus

(Eszterházy Károly Catholic University – Eger, Faculty of Humanities and Arts, Institute of History, Department of Ancient, Medieval and Early Modern History).

E-mail: gebei.sandor@uni-eszterhazy.hu

Abstract

The origin of the permanent Polish–Russian confrontation dates back to the Livonian War (1558–1582) but its real reason did not derive from foreign policy but it was of religious and ideological nature. In this respect, the dates of 1589 and 1596 designate the limits of the time period. The first one indicates the creation of the Moscow Orthodox Patriarchate, the Russian autocephalous (*independent, not subordinated to anyone*) Church, while the latter designates the date of the Union of Brest. In his circular letter dated 15 December 1596, Sigismund III Vasa, the Polish king not only approved of the declaration of the union but he also expected from

his Eastern Orthodox subjects to join the Greek Catholic Church. He instructed the local authorities to take measures against the disobedient subjects. It became a practice to ban the Eastern Orthodox priests to deliver their services, and their estates were confiscated and they were given to those, who respected the Union. There are a number of denunciations, charges and lawsuits left to the posterity that testify to the escalation of religious oppositions and the day-to-day atrocities.

In 1648, the fragile social peace completely collapsed because the population of the borderlands (= Ukraine), mostly the Cossacks (both registered and free or unregistered) unleashed an internal war against the nobility, who increased the social and religious oppression. Russia justified her intervention in the internal conflict of the Rzeczpospolita with the ideological claim of the defense of her “brothers of the same blood and religion”. As a result of the “30-year war” between 1654 and 1686, the Eastern European power relations changed for the benefit of Russia, the status of the Rzeczpospolita as a great power declined, and it became more and more visible that it came under the control of the neighboring states. Russia and Prussia became the decisive factors of the 18th century Polish–Lithuanian internal politics as the defenders of the non-Catholic populations of the Rzeczpospolita. The forced modification of the decrees of the sejm, which discriminated against the non-Catholics or dissidents (*dissidentes in religione*) in 1768 roused the patriotic feelings of the Poles to the extent that they started a war against the foreign conquerors with the slogan “for the homeland and the religion”. The fight between the unequal forces ended with the first truncation of the Rzeczpospolita in 1772, which consolidated the Poles’ hatred of the neighboring counties, mostly that of Russia, mainly because of the Polish revolts of 1831 and 1863, and the subsequent retaliations.

KEYWORDS: *roots of the Polish–Russian confrontation, religious conflicts in the Polish–Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita), the intensifying struggle between Catholics and non-Catholics (dissidentes in religione) in the 17th and 18th centuries, intervention by external powers in Polish domestic politics, the demise of the Polish noble “Golden Liberty,” the partition of the Polish–Lithuanian Commonwealth*

A lengyel–orosz permanens szembenállás eredetét a livóniai háború (1558–1582) idejére datálhatjuk. IV. Rettegett Iván cár 1558-ban elindított balti offenzívája ekkor még a Lengyel Királyságot közvetlenül nem érintette, csak a vele perszonálunióban lévő Litván Fejedelemséget. Mivel a fejedelemség katonai ereje nem bizonyult elegendőnek, ezért Lengyelországot is igyekezett bevonni a háborúba.

A lengyelek háborúhoz való csatlakozását úgy érték el, hogy a perszónalunió reálunióvá fejlesztését kezdeményezték, ami 1569-ben a lublini unióval realizálódott is. Ettől a pillanattól fogva a Rzeczpospolita (Respublica Polska-Litewska) és az Orosz Nagyfejedelemség szomszédos országok lettek, és a livóniai háború Oroszország–Rzeczpospolita közötti háborúvá alakult át. Ez a több mint két évtizeden át folyó háború végül is 1582-ben a jam-zapolszki békekötéssel zárult, Oroszország eredeti célkitűzései megghiúsultak. Azaz, kénytelen volt lemondani baltikumai terveiről, a tengeri kikötők megszerzéséről, ám sikerült Báthory István lengyel király Pszkov és Novgorod elfoglalásával fenyegető hadjáratát félbeszakítani. A livóniai háború kulminációs pontját jelentő Pszkov ostromáról a korabeli beszámolók¹ – úgy az orosz, mint a lengyel – egybehangzóan kiemelik a várvédők hősie és bátor helytállását, kendőzetlenül szólnak az ostromlók élelmiszer és hadianyag utánpótlásának kiapadásáról, a küzdő felek kimerüléséről, a békekötés elkerülhetetlenségéről. A korabeli „objektivitás” az évszázadok során eltűnt, az emlékezetpolitika az aktuális politikai helyzethez „igazította” a fontos történelmi eseményeket.

Pszkov ostromának a legismertebb, történelmileg hiteltelen megjelenítése, a lengyel közgondolkodásban mind a mai napig élő és valóságosnak elfogadott ábrázolása leginkább Jan Matejko *Stefan Batory pod Pskowem* (1872) című festményén mutatható ki.

1 HEIDENSTEIN 1588; PIOTROWSKI 1894; Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков, 1952.

A kép központi témája nem más, mint ahogyan IV. Iván cár küldöttsége térden állva Báthory előtt békéért folyamodik (esedezik). Az alkotás centrumába egy történelmi fikció került, mintha Báthory győzelmeskedett volna a livóniai háborúban. A lengyel győzelmet szimbolizálja az alakok (szereplők) beállítása: a páncélvertes Báthory ülő helyzetben kivont karddal a térdein, orosz zászló a földön a lábai előtt. Fekete szerzetesi öltözetben a jezsuita Possevino, Possevino mögött szárnyas huszárként ábrázolva Stanisław Żółkiewski királyi titkár, mellette a király unokaöccse, Boldizsár. A királytól balra vörös öltözékben a főkancellár Jan Zamoyski, jobbkezeben a kancellári pecsét. A királynak kenyeret és sót kínál tálcán az előtte térdeplő Cyprian polocki főpap, mögötte Iván Nascsoyin, mögötte a bozontos ősz-szakállas Dmitrij Jeleckij herceg a (jam-zapolszki) békeokmánnyal. A földre borult, megalázkodott férfi mögött páncélos vitéz, Teodor Obolenszkij herceg a kezében kettőtört karddal, a vereség elismeréseként.

A lengyel–orosz konfrontáció igazi oka a fentiek ellenére sem külpolitikai természetű, hanem vallási és ideológiai alapú volt. E vonatkozásban az 1589-es és 1596-os dátumok jelentik a korszakhatárokat. Az előbbi a moszkvai pravoszláv patriarchátus, az orosz autokefál („*senkitől nem függő, senkinek alá nem vetett*”) egyház létrejöttét, a konstantinápolyi, a jeruzsálemi, az alexandriai, az antiochiai pátriarchátusoktól való függetlenségét, míg az utóbbi pedig a pravoszláv egyházszakadást előidéző breszti vallási unió kimondását jelzi.

1589-ről: Moszkvában II. Jeremiás konstantinápolyi pátriárka jelenlétében zajlott a moszkvai pátriárka választása 1589. január 23-án/február 2-án. Az egyházi zsinat (*Собор русских епископов и духовенства*) három személyt talált alkalmasnak a patriarchátusság elnyerésére. Fjodor Ivanovics cár a moszkvai metropolita, Jób (Jov) javára döntött, őt nevezte meg pátriárkának. II. Jeremiás konstantinápolyi érsek 1589. január 26-án/február 5-én Jóbot a kremlbeli Uszpenszkij székesegyházban „a Moszkvai és minden Rusz pátriárkájává” (*nampuarxa Московского и вся Рущи*) szentelte fel.

Az 1593. évi konstantinápolyi zsinat, amelyen jelen voltak a keleti pátriárkák, jóváhagyták és véglegesítették II. Jeremiás moszkvai cselekedetét. Elfogadták az újabb patriarchátus létrejöttét, és elismerték Jób moszkvai metropolita pátriárkává való emelését. Az új pátriárkát a rangsorban a konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai, jeruzsálemi pátriárkák utáni, az 5. hely illette meg. (Ekkor még a kijevi pravoszláv metropolia a Rzeczpospolita területén feküdt, az továbbra is a konstantinápolyi pátriárka egyházi fennhatósága alá tartozott.)

1596-ról: Piotr Skarga/Szkarga (1536–1612) jezsuita szerzetes munkájának hatása 1595–1596-ra érett be, aki művével (*O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu, Wilno, 1577*) teológiai alapot

biztosított és útmutatást adott a nyugati és keleti keresztény egyház uniójához. Az unió elvét elsőként Hipacy Pocij (oroszosan Potyjej), volhíniai-Włodzimierz/Vlagyimir – Breść/Breszt pravoszláv püspöke és Cyryl Terlecki (oroszosan Terleckij) Łuck – Ostrog pravoszláv püspöke fogadta el, és erről Rómában az egykori lengyel nuncius előtt, VIII. Kelemen pápa előtt, tettek tanúbizonyságot 1595 karácsonján. III. Zsigmond lengyel király támogatásával és engedélyével az Örökvárosban latinul és egyházi szlávul ünnepélyesen deklarálták az unió elfogadását, majd aláírták és esküvel erősítették meg az erről szóló dokumentumot.

„Vallom, hogy a Szent Katolikus és Apostoli Egyház minden Egyház Anyja és Tanítója, [esküszöm] hogy a római pontifexnek, Szent Péter utódjának, az apostolok hercegének, Krisztus helytartójának igazi [teljes] engedelmességet fogadok, ezt ünnepélyesen ígérem, esküszöm.” (*«Исповедую, что Святая Католическая и Апостольская Римская Церковь для всех Церквей есть Матерь и Учительница, а римскому понтифику, преемнику блаженного Петра, князя апостолов, наместнику Христа, истинное послушание отдавать торжественно обещаю и клянусь.»*)

VIII. Kelemen pápa (uralkodott: 1592–1605) örömmel fogadta, hogy megvalósul „az egységes hit és az egységes egyház” (*do jedności wiary, do jedności Kościoła*), minden irányú támogatását helyezte kilátásba az uniót elfogadó híveknek.² Terlecki és Pocij 1596 márciusában tértek haza, azonnal nekiláttak az unió gondolatának terjesztéséhez, kezdeményezték a pravoszláv szinódus összehívását az unió elfogadtatása céljával. Az „igazhitűek” élesen tiltakoztak a római események miatt, Konsztantyin Osztrogszkij herceg a varsói szejmen egyenesen azt követelte, hogy a vallásukat eláruló püspököket fosszák meg hivataluktól, közönsésk ki őket az ortodox egyházból.³

Ennek ellenére az egyházi meghasonlás folyamata visszafordíthatatlanul elkezdődött, és hogy egyre erősödött, abban kiemelkedő szerepet játszott III. Vasa Zsigmond lengyel király (uralkodott: 1587–1632). A jezsuiták által nevelt király (anyja Jagelló Katalin, az evangélikus Vasa János svéd király felesége) az unió pártfogója és szorgalmazója lett. Hatására az ortodox egyház kilenc püspökéből négy – a łucki, a piński, a chełmi, a lwówi/lvovi – Pocij püspöki székhelyén, Breszt városában összegyűlt, és ott az egyházi unió elfogadásáról adtak ki nyilatkozatot 1596.

2 LIKOWSKI 1907: 133–137.; A breszti zsinat pravoszláv szemzőgből, МАКАРИЙ МИТРОПОЛИТ: История Русской Церкви (Часть 4. Глава V.)

3 ДМИТРИЕВ 2008: 6.

június 24-én. A főpapok ünnepélyesen kinyilvánították, hogy hajlandók VIII. Kelemen pápa (pontifikátusa 1592–1605) 33 cikkelyes dokumentumának az aláírására, készen állnak a Rómával kötendő egyesülésre. Ez a júniusi tanácskozás szolgáltatta az alapot ahhoz, hogy III. Zsigmond lengyel király engedélyezze az egyházi zsinat összehívását 1596 októberében a litvániai Breszt városába.

A katolikus és ortodox egyháziak és világiak részvételével megkezdett zsinaton a pápai és királyi megbízottakon kívül részt vett az a lengyel jezsuita Piotr Skarga (ejtsd: Szkarga) aki a teológiai alapot biztosította az unióhoz. A szinódus céljainak megvalósítására optimális időpontnak látszott az 1596-os év, ugyanis II. Jeremiás konstantinápolyi pátriárka halálával az ortodox egyházi hierarchiában vákuum keletkezett, 1594–1597 között üres volt a keleti egyház első tisztsége. A rangsorban utána következő pátriárkák egyike sem volt illetékes a „Rusz egyháza felett”. A pápa, a „Katolikus Egyház Főpásztora” élt is a lehetőséggel, az egyházi unió főszereplőit Pociejt és Terleckit, „a Rusz keleti egyház képviselőit” a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alól azonnali hatállyal fel is mentette (*od zwierzchności patryarchów carogrodzkich wyzwolił*).⁴ A breszti áttérők esküje, sajátkezü aláírásaik elhelyezése az ünnepi dokumentumon október 9/19-én a Szent Miklós templomban zajlott, az uniót elfogadók között volt többed magával a kijevi metropolita Rogoza/Rahoza is,⁵ akit III. Zsigmond haladéktalanul „Kijev, Halics és minden Rusz unitus metropolitájának” nevezte ki, az uniót elutasító főpapokat hivatalvesztéssel sújtotta.⁶ Királyi (1596. december 15-i) körlevelében nemcsak helyeselte és üdvözölte az unió kimondását, hanem elvárta a pravoszláv alattvalóitól a görögkatolikus egyházba való áttérést. Az engedetlen alattvalókkal szembeni bánásmódot pedig a helyi hatóságokra bízta.⁷ Gyakorlattá vált, hogy az uniót elvető pravoszláv papok szolgálataikat nem végezhatték, birtokaikat elvesztették, a hívek adományait nem fogadhatták el. Igaz, hogy beadványaikkal törvénytisztelesen bántak a helyi bíróságokon (sztarosztai, vajdasági), de azok mindig a katolikus és az unitus egyház előnyére döntöttek. Állami védelem híján megszokott gyakorlattá vált a pravoszláv templomok bezárása, erőszakos elvétele.

A bírósági akták tömege – szerencsére – az utókor számára fennmaradt, a 19. századi archeográfiai bizottságok vaskos köteteket töltöttek meg az ilyen típusú iratokkal. A számtalan jogsérelem és erőszakos cselekedet sorából példaképpen a pravoszláv lvovi püspök, Gedeon Balaban ügyét emelném ki. Balaban püspök rezidenciáját 1597 augusztusában és szeptemberében többször is megtámadták,

4 LIKOWSKI 1907: 154–155.

5 A breszti szinóduson történekekről: LIKOWSKI 1907: 146–167.

6 MIRONOWICZ 1996: 26.

7 MIRONOWICZ 1996: 28.

feldúlták, ingóságainak nagy részét elrabolták a felbujtott unitusok. Az első feljelentést a püspök testvére, Fjodor Balaban adta be a bírósághoz. Részletesen leírja, hogy a görögkatolikusok hogyan törtek rá a testvére házára, hogyan törtek-zúztak mindent, ami a kezükbe került. Testvére, a püspök menekülni kényszerült, egy kolostorban rejtőzött el, hogy mentse életét. De a megvadult unitusok a kolostort is megtámadták, szabályos ostrom alá vették a łucki sztarosztá tudtával, sőt, annak embereivel.⁸ 1597. augusztus 28-án maga Balaban püspök is feljelentette az erőszakoskodókat, sőt, magát a sztarosztát és a felfordulás mögött álló Terlecki unitus püspököt is. Anyagi (saját és egyházi) veszteségeit tételesen felsorolta, amelyek között templomból elvitt kegytárgyak, arany, ezüst foglalatú ikonok, biblia és más egyházi könyvek (115 lengyel aranyértékben), óriás gyertyák stb. voltak. A vandálok a templom ajtajait összetörték, mindent megrongáltak. A személyes kárlistába például egy pénzesládika 500 arannyal, fegyverek, páncélvérték, elhagyott lábas jószágok, termények stb. kerültek rögzítésre.⁹ Válaszul Terlecki unitus püspök ellenkeresetet nyújtott be Balaban és hívei ellen a łucki bíróságon 1597. szeptember 27-i dátummal.¹⁰

III. Zsigmond király, hogy csillapítsa a kirobbant ellenségeskedést, 1598. március 22-i körlevelében ígéretet tett arra, hogy az uniót megtagadó püspökök bánatlanságot élveznek, Balaban püspök ügyében elhalasztotta a döntését éppúgy, mint az 1598. évi szejmen részt vevő pravoszláv képviselők templomokat viszsza követelő felvetéseit is. 1599. március 27-i dekrétumával (törvényileg) viszont a kijevi barlangkolostor főapátja (archimandrita) és az unitus metropolita között kirobbant birtokvitában már az utóbbi javára döntött.¹¹ Egy év múlva III. Zsigmond király mint az ország legfőbb bírója kötelezte a főapátot, hogy a kijevi metropolóriában fekvő valamennyi birtokát, érintetlenül, károkozás nélkül az unitus metropolitának engedje át.¹²

Az ortodox klérus magától értetődően, de különösen a pravoszláv iskolákat működtető úgynevezett bratsztvo-k (pravoszláv testvéri társaságok; vilnói, lvovi) tagadták meg az uniót, és minden alkalmat megragadtak tiltakozásuk kifejezésére.¹³ A dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy a görögkatolikus és pravoszláv összecsapások centrumának a łucki-włodimierz (volhíniai) és ruszbeli (lvovi) egyházmegyéék számítottak az 1596 utáni években.

8 Archív JUZR I/6. 128–129, 130–133.

9 Archív JUZR I/6. 133–140.

10 Archív JUZR I/6. 144–147.

11 MIRONOWICZ 1996: 28.

12 Archív JUZR I/6. 301–303.

13 LIKOWSKI 1907: 190–199.

1620-ban fordulat állt be a pravoszláv-unitus küzdelemben, amikor is az 1596 és 1620 között Kijevben nem létező pravoszláv metropolita tisztség „feltámadt” (újra életre kelt). Történt ugyanis, hogy Theophanes jeruzsálemi pátriárka, aki 1619-ben Moszkvában a lengyelek fogságából kiszabadult Filaret Romanovot (Mihail Fjodorovics cár apját) moszkvai pátriárkának szentelte fel, 1620 augusztusában Kijevbe érkezett. Theophanes III. Zsigmond király engedélyével közlekedett és tartózkodott lengyel földön. Kijevben 9 és fél hónapot időzött, s ezalatt meggyőző bizonyítékokat szerzett az ortodox egyházat és a hívőket ért sérelmekről. Feljogosítva érezte magát arra, hogy a királyi hivatalosságot megkerülve, titokban a pravoszláv egyházi hierarchia rekonstrukcióját megvalósítsa. (Összesen 7 szerzetest – 1 metropolita, 1 érsek, 5 püspök: a włodziymi, przemyśli, piński, łucki, chełmi püspökök – emelt főpapi méltóságra.) 1620. október 9/19-én metropolitává szentelte fel Jób Boreckit (oroszosan Jov Boreckijt, 1560–1631), a kijevi barlangkolostor főapátját „a konstantinápolyi trón exarchája” titulussal. Meletij Szmotrickijt Hiob metropolita közreműködésével a polocki érsekségre emelte.¹⁴ Szmotrickij, alighogy Kijevből hazatért az érseki székhelyére, körlevélben értesítette polocki, vityebszki, vilnai pravoszláv híveit az érsekség helyreállításáról. A római és görögkatolikusok megdöbbenésére a pravoszláv közösségek újra feléledtek, a teológiai viták, mind szóban, mind írásban új erőre kaptak.¹⁵ Annak ellenére, hogy az 1623. évi szejm mégis érvényben hagyta az 1620. évi pravoszláv egyházon belüli változásokat, az unitusok és a pravoszlávok ellenségeskedése nem csillapult. A pravoszlávok háromszor is Jozafat Kuncewicz bazilita szerzetes-érsek életére törtek, mert nem tudták megbocsátani neki azt, hogy az unitus egyház pozíciójának további erősítésére a bazilita rendet Ukrajnában meghonosította, agresszív missziós tevékenységüket hatékonyan segítette. Kuncewiczet mégis elérte a végzete. 1623. november 12-én Vityebszkben kegyetlenül meggyilkolták. Testét a város utcáin vonszolták végig, aztán a Nyugati-Dvina folyóba vetették. (A 18. század közepén 195 bazilita kolostor működött Litvániában, Kelet-Lengyelországban!) A gonoszított Vityebszk városa a magdeburgi jogának (városi privilégiumok) az elvesztésével fizetett.

A vallási ellentétek eszkalálódásáról, a nap mint nap ismétlődő atrocitásokról bírósági feljelentések tömege tanúskodik. Kirívók voltak az erőszakos cselekedetek a breszti, a piński, a łucki, a lvovi egyházmegyékben.¹⁶ A „három T-vel” (taciurnitas, tenacitas, tarditas – zárkózottság, konokság, késlekedés) jellemzett III.

14 МАКАРИЙ МИТРОПОЛИТ: История Русской Церкви. (Часть 5. Глава II.)

15 Archiw JUZR I/8. Выпуск I. 1914. 505–561, 562–596, 597–673, 674–731, 762–798.

16 Akti VAK, 1908. 281–282, 346–348.

Zsigmond király türelmetlen valláspolitikája királyutódjának, a fiának, IV. Ulászlónak (1632–1648) azt bizonyította, hogy az ortodoxokkal szembeni intoleranciát erőszakkal csak ideig-óráig sikerül fékezni, valóságos engedményekre van szükség. Gyökeresen szakított apja merev, antiortodox magatartásával. Már koronázási esküjében megfogadta a „görög vallásúak” szabadságjogainak tiszteletben tartását, a vallásuk szabad gyakorlását akadályozó körülmények elhárítását (*nihil omnibus Ecclesiis Graecis et Pirivilegiis earundem obesce debet*) és szavainak törvénybe foglalását.¹⁷ Ígéretét megtartotta: az 1633. évi szejm XII. articulusa a Királyság és a Nagyfejedelemség valamennyi „Unióban nem lévő” (*Obywatelom Koronnym y W. X. Litv. Religij Graeckiej nia będącym w Unii*) lakosának garantálta a vallásszabadságot.¹⁸

Az apa-fia királyok nézetkülönbségét nem a vallási meggyőződés eltéréseiből kell levezetni, a magyarázatot a politikai okokban véljük megtalálni. Konkrétan, az 1632–1634 közötti lengyel–orosz, Szmolenszkért folytatott háborúban, illetve a pravoszláv hitű kozáktömegek (katonaelemek) lojalitásának elnyerésében. IV. Ulászló 1648. évi halálával a törékeny társadalmi béke felbomlott, addig soha nem tapasztalt erővel törtek a felszínre a társadalmi (lengyel nemesség – ukrainai = végvidéki privilegizált katonaparasztság) ellentétek, nyomatékositva a kibékíthetetlen vallási szembenállással. Ám ez az 1648–1654. évi kozákháború, lengyel–litván belháború a korábbi évtizedek megmozdulásaitól gyökeresen különbözött, mert a Rzeczpospolita végvidékét képező kijevei, podóliai, volhíniai pravoszláv lakosság ideológiai-vallási alapon egygyé forrt a hitüket, vallásukat is fenyegető lengyel katolikus-görögkatolikus „elnyomókkal” szemben.

Az ukrainai kozákság hetmanja Bogdan Hmelnickij – kiváltságos kozák család leszármazottja, jezsuita iskola neveltje – az egyéni sérelmeit jó érzékkel összekapcsolta az ukrainai népességet sújtó sérelmekkel, és a szabad (szicsi) kozákságot, alkalmanként pedig a krími tatárságot maga mellé állítva a ljachok (a lengyelek gúnyneve) uralmának felszámolására fegyveres harcot kezdeményezett 1648 tavaszán. A belháborúban a fordulópontot az orosz rendi gyűlés (*zemszkij szobor*) 1653. október 1-jei/11-i döntése hozta el,¹⁹ amikor is Alekszej Mihajlovics cár a szoborral egyetértésben a korábbi évek visszautasításai után végül is „meghallgatta Hmelnickij és a Zaporozsjei Had segítséget kérvényező kérését” és „magas uralkodói keze alá vette” őket. Egyúttal a megbocsáthatatlan bűnöket elkövető lengyel királynak, János Kázmérnak és országának, a Rzeczpospolitának hadat üzent. A hadüzenet igazságosságának bizonyítékai között természetesen jelentős

17 *Volumina Legum* 1735: 781.

18 *Volumina Legum* 1735: 787.

19 ИСЗ, 1830. Т. 1. (1649–1675)

helyet kapott a pravoszláv vallás és egyház üldözése is. Ebben az országban már régóta ellenséggént kezelik a „görög rítusú keresztény vallást”, a templomaikat mind a mai napig pusztítják, a pravoszláv hitűeket üldözik. Ezt tovább nem szabad eltérni – olvasható a hadüzenetben.²⁰

A moszkvai döntés ukrainai hitelesítése 1654. január 8/18-án történt a perejaszlavli nyílt radán. Az ideérkezett cári küldöttség előtt, a kozákváros főterén megtartott nyilvános gyűlésen a jelenlévők egyöntetűen az „egyvallású, egyvérű” uralkodó, Alekszej Mihajlovics cár uralkodói keze alatt képzelték el (óhajtották) a jövőjüket.

„A keleti cár hatalma alá kívánczunk. [...] Istenünk erősítsd meg, szilárdítsd meg [akaratunkat], hogy örökre egyek legyünk!” (*«Боже утверди, Боже укрепи, чтоб мы навеки были едино!»*)²¹

Oroszország katonai beavatkozása a lengyel belpolitikai konfliktusba, az egyesült orosz–kozák katonai potenciál a lengyel–litván állam elkerülhetetlen vereségét vetítette előre. Nem volt elég a keleti-délkeleti irányból kibontakozó halálos fenyegetés, 1655-ben a Rzeczpospolita súlyos helyzetét kihasználva észak-északnyugatról még a svéd–brandenburgi területszerző támadásokkal is szembe kellett néznie. Szó szerint, az ellenség özönvíz-szerűen ellepte az országot. A lengyel védekező stratégia az időnyerésre játszott. Északi irányban a területek átengedésével szerelte le az agresszív szomszédokat (példa erre az 1658-as brombergi/bydgoszczi szerződés), az orosz–kozák összefogást pedig egy „új kozák politikával” szerette volna megbontani (hatástalanítani). 1658-ban az eddigi, csak társadalmi előnyökkel kecsegtető privilégiumokon túlmenően, a Zaporozsjei Hadnak „országot” ígértek. A Rzeczpospolitán belül, a lengyel és a litván mellé, új országalkotó elemként, a három ukrainai vajdaságból (kijevi, czernichówi/csernyigovi, bracławski/bracławi) álló „Rusz Nagyfejedelemséget” ajánlották. A gadjacsi (hadziczi) unióval deklarált Rusz Nagyfejedelemség (1658. szeptember 6/16-án, ratifikálva 1659. június 10-én Varsóban: *„Approbacya Kommissyi Hadyackiej”*) *de jure*

20 ПСЗ Т. 1. (1649–1675) 1830. 297–298, 299. «На Православную Христианскую веру Греческого закона [...] возстали и гонение чинили большое; от истинной Православной Христианской веры [...] учили отлучать и неволить к своей Римской вере, [...] Святые Божия церкви осквернили и обругали и разорили; многих невинно змучили; терпети больше того нельзя.»

21 Akti JUZR, T. 10. (1653–1654) 1878. Lásd az ukrainai eseményekről tudósító, igen terjedelmes, Vaszilij Buturlin bojár vezette delegáció jelentését: Akti JUZR, T. 10. (1653–1654) 1878. 141–274. Lásd erre a forrásra támaszkodva még: Грушевський 1996: 737–738. (Az 1928. évi kiadás reprintje). A vallási aspektusok tárgyalásáról ЗАБОРОВСКИЙ 1998 írásai szólnak.

a dualista Rzeczpospolita államszervezetet triálistává alakította.²² Gyakorlati kivitelezése már csak azért sem sikerülhetett, mert a kijevi és a csernyigovi vajdaságok orosz–kozák kézen voltak, de az orosz–kozák törékeny katonai együttműködést mégis sikerült aláásni. A Zaporozsjei Had Dnyeperen inneni és túli ezredei meghasonlottak, lengyelpárti és oroszpartí ezredeké formálódtak. Így az orosz–lengyel háború „jobbparti” kozák – „balparti” kozák szembenállással is bővült. A háborúskodás csak 1667-ben egy 13,5 éves (andruszovói) fegyverszünettel csillapodott, békekötésig csak további húsz év után, 1686-ban jutottak el a küzdő felek.

1686. április 26/május 6-án Moszkvában a cári trónteremben a legnagyobb ünnepélyességgel zajlott az 1654-ben kirobbant lengyel–orosz háborút lezáró békekötés ceremóniája. Az „örök időkre szóló békeokmány” (*на вечные времена*) őszinte barátságot, testvéri szeretetet, tiszteletet, igaz hűséget rögzített a jövőre nézve. Hogy a háború újra ki ne robbanjon közöttük, megállapodtak abban, hogy a közös államhatárt a Dnyeper folyó adja, Kijev Oroszországhoz kerül véglegesen. A Zaporozsjei Had Dnyeperen inneni és túli ezredeit az uralkodók engedelmeségben tartják, az eddigi ellenségeskedést feledve közösen az Oszmán Birodalom elleni háború résztvevői lesznek. A IX. articulus a Rzeczpospolita pravoszláv lakosságának teljes vallásszabadságot biztosított, az erőszakos hittérítést megtiltotta az ország egész területén (*Греко-Российской веры никакого утеснения и принуждения к вере Римской и к Унии... быти не имеет*)²³, és az orosz cárnak jogot biztosított arra, hogy a lengyel király pravoszláv alattvalóinak a védelmezője legyen.

Az 1686. év nemcsak a politikai életben, de a pravoszláv egyház életében is jelentős fordulatot hozott. Ebben az évben IV. Dionysos konstantinápolyi pátriárka átengedte a kijevi metropólia feletti jogkörét a moszkvai pátriárkának. Van okunk feltételezni, hogy a konstantinápolyi pátriárka a moszkvai pátriárka javára tett engedékenysége a lengyel–orosz békekötéssel összefüggésbe hozható, illetve azzal az elgondolással, hogy az oszmánellenes háború (1683–1699) a nyugati – keleti kereszténység összefogásával sikeresen megvívható, a keleti kereszténység felszabadításával végződik. Tehát az 1685-ben kijevi metropolitává választott lucki püspök, Gedeon ezután már nem számított a konstantinápolyi pátriárka exarchájának, nem gyakorolhatta a kijevi barlangkolostor és a csernyigovi érsekség feletti közvetlen joghatóságát sem. Az önálló kijevi metropólia élt 1620–1688 között.²⁴

22 *Volumina Legum* 1737: 644–656. Egyéb részletek: GEBEI 2010: 21–39.

23 ПСЗ Т. 2. (1676–1688) 1830. 771–772, 777.

24 Флоря 2013: 612–615 (T. 19.); WOLIŃSKI 1936: 97–130.

Az oszmánellenes háború mind Oroszország, mind a Rzeczpospolita számára is kurtán-furcsán ért véget, mert a Szent Liga főszereplője, I. Lipót német-római császár szövetségeseinek hátat fordítva szeparatív békéjével a szövetségeseit is különutas békekötésre kényszerítette (1699-es karlócai, 1700-as konstantinápolyi béke). Mindezt tette azért, hogy az iszlám hatalmak elleni harcot azonnal a szpanyol örökségért indított háborúval cserélje fel (1701–1714). I. Péter Oroszországa pedig az evangélikusságát katolicizmusra cserélő lengyel király, II. (Erős) Ágost szövetségeseiként a baltikumi harctéren csatázott az *imperium maris Baltici* megteremtésén munkálkodó Svédország ellen. Az 1700–1721 közötti úgynevezett nagy északi háború idején, annak ellenére, hogy Oroszország koalíciós partnere volt a Rzeczpospolitának, a Nemesi Köztársaság pravoszláv lakossága minden diplomáciai és törvényi védelem dacára továbbra is komoly üldöztetésnek volt kitéve. 1703-ra Kis-Lengyelországban (Krakkó, Lublin, Przemyśl, Włodzimierz), Litvániában és Ukrajnában teljes diadalt ülhett az unitus egyház, hiszen már csak egyetlen pravoszláv egyházmegye, a moguljovi létezett hivatalosan az országban.²⁵

A háborús veszélyhelyzetre hivatkozva az 1717. szejm „a kereszténységen belüli disszidensek” (azaz a nem-katolikusok, a protestánsok és a pravoszlávok) vallásgyakorlatát szinte ellehetetlenítette a IV. articulussal.²⁶ A „*Dissidentes in Religione Christiana*” istentiszteletei csak az 1632., 1648., 1668., 1674. évi döntésekkel kijelölt helyeken folyhattak, illetve magánházaknál, ahol azt a földesurak engedélyezték. Nyilvános körmeneteket nem tarthattak, nyilvánosan egyházi énekeket nem énekelhettek. Újabb disszidens vallási közösségek nem alakulhattak, új templomok nem épülhettek. Az ortodox patriárchátusokkal kapcsolatot fenntartaniuk tilos volt, a bratszvo-kat (fraternitas, testvériség) a katolikus egyház jogi hatálya alá rendelték.

A „máshitűek” (*inowiercy*) szabad vallásgyakorlatának korlátozásával ellentétben az államilag privilegizált unitus kijevei metropolia totális győzelmi szinódust tartott 1720. augusztus 26 – szeptember 17. között Zamość-ban/Zamosztyében. A szinódus munkáját a kijevei unitus metropolita, Lew Kiszka vezette 7 unitus püspök (łucki, łwowi, chełmi, przemyśli, piński, smoleński), a baziliták rendfőnöke, 8 unitus főapát, 129 unitus pap, 7 római katolikus egyházi képviselő részvételével. A szinódus tiszteletbeli elnöke Girolamo Grimaldi pápai nuncius (1674–1733) volt. Megvitatásra került az egyházi fegyelem megszilárdításának kérdése, a papképzés és a teológiai ismeretek elsajátíttatásának problémái, a pravoszláviáról való áttérés további szorgalmazása, a szertartások egységesítésének mikéntje, az unitus

25 Ide kapcsolódóan lásd még: Archív JUZR I/4. 1871. 214–217, 229–230.

26 *Volumina Legum* 1739: 253–255.

templomhálózat kiépítése (1720–1795 között 95 unitus templom épült, zömében a przemysli és a lvovi egyházmegyében), a latinizációt akadályozó körülmények kiiktatása.²⁷

I. Péter cár és közvetlen cárutódai (I. Katalin, II. Péter, Anna, Erzsébet, III. Péter) nem fordítottak különösebb figyelmet a lengyelországi–litvániai pravoszlávok hitéletét korlátozó törvényekre, nem éltek a nemzetközi jogilag biztosított „hit védelmezője” (*defensor fidei*) szerepükkel. Az orosz külpolitikai célok háttérbe szorították az egyvallásúak panaszait. Pedig 1733-tól a házasságkötés, a keresztelezés és a temetés csakis katolikus engedéllyel történhetett, ráadásul a pravoszlávok kizárólag éjjel temetkezhettek. A vegyes házasságban született gyerekek kivétel nélkül katolikusok lehettek. Az 1736. évi szejmi végzéssel nemcsak az országos, de a helyi hivatalviseléstől is eltiltották a vallási disszidenseket (*Dissidentes in Religione Christiana... urzędow Koronnych, Litewskich, Wojewodzkich, Ziemijskich y Grodzkich nie imeli*), és szigorú büntetéssel fenyegették meg azokat, akik külső országoknál próbálkoznak segítséget szerezni (*u postoronnych potencyi nie szukali*).²⁸ Ezek a hátrányos megkülönböztetéseket rögzítő döntések a nemesi demokráciának kiszolgáltatott III. Wettin Ágost uralma idején (1733–1763) születtek. A Drezdát szinte el sem hagyó III. Ágost – lévén szász elektor is – harminc éven át hivatalosan a lengyel–litván állam királya-nagyfejedelme volt, de ura soha nem volt!²⁹

Természetes dolognak számított, hogy a vallásukban és állampolgári jogaikban korlátozott disszidensek hétköznapi (mindennapi) „ellenőrzését” a római és a görögkatolikus egyházak sűrű intézményi hálózata végezte el (tette lehetővé). Egy orosz statisztikai kimutatás szerint (a 18. század végi közigazgatási rendszerre vetítve): a vilnai kormányzóságban 114, a grodnóiában 43, a minszkiben 55, a vityebszkiben 91, a moguljoviban 24 katolikus templom és kolostor, összesen 327 db + 53 kápolna működött, nem számítva a minszki, moguljovi, vityebszki tartományok 88 bazilita (görögkatolikus) kolostorát.³⁰

A felekezetek közötti gyűlölet szítása tulajdonképpen már az iskolákban elkezdődött. Gyakoriak voltak a jezsuita kollégiumok diákjainak a bratszvo-k elleni uszításai, tettelegesséig fajult támadásai. Ilyen kirívó esetekről van tudomásunk:

27 Вальчак 2020; Śliwa 1974: 458–478 (T. 1. cz. 2.).

28 *Volumina Legum* 1739: 581.

29 Staszeński 1996: 249–260.

30 Петров 1890: 268–278.; Antoni Sebastian Dembowski (1682–1763) kujáviai püspök munkájában részletes kimutatás található a katolikus egyházi intézményekről. Ebből a listából ismert, hogy a Rzeczpospolita-ban 49 jezsuita kollégium, 132 ágostonos, 122 dominikánus, 120 ferences, 86 minorita ferences, 76 karmelita, 29 bencés, 19 cisztercita, 12 kapucinus stb. férfi és női kolostor működött a 18. század derekán. Dembowski 1766: 60–62.

például Dorohyczyn: 1715, 1717, 1722, 1732, 1738, 1742; Pińsk, Breszt: 1724, 1730, 1752; Słuck: 1744; Vilnó: 1745, 1755; Orsa: 1722, 1759; Mogiljov: 1761. stb. Az unitusok 1720. évi Zamość-i/Zamosztye-i zsinatának útmutatása alapján az unitus egyház latinizálásának a folyamata is felgyorsult, a római- és a görögkatolikus egyházak teljes egybeolvadásának távlati céljával. Erről például a latin nyelvű szer-tartáskönyvek lengyel kiejtés szerinti átiratai (nem fordítások!) tanúskodnak³¹ éppúgy, mint a fiatalok beiskolázását elősegítő intézkedés. Az 1753. április 5-én Litvániába küldött pápai engedély alapján a vilnai jezsuita kollégiumba és szemi-náriumba felvételt nyerhettek a görögkatolikus püspökségek területén élő isko-láskorúak, „*juvenes scholares Rutheni et Moschovitae*”, hogy az igaz katolikus hitet, az igaz teológiai tanításokat stb. elsajátítsák.³²

III. Ágost bábkirály harmincéves uralkodása idején a belső anarchiát életre keltő és az azt éltető nemesi demokrácia, az úgynevezett „arany szabadság” (*złota demokracja*) teljesen dezorganizálta az államot, a szomszédos államoknak a kiszol-gáltatottja lett.

A Rzeczpospolita utolsó királyválasztása is ezt a függő helyzetet tükrözi visz-sza. Pétervár és Berlin az egykori pétervári diplomata, Szaniszló Ágost Poniatowski (Stanisław August Poniatowski, uralkodott: 1764–1795) trónra segítségét többek között a nem-katolikusok helyzetének a rendezéséhez kötötte. A „király-csinálók” az adott szó erejét kevésnek gondolták, ezért a királyjelölés (1764. V. 7.) és a királyválasztás (IX. 7.) közötti időben, 1764. július 11/22-én egy közös orosz–porosz deklarációban foglalták össze és terjesztették elő vallási-, egyházi követeléseiket a leendő királynak.³³ II. Katalin és II. Frigyes nyilatkozatukban figyelmeztették a Rzeczpospolitát, hogy a pravoszlávok, az evangélikusok és a reformátusok, összefoglaló néven a disszidensek hátrányos megkülönböztetése elfogadhatatlan, minden vallás és azok egyházai azonos elbírálásban kell hogy részesüljenek a jövőben. Az elvárt jogi válasz első lépése Szaniszló Ágost koroná-zási esküjével (varsói koronázása november 25-én, Katalin napján!) megtörtént, a koronásfő hittel fogadta a másvallásúak római- és görögkatolikusokkal való jogi és társadalmi egyenrangúsítását.³⁴

31 ТЕПЛОВА 2013: 73–81.

32 Akti VAK, 1889. 197.

33 МАРТЕHC 1883: 33–37 (T. VI.: 1762–1808). Lásd még a probléma gazdag (orosz, lengyel, német) archívanyagon készült, orosz szakirodalmi feldolgozását: НОСОВ 1999: 39–46.

34 *Volumina Legum* 1860: 135. – „cum caeteris confirmavimus, in iuramento nostro Catholicas Romanas nominavimus, id nihil omnibus Ecclesiis Graecis, et privilegiis earundem obesse debet, imo eadem in suo robore conservamus, tum et articulo iuramenti huic nequaquam derogare volumus, quod videlicet pacem et tranquillitatem inter dissidentes de religione tue-bimur et manutenebimus, [...]”

A király idegenek előtti behódolása országos felzúdulást váltott ki, a szejmi ellenzék vezére, Kajetan Sołtyk krakkói püspök egyenesen hazaárulónak nevezte azokat, akik a szejmben a pravoszlávia mellett szót emelnek.³⁵ A szejmek ülésein izzóhangú szónoklatokkal lépett fel az „igaz hit” védelmében. 1764. augusztus 10-én azonos tartalmú levelet írt XV. Lajos francia királynak, III. Károly spanyol királynak, III. Emánuel szardíniai királynak, József császárjelöltnek, Mária Teréziának, Albert szász hercegnek, a mainzi, kölni, trieri érsek-elektoroknak, hogy segítségüket kérje a lengyel disszidensek által végveszélybe sodort Lengyelország és a lengyel katolikus egyház megmentéséhez (*niebezpieczeństwo dla kraju polskiego a katolickiego*). A Rzeczpospolita a katolikus vallásnak köszönheti régi dicsőségét, a vallási sokféleség, a másvallásúaknak tett engedmények a hanyatlás jele, minden szerencsétlenség oka – állította. A veszélyeztetett országnak külső segítségre van szüksége, a katolikus uralkodókon múlik a jövő, most a felelősség rajtuk van.³⁶

A Rzeczpospolita belpolitikai válsága feltartóztathatatlanul haladt előre. A vallási problémák kiéleződése összefonódott a nemzeti érzelmek felkorbácsolásával, az idegengyűlölettel, elsősorban az oroszellenességgel. Ennek oka abban rejlett, hogy a hétéves háborúból visszatérő orosz katonaság egy része nem hagyta el a lengyel-litván területeket azzal az indokkal, hogy a belső anarchiát megakadályozzák, hogy az új király, II. Katalin cárnő és II. Frigyes porosz király támogatottja, Szaniszló Ágost a vallási és állampolgári jogok érvényesülését biztosíthassa a pravoszláv és protestáns lakosságnak. Nem volt irigylésre méltó helyzetben a király, hiszen egyidejűleg kellett megbirkóznia az uralmát fenyegető belső (anarchia) és külső (szuverenitás) veszélyekkel.

Nem törődve a szenátorok *pro* és *contra* elvi megosztottságával, hajlandó volt a pravoszlávok panaszainak kivizsgálására. A pravoszlávok küldöttségének vezetője a tudós, görög, latin, héber, lengyel, német nyelveket ismerő Georgij Koniszszkij mogiljovi érsek volt. Többször is az életére törtek a katolikus fanatikusok, 1759-ben például az orsai templomban a misézés közben akarták meggyilkolni. Egyébként tekintélye oly’ jelentős volt, hogy 1762-ben II. Katalin orosz császárnő moszkvai koronázásán is részt vehetett. Ez a köztisztületben álló főpap az alkalmat

35 Kajetan Sołtyk életéről: RUDNICKI 1906. – Rómában végezte a teológiát, 1736-tól már gnieznói kanonok, püspökké szentelték 1749-ben, kijeji püspök 1756–1759 között Zsitomir székhellyel. Nevéhez kapcsolódik az úgynevezett zsitomiri per, amelyben 31 zsidó férfit és 2 zsidó nőt bíróság elé állított egy lengyel nemes 3 éves kisfiának rituális meggyilkolása miatt. (RUDNICKI 1906: 15–18.) A vádat 13 zsidó emberre „bizonyították”, akiket ki is végeztek „bűneiért”. 1758–1788 között krakkói püspök, a vallási disszidensek, de ezen belül is a pravoszlávok és orosz támogatóik kérelmelhetetlen ellensége.

A disszidens ügy más részletei: KĘDER 2004: 365–375.; KĘDER 2013: 21–34.

36 RUDNICKI 1906: 115–117.; lásd még: KONOPCZYŃSKI 1910: 468–494.; HOCOB 1999: 609–660.

megragadva a királyi audencián egy írásos kérvényt nyújtott át az uralkodónak, amelyben a Rzeczpospolitában élő pravoszlávok védelmezését, jogbiztonságát, jogegyenlőségét szorgalmazta.

A 60 pontba foglalt panaszlistát az oroszok és poroszok által kreált király „kegyesen” átvette.³⁷ A sérelmek felsorolásában kiemelt jelentőséggel bírtak a pravoszláv kolostorok elleni támadások, amelyeket római- és görögkatolikus plébánosok sugalltak vagy éppen vezettek, név szerint is említve őket. Igen súlyos atrocitásokra került sor a csigirini sztárosztaságban, a belszki járásban. Az unió konok megtagadása miatt a támadók bibliákat, szertartáskönyveket, templomi kegytárgyakat raboltak el, a templomokat lelakatolták, a pravoszláv szerzeteseket szétzavarták, a menekülni képteleneket kegyetlenül megbotozták, verembe dobták, fogva tartották. Egyes helyeken a rombolás elkerülését adományokkal, pénzzel kellett megváltani stb.

Szaniszló Ágost király a feszültséget csillapítandó ünnepélyesen megígérte, hogy a nem-uniáltak sérelmeit kivizsgáltatja és igazságot szolgáltat nekik, a következő szejmen pedig keresztülviszi a nem-katolikusok egyenjogúsítását. Mindenesetre ez az ígélet egy elhamarkodott, végig nem gondolt kijelentés volt a király részéről, hiszen a szejm felsőházában, a szenátusban ülő katolikus klérus, az egyház akarata ellenében kellett volna az adott szavát teljesíteni. Próbálkozásai egymás után zátonyra futottak, a királycsináló hatalmak türelme pedig 1767–1768-ra elfogyott, és erőszakkal kényszerítették ki a számukra kedvező „tolerancia törvényt.”³⁸

Már az 1767. október 5-én a rendkívüli szejm első ülésnapján fenyegetett a nyílt konfrontáció. S nemcsak azért, mert Pjotr Krecsetnyikov orosz vezérőrnagy tüzésséggel megerősített négy ezrede Varsóhoz vonult,³⁹ hanem azért is, mert Szaniszló Ágost koronázási esküvel megerősített, királyválasztáskor adott ígéretei a Sołtyk krakkói püspök vezette szejmi ellenzék szemében hazaárulásnak minősültek. A király és a szejmi ellenzék konfrontációját az orosz varsói nagykövet, Nyikolaj Repnyin „oldotta fel”. Az 53 éves Sołtyk püspököt és az ellenzék más vezetőit egyszerűen lefogatta (1767. október 2/13-án éjjel), és Oroszországba deportáltatta őket.⁴⁰ A szakirodalomban „Repnyini szejmként” nevezett, megfélemlített szejm az „elvárásoknak megfelelő” eredménnyel zárult.⁴¹ 1768. február 26-án a szejm

37 Archiw JUZR Ч. 1. T. 2. 1864. 136–145. Lengyel (azaz katolikus) megközelítésben a disszidensek ügye: ŁUBIEŃSKA 1911. Ez utóbbi a könyvben a 8. fejezet (*Petycyja dysydentów*) 119–127. Az evangélikusok helyzetéről lásd például: KRIEGSEISEN 1996: 19–49.

38 LUBOMIRSKI 1971: 146–152, 161–167.

39 Журнал Кречетникова 1863: 14–19, 50–54.

40 Журнал Кречетникова 1863: 62–64.

41 Носов 2004: 609–659.

a hallatlan részletességgel összeállított törvénykönyv, a *Prawa kardynalne* elfogadásával vallási és állampolgári vonatkozásban is egyenjogúsította a nem-katolikusokat. A latin–lengyel nyelvű dokumentum I. szeparatuma a nem-uniáltak és protestánsok vallási, egyházi sérelmeinek praktikus korrigálásával foglalkozik. Rögzítették a vallások és az egyházak egyenrangúsítását, a közéletből eddig kizárt idegen vallásúak állampolgári jogait ezután akadálytalanul gyakorolhatják (választók, választhatók) – a törvény betűje szerint. A gyakorlati végrehajtás részleteit, a „görög nem-unitusokra” vonatkozóakat a II. articulus 1–17§-a, a protestáns központok (Thorn/Toruń, Danzig/Gdańsk, Elbing/Elbląg, Warmia) lakóira vonatkozókat a III. articulus 1–13§-a tartalmazta.⁴²

Az 1767–1768. évi szejm történései (az orosz beavatkozás) és oktrojált végzései a király- és oroszellenes programokat meghirdető konföderációk (66 helyi konföderáció, ebből 24 litván⁴³) megalakulását vonták maguk után. Közülük a legjelentősebb a bari össz-konföderáció volt, amit Adam Krasiniski podóliai püspök (1714–1800) és a Pułaskiak (apa: Józef és fiai: Kazimierz, Antoni, Franciszek generálisok) irányítottak. A lengyelek hazafias érzéséről mindennél beszédesebb Kazimierz Pułaski harcra hívó és harcra mozgósító egyik felhívása.⁴⁴ Már 60 éve bennünk él a lefojtott oroszellenes gyűlölet, és ez jobban legyengítette szerencsétlen hazánkat, mint egy vesztes nyílt csata – szögezi le a bariak katonai vezetője. Valaha ez a megvetendő nép (az oroszok) őseink előtt menekültek, a cárjaik a mi királyaink előtt hajladoztak. Szóttanul tudomásul vettük, hogy birodalmat építettek az erdők, sztyeppék földjén, a köztársaságunk az ő erőszakjuknak lett az áldozata. Jelenleg a vallásunk megalázva, a legfőbb államhatalom idegen igában nyög, jogaink lábbal tiporva. Ezeket csak a gyáva emberek tűrhetik el. A gyávaságot félre kell söpörni, a szabadságért igenis harcolni kell, akár a halált is vállalni kell érte, még akkor is, ha a lengyelek–litvánok között árulók is vannak. Ellenállásunkat járásról-járársra haladva kell megszerveznünk, hogy az egész országot behálózzuk a konföderációinkkal, hogy az oroszok mindenütt érezzék a megvetésünket, gyűlöletünket.

Krasiniski püspök 1768-ban még Párizsba is elutazott XV. Lajos királyhoz, hogy elnyerje támogatását a „*za wiaru i wolność*” jelszavával indított harchoz. Párizs nem maradt közömbös a lengyelekhez, rendszeres anyagi juttatással és katonai tanácsadók küldésével segítette az „első lengyel népfelkelést”, Norman Davies szavaival:

42 *Volumina Legum* 1860. (A varsói piaristák 18. századi kiadványának reprintje.) „Actus separatus primus, quo immunitates et praerogativae Graecorum Non-Unitorum, et dissidentium, civium et incolarum in Ditionibus Serenissimae Reipublicae Polonae, et annexis eidem Provinciis continentur.” 257–276. (II. articulus 1–17§-a: 258–270.; III. articulus 1–13§-a: 270–272.)

43 СОЛОВЬЕВ 1863: 56.

44 ПЕТРОВ 1866: 47–49. (T. 1.)

„a modern lengyel nacionalizmus kiindulópontját.”⁴⁵ Franciaország isztambuli diplomatái (például elsősorban Charles de Vergennes nagykövet, 1755–1768 között) pedig hatékony szerepet játszottak abban, hogy az Oszmán Birodalom a lengyelek fegyveres harcát kihasználva hadat üzenjen Oroszországnak 1768-ban. Oroszország kétfrontos háborúra kényszerült. A „Lengyel Királyság” megmentéséért, a Rzeczpospolita államrendjének megőrzéséért a bari konföderáció seregei ellen és az oszmán-törökök ellen.

Az általános ütközeteket elkerülő, nyílt csatákat nem vállaló „kis háború” fortélyait remekül alkalmazó konföderátusok alaposan megnehezítették az orosz reguláris haderő dolgát. Alighogy sikerült pacifikálni a litvániai és a podóliai részeket (példaként említhető Bar bevétele 1768. június 9.), máris újabb „tűzfészek” felszámolására kellett koncentrálni. Szuvorov sikeres akciói – Krakkó elfoglalása (1772. január 22/február 2.) és az utolsó jelentős ellenállási góc, a częstochowai pálos kolostor-erőd bevétele (1772. augusztus 4/15.) – jelentették a konföderátusok erejének a végleges megtörését.

Kazimierz Pułaski a várvédő parancsnok utolsó parancsában felszólította katonáit a harc befejezésére, mert tudomására jutott, hogy a Rzeczpospolita szomszédos államai már megállapodtak az ország megcsonkításában.⁴⁶ (Az osztozkodás egyezményét Péterváron 1772. július 25/augusztus 5-én kezelték.) A további harcnak nincs értelme, három hatalommal viaskodni képtelenség – állapítja meg rezignáltan a keserű valóságot Pułaski. Már a jövőre kell gondolni, amikor újra a szabadság zászlaját felemelheti a nemzet, a kapituláció viszont kizárólag a lengyel király előtt történjen, ne az oroszok előtt – kötötte ki a kolostorból titokban kimenekülő, kegyelemre nem számító Pułaski.⁴⁷

A konföderátusok racionális és irracionális magatartásának a lényegét Charles François Dumouriez, a konföderáció francia katonai tanácsadója a következőképpen jellemezte. Maguk a lengyelek nagylelkűek, szenvedélyesen ragaszkodnak a szabadsághoz, nem riadnak vissza semmiféle áldozatvállalástól a szabadság érdekében, de ez az állam egy szörnyeteg, mert csak feje és gyomra van, kéz és láb nélkül él. Egy olyan állam, ahol 8-10 millió ember nem számít embernek, adják-veszik őket, akár a háziállatokat.⁴⁸

A vallási (katolicizmus) intolerancia és az 1573 óta élvezett „arany szabadság” (*złota demokracja*) elválaszthatatlanságán nyugvó „első népi felkelés” elfojtása a korlátlan szabadságban szocializálódott lengyelek–litvánok lecsendesítését,

45 DAVIES 2006: 412.

46 ПЕТРОВ 1874: 134–135.

47 ZACHAR 2007: 127–155.

48 СОЛОВЬЕВ 1863: 97.

engedelmességét csak ideig-óráig biztosította. A színlelt behódolás után a nagy francia forradalom eszméinek lengyel földön való jelentkezése (az úgynevezett „négyéves szejm, 1788–1792 munkája, benne az 1791. május 3-i új lengyel alkotmány) ismét felszínre hozta a lengyel államberendezkedés és a cári, de a porosz abszolutizmus által is képviselt alternatíva közötti feloldhatatlan ellentétet. Orosz–porosz kezdeményezésre 1792 májusában megalakult a targowicei konföderáció, hogy az 1791. évi alkotmány előtti állapotokhoz, „az igazi lengyel alkotmányosság-hoz” térjen vissza a lengyel belpolitika. Az újabb polgárháború megelőzése érdekében az orosz katonaság elárasztotta Lengyelországot, amire válaszként a „kis háború” kora újra beköszöntött, már 1792-ben. Az ország pacifikálására szánt megoldás, a Rzeczpospolita második területi megcsonkítása (1793. január 13.) csak olaj volt a tűzre. A bari általános konföderációra emlékeztető össznépi összefogással, az amerikai függetlenségi háború kitüntetett tábornokának, Tadeusz Kościuszko (1746–1817) vezetésével oroszellenes felkelés bontakozott ki 1794-ben. Az egyenlőtlen erők küzdelmét az 1794. október 10-i maciejowicei csata döntötte el, ahol a sebesült Kościuszko maga is orosz fogságba esett. 1796-ig Pétervárott raboskodott, szabadságát visszanyerte, miután szavát adta I. Pál cárnak, hogy az országba soha vissza nem tér, Oroszország ellen soha nem fog fegyvert.

A lengyel–orosz ellentét a 18. század végére kibékíthetetlen mélyült, amit a 19. és 20. század politikai történései még inkább elmérgesítettek.⁴⁹ Gondoljunk csak az 1807, 1815, 1831, 1863, 1918, 1921, 1939, 1991, 2022. dátumokra! A megbékélés továbbra is várat magára, jelenleg a megbékélés halvány jele sem látszik!

Források

- Akti VAK, 1908. Акты Виленской археографической комиссии. Том XXXIII. Вильна, Изд.: Тип. А.К. Киркора,
 Akti JUZR 1878. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1653–1654. Том 10. СПб.
 Archív JUZR I/2. Киев, 1864. Архив Юго-Западной России. Часть 1. Том 2. Материалы для православия в Западной Украине в 18 столетии.
 Archív JUZR I/4. Киев, 1871.
 Archív JUZR I/6. Киев, 1883.

49 Lásd: a belorusz szerző „A gyűlölet anatómiája” című munkáját, ТРАС 2015. Legújabbban lengyel szerző interpretációja: NOWAK 2023.

- Archív JUZR I/8. Киев, 1914. Выпуск I. Полемические сочинения против латино-униатов 1597, 1621, 1622, 1638. гт.
- HEIDENSTEIN, Reinhold (1588): *De bello Moscovitico, quod Stephanus rex Poloniae gessit, commentariorum libri VI*. Basileae [Basel]: MDXXCVIII [1588] https://books.google.hu/books?id=7GZiXc3q2goC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés ideje: 2023. június 30.)
- МАКАРИЙ МИТРОПОЛИТ: История Русской Церкви. Часть 4. Глава V., Часть 5. Глава II. Западнорусская митрополия в борьбе с унией, под гнетом униатских митрополитов [oldalszámozás nélkül]. https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/4_5 (Letöltés ideje: 2023. július 10.)
- МАРТЕНС, Ф. Ф. (1883): *Собрание трактатов и конвенций*. Т. VI. Трактаты с Германиею, 1762–1808. Санкт-Петербург, 1883. <https://runivers.ru/bookreader/book10086/#page/50/mode/lup> (francia–oroszbilingvis dokumentumgyűjtemény; letöltés ideje: 2023. július 31.).
- Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков* (1952): Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков (Подготовка текста и статьи В. И. Малышева). Академия Наук СССР, Москва – Ленинград. 80. <https://djvu.online/file/l9OLZfFZwgyAu> (Letöltés ideje: 2023. június 25.) https://azbyka.ru/otechnik/istorija_tserkvi/biblioteka-literatury-drevnej-rusi-tom-13/14 (Letöltés ideje: 2023. június 30.)
- PIOTROWSKI, Jan (1894): *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*. Kraków, Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1894. [Latinról lengyelre fordítva.] https://books.google.hu/books?id=uq9DAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés ideje: 2023. június 30.)
- ПСЗ I. 1830. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Том 1. 1649–1675. Санкт-Петербург.
- ПСЗ II. 1830. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Том 2. 1676–1688. Санкт-Петербург.
- Volumina Legum* (1735): *Volumina Legum*. Volumen Tertium, ab Anno 1609 ad Annum 1640. Warszawa.
- Volumina Legum* (1737): *Volumina Legum*. Volumen Quartum, ab Anno 1641 ad Annum 1668. Warszawa.
- Volumina Legum* (1739): *Volumina Legum*. Volumen Sextum, ab Anno 1697 ad Annum 1736. Warszawa.

Volumina Legum (1860): *Volumina Legum. Volumen Septimum ab Anno 1764 ad Annum 1768*. Petersburg.

Журнал Кречетникова (1863): *Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса Ея Императорского Величества, ... о движении о военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах*. In: ЧОИДР [Чтения в Обществе истории и древностей российских], Москва, 1863. Книга 3. Часть 2. <https://runivers.ru/bookreader/book462749/#page/174/mode/lup> (*Letöltés ideje: 2023. július 30.*)

Hivatkozott irodalom

DAVIES, Norman (2006): *Lengyelország története* (ford. Bojtár Péter). Osiris, Budapest.

DEMBOWSKI, Antoni Sebastian (1766): *Grundriß der heutigen Staatsverfassung von Polen*. Frankfurt am Main, 1763. [Orosz fordítása: История о нынешнем состоянии правительства польского. Ак. наук, Санкт-Петербург, 1766.] <https://kp.rusneb.ru/item/reader/istoriya-o-nyneshnem-sostoyanii-pravitelstva-polskago> (*Letöltés ideje: 2023. július 15.*)

ДМИТРИЕВ, М. В. (2008): Религиозные войны в Речи Посполитой. К вопросу о последствиях брестской унии 1596 года. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2. (1). <https://slavica-petropolitana.spbu.ru/images/2008-1/01-Dmitriev.pdf> (*Letöltés ideje: 2023. július 15.*)

Флоря, Б. Н. (2013): Западнорусская митрополия. In: Православная энциклопедия. Т. 19. Москва. <https://www.pravenc.ru/text/182581.html> (*Letöltés ideje: 2023. július 25.*)

GEVEI Sándor (2010): Üzenet a mának? Az 1658-as Gadjacsi (Hadziaczi) egyezmény akkor és ma? In: Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae*. Líceum Kiadó, Eger. [Új sorozat, 37. kötet.]

ГРУШЕВСЬКИЙ, М. С. (1996): *Історія України-Руси*. Том IX, часть 1. (роки 1650–1654). Київ, Наукова Думка. [Az 1928. évi kiadás reprintje.]

KĘDER, Wojciech (2004): Kryzys wokół sprawy dysydenckiej a sprawa suwerenności Rzeczypospolitej w latach 1764–1767 w świetle dokumentów papieskiego Sekretariatu Stanu. In: *Rzeczpospolita wielu wyznań* (Materiały z międzynarodowej konferencji, Kraków, 18–20 listopada 2002. Pod redakcją Adama KAŻMIERCZYKA et al.) Akademicka, Kraków.

- KĘDER, Wojciech (2013): Biskup Kajetan Sołtyk i jego aktywność w sprawie dysydenckiej w 1766–1767 roku w świetle korespondencji dyplomatów papieskich. *Studia Sandomierskie*, 20. (2). 21–34.
- KONOPCZYŃSKI, Władysław (1910): *Do charakterystyki biskupa Sołtyka*. Kwartalnik Historyczny. Rocznik XXIV. Lwów.
- KRIEGSEISEN, Wojciech (1996): *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*. Semper, Warszawa.
- LIKOWSKI, Edward (1907): *Unia brzeska, 1596* (Wyd. drugie). Gebethner i Wolff, Warszawa, 133–137. <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/1953/edition/2104/content> (*Letöltés ideje: 2023. június 30.*)
- ŁUBIEŃSKA, Maria Cecylia [orsolyita nővér munkája] (1911): *Sprawa dysydencka 1764–1766*. Gebethner i Wolff, Warszawa – Kraków. [Lásd a 8. fejezetet: „Petycja dysydentów”] <https://polona.pl/item-view/75431ca5-507b-4b66-8c84-372cf6a3475b?page=12> (*Letöltés ideje: 2023. július 20.*)
- LUBOMIRSKI, Stanisław (1971): *Pod władzą księcia Repnina. Ułamki pamiętników i dzienników historycznych, 1764–1768* (Opracował: ŁOJEK, Jerzy). Pax, Warszawa.
- MIRONOWICZ, Antoni (1996): Kościół prawosławny i unicki w Rzeczypospolitej w latach 1596–1648. *Białoruskie zeszyty Historyczne* [Białystok], 1. (5). 23–55.
- Носов, Б. В. (1999): Русская политика в диссидентском вопросе в Польше 1762–1766 гг. In: *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Институт славяноведения РАН, Москва.
- Носов, Б. В. (2004): *Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг.* Индрик, Москва.
- NOWAK, Andrzej (2023): *Polen und Russland: Eine Nachbarschaft der Freiheit und des Despotismus 10.–21.* (deutsche Übersetzung: Wojciech Dzido). Polska Fundacja Humanistyczna im. Wincentego Kadłubka, Kraków.
- ПЕТРОВ, Н. И. (1890): *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края*. Тип. Тов., Санкт-Петербург. [Общественная польза.]
- ПЕТРОВ, А. Н. (1866): *Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 гг.* Том 1. (1769 г.) Тип. Веймара, Санкт-Петербург. <https://runivers.ru/bookreader/book9651/#page/1/mode/lup> (*Letöltés ideje: 2023. június 5.*)
- ПЕТРОВ, А. Н. (1874): *Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 гг.* Том 4. (1772–1773 гг.) Тип. Веймара, Санкт-Петербург. <https://runivers.ru/bookreader/book9654/#page/1/mode/lup> (*Letöltés ideje: 2023. június 5.*)

- RUDNICKI, Kazimierz (1906): Biskup Kajetan Sołtyk 1715–1788. (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych. Wydawca Szymon. Askenazy. t. 5.) Druk W.L. Anczyca, Kraków. <https://archive.org/details/biskupkajetansot05rudn> (*Letöltés ideje: 2023. május 20.*)
- ŚLIWA, Tadeusz (1974): Kościół greckokatolicki w latach 1696–1764. In: KUMOR, Bolesław – OBERTYŃSKI, Zdzisław (red.): *Historia kościoła w Polsce*. T. 1. cz. 2: Od roku 1506 do roku 1764. Pallottinum, Poznań – Warszawa.
- STASZEWSKI, Jacek (1996): August III. Kurfürst von Sachsen und König von Polen: eine Biographie (deutsche Übersetzung: Eduard Merian). Akademie Verlag, Berlin.
- СОЛОВЬЕВ, С. М. (1863): *История падения Польши*. Тип. Грачева, Москва. https://prussia.online/Data/Book/is/istoriya-padeniya-polshi/Solovjev_S_M_Istoriya_padeniya_Poljshi_1863.pdf (*Letöltés ideje: 2023. június 5.*)
- TARAS, Anatol (2015): *Anatomia nienawiści. Stosunki polsko-rosyjskie XVIII–XX wiek*. Wyd. Demart, Warszawa. [Eredeti nyelven: ТАРАС, А. Е.: *Анатомия ненависти: Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв*. Харвест, Минск, 2008. (újabb kiadása 2012.)]
- ТЕПЛОВА, В. А. (2013): Латинизация греко-католической церкви XVII–XVIII вв. как фактор духовно-культурного рвзмежевания униатского духовенства. In: *Верныя веры бацькоу*. Зборнік матэрыялаў Міжнароднай царкоўна-навуковай канферэнцыі. Мінск.
- WOLIŃSKI, Janusz (1936): *Polska i kościół prawosławny: zarys historyczny*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów.
- ЗАБОРОВСКИЙ, Л. В. (1998): *Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования*. Часть 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. «Памятники исторической мысли», Москва.
- ZACHAR, József (2007): Kováts Mihály és Kazimierz Pułaski. Magyar–lengyel fegyverbarátság az Ó- és az Újvilágban. In: Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, *Acta Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae*. (Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal) Líceum Kiadó, Eger. [Új sorozat, 34. kötet.]
- ВАЛЬЧАК, Д. [Walczak, Dorota] (2020): Церковная архитектура в западном стиле. Замоиский синод 1720 года и его значение для процесса латинизации церковного интерьера на территории Речи Посполитой в 1720–1795 гг. *Studia Humanitatis*, 8. (4). (oldalszámozás nélkül) <https://st-hum.ru/content/valchak-d-cerkovnaya-arhitektura-v-zapadnom-stile-zamoyskiy-sinod-1720-goda-i-ego-znachenie> (*Letöltés ideje: 2023. július 28.*)

**A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR
MAGYAR TÖRTÉNETÉBŐL
– *RÉGI KÚTFÖK LEGÚJABB
ÉRTELMEZÉSEI***

„Coronam et benedictionem accepit.” Megjegyzések Merseburgi Thietmar krónikájának Szent István király koronázására vonatkozó passzusához¹

KÖRMENDI TAMÁS

Dr. habil. Körmendi Tamás PhD – tanszékvezető habilitált egyetemi docens
(ELTE BTK TI, Történelem Segédtudományai Tanszék); intézetigazgató-helyettes
(ELTE BTK TI). E-mail: kormendi.tamas@btk.elte.hu

Absztrakt

A tanulmány részletes filológiai elemzést nyújt Merseburgi Thietmar krónikájának azon szakaszáról, amely Szent István király megkoronázását írja le. Thietmar tömör latin beszámolója – amely a magyarok kereszténnyé válásáról és államalapításáról fennmaradt kevés kortárs forrás egyike – így fogalmaz: „az említett császár [III. Ottó] kegyelméből és buzdítására a saját országában püspöki székeket létesítő Vajk koronát és áldást nyert” (*Imperatoris praedicti gratia et hortatu... Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit*). Bár ez a rövid passzus régóta foglalkoztatja a kutatást, eddig nem készült átfogó vizsgálat a jelentéséről. A tanulmány négy kulcsfontosságú kifejezés (*gratia et hortatu, episcopales cathedras faciens, coronam accepit, benedictionem accepit*) nyelvi, kontextuális és teológiai árnyalatait vizsgálja Thietmar teljes szóhasználatának és mondatnyi megoldásainak fényében. Szemantikai korpuszelemzés alapján kimutatjuk, hogy a *gratia et hortatu* kifejezés nagy valószínűséggel nem pusztán támogatást, hanem III. Ottó aktív császári kezdeményezését (vagy akár az uralkodói engedélyt) jelenti a magyar király irányában. Az *episcopales cathedras faciens* részvételi szerkezet időbeli és okozati szempontból kétértelműnek bizonyul: inkább egyidejű

1 Köszönöm szépen Rudolf Veronika kolléganőmnek (ELTE BTK TI, Történelem Segédtudományai Tanszék) és Thoroczky Gábor kollégámnak (ELTE BTK TI, Középkori Történeti Tanszék) a dolgozatom kéziratához fűzött megjegyzéseiket és tanácsaikat.

vagy ismétlődő cselekvést tükröz, semmint egyértelmű időbeli egymásutániségot. A koronázási ordók (különösen az úgynevezett *Mainzi pontifikále* anyaga) és más thietmari párhuzamok összevetése alapján úgy látjuk: a *coronam accipere* magát a koronázás aktusát jelöli, nem pedig a korona elküldését, míg a *benedictionem accipere* a királlyá avatás liturgikus cselekményére utal. Összességében amellet érvelünk, hogy Thietmar István koronázását olyan királyi aktusként látta, amely császári felhatalmazással, megfelelő liturgikus keretek között ment végbe.

KULCSSZAVAK: *Merseburgi Thietmar, I. (Szent) István király, koronázás, királlyá avatás, magyar–német kapcsolatok a 10. és a 11. században*

“*Coronam et benedictionem accepit.*” *Comments on the passage in Thietmar of Merseburg’s Chronicon describing the coronation of King Saint Stephen of Hungary*

Dr. habil. Tamás Körmendi PhD – Habilitated Associate Professor, Head of Department (Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Auxiliary Studies of History); Deputy Director of Institute (Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies).
E-mail: kormendi.tamas@btk.elte.hu

Abstract

The study offers a detailed philological analysis of the passage in Thietmar of Merseburg’s *Chronicon* that describes the coronation of King Saint Stephen of Hungary. Thietmar’s concise Latin account – one of the very few contemporary sources on the Christianization of the Hungarians and the foundation of the Hungarian state – declares that “by the grace and encouragement of the aforementioned emperor [Otto III], Woic, who established episcopal seats in his own realm, received the crown and the blessing.” (*Imperatoris praedicti gratia et hortatu... Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit coronam et benedictionem accepit.*) Although these few words have long attracted scholarly attention, no comprehensive investigation of their meaning has been attempted until now. The paper examines the linguistic, contextual, and theological nuances of four key expressions (*gratia et hortatu*, *episcopales cathedras faciens*, *coronam accepit*, *benedictionem accepit*) in light of Thietmar’s entire vocabulary and syntax.

Through semantic corpus analysis, the study demonstrates that *gratia et hortatu* most likely implies not mere support but an active imperial initiative by Otto III (or even an imperial permission towards the Hungarian king). The participial phrase *episcopales cathedras faciens* proves to be ambiguous in chronology and causality, reflecting either simultaneous or habitual action rather than clear temporal sequence. Comparison with coronation ordines (and specifically the so-called *Mainz Pontificale*) and other Thietmarian parallels shows that *coronam accipere* refers to the act of coronation itself rather than to the sending of a crown, while *benedictionem accipere* denotes the liturgical consecration of the king. Overall, the article argues that Thietmar viewed Stephen's coronation as a royal act performed with imperial authorization within a proper liturgical framework.

KEYWORDS: *Thietmar of Merseburg, King Stephen I of Hungary, coronation, anointment of kings, Hungarian–German relations in the 10th and 11th centuries*

„Az említett császár kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének, Henriknek a sógora, a saját országában püspöki székeket létesítő Vajk koronát és áldást nyert.”² Thietmar merseburgi püspök krónikája, a magyar államalapítás történetéről fennmaradt csekély számú egykorú forrás egyike számol be ekképpen Szent István megkoronázásáról, amelyhez – és ezt éppen a thietmari passzus elbeszéléséből tudjuk – ezek szerint valamilyen formában III. Ottó német-római császár is hozzájárult. A rövid krónikarészlet tehát az egyik legfontosabb kútfőnk a keresztény magyar állam létrejöttének körülményeit illetően. Nem is csupán István koronázásával kapcsolatban, de az ezt megelőző diplomáciai folyamatokról (és kiemelten a császár vagy a pápa részéről küldött korona kérdéséről) értekezve, vagy éppen a hazai egyházszervezet kialakításának kezdeteiről szólva is rendszeresen hivatkozott és hivatkozik rá a medievisztikai kutatás idehaza és külföldön is. A tömör latinsággal megfogalmazott, szűkszavú részlet egyes szófordulatainak pontos jelentése azonban sajnos nem egyértelmű: magyarázatuk számos szakmai vitát gerjesztett és alighanem fog gerjeszteni a jövőben is. Annál meglepőbb hát, hogy ennek a kiemelkedő fontosságú szövegnek az értelmezési lehetőségeiről mindeddig nem készült önálló tanulmány.

2 ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor) – „Imperatoris autem praedicti gratia et hortatu gener Heinrichi duci Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit.” (Thietmar 198.) A szóban forgó részlet facsimiléje Thietmar krónikájának autográf Drezdai kéziratából: Dresdner Handschrift I. 71b.

Ami magát a szerzőt illeti, a történetíró Thietmar (vagy Theotmar) ránk maradt életrajzi adatainak többségét éppen a krónikájából ismerjük. 975-ben született Szigfrid walbecki gróf és I. (Kopasz) Henrik stadei gróf leánya, Kunigunda fiaként.³ Minden jel szerint kezdettől fogva papi pályára szánták. Gyermekként a quedinburgi kanonisszák között nevelkedett (a dédnagynénje mellett), majd 987-től előbb a Magdeburg melletti bergei monostor iskolájában tanult, 990-től pedig a magdeburgi dómkolostor szkolájában, amelynek padjait ekkoriban unokatestvére, a később mártírhálált halt és szentté avatott Querfurti Brúnó is koptatta. Magdeburgban rövidesen kanonoki stallumhoz is jutott, amelyet az után is megtartott, hogy 1002-ben átvette a walbecki családi monostor irányítását. 1007-ben szentelte pappá Tagino magdeburgi érsek, méghozzá II. Henrik császár jelenlétében, és ugyancsak Tagino támogatásának köszönhetően került 1009-ben a nem sokkal korábban újjáalapított merseburgi püspökség élére. Thietmar a történetírói teljesítményétől függetlenül is az egyházmegye históriájának egyik legjelentősebb főpásztora lett: nemcsak a merseburgi főpapi székhely 981-i megszüntetésekor elvesztett javakat szerezte vissza, de 1015-ben új székesegyház építésébe is fogott. 1018-ban halt meg.⁴

Krónikáját – amelyet maga Thietmar nevezett ekképpen, ám amelyre ritkábban „A szászok viselt dolgai” (*Gesta Saxonum*) címen is szoktak hivatkozni a szöveg úgynevezett Corveyi átdolgozásának felirata nyomán – a tudós szerző 1012-ben kezdte el írni, és egészen haláláig vezette.⁵ A nyolc könyvre tagolt mű

3 Thietmar életrajzírói a walbecki grófi házat rendre befolyásos és gazdag családként írják le (MISCH 1950–1959: [II.] 501.; BEUMANN 1995: 795.; GIESE 2016: 143.), ami a korabeli Szász-föld léptékében mérve kétségtelenül igaz is. A merseburgi krónikás munkájából ismert adatok és rokonsága kapcsolatrendszere azonban azt is jól mutatja, hogy családjuk a birodalmi elitet hasztalan iparkodott megközelíteni. Thietmar fiverei közül Henrik az apjuk örökébe lépett walbecki grófként, és saját hazájukban kétségtelenül a legelőkelőbb személyek közé tartozott, ám még krónikás testvére is csak egyetlen alkalommal említi őt császári megbízatás teljesítőjeként – amikor is 1014-ben egy gyilkossági ügyben őt küldték ki a felek között békíteni, aligha véletlenül éppen a szászok földjén (Thietmar 406.). A krónikás főpap többi fivére közül Frigyesből magdeburgi várgróf lett, Szigfridból münsteri püspök, Brúnóból pedig a verdeni egyházmegye főpásztora, míg féltestvérüknek, Willigisnek csupán a walbecki családi monostor apáti méltósága jutott, leánytestvérük, Oda pedig szintén egy helyi előkelőhöz, Gozwin falckenburgi grófhöz ment feleségül (HOLTZMANN 1935: vii–xv.). Thietmar és papi pályára lépett fiverei még az apáti és püspöki kinevezéseiket is kizárólag szászföldi egyházak élére kapták, az pedig a jelek szerint soha fel sem merült, hogy bármelyikük is saját egyháztartományt kapjon érsekként – ha ugyanis ez komolyan felvetődött volna, arról a családjáról szívesen és bőven értekező merseburgi krónikás aligha hallgatna.

4 HOLTZMANN 1935: xvi–xxviii.; MISCH 1950–1959: (III.) 500–506.; LIPPELT 1973: 197–200.; BEUMANN 1995: 795–796.; GIESE 2016: 143–144.

5 HOLTZMANN 1935: xxviii–xxxiii.; LANGOSCH 1964: 61.; BEUMANN 1995: 796–801.; ÁKÍF 107–108. (Thoroczkay Gábor); WARNER 201: 896–897.; Geschichtsquellen (s. v. Chronicon sive

a 901 és 1018 közötti német, lengyel, cseh és magyar történelem kiemelkedő jelentőségű kútfője. Forrásai között a kritikai irodalom Corveyi Widukindnak az eseményeket 973-ig elbeszélő Szász gestáját (*Res gestae Saxonicae*) és a Quedlinburgi Évkönyvnek (*Annales Quedlinburgenses*) egy 998-ig ívelő szerkesztményét tartja számon nagy bizonyossággal. Ezek mellett egyes adatait a Magdeburgi érsekek története (*Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*) 968-nál kezdődő anyagának egy korai (ám mára elveszett) redakciójára, egy ismeretlen halberstadti püspökségtörténetre és a Merseburgi halottaskönyvre (*Necrologium Merseburgensis cathedralis capituli*) vezetik vissza. Thietmárnál szó szerinti átvételek alig mutathatók ki, kútfőinek anyagát alaposan átdolgozva hasznosította. Műve azonban nem is a másoktól merített adatok miatt becses alkotás, hanem a krónikás püspök gazdag személyes értesülései teszik azzá. A krónika szövege Thietmart a klasszikus auktorok műveiben tájékozott, nagy műveltségű főpapnak mutatja.⁶ Latinságát némely kutatók túlságosan tömörnek és homályosnak, sőt, nyersnek és darabosnak vélik,⁷ ám valójában rétorikai képletekkel díszített, gondosan kidolgozott prózáról van szó, amely azonban nem meglepő módon helyenként nagymértékben eltér a klasszikus kori standardoktól.⁸

A krónika szövege két kódexben maradt ránk – ennek még lesz jelentősége az alábbiakban. Drezdai kézirata a 11. század elejéről származik, és autográfnek szokás tekinteni. Noha Thietmar írásán kívül legalább nyolc további kézét is el lehetett különíteni benne, a krónikaszerzőtől származó saját kezű széljegyzetek nyomán a kutatók többsége úgy tartotta és tartja, hogy ez a kódex hordozza magán az *ultima manus* nyomait.⁹ Sajnos a Drezdai kézirat a város 1945-i bombázása során súlyos mértékben károsodott, napjainkra jószerivel olvashatatlan.¹⁰ 1905-ben azonban facsimile kiadásban is megjelent,¹¹ majd 1935-ben Robert Holtzmann ezen kódex felhasználásával készítette a maga forráskiadását, így szövege mégis rendelkezésre áll. A veszélyeztetett állapotban lévő kéziratot jelenleg is a drezdai Sächsische Landesbibliothek őrzi. Thietmar művének emellett ismert egy bizonyosan 1120, de a 12. század közepénél nem később keletkezett kézirata is, amely számos ponton módosított vagy éppen bővített szöveget hoz a Drezdai kézirathoz képest.¹²

Gesta Saxonum – online kiadás: <https://www.geschichtsquellen.de/werk/4529> (Letöltés ideje: 2025. október 3.)

6 LIPPELT 1973: 73.; BEUMANN 1995: 798.

7 TÓTH Z. 1942: 54.; VÁCZY 1994 [1985]: 77.

8 Vesd össze: FICKERMANN 1957: 21–76.; HOFFMANN 1993: 192–193.

9 HOLTZMANN 1935: xxxiii–xxxvii.; BEUMANN 1995: 797.; GIESE 2018: 80–83.

10 KOCOUREK 2018: 148–159.

11 Dresdner Handschrift.

12 HOLTZMANN 1935: xxxvii–xxxix.; BEUMANN 1995: 797.; GIESE 2018: 84.

A kritikai irodalomban újabban felmerült, hogy ezt talán a krónika egy későbbi (ám napjainkra elveszett) autográf kézírata alapján készítették,¹³ a helyi jellegű feljegyzések tanúsága szerint valószínűleg a corveyi bencés monostorban. Azt sajnos nem tudhatjuk, hogy ennek az úgynevezett Corveyi kéziratnak a többletéből vajon mi lehetett Thietmar eredeti munkája, és mit tettek hozzá az átdolgozók. Napjainkban a brüsszeli Bibliothèque royale anyagát gazdagítja.

A merseburgi történetíró munkája szubjektív hangvétellű alkotás, amelyben a történeti események bemutatását gyakran szakítják meg a szerző személyes megjegyzései vagy éppen filozófiai eszmefuttatásai. Ezek a részletek legalább annyit elárulnak Thietmar jelleméről és gondolkodásáról, mint az önéletrajzi feljegyzései a családi háttéréről vagy éppen saját életpályájáról. A krónika szövegéből kitűnik, hogy a tudós püspök idealizálta a császári hatalmat, és különösen a szintén szász gyökerű Liudolfing-dinasztiából származó Ottók uralmát (bár velük szemben is megenged magának kifejezetten kritikus megjegyzéseket). Thietmart emellett erős szász öntudat is fűtötte. Szent Istvánnal szemben érdekes módon sokkal több jóindulatot mutat, mint akár a szláv fejedelmekkel, akár a bajor hercegekkel szemben.¹⁴ A krónika egyébként a többi korabeli kútfőhöz képest kifejezetten bővelkedik a magyar vonatkozású részletekben: a merseburgi püspöknek köszönhetően tudunk többek között Géza követeinek részvételéről a 973-i quedlinburgi gyűlésen,¹⁵ de beszámol Istvánnak az erdélyi gyula felett 1003-ban aratott győzelméről is, sőt, ennek kapcsán ékes szavakkal méltatja az államalapító uralkodó kegyes viselkedését legyőzött ellensége irányában.¹⁶

Az alábbiakban filológiai eszközökkel próbálok közelebb jutni a Thietmar krónikájában Szent István megkoronázásáról olvasható részlet pontosabb értelmezéséhez. A szöveget négy egységre bontva vizsgálom, négy fejezetben: elsőként a fentebbi fordításban „az említett császár kegyéből és biztatására” alakban magyarárt szófordulatra (*Imperatoris... praedicti gratia et hortatu*) térek ki, másodikként a „saját országában püspöki székeket létesítő” (... *in regno suimet episcopales cathedras faciens...*) magyar uralkodót említő kifejezésre, harmadikként a „koronát... nyert” (... *coronam... accepit*) megjegyzés következik, végül negyedikként az „áldást nyert” (... *benedictionem accepit*) szavak. Mind a négy fejezetben ugyanazt az eljárást fogom követni: az adott szófordulatra vonatkozó szakirodalom vázlatos áttekintése után az egyes kifejezések pontos thietmari jelentéstartományát próbálok feltárni a krónikából vett párhuzamok segítségével (lehetőleg teljességre törekvő

13 HOFFMANN 1993: 151–176.

14 TÓTH Z. 1942: 54–56.; GYÖRFFY 2000: 124–125.; HALMÁGYI 2014. 37–52.

15 Thietmar 76.

16 Thietmar 496–498.

szemantikai korpuszelemzést végezve), majd összefoglalom ennek eredményeit, és megkísérlem izoláltan meghatározni a vizsgált szókapcsolat pontosabb jelentését. A magyar nagyfejedelem megkoronázásáról szóló thietmari szövegrészlet egészenek fordítására és értelmezésére a konklúzióban teszek kísérletet, és ugyanitt fogok kitérni a filológiai vizsgálat eredményeinek felhasználási lehetőségeire és azok korlátaira. Munkám során csakis a thietmari mű Drezdai kéziratának szövegét tekintem hitelesnek: a fentebb előadottak szerint ugyanis csak ennek esetében lehetünk teljesen biztosak abban, hogy minden egyes sora a krónikás püspök alkotása.

I. „Imperatoris [...] praedicti gratia et hortatu...”

A kutatásban az István koronázásáról szóló thietmari krónikarészlettel kapcsolatban talán a leginkább vitatott kérdés a III. Ottó császár közreműködésére vonatkozó megjegyzés pontos jelentése: mire vonatkozhat vajon ehelyütt a „*gratia et hortatu*” kifejezés? A két szó alapjelentése természetesen jól ismert, és kútfőnk szövegének fordítói aligha tévednek, amikor magyarul a „kegy” és a „biztatás” vagy „buzdítás” főnevekkel adják vissza őket. Az viszont már korántsem ennyire egyértelmű, hogy a császár kegye és buzdítása (különösen az utóbbi) mellett mekkora szerep juthatott a Szentszéknek a magyar király és a magyar állam nemzetközi elismertségét alapvetően más léptékbe helyező koronázás politikai előkészületeiben és jóváhagyásában, illetve hogy milyen mértékű birodalmi befolyást sejtet, ha a magyar nagyfejedelmet adott esetben császári kezdeményezésre és beleegyezéssel avatták királlyá. A kérdés szakirodalma minden túlzás nélkül nevezhető könyvtárnyinak. Az alábbiakban csak néhány fontosabb álláspontot emelek ki, szigorúan a merseburgi krónikás vizsgált passzusára vonatkozó vélemények ismeretése szorítkozva.

Tóth Zoltán első értelmezésében a két kulcsfogalom ugyan szintén a császári „kegy” és „buzdítás” megjelölésére szolgál, ám véleménye szerint a „*hortatu*” kifejezéssel Thietmar esetleg arra célzott volna, hogy István vonakodott megkoronáztatni magát, és a császárnak ezért biztatnia kellett.¹⁷ Ezen álláspontja követők nélkül maradt, és valószínűleg nem is ok nélkül: nehéz lenne megmagyarázni, miért húzódozott volna az országa nemzetközi pozícióinak erősítésén egyébként hatalomra jutásától kezdve következetesen munkálkodó¹⁸ István éppen a legko-

17 TÓTH Z. 1942: 56.

18 MAKK 1996: 51.; GYÖRFFY 2000: 139–140.; KRISTÓ 2001: 96.

molyabb egyházkormányzati és világi elismerést jelentő királyi cím¹⁹ felvételétől. Tóth másodjára már maga is inkább azt valószínűsítette, hogy az emlegetett császári „buzdítás” inkább III. Ottó kezdeményező szerepére („indítására”) vonatkozik a magyar uralkodó megkoronázásában és esetleg egyházszervező munkájában is.²⁰ Deér József – éppen Tóthtal vitatkozva²¹ – szintén kétszer is véleményt formált a kérdésben. Előbb a korszak császári okleveleit hívta segítségül a vizsgált szöveghely értelmezéséhez, és ezek alapján arra a megállapításra jutott, hogy István érdekében a császár is közbenjárt a pápánál.²² Pályafutása későbbi szakaszában viszont – jöllehet minden magyarázat nélkül és összesen egy meglehetősen sejtelmes félmondatban a Szent Koronáról írott monumentális könyve egyik lábjegyzetében – már úgy vélekedett, hogy a magyar uralkodó királlyá koronázásához minden bizonnyal „magasabb tekintélyek” beleegyezésére is szükség volt, és a thietmari „*gratia et hortatu*” erre utalhat.²³

Mathilde Uhlirz a maga fordításában a szókapcsolatot lényegében rétorikai *synchysisként*²⁴ oldotta fel, ahol a „*gratia*” szót a koronaküldésre, a császári „*hortatus*” említését pedig a pápai áldásra vonatkoztatta: „Vajk [...] a császár kegyéből koronát, szorgalmazására áldást nyert.”²⁵ Ez az értelmezés önmagában véve egyáltalán nem lenne hihetetlen,²⁶ csakhogy a „*coronam et benedictionem accepit*”

19 Lásd: GERICS – LADÁNYI 1995 [1990]: 37–38.

20 TÓTH Z. 1943: 9.

21 Kettejük vitájára lásd: DEGRÉ 1944: 369–376.; THOROCZKAY 2006: 82–86.

22 DEÉR 2005 [1942]: 54. – A „*gratia et hortatu*” kifejezést szintén a császár kezdeményező szerepére vonatkoztatta: KRISTÓ 2001: 57.; VARGA 2003: 72.; TÓTH E. 2018: 35. Valamivel óvatosabban, pusztán a császári támogatással hozta kapcsolatba: GYÖRFFY 2000: 140. Ez utóbbi visszafogott állásfoglalás talán azzal is magyarázható, hogy Györffy alapvető jelentőségű István-monográfiájának készítésekor, az 1970-es évek derekának magyarországi politikai légkörében német befolyásról írni a magyar ügyekben még az államalapítás koráról szólva sem lehetett feltétlenül tanácsos (Thoroczky Gábornak külön is köszönöm az erre vonatkozó észrevételét).

23 DEÉR 2005: 149. (220. jz.)

24 A *synchysis* (mixtura) a klasszikus rétorika által a hyperbatonos (szóelhányó) szerkezetek közé sorolt alakzat, amikor az egymással szorosan összetartozó mondatelemeket (mint Uhlirz elgondolása szerint Thietmar vizsgált passzusában a „*gratia*” és a „*coronam*”, illetve a „*hortatu*” és a „*benedictionem*” szavakat) egymástól elválasztjuk: a szövegben feszültséget kelt, vagy akár rétorikai homályossághoz (*obscuritas*) vezet (LAUSBERG 1990: 358. [716.§]).

25 „Waic (...) empfang durch die Gunst des Kaisers die Krone und auf dessen Betreiben hin den Segen.” (Jahrbücher II. 576.)

26 Váczy Péter feltételezése szerint Thietmar készakarva ködösen fogalmazott Szent István koronázásával kapcsolatban (VÁCZY 1994 [1985]: 77, 79.). Amennyiben igaza van, úgy esetünkben a *synchysis* tudatos használata elvileg már csak azért is könnyen elképzelhető lett volna a merseburgi krónikás részéről, mert ezt a szónoki fogást és annak zavaros értelmű szöveget eredményező hatását Sevillai Izidor is tárgyalja *Etymologiae* vagy *Origines* címen fennmaradt és szerte a nyugati világban az első ezredforduló táján is nagy népszerűségnek örvendő (BARNEY et al.

kifejezés pontosabb jelentésének az újabb kutatás által elvégzett alapos vizsgálata (amelyre dolgozatomban alább részletesen ki fogok térni) gyakorlatilag kizárja Uhlirz megoldását. A koronát és áldást említő szófordulat ugyanis jelenlegi ismereteink szerint legvalószínűbben teljes egészében Szent István királlyá avatására (a koronázásra, illetve a felszentelésre vagy a felkenésre) vonatkozik, nem pedig a koronaküldésre és a pápai jóváhagyásra. Ebben az esetben viszont a „*coronam et benedictionem*” kifejezés olyan szoros jelentéstani egységet alkot, amelyet *synchysis* alkalmazásával megbontani Thietmar részéről kánonjogilag nonszensz lett volna (hiszen a két fogalom vagy egyazon liturgikus szertartást, vagy annak egymástól elválaszthatatlan részeit jelöli), retorikai szempontból pedig éppenséggel szégyellnivalóan súlyos stílushiba.

Váczy Péter lényegében hallgatólagosan is Deér József korábbi értelmezését fogadta el, ám hozzátette: a császári „*gratia*” említése a már korábban is püspökségeket alapító és ekképpen szuverén uralkodóként viselkedő István esetében csakis a rosszindulatú krónikás tudatos ferdítése lehet. Véleménye szerint ugyanis a császár formálisan kinyilvánított kegyére legfeljebb egy hűbéres állam vezetője szorulhatott volna rá, de nem az önálló magyar állam feje. Váczy ugyanakkor nem tagadta, hogy Istvánnak gyakorlati okokból – ismerve III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa szoros együttműködését – valamilyen formában mégis csak szüksége lehetett az *imperium* támogatására is a királlyá avatásához.²⁷

Gerics József három alkalommal is hozzászólt a „*gratia et hortatu*” szófordulat helyes értelmezésének problémájához. 1990-ben közzétett tanulmányában Thietmar művének II. Szilveszter pápává választásának császári jóváhagyásáról szóló passzusát²⁸ analógiaként felhasználva állapította meg maga is, hogy a „*gratia*” kifejezés itt valóban a császári „kegy” megnevezésére szolgál. Azt azonban sajnos már nem vizsgálta meg hasonló módszerrel, hogy a sokkal inkább vitatott értelmű „*hortatus*” vajon mit jelent a merseburgi szerző krónikájának más helyein: dolgozatában minden magyarázat nélkül előbb „biztatás”, majd „késztetés” formában fordította.²⁹ 2002-ben a „*gratia*” klasszikus értelmezését további érvekkel támasztotta alá, majd gazdag (ám némiképpen önkényesen összeválogatottnak és nem feltétlenül

2006: 24–25.), ekképpen pedig alighanem Thietmar számára is jól ismert munkájában – még ha a grammatikai trópusok között (tehát nem az enciklopédia retorikáról szóló könyvében) és a jelenséget magát tévesen *synthesis*-nek nevezve is (Orig. 1,37,20). A *synchysis* lehetőségét azonban a „*coronam et benedictionem*” kifejezés alább tárgyalandó pontosabb értelmezése egyértelműen cáfolja.

27 VÁCZY 1994 [1985]: 79–80.

28 ... post haec autem praedicto papa Gregorio is gratia imperatoris eidem successit – Thietmar 191.

29 GERICS – LADÁNYI 1995 [1990]: 38–39.

adekvátnak³⁰ tűnő) példaanyag alapján arra a következtetésre jutott, hogy a „hortatus” kifejezés „késztetetés” (!) vagy „utasítás” értelemben szerepelhet a Szent István koronázásáról szóló thietmari krónikarészletben: a magyar uralkodót ekképpen a császár késztetésére vagy egyenesen utasítására avatták volna királlyá.³¹ 2004-ben pedig lényegében visszatért korábbi álláspontjához: a vizsgált passzust „kegyéből és késztetetésére” kifejezéssel magyarította.³² Gerics értelmezése – az argumentációjával kapcsolatban fentebb jelzett aggályok miatt – önmagában nem meggyőző. Az viszont elvitathatatlan érdeme a budapesti tudományegyetem néhai professzorának, hogy a Szent István koronázásáról szóló thietmari passzus értelmezéséhez analógiaként (legalábbis a *gratia* szóval kapcsolatban, és ha messze nem is a kútfő egész szöveganyagát vizsgálva) magának a krónikának a szóhasználatát fogta vallatóra: filológiai szempontból ugyanis ez számít a leginkább elfogadott megoldásnak hasonlóan vitatott értelmezésű szövegek esetén.

A kutatás tehát a „*gratia et hortatu*” kifejezés első elemét lényegében egyöntetűen a császári „kegy” megjelöléseként azonosította és azonosítja, és a másodikként szereplő „hortatu” szóval kapcsolatban is csupán Gerics kínált részint árnyalatnyit („késztetés”), részint lényegileg („parancs”) eltérő fordítást a bevettnek számító „buzdítás” helyett. Magam ennek alapján úgy látom, hogy a „*gratia*” jelentését megnyugtatóan tisztázottnak tekinthetjük: mint a kegynyilvánító császári oklevelekben is gyakran előforduló szófordulat alighanem pusztán arra utal az általunk vizsgált szöveghelyen is, hogy III. Ottó az őt mint császárt megillető jogok birtokában, mintegy saját hatáskörében járult hozzá István koronázásához – vagy legalábbis a krónikás ezt így kívánta láttatni.

Lássuk azonban, hogyan is érthette Thietmar maga a „hortor” igét és az abból származtatott „hortatus” főnevet! Szemantikai kontextuselemzést végeztem a teljes korpuszon, vagyis igyekeztem a krónika latin szövegének egészében feltárni és bemutatni az egymással derivatív kapcsolatban lévő két szónak a merseburgi

30 GERICS – LADÁNYI 2002: 217–218. Gerics az általa szemlézett locusokat az archaikus kortól a Sevillai Izidor koráig ívelő latin nyelvi korpusz teljességének szóanyagát feldolgozó Thesaurusból emelte ki, azt azonban nem részletezte, hogy a „hortor” ige és származékai előfordulásait lajstromozó tizenkét sűrűn teleírt, folio méretű hasábon (ThLL VI/3. 3002–3013. coll.) miért éppen ezt a hat tételt tekintette mérvadónak. Ráadásul ezen válogatott szövegek közül az általa Cicero művének nevezett (valójában Lucius Munatius Plancusnak a cicerói levelek között fennmaradt epistolájából [Cic. Fam. 10,17] származó) részlet Kr. e. 43-ban, a Valerius Flaccus töredékesen ránk maradt Argonauticájából vett idézet pedig a Kr. u. 1. század második felében keletkezett, így szóhasználatukat már csak a hatalmas időbeli távolság miatt is nagyon nehezen lehetne szoros párhuzamba állítani Thietmarnak az első ezredforduló táján lejegyzett krónikájával, amelyben ezeknek a szövegeknek a hatása egyébként másutt sem mutatható ki.

31 GERICS – LADÁNYI 2002: 217–219.

32 GERICS – LADÁNYI 2004: 5.

történetíró művében kimutatható teljes jelentéstartományát. A prefixált alakokat (például *exhortatio*) azonban mellőztem, hiszen azoknak az értelme is más. A teljesség kedvéért és állításaim könnyebb ellenőrizhetősége érdekében az így elkülönített jelentésváltozatok – és adott esetben azokon belül az egyes jelentésárnyalatok – mindegyikét felsorolom és a mű szövegéből vett példával is szemléltetem. Ezek közül néhányat azonban bizvást kizárhatunk jelenlegi vizsgálódásaink során: így a 2., a 4. és az 5. pontban szereplő jelentésváltozatokat (mert alacsonyabb rangú személy részéről a magasabb rangú felé irányuló „hortatus” szerepel bennük, illetve mert általános erkölcsi parancsot vagy konkrét bűncselekményre való felbűjtést jelentenek, ezek pedig az István koronázásával kapcsolatban császári „buzdítást” említő krónikahely esetében nem kínálnak hihető értelmezést). Mivel témánk és érvelésem szempontjából valójában csupán az 1. pontnak és alpontjainak (továbbá esetleg a 3b. alpontnak) van jelentősége, ezért a többi jelentésvariáns példaanyagát a lábjegyzetekben mutatom be. Részletezem azonban mindazokat az eseteket, amelyekben a „hortor” vagy a „hortatus” szemantikai alanya a császár (illetve a keleti frank vagy német király), más szavakkal, amikor a „buzdítást” az uralkodó végzi.

1.) magasabb rangú személytől alacsonyabb rangú felé:

1a.) *utasítás* (egyértelműen a felsőbbbségtől érkező és kötelező érvényű rendelkezés, amelynek be nem tartása adott esetben kifejezetten büntetést von maga után) – például I. Ottó keleti frank király a magyarok elleni 955-i augsburgi csata előtt:

„A király pedig Augsburghoz hívja magához minden hívét, leszögezve, hogy ő maga jobban ad az erkölcsre, hogysem ekkora bajokat továbbra is eltűrne, és buzdítja őket (*hortaturque*), jutalmat ígérve az őt támogatóknak és büntetést a megfutamodóknak.”³³

I. Boleszló lengyel fejedelemről és harcosairól Lebusa városának 1012-i ostroma kapcsán:

33 Rex autem ad Augustanam universos suimet familiares ad se convocat civitatem affirmans se mori malle, quam tanta plus perpeti mala, hortaturque suos, praemia promittens cum gratis cunctis se faventibus poenamque fugientibus. – Thietmar 48. (Corveyi Widukind krónikája nyomán, azonban annak szövegét nem szó szerint átvéve; a „hortatur” szó Widukindnál nem szerepel – vesd össze: Widukind 124.)

„Harcra buzdított (*ad bellum hortatus*) katonasága felvonult, és a védő alig áll ellen...”³⁴

II. Henrik német uralkodóról a magát itáliai királlyá kikiáltó Arduin ivreai őrgrof elleni 1004-i hadjárat apropóján:

„Közben a király, nem feledvén az őt Itáliában ért sérelmet, minden hívét ennek megtorlására buzdítja, és a böjt beálltával maga is felfegyverzett katonasággal oda indulni készült.”³⁵

1b.) támogatás (pártfogás, vesd össze: 2c.) – például az új meissenai püspök hivatalba jutásáról 992-nél: „Helyébe Eidót, kongregációnkbéli testvérünket, az igaz és szerény természetű embert ordinálták Giselher érsek buzdítására (*hortatu*).”³⁶

2.) alacsonyabb rangú személytől magasabb rangú felé:

2a.) tanács (jogi normák alapján adott vélemény);³⁷

2b.) megkeresés (olyan esetekben, amelyekben a magasabb rangú személynek nem lenne jogköre eljárni az alacsonyabb rangú engedélye vagy felkérése nélkül);³⁸

34 Miles eius ad bellum hortatus accessit, et defensor ad modicum resistit... – Thietmar 370.

35 Interea rex Italicae haud immemor iniuriæ omnes suos fideles ad hanc ulciscendam hortatur, ac instanti quadregesima ipse eo cum armato milite destinavit pergere. – Thietmar 276.

36 In huius vice Eid, nostræ congregationis frater, vir iustus et magne simplicitatis ordinatur hortatu Gisilleri archipresulis... – Thietmar 138. A püspökök érdekérvényesítésének csatornáira az ottoniánus államban és a konkrét eset szélesebb kontextusára lásd: ALTHOFF 2019: 93–110. A konkrét szöveghelyre lásd még: GERICS – LADÁNYI 2002: 217.

37 Például amikor 1009-ben II. Henrik császár az elhunyt I. Dedo wettini gróf összes javait annak fiára, I. Dietrichre ruházta: „A közelgő karácsonyt a király Pöhldeben ülte meg, és ott Dietrichnek, az említett gróf fiának adta örökjogon a grófságot és az egész hűbért a királyné és tulajdon főemberei buzdítására (*ortatu*).” (Proximum natale Domini rex in Palethi celebravit et ibidem Thiedrico prædicti comitis filio comitatum ac omne beneficium iure et ortatu reginae ac principum suimet dedit.) – Thietmar 338. A birodalmi előkelőket minden jel szerint külön dekretális szabályozás nélkül is már a Karoling-kortól megillette bizonyos esetekben az uralkodói döntésekben való közreműködés joga, noha befolyásuk mértéke, valamint a császár (vagy a király) mellett időről időre felbukkanó, de testületi értelemben még meg nem formált tanács összetétele természetesen változott (ALTHOFF 2014: 157–184.). A 10–11. századi császárnéknak és királynéknak uralkodói férjük kegynyilvánító rendelkezéseiben, pontosabban az okleveles anyag alapján inkább azok kezdeményezésében vitt „consors regni” szerepe pedig régóta ismert a kutatás előtt, ráadásul határozottan kimutatható II. Henrik hitvese, Kunigunda esetében, és éppen II. Henrik uralkodásának első éveiben, még ha többnyire egyházi intézmények javára tett adományok esetében is (BAUMGÄRTNER 2004: 47–70.; ERKENS 2004: 80–82.; MACLEAN 2017: 180–206.).

38 Például amikor 1012-ben maga Thietmar, merseburgi püspök létre a magdeburgi prépost kérésére az ottani főszékesegyházban oltárt szentel: „Én pedig, midőn Reding prépost buzdítására

2c.) *közbenjárás* (alacsonyabb rangú személy érdekében magasabb rangúnál, vesd össze: 1b.);³⁹

2d.) *bőszítés* (amikor az emberei kéretlenül tüzelnek valakit, általában agresszív tettekre, vesd össze: 3b. és 5.).⁴⁰

3.) *egyenrangú felek között:*

3a.) *rábeszélés* (szép szóval történő szelíd érvelés, mindig a *dulcis* jelzővel);⁴¹

3b.) *győzködés* (az előznél határozottabb módon). Például amikor a későbbi II. Henrik még bajor hercegeként Pollingban fogadván az elhunyt III. Ottó császár testét kísérelő sereget a maga érdekében agítja őket 1002 januárjában:

„Őket, hogy válasszák urukká és királyukká, sok ígérettel egyenként buzdítja (*hortatur*).”⁴²

4.) *erkölcsi tanítás esetében: intés* (általános érvényű morális tanács);⁴³

(*ortatu*) méltatlan létemre (...) felszenteltem két oltárt...” (Ego autem, praepositi dum ortatu Redingi duo altaria [...] dedicarem indignus...) – Thietmar 370. A szöveg hely pontosabb értelmezéséhez lásd még ugyanezen szövegnek a corveyi folytatásban megőrződött változatát: „... praepositi dum rogatu Redingi” (Thietmar 371.)

39 Például amikor 1016-ban a meissenai örgróf támogatásának köszönhetően kapja meg annak fivére a meissenai püspökséget a császártól: „Ezekben a napokban a császár Eido főpap helyébe Eilwardot, Thietmar örgróf káplánját állítja annak fivére, Hermann buzdítására (*ortatu*)...” (In hiis diebus vice Eidi presulis Eilwardus Thietmari marchionis cappellanus ortatu Herimanni confratris a cesare constituitur...) – Thietmar 430. A közbenjárók mediátorszerepére a korabeli német területeken lásd: ALTHOFF 2014: 179–181.

40 Például II. Boleszláv cseh fejedelem esetében, aki 990-ben a német végek ellen indított háborújában számos foglyot ejtett: „Csatlósai pedig buzdították (*ortabantur*), hogy senkit közülünk el ne engedjen.” (Ortabantur enim hunc satellites sui, ut nullum de nostris sineret abire.) – Thietmar 145.

41 Például amikor 1014-ben Gero magdeburgi érsek hasztalan próbál I. Boleszló lengyel fejedelem és fia, Meskó lelkére hatni: „Erre a csáros fuvoladal módján szóló, édes buzdításra (*dulci ortatui*) legott jött emezektől a válasz, ám azt tettek utóbb egyáltalán nem követték” (Huic dulci ortatui fistulae blandientis more ab hiis protinus respondetur, quod factis postmodum nullatenus completur.) – Thietmar 412. Holtzmann konjektúrája („ortatui” helyett „ortatu”) felesleges, a szöveg tökéletesen értelmes a „huic dulci ortatui” kifejezéssel mint a „respondeatur” állítmány dativusos vonzatával is.

42 Quos singulatim, ut se in dominum sibi et regem eligere voluissent, multis promissionibus hortatur. – Thietmar 188.

43 Például biblikus idézet bevezetésére: „... ahogyan a népek tanítója buzdít (*ortatur*) minket, Pál...” (... ut magister gentium nos ortatur Paulus...) – Thietmar 370.

5.) *bűnök és gaztettek esetében: felbujtás* (kifejezetten aljasságokra).⁴⁴

Mielőtt levonnánk a szemantikai korpuszelemzés tanulságait, hangsúlyozni kell annak korlátját is: vizsgálódásaink kétségkívül meggyőzőbb eredményre vezetnének, ha akár csak egyetlen további olyan szöveghelyet is sikerült volna találni Thietmar művében, ahol a császár (vagy legalább a német király) egy másik uralkodóval kapcsolatban nyilvánítja ki „buzdítását” – ilyen azonban sajnos nem akad az egyébként roppant terjedelmű krónikában. Ettől függetlenül az elemzés azonban talán nem volt teljesen haszontalan. Az István királlyá avatásáról szóló krónikarészlet párhuzamául nyilvánvalóan nem használhatóak a 2., a 4. és az 5. pontban részletezett jelentésváltozatok (vagyis azon beszédhelyzetek, amikor a „buzdítást” végző személy önmagánál magasabb rangú méltósághoz intézi a szavait, esetleg erkölcsi tanítást közöl, vagy bűnös cselekedetekre ingerel). Annál inkább számolnunk kell azokkal a szöveghelyekkel, amelyekben a „hortor” ige vagy a „hortatus” főnév kifejezetten a császártól érkező parancsot (1a.), támogatást (1b.) vagy határozott rábeszélést (3b.) fejez ki.

Ami mármost ezek közül a harmadikat illeti, ennek az értelmezésnek lehetőségét már Tóth Zoltán is felvetette, amikor arról írt, hogy István megkoronázása „a püspök [vagyis Thietmar – K. T.] szerint ugyancsak a császári kegy megnyilatkozása, de olyan kegyé, melynek elfogadására a magyarok urát buzdítani [...] kellett.”⁴⁵ Magam ezt az értelmezést nagyon valószínűtlennek látom, méghozzá történeti okokból. Istvánnak a koronázást megelőző években megkezdett államszervező tevékenysége és egész későbbi életműve is azt mutatja, hogy legfontosabb törekvése mind a belső, mind pedig a külső politikájában az általa létrehozott keresztény állam megszilárdítása és fennmaradásának biztosítása volt. Nehezen lehetne tehát megmagyarázni, miért éppen a királyi címet vonakodott volna felvenni, amely államalapító munkája eredményeinek a legfőbb nemzetközi

44 Például I. Henrik keleti frank király közelebről évhez nem kötött bűnös viselkedéséről: „Nagycsütörtökön szerfelett lerészegedett, és a következő éjszakán a feleségével, noha az igencsak ellenkezett, ördögi ösztönzésre meg nem engedett módon egyesült. Ezt a dolgot maga a hatalmas bűn szerzője és emberi üdvösségünk behálózója, a Sátán ekképpen újságolta el egy tisztas asszonynak: Matild királyné a minap buzdításomra (*hortatu meo*) férje vágyának engedvén fiat fogant, méghozzá kétségkívül az enyémet, te pedig ügyelj, hogy a lehető legjobban leplezd, amibe beavattalak.” (In cena Domini nimis inebriatus in sequenti nocte uxori suae multum repugnanti diabolico instinctu illicite coniunctus est. Hoc factum auctor tanti sceleris et humanae salutis irritator Satanas cuidam venerandae sic prodidit matronae: Mathild regina nuper hortatu meo maritali consentiens voluptati filium concepit sine omni dubio meum, et tu vide, ut tantum optime celes commissum.) – Thietmar 30.

45 TÓTH Z. 1942: 56.

elismerését és egyben biztosítékát jelentette.⁴⁶ Azt azonban ezen a ponton természetesen még nem zárhatjuk ki, hogy a Vajkról szóló passzusban a császári „hortatus” a pápa felé kifejezett birodalmi szándékra vonatkozna.

Maradjunk mindezek után a minket érdeklő kifejezés azon jelentésváltozatainál, amelyeket egyfelől a kútfő szövegéből vett párhuzam is valószínűsít, másfelől történetileg sem tűnnek eleve teljesen hihetetlennek: mindennek alapján a császári „buzdítás” talán kifejezett parancsra (1a.), támogatásra (1b.), esetleg a pápaság felé megfogalmazott indítványra (3b.) utalhat a merseburgi történetírónál a magyar uralkodó esetében is. Figyelemre méltó, hogy ilyenkor a *hortor* igének és származékainak szemantikai alanya (vagyis a „buzdító” maga) sosem egyszerűen előmozdítója, hanem konkrétan a kezdeményezője annak a cselekménynek, amelyre a „buzdítás” irányul. A kútfőnk teljes szövegéből kigyűjtött analógiák tanulságai szerint Thietmar krónikájának István koronázására vonatkozó részlete, amikor III. Ottó császár „hortatus”-át említi, a magyar nagyfejedelem királlyá avatásában nem csupán aktív, de egyértelműen kezdeményező szerepet tulajdonít az *imperium* fejének – sőt, egyenesen azt a feltételezést sugallja olvasói számára, hogy a német uralkodó mintegy saját jogkörében eljárva utasítást adott a szertartás lefolytatására. Ezen a ponton térjünk vissza arra is, amit pár sorral fentebb a szemantikai elemzés korlátairól mondtam: hogy Thietmar egész krónikájában nem találni még egy olyan passzust, ahol egy másik uralkodó irányában vagy egy másik uralkodó ügyében küldött császári „buzdításról” lenne szó. Ez a negatívum ugyanis önmagában véve is roppant beszédes: azt mutatja, hogy történetírónk szóhasználatában a *hortatus* főnév a császár esetében kifejezetten alárendeltségi viszonyokban működik – vagyis olyankor, amikor a német uralkodó az alattvalói vagy a vazallusai felé kommunikál. Ezen a ponton már lényegileg figyelmen kívül hagyhatjuk a 3b. jelentésváltozat azon értelmezését is, hogy István koronázásával kapcsolatban III. Ottó császár indítványt tett volna a Szentszék felé: ha üzent is II. Szilveszter pápának, az a „hortor” ige és származékai thietmari jelentéstartalma szerint inkább parancs lehetett a krónikaszerző olvasatában, mintsem kérés. Maradnak tehát a korpuszelemzés alapján meghatározott 1a. és 1b. jelentésváltozatok: „utasítás” vagy „támogatás”.

Magam mindezek alapján úgy látom: Thietmar művében az István koronázására vonatkozó részlet „*imperatoris [...] praedicti gratia et hortatu*” kifejezése a krónikás szándéka szerint a maga két elemével a német császár részéről egyfelől kegyenyilvánító, vagyis saját hatáskörben történő fellépésre (*gratia*), másfelől

46 A koronázás és a királyi cím jelentőségére István számára lásd: KRISTÓ 2001: 52–54.; TÓTH E. 2018: 31.

kifejezetten aktív és kezdeményező, hatalmi pozícióból indított intézkedésre, talán utasításra vagy parancsra (*hortatu*) kíván utalni. Sőt, talán még ennél is többre: alább még visszatérek erre a problémára. Miután ugyanis majd áttekintettük a „*benedictionem accipere*” kifejezés értelmezésének lehetőségeit, egy másik thietmari szöveghely kapcsán a konklúzióban konkrétan azt is meg fogom vizsgálni: a Szent Istvánról szóló krónikarészletben a III. Ottótól érkezett „buzdítás” említésével vajon nem kifejezetten arra céloz-e történetírónk, hogy a magyar király megkoronázásához a császár engedélyére (és nem egyszerűen a hozzájárulására vagy a politikai támogatására) volt szükség.⁴⁷

II. „... *episcopales cathedras faciens...*”

A merseburgi krónikás által Szent István koronázásának híréhez fűzött, szűkszavú és problémás értelmezésű megjegyzés a „tulajdon országában püspöki székeket készítő” magyar uralkodóról az egyik legkorábbi kortárs tudósítás hazai püspöki szervezet kiépítésének kezdeteiről.⁴⁸ Hogy történetírónk ehelyütt – miként azt Váczy Péter a Vajkról szóló teljes passzusról feltételezte⁴⁹ – szándékosan alkalmazza az *obscuritas* szónoki eszközét, vagy egyszerűen csak szükségtelennek vélte a kortársak előtt esetleg közismert tényeket részletezni, az már alighanem örökre az ő titka marad. De vajon milyen lehetséges értelmezésekkel számolhatunk az „országában püspöki székeket készítő” magyar uralkodóról szóló szövegrészlet esetében? A kérdés, mint látni fogjuk, elsősorban az első püspökségek alapításának és István koronázásának relatív kronológiája, az események egymásutániságának sorrendje körül forog: a kutatás legfőképpen ezzel kapcsolatban igyekezett támpontra lelteni a most górcső alá vont kifejezés vizsgálatával.

Gerics József értelmezésében – amelyet a krónika II. Arnulf bajor herceg egyházkormányzati szerepe kapcsán előadott eszmefuttatásából⁵⁰ vezetett le – az egyházszervező tevékenység Thietmarnál sohasem szerepelhet a koronázás indokaként, sőt, éppen ellenkezőleg, krónikásunk szerint csakis a királlyá avatás révén illetheti meg bármely fejedelmet az a jog, hogy az uralma alá vetett területen egyházmegyét létesítsen vagy egyházszervezeti kérdésekbe avatkozzék. Amikor tehát Thietmar mint „országában püspöki székeket készítő” uralkodót említi Istvánt a koronázás kapcsán, akkor nem arra célozna, hogy a magyar uralkodó

47 Vesd össze: DEÉR 2005: 149. (220. jz.)

48 THOROCZKAY 2002: 484.; SZOVÁK 2018: 563.

49 VÁCZY 1994 [1985]: 77.

50 Thietmar 34.

az egyházszerző munkájával érdemelte volna ki a királyi címet, hanem pontosan azt emelné ki, hogy István csakis felkent királyként hozhatott létre püspökségeket.⁵¹ Ezzel ellentétes álláspontot képviselt és képvisel Váczy Péter, Makk Ferenc, Kristó Gyula és Thoroczkay Gábor, akik szerint Szent István bizonyosan alapított egyházmegyéket már a koronázása előtt is, sőt, a királlyá avatását is legalább részben annak köszönhetette, hogy országában az egyház védelmezőjeként és építőjeként lépett fel. Ezen véleményüket természetesen nem kizárólag a merseburgi történetíró rövid megjegyzésére alapozták, hanem más források (például Szent István király *Nagyobb legendája*, az 1009-i veszprémi és pécsi oklevelek) közléseire vagy éppen a középkor későbbi századaiból ismert egyházmegyei határokkal kapcsolatos megfigyelésekre.⁵²

Magam úgy látom, hogy pusztán Thietmar krónikájából kiindulva valóban lehetetlen a magyarországi egyházszerzés kezdeteinek és István koronázásának sorrendiségére következtetni. Először is: közismert tény, hogy a latin *participium imperfectum activi* nem csupán tényleges időviszonyt fejezhet ki, hanem egyfelől a főige cselekvése és a participium által jelzett cselekmény szoros egymásutániségát (úgynevezett immediativitást) is, másfelől – gyakorlatilag a melléknévi jelzőkhöz hasonlóan viselkedve – tartósan vagy állandóan fennálló állapotot vagy tulajdonságot is ábrázolhat (úgynevezett habituális participiumként). Másodszor: a *participium imperfectum* – az iskolás nyelvtanok állításával ellentétben – nem csupán a fölé rendelt tagmondat állítmányával ténylegesen egyidejű cselekvést vagy történést fejezhet ki. A klasszikus kor latinságában is megfigyelhető, a középkorban pedig még hangsúlyosabbá váló jelenség, hogy az ige névszói alakjainak használatában az igenem (vagyis a vizsgált participiummal kapcsolatban a cselekvő jelleg) sokkal inkább meghatározó tényező, mint a relatív időviszonyt kifejező igeállapot (esetünkben az imperfectumi karakter). Más szavakkal: míg a *participium*

51 GERICS – LADÁNYI 1995 [1990]: 39. – Gerics a vizsgált szövegrészlet általa készített fordításaira ugyanakkor az istváni egyházszerzéssel kapcsolatban nem vetítette rá a saját történetírói elképzelését: „... Vajk [...] aki országában püspöki székeket létesít, koronát és áldást/ királyként való megáldást nyert.” (GERICS – LADÁNYI 1995 [1990]: 38.; GERICS – LADÁNYI 2002: 216.)

52 VÁCZY 1994 [1985]: 77–79.; MAKK 2000: 322.; KRISTÓ 2001: 57.; THOROCZKAY 2002: 484.; THOROCZKAY 2010: 437. – Robert Holtzmann fordítása arra enged következtetni, hogy a jeles német medievista is hasonlóan értelmezte Thietmar megjegyzését: „Waic errichtete [...] in seinem Reiche Ungarn bischöfliche Sitze und erhielt dafür Krönung und Salbung.” (Chronik 134.). Uhlirz német fordítása az időviszony szempontjából semleges: „Waic [...] der in seinem Reich Bistümer errichtete, empfing [...] die Krone und [...] den Segen” (Jahrbücher II. 576.). Thoroczkay a szöveg fordításakor szintén tartózkodott annak erőszakos értelmezésétől, és a latin eredeti participiumi alakjának többértelműségét meghagyva maga is melléknévi ige-névvé adta vissza az egyházszerzésre vonatkozó részletet: „... a saját országában püspöki székeket készítő Vajk koronát és áldást nyert.” (ÁKÍF 110.)

imperfectum mindig aktív értelmű marad (és nem lehet passzív), addig néha előidejű cselekvések leírására használják (a latinban nem létező *participium perfectum activi* kiváltására), sőt, ritkábban az is előfordul, hogy utóidejű karaktert vesz fel (amikor valójában a *participium instans activi* használata lenne elsődlegesen indokolt).⁵³ Mindez azt jelenti, hogy egy középkori szövegben a *participium imperfectum* esetében legalább öt különböző értelmezési lehetőséggel érdemes és kell számolnunk az időviszony tekintetében – még ha ezen lehetőségek között a ténylegesen egyidejű szerkezetek nyilvánvalóan túlnyomó hányadot képviselnek is, az utóidejűség pedig mindig messze a legkevésbé valószínű eshetőség marad. A minket most érdeklő konkrét részletet illetően tisztábban látnunk megint csak az segíthet, ha magának a forrásnak a szövegét fogjuk vallatóra, és keresünk benne párhuzamokat.

Arra természetesen nem vállalkozhattam, hogy a thietmari korpusz egészéből kigyűjtsem a melléknévi igeneveket. Az alábbi példák azonban talán mégis elégségesen mutatják, hogy Thietmar a *participium imperfectum* valamennyi (ténylegesen egyidejű, előidejű, utóidejű, immediatív és habituális) aspektusát ismerte és használta. Ezeket az aspektusokat egy-egy példával mutatom be a krónika szövegéből. Kivételt csak a „*faciens*” különféle alakjaival tettem: mivel az István koronázásáról szóló részletben is ez a szó szerepel, így ennek az igenévnek kútfőnkben fellelhető valamennyi előfordulását felsorolom. Mivel a magyar egyházszervezés kezdeteinek és a magyar uralkodó királlyá avatásának relatív kronológiája kapcsán felmerült, hogy a thietmari „*episcopales cathedras faciens*” szófordulat az időviszony kifejezése mellett okhatározói értelmet is hordozhat (vagyis hogy Istvánt az egyházszervezői érdemei nyomán koronázták meg), a táblázatban külön kitérek az egyes aspektusok lehetséges mellékértelmeire is, ám természetesen csak azokra, amelyekre konkrét példát is találtam a műben. Fontos azonban: ha bármely mellékértelmem bármely aspektus mellett kimutatható, akkor az azt jelenti, hogy másik aspektus mellett is elképzelhető (így például az okhatározói mellékértelmem a tényleges egyidejűséget kifejező időviszonyon kívül előidejűség vagy habitualitás esetén is értelmezhető). Az érvelésem szempontjából másodlagos (mert az Istvánról szóló rész esetében értelmileg bízvást kizárható) aspektusok és mellékértelmek példaanyagát a jobb áttekinthetőség érdekében ezúttal is a lábjegyzetekbe vittem.

1.) tényleges egyidejűség:

1a.) *mellékértelmem nélkül* – például II. Henrik német király 1004 nyarán Mainzból a szászok földjére (Thietmar szűkebb pátriájába) utazik:

53 KÜHNER – STEGMANN 1976: (II.) 757.; PINKSTER 2015: (I.) 542–544.

„Ezután a keleti Frankföldön keresztül Szászföldre utazván (*iter faciens*) [...] visszatért a biztonság és teljes termékenység paradicsomának ebbe a jóformán virágdíszes udvarába.”⁵⁴

Dietrich káplánt magdeburgi érsekké választják 1012-ben (végül azonban Gero lesz a főpásztor):

„Mi valamennyien, a káptalanbéli testvérek [...] megválasztottuk una-kaöcsémet [...] fiatalsága miatt azt nem is remélvén, hogy választásunkat betöltheti, de így cselekedvén (*facientes*) egyrészt annak kedvéért, hogy Tagino érsek választását megőrizzük, másrészt legfőképpen a Tagino érsek iránt való szeretetünkért.”⁵⁵

II. Henrik német király elsiratja Libentinus brémai érseket:

„Eközben a király [...] Merseburgba jön, és ott értesül az említett főpásztor elhunytáról, és gyászolja őt a jelenben [elveszített] haszonért, ám örvendezik elkövetkezendő [égi] közbenjárása miatt, rendkívüli megemlékezést tévén (*faciens*) róla.”⁵⁶

1b.) okhatározói mellékértelemmel – például amikor II. Boleszláv cseh fejedelem a ljuticsokkal szövetségben német területeket is dúl 990-ben:

„Akkor Boleszláv, tudván (*sciens*), hogy a mieink a ljuticsok részéről sértetlenül a segítsége nélkül haza nem juthatnak, másnap pirkadatkor elküldte őket, azok pedig – amint arra figyelmeztették volt őket – igencsak iparkodtak. [...]”⁵⁷

54 Post hoc per Franciam orientalem iter faciens Saxoniam [...] securitatis ac totius ubertatis quasi florigeram paradisi aulam revisit. – Thietmar 284–286.

55 Omnes nos confratres [...] nepotem meum [...] eligimus, non hoc ob iuventutem eius impleri sperantes, sed pro conservandae electionis gratia ac caritate archiepiscopi Taginonis maxime facientes. – Thietmar 362.

56 Interea rex [...] ad Merseburg venit, et ibidem praedicti antistitis obitum comperit, et hunc queritur ob presentem fructum, gratulatur autem propter subsequentem interventum, recordationem eius sumopere faciens. – Thietmar 380.

57 Tunc Bolizlavus sciens nostros ex parte Liuticiorum incolumes non posse domum sine eo pervenire crastino dimisit eos crepusculo, ut ammoniti fuerant, multum properantes. – Thietmar 146.

1c.) *eszközhatározói mellékértelemmel* – például I. Boleszló lengyel fejedelem 1002-i támadása kapcsán, amikor is az 1000-i gnieznói találkozó alkalmával számára érseki tartományt alapító (vagy az alapítást engedélyező) III. Ottó halála után megszállta Meissen és Lausitz vidékét, a helyi előkelőket pedig vesztegetéssel állította a maga oldalára:

„Isten bocsásson meg a császárnak, hogy adózásra kötelezett alattvalóját úrrá téve (*faciens*) valaha is addig emelte, hogy azokat, akik mindig is neki magának voltak alávetve, a császár atyjának utasítását feledve emez apránként függésbe merészelhette vonni, és a könnyen jövő, de könnyen is tűnő pénz leghitványabb horgával lépre csalván a szolgaság ártalmába merhette kaparintani szabadságuk ártalmára.”⁵⁸

1d.) *megengedő mellékértelemmel*; ⁵⁹

2.) *tényleges előidejűség* – például amikor I. Henrik keleti frank király 929 körül megalapítja Meissent:

„... ott várost is készítvén (*faciens*) [...] annak a Meissen nevet adta.”⁶⁰

3.) *tényleges utóidejűség* – például I. Ottó császárról 973-nál:

„Innen Quedlinburgba ment, [ott] a közelgő húsvétot isteni zsolozsmák és emberi örömek között töltvén (*peragens*).”⁶¹

58 Deus indulgeat imperatori, quod tributarium faciens dominum ad hoc umquam elevavit, ut oblita sui genitoris regula semper sibi praepositos auderet in subiectionem paulatim detrahare vilissimoque pecuniae transeuntis inescatos amo in servitutis libertatisque detrimentum capere. – Thietmar 232.

59 Például amikor 1007-ben I. Boleszló lengyel fejedelem a helyi előkelők késedelmes fellépése miatt gyakorlatilag akadálytalanul pusztítja Magdeburg környékét: „Ezek főkolomposa Tagino érsek volt, és mindezeket előre tudván (*sciens*) sem tette meg a szükséges lépéseket.” (Horum primicerius fuit Tagino archiepiscopus, et haec omnia prius sciens non bene providebat. – Thietmar 314.)

60 ... ibi et urbem faciens [...] nomen eidem Misni imposuit. – Thietmar 22.

61 Dehinc ivit ad Quidilingeburg proximum pascha divinis laudibus humanisque peragens gaudiis – Thietmar 76.

4.) *immediativitás* (vagyis egymást azonnal követő események gyors egymásutániságának kifejezése):

4a.) *előidejű immediativitás*;⁶²

4b.) *utóidejű immediativitás*;⁶³

5.) *habitualitás* (a főigéhez képest állandó vagy tartós állapot vagy tulajdonság megjelenítése) – például Thiddag prágai püspökről annak 1017-i halála kapcsán:

„Ez nemcsak hogy invitálta magához a vendégeket [...] de egyenesen odavonszolta őket, az lévén igen nagy vétke (*hoc... habens vitium*), hogy egy amúgy ártalmatlan betegsége miatt mértéktelenül ivott.”⁶⁴

Azt természetesen felesleges is hangsúlyoznom, hogy az István püspökségalapításait és koronázását említő szövegrészletben értelmileg miért kizárt az eszközhatározói (1c.) vagy megengedő mellékértelem (1d.), illetve az immediativitás (4.). A fennmaradó aspektusoknak megfelelően azonban még mindig rendkívül változatosan lehet értelmeznünk az „*episcopales cathedras faciens*” kifejezést és annak viszonyát a koronázást említő állítmányi blokkhoz (*coronam et benedictionem accepit*). Az alábbiakban mindegyik lehetőséget a most vizsgált participiumi szerkezet adott aspektusnak és mellékértelműségnek megfelelő értelmező fordításával szemléltetem (az egyes aspektusok és mellékértelműség sorszámai ugyanazok itt is, mint az előző listán, ahol ezek Thietmárnál előforduló példáit vettem számba):

1.) *tényleges egyidejűség*: „... midőn püspöki székeket létesített [...] megkoronázták.”

62 Például I. Ottó császár 982-i dél-itáliai hadjáratának előkészületeiről: „A császár, megtudván (*comperiens*), hogy Calabria a görögök gyakori betöréseitől és a szaracénok fosztogatásaitól súlyos erőszakot szenved, hadseregének segéderejével bajorokat és harcban vitéz svábokat hívott.” (Calabriam a crebra Grecorum incursione et Saracenorum depredatione magnam vim perpeti cesar comperiens, ad supplementum exercitus sui Bawarios ac fortes in armis Alemannos vocavit. – Thietmar 122.) Kútfőnk szövegében az előidejű immediativitást kifejező participium imperfectumok között a „*comperiens*” és a „*veniens*” a leggyakoribbak.

63 Például Waltard magdeburgi érsek 1012-i halála kapcsán: „Még élt, amikor Arnulf és Hillward püspökök is eljöttek hozzá, Meinwerkkal és Erikkel együtt, egyként mind megáldván és feloldozásban részesítvén (*indulgentiam ei facientes*) őt.” (Advenere etiam eo vivente Arnulfus et Hilliwardus cum Meinwerco et Erico coepiscopi, omnes hunc pariter benedicentes et indulgentiam ei facientes. – Thietmar 360.)

64 Hic hospites [...] non solum ad se invitavit, sed etiam traxit, hoc maximum habens vitium, quod ob morbum sibi innocentem bibebat supra modum. – Thietmar 268–470.

2.) *tényleges előidejűség*: „... Vajkot, miután püspöki székeket létesített [...] megkoronázták.”

2a.) *okhatározói mellékértelemmel*: „... Vajkot, mert püspöki székeket létesített [...] megkoronázták.”

3.) *tényleges utóidejűség*: „... az [utóbb] püspöki székeket készítő Vajkot [...] megkoronázták.”

5.) *habitualitás*: „... Vajkot, aki [arról ismert, hogy] püspöki székeket létesít [...] megkoronázták.”

5a.) *okhatározói mellékértelemmel*: „... Vajkot, mert [arról ismert, hogy] püspöki székeket létesít [...] megkoronázták.”

Hogy a vizsgált szófordulat aspektusának és mellékértelmének legalább hat különböző értelmezése lehetséges – és mindegyiket alá lehet támasztani Thietmar művének szövegéből vett analógiákkal – önmagában is rendkívül sokatmondó. Arra figyelmeztet, hogy az „*episcopales cathedras faciens*” kifejezést a magyarországi egyházszervezés kezdeteinek és István koronázása időrendjének vagy éppen oksági kapcsolatának meghatározásához segítségül hívnunk legalábbis problémás. A kérdést csakis olyan statisztikai korpuszelemzés segítségével lehetne megválaszolni, amely a krónika teljes szövegéből kigyűjti és osztályozza az összes befejezetelen melléknévi igenevet. Ez azonban roppant munka lenne. Addig is a leghihetőbb feltételezésnek azt látom, hogy a vizsgált szöveghelyen vagy a hosszabb folyamat (az egyházszervező tevékenység) és annak időtartamán belül a mozzanatos esemény (a koronázás) párhuzamosságára utaló *tényleges egyidejűség* (1.), vagy pedig a *habitualitás* (5., 5a.) a legvalószínűbb magyarázat. A latinban ugyanis ezekre használnak a leggyakrabban imperfekt igenevet – csakhogy mindez azért mégsem jelent bizonyosságot. Kevésbé valószínűnek tűnik az *előidejűség* (2.), amelyre magam sokkal nehezebben találtam példákat a krónikában. Ez persze aligha lehet véletlen, hiszen a *participium imperfectum* alapvetően és elsődlegesen nem az *előidejűség* kifejezésére való. Hasonló okokból nagyon valószínűtlennek látom azt is, hogy a vizsgált helyen az igenév *tényleges utóidejűségre* (3.) utalna. Kizárni azonban az utóbbi két lehetőséget sem lehet, mert Thietmar bizonyíthatóan alkalmazta a *participium imperfectum*-ot erre a két aspektusra is.⁶⁵

65 Hogy a szöveg István országára ezen a helyen a „rex” szóval azonos gyökből képzett „regnum” szóval utal (*in regno suimet*), az sajnos egyáltalán nem kínál kronológiai fogódzót: Thietmar ugyanis – ellentétben némely más 11. századi kútfőnkkel – nem csupán a keresztény szertartással megkoronázott „rex” uralmi területét illeti „regnum” megnevezéssel, hanem a pogány

III. „... coronam... accepit”

A most vizsgált szófordulat kapcsán hosszú ideig az volt a magyar történetírás elsődleges kérdésfelvetése, hogy Thietmar szűkszavú híradása alapján vajon inkább a császártól vagy a pápától érkezhetett az a korona, amelyet a magyar nagyfejedelem „kapott” vagy „felvett” (*accepit*). Újabban azonban mind nagyobb teret kapott a kutatásban az a megállapítás, amely szerint a most vizsgált kifejezés valójában nem is a koronaküldésre, hanem inkább magára a királlyá avatás szertartására, vagyis István megkoronázására vonatkozik – akárcsak a következő fejezetben tárgyalandó „*benedictionem*” szó. Az alábbiakban a kérdés historiográfiáját is ebben a csoportosításban mutatom be: előbb azon kutatók álláspontját ismertetem röviden, akik a „*coronam* [...] *accepit*” szavakat a koronaküldéssel hozták kapcsolatba (és külön ismertetem a pápai, majd külön a császári koronaküldés koncepciója mellett érvelő véleményeket), ezt követően pedig a szöveghelyet István királlyá avatásával összekapcsoló nézetekre térek ki.

Deér József a témánkba vágó első munkáiban még úgy foglalt állást, hogy Istvánnak csakis a római egyházfő küldhetett diadémot. Thietmar a nagyfejedelem királlyá avatása kapcsán a „koronát” és az „áldást” (*benedictionem*) egymással összefüggő dolgokként említi, amiből a magyar historikus arra következtetett, hogy a kettő csakis egyazon helyről és együtt érkezhetett volna. Mivel pedig Deér a merseburgi történetíró által említett „áldást” a Szent István király *Nagyobb legendájában* szereplő „apostoli áldás levelével” (*benedictionis apostolicae litteris*)⁶⁶ azonosította, kézenfekvőnek vélte, hogy ez és a diadém is a Szentszéktől származhatott.⁶⁷ Pályafutása kései szakaszában megjelent, monumentális Szent Korona-monográfiájában viszont ugyancsak Thietmarra és krónikája szűkszavúságára hivatkozva már nyitott kérdésként kezelte, hogy az uralkodói fejdísz a magyar uralkodó vajon III. Ottó császártól vagy II. Szilveszter pápától kaphatta, és a nyugati keresztény világ két legjelentősebb hatalmának együttműködését látta István koronázásának

uralkodók földjeit is. II. Boleszláv cseh fejedelem csatlósainak például többek közt ezeket a szavakat adja a szájába a krónikás, amikor azt ecseteli, hogyan próbálták emezek lebeszélni a lengyelek és a szászok ellen készülődő urukat a hadjáratról: „Ha pedig legyőznének, véged van neked magadnak és az egész országnak (*regno*), amely hozzád tartozik” („Si autem victus fueris, finis est de temet ipso et de omni regno ad te pertinenti” – Thietmar 144.).

66 Legenda maior 384. – Az „apostoli áldás levelére” összefoglalóan lásd: DHA I. 17–18.; ÁKÍF 284. (989. jz.). (Thoroczkay Gábor). A levelet a kutatás ma már nem a királlyá avatás szentszéki engedélyeként látja, hanem inkább Szent István korai egyházszervező munkája valamely lépésének pápai jóváhagyásaként (THOROCZKAY 2020: 33–34.).

67 DEÉR 2005 [1942]: 55–59. és DEÉR 2005 [1944]: 172–182.

hátterében.⁶⁸ Györffy György szintén úgy gondolta: ha az egyébként az *imperium* szerepét és fontosságát kidomborítani sohasem rest Thietmar csupán a császár „kegyéről” és „buzdításáról” szól a korona kapcsán, arról viszont nem, hogy ki küldte Istvánnak a diadémot, úgy krónikásunk hallgatásából arra kell következtetnünk, hogy a fejék csakis a pápától érkezhettek, méghozzá – ahogyan azt már Deér is feltételezte – az apostoli áldást tartalmazó szentszéki levéllel együtt.⁶⁹ Kristó Gyula szerint a koronát mint fizikai tárgyat valóban a pápa küldhette, ám Thietmar megjegyzéséből kiindulva (és mindannak alapján is, amit az *imperium* és a Szentszék korabeli „harmonikus univerzalizmusáról” történetileg tudni lehet) nyilvánvalóan a császárral közös döntés nyomán. A szegedi professzor ezzel kapcsolatban azt is kiemelte, hogy ha egyszer István a német uralkodó „biztatására” kapott koronát, akkor a diadém nem érkezhett a császári udvarból, hiszen III. Ottó saját magát aligha biztathatta volna.⁷⁰ Hasonlóképpen látta a kérdést Makk Ferenc is.⁷¹

Velük ellentétben Thietmar szavai alapján egyértelműen a császári koronaküldés mellett tört lándzsát Gerics József és Bogyay Tamás is. Az előbbi tudós csakis a merseburgi püspök egykorú híradásának adott hitelt, míg az államalapítás koránál mintegy három emberöltővel később keletkezett *Hartvik-legenda* beszámolóját egyértelműen elutasította, mivel az nyilvánvaló módon az investitúraharc ideológiai légkörében fogant, és Kálmán király politikai céljainak kiszolgálására készült, ráadásul éppen a koronaküldésről szóló passzusának szövegét III. Ince pápa utasítására még a 13. század elején is bizonyíthatóan módosították.⁷² Bogyay pedig egyfelől arra mutatott rá, hogy amikor VII. Gergely pápa 1074-ben szemrehányó levelet intézett az országa feletti német hűbért elfogadó Salamon magyar királyhoz,⁷³ az egyházfő arra egyetlen szóval sem utalt, hogy a magyar uralkodók koronáját eredetileg Rómából küldték volna.⁷⁴ A kiváló művészettörténész másfelől Deér nyomán arra is felhívta a figyelmet: legkorábban 1076-ból (vagyis a magyar államalapítás koránál háromnegyed évszázaddal későbből) van csak adatunk olyasmire, hogy a pápa bármely uralkodónak koronát ajándékozott volna – akkor egyébként Zvonimir horvát királynak.⁷⁵

68 DEÉR 2005: 169.

69 GYÖRFFY 2000: 140.

70 KRISTÓ 1995: 326.; KRISTÓ 2001: 57–58.

71 MAKK 1996: 47–48.

72 GERICS – LADÁNYI 2002: 216. (8. jz.)

73 DHA I. 195.

74 BOGYAY 1991: 31.

75 DEÉR 2005: 169.; BOGYAY 1991: 31. – Nem tartozik szorosan dolgozatom tárgyához, de a pápai koronaküldés lehetősége kapcsán éppen a horvát példára hivatkozni nem a legszerencsésebb,

Az akkoriban bevettnek számító nézettel szemben – amely tehát mindenképpen a koronaküldéssel hozta kapcsolatba az általunk most elemzett kifejezést – a hazai kutatásban elsőként Váczy Péter vonatkoztatta ezt a részletet konkrétan a királlyá avatásra. Álláspontja alátámasztására nemcsak a merseburgi történetíró művéből idézett, de a *Nagyobb Altaichi Évkönyv* (*Annales Altahenses maiores*) és a koronázási ordók anyagából is (ez utóbbira egyébként más vonatkozásban már Deér is hivatkozott a thietmari szöveghely vizsgálata során).⁷⁶ Váczy álláspontját osztja Varga Gábor és Tóth Endre is.⁷⁷

Rövid historiográfiai összefoglalónk végén azt láthatjuk, hogy a kutatásban mára elfogadottabbnak számít az a nézet, amely a merseburgi krónikás „*coronam* [...] *accepit*” szavait István koronázására (és nem valamely császári vagy pápai koronaküldésre vonatkoztatja). Vizsgáljuk meg ezúttal is magának Thietmarnak és lehetséges forrásainak szóhasználatát: vajon megerősítik-e ezek Váczy álláspontját? A szövegpárhuzamok vizsgálatának első lépéseként térjünk vissza mindenekelőtt a budapesti tudományegyetem egykori professzorának argumentumaira. Nem rejtem véka alá, hogy a végkövetkeztetést illetően egyetértek Váczy véleményével, ám érvelésének néhány elemét kifejezetten problémásnak látom. Hivatkozott először is a *Nagyobb Altaichi Évkönyv* egy 1064-hez tett bejegyzésére, amely egyebek mellett a következőket adja IV. Henrik német király szájába az uralkodó Anno kölni érsekkel folytatott fiktív beszélgetése során:

„Ha majd valamikor a fiam is Rómába menne mint király, hogy magára vegye a császári áldást és koronát (*ad suscipiendam benedictionem et coronam*)...”⁷⁸

A párhuzam az általunk most vizsgált szöveghellyel tagadhatatlan. Az a körülmény azonban, hogy itt mégsem a merseburgi történetíró saját szavaival van dolgunk, hanem egy nagyjából két emberöltővel később alkotó, ismeretlen annalista munkájával, szerfelett kérdésessé teszi, hogy valóban érdemes-e az altaichi kútfőre támaszkodnunk a „*coronam accipere*” kifejezés Thietmarra jellemző jelentéstartományának finomhangolása során.

ott ugyanis teljesen egyértelműen hűbéri gesztusról van szó. Zvonimir horvát király a megkoronázásakor 1075-ben egyszersmind hűséget is fogadott a szertartáson Róma képviselőiben részt vevő Gebizo pápai legátus útján a Szentszéknek (CDCr I. 138–139., vesd össze: DEÉR 2005: 169.).

76 VÁCZY 1994 [1985]: 80.; vesd össze: DEÉR 2005 [1942]: 54.

77 TÓTH E. 2002: 220.; VARGA 2003: 72–75.; TÓTH E. 2018: 35.

78 Ann. Altahenses 65.

Másodszor, Váczy a merseburgi krónikás művének szöveg hagyományából azt a passzust idézte álláspontja alátámasztására, amely Kunigunda királyné 1002-i paderborni megkoronázásáról számol be:

„A következő reggelen, amely Szent Lőrinc vértanúságának napján ünnepi fénnel ragyogott fel a világra, Kunigunda úrnő áldást és koronát (*coronam*), Zsófia pedig, a császár testvére, akit a király már be is iktatott apátnőnek, felszentelést nyert (*susceperunt*) alázatosan Willigis érsek által.”⁷⁹

Ezzel a tudósítással azonban az a gond, hogy nem tudjuk, tényleg Thietmar írta-e: a krónika eredeti (ám 1945-ben szinte teljesen elpusztult) Drezdai kéziratában nyoma sem volt, kizárólag a corveyi bencés apátságban 1120 után, de a 12. század közepénél nem később összeállított, interpolációkkal és variációkkal terhelt kódexben szerepel. Ezt az utóbbi kódexet – mint arról dolgozatomban már szó esett – egyes kutatók ma már szintén Thietmar művének egy elveszett autográf változatára vezetik vissza,⁸⁰ vagyis a Drezdai kézirathoz képest benne mutatkozó többletek akár a tudós püspök eredeti szövegei is lehetnek. Azt azonban egyelőre sajnos nem lehet tudni, hogy ennek a Corveyi kéziratnak pontosan mely kiegészítései származnak magától a szerzőtől, és melyeket fűzhették hozzá a 12. századi másolók. Váczynak ez az első két bizonyítéka tehát gyenge lábakon áll: nem állítom ugyan, hogy teljesen érdektelenek lennének a vizsgált szókapcsolat jelentésre-konstrukciója szempontjából, ám mivel az egyik biztosan mintegy fél évszázaddal a merseburgi krónikás halála után keletkezett valaki másnak a tollán, a másiknak a szerzősége pedig bizonytalan, nem lehet belőlük megbízhatóan következtetni arra, hogy vajon mit értett szerzőnk a „*coronam accipere*” szókapcsolaton.

Váczy harmadik érve már jóval megalapozottabbnak tűnik: ez ugyanis a korabeli koronázási ordókból kimutatott párhuzamokra támaszkodik. A jeles szel-lemtörténész sajnos éppen ezt az észrevételét csak címszavak szintjén fejtette ki,⁸¹ ezért aztán érdemes részletesebben is feltérképeznünk ezt az értékes analógiákat kínáló lehetőséget. Az uralkodók avatási szertartásainak szövegét már több tudós felhasználta a „*coronam [...] accepit*” kifejezés (vagy éppen az Istvánról szóló

79 Thietmar 243.

80 HOFFMANN 1993: 151–176.

81 Mindössze ennyit ír erről: „Thietmar az 'accepit' ige használatát nyilvánvalóan a koronázási ordóból vette, ahol többször előfordul az egyes jelvények átadási szertartásában: 'Accipe coronam regni... accipe sceptrum...'” (VÁCZY 1994 [1985]: 80.). Megjegyzendő: a Thietmar idejében német királykoronázások alkalmával használatos ordóban, amelyet a *Mainzi pontifikále* anyaga őrzött meg, valószínűleg nem szerepel „accipe sceptrum...” kifejezés, a jogart ugyanis „accipe virgam virtutis tuae...” szavakkal adják át a királynak (PRG I. 245.).

krónikarészlet más szófordulatai)⁸² értelmezéséhez. Az természetesen régóta tudott tény, hogy Thietmar korában a német-római császárok és a német királyok, valamint királynék koronázásai során az úgynevezett *Mainzi pontifikálé* anyagába tartozó avatási szertartásrendeket (ordókat) alkalmazták.⁸³ Ennek szövegében pedig valamennyi uralkodóavatási ordó részeként szerepelnek a fejdísz feladásakor a celebráns főpap szájából elhangzó szavak: „Vedd a koronát...” (*Accipe coronam...*).⁸⁴ Váczynek teljesen igaza van: nehezen elképzelhető, hogy egy olyan kimagasló műveltséggel rendelkező püspök, mint amilyennek Thietmart a krónikája alapján látnunk kell,⁸⁵ ne ismerné kora legfontosabb pontifikáléjának anyagát, és ne tudatosan alkalmazná a koronázási ordókból vett szó szerinti idézetet, amikor éppen egy koronázásról ír. Sokkal valószínűbb ennél, hogy a merseburgi történetíró a „*coronam accipere*” kifejezés használatával pontosan arra céloz Istvánnal kapcsolatban, amit a *Mainzi pontifikálé* analógiája sugall: hogy a magyar fejedelmet „megkoronázták” – koronaküldésről pedig ebben az esetben kútfőnk vonatkozó helyén szó sincsen.⁸⁶

Próbáljuk meg mindemellett Váczy érveit a magunkéival is kiegészíteni! A legkézenfekvőbb megoldás természetesen ezúttal is az, ha ismét magát a krónikaszoveget vesszük elő, és Thietmar saját szóhasználatából kiindulva igyekszünk további támpontokat keresni a „*coronam accipere*” rá jellemző jelentésének meghatározásához. Ezúttal azonban sajnos igen szűkös merítéssel kell beérnünk, hiszen a valóban

82 Deér a „benedictio” kifejezés kapcsán tett így (DEÉR 2005 [1942]: 54.), Gerics pedig az uralkodó „presul-princeps” karakterének igazolására (GERICS – LADÁNYI 1995 [1990]: 40–41.).

83 A *Mainzi pontifikáléra* lásd: SCHRAMM 1935: 216–231.; SCHRAMM 1969: 59–60.; BÜLLNER 2012: 96–107.

84 Császárkoronázáskor: „Accipe coronam a domino Deo tibi praedestinatum...” (PRG I. 265.); királykoronázáskor: „Accipe coronam regni...” (PRG I. 257.); királynékoronázáskor: „... accipe coronam regalis excellentiae...” (PRG I. 269.).

85 BRUNHÖLZL 1975–1992: (II.) 432.

86 Az ordók párhuzamára Váczy annak bizonyítékeként is hivatkozott, hogy Vajk királlyá avatásáról szólva Thietmar állítólag szándékosan semmibe vette volna a szertartásrendeket – tette volna pedig történetírónk mindezt merő rosszindulatból, csak mert „nem kívánt pontos leírást adni István koronázási szertartásának lefolyásáról.” (VÁCZY 1994 [1985]: 80.) Az természetesen valóban igaz, hogy az ordók szerint a szentelt olajjal történő felkenésre valóban előbb kerül sor, és csak utána helyezik a koronát az uralkodó fejére, míg a krónikának a magyar uralkodót említő részletében a „corona” és a „benedictio” ehhez képest fordított sorrendben szerepel (*coronam et benedictionem accepit*). Magam azonban ennek ellenére sem mernék ilyen magabiztos következtetést levonni Thietmar rejtett szándékait illetően pusztán négy szó alapján – már csak azért sem, mert amit nála a jelzett helyen látunk, az történetesen egy szabályosan alkalmazott rétorikai alakzat: a *hysteron proteron* iskolapéldája. Mint az közismert, ennek a szónoki eszköznek éppen az a lényege, hogy a mondat szórendjében az események kronológiai rendje megfordul (vagyis a későbbi dolgot említik előbb), és ezt általában nem gázságnak szokás tekinteni, hanem irodalmi ékességnek.

a merseburgi püspök eredeti és saját művének tekinthető passzusok közül csupán egy kínál párhuzamot a Vajkról szóló részlet most vizsgált kifejezéséhez. Amikor Thietmar arról számol be, hogy VIII. Benedek pápa 1014-ben II. Henriket császárrá koronázta, ekképpen fogalmaz:

„Henrik, Isten kegyelméből felséges király [...] tőle a kenetet és a koronát házastársával együtt magára vette (*coronam... suscepit*).”⁸⁷

Ha itt nem is egészen ugyanaz az ige szerepel, mint a magyar uralkodóval kapcsolatban, mindenesetre legalább a „*capió*” hasonló értelmű prefixált (igekötővel felszerelt) alakját találjuk mindkét helyen. Az pedig egyetlen pillanatig sem lehet kérdéses, hogy a római egyház feje a császárnak nem „koronát küldött” – hanem megkoronázta őt.

A fentiek alapján magam úgy gondolom: ha Váczy argumentációja nem is állja ki a kritika próbáját, végkövetkeztetésében igaza van. Amikor Thietmar azt írja, hogy István „koronát [...] nyert” (*coronam... accepit*), akkor valószínűleg nem többre és nem is kevesebbre céloz, mint hogy a magyar nagyfejedelmet megkoronázták.

IV. „... benedictionem accepit”

Thietmar krónikájának tömör nyelvezetét nem ritkán azért is nehéz pontosan megértenünk, mert az első ezredforduló idején élt merseburgi püspök a maga rendkívüli kánonjogi és liturgikus műveltsége birtokában a legmodernebb szerzőket is megszégyenítő magabiztossággal támaszkodott az irodalmi áthallások rendszerére, tudatosan használta az intertextualitás eszközét. Az imént – amikor a *Mainzi pontifikále* szövege segített az István koronázására vonatkozó kifejezést pontosabban értelmeznünk – már láthattunk is példát arra, hogy szerzőnk kulcsfogalmai minden jel szerint gyakran csak számunkra nem egyértelműek. Korának egyházi elitje azonban nyilván Thietmarhoz hasonló műveltségi háttérrel rendelkező papokból állt, és így valószínűleg azon esetekben is pontosan értették, mire utal a történetíró, amikor minket a magunk tudása már cserben hagy. Alighanem ez lehet a helyzet azzal a kifejezéssel is, amelyet dolgozatomnak ebben az újabb fejezetében készülök megvizsgálni.

87 Henricus Dei gratia rex inclitus (...) ab eodem [sc. papa – K. T.] unctionem et coronam cum contectali sua suscepit... – Thietmar 396–398.

A *benedictio* szó legáltalánosabb fordítása természetesen: „áldás” – és ez az értelmezés magától értetődően kínálkozik a vizsgált szövegrészlet kapcsán is. Györffy György ennek megfelelően arra a pápai benedictióra (illetve az ezt hordozó szentszéki bullára) vonatkoztatta, amelyet II. Szilveszter küldhetett Aserik-Anasztráz útján Istvánnak valamikor 1000 vége felé, és amelyet az államalapító uralkodó fentebb már idézett *Nagyobb legendája* is említ mint az „apostoli áldás levelét” (*benedictionis apostolicae litteris*).⁸⁸ Szintén a Szentszéktől érkezett apostoli áldással (illetve a koronázás pápai engedélyével) azonosította később a vizsgált kulcsfogalmat Szovák Kornél is.⁸⁹

Ezzel szemben áll azon kutatók véleménye, akik szerint a „*benedictio*” az István koronázásáról szóló thietmari krónikarészletben elvontabb értelemben a királlyá avatási szertartásra vagy annak valamely részletére vonatkozik. Ez az álláspont legelőször Robert Holtzmann német fordításában bukkant fel, minden magyarázat nélkül.⁹⁰ Nem sokkal később Deér József – aki a kérdéskör kutatói közül elsőként használt fel liturgikus párhuzamokat (a koronázási ordók anyagát) is – arra a véleményre jutott, hogy ez az „áldás” valójában a *Nagyobb legenda* által említett pápai levél esetében és Thietmar krónikájában is a királlyá szentelésre vonatkozhat: a koronázást és a felkenést is tartalmazó *consecratio* cselekményére, amelyhez tehát az egyházfő levél útján adta hozzájárulását a magyar uralkodónak.⁹¹

Váczy Péter lényegében Deér álláspontját fejlesztette tovább, amikor mellettt érvelt, hogy a „*benedictio*” Thietmarnál a királyavatásnak is a leglényegesebb momentumát jelöli: a szentelt olajjal történő felkenést (*unctio*),⁹² amely a szertartás csúcspontjának és a tényleges hatalomátadás pillanatának számít.⁹³ Váczy a *Nagyobb Altaichi Évkönyv* és a koronázási ordók bevonása mellett a thietmari mű szövegét, konkrétan a II. Henrik király 1002-i mainzi koronázásáról szóló krónikarészleteket elemezve jutott erre a következtetésre. A merseburgi történetíró ugyanis Henrik királlyá avatása kapcsán előbb arról számol be, hogy az uralkodó „Wormsba ment, hogy ott átkeljen a Rajnán, és Mainzban felvegye az áldást (*causa... benedictionem accipiendi*)”⁹⁴ – majd valamivel lejjebb, hogy őt „a királyi kenet felvétele után (*accepta regali unctione*)” koronázták meg.⁹⁵

88 Legenda maior 384.; GYÖRFFY 2000: 151.

89 SZOVÁK 2018: 564.

90 „... Waic [...] erhielt [...] Krönung und Salbung” – Chronik 134.

91 DEÉR 1942: 52–54.

92 VÁCZY 1994 [1985]: 80.

93 TÓTH E. 2018: 36.

94 ... Wormatiam venit causa Renum ibidem transeundi Mogontiaque benedictionem accipiendi – Thietmar 232.

95 ... accepta regali unctione [...] coronatur – Thietmar 234.

Részben hasonló álláspontra helyezkedett Gerics József is, aki a korabeli császárkoronázási ordók szövegére és a német inszigniológiai irodalomra támaszkodva szintén a magyar uralkodó „királyként való megáldására” és „felkenésére” vonatkoztatta a kifejezést, ám Deér és Váczy megállapításaira egyáltalán nem reflektált.⁹⁶ Tóth Endre arra mutatott rá, hogy a királykoronázás az egyházi szertartások között a szentelmények, szűkebb értelemben az áldások (*benedictiones*) közé tartozott már a 10. században is, ám nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy Thietmar a magyar uralkodó koronázásának szentszéki jóváhagyására is céloz az általunk most vizsgált szó használatával.⁹⁷

A kérdéshez legújabban Thoroczkay Gábor szól hozzá. Egyfelől határozottan megkülönböztette a „*benedictio*” fogalmának a *Nagyobb legendában* és az István királlyá avatásáról szóló thietmari szövegrészletben szereplő jelentését. Másfelől amellett érvelt, hogy míg a magyar uralkodó szentéletrajzában említett „apostoli áldás levele” alighanem azt a szentszéki felhatalmazást jelentheti, amelyet István az egyházszervezésre és konkrétan az esztergomi érseki tartomány létesítésére kapott II. Szilveszter pápától – addig a merseburgi krónikásnak a Vajk megkoronázására vonatkozó megjegyzésében a vizsgált szó inkább a királyavatásra (a felszentelésre vagy a felkenésre) vonatkozhat.⁹⁸

A rövid historiográfiai áttekintés után vegyük ezúttal is szemügyre kútfőnk szövegét! Magam a „*benedictio*” főnévnek legalább háromféle értelmét vélem elkülöníthetőnek Thietmar művében. Mivel közülük témánk szempontjából a 3. pont két a esetének van különös jelentősége (a császári vagy királyi koronázásokról szóló 3b. alpontnak magától értetődő okokból, a püspökökavatásokra mint hasonlóképpen szentelményekre vonatkozó 3a. alpontnak pedig esetleges analógiaként), ezekkel kapcsolatban az összes szöveghelyet igyekeztem kigyűjteni a krónikából, míg a másik két esetben beírtam a lábjegyzetekben bemutatott egy-egy jellegzetes példával. A redundancia elkerülése végett a „*benedico*” ige származékait ezúttal nem vizsgáltam.⁹⁹

96 GERICS – LADÁNYI 2002: 219.; GERICS – LADÁNYI 2004: 5.

97 TÓTH E. 2018: 32, 34.

98 THOROCZKAY 2020: 33–34.

99 A kritikai kiadásból ezúttal is kizárólag a Thietmar krónikájának eredeti kézirataként ismert *Drezdai kódex* alapján közölt részeket elemeztem, az úgynevezett Corveyi átdolgozás szövegét azonban nem, hiszen az utóbbi kéziratban többletként szereplő bejegyzések szerzősége bizonytalan. Ez utóbbi kódex anyagából ide vonható lenne még a Kunigunda királyné 1002-i koronázása kapcsán ott előadott részlet, amelyet fentebb Váczy Péternek a „*coronam [...] accepit*” kifejezés értelméről kifejtett nézete kapcsán már érintettem (Postera luce, quae mundo festiva illuxit beati Laurentii martirio, domina Cunigunda benedictionem et coronam et Sophia soror imperatoris a rege iam constituta abbatissa consecrationem a Willigiso archiepiscopo humiliter suscepit. – Thietmar 243.), illetve a Heribert kölni érsek sérelmeiről ugyancsak

1.) áldás (általános értelemben):¹⁰⁰

1a.) papi áldás (benedictio sacerdotalis);¹⁰¹

1b.) betegek áldása (benedictio infirmorum).¹⁰²

2.) (áldáskérő) imádság.¹⁰³

3.) felszentelés:

3a.) püspökké szentelés – például Gunter regensburgi püspökről és 942-i haláláról:

az 1002-i események kapcsán írottak (Quem cum altius, quam quisquam crederet, custodia, qua paululum, sicut iam dixi, detinebatur, in mentis secreto morderet, simulabat se ob hoc tam sero ad regis gratiam accessisse, quod in accipienda benedictione Magontinum sibi rex voluisset preponere – Thietmar 245.). A „benedictio” szót egyébként mindkét passzus egyértelműen a koronázás aktusára vonatkoztatja.

100 Például az Alberik corveyi szerzetes fejfájással gyötrő démonokat elűző látomásról: „Mert-hogy Krisztus dicső vértanúja, Vid legott megjelenvén kezével menekülésre intette amazokat, és mellette állván már vigasztalja is őt, és elárulta neki, hogy kicsoda ő, és miután áldásban részesítette (*data benedictione*) azt parancsolta neki, hogy keljen fel.” (Namque inclitus Christi martir Vitus ilico ingressus eisdem fugam manu indixit, et iuxta eum stans consolatur eum et, quis esset, protinus ei intimavit, ac data benedictione surgere eum iussit. – Thietmar 214.)

101 Például Sigimund halberstadti püspök 923-i temetéséről: „Az említett főpap testét pedig Krisztus első vértanúja oltárának jobb oldalára, az előtte fekvő lépcsőre helyezték úgy, ahogyan ő maga előre meghagyta, nem fekvé, hanem széken ülve, mert abban bízott, hogy patrónusa szent közbenjárása és a papi áldás (*benedictione sacerdotali*) örökké oltalmazza.” (Positum est autem corpus praefati presulis in dextera parte altaris Christi protomartiris in gradu preiacenti, ut ipse antea praemonstravit, non iacendo, sed supra cathedram sedendo, sperans se patroni suimet intercessionem sancta et benedictione sacerdotali perpetualiter muniri. – Thietmar 20.)

102 Például Waltard magdeburgi érsek betegsége kapcsán 1012-nél: „Másnap oda lovagolván ott találtam Bernwardot, a hildesheimi egyház püspökét, akit áldásért (*causa... benedictionis*) és – amit jól tudott – gyógyítani hívtak...” (Proxima die huc equitans Bernwardum Hillinissimmensis ecclesiae episcopum causa benedictionis et, quam bene sciebat, curationis gratia vocatum ibidem repperi... – Thietmar 360.)

103 Például a kölni székesegyházban Gerokreuz néven ma is őrzött, díszes feszületet állító Gero kölni érsekre és csodáira emlékezve annak 976-i halála kapcsán: „Midőn azt látta, hogy [a feszületen] a szobor feje meghasadt, ezt a legfőbb Megépítőtől való és éppen ezért üdvösebb gyógymóddal, magától semmit sem merészelve, ekképpen orvosolta: az Úr testének egy részecskéjét, minden szükségében egyetlen vigaszt és az üdvösséget hozó Kereszt egy darabját összeillesztvén a repedésbe helyezte, és a földre vetve magát sírva idézte meg az Úr nevét, és felkelvén alázatos áldás[kérő imával] (*benedictione*) kiérdemelte a szobor épségét.” (Huius caput dum fissum videret, hoc summi artificis et ideo salubriori remedio nil de se praesumens sic curavit. Dominici corporis portionem, unicum in cunctis necessitatibus solatium, et partem unam salutiferae crucis coniungens posuit in rimam, et prostratus nomen Domini flebiliter invocavit, et surgens humili benedictione integritatem promeruit. – Thietmar 98.)

„Ő pedig, miután felvette az áldást (*accepta benedictione*), csak hat hónapig ült [a püspöki trónon], mert súlyos betegség nyomasztotta.”¹⁰⁴

V. Gergely pápáról a 997-i év eseményei kapcsán:

„... az említett pápa távollétében, akit megáldása után¹⁰⁵ (*post benedictionem*) Gergelynek nevezték...”¹⁰⁶

Hermo és Raco császári káplánokról, akik 999-ben meghaltak még az előtt, hogy püspökké szentelhették volna őket:

„Őket kettejüket – jóllehet jámborak voltak – mégsem lehet a püspökök közé számítani, mert nem bírták elérni, hogy sorsosaik legyenek az áldásban (*benedictione*).”¹⁰⁷

Eido meissenai püspökről annak 1015-i halála kapcsán:

„Megáldása előtt (*ante benedictionem*) Magdeburgban többi kanonok-testvérével a kánonok szerint és nagyon dicséretesen élve, aztán pedig magasabbra is emelkedve abban, hogy az Úr nyájainak hasznára legyen, lehetőségéhez képest az apostolok útját utánozta.”¹⁰⁸

3b.) királyi avatás – I. Henrik keleti frank király 919-i trónra lépéről:

104 Is vero accepta benedictione sedebat tantum sex menses egritudineque compressus valida. – Thietmar 70.

105 V. Gergely – vagyis pápasága előtt használt nevén a karintiai hercegi családból származó Brúnó wormsai káplán – a pontifikátusa előtt nem volt püspök (HUSCHNER 2002: 140.), így az ő esetében valóban consecrációnak (felszentelésnek) kellett megelőznie a pápai trón elfoglalását, nem pedig csupán beiktatásnak és a pallium feladásának.

106 ... absente papa praedicto, qui post benedictionem Gregorius vocabatur... – Thietmar 167.

107 Hii duo, quamvis pii, tamen inter episcopos non debent asscribi, quia in benedictione hiis consortes non valuerunt effici. – Thietmar 202.

108 Ante benedictionem in Magadaburg cum caeteris confratribus regulariter ac multum laudabiliter vivens et post in divinis gregibus lucrando altius insurgens pro possibilitate sua apostolicam imitatus est vitam. – Thietmar 428.

„A püspöki áldás kenetét (*episcopalis unctionem benedictionis*), amelyet Heriger érsek szolgáltatott ki, korábbi elődeihez hasonlóan nem áhította, sőt, felvenni sem akarta, hanem éppenséggel azt állította, hogy méltatlan rá.”¹⁰⁹

Arnulf bajor herceg egyházkormányzati tevékenysége kapcsán arról, hogy a püspökségekkel való rendelkezés a császárokat és a királyokat illeti meg, és csakis tőlük származhat:

„... mert valóban képtelenség, hogy azok, akiket Krisztus azért tett fejedelmekké ezen a földön, mert őt emlékezetükben tartják, bárkinek is az uralma alatt legyenek azokat kivéve, akik az Úr példájára a korona és az áldás (*benedictionis*) dicsőségével valamennyi halandót felülmúlják.”¹¹⁰

I. Ottó császári koronázásáról 962-ben:

„Azonfelül az apostoli úrtól, Jánostól, akinek a hívására oda érkezett, hitvéseivel együtt uralkodása 29. évében kiérdemelte a császári áldást (*benedictionem... imperialem*)...”¹¹¹

II. Ottó társcsászárrá koronázásáról 967-ben:

„A negyedik évben a császárral azonos nevű [fia] Vilmos mainzi érsektől kísérve Rómába érkezett, és János úr, a tiszteletreméltó pápa az áldásban (*in benedictione*) atyjához hasonlatossá tette.”¹¹²

II. Henrik előkészületeiről 1002-i mainzi koronázása előtt:

109 *Episcopalis unctionem benedictionis*, a Herigero archiepiscopo exhibitam, antecessorum more priorum non desideravit, nec suscipere voluit, sed prorsus ad hoc indignum se affirmavit. – Thietmar 12–14.

110 ... quia incongruum nimis est, ut hii, quos Christus sui memores huius terrae principes constituit, sub aliquo sint dominio absque eorum, qui exemplo Domini benedictionis et coronae gloria mortales cunctos praecellunt. – Thietmar 34.

111 Insuper benedictionem a domino apostolico Iohanne, cuius rogatione huc venit, cum sua coniuge anno regni eius XXVIII promeruit imperialem... – Thietmar 52.

112 In quarto anno equivocus inperatoris, comitante Willehelmo, Magociacensi archiepiscopo, Romam veniens a domino Iohanne venerabili papa in benedictione patri similis efficitur. – Thietmar 82.

„... aki június havának elején a bajorok és a keleti frankok jeleseivel Wormsba ment, hogy ott átkeljen a Rajnán, és Mainzban felvegye az áldást (*causa... benedictionem accipiendi*).”¹¹³

A császárrá vagy királlyá avatásra vonatkoztatható szövegrészletek esetében a „*benedictio*” szó fordítása során ragaszkodtam a betű szerinti fordításhoz: mindenütt „áldás” alakban adtam vissza. Ettől függetlenül nehéz lenne nem észrevenni, hogy Thietmárnál az uralkodókra vonatkoztatott „*benedictio*” csakis a koronázással szoros összefüggésben kerül szóba. I. Ottóról a merseburgi krónikás nyilvánvalóan nem azt akarta feljegyezni, hogy 962-ben megáldották – hanem hogy a pápa császárrá avatta. II. Ottó sem attól lett társuralkodó 967-ben, hogy a római egyház feje egyszerűen áldást mondott rá – hanem hogy császárrá koronázta őt is.¹¹⁴ II. Henrikről szintén tudjuk, hogy amikor 1002. június 7-én Mainzban „fogadta az áldást” – akkor bizony szintén éppen királlyá avatták. Párhuzamként kínálkoznak azok a szöveghelyek is, ahol kútfőnk a főpapok benedikálását említi. Különösképpen beszédes a Hermóról és Racóról szóló passzus (amelyben arról esik szó, hogy hiába a császár engedélye, a *benedictio* nélkül senki sem lehet püspökké), illetve az V. Gergelyt említő fejezet (amelyből kiderül, hogy a pápa csak a benedikálása után lesz valóban pápa, és csak akkor veheti fel az uralkodói nevét). Külön figyelmet érdemelnek azok a szöveghelyek, ahol a *benedictio* főnév az *accipio* igéből képzett különféle alakokkal áll szerkezetben, akár csak az István koronázásáról szóló részletben. Három ilyen passzust találunk Thietmar krónikájában: közülük az egyik minden kétséget kizáróan a püspökszentelésre vonatkozik (Gunter regensburgi püspök esetében), a másik pedig hasonló egyértelműséggel a királlyá avatásra (II. Henrik koronázásának sokat emlegetett előkészületeivel kapcsolatban). Mindezen példákkal szemben a krónika teljes szövegállományában egyetlen olyan hely sem akad, ahol császárral vagy királlyal kapcsolatban a „*benedictio*” valóban mint általános értelemben vett „áldás” jelenne meg. Az állítólag homályosan fogalmazó Thietmar szóhasználata ebben a tekintetben a legmesszebb menőig következetes.

Mindezek után magam úgy látom: egyfelől nem lehet kétséges, hogy a „*benedictionem*” szó az Istvánról szóló krónikarészletben sem egyszerűen „áldás” értelemben szerepel, hanem csakis a királlyá avatás aktusára vonatkozhat – másfelől Thietmar szóhasználatának ismeretében nyugodtan kizárhatunk minden más megoldást. De vajon kútfőnk a király beiktatásának teljes szertartására érti a „*benedictio*”

113 ... qui initio mensis Iunii cum primis Bawariorum et orientalium Francium Wormatiam venit, causa Renum ibidem transeundi Magontiaque benedictionem accipiendi. – Thietmar 232.

114 Itt az „in benedictione” egyébként eszközhatározóként is fordítható („a koronázással”): az „in” prepozícióval álló ablativus biblikus (héber) hatásra vehet fel instrumentalisi értelmet.

fogalmát, vagy csupán az avatás kétségkívül legfontosabb elemére, az uralkodónak a szentelt olajjal történő felkenésére (*unctio*)? Emlékezhetünk rá, hogy Váczy Péter az utóbbi lehetőség mellett tört lándzsát. Magam azonban három tényező miatt is vitatnám az álláspontját. Először is, mert az argumentációja véleményem szerint egyértelműen cáfolható. Mint arról szintén szó esett már fentebb, Váczy összesen két adat halvány szövegszerű kapcsolatára alapozta a véleményét: Thietmar szerint ugyanis II. Henrik azért kelt át Wormsból a Rajnán, hogy Mainzban „felvegye az áldást” (*causa... benedictionem accipiendi*),¹¹⁵ majd „a királyi kenet felvétele után” (*accepta regali unctione*) koronázták meg.¹¹⁶ Nem vagyok meggyőződve róla, hogy a két szöveghely pusztán az amúgy igen gyakori *accipio* ige egyező használata alapján feltétlenül párhuzamba állítható. Miért is ne lehetne, hogy a krónikás itt a „*coronatur*” igével valóban csupán az uralkodói fejdísznek az avatási szertartás részeként történő felhelyezésére céloz, amelyre egyébként természetesen a Mainzi ordó szerint is tényleg a felkenés (*unctio*) után¹¹⁷ kell sort keríteni? Másodszor, érdemes egy gondolat erejéig visszatérnünk Thietmar krónikájának az I. Henrik keleti frank király 919-i koronázásáról szóló, fentebb szintén már idézett passzusára, és abban is konkrétan a királlyá avatás lényegi elemeként említett „püspöki áldás kenete” (*episcopalis unctionem benedictionis*)¹¹⁸ kifejezésre. Ez ugyanis a maga genitivusos szerkezetével meglehetősen egyértelműen mutatja, hogy kútfőnk szóhasználatában a „királlyá kenés” nem azonos a *benedictio* szertartásával, hanem része annak.¹¹⁹ Harmadszor, ezen a ponton talán nem érdektelen ismét bevonni a vizsgálatba a Mainzi pontifikále különféle uralkodóavatási ordóinak szövegét: ezeket ugyanis már a 10–11. századból fennmaradt¹²⁰ kéziratok is rendszeresen „*benedictio*” cím vagy incipit alatt tárgyalják,¹²¹ és ezen címek alatt természetesen nem kizárólag a szentelt olajjal való felkenésről esik szó, hanem a császárrá, királlyá vagy éppen királynévá avatási szertartás teljes menetéről.

Magam mindezek alapján tehát Deér Józseffel egyetértve úgy vélem: amikor Thietmar az uralkodókkal kapcsolatban „*benedictio*”-t említ, akkor ezt kétséget

115 ... Wormatiam venit causa Renum ibidem transeundi Mogontiaque benedictionem accipiendi – Thietmar 232.

116 ... accepta regali unctione [...] coronatur – Thietmar 234.

117 PRG I. 254, 257.

118 Thietmar 12.

119 Homlokegyenest ellenkező következtetésre jut, ám minden magyarázat nélkül: VÁCZY 1994 [1985]: 80.

120 ANDRIEU 1931: 536–537, 539.

121 A királykoronázás incipitje az úgynevezett Mainzi ordó fennmaradt kézírataiban: „Incipit ordo ad regem benedicendum quando novus a clero et populo sublimatur in regnum” (PRG I. 246.), a császárkoronázási ordó címe: „Item benedictio ad ordinandum imperatorem secundum Occidentales” (PRG I. 265.), a királynékoronázásé: „Benedictio reginae” (PRG I. 267.).

kizáróan csakis a császárrá vagy királlyá avatásukra (*consecratio*) értheti, még hozzá az avatási szertartás egészére, és nem csupán a felkenésre (*unctio*).

Konklúzió: a szöveg értelmezése

Merseburgi Thietmar krónikájának Szent István király koronázásáról szóló feljegyzéséből az összes kulcsfogalom és kulcsfontosságú részlet lehetséges jelentéseit áttekintettük. Ismét hangsúlyozni kell: amit láttunk, az a szász gyökerekkel rendelkező Ottók császári hatalma mellett sziklaszilárdan elkötelezett, kiváló retorikai irodalmi műveltséggel rendelkező, liturgikai kérdésekben nyilvánvalóan képzett szász főpap optikáján keresztül mutatja az eseményeket. Hogy krónikásunk az irodalmi hatás érdekében torzít, az könnyen lehetséges. Azt viszont nyugodtan kizárhatjuk, hogy a királlyá avatás szertartásával kapcsolatban bármely fogalmat is hibásan használná. Mindezek előrebocsátása után lássuk a filológiai vizsgálat eredményeit fejezetenként összefoglalva!

I.) „*Imperatoris [...] praedicti gratia et hortatu...*” – III. Ottó császár egyfelől saját hatáskörében eljárva, mintegy kegynyilvánító gesztust gyakorolva (*gratia*), másfelől aktívan és kezdeményezőleg fellépve, sőt, talán kifejezetten utasítást adva vagy engedélyt nyilvánítva (*hortatu*) intézkedett a magyar nagyfejedelem királlyá avatása ügyében.

II.) „... *episcopales cathedras faciens...*” – Thietmar krónikája sajnos nem kínál biztos fogódzót azzal kapcsolatban, hogy Szent István első püspökségalapításai időben hogyan viszonyultak a koronázásához. A vizsgált passzusnak ez a legbizonytalanabb értelmezésű részlete, hiszen itt nem konkrét szövegpárhuzamokból és az adott kifejezésnek a mű más helyein kimutatható jelentéseiből tudunk kiindulni, hanem csupán a *participium imperfectum activi* használatával kapcsolatos általános nyelvi szabályokból, valamint Thietmar igencsak változatos igenévhasználatából. A korabeli latin nyelv sajátosságai leginkább talán azt valószínűsítik, hogy szerzőnk vagy az egyházszervezés hosszabb folyamatának időegyenese valahol (bárhol) elhelyezkedő pontként kívánja ábrázolni a koronázást, vagy pedig időtlenül, István királynak a szászok között is jól ismert jellemzőjeként utal rá mint egyházépítőre. Ez azonban csupán valószínűség, egyáltalán nem bizonyítható. Emellett elképzelhető (de még kevésbé igazolható) az a lehetőség is, hogy Thietmar itt a püspökségalapítások után (esetleg éppen azoknak köszönhetően) bekövetkező eseményként utal István királlyá avatására. Az pedig végképpen rendkívül

valószínűtlennek látszik, hogy kútfőnk az első magyar király egyházalapító munkáját kifejezetten későbbi folyamatként próbálná ábrázolni, mint magát a koronázást. Ugyanakkor teljes bizonyossággal még ezt sem lehet kizárni.

III–IV.) „... coronam et benedictionem accepit” – Mind a krónika nyelvhasználata, mind pedig a *Mainzi pontifikále* ordóinak párhuzamai kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Thietmárnál a „felvette a koronát” (*coronam... accepit*) kifejezés nem a koronaküldésre utal, hanem István megkoronázására. A szövegben említett „áldás” (*benedictionem*) szintén az avatási szertartásra (*consecratio*) vonatkozik, méghozzá az avatási szertartás egészére, és nem csak a felkenésre (*unctio*). Amikor tehát Thietmar arról számol be, hogy István „felvette a koronát és az áldást” (*coronam et benedictionem accepit*), azzal pontosan azt állítja, hogy a magyar nagyfejedelmet megkoronázták és avatási szertartásban részesítettek – egyszóval királlyá avatták.

Mindezek után azonban akad még egy olyan részlete a krónikának, amelynek alapján – most már a „*benedictionem accepit*” kifejezés jelentésének pontosabb ismeretében – hitelesebben következtethetünk a császári „buzdítás” thietmari tartalmára. 1004-ben Querfurti Brúnót a szlávok érsekévé szentelték, kútfőnk pedig erről a következőket írja:

„Ő pedig a legdicőségesebb császár halála után, amikor Isten kegyéből II. Henrik uralkodott, Merseburgba jővén a pápa úr engedélyével (*licentia*) együtt tőle püspöki áldást (*episcopalem... benedictionem*) kért, és annak utasítására Tagino érsek felszentelte, és megkapta a palliumot, amelyet maga hozott oda.”¹²²

Aligha lehet kétséges, hogy a „püspöki áldás” ezen a helyen semmi másra nem vonatkozhat, mint a püspökké szentelésre (*consecratio*), amelyet egyébként rögtön a következő tagmondatban szerzőnk említ is (*consecrationem... suscepit*). A koronázás az első ezredforduló idején a püspökszenteléshez hasonlóan a szentelmények közé számított, azt pedig dolgozatomnak ezen a pontján már említenem is szükségtelen, hogy István királlyá avatására Thietmar hasonlóképpen az „áldás” (*benedictionem*) kifejezést használta.

Querfurti Brúnó esetében tehát még a felszenteléssel egyenértékű „áldáshoz” sem a pápa, hanem a császár engedélye kell kútfőnk szerint. Az efféle

122 Is vero post mortem gloriosissimi imperatoris, regnante tunc secundo Dei gratia Heinrico, ad Mersburg veniens benedictionem cum licencia domini papae episcopalem ab eo petiit, et eius iussione ab archiepiscopo Taginone consecrationem et, quod ipse detulit huc, pallium ibidem suscepit. – Thietmar 386.

szövegpárhuzam természetesen mindig csak halvány nyomot jelent, sosem bizonyosságot. Ha viszont hihetünk ennek az analógiának, a német uralkodó „buzdítása” (*hortatu*) még többet is jelenthetett István koronázása esetében, mint azt pusztán a latin kifejezés krónikabéli előfordulásainak elemzése alapján gyanítottuk. A történetíró püspök a „*hortatu*” kifejezés használatával talán nem csupán aktív és kezdeményező szerepet tulajdonít a német uralkodónak a magyar nagyfejedelem beiktatásában a keresztény uralkodók sorába, hanem egyenesen arra céloz, hogy István egész koronázása kizárólag a császár akaratán és engedélyén múlt. A pápát a szöveg nemcsak hogy nem említi: a római egyház fejét Thietmar narratívuma az egész folyamatból kategorikusan kizárja. A királlyá avatáshoz ugyanis a püspökszenteléssel ellentétben nincsen szükség olyan *licentia*-ra a pápától, amelyet a krónikás Querfurti Brúnó esetében említ.

Mindez önmagában természetesen nem bizonyítja, hogy Istvánt szentszéki beleegyezés nélkül, pusztán az *imperium* beleegyezését kérve avatták királlyá. A merseburgi püspök tévedhetett is, császárához lojális főpapként esetleg tudatosan torzította az eseményeket, a puszta szövegpárhuzam bizonyító erejének gyengeségéről pedig már szóltam is. Ám amennyiben Thietmar szóhasználata a Brúnóról és Istvánról szóló passzusokban mégis következetes, és az analógia megáll, úgy nem marad olyan egykorú forrásunk, amely Szent István koronázásával kapcsolatban akár csak megengedőleg is célozna a pápa közvetlen közreműködésére.

Merseburgi Thietmar krónikájának a Szent István koronázására vonatkozó részletét mindezek figyelembevételével legvalószínűbben a következőképpen értelmezhetjük: a korabeli szász egyházi elit számára az 1012–1018 között keletkezett mű lejegyzésének idején (vagy esetleg már a koronázás időpontjában is) az egyház-szervező munkájáról ismert magyar uralkodót a császár aktív és kezdeményező közreműködésével (talán engedélyével) királlyá avatták. A magam fordítása pedig – a latin eredeti rétorikai homályát lehetőleg megőrizve – a következő: „Az említett császár kegyéből és buzdítására pedig Henriknek, a bajorok hercegének a sógora, a tulajdon országában püspöki székeket készítő Vajk felvette a koronát és az áldást.”

Konklúzió: a történeti következtetések lehetőségei

Thietmar krónikája az államalapítás-kori magyar történelem fontos forrása. Az alábbiakban néhány olyan részletre hívnám fel tehát a figyelmet, ahol a merseburgi püspök munkájának alaposabb megismerése csekély mértékben módosíthatja esetleg a nézőpontunkat.

Ezen részletek között az első helyre természetesen a koronaküldés kérdése kívánczik. Váczy Péter – valamint nyomában Varga Gábor és Tóth Endre – joggal mutattak rá, hogy Thietmar krónikájából lehetetlen megtudnunk, vajon a császár vagy a pápa ajándéka volt István király uralkodói diadémja.¹²³ Ám mára az is világossá vált Deér József inszigniológiai kutatásai nyomán, hogy ez a kérdés teljességgel másodlagos. Az első ezredforduló idején az uralkodóavatások során használt koronáknak még nem tulajdonítottak különleges legitimáló jelentőséget.¹²⁴ Ráadásul III. Ottó – akinek az édesanyja Theophanu bizánci hercegnő volt – görög műveltséggel is rendelkezett, így okkal feltételezhetjük, hogy a diplomáciai érintkezés során is hajlékonyabban és szabadabban alkalmazhatta az uralmi szimbólumokat (adott esetben akár a koronát is) a korabeli Nyugat kötöttebbnek tűnő jelképhasználatánál.¹²⁵

A koronaküldéssel rendszerint együtt tárgyalt probléma a régebbi szakirodalomban, hogy a császárnak és a pápának mekkora szerepe lehetett István királlyá avatásában. A kutatásban ma is az a legelterjedtebb felfogás ezzel kapcsolatban, hogy III. Ottó és II. Szilveszter összhangban cselekedve tették lehetővé a magyar nagyfejedelem megkoronázását.¹²⁶ Thietmar krónikája azonban más képet sugall: kútfőnk – amely természetesen minden esetben az *imperium* mellett rendkívül elkötelezett főpap szemével láttatja az eseményeket – a szövegelemzés tanúsága szerint teljesen egyértelműen csakis a császár közreműködését valószínűsíti. A merseburgi történetíró műve nemhogy érdemi szerepet nem juttat a Szentszéknek az első magyar király megkoronázása körül, de amennyiben hihetünk a beszámolójának, úgy jószerivel még az is kizárt, hogy a császár egyáltalán bevonta volna az ezzel kapcsolatos intézkedéseibe az egyházfőt. Mindez egyébként hézagmentesen illeszkedne éppen III. Ottó jól ismert *renovatio imperii*-politikájába is.

A császár minden jel szerint aktív és kezdeményező, sőt, talán utasítás jellegű vagy a koronázás formális engedélyezését is magában foglaló szerepe István koronázása kapcsán természetesen további kérdéseket is felvet. Milyen mértékben érvényesülhetett birodalmi befolyás az első ezredforduló táján a magyar állam felett? Beszélhetünk-e vajon hűbéri függésről?¹²⁷ Ezeket a kérdéseket természetesen eleve lehetetlen pusztán Thietmar krónikája alapján megválaszolni, ám két dologra talán érdemes ezen a ponton felhívni a figyelmet. Először is, immár sokadszor,

123 VÁCZY 1994 [1985]: 80.; TÓTH E. 2002: 220.; VARGA 2003: 72–75.; TÓTH E. 2018: 35.

124 BOGYAY 1991: 31.; vesd össze: DEÉR 2005: 169–172.

125 DEÉR 2005 [1944]: 184–186.; DEÉR 2005: 220. (38. jz.)

126 KRISTÓ 1995: 326.; MAKK 1996: 47–48.; KRISTÓ 2001: 57–58.

127 BOGYAY 1991: 31.; VÁCZY 1994 [1985]: 79–80.; MAKK 1996: 41, 47–48.; GYÖRFFY 2000: 140.; VARGA 2003: 70–72, 74.

krónikásunk nyilvánvaló elfogultságára az *imperium* mellett. A merseburgi püspök felfogása a császári hatalom abszolút elsőbbségéről olyan, szigorúan hierarchikus világméretet eredményezett, amelyben egészen egyszerűen nem is jöhetett volna létre önálló állam az Ottók kifejezett akarata nélkül.¹²⁸ Azt viszont Thietmar sem mondja, hogy a Birodalom hűbéri függésbe vonta volna a magyarokat. Másodszor, célszerű párhuzamba állítani az első ezredforduló magyarországi eseményeit mindazzal, amit a lengyelekkel szembeni német fellépésekről tudunk ugyanebben az időszakban. Ezt az összehasonlítást a szakirodalom is szívesen alkalmazza.¹²⁹ Induljunk ki csak abból, amit Thietmárnál magánál olvashatunk az 1000-i gnieznói találkozóról és annak hosszabb távú következményeiről! A krónikában egyebek mellett az áll, hogy III. Ottó ekkor személyesen vonult I. Boleszló lengyel fejedelem országába, saját uralmi központjában ajándékozta meg őt a birodalmi Szent Lándzsa másolatával, és maga engedélyezte neki egy érseki tartomány létrehozását.¹³⁰ Amint arra már Deér József is rámutatott, így valóban a hűbéreséssel viselkedik egy uralkodó.¹³¹ István esetében viszont egészen más képet látunk kútfőnkben: nála szó sincsen arról, hogy országában kellene fogadnia a császárt, és ami sokkal fontosabb, neki a lengyel fejedelemmel ellentétben bizonyosan sikerült utódaiig ható érvénnyel megkoronáztatnia magát.

Végül a magyarországi egyházszervezés kezdeteire véleményem szerint bajosan lehet Thietmar szövegét bizonyító erejű forrásként használni, hiszen a filológiai elemzés egyelőre azt mutatja, hogy István király „püspöki székeket készítő” hosszabb tevékenységének és koronázása időpontjának relatív kronológiája kútfőnk participiumi szerkezete alapján nem állapítható meg pontosan. Ezzel kapcsolatban azonban fontos még egyszer aláhúzni két tény. Egyfelől, hogy a thietmari mű esetleges korpuszelemzése – amely a digitális technika bevonásával a közeljövőben jóval egyszerűbben megvalósíthatóvá válhat – ebben a kérdésben könnyen módosíthatja vizsgálódásaim eredményeit. Másfelől, hogy István király első püspökségalapításait eddig sem csupán Thietmar alapján kezte a kutatás a koronázásnál korábbi időpontra, hanem például abból is kiindulva, hogy az 1001-ben vagy kevéssel később felállított esztergomi érsekség létrejöttékor a győri, a veszprémi és legalább még egy további egyházmegyének már léteznie kellett a fiatal magyar állam területén.¹³² A kérdés – miképpen a magyar államalapítás korának

128 BAGGE 2002: 98–113.

129 DEÉR 2005 [1942]: 18, 63.; KRISTÓ 2000: 54–55.

130 Thietmar 232.

131 DEÉR 2005 [1944]: 183.

132 THOROCZKAY 2002: 484–485, 487.

valamennyi olyan problémája, amelyeket Thietmar krónikájára is támaszkodva próbálunk megoldani – alighanem sokáig foglalkoztatni fogja a kutatást.

Források

- Ann. Altahenses = *Annales Altahenses maiores*. Ed. Edmundus AB OEFELE. Hannovera, 1891. [Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 4.]
- ÁKÍF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Előszó, vál., szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1999. [Szegedi középkortörténeti könyvtár 15.]
- CDCr = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I–XVIII. Coll. et dig. SMIČIKLAS, Tadija – KOSTRENČIĆ, Marko – RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. Zagabria, 1904–1990.
- Chronik = *Die Chronik des Thietmar von Merseburg*. Übertr., bearb. HOLTZMANN, Robert. Leipzig 1939. [Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit 2: 39.]
- DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima* I. Ed. Georgius GYÖRFFY. Budapestinum, 1992.
- Dresdner Handschrift = *Die Dresdner Handschrift der Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*. [Facsimile.] Hrsg. SCHMIDT, Ludwig. I–II. Dresden, 1905.
- Jahrbücher = *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* Hrsg. UHLIRZ, Karl – UHLIRZ, Mathilde. I–II. Leipzig – Berlin, 1902–1954. [Jahrbücher der deutschen Geschichte]
- Legenda maior = *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta: Legenda maior*. Ed. BARTONIEK, Emma. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapest, 1937–1938. II. 377–392.
- PRG = *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle*. Ed. VOGEL, Cyrille – ELZE, Reinhard. I–III. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1963–1972. [Studi e testi 226–227, 269.]
- Thietmar = *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*. Hrsg. HOLTZMANN, Robert. Berlin, 1935. [Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series 9.]
- Widukind = *Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei*. Ed. HIRSCH, Paul. Hannover, 1935. [Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 60.]

Hivatkozott irodalom

- ALTHOFF, Gerd (2014²): *Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft – WBG, Darmstadt.
- ALTHOFF, Gerd (2019): Sächsische Bischöfe im Spannungsfeld zwischen Bistums- und Reichsinteressen. Strategien und Regeln politischer Einflussnahme im 10. und 11. Jahrhundert. In: Hrsg. BIHRER, Andreas: *Jenseits des Königshofs: Bischöfe und ihre Diözese im nachkarolingischen ostfränkisch-deutschen Reich (850–1100)*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin. [Studien zur Germania Sacra. Neue Folge 10.] 193–110.
- ANDRIEU, Michel (1931): *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. I–V. Louvain 1931–1961. [Spicilegium sacrum Lovaniense. Études et documents 11., 23–24., 28–29.]
- BAGGE, Sverre (2002): *Kings, Politics and the Right Order of the World in German Historiography c. 950–1150*. Brill, Leiden – Boston – Köln. [Studies in the History of Christian Traditions 103.]
- BARNEY, Stephen A. – LEWIS, W. J. – BEACH, J. A. – BERGHOF, Oliver (2006): Introduction. In: BARNEY, Stephen A. – LEWIS, W. J. – BEACH, J. A. – BERGHOF, Oliver (eds., transl.): *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BAUMGÄRTNER, Ingrid (2004): Fürsprache, Rat und Tat, Erinnerung: Kunigundes Aufgaben als Herrscherin. In: Hrsg. DICK, Stefanie – JARNUT, Jörg – WEMHOFF, Matthias: *Kunigunde – consors regni. Vortragsreihe zum tausendjährigen Jubiläum der Krönung Kunigundes in Paderborn (1002–2002)*. Wilhelm Fink Verlag, München. [MittelalterStudien des Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens, Paderborn 5.] 47–70.
- BEUMANN, Helmut (1995): Thietmar, Bischof von Merseburg. In: Hrsg. KEIL, Gundolf et al.: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. I–XIV. Walter de Gruyter Verlag, Berlin – 1978–2008². IX. 795–801.
- BOGYAY Tamás (1991): Kritikai tallózás a Szentkorona körül. *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. 31–37.
- BRUNHÖLZL, Franz (1975–1992): *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. I–II. Wilhelm Fink Verlag, München.
- BÜLLNER, Andreas (2012): *Der Weg zur Krone. Rituale der Herrschererhebung im spätmittelalterlichen Reich*. Ostfildern. [Mittelalter-Forschungen 35,2.]
- DEÉR, József (2005): *A magyarok Szent Koronája*. Attraktor Kiadó, Budapest – Máriabesnyő – Gödöllő. [Insignia regni Hungariae – Historia incognita]

- DEÉR, József (2005) [1942]: A magyar királyság megalakulása. In: DEÉR, József: *Királyság és nemzet (Tanulmányok 1930–1947)*. I–II. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő. [Historia incognita I/13.] 5–90. [Eredetileg megjelent: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve* (1942) 1–88.]
- DEÉR, József (2005) [1944]: III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban. In: DEÉR, József: *Királyság és nemzet (Tanulmányok 1930–1947)*. I–II. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő. [Historia incognita I/13.] 162–200. [Eredetileg megjelent: (1944) *Századok*, 78. (1–3). 1–35.]
- DEGRÉ, Alajos (1944): Vita a Szentkoronáról. *Magyar Jogi Szemle*, 25. (11). 369–376.
- ERKENS, Franz-Reiner (2004): Consortium regni – consecratio – sanctitas: Aspekte des Könignintums im ottonisch-salischen Reich. In: DICK – JARNUT – WEMHOFF (2004): 71–82.
- FICKERMANN, Norbert (1957): Thietmar von Merseburg in der lateinischen Sprachtradition. Für eine sprachgerechtere Edition seiner Chronik. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 6. 21–76.
- GERICS József – LADÁNYI Erzsébet (1995) [1990]: Szent István királlyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában. In: GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. [METEM-könyvek 9.] 37–42. [Eredetileg megjelent: (1990) *Magyar Könyvszemle*, 106. (3–4). 93–98.]
- GERICS József – LADÁNYI Erzsébet (2002): Források Szent István királlyá avatásának történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 118. (3). 213–224.
- GERICS József – LADÁNYI Erzsébet (2004): Királyeszmény – Szent István – Európa (Szent István királlyá avatási szertartásának honi jelentősége és európai háttere). *Levéltári Szemle*, 54. (2). 3–14.
- Geschichtsquellen der deutschen Mittelalter*. [Online kiadás: geschichtsquellen.de]
- GIESE, Martina (2016): Thietmar. In: Hrsg. STOLBERG-WERNIGERODE, Otto Graf zu et al.: *Neue deutsche Biographie*. I–XXVIII. Berlin 1953–2024. XXVI. 143–144.
- GIESE, Martina (2018): Thietmars Chronik: Vorlagen, handschriftliche Überlieferung und mittelalterliche Rezeption. In: Hrsg. COTTIN, Markus – MERKEL, Lisa: *Thietmars Welt: Ein Merseburger Bischof schreibt Geschichte*. Merseburg, 15. Juli bis 4. November 2018, Merseburger Dom und Curia Nova (Willi-Sitte-Galerie). [Ausstellungskatalog.] Petersberg. [Schriftenreihe der Vereinigten Domstifter zu Merseburg und Naumburg und des Kollegiatstifts Zeitz 11.] 72–99.

- GYÖRFFY György (2000³): *István király és műve*. Balassi Kiadó, Budapest.
- HALMÁGYI Miklós (2014): *Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- HOFFMANN, Hartmut (1993): Thietmars zweite Version. In: HOFFMANN, Hartmut: *Mönchskönig und rex idiota. Studien zur Kirchenpolitik Heinrichs II. und Konrads II.* Hahnsche Buchhandlung, Hannover – Leipzig. [Monumenta Germaniae historica. Studien und Texte 8.] 151–176.
- HOLTZMANN, Robert (1935): Einleitung. In: Thietmar VII–XLII.
- HUSCHNER, Wolfgang (2002): Gregorio V, papa. In: GHISALBERTI, Alberto Maria et al. (ed.): *Dizionario biografico degli Italiani*. I–C. Roma 1960–2020. LIX. 140–144.
- KOCOUREK, Jana (2018): Das Schicksal der Thietmar-Handschrift. In: COTTIN, Markus – MERKEL, Lisa (2018): 148–159.
- KRISTÓ Gyula (1995): *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. [Szegedi középkortörténeti könyvtár 8.]
- KRISTÓ Gyula (2001): *Szent István király*. Vince Kiadó, Budapest. [Tudomány-egyetem]
- KÜHNER, Raphael – STEGMANN, Carl (1976⁵): *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. I–II. Darmstadt.
- LANGOSCH, Karl (1964): *Die deutsche Literatur des lateinischen Mittelalters in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin.
- LAUSBERG, Heinrich (1990³): *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- LIPPELT, Helmut (1973): *Thietmar von Merseburg, Reichsbischof und Chronist*. Böhlau Verlag, Köln – Wien. [Mitteldeutsche Forschungen 72.]
- MACLEAN, Simon (2017): *Ottonian Queenship*. Oxford University Press, Oxford.
- MAKK Ferenc (1996²): *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. [Szegedi középkortörténeti könyvtár 2.]
- MAKK Ferenc (2000): Szent István és utódai. In: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Csongrád Megye Önkormányzata, Szeged. [Dél-alföldi évszázadok 12.] 319–348.
- MISCH, Georg (1950–1959³): *Geschichte der Autobiographie*. I–III. Frankfurt am Main.
- PINKSTER, Harm (2015): *The Oxford Latin Syntax*. I–II. Oxford University Press, Oxford.
- SCHRAMM, Percy Ernst (1935): Die Krönungen in Deutschland bis zum Beginn des salischen Hauses (1028). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 24. 184–333.

- SCHRAMM, Percy Ernst (1969): Der Ablauf der deutschen Königsweihe. In: SCHRAMM, Percy Ernst: *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*. I–IV. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart. III. 59–103.
- SZOVÁK Kornél (2018): „Győzelmi koronát nyertünk”. Szent István királlyá avatásának időpontja. *Vigilia*, 83. (8). 562–569.
- THOROCZKAY Gábor (2002): Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: VESZPRÉMY László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris, Budapest. [Nemzet és emlékezet] 482–494. [Megjelent még: In: THOROCZKAY Gábor (2009): *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest. (TDI könyvek 9.) 33–50.]
- THOROCZKAY Gábor (2006): Deér József és a magyar államalapítás korának kutatása. In: KOSZTA László (szerk.): *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára*. JATEPress, Szeged. [Capitulum II.] 81–88. [Megjelent még: In: THOROCZKAY (2009): 161–170.]
- THOROCZKAY Gábor (2010): Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszerzés folyamatához. In: ALMÁSI Tibor – RÉVÉSZ Éva – SZABADOS György (szerk.): *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 437–444. [Megjelent még: THOROCZKAY Gábor (2016): *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Budapest. 79–89.]
- THOROCZKAY Gábor (2020): *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák*. ELTE BTK, Budapest.
- ThLL = *Thesaurus linguae Latinae*. I–XI/2. Leipzig – München, 1900–2020.
- TÓTH Endre (2002): A magyar Szent Koronáról és a koronázási jelvényegyüttesről. In: VESZPRÉMY (2002): 209–226.
- TÓTH Endre (2018): *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Országház Könyvkiadó, Budapest. [Nemzet főtere kézikönyvek]
- TÓTH Zoltán (1942): *A Hartvik-legenda kritikájához (A Szent Korona eredetkérdése)*. Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, Budapest.
- TÓTH Zoltán (1943): *„Történetkutatásunk mai állása” körül (A Szent Korona eredetkérdéséhez)*. Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, Budapest.
- VÁCZY Péter (1994) [1985]: A magyar koronáról. In: VÁCZY Péter: *A magyar történelem korai századaiból*. História Alapítvány, Budapest. [História Könyvtár. Monográfiák 5.] 77–93. [Eredetileg megjelent: VÁCZY Péter (1985): Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. *Történelmi Szemle*, 28. (4). 628–642.]

- VARGA Gábor (2003): *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. Ungarisches Institut, München. [Studia Hungarica 49.]
- WARNER, David A. (2010): Thietmar of Merseburg. In: DUNPHY, R. Graeme (ed.): *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. I–II. Brill, Leiden – Boston. II. 1494–1495.

Adj király, katonát! Hadvezetés és mozgósítás Magyarországon 1552-ben

KANÁSZ VIKTOR – UJJ ZOLTÁN – VIROVE CZ NÁNDOR

Dr. Kanász Viktor PhD – tudományos munkatárs
(HUN-REN PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport);
kutató (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum).
E-mail: kanaszviktor@gmail.com

Ujj Zoltán – doktorandusz hallgató
(ELTE BTK TI, Kora Újkori Történeti Tanszék).
E-mail: ujj.zoltan@btk.elte.hu

Dr. Virovecz Nándor Balázs PhD – egyetemi adjunktus, intézeti tudományos titkár
(ELTE BTK TI, Kora Újkori Történeti Tanszék);
tudományos munkatárs (HUN-REN – ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–
1756) – Forrásfeltárás és Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport).
E-mail: virovecz.nandor@btk.elte.hu

Absztrakt

Közép-Európát, s a Magyar Királyság sorsát a 16. század közepén legalább három nagy krízis befolyásolta: a protestáns reformáció terjedése, az oszmán előretörés Magyarországon és a Mediterráneumban, illetve a Habsburg–Valois rivalizálás. E három fenyegetés 1552-ben egyszerre aktivizálódott. 1552 a magyar történet-tudományban és a történeti emlékezetben egyaránt központi, ugyanakkor legalább annyira félreértésekkel és tévhitekkel terhelt téma. A kialakult válsághelyzet miatt I. Ferdinánd Passauba távozott, hogy ott a felkelő hercegekkel tárgyaljon, helyettesként pedig legidősebb fiát, Miksa főherceget a magyarországi hadszíntér főparancsnokaként hagyta Bécsben. Ferdinánd csapatai közül talán a legnehezebb helyzetben a Giovanni Battista Castaldo vezette erdélyi expedíciós hadsereg volt, amelynek működését korábban egyértelműen negatívan értékelték. A források

alapján Castaldo működése nem volt eredmények nélküli, különösen annak fényében, hogy seregének méretéről ellentmondóak a források, és a korábbi irodalom túlbecsülte annak létszámát. Móric szász herceg 1552. őszi magyarországi hadjáratát viszont jelentősen alábecsülték a kortársak és a történetírók is. Az év elején még a Habsburgok ellen harcoló herceg, ütközetben győzni tudott az oszmánok ellen, jelenléte Ferdinánd kiváló diplomáciai képességeit igazolta, s a Birodalom egységét mutatta a hódítóknak.

KULCSSZAVAK: *I. Ferdinánd, Miksa főherceg, Szász Móric, Giovanni Battista Castaldo, Eger ostroma, Habsburg haderő, törökellenes harcok*

The King's Run. Military command and mobilization in the Kingdom of Hungary during the Ottoman campaign in 1552

*Dr. Viktor Kanász PhD – Research Fellow
(HUN-REN PPKE-PTE Vilmos Fraknói Vatican Historical Research Group);
Research Fellow (Hungarian MoD Military History Institute and Museum).
E-mail: kanaszviktor@gmail.com*

*Zoltán Ujj – PhD Student
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Early Modern History).
E-mail: ujj.zoltan@btk.elte.hu*

*Dr. Nándor Balázs Virovecz PhD – Assistant Professor, Institute Secretary of Scientific Affairs
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Early Modern History); Research Fellow (HUN-REN – ELTE Noble Emigration and Memory (1541–1756) – Source Research and Critical Editing Research Group).
E-mail: virovecz.nandor@btk.elte.hu*

Abstract

The fate of Central Europe and the Kingdom of Hungary in the mid-16th century was affected by at least three major crises: the spread of the Protestant Reformation, the Ottoman advance in Hungary and the Mediterranean, and the Habsburg–Valois rivalry. These three threats were activated simultaneously in 1552. 1552 is a central theme in Hungarian historiography and in historical memory,

but it is also a subject fraught with misunderstandings and misconceptions. In the wake of the crisis, Ferdinand I left for Passau to negotiate with the rebelling princes, leaving his eldest son, Archduke Maximilian in Vienna as his deputy. Of Ferdinand's troops, perhaps the most difficult was the situation of the expeditionary army in Transylvania led by Giovanni Battista Castaldo, whose performance had previously been viewed negatively. However, the sources suggest that Castaldo's operation was not without results, especially in view of the conflicting sources on the size of his army and the overestimation of its numbers in earlier literature. On the other hand, Duke Maurice of Saxony's campaign in Hungary in the autumn of 1552 was significantly underestimated by contemporaries and historians alike. The duke, who had fought against the Habsburgs at the beginning of the year, was able to defeat the Turks in battle. His presence demonstrated Ferdinand's excellent diplomatic skills and showed the unity of the Holy Roman Empire against the Ottomans.

KEYWORDS: *Ferdinand I., Archduke Maximilian, Duke Maurice of Saxony's, Giovanni Battista Castaldo, The Siege of Eger, Habsburg Army, Anti-Ottoman Wars*

1552 hadi eseményei mára a történeti emlékezetben összeforrtak Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényével, illetve az ez alapján készült játékfilmmel. Utóbbi egyik híres, de a regényben nem szereplő jelenete szerint Dobó István követet elment I. Ferdinánd magyar királyhoz, a későbbi német-római császárhoz, hogy segítséget kérjen az ostromlott Eger védői számára. Az országa romlása iránt érzéketlen király viszont fegyverkezés helyett segítség nélkül bocsájtotta el a követet.¹ A jelenet generációk retinájába égett bele, s befolyásolta a korszak megítélését, valamint a szakirodalom is rendre számonkérte Ferdinánd távollétét, és az ország védelmének volumenét. Sokatmondó az is, hogy a Hősök Terén a kommunista diktatúra által eltávolított szobrának visszaállítása a rendszerváltást követően sem merült fel. Valóban ennyire meggondolatlan lett volna az uralkodó? Tényleg nem törődött a magyar hadszíntérrel? Milyen és mekkora seregek állomásoztak ekkor az országban?

1 Ugyanígy követet küldetett a filmben a forgatókönyv szerzője, Nemeskürty István a pápához is, pellengérre állítva alakját és szerepét. KANÁSZ 2024: 59.

1552 – a Habsburgok egyik legnehezebb éve

A 16. század a Habsburgok évszázada volt. V. Károly a spanyol koronák mellé megszerezte a császári címet, míg öccsét, Ferdinánd osztrák főherceget 1526 után magyar és cseh királlyá választották. Ezzel óriási területek urai lettek, s Európa látszólag a két testvér lábai előtt hevert. A reálpolitikai helyzet azonban merőben mást mutatott, ugyanis Közép-Európát, s ezzel együtt a Habsburgok államalakulatába betagozódó Magyar Királyság sorsát a 16. század közepén legalább három nagy krízis befolyásolta: a protestáns reformáció terjedése, az oszmán előretörés Magyarországon és a Mediterráneumban, illetve a Habsburg–Valois rivalizálás. E három „akna” 1552-ben egyszerre robbant fel. II. Henrik francia király összegyűjtötte a Habsburgok ellenségeit Itáliában, és az oszmánokat rávette egy újabb, a Magyar Királyság és Észak-Afrika elleni hadjáratra, ezzel többfrontos háborúra kényszerítve a császárt. Ennek során 1552. április elején a franciák átlépték a Birodalom határait. Eközben a Birodalom belsejében Szász Móríc és Vilmos hesseni herceg vezetésével felkelés tört ki, s majdnem fogságba ejtették magát a császárt is. Szulejmán hadai ezzel párhuzamosan a magyarországi területeket hódoltatták, az oszmán flotta pedig blokád alá vette Nápolyt. Ebből érzékelhető, hogy 1552 a Habsburgok egyik legnehezebb éve volt, amit azért kell hangsúlyoznunk, mert a magyarországi eseményeket is ezen viszonyok között kell értékelni.

Hol a király?

Régi hagyománya volt annak, hogy az országot érő támadás esetén a magyar király személyesen vonul hadba. 1552 februárjában a készülődő oszmán támadás hírére Ferdinánd is kijelentette, hogy hadserege élére áll majd. A kirobbant birodalmi felkelés miatt azonban bátyja kérésére előbb Linzbe, majd Passauba kellett mennie, hogy a lázadókkal tárgyaljon.² Ezért lekerült a napirendről hadbaszállásának lehetősége, sőt, éppen a legválságosabb hónapokban kényszerült az ország

2 Ferdinánd távollétének okairól és diplomáciai missziójáról részletesen: GUITMAN és mtsai 2019; GUITMAN 2022: 42–69.

határaitól távol tartózkodni.³ Ebben a szituációban, a király legidősebb fiát és örökösét, Miksa főherceget⁴ hagyta helyetteseként Bécsben.

Miksa több szempontból is rendkívül érdekes tagja a dinasztának. Innsbrucki és linzi neveltetését követően ifjúkorának jelentékeny részét V. Károly udvarában, a Szent Római Birodalomban töltötte, részt vett a schmalkaldeni háborúban is, ezért a német hercegek és a birodalmi rendek körében fiatal korától kezdve ott-honosan mozgott, továbbá szemben nagybátyja burgund és atyja spanyol neveltetésével, ő magát német fejedelemnek tartotta.⁵ Ifjúkorától élete végéig különös módon rokonszenvezett a protestáns reformációval, míg a családja által képviselt, „keményvonalas” katolicizmus távol állt természetétől. Később a császár megbízásából a Spanyol Monarchiát feleségének társrégenseként kormányozta, ám „[...] nem érezte jól magát a merev madridi udvar rideg ceremóniái közt.”⁶ 1551 végén családjával és a portugál királytól jegyajándékba kapott – és általa Szulejmánnak elnevezett (!) – indiai elefánttal együtt visszatért Közép-Európába.

A főhercegi kíséret Itálián keresztül vezető hazaútját Ferdinánd király és a bécsi hadvezetés igyekezett a magyarországi védekezés érdekében hasznosítani, legalábbis erről árulkodik az uralkodó 1551. október 20. körül kibocsátott és a főhercegnek szánt instrukciója.⁷ Ebben az elmúlt hónapok magyarországi és erdélyi eseményeinek ismertetése mellett a király felszólította Miksát, hogy találkozzon az Itáliába hadfogadás céljából küldött megbízottjaival, valamint ő maga is kezdeményezzen tárgyalást a szövetséges Ferrara, Firenze és Mantova uraival. Ferdinánd utasításában meghagyja a főhercegnek, hogy hivatkozzon az egész kereszténység létét fenyegető veszélyre, amely miatt minden keresztény fejedelem segítségére szükség van. Hogy tisztán lássuk az 1551–1552. évi itáliai toborzóutak eredményét, ahhoz további kutatásokra van szükség, ugyanakkor azt már előre kijelenthetjük,

3 Az 1553-as soproni országgyűlésen Ferdinánd úgy értékelte a történeteket, hogy ő személyesen akart hadjáratot vezetni, erre minden elő is volt készítve, de azzal a váratlan hírral szembesült, hogy a német területeken kitört a belviszály. S mivel a törökök elleni pénzek jelentős részét onnan várta, minden erejével azon munkálkodott, hogy a békét helyreállítsa. FRANKÓI 1876: 415.

4 Miksa és felesége 1548-tól a cseh királyi és királynéi címet viselik, az egyértelműség kedvéért munkánkban főherceggként hivatkozunk rá.

5 HÓMAN – SZEKŰ 1935: 326–327.; UJJ 2023: 343–363.

6 GONDA – NIEDERHAUSER 1987: 70.; SUTTER FICHTNER 2001: 18–27.; GONZÁLEZ CUERVA 2022: 41–66.

7 Ferdinánd instrukciója Miksának, Bécs, 1551. október 20. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 60. Konv. B. fol. 59–64.

hogy Sforza Pallavicini 1552 nyarán legalább kétezer itáliai gyalogost vezetett a magyarországi hadszíntéren.⁸

Márciusban Ferdinánd király, Miksa és Ferdinánd főherceg együtt vettek részt a pozsonyi országgyűlésen, ezt követően az uralkodó Linz érintésével Passauba távozott, s az ügyek vitelét Miksa főherceg vette át.⁹ A trónörökös 1552 áprilisától augusztus közepéig működött a király magyarországi és alsó-ausztriai hadügyi helyetteseként. A különös cím és megbízatás jogi keretei egyelőre nincsenek teljes mértékben tisztázva – s a helyzetet színesíti, hogy Pozsonyban változatlanul működött a Helytartótanács, az ifjú Ferdinánd főherceg pedig Csehország helytartójaként tevékenykedett atyja megbízásából. A későbbiek alapján úgy tűnik, Miksa 1552. évi helyettesi szerepe 1564-es trónra lépéséig még több alkalommal megismétlődött, jellemzően akkor, amikor Ferdinánd király külföldön tartózkodott.¹⁰

Az előbbiek alapján fontos leszögeznünk, hogy Miksa főherceg képviselte a dinasztia a bécsi rezidencia városban. Legfontosabb feladata a magyarországi intézményekkel és helyőrségekkel való kapcsolattartás, a védelem és hadellátás koordinálása volt. Ennek szellemében naponta megbeszéléseket folytatott haditanácsosaival, több alkalommal összehívta a Magyar Tanácsot, konzultált a Helytartótanáccsal és instrukciókat küldött a magyarországi hadszíntérre igyekvő külföldi csapatoknak és a helyőrségek parancsnokainak. Tevékenységéről hetenként átlagosan két-három levélben, de sürgős ügyekben akár naponta beszámolt Ferdinánd királynak, akitől a fontosabb pontokban rendre beleegyezését és parancsát kérte. Jelenlétét és „ügyvivői” szerepét minden bizonnyal kihirdették valamilyen formában, mert április közepétől augusztus végéig az Erdélyben állomásozó Giovanni Battista Castaldo királyi főhadparancsnok és katonai helytartó, az állami hivatalok és a kapitányok – néhány kivételtől eltekintve – következetesen Miksának címezték leveleiket.

A trónörökös magyarországi tevékenységéről tanúskodó dokumentumok 1552 májusától állnak nagyobb számban rendelkezésre. Ezek alapján Miksa több, különböző szinten próbált felkészülni az oszmán offenzívára.¹¹ Feltöltette a helyőrségek ellátmánykészleteit és megparancsolta a szolnoki kapitánnyá választott Nyáry

8 Májusban Pallavicini seregét háromezer főre becsülték, míg Ferdinándnak július 15-én már csak kétezer itáliai gyalogosról volt tudomása. Miksa Teufelnek, Bécs, 1552. május 17. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/5(Fasc.)/11.(Nr.); KÖRÖSI 2009: 343. Továbbá: SZÁNTÓ 1985: 76.

9 Ugyanakkor a király Passauban is foglalkozott a magyar ügyekkel. Például: Ferdinánd Serédy Györgynek, Passau, 1552. július 20. MNL OL P 419 A 41. No. 8.

10 LACZLAVIK 2021: 271–280.

11 A magyarországi várak lerohanása mellett az udvar késő tavasszal egy török tengeri támadástól is tartott, ezért Miksa a partvidékre küldte a védelemért felelős Frantz von Thurn görzi *Hauptmann*t. Ferdinánd Miksának, Innsbruck, 1552. május 15. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/5/8.

Lőrincnek, hogy azonnal menjen a várba és foglalja el posztját.¹² A bécsi hadvezetés Erasmus Teufellel, a magyarországi könnyűlovasság főkapitányával is állandó levelezésben állt, a főherceg május 21-i levelében elrendelte, hogy a mezőre kihajtott lovakat tereljék be és az Alsó-Magyarországon állomásozó katonaság álljon készségben.¹³ A főherceg több alkalommal megfelelő kémek tartására buzdította kapitányait, ugyanis az év során számos kémjelentésről bebizonyosodott, hogy azok nem kellően hitelesek.¹⁴ A döntéshozóknak olyan problémákkal is foglalkozni kellett, mint az ecsedi Báthory András betegeskedése miatt megürült „dunáninnyi” országos főkapitányi méltóság betöltése. Az ügyben Miksa főherceg is véleményt nyilvánított, s régi ismerősét, az ifjú Balassa Jánost javasolta, ám az uralkodó végül előbbi fivérét, Balassa Menyhártot választotta.¹⁵

Az oszmán seregek előretörése, Temesvár, Veszprém és Szolnok ostroma idején a főherceg vezetésével tovább zajlott a csapatok toborzása és szervezése a harcoktól kevésbé fenyegetett északnyugati területeken. Miksa levelezésében jól követhető – többek között – Georg Tannhausen pohárnok 300 nehézlovasának, Sforza Palavicini itáliai gyalogságának mozgása. Májusban Miksa két magyar hajdúvezérrel is tárgyalt, akiket csapatukkal Teufel mellé küldött.¹⁶ A hadiév során visszatérő problémát jelentett, hogy mind a helyőrségi csapatok, mind a mezei alakulatok jelentős hányada részben, vagy egészben fizetetlen volt. Ennek legfontosabb oka, hogy az elképesztően magas hadi költségeket az udvar nem tudta fedezni, ezért Ferdinánd király a Fuggerekkal is tárgyalásba kezdett kölcsön ügyében, Miksa kérésére pedig elrendelte, hogy a csehországi adókat, valamint Alsó- és Felső-Lausitz bevételeit haladéktalanul használják fel a magyarországi hadszíntéren.¹⁷

Az ország szorult helyzetét figyelembe véve megdöbbentőnek tűnhet, hogy a magyar nemesi felkelés – bár a király Miksán keresztül többször is elrendelte összehívását – érdemben nem valósult meg. A csapatok ugyan többször is elkezdtek gyülekezni, de feloszlottak, mielőtt bevetésre kerültek volna. Augusztus 4-i levelében Miksa rosszallását fejezte ki, amiért sem a nyitrai püspök bandériuma, sem Balassa János emberei, sem a vármegyei hadak nem jelentek meg a mustrahelyen.¹⁸ Temesvár elestét követően, érzékelve az oszmánok fokozódó nyomását, augusztus első napjaiban a főherceg nagyobb katonai tanácskozást szervezett

12 Miksa Teufelnek, Bécs, 1552. május 17. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/5/11.

13 Miksa Teufelnek, Bécs, 1552. május 21. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/5/19.

14 Miksa Teufelnek, Bécs, 1552. május 26. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/5/24.

15 Ferdinánd Miksának, Passau, 1552. június 2. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. 13–19. Továbbá: VIROVE CZ 2023: 129–137.

16 Miksa Teufelnek, Bécs, 1552. május 19. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/5/16.

17 Ferdinánd Miksának, Passau, 1552. június 17. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/6/45.

18 Miksa Ferdinándnak, Bécs, 1552. augusztus 8. ÖStA KA AFA Kt. 8 1552/8/17.

Bécsben, amelyen a Helytartótanács tagjai és magyar főurak is megjelentek. Itt ugyan újból elrendelték a nemesi felkelés kihirdetését, ez azonban a nyár végi hadi eseményeket már nem befolyásolta.

Bár a király koraősszel visszatért Bécsbe, személyesen nem szállt hadba, mindez mégsem jelentette azt, hogy 1552 nyarán ne lettek volna olyan mezei hadak az országban, amelyek szembe tudtak szállni az oszmán haderővel. Ezek között a legfontosabb az Erasmus Teufel, Sforza Pallavicini és Dudics Sbardellati Ágoston váci püspök által vezetett, körülbelül 7-10 000 fős – főként német és itáliai gyalogságból, valamint magyar lovasságból álló – királyi fősereg, amely 1552. augusztus 10–11-én Palástnál összecsapott a budai pasa seregével és súlyos vereséget szenvedett. Teufel és Pallavicini török fogságba került, Sbardellati pedig elesett a csatában.¹⁹ Tetézte a dinasztia nehéz helyzetét, hogy Miksa főhercegnek 1552 októberére olyan súlyos betegsége támadt, hogy az életéért aggódtak, így nem állhatott a csapatok élére.²⁰ A király másik hadserege eközben Erdélyben állomásozott Castaldo vezénylete alatt.

Castaldo (fantom)katonái

Korpás Zoltán és B. Szabó János közös tanulmányban hangsúlyozta, hogy a Habsburgok a kiállított haderő létszámát tekintve legalább annyira jelentős erőfeszítéseket tettek a magyarországi országgyesítés és a török elleni védekezés érdekében, mint más, nyugatabbra fekvő tartományaik megszállása vagy pacifikálása során, és hogy az 1552. évi magyarországi események valójában összeurópai koncepcióba illeszkednek.²¹ Arra is felhívták a figyelmet, hogy a magyarországi eredetű hadak tényleges szerepét tárgyaló korábbi szakirodalom elfogult, tévhitekkel terhelt, és a téma általában véve kellően nem feltárt. A problémaérzékeny felvetést továbbgondolva, meglátásunk szerint hasonló mondható el a Castaldo által Erdélybe vezetett seregről is, ugyanis annak összetétele, alakulatainak létszáma, valamint tényleges harcértéke máig kérdéseket vet fel.²²

19 SZÁNTÓ 1985: 174–175.; DOMONKOS 2020.

20 KÖRPÁS 2009: 355–363.

21 KÖRPÁS – B. SZABÓ 2017; KÖRPÁS – B. SZABÓ 2020. Újabban: GUITMAN és mtsai 2019.

22 A sereg összetételéről: CZÍMER 1893: 19., majd ennek kritikája: KROPF 1896: 323–324. (különösen a 324. o. első lábjegyzete). Továbbá vedd össze: SZÁNTÓ 1985: 51.; OBORNI 2017: 215, 217.; KÖRPÁS – B. SZABÓ 2017: 91.; KÖRPÁS 2024: 173.

A sereg közel két évnyi erdélyi tartózkodása alatt mind létszámában, mind összetételében több alkalommal változott.²³ A spanyolok létszámának alakulása viszonylag pontosan követhető: az 1551 tavaszán nagyjából 1300 fős alakulat az 1553. januári nyílt lázadás idejére a harccselekmények következtében 300-400 főre apadt.²⁴ A német (és cseh) gyalogsággal azonban jóval nehezebb kalkulálnunk. 1551 májusában az egri csatát követően Ferdinánd király hat zászlóalj, szám szerint 2400 fő küldéséről biztosította Fráter Györgyöt, de egy pár hónappal későbbi forrás ezt az alakulatot 2800 főre taksálta, ami Felix von Arco vezénylete alatt állt.²⁵ Ezzel szemben Castaldo szerint a spanyolok létszáma az egri győlekezésnél alig érte el az 1000-et, és a németek is csak 2000-en voltak.²⁶ Rajtuk kívül Andreas Brandeis is Erdélybe vezetett egy sereget. Az öt zászlóaljból álló *regimentet* 1551. augusztus 28-án Bécsben szemléltette meg a király.²⁷ Brandeis valamikor 1551 októberében érkezhetett meg Erdélybe, hogy a király parancsának eleget téve a már ott állomásozó Felix von Arco csapataival egyesüljön, és Arco vezénylete alatt egyetlen *regimentet* szervezzenek belőlük.²⁸ Azonban úgy tűnik, hogy erre nem került sor. Arco betegség miatt már 1551 szeptemberében kérte felmentését a szolgálat alól, de csak jóval később, talán valamikor 1552 tavaszán hagyhatta el Erdélyt.²⁹ Castaldo azt a parancsot kapta, hogy ideiglenes megoldásként az Arco vezette németeket rendelje Brandeis alá Georg von Helfenstein megérkezéséig,³⁰ de ő csak 1552. június végén vonult be Erdélybe. Egy tévesen 1550-re datált, de valószínűleg 1551 októbertől utáni állapotokat rögzítő kivonat szerint – amely a király

23 Az egységek parancsnokai között alig volt olyan személy, aki a nevezett két éven át folyamatosan a tartományban állomásozott volna. Bernardo de Aldana már 1549 tavaszától Magyarországon állomásozott, de mint ismeretes, Castaldo Lippa 1551. július végi feladása után letartóztatta. Johann Baptist von Arco: 1551. június – 1553 tavasza; Felix von Arco: 1551. június – 1552 tavasza; Andreas Brandeis: 1551. október – 1553. március; Karel Žierotín/Karl von Zierotín: 1551. szeptember(?) – 1553 tavasza; Johann/Hans von Oppersdorf/Opperstorf: 1551. június – 1552 tavasza(?); Georg von Helfenstein: 1552. június – 1553 tavasza; Fabian von Schönaich: 1552. július/augusztus – november 12.; Melchior Fuger von Offringen: 1551 június(?) – 1553 tavasza. Sforza Pallavicini 1551 őszén járt a keleti országrészben és Erdélyben.

24 KÖRÖSI 2024: 175, 184.

25 KÁROLYI 1881: 227–228.; HATVANI 1858: 262.

26 ÓVÁRY 1894: 107.

27 HATVANI 1858: 264.

28 Castaldo Ferdinándnak, Segesvár, 1552. január 9. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 62. Konv. A. fol. 52–53.

29 Castaldo Ferdinándnak, Nagyszeben, 1552. szeptember 13. és 25. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 59. Konv. B. fol. 89–91. és Fasc. 60. Konv. A. fol. 55–57.; Miksa Castaldónak, Bécs, 1552. május 16. BARABÁS 1892: 148–149.

30 Castaldo Ferdinándnak, Nagyszeben, 1552. január 20. BARABÁS 1891: 450–452.; és Kolozsvár, február 5. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 62. Konv. B. fol. 19–22.

erdélyi, magyarországi, horvátországi és szlavóniai hadait tételesen sorolja – Arco 6 zászlóalj (2400 fő) fölött, Brandeis pedig 5 új zászlóalj (2350 fő) fölött diszponált.³¹

Castaldo 1552 júliusában, Temesvár ostroma idején végrehajtott egy csapatösszevonást – addig három zászlóalj Nagyszebenben, kettő Brassóban, egy Segesváron, egy Szászsebesen, egy Gyulafehérváron állomásozott³² – amit a moldvai vajda és Kara Ahmed hadmozdulatai indokoltak. A főhadparancsnok 1552. július 20-án (400 spanyolon és 100 nehézlovason kívül) tíz német zászlóaljról írt, egy héttel később ezt számszerűsítve 4000, de további két héttel később már csak 3000 bevethető németről tudósított.³³ Rajtuk kívül bizonytalan létszámú csapatokat hagyott Nagyszebenben, Brassóban, Szászsebesen és Gyulafehérváron.³⁴ Azonban a novemberi mustra komoly meglepetést okozott – eleve csak a Helfenstein vezette tíz zászlóaljat mustrálták, mert Brandeis katonái megtagadták azt – ugyanis kiderült, hogy a hivatalos létszám fele (!) hiányzik, amikor pedig a főhadparancsnok ezt szóvá tette, a német kapitányok azt ígérték, hogy majd megküldik a hiányzók névsorát.³⁵

1552 nyaratól a német gyalogság a Brandeis és Helfenstein vezette két „legióként” fordul elő a forrásokban, ami alatt bizonyára két *regimentet* kell értenünk.³⁶ Következésképp Helfenstein, miután júniusban bevonult Erdélybe, elvileg átvehette Arco németjei felett a parancsnokságot, mert vezénylete alatt, miként említettük, valóban jelentős erők összpontosultak.³⁷ Azonban Helfenstein *Bestallungja* hivatalosan 10 zászlóalj *landsknecht*, nagyjából 5000 katona fölfogadására szolgált,

31 ÖStA KA AFA Kt. 5. 1550/12/2.; Egy 1552. április 30-i zsoldhátralékokat rögzítő jegyzékben Arco és Brandeis neve mellett ugyancsak 6 és 5 zászlóaljat találunk. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 142–145. Pálffy Géza szíves közlése, akinek segítségéért itt mondunk köszönetet.

32 Castaldo Miksának, Torda, 1552. július 18. BARABÁS 1892: 271.

33 Castaldo Miksának, Holdvilág, július 20., Segesvár, július 25–26., szászsebesi tábor, augusztus 10. BARABÁS 1892: 273, 274–275, 281.; 1553 januárjában Nagyenyeden 4000 német ellátásának költségeivel kalkulálnak. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 69. Konv. A. fol. 2.

34 Johann Baptist von Arcót két zászlóaljjal korábban Brassóba vezényelte (közülük egyik később Nagyszebenben állomásozott), illetve később Nagyszebenből és Szászsebesből 200 németet küldött Gyulafehérvárba.

35 Castaldo Ferdinándnak, Gyulafehérvár, 1552. december 1. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 68. Konv. B. fol. 11.

36 Castaldo Miksának, Kolozsmonostor, 1552. június 29. és Ferdinándnak, Gyulafehérvár, december 26. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 174–175. és Fasc. 68. Konv. B. fol. 187. A Castaldo (titkárai) által használatos *legio* a *regimenttel*, a *cohors* és *insignia* pedig a *vexillummal* feleltethető meg.

37 Castaldo Miksának, Kolozsmonostor, 1552. június 29., és Ferdinándnak, Dés, 1553. február 20., március 1–2. BARABÁS 1892: 157–158, 673, 675.

és Ferdinánd király is ezt a létszámot tudatta Castaldóval.³⁸ Mindebből egyszerre több kérdés is adódik. 1. Helfenstein milyen erőkkel érkezett Erdélybe? 2. Arco távozása után átvette-e a parancsnokságot annak németjei fölött? 3. Ha az említett tíz zászlóalj (vagy annak egy része) Helfenstein serege volt, akkor hová tűnt az Arco vezette *regiment*?

A németek novemberi mustrájához hasonló jelenet játszódott le Fabian von Schönaich serege esetében, akit Castaldo rendszeresen a nehézlovasság parancsnokaként említett. Schönaich 1552. januári és márciusi *Bestallungja* 2000 katonára szólt, majd egyik tisztje október 8-án mustra nélkül 1500 főre kért zsoldot, viszont Castaldo értesülései szerint nem voltak többen 800-nál.³⁹ Itt említendő Karel Žierotín cseh-morva nehézlovassága is. 1551. augusztusi *Bestallungja* 500 főre szólt, 1551 októbere körül 524, de egy 1552. április 30-i zsoldhátralék-jegyzék szerint csak 214 nehézlovasa volt, Castaldo pedig általában 100-150, egyszer pedig „kevésel több” mint 100 lovasként hivatkozott rájuk.⁴⁰ Az elméleti és a valós létszámok közötti eltérést Losonczy István is jelezte a király felé: „papíron” 750 lovas van Temesváron, de ő 400-nál többet nem látott.⁴¹

Mindez Castaldo előtt sem volt titok.⁴² Minden valószínűség szerint egy német-cseh zászlóalj, vagyis nagyjából 400-450 fő vérzett el Temesvárnál, ezért nem egyértelmű, hogy a fluktuáció vagy valami más állhat-e a drasztikus létszámcsökkenés mögött. A kérdés valójában az, hogy ezek az alakulatok működtek-e valaha teljes létszámmal, vagy eredetileg is csak részleges feltöltöttséggel érkeztek-e meg Erdélybe, miként arra Castaldo már 1551 májusában, az egri gyülekeztetésnél utalt.

Nincs lehetőségünk részletezni, hogy a fizetatlenség és egyéb tényezők hogyan demoralizálták ezt a sereget. A parancsokat korábban is megtagadó német gyalogság, különösen Brandeis legénysége, 1552 végére szinte teljesen kezelhetetlenné vált.

38 ÖStA FHKA AHK Gedenkbücher – Österreichische Reihe, Band 68. 23v.; Ferdinánd Castaldónak, Bécs, 1552. február 14. BARABÁS 1891: 642–643.; Castaldo Ferdinándnak, Nagyszeben, április 10., miszerint úgy értesült, hogy 5000 gyalogos Bécsben állomásozik. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 50.; Ferdinánd Castaldónak, Bécs, május 8., miszerint Helfenstein a „csapatával” úton van Erdélybe. BARABÁS 1892: 147.

39 SARUSI KISS 2009: 67, 71.; Castaldo Ferdinándnak, szászsebesi tábor, 1552. október 8. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 67. Konv. B. fol. 45.; BARABÁS 1892: a 484. oldalon tollhiba miatt 1400 fő szerepel. Castaldo a szeptember 26-i levelében említ 1400 főt Schönaich alatt. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 67. Konv. A. fol. 55–56.

40 SARUSI KISS 2009: 511.; ÖStA KA AFA Kt. 5. 1550/12/2; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 142–145.; Castaldo Ferdinándnak, Gyulafehérvár, 1552. december 2. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 68. Konv. B. fol. 11.

41 BARABÁS 1892: 151.

42 Vessd össze: a Ferdinándnak Gyulafehérvárról, 1552. november 26-án írt levél utóírata: BARABÁS 1892: 651.

A lakossággal meglévő konfliktust a rekvirálásokon túl vallási ellentét is mélyítette, ami Gyulafehérváron a káptalan, Nagyenyeden a védőszentek szobrainak rombolásában mutatkozott meg.⁴³ Castaldo serege olyan részleges sikereket ugyan fel tudott mutatni, mint a dévai szorosnál betörő egy-kétezer fős török csapatok portyáinak elhárítása, vagy a moldvai vajda megállítása, de a körülmények ennél többet nem tettek lehetővé.⁴⁴ Működésének mérlegelésekor két további szempontot érdemes figyelembe vennünk. Egyrészt a királytól kapott instrukció szerint elsődleges feladata Erdély megvédése és megtartása volt, és a későbbiekben maga a király is óva intette őt a kockázatos vállalkozásoktól.⁴⁵ Másrészt, a Kara Ahmed vezette főereg sem a nyár, sem az ősz folyamán nem tört be Erdélybe, és ez bizonyára annak volt köszönhető, hogy Castaldo serege egyáltalán jelen volt a tartományban.

Segédc csapatok saját országuk védelmében?

1552-ben Erdély és a keleti országrész védelmét hivatalosan többen látták el, akik a Magyar Királyság valamely magas tisztségét viselték. Losonczy Istvánnak az alsó részek főkapitányaként és temesi ispánként vállalt szerepe jól ismert. Az elsők között kell említenünk az áprilistól hivatalban lévő erdélyi vajdát, ecsedi Báthory Andrást, de őt köszvényes betegsége mellett az is hátráltatta, hogy csapatai megbízhatósága terén már az induláskor kétségek vetődtek fel, illetve hogy az erdélyiek előtt nem volt tekintélye. Varkocs Tamás váradi főkapitány a források szerint jelentős létszámú erők felett rendelkezett, de ezek alatt általában a Bihar vármegyei gyalogok értendők.⁴⁶ Kiemelt szerep hárult a már említett gyarmati Balassa Menyhárt „dunáninnyi” országos főkapitányra, akinek tisztségéből kiindulva Felső-Magyarország, illetve a teljes Felföld védelmének vezetése lett volna a feladata. Ő azonban eleinte ellentmondásos parancsokat kapott – Miksa Egerbe, Castaldo Temesvár megsegítésére rendelte – és hiába hívta össze háromszor-négyszer a vármegyei

43 BARABÁS 1892: 274, 652.

44 Castaldo Miksának, Holdvilág, 1552. július 20., Ferdinándnak, szászsebesi tábor, szeptember 25. és Gyulafehérvár, december 13. BARABÁS 1892: 273, 481–482, 656.

45 Az 1551. április 27-én kelt instrukció szerint ha a törökök Szolnok, vagy más (nem nevesített) határmenti erősségek ellen támadnának, akkor Aldana, Teufel és mások tanácsát kikérve Castaldo feladata a támadás visszaverése, de az ellenség üldözésébe csak akkor foghat, ha bizonyítottan a törökök a békeszegők és ha nem jár komolyabb veszteséggel. Mint az köztudott, Szolnok felmentésére 1552. nyár végén nem került sor, ami mögött a haderővel kapcsolatban már említett problémák, az addigra már megváltozott hadihelyzet, valamint Erdély védelmének szem előtt tartása húzódozott meg. Az instrukció: UTJEŠINOVIĆ OSTROŽINSKI 1881: 24–32. (Urkundenbuch részeként)

46 BARABÁS 1892: 275.

hadakat, azok minden alkalommal szétszéledtek.⁴⁷ A mozgósítás valójában olyanira kudarcos volt, hogy sem Ferdinánd király parancsára, sem Balassa felhívására nem gyülekeztek a csapatok.⁴⁸ Balassa Eger ostromának heteiben az akkor már egy éve fizetetlen 200 fős lovasságával Tokaj mellett, Rakamazon táborozott, miközben az a hír járta, hogy Dobó Ferenc (Dobó István testvére) és Perényi Gábor a szüreti bortizeden összevesztek, és egyenként 1000 fős csapatokkal egymás ellen fegyverkeznek.⁴⁹ Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a korábbi szakirodalom „Balassa hadáról” és „Balassával táborba szállt megyei felkelő seregről” írt, azonban a forrásokban ennek a hadnak nem találjuk nyomát.⁵⁰ A sikertelen mozgósítás hátterében a klasszikusnak számító érveken kívül – mint a király távolléte – egyéb okok is állnak. Meglehetősen leegyszerűsítő és univerzális magyarázat, hogy a Temesvár és Lippa elvesztése miatti bénító félelem vagy az oszmán orientáció miatt nem volt sikeres a mozgósítás, jóllehet az erdélyi és partiumi rendek között ekkor már komoly befolyással bírtak a János Zsigmond visszahozatalát szorgalmazó erők. A regionális érdekek előtérbe kerülése mellett ne feledjük, hogy az ország több évtizedes belháborút és pusztító oszmán hadjáratokat élt át, a nyomasztóan nagy létszámú oszmán haderő nevéhez pedig jelentős győzelmek kötődtek. Mindemellett úgy tűnik, hogy ez a honvédelmi struktúra már ekkor elavultnak bizonyult – tegyük hozzá, nem csak a Magyar Királyságban –, és éppen az ilyen helyzetekben jelentkezett a legnagyobb igény a professzionális haderőre.

A bizonytalan létszámú gyalogos és hajdúcsapatokon (például Tóth Mihály vagy Mikola László hajdúin) kívül azokat a kapitányokat és földesurakat találjuk táborba szállva, akiknek a király általánosan 100-200 lóra adott fizetést és akiket Castaldo kritikus helyzetben különböző pontokra rendelt.⁵¹ Ilyen volt az 1552 elején Gyula várának biztosítása végett a Partiumba vezényelt Horvátinovics Bertalan vagy Bakics Péter. Utóbbi ugyan májusban elhunyt, de nagyjából 300 fős

47 Castaldo Ferdinándnak, Szászsebes, 1552. augusztus 26. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 66. Konv. B. fol. 113–115.; Ugyanígy járt ecsedi Báthory András 1551 októberében Lippánál. BARABÁS 1891: 434–434.

48 GÖMÖRY 1890: 630.

49 VIROVECZ 2023: 135–136, 323–325.

50 GYÁRFÁS 1879: 74.; SZÁNTÓ 1985: 237.

51 1551 szeptemberében Pallavicini alatt több kapitány csapata is Egerben volt (Bakics Péter, Bebek Ferenc, Dersffy István, a Bánffy testvérek, Balassa János, Nyáry Lőrinc, Serédy György, Balassa M., Dudics Sbardellati Ágoston, Thurzó Ferenc), de 1552 nyarán közülük csak három (Bakics, Dersffy, Balassa M.) fordult meg Erdélyben. Pallavicini Ferdinándnak, Eger, 1551. szeptember 24. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 60. Konv. A. fol. 38–40. Vesd össze: ÓVÁRY 1894: 135.

lovassága a parancsnok elvesztése után is aktív maradt.⁵² A legsúlyosabb krízis idején – mint Temesvár és Lippa elvesztése – rendszerint előkerült enyingi Török János 200, a már említett Balassa 200, somlyai Báthory András 150, Dombay Mihály, Kapitány György, Kendy Ferenc, Ödömfy László 100, illetve a székelyek 300 lovasa, a Cserepovics Miklós vezette rácok, a moldvai és havasalföldi vajda száműzött fiai és más nemes ifjak mintegy 100 fővel, de figyelemre méltó Castaldo azon megjegyzése is, hogy az alsó részeken még 1500 fő mozgósítható.⁵³ A korábban említett 1552. évi jegyzék és az április 30-i zsoldhátralék szerint Erdélyben, a temesi végeken és Temesvárbán 2730, illetve 2682 magyar könnyűlovas állt szolgálatban.⁵⁴ Az elméleti és valós létszámok útvesztője mellett szereplésük feltárásakor is problémákba ütközünk. Még a Castaldo–Aldana-konfliktus ismeretében is szemléletes példa a Lippa feladását megelőző egy hét, amikor Castaldo az említett kapitányok közül többeket a várhoz küldött, de az Aldana-féle napló szerint egyedül a Váradnak tartó Balassa járt arra.⁵⁵

Ellenségből szövetséges

Így tehát sem a király, sem Miksa, sem Pallavicini, sem Castaldo, sem pedig Balassa nem tudott Eger ostroma során érdemben fellépni az oszmán hadak ellen. Volt viszont egy fejedelem, aki végül több ezer fős seregével 1552-ben részt vett a magyarországi harcokban. Ő nem volt más, mint a pár hónapja még Károly és Ferdinánd ellen küzdő Szász Móríc választófejedelem (1521–1553). A szász választó számára nem volt ismeretlen a magyar hadszíntér, ugyanis tíz évvel korábban, 1542-ben seregével együtt ő is részt vett Buda sikertelen ostromában.⁵⁶

Mint láthattuk, Ferdinándnak mindenképpen katonákat kellett szereznie. Ekkor kapott kulcsszerepet Móríc, aki felajánlotta, hogy saját sereggel indul a török ellen. A linzi majd a passauai tárgyalások során realizálódtak a tervek, s augusztus közepén a herceg serege elindult Magyarország felé, a király a magyarországi királyi hadak fővezérévé nevezte ki, s szeptember 16-án érkezett meg Pozsonyba, majd

52 A lovashad ügyében Ferdinánd és Miksa több levelet is váltottak. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 13–19. Továbbá Castaldo Ferdinándnak, Kolozsvár, 1552. január 29., február 2., február 5. és Ferdinánd Castaldónak, Bécs, február 14. BARABÁS 1891: 639–643.

53 Castaldo levelei Miksának, Kolozsmonostor, 1552. június 29. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 64. Konv. B. fol. 174–175., Kolozsmonostor, július 8., Küküllő(vár?), július 19., Segesvár, július 25–26. BARABÁS 1892: 268–269, 272, 274–275.

54 ÖStA KA AFA Kt. 5. 1550/12/2.; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 63. Konv. B. fol. 142145.

55 SZAKÁLY – SCHOLZ 1986: 232–237.

56 BÖTTCHER 2019: 41–62.

október elején csapatai élén Győrbe vonult. A 11-15 000 főre becsült serege többségét szász katonák tették ki, akikhez 400 münsterbergi lovas, valamint a korábban Sforza Pallavicini alatt szolgáló egységek maradványai és egyéb magyar csapatok is csatlakoztak. A magyar egységek felett Nádasdy Tamás dunántúli országos főkapitány és országbíró diszponált, viszont a főúr – az udvar nem kis rosszallására – csak jókora késéssel szállt táborba.⁵⁷

A király úgy vélte, hogy Móric hadaiban van minden reménye Magyarország ügyeinek megsegítésére, ugyanakkor ő is belátta, hogy a szász hadinép létszáma nem elégséges egy komolyabb, támadó hadmozdulathoz. Ezért engedélyezte, hogy a herceg felvegye a harcot az oszmánokkal, viszont megtiltotta, hogy túl nagy kockázatot vállaljon. Fő feladatának azt jelölte ki, hogy akadályozza meg az oszmánok előretörését, míg a király megfelelően fel nem tud fegyverkezni.

A Bécs védelme szempontjából kulcsfontosságú Győrben (amit a király mellé rendelt nuncius Ausztria kapujának nevezett) erősítési munkálatokba kezdtek. A földsáncokon a katonaság mellett győriek és soproniak, öt vármegye jobbágysai, de még cseh munkások is dolgoztak. Ennek fő oka az volt, hogy nem tudták, tovább megy-e az Egert ostromló oszmán sereg, valamint várható-e bármilyen támadás a Dunántúlon. Pletykák ugyanis szóltak még 1552 őszén is egy Bécs elleni támadás tervéről.⁵⁸

Eger felmentésének kísérlete és az esztergomi portya

Az elcsigázott csapataival Erdélyben tartózkodó Castaldo szeptember és október folyamán arról írt Ferdinándnak, hogy Móricot mielőbb Eger felmentésére kell küldeni, utóbbi pedig utasította Móricot, hogy gondolkodjon Eger felmentéséről.⁵⁹ Móric egyébként csodálattal írt az egri katonák helytállásáról és a sikeres várvédelemről, ugyanakkor október 15-én és 18-án arról panaszkodott leveleiben, hogy Ferdinándtól nem kapta meg az engedélyt a támadáshoz, így pedig a határ védelmén kívül nem lehet mást tenni, s majd megerősödve, tavasszal lesz esély a támadásra.⁶⁰ Tehát Ferdinánd valószínűleg a vesztes palásti csata friss emléke miatt nem merte közvetlenül Eger alá küldeni egyetlen, még használható seregét.

57 Június 15-én Miksa arról tájékoztatja Ferdinándot, hogy „Nádasdyban és a magyarokban nem lehet megbízni.” Nádasdy ignorálja parancsait és semmilyen hajlandóságot nem mutat az együttműködésre. ÖStA KA AFA Kt. 7. 1552/6/35.; Továbbá: KANÁSZ 2023: 73–77.

58 HERRMANN – WARTENBERG – WINTER 2006: xxv.

59 BARABÁS 1892: 480–482, 484, 486, 489.; VBA, G 275 Inf. 11r.

60 HERRMANN – WARTENBERG – WINTER 2006: 516–517.; LANGENN 1841: 552.

Mindez azonban nem jelentett teljes passzivitást. Ferdinánd október 22-én világosan megírta Castaldónak, hogy a szász választó serege nem elégséges az oszmánokkal való összecsapáshoz, ezért jobb, ha folytonos portyázásokkal fárasztja az ellenséget, amint tette ezt Veszprém és Székesfehérvár felé is. A király szerint ezzel a taktikával Móric elbizonytalaníthatja és kimozdíthatja Eger alól a törököket. Úgy látszik, Móric ennek eleget is tett, és október második felében Esztergom alatt aratta komoly ütközeteket nélkülöző hadjárata egyetlen jelentősebb győzelmét. Ennek során csapatai – nagyjából 1000 huszár – a dunai flotta támogatásával egészen az oszmán kézen lévő Esztergomig nyomultak előre, s az ottani oszmán helyőrség marhacsordáit is megpróbálták elrabolni. Ezt látva a törökök ellentámadást indítottak, de a keresztény csapatok nagy győzelmet arattak: sok ellenséges katona a Dunába fulladt, közel kétszáz törököt megöltek és százat elfogtak, a levágott török fejeket a győri táborba vitték.⁶¹ E győzelem az országot ért felfoghatatlan veszteségek mellett ugyan eltörpült, azonban lélektani fogódzót jelentett, mert a sok elvesztett csata és vár után végre keresztény győzelem született.⁶² A hír bejárta egész Magyarországot, sőt, külföldre is eljutott, s csak Eger hősie megvédése homályosíthatta el, tegyük hozzá, a későbbi szakirodalom számára is.

Móric hadjáratának mérlege

Mindeközben az Eger alatti táborban az a hír terjedt, hogy Móric 40 000 fős sereggel érkezett, s ha valamelyik várat ostrom alá venné, az oszmán sereg felhagyna Eger ostromával.⁶³ Az ősz folyamán a herceg azonban egyre aggasztóbb híreket kapott országából, és a táborában időközben kitört járvány végleg indulásra ösztözkelte. Miután Eger védelme sikerrel végződött, a szász herceg is úgy gondolta, hogy elhárultak indulása elől az akadályok, így október végén táborni bontott és végleg elhagyta Magyarországot.⁶⁴ Bár nem tudjuk, tervezte-e visszatérését, a következő év nyarán halálos sebet kapott, amivel esetleges tervei is sírba szálltak.

Mindezeket áttekintve feltehetjük a kérdést: volt-e tehát értelme Szász Móric herceg győri táborozásának? Választ közvetlen katonai, valamint távlatos diplomáciai szemszögből adhatunk. Az egyik útközben megfogalmazott cél elérésére, Eger közvetlen felmentésére nem került sor. Ugyanakkor az ország területén állomásozó

61 KANÁSZ 2023: 80–81.

62 Böttcher szerint állítólag Móric katonái Budáig is eljutottak, ő maga pedig álruhában, kereskedőnek öltözve ment kikémlelni a török erőket. BÖTTCHER 2019: 65.

63 SZÁNTÓ 1985: 235.

64 DRUFFEL 1880: 793–794, 796, 805, 1158.; KÖRÖSI 2009: 353.

intakt hadsereg ténye önmagában is hatással volt az oszmán hadvezetés döntéseire és manővereire, ami az esztergomi portya során egyértelműen bebizonyosodott. A másik stratégiai cél: Győr és a későbbi császárváros védelme volt, ez pedig minden kétséget kizáróan sikerült. A királyi udvar székhelye és „elővára” fontossága azért lényeges, mert elvesztésével alapjaiban omlott volna össze a végvidék, s nemcsak Bécs környéke, hanem a Magyar Királyság túlnyomó része is oszmán kézbe került volna. Ezt az 1566-os események kapcsán is szem előtt kell tartani.

Összegzés, avagy a magára hagyott ország mítosza

Az előbbiek figyelembevételével revideálásra szorul az utókor ítélete mind a dinasztia tagjaival, mind a kortársakkal kapcsolatban. A király nyomós okból nem tartózkodott Bécsben, de Miksa trónörökös személyében kompetens helyettest hagyott a városban, akinek legfőbb feladata a törökellenes védekezés koordinálása és az információk megfelelő helyre való továbbítása volt. Ferdinánd útjának köszönhetően sikerült véget vetni a német fejedelmek lázadásának, így ősszel Móríc csapatainak képében egy jelentős birodalmi had érkezett az országba, amely mezei ütközetben győzelmet aratott az oszmánok felett.

Szász Móríc hadjárata komoly üzenetet hordozott a Birodalom, valamint az oszmánok számára. Azzal, hogy Ferdinánd nem kevés diplomáciai talentumot mutatva maga mellé tudta állítani a pár hónappal korábban még bátyja, V. Károly császár ellen háborút viselő szász választófejedelmet, látványosan demonstrálta, hogy a Birodalom kitart a Habsburgok mellett, s a felekezeti ellentéteket háttérbe szorítva kész fegyverrel is szembeszállni az oszmán agresszióval.

Ha az Erdélybe vezényelt haderő elméleti és valós számai között olyan eltérések mutatkoztak, mint amilyenekről Castaldo tudósított, akkor a parancsnokról korábban kialakult képet árnyalniunk kell, miszerint az érdemi cselekvést elmulasztotta, a felelősséget pedig a csapattisztekre hárította. Bár a sereg egyes alakulatai arattak kisebb győzelmeket, de méretéből és állapotából adódóan az oszmán főerőkkel kevés eséllyel tudta volna felvenni a küzdelmet. Ennek fényében a magyar kapitányok lovas alakulatainak gyakori mozgatása – még ha volt is példa egymásnak ellentmondó parancsokra – a gyors reakciókészség és a reziliens stratégia megnyilvánulásának tekintendő. A nemesi felkelés és a vármegyei hadak mozgósításának sikertelensége mögött több tényező is meghúzódott, de kérdéses, hogy vajon mekkora tényleges harcértéket képviselt volna az oszmánokkal szemben.

Ferdinánd király tehát nem hagyta magára az országot 1552-ben, hanem lehetőségeihez mérten katonai és diplomáciai eszközökkel is igyekezett mindent

megtenni. Az európai helyzet következtében kényszerpályán mozgott, amely nem tette lehetővé az ennél hatékonyabb védelmet. Mindez komoly veszteségeket okozott 1552-ben, ugyanakkor a kitartó szervezőmunka és akarat vezetett években belül annak a végvidéknek a kiépítéséhez, amely hosszú távon is képes volt az oszmán terjeszkedésnek gátat szabni, s zálogul szolgált a Magyar Királyság későbbi felszabadításához.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Bosnyák család levéltára (P 419)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (FHKA AHK)

Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA)

Ungarische Akten Allgemeine Akten (UA AA)

Kriegsarchiv (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Veneranda Biblioteca Ambrosiana (VBA)

Hivatkozott irodalom

BARABÁS Samu (1891): Erdély történetére vonatkozó regesták, 1551–1553-ig. *Történelmi Tár*, 3/14(3). 431–454.; 3/14(4). 639–659.

BARABÁS Samu (1892): Erdély történetére vonatkozó regesták, 1551–1553. *Történelmi Tár*, 3/15(1). 143–158.; 3/15(2). 267–291.; 3/15(3). 474–492.; 3/15(4). 651–683.

BÖTTCHER, Hans-Joachim (2019): *Die Türkenkriege im Spiegel sächsischer Biographien*. (Studien zur Geschichte Ungarns 20.) Herne.

CZÍMER Károly (1893): Temesvár megvétele. 1551–1552. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1). 15–71, 196–299, 308–376.

DOMONKOS György (2020): A palásti csata. Valóban egyedül Erasmus Teufel főparancsnok felelős a vereségért? *Ars militaria*. https://arsmilitaria.blog.hu/2020/03/30/a_palasti_csata_avagy_valoban_egyedul_erasmus_teufel_fo-parancsnok_felelos_a_csatavesztesert (*Letöltés ideje: 2024. október 10.*)

- DRUFFEL, von August (1880): *Briefe und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts: mit besonderer Rücksicht auf Bayerns Fürstenhaus. Beiträge zur Reichsgeschichte. II. 1552.* München.
- FRAKNÓI Vilmos (szerk.) (1876): *Magyar Országgyűlési emlékek. Magyar Királyság (1526–1606), Erdély (1540–1699). III. köt. 1546–1556.* MTA, Budapest. [Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae 3.]
- GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil (1987): *A Habsburgok. Egy európai jelenség.* Gondolat, Budapest.
- GONZÁLEZ CUERVA, Rubén (2022): *Maria of Austria, Holy Roman Empress. Dynastic Networker.* Routledge, London – New York.
- GÖMÖRY Gusztáv (1890): Eger ostroma 1552-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. (1). 613–635.
- GUITMAN Barnabás – KORPÁS Zoltán – TÓTH Ferenc – B. SZABÓ János (2019): A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547–1556. *Világtörténet*, 9/41. (2). 253–293.
- GYÁRFÁS István (1879): *Dobó István Egerben.* MTA, Budapest. [Értekezések a történeti tudományok köréből, VIII/5.]
- HATVANI Mihály (szerk.) (1858): *Magyar Történelmi Okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból, 1538–1553. II. köt. Pest.* [Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 2.]
- HERRMANN, Johannes – WARTENBERG, Günther – WINTER, Christian (bearb. von, 2006): *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen, Bd. 6: 2. Mai 1552 – 11. Juli 1553 mit ergänzenden Dokumenten zum Tod des Kurfürsten.* Berlin.
- HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula (1935): *Magyar Történet III.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- KANÁSZ Viktor (2023): Szász Móric 1552. évi magyarországi hadjárata és győri táborozása. In: NEMES Gábor (szerk.) *Arrabona* 61. Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr. 61–90.
- KANÁSZ Viktor (2024): Eger és a szentszéki diplomácia. Girolamo Martinengo jelentései Eger 1552. évi ostromáról. In: H. SZILASI Ágota (szerk.): *Itália öröksége Egerben.* Eger. 59–68.
- KÁROLYI Árpád (1881): *Fráter György levelezése, 1535–1551.* Budapest.
- KORPÁS Zoltán (2009): I. Ferdinánd levelezése V. Károly melletti követével, Juan Alonso de Gámizzal. (1542–1556). *Fons*, 16. (2). 249–306.; 16. (3). 309–372.
- KORPÁS Zoltán (2024): A Keleti Flandria. A spanyol öreg terciók a magyar hadszíntéren. In: FODOR Pál – KENYERES István – TOMA Katalin (szerk.) *Századok.*

- Mohács-tanulmányok. I.* Magyar Történelmi Társulat – HUN-REN BTK Történeti Intézet, Budapest. 161–204.
- KORPÁS Zoltán – B. SZABÓ János (2017): „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen.” Az 1551-es országgyűlési kísérlet katonai háttéréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. In: BUJDOSNÉ PAP Györgyi – FEJÉR Ingrid – H. SZILASI Ágota (szerk.): *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában. 1552–1568.* Dobó István Vármúzeum, Eger. 89–116. [Studia Agriensia 35.]
- KORPÁS, Zoltán – B. SZABÓ, János (2020): “If They Came as a Legation, They Are Many, If They Are Soldiers, They Are Few” – The Military Background of the 1551 Attempt to Unite Hungary (transl. by Sean Lambert). In: MÁTÉ, Ágnes – OBORNI, Teréz (eds.): *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559).* HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 147–162.
- KROPF Lajos (1896): Castaldo Erdélyben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. (1). 53–72, 161–186, 299–325, 465–483.
- LACZLAVIK György (2021): Adalékok a Habsburg főhercegek magyarországi tevékenységéhez a 16. század második felében. In: FOGARASSY Zoltán (szerk.): *„Az ifjak tanítása oly nagy jó” – Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére.* Debrecen. 271–280.
- LANGENN, Fiedrich Albert von (1841): *Moritz, Herzog und Churfürst zu Sachsen.* Leipzig.
- OBORNI Teréz (2017): *Az ördögös barát: Fráter György, 1482–1551.* Kronosz, Budapest.
- ÓVÁRY Lipót (1894): *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai. 2. füzet. A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SARUSI KISS Béla (2008): A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái. I. közl. *Fons*, 15. (4). 467–521.
- SARUSI KISS Béla (2009): A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái. II. közl. *Fons*, 16. (1). 65–144.
- SUTTER FICHTNER, Paula (2001): *Emperor Maximilian II.* Yale University Press, New Haven.
- SZAKÁLY Ferenc (közr.) – SCHOLZ László (ford.) (1986): *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata 1548–1552.* Európa, Budapest.
- SZÁNTÓ Imre (1985): *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UJJ Zoltán (2023): A diplomácia iskolája. Miksa főherceg V. Károly német-római császár udvarában (1544–1548). *Külügyi Műhely*, 5. (1–2). 343–363. <https://real.>

mtak.hu/171176/7/2023_1-2_szam_16_cikk.pdf (Letöltés ideje: 2024. október 10.)

UTJEŠINOVIĆ OSTROŽINSKI, Ognjeslav (1881): *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović genannt Martinusius*. Wilhelm Braumüller, Wien.

VIROVEČZ Nándor (2023): *Híres-hírhedt Balassa Menyhárt*. Eötvös Kiadó, Budapest.

Az európai lantjáték virágkora – Lantok Delhaes István (1843–1901) gyűjteményéből

RADNÓTI KLÁRA

Dr. Radnóti Klára PhD – történész, főmuzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum).

E-mail: radnoti.klara@hnm.hu

Absztrakt

A lant a 15. század második felétől kezdve két századon át az európai műzene egyik legnépszerűbb, legjelentősebb hangszere. Ez vonatkozik Magyarországra is, ahol az udvari zenekultúra Mohács után sem veszítette el kapcsolatát a korabeli nemzetközi zenei élettel. A híres lantosok a legünnepeltebb művészek, közülük is kiemelkedik Bakfark Bálint. Hangszerek nem maradtak ránk a korból, a forrásokból nem derül ki, konkrétan milyen hangszerről van szó, a lant gyűjtőfogalom.

A lantok külföldről kerültek hozzánk. A lantkészítés bölcsője Füssen környéke, az allgäui hangszerkészítők egész Európára kiterjedő hálózatot alkottak, ők uralták a lantkészítő ipart. Ezt jól példázzák a Delhaes-gyűjtemény lantjai.

KULCSSZAVAK: *udvari zenekultúra, lantkészítés, Füssen, Vendelio Venere, Matteo Sellas*

The golden age of European lute playing – Lutes from the collection of István Delhaes (1843–1901)

*Dr. Klára Radnóti PhD – Historian, Senior Curator
(Hungarian National Museum – Budapest).
E-mail: radnoti.klara@hnm.hu*

Abstract

The lute has been one of the most popular and significant instruments of European art music for two centuries, starting from the second half of the 15th century. This also applies to Hungary, where the court music culture after Mohács did not lose its connection with the international musical life of the time. Famous lutenists are the most celebrated artists, Valentin Bakfark being one of the most prominent. In Hungary no musical instruments have survived from the era, and the sources do not reveal what specific instrument we are talking about, the lute is a collective term.

Lutes came to us from abroad. The cradle of lute making was around Füssen, and the instrument makers of Allgäu formed a network that spanned Europe and dominated the lute making industry. This is well exemplified by the lutes in the Delhaes collection.

KEYWORDS: *court music, lute making, Füssen, Vendelio Venere, Matteo Sellas*

Az európai kultúrában a „múzsai művészetnek”, a muzsikának a tudományok és művészetek között évezredekre visszamenően kitüntetett szerepe volt. Az ókori filozófusok, csakúgy, mint a középkori, majd humanista bölcselek meg voltak győződve a zene világegyetemet mozgató erejéről, összefüggést véltek felfedezni a csillagászat, a matematika és a zene törvényei között. Eszerint a harmónia több szinten nyilvánul meg a világban: zenei harmóniák alapján szerveződik az univerzum, a szférák zenéje tükröződik az emberi lélekben, ez a „musica humana”, ezeken túl létezik az ember alkotta zene, a hallható, hangszerek keltette „musica instrumentalis”. Ez a legtökéletesebb művészet, az „ars perfectissima”, a fülnek szánt, időbeli művészet, ami az embereknek boldogságot hoz – s egyben az istent is dicsőíti.

A görög mitológiában a zene isteni eredetű, a zeneszerszámok között az első lantot (vagy lírát, másképp kitharát) Hermész készítette és ajándékozta Apollónnak, akinek attribútumává vált. Apollón a művészetek legfőbb pártfogója, a múzák karának vezetője, hangszere minden más instrumentumnál magasabb rendű, a költészet, a kozmikus harmónia szimbóluma, az isteni tökéletesség kifejezője. A hangszerek világában tehát a lant mindig is előkelő helyen állt.

Lantok és megszólaltatóik

A lantféléknek az ókorig visszanyúló története rendkívül szerteágazó,¹ most csak arra a korszakra koncentrálok, amelyben Európában az egyik legnépszerűbb, legjelentősebb hangszer: ez a 15. század második felétől kezdődik, s vagy két évszázadon át tart. Magyarországon hangszerek ebből a korból nem maradtak fent, de a lantjátékról, lantokról azért adatokkal, ábrázolásokkal rendelkezünk. Az első hazai adatot a bártfai városi számadáskönyv őrzi: eszerint 1426-ban több mint 100 dénárt fizetett a városi tanács a lantosoknak.² Az első magyarországi ábrázolás a 15. század végéről származik, a csegöldi szárnyasoltár egyik tábláján egy angyal játszik lanton.³ Ezen az alkotó a tipikus reneszánsz lantot festette meg. Jól tanulmányozható a hangszer formája, a gerezdekből (bordákból/szelvényekből) összeállított korpusz (hangszertest), a díszes rozetta a hanglyuk felett, a hangszer nyakán a bundok (érintők), a nyakhoz képest tompaszögben álló kulcsszekrény és ezen a kulcsok.

Az ábrázolások szerint a lant nemes hangszernek számított, gyakorta angyalok kezében látjuk, illetve elegáns hölgyek, urak, udvari emberek játszanak rajta.⁴ Baldassare Castiglione gróf (1478–1529), aki Milánóban Ludovico Sforzát, Urbino-ban Guidubaldo Montefeltrót, majd Francesco Maria della Roverét szolgálta, később V. Károly madridi udvarában volt pápai nuncius, Raffaello, Pietro Bembo és többek közt Ippolito d'Este (esztergomi érsek, majd egri püspök) barátja, a reneszánsz egyik alapművének számító értekezésében (*Il Cortegiano*, 1528) leszögezte, hogy az udvari ember pengetős hangszeren kíséri énekét.⁵ V. Károly méltatása

1 Lásd erről: VAN DER MEER 1988.

2 KIRÁLY 1995: 31.

3 Keresztény Múzeum, Esztergom, leltári száma: 55.63. Zenélő angyal lanttal. Szárnyasoltár jobb oldali szekrényfelének táblaképe. Bányavárosi műhely (úgynevezett BE mester), 1494 (?).

4 EMBER 1984: 11–12, 15., 19. kép

5 CASTIGLIONE 2008: 100–101. A magyar fordításban „viola da gamba” szerepel, de az eredetiben Castiglione különbséget tesz a „viola” és a „viola da arco” (vonós viola között), Itáliában pedig ezidőtájt a „viola” alatt egy lant hangolását, gitár testű, pengetett hangszert értettek (spanyol

szerint „a világ egyik legkiválóbb úriembere”⁶ a korabeli udvari kultúrát, etikettet ismerteti művében. A „fesztelen könnyedség” (*sprezzatura*)⁷ megénekelőjeként kitér a zene és tánc szerepére is, mert az udvari embernek jó zenésznek is kell lennie, aki „ne csak hallás után és szabadon, kottát olvasva tudjon játszani, de különféle hangszerekhez is értsen”, mert „a zene nemcsak ékessége, hanem egyenesen szükséges kelléke az udvari embernek.”⁸

A fejedelmi, főúri udvarokban rendszeresen zenéltek Magyarországon is, hivatásos zenészeken túl dilettánsok, azaz amatőrök is, a híres lantosok ekkoriban a legünnepeltebb művészek, a korszak sztárjai.

Lanton kísérté énekét a Hunyadi Mátyás által nagyrabecsült Báthori Miklós (1435? – 1506) váci püspök (püspök 1474-től haláláig), a magyarországi reneszánsz és humanizmus jeles képviselője, aki Bolognában Galeotto Marzio tanítványa volt.⁹ A korszak leghíresebb lantosát, Pietro Bonót (1417–1497) a ferrarai hercegi pártól „kölcsonőzték” Budára. Aragóniai Beatrix kérését nem hagyhatta figyelmen kívül nővére, Eleonóra hercegné, akinek Ippolito fia a magyar uralkodópár támogatásával már 7 évesen elnyerte Magyarország legfőbb egyházi méltóságát. Így került a zeneszerető magyar királyi udvarba a Ferrarát csak vonakodva elhagyó művész 1487–88-ban – de az is lehet, hogy hosszabban működött Magyarországon.¹⁰

Jagelló Ulászló is zenekedvelő volt, megmaradtak feljegyzések udvarának zene- és énekkara javadalmazásáról, köztük pengetősökről is.¹¹ A Huszti Márton vezette királyi kapellában a magyarok mellett jólképzett külföldi muzsikuskok is szolgáltak, a kincstári számadáskönyvekből viszont azt is tudjuk, hogy kedveltek voltak az asztal mellett szórakoztató zenészek is, akik között „cigány hegedűsök”, kutyát táncoltató muzsikuskok és asszonyok is szerepelnek. Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyar királyi udvar a nyugat-európai zenei kultúra letéteményese volt. Udvarunk – csakúgy, mint Buda lakossága – nemzetközi jellegű volt, s vonatkozott ez a zenei életre is. Néhány adattal rendelkezünk a városi muzsikuskokról is. Eszerint a lantosok többsége (bár elvben szólót művelt saját kis parcelláján)

vihuela). A korai angol és spanyol fordítások is lantként értelmezték itt a violát – a szólóének kísérete pengetős hangszer, a vonósokat együttesben alkalmazták. Lásd erről: KIRÁLY 1995: 12.; KÓNYA 2014: 35.

6 CASTIGLIONE 2008: 317.

7 CASTIGLIONE 2008: 45–49.

8 CASTIGLIONE 2008: 77.

9 RAJECZKY 1988: 71.

10 BALOGH 1966: 688.; KIRÁLY 2003: 14–15.

11 FÓGEL 1913: 99–101.

kocsmai zenész volt, a csaplárossal egy házban lakott, s a fogadóba betérő vendégeket szórakoztatta asztali muzsikával.¹²

A fiatal II. Lajosról (1506–1526) közismert, hogy pengetős hangszeren játszott,¹³ felesége, Habsburg Mária saját zenészeket hozott magával, köztük lantost is,¹⁴ fennmaradt 1559-ből hangszereinek listája (ebben lant is volt természetesen).¹⁵ János Zsigmond (uralkodott: 1559–1571) és Báthory Zsigmond (uralkodott: 1584/88–1599) zenekedvelő erdélyi fejedelmek szintén zenéltek lanton,¹⁶ Báthory Zsigmond olasz lantost is alkalmazott udvarában, János Zsigmond lantosa pedig maga Valentin Bakfark volt.¹⁷

Bakfark Bálint (1526/1530–1576, 1565 után a Greff-Bakfark nevet használja) nemzetközileg ismert virtuóz és zeneszerző, igazi reneszánsz jelenség. Egy Erdélybe bevándorolt német lantos dinasztia tagjaként született Brassóban. Apja, Thomas és testvére, Michael is lantos, utóbbi Izabella, majd János Zsigmond udvarában, Michael fia (Johannes) szintén lantos. Valentin/Bálint valószínűleg gyermekként kerül Szapolyai János udvarába 1536-ban, ahol Matthias Marigliano, X. Leó pápa zenésze (aki 1538–1544 között Magyarországon élt) is tanította. 1549-ben hagyta el Izabella királynő udvarát és Zsigmond Ágost lengyel király szolgálatába állt: 16 évet töltött Lengyelországban.

„Ha a lant beszélni tudna,
Ezt mondaná nekünk hangosan:
Hadd játsszék mindenki más a dudán,
Engem hagyjatok meg Bakfarknak.”

Írta róla Jan Kochanowski, „a lengyel Horatius”.

Három évig II. Miksa (1527–1576) császár (és magyar király) lantosa volt, de eljutott a francia királyi majd nagy valószínűséggel a pápai udvarba is, voltaképp egész Európát bejárta. 1569-ben Padovában élt, majd János Zsigmond hívta magához, akinek halála után Báthory Istvánt (1533–1586) kellett volna szolgálnia, de ő ehelyett Padovában telepedett le, ahol családjával együtt a nagy pestisjárvány áldozata lett.

12 KUBINYI 1975: 389–393.

13 FÓGEL 1917: 23.

14 DOBSZAY 1984: 88–94.

15 FONTANA 2003: 153–155.

16 ZOLNAY 1977: 349–350.

17 KIRÁLY 1995: 108–114.

Bakfark művei (saját kompozíciói csak kis számban maradtak fönt, viszont intavolációi – vokális műből készült lantátíratok –, melyekben főként németalföldi komponisták műveit dolgozta fel) nagyon népszerűek voltak.¹⁸ Somlyai Báthory István (1553–1601, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király unokaöccse), aki Padovában tanult, jól beszélt olaszul, ismerte Bakfark Bálintot. A műkedvelő főúr zeneileg nagyon igényes volt: itáliai muzsikusokat fogadott fel, köztük lantost is, s időnként zenészeit a fejedelmi udvarba is kölcsönözte.¹⁹ Zenészek kölcsönzése bevett szokás volt később is. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről is tudjuk, hogy ünnepi alkalmakra több hangszerest alkalmazott a pompa fokozására, mint amennyit folyamatosan foglalkoztatott. Fennmaradtak levelei, amelyekben jó művészt kér kölcsön. A zenészerető, nagy pompával menyasszonyként Kassára érkező Brandenburi Katalin, a leendő fejedelemasszony kíséretében is voltak zenészek, hintájában helyet kapott „két igen fő lantos gyermek cifra öltözetekben, az egyik német, a másik francia.”²⁰ Az is dokumentált, hogy Bethlen óriási fizetést ígért VIII. Orbán pápa lantosának, Giuseppe Baglioninak, hogy jöjjön udvarába, igaz, az itáliai muzsikus végül nem vállalta az erdélyi szolgálatot.²¹

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a budai és gyulafehérvári udvar, az udvari zenekultúra Mohács után sem veszítette el kapcsolatát a korabeli nemzetközi zenei élettel és a társadalom minden rétegében találkozunk lantosokkal, a legfelsőbb köröktől a jobbágyokig. Utalnék itt a török hódoltság korának leghíresebb énekmondójára, Tinódi Sebestyénre (1505/1510–1556). Tinódi, az énekköltészet mestere, aki verses formában dolgozta fel korának történelmi eseményeit, alacsony sorból származik, nemességet I. Ferdinánd királytól kapott 1553-ban – nemesi címerében ott van mesterségének címere, a lant.

Bár relatíve elég sok információval rendelkezünk a zenei életről, a rendelkezésre álló források (gazdasági jellegű feljegyzések, levelek, követjelentések) nagy része csak mellékesen említi az éneket, zenét, az ezzel foglalkozó muzsikusokat. A felhangzó zenének csupán kis részéről vannak hitelt érdemlő forrásaink. Hangszerek sem maradtak ránk a korból, amit a kor hangszereiről tudunk, azt nagyrészt képi ábrázolások, illetve külföldi analógiák alapján állítjuk. A fennmaradt forrásokból gyakran nem derül ki, hogy konkrétan milyen hangszerről esik szó. Bár tudjuk, hogy például Batthyány Ádám milyen muzsikusokat foglalkoztatott udvarában, s hogy Hollmayr bécsi hangszerkészítőtől két „török lantot” is rendelt

18 KIRÁLY 2011: 65–74.

19 KIRÁLY 2003: 45–50.

20 KIRÁLY 1995: 90.

21 KIRÁLY 1995: 120–123.; GÁT – KIRÁLY 1998: 47–50.

(ezeknek még az ára is ismert), de hogy milyen is volt valójában a két zeneszerszám, az már nem rekonstruálható.²²

A hangszerekről kevés információval rendelkezünk. A hangszerelnevezések bizonytalanok, meglehetősen nagy a terminológiai szabadság. A régi szövegekben cithara/hegedű/koboz csak annyit jelent: húros hangszer. Nem tudjuk egyértelműen azonosítani milyen instrumentumról van szó precízen – a lant ebben a korban gyűjtőfogalom.

A 15–16. században a pengetős hangszerekre antik kifejezést használnak legtöbbször: cithara/lyra/chelys, ezek mind görög eredetűek. A név maradt, viszont a hangszerek az évszázadok során változtak. A „chelys” vagy „testudo” egész Európában lantot jelentett, a lyra is pengetős hangszer, ami lehetett lant – bár a „lira da braccio” vagy „lira da gamba” („karhegedű”, illetve „térdhegedű”) vonós instrumentum. Előfordul a lyra kifejezés tekerőlantra vonatkoztatva is, azaz a lyráról csak annyit jelenthetünk ki teljes bizonyossággal, hogy húros hangszert jelöl.

A lantra a cithara kifejezést használják a leggyakrabban a 15–16. században. Bakfark Bálint is citharán játszik a lengyel király udvarában – ez az úgynevezett reneszánsz, 6 kórusos²³ lant.

De a cithara jelenthet még cisztert, hárfát, vonós hangszert (például 16. századi szótárban hegedűt), valamint általában húros vagy halk hangszert.²⁴ A citharán – azaz húros hangszeren – a citharedo (citharedus) játszik.²⁵ Ugyanígy a hangszerkészítők kapcsán is sok a kérdőjel – a „liutaio” (lantkészítő) Itáliában szintén gyűjtőfogalom: a vonós és pengetős hangszereket is gyártó mestert nevezik így, de nem mindet²⁶ –, Magyarországon hangszerkészítésről nincs adat, a hangszereket és tartozékaikat főként Itáliából, Bécsből, de mindenesetre a határokon túlról szerzik be.

A Delhaes-gyűjtemény hangszerremekei

Ha a maga korában sztárnak számító Bakfark tárgyi örökségét, hangszereit keressük, sajnos abból nem maradt ránk semmi. Viszont ismert, ki kezelte hagyatékát:

22 KOLTAI 2013: 356–358.; KIRÁLY 2018: 81–87.

23 Húrkórus: húrcsoport – a lant esetében dupla húr, párosával egyforma magasra hangolva. A legmagasabb húr (a chanterelle, azaz éneklő) szimpla. A lantokat történelmük során változó számú húrral és érintővel készítették.

24 Halk hangszer: (fr. bas): pengetős, vonós, billentyűs és ajaksípos hangszerek. Ezzel szemben a hangos (fr. haut) hangszerek a duplanadás és fúvókás fúvóhangszerek, dobok – ezek a nyilvános, általában szabadtéri rendezvények hangszerei.

25 KIRÁLY 1987: 27–52.

26 ROSSI-ROGNONI 2007: 110.

egy híres lantkészítő család tagja, Vendelio Venere (1572–1611), akivel a művész egy utcában lakott. Minden bizonnyal elég jó kapcsolat lehetett köztük, ha ezt a feladatot ő kapta, és az is ezt bizonyítja, hogy ő gondoskodott Bakfark epitáfiumáról is a San Lorenzo templomban (sajnos ma már nincs meg).²⁷

Vendelio Venere²⁸ hangszereiből viszont jó néhány fennmaradt, több neves hangszerműzeum is őriz általa jegyzett lantokat.²⁹ Delhaes István műgyűjtőnek köszönhetően a Magyar Nemzeti Múzeumba is jutott belőlük.

Delhaes István (1843–1901) flamand hangzású neve ellenére Pesten született. Posztókereskedő édesapja Hollandiából vándorolt Magyarországra, s telepedett le Pesten, ahol magyar nőt vett feleségül. Apja halála után édesanyjával Bécsbe költözött, és ott tanult festeni a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Mint festőművész nem szerzett nevet magának, viszont a Liechtenstein hercegi képtár restaurátoraként ismert és elismert alakja volt a bécsi művészvilágnak. Kellemes, művelt, (öröksége révén) jómódú úriember volt, aki rajongott a régiségekért és óriási gyűjteményre tett szert. Ez teszi ma is ismertté nevét, hiszen végrendeletében az egész kollekciót a magyar nemzetre hagyta. Jelentős numizmatikai gyűjteményét (a Nemzeti Múzeumba került), grafikai és festménykollekcióját (a Szépművészeti Múzeum őrzi) többen méltatták,³⁰ régészeti leletei, fegyverei, és más gyűjteményei kisebb publicitást kaptak. Holott az 1902-ben a Nemzeti Múzeumba került félszáz hangszer nagyrészt igen kvalitásos darab, így Delhaesnek köszönhetően olyan hangszerremek gazdagítja a múzeumot, amelyek bármelyik ismert, nagy hangszerműzeumnak is díszére válnának.³¹ Ezek közt gyönyörű lantok is vannak, mint például Vendelio Venere 1609-ben készült embermagas (196 cm) baszszuslantja (chitarrone vagy arciliuto³²). A Padovában működő mester jól csengő neve eredetileg Wendelin Tieffenbrucker, s a velencei Magnus Tieffenbruckerrel (1557–1621?) ők a dél-németországi Füssenből származó lantkészítő család legjelentősebb tagjai. Az Allgäuből kivándorló Tieffenbrucker (másként Tiefenbrugger, Deuffenbrugger, Dieffopruchar stb.) család története jól mutatja a korszak lantkészítésének gyakorlatát.³³

27 GÁT – KIRÁLY 1998: 49–50.

28 LÜTGENDORFF 1922: 517.

29 Cité de la musique Párizsban, Accademia Filarmonica Bolognában, a lipcsei Grassi Museum, a nürnbergi Germanische Nationalmuseum, Bécsben a Kunsthistorische Museum.

30 GOHL 1906: 117–122.; PALLAG 2019: 117–126.

31 GÁBRY 1971: 241.; RADNÓTI 2002: 430–431.; RADNÓTI 2006: 16–21.

32 LAJTHA 1929: 136.

33 LAYER 1963: 10–11.

Füssen: a lantok városa

Füssen egy kisváros Allgäuban, Svábföldön (a mai Bajorországban), amely kiemelkedő jelentőségre tett szert a lantgyártásban. Köszönhető ez egyrészt fekvésének: a Via Claudia Augusta és a Lech folyó ősi kereskedelmi útvonalán fekszik, „kapu” dél felé, ami a gazdag északi városokat (Augsburg, Nürnberg, Frankfurt, Hamburg, Antwerpen) köti össze a déli kereskedelmi központokkal (Bolzano, Velence, Firenze, Róma). Másrészt ez a terület fontos nyersanyagforrásként is szolgált a lantkészítés kedvelt fája tekintetében. Ugyanis az Alpoknak ezen a vidékén honos tiszafa (*taxus baccata*) rugalmas, tömör, szívós, „szinte romolhatatlan” (és mindemellett nagyon ritka!), ennél fogva nagyszerűen használható asztalos- és esztergályosmunkákhoz, fegyverek (számszeríj és íj) alapanyaga, ezen túl szép fénye, vörösbarna színe kiválóan alkalmassá teszi a hangszerkészítésre is.³⁴ A lantkészítő szakmák halmozódása már a 14. század végén megfigyelhető Füssen környékén, ahol 1562-ben alakult meg a lantkészítők céhe – az első hangszerkészítő szövetség Európában.³⁵ (Hogy képet kapjunk, mennyire korai ez, megjegyezném, hogy Pest-Budán 1836-ban tömörülnek céhbe a hangszerészek!³⁶)

A ritka jó nyersanyagnak óriási jelentősége volt Füssen környékén, ezt jól mutatja az 1562. évi céhszabályzat. Ez rögzíti a lant szelvényeinek, a fakereskelemnek a szabályait is. Miután elég szűkösek voltak a készletek, csak céh tagjai kereskedhettek ezzel. Sok perről tudunk a túlzott felhasználás miatt – Itáliában fennmaradtak iratok, hogy valaki nem tud megfelelő méretű lantot készíteni, mert nem kap megfelelő fát a németektől. Egy másik perirat szerint a céhek megkerülésével is adnak el lanthoz való fát. Az iratokból kiderül, hogy a lantszelvényekhez szükséges fát már méretre vágva, bizonyos modellekhez válogatva szállították, azaz rendkívül korán nagyarányú munkamegosztásról beszélhetünk. Az egyes lantkészítők leltáraiból rekonstruálhatjuk, hogyan is működtek az egyes műhelyek. Ezek szerint a kész hangszerek mellett nagy tételben voltak felhalmozva alkatrészek, nyersanyagok, szerszámok, befejezetlen hangszerek. Hogy a mennyiségekről fogalmat alkossunk, példaként Moise és Magnus Tieffenbrucker 1581-ben összeírt velencei hagyatékát vegyük szemügyre. Ebben 335 kész lant és 8 gitár, 60 befejezetlen lant, 150 tiszafa korpusz volt, ezen túl felhasználásra váró anyagok: 12 500 tiszafa szelvény, 2000 lanttető, 300 stég, 600 nyak, lefűrészelt, méretre szabott szantálfa és ébenfa darabok stb. voltak egybegyűjtve. Amennyiben egy hangszerre

34 MARTIUS – FOCHT 2007: 87.

35 LAYER 1963: 7.; MARTIUS – FOCHT 2007: 85.

36 GÁBRY 1970: 193.

kb. 40 szelvényt számolunk átlagban (mint ez az 1580 és 1630 közötti időszakra jellemző építési mód volt), akkor a két mester műhelyében mintegy 380 lantra szükséges fa volt felhalmozva. A műhelyben találunk lantokat a gyártás minden elképzelhető stádiumában, lant-alkatrészeket, előregyártott intarziás faanyagokat, különféle hangszertokokat, rezonánslapokat rozettával, vagy anélkül, lantokat még lakkozatlanul, és mindezeket több méretben! Ez nem egyedi, kirívó példa volt, ilyen leltárakat Európában másutt, Itálián kívül is (például Lipcse, Krakó, Nürnberg) találunk.³⁷ Mindez viszont azt jelenti, hogy a mesterek tömeggyártásra rendezkedtek be, és nagyfokú specializálódás is végbement köztük: például biztosan elkülönültek a rozettavágók és a lantkészítők, azaz nem a korábban elképzelt módon egyénileg alkotó, egyedi hangszereket készítő mestereket kell látnunk a lantkészítőkben. Nem a megrendelők egyedi kívánságait akarták teljesíteni, ritkán is találkoztak a játékosslal.

Az egyes műhelyek egy jól szervezett rendszer részei voltak, olyan termelő központok, amelyek forgalmazták is a kész hangszereket, vagy alkatrészeit – például rendszeresen árultak vásárokon is. Római vámkönyvekben az 1480 körüli időszak feljegyzései szerint Németföldről ládánként szállították a lantkészítéshez alkalmas fát, sőt, már ekkor 48 kész lant behozatalát is feljegyzik. A lantok tartozékairól is értesülünk, és természetesen húrokról is. A kereskedők nevei: „Guilermo tedesco”, „Rugo tedesco”, „Johanni tedesco” – tehát a kereskedelem a németek kezében volt.³⁸ A kisvárosokban, falvakban nem lehetett nagy igény a hangszerekre, így a hangszerkészítők elsősorban exportra termeltek. A füsseni lantkészítők termékeit az észak-déli kereskedelmi útvonalakat kihasználó allgäui kereskedők juttatták célba. Ebben az észak-déli irányú kereskedelemben mellesleg jelentős részesedése volt a Fugger családnak is.

Az export azonban nemcsak a hangszerek kivitelét, eladását jelentette, hanem maguk a hangszerészek is oda vándoroltak, ahol szükség volt rájuk, ahol jó megélhetést reméltek. Svábföldön a német parasztháború (1524–1525), majd a harmincéves háború (1618–1648) váltott ki kivándorlási hullámokat.³⁹ Így a füsseni lantkészítők számos európai városban a helyi hangszerkészítés megalapítóivá váltak. Firenzében például az allgäui Bartolomeo és Melchiorre Eberspachert, valamint Filippo Zimbelmannt tartják a helyi lantkészítő iskola megalapozóinak.⁴⁰ A személyes kapcsolat a szülőföld és az itáliai lantkészítő központok (pél-

37 MARTIUS – FOCHT 2007: 94–96.

38 MARTIUS – FOCHT 2007: 97.

39 LAYER 1963: 12.

40 ROSSI-ROGNONI 2007: 107.

dául Velence, Padova, Bologna, Róma) között azonban mindvégig megmaradt, ezt életben tartotta a nyersanyagszállítás.

A legtöbb sváb lantkészítő átlagosan 13-14 éves korában érkezett Itáliába, néha még fiatalabb korban is (Pietro Railich tizenegy évesen, Giorgio és Matteo Sellas tizenkét évesen), és ott valamelyik közvetlen rokontól tanulta a mesterséget. A városokban nagy német közösségek voltak, akik őrizték hagyományait. Egy-egy városrészben tömörültek, templomaikban német nyelvű istentiszteleteket tartottak, Rómában volt „német” temető, a „Via dei leutari” és a „Vicolo del leuto” ma is létezik, érdekeiket saját jegyzőik és ügyvédjeik képviselték. A kívándorolt németek egymást közt házasodtak, s ennek révén, valamint üzleti szerződésekkel kapcsolódtak egymáshoz, így gyakorlatilag egész Európára kiterjedő hálózatot alkottak.

A 17. századi listák a hangszertípusoknak már sokkal szélesebb skáláját mutatják: a „liuti”, „tiorbe”, „liuti teorbat”, „arciliuti”, „chitare” („alla francese”, „alla spagnola” vagy „all’italiana”), s az idők folyamán a lantkészítők egyértelműen a gitár gyártása felé mozdultak el, ami nagyon divatosá vált.

A gyakran művészi kivitelű hangszerek gyártásában jelentős helyet foglal el a szintén füsseni eredetű Seelos család is. A Matthäus Seelos néven 1580-ban Füssenben született mester valószínűleg Magnus Tieffenbrucker (Magno Dieffopruchar) mellett tanult Velencében, majd Matteo Sellas néven vált híres hangszerésszé.⁴¹ (A család több tagja Tirolban, Innsbruckban működött.) Sok kiváló hangszere maradt fenn, a Nemzeti Múzeumban őrzött lantja a Delhaes-gyűjteménnyel került a Hangszergyűjteménybe. Jelzete a korpusz belsejében nyomtatott cédulán: „Matteo Sellas Alla Corona in Venetia 1641”. Az „alla corona” jelzést a mester márkanévként használta. Hátratört nyakán arabeszkcsontberakással díszített teorbált lantja szép példája a kor igényesen kivitelezett hangszereinek.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH Jolán (1966): *A művészet Mátyás király udvarában*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CASTIGLIONE, Baldassare (2008): *Az udvari ember* (ford. Vígh Éva). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- DOBSZAY László (1984): *Magyar zenetörténet*. Gondolat, Budapest.

41 LÜTGENDORFF 1922: 463.

- EMBER Ildikó (1984): *Zene a festészetben*. Corvina, Budapest.
- FONTANA, Eszter (2003): Musikinstrumente in höfischen Kunstkammern ungarischer Adliger im 15. bis 17. Jahrhundert. In: RUF, Wolfgang – HENTRICH, Bernhard – OTTENBERG, Hans-Günter – STEUDE, Wolfram (hrsg.): *Theatrum instrumentorum Dresdense: Bericht über die Tagungen zu Historischen Musikinstrumenten, Dresden, 1996, 1998 und 1999*. Verlag der Musikalienhandlung Wagner, Schneverdingen. 150–160. [Schriften zur Mitteldeutschen Musikgeschichte 11.]
- FÓGEL József (1913): *II. Ulászló udvartartása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- FÓGEL József (1917): *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest.
- GÁBRY György (1970): A pesti hangszerkészítő céh mesterkönyve. *Folia Archaeologica XXI*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. 193–200. [A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve]
- GÁBRY György (1971): A Magyar Nemzeti Múzeum Zenei Gyűjteményének kialakulása. *Folia Archaeologica XXII*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. 237–246. [A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve]
- GÁT Eszter – KIRÁLY Péter (1998): Magyar–olasz zenei kapcsolatok Monteverdi korából 1567–1643). *Folia Historica XIX*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 33–62. [A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve, 1994–1995]
- GOHL Ödön (1906): Delhaes István emlékezete. *Numizmatikai Közlöny*, 5. (4). 117–122.
- KIRÁLY Péter (1987): Adalékok XV–XVII. századi hangszerterminológiánk kérdéseihez. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1987*. MTA Zenetudományi Intézete, Budapest. 29–52.
- KIRÁLY Péter (1995): *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*. Balassi Kiadó, Budapest. [Humanizmus és reformáció]
- KIRÁLY Péter (2003): *Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY Péter (2011): Egy nemzetközi hírű virtuóz Magyarországról: Valentin Bakfark. In: KÁRPÁTI János (szerk.): *Képes magyar zenetörténet*. Rózsavölgyi és Társa Kiadó, Budapest. 65–74.
- KIRÁLY Péter (2018): Rezidenciális zeneélet a 17. századi Magyarországon. *Alba Regia Annales Musei Stephani Regis*, 46. 81–100. [Szent István Király Múzeum közleményei]

- KOLTAI András (2012): *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Győr. [Források, feldolgozások 14.]
- KÓNYA István (2014): *Lantkönyv. A lant vándorútja Európában*. B.K.L. Kiadó, Szombathely.
- KUBINYI András (1975): A budai királyi udvar zenei életéhez a XVI. század elején. *Magyar Zene*, 16. (1–4). 389–397.
- LAJTHA László (1929): Díszített hangszerek. *Magyar Művészet*, 5. (1). 132–141.
- LAYER, Adolf (1963): *Das Allgäu – die Wiege der Lauten- und Geigenbaukunst*. Feldaufing, 1963.
- LÜTGENDORFF, Willibald Leo Frh. (1922): *Die Geigen- und Lautenmacher vom Mittelalter bis zur Gegenwart II. Band*. Frankfurter Verlags-Anstalt a. g., Frankfurt am Main.
- MARTIUS, Klaus – FOCHT, Josef (2007): Füssen – das europäische Lautenkartell. In: SCHMUHL, Boje (hg.): *Musikalische Aufführungspraxis in nationalen Dialogen des 16. Jahrhunderts*. Bd. 2. In: *Musikinstrumentenbau-Zentren im 16. Jahrhundert*: 26. Kloster Michaelstein, Augsburg. 85–104.
- PALLAG Márta (2019): Delhaes István éremgyűjteménye. In: GYÖNGYÖSSY Márton (szerk.): *Numophylacium Novum. Az I. Fiatal Numizmaták Konferenciája (2018) tanulmányai*. Eötvös Kiadó, Budapest. 117–126.
- RADNÓTI Klára (2002): A Hangszergyűjtemény. In: PINTÉR János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 426–443.
- RADNÓTI Klára (2006): *Musica Instrumentalis*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- RAJECZKY Benjamin (1988): *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROSSI-ROGNONI, Gabriele (2007): The origins of the Tuscan school of “liutai” in the sixteenth and seventeenth centuries. In: *Musikalische Aufführungspraxis in nationalen Dialogen des 16. Jahrhunderts. Teil 2: Musikinstrumentenbau-Zentren im 16. Jahrhundert*. Kloster Michaelstein, Augsburg. 105–113.
- VAN DER MEER, John Henry (1988): *Hangszerek az ókortól napjainkig* (ford. Karaszson Dezső). Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- ZOLNAY László (1977): *A magyar muzsika régi századaiból*. Magvető, Budapest.

**OROSZORSZÁG ÉS
A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETÉBŐL
– *KÉT ÉVSZÁZAD REMÉNYEI
ÉS VALÓSÁGA***

III. Péter mint „rossz uralkodó” II. Katalin „részletes” trónralépési manifesztumában

SASHALMI ENDRE

Prof. Dr. Sashalmi Endre DSc – egyetemi tanár
(PTE BTK TI, Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék).
E-mail: sashalmi.endre@pte.hu

Absztrakt

1762-ben II. Katalin puccs-csal döntötte meg férje, III. Péter uralmát. A hatalomátvétel igazolásaként kiadott második, úgynevezett „részletes” manifesztuma a korabeli orosz politikai gondolkodásba ad fontos betekintést. Nevezetesen abba a kérdésbe, hogy milyen érvekkel próbálta a korabeli orosz és külföldi közvélemény számára megindokolni e lépés legitimitását.

KULCSSZAVAK: *delegitimáció, zsarnok, alkalmatlan uralkodó, haszontalan uralkodó, orosz sajátosságok*

Peter III as “bad ruler” in the “detailed” Accession Manifesto of Catherine II

*Prof. Dr. Endre Sashalmi DSc – Full Professor
(University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Medieval and Early Modern History).
E-mail: sashalmi.endre@pte.hu*

Abstract

In 1762 Catherine II deposed her husband, Peter III through a coup d'état. Her second, so-called “detailed” manifesto justifying this change of power gives an insight into Russian political thought of that time. Namely, it highlights the arguments used by her to legitimate this move for the public in Russia and abroad alike.

KEYWORDS: delegitimation, tyrant, unsuitable ruler, useless ruler, Russian specificities

Amikor Nagy Katalin 1762-ben puccs-csal letette trónjáról férjét, III. Pétert, rövid időn belül két trónra lépési manifesztumot is kiadott, melyekben igyekezett delegitimálni Pétert, egyben pedig legitimálni saját hatalomátvételét. A második, úgynevezett „részletes manifesztum” kiadásakor III. Péter már nem volt életben, mivel egy dulakodás folytán őrzői kioltották az életét. Mihail Kiszeljov szerint a „részletes manifesztum”, bár a 18. századi orosz politikai gondolkodás egyik legfontosabb dokumentuma, mégis kevés figyelmet kapott a történetírásban.¹ Annak ellenére, hogy angol fordításban is megjelent egy londoni hetilapban.

A szöveg szerzőségét illetően megoszlanak a történészi vélemények Katalin szerepe kapcsán. E tekintetben a legfontosabb az, amit Thomas Lucius Lowish úgy fogalmazott meg, hogy a manifesztum megfelelt Katalin elvárásainak, ellenkező esetben bizonyosan nem abban a formában jelent volna meg, ahogy ismerjük.² Ahhoz, hogy a címben szereplő kérdést az olvasó számára meg tudjuk válaszolni, elengedhetetlen a forrás ismerete, melynek teljes magyar fordítását az alábbiakban közlöm.³

1 КИСЕЛЁВ 2018: 48.

2 LOWISH 2021: 24. (77. lábjegyzet)

3 Обстоятельный Высочайший Манифестъ о возшествіи на Всероссійскій Престоль Императрицы Екатерины II (1762 г., Юля 6).

„ISTEN KEGYELMÉBŐL, MI, MÁSODIK KATALIN ÖSSZOROSZ CSÁSZÁRNŐ ÉS AUTOKRATA ETC, ETC, ETC. A MI összes hű alattvalónknak, Egyháziaknak, Katonaiaknak és Polgáriaknak ezennel kihirdetjük:

Az Összorosz Császári trónra való lépésünk nyilvánvaló bizonyítéka annak az igazságnak, hogy ahol az őszinte szívek a *jóra* törekednek, *ott az Isteni kéz* vezérel. Nem volt NEKÜNK soha sem szándékunk, sem pedig óhajunk, hogy oly módon legyünk uralkodók, ahogy azt Isten, az Ő kifürkészhetetlen rendelése folytán, az Ő Gondviselése által SZÁMUNKRA kijelölte, hogy az Orosz Haza Trónját elfoglaljuk.

Rögvest azoktól a napoktól fogva, hogy Istenben megboldogult Legfényesegebb és Legszeretettebb Nagynénénk, Uralkodónőnk, Császárnőnk, JELIZAVETA PETROVNA eltávozott közülünk, mindannyian, akik Hazájuk igaz honfiai, mostanság pedig [immár] a MI hű alattvalóink, szomorúak voltunk Anyánk elvesztése miatt, vigasztalást attól vártunk magunknak, hogy legalább az Iránta való hála jeleként, engedelmeskedünk az Ő unaokácsének, akit Ő az örökségre kijelölt. És habár ők mindannyian hamar észrevették benne szellemének csekély voltát egy ily hatalmas Birodalom kormányzására: mégis reménykedtek abban, hogy ezt ő maga is megvallja, de egyúttal a MI Anyai segítségünket is keresték a Birodalom kormányzásában. De az önkény (*szamovlasztyije*), amit nem zaboláznak meg a jó és emberszerető tulajdonságok egy Uralkodóban, aki a korlátlan hatalom birtokában van (*szamogyerzsavno*), olyan gonoszság, amely sok végzetes következmény közvetlen oka. Ennélfogva, hamarosan az után, hogy ez a hajdani Császár az Összorosz Trónra lépett, a MI Hazánk megremegett, egy olyan Uralkodót és Hatalombirtokost látván maga felett, aki az összes szenvedélye közül legelsőnek a szolgai engedelmességet tette, és oly módon uralkodott, hogy a rábízott állam jólétéről még csak gondolkodni sem kezdett el.

Habár Nagyherceg volt és az Orosz Trón Örököse, sok keserűséget okozott Legfényesegebb Nagynénjének és Monarchájának, és sok szomorúság és sértés (amely a MI egész Udvarunk számára ismertté lett) okozója volt az Ő számára: ugyanakkor leplezte ezeket a külvilág felé, lévén hogy még az Ő [t.i. Erzsébet] életében féken tartotta valamiféle félelem, és az Ő szeretetét, melyet a vér okán [Erzsébet] iránta táplált, végletes elnyomásnak és rabságnak tekintette. Mindezek folytán, és akkoriban nyilvánvalóan megtapasztalhatta minden hű alattvaló a kirívó hálátlanságot, részint az Ő Személyének lekezelése, részint a Haza iránti gyűlölete révén; végezetül pedig teljességgel előbbre valónak tekintette saját szenvedélyeinek kiélését, mint

Örökösként egy ilyen hatalmas Korona jó és megfelelő rendjét. Azt lehet mondani, hogy már akkor sem látszott benne a becsvágy legkisebb jele sem. Miben is mutatkozott meg ez? Alighogy megbizonyosodott Nénje és Jőtevője végórájának közeledtéről, máris eltemette emlékét a szívében, még azelőtt, hogy Ő kilehelte volna a lelkét, olyannyira, hogy Istenben megboldogult testére vagy egyáltalán rá sem nézett, vagy amikor ahhoz a kötelező ceremónia keretében odavezették, örömteli szemekkel nézett az Ő koporsójára, hálátlan szavakkal illetván ennek során az Ő testét; vajon nem az Ő vérehez fűződő rokonságunk és az Iránta való buzgalmunk, mint-hogy Ő rendkívüli szeretetet tanúsított irántunk, róttá ránk a feladatot: azt, hogy egy ilyen Nagy és Nagylelkű Monarcha testét megillető temetés ne szenvedjen késedelmet; mivel ő [Péter] úgy ábrándozott a Monarchikus hatalmáról, mintha az nem Isten által lenne rendelve, és nem alattvalói hasznára és boldogulására, hanem véletlenül hullott az ölébe, a saját maga kedvtelésére; és ezért hagyta, hogy az önkénye önhatalmú törekvéssel párosuljon, hogy mindenféle olyan rendelkezést vezessen be az államban, amely csakis szellemének csekélységéből eredt, a nép sérelmére, nevezetesen: Amint az látható, nem volt a szívében nyoma sem a Pravoszláv Görög Hitnek (habár jól ki volt oktattva belőle), mindenekelőtt azzal volt elfoglalva, hogy a népből az ősi Pravoszláviát kiirtsa önkényével, távol maradván személyében Isten Egyházától és az imádkozástól, olyannyira, hogy amikor becsületes alattvalói azt látták, hogy nem hajol meg az ikonok előtt és az egyházi szertartásokat lenézi, vagy ráadásul gyalázza azokat, késztetést éreztek arra, hogy alázatosan meg merészeljék említeni neki ezeket figyelemztetésként: akkor [ők] alig tudták elkerülni azokat a következményeket, amelyek egy önkényes, meg nem zabolázott és semmilyen emberi ítéletnek alá nem vetett hatalombirtokostól jöhettek. Azután magáról a templomok lerombolásáról kezdett el gondolkodni, és néhány esetben már ténylegesen meg is parancsolta a lerombolást; azok számára pedig, akik néha gyenge egészségük folytán nem tudták otthonukat elhagyni, hogy Isten iránti buzgalmukat kifejezzék és imádkozzanak, olyan törvényt hozott, hogy a házakban soha és egyáltalában ne lehessen temploma Istennek. És ily módon akart az igazhitűek felett uralkodni, hogy mindenekelőtt az istenfélelmet kezdte kiirtani, amit a szentírás maga a bölcsesség kezdeteként tart számon. Isten iránti ilyen közömbösségében és az Ő törvényének semmibevételével negligálta a természeti és polgári törvényeket is; minthogy egyetlen Fiát, akit NEKÜNK Isten adott, PÁVEL PETROVICS Nagyherceget, rögvest, amikor az Összorosz Trónra lépett, nem akarta a Trón Örökösenek nyilvánítani,

önkényének hagyva meg a kérdést, amely szívében a Mi elveszejtésünkre és Fiunk elveszejtésére irányult, hanem arra vetemedett, hogy a jogot, amely őt Nénikéje révén megillette, vagy teljesen semmissé tegye, vagy a Hazát idegen kezekbe adja, elfeledve azt a természeti szabályt, hogy senki sem adhat másnak több jogot, mint amit ő maga kapott. És bár Mi szívünkben keserűséggel vettük észre, hogy ez az ő szándéka, de arra még csak nem is gondoltunk, hogy ily nagyon beférkőzött gondolataiba az üldöztetés, mely ELLENÜNK és a Mi Legszeretettebb Fiunk ellen irányult. Megértette ugyanakkor a Mi összes becsületes, és immár NEKÜNK hű alattvalónk (*vernopoddannije*), hogy az ő szándéka ténylegesen a kezdete annak, ami a Mi elveszejtésünkre és Örökösünk likvidálására irányul, és ezen mindazok kegyes és nemes szíve felháborodott, akik Hazájuk általános boldogulásán serénykednek; amire figyelmeztettek is MINKET titokban és számos alkalommal, életünk megmentéséért aggódva, látván az üldöztetést tűrő szívünket, hogy aztán ennek okán a kormányzás terhének felvételére biztassanak BENNÜNKET.

Mindeközben, amikor az egész Haza már az ellene való elkerülhetetlen lázadásra hajlott, ő még minduntalan arra törekedett, hogy a sérelmeket azzal tetézzé, hogy mindazt lezüllessze, amit a világ Nagy Monarchája és Hazájának Atyja, a boldog és örökké feledhetetlen emlékű Uralkodó és Császár, NAGY PÉTER, a Mi Legszeretettebb Nagyapánk hozott létre Oroszországban, és amit ő harmincéves uralkodásának lankadatlan munkájával elért, nevezetesen: Az Állam összes törvényét semmibe vette, az igazságszolgáltatás helyeit és ügyeit lenézte, és azokról egyáltalán nem akart hallani, az Állami jövedelmeket kezdte haszontalan, de az Állam számára káros kiadásokra elpazarolni, a vérontással járó háborúból újabbat, egy időtlen időig tartó és az Orosz Állam számára teljesen haszontalan háborút akart indítani, nem állhatta a Gárdaezredek, melyek az ő szentséges Elődeit mindig hűen szolgálták, olyan szokásokat kezdett rájuk kényszeríteni, melyeket nehezen viseltek, amelyek nemcsak, hogy nem növelték meg a hadibátorságot, hanem inkább feldúlták minden hű alattvalójának megsebzett szívét az ő csapataiban; és azokban, akik buzgón szolgálják a Hitet és a Hazát, és vérüket ontják ezekért. A hadsereget teljesen szétzilálta olyan új törvényekkel, mintha nem egyetlen Uralkodó csapata volna, hanem olyan, hogy mindenki kényelmesebben pusztítsa el harcostársát a mezőn; idegen, néha pedig züllött küllemet adott az ezredeknek, nem pedig olyat, amely a hadseregben az egyöntetűség által az egyetértést mozdíja elő. Fáradhatatlan és irracionális ténykedése az olyan hivatalokban, amelyek kárt okoztak

az Államnak, olyannyira érezhetően kezdte a végsőkéig lerombolni alattvalóinak iránta érzett Orosz hűségét, hogy egyetlen ember sem maradt már a népben, aki bátor hangon és félelem nélkül ne illette volna őt rossz szóval, és ne kívánta volna vére kiontását. De az isteni parancs, amely a MI hű alattvalóinkban a legfőbb Hatalom tisztelete iránt lakozik, még nem engedte meg ezt az eszközt, hanem helyette mindenki azt remélte, hogy maga Isten keze lép közbe és vet véget a nép elnyomásának és terheinek, magával az ő bukásával.

Ilyen, ÁLTALUNK az egész világnak elfogultság nélkül előadott összes körülmény közepette, nehéz volt SZÁMUNKRA, hogy végül ne háborogjon a lelünk, látván, hogy miként múlik ki a Haza, és, hogy SAJÁT Magunknak, Legszeretettebb Fiunkkal és az Orosz Trón természetes Örökösével egyetemben üldöztetést kell elszenvednünk, valamint úgy látni őt, hogy a CSÁSZÁRI Házától majdnem véglegesen eltaszítatik; Így hát már azok is, akik IRÁNTUNK a legbuzgóbbak voltak, vagy jobban mondva, legfontosabbak azok közül, akik nem titkolták buzgalmukat (mert egyet sem láttunk olyat a nép közt, aki ne kívánta volna a javunkat, és aki ne ajánlotta volna fel NEKÜNK alattvalói mivoltát), amikor fel akarták ajánlani NEKÜNK illő tiszteletüket, mint igazi Uralkodónőjüknek, életveszélyben voltak, vagy legalábbis szerencsájük veszélyben volt. Végezetül pedig olyannyira nagyra nőtt benne a szándék, hogy magát a MI személyünket elveszejtse, hogy már ténylegesen ELLENÜNK és a MI CSÁSZÁRI FELSÉGÜNK ellen keltett hangulatot a népben, és a népi elégedetlenséget, aminek pedig egyedül ő, a korábbi Császár volt az oka, a mi számlánkra írta. Amiből még jobban kiviláglottak az ő tervei, melyek Hozzánk is eljutottak, hogy teljesen el akar bennünket pusztítani és meg akar fosztani életünktől.

Minthogy erről BENNÜNKET haladéktalanul figyelmeztetett néhány Hozzánk hű alattvalónk, akik eltökélték, hogy életük sorsa vagy a Haza megmentése, vagy a végső pusztulás, Isteni megerősítéssel olyan félelmetes útra léptünk, amelyet Nagylelkűségünkől csak Hazánk követelhetett meg, az IRÁNTUNK való szeretet okán. És ezért, Istent hívva segítségül, az Ő igazságszolgáltatását pedig MAGUNKNAK fegyverként, Magunkat arra adtuk, hogy vagy a szeretett Hazáért meghozandó áldozat leszünk, amit a Haza IRÁNYUNKBAN megszolgált, vagy annak megszabadítója a lázadástól és a vérontástól. Ezért felfegyverkezve az Úr kezének erejével, időnk sem volt arra, hogy kinyilvánítsuk beleegyezésünket a nép által kiválasztott, Hozzánk küldött hű alattvalóinknak, de nyomban láttuk az általános óhajt, hogy mindenki hű alattvalónk akar lenni, amit NEKÜNK minden rend,

Egyházi, Katonai és Polgári a legnagyobb örömmel letett esküvel megerősített.

Az maradt még hátra SZÁMUNKRA az emberi nem, de még inkább a MI hű alattvalóink iránt érzett természetes jószágunk folytán, hogy elhárítsuk azon következményeket, amelyek esetleg e hajdani Uralkodó meggondolatlansága folytán állhattak volna elő, aki azokba a magáénak képzelt holsteini csapataiba helyezte reményét, amelyek Oranienbaumban voltak (ahol ő akkoriban, az irántuk érzett szeretet miatt, az állam szükséges kormányzásával felhagyván vigalmak közepette tartózkodott), és amelyekkel esetleg megkísérelhette volna, hogy maga ellen vérontást provokáljon ki, amire a Hitért, a Hazáért és ÉRTÜNK és a MI Örökösünkért a HOZZÁNK hű Gárdánk és más ezredek örömmel, életük árán is készek voltak. Ennélfogva MI, Isten által az alattvalók vonatkozásában RÁNK ruházott kötelezettség miatt arra jutottunk, hogy mindezt megelőzzük jó és hasznos intézkedéssel, amit az óra megkövetelt, saját Magunk vezetése alá vonván az összes Gárdaezredet, a Tüzérséget, és az adott órában éppen a rezidencián állomásozó haderőt, elindultunk, hogy kérdőre vonjuk őt a szándékairól, amelyek SZÁMUNKRA titokban már ismertek voltak.

Még ki sem értünk azonban a városból, amikor ő egymás után két levelet küldött NEKÜNK: az elsőt a MI alkancellárunk, Golicin herceg által, amelyben azt kérte, hogy engedjük el őt az ő hazájába, Holsteinbe, a másikat Mihail Izmajlov Vezérőrnagy által, amelyben ő maga önként ajánlotta fel, hogy lemond a koronáról és többé nem kíván Oroszországban uralkodni, amelyben egyúttal arra kért MINKET, hogy engedjük el őt Jelizaveta Voroncovával és Gudoviccsal Holsteinbe. És amint ez, úgy a másik levél is telis-tele volt kedveskedésekkel, melyeket néhány órával az után küldött, hogy valóban parancsot adott arra, hogy MINKET megöljenek, amiről NEKÜNK éppen azok számoltak be titkosan, teljes hitelességgel, akik azzal voltak megbízva, hogy ezt a MI életünk ellen irányuló gattettet ténylegesen végrehajtsák.

A HOZZÁNK intézett illetén önkéntes, saját kezétől származó felhívások után, ő, látván, hogy még van lehetősége ellenünk felfegyverkezni a Holsteini ezredekkel és néhány kisebb mezei haddal, amelyek történetesen az ő parancsnoksága alatt voltak, és MINKET arra kényszeríteni, hogy elnézzük a MI Hazánkat sújtó sok haszontalanságot, kezében tartván UDVARUNKBÓL sok előkelő férfi- és nőnemű embert, akiknek a vesztét a MI emberszeretetünk sehogy sem engedhette, és az emberszeretet inkább abban erősített meg, hogy lehetséges volna nekünk részben eltekinteni az elkövetett

gonoszágtól, valamiféle megbékélést kezdeményezve vele, hogy kiszabaduljanak a kezében levő személyek, akiket kitervelten, túszként tartott magánál az oranienbaumi házban, miután megbizonyosodott a haza felszabadítására irányuló, ellene való lázadásról; akkor minden MELLETTÜNK levő előkelő hű alattvalónk arra kényszerített MINKET, hogy küldjünk neki egy feljegyzést azzal, hogy az Orosz trónról való önkéntes, nem pedig kikényszerített, írásos és sajátkezű, megfelelő formába öntött lemondást küldjön NEKÜNK az általános nyugalom érdekében, ha ebbe beleegyezik; amely feljegyzést mi ugyanezen Izmajlov Vezérőrnaggyal neki el is küldtük. Aminek következtében ő NEKÜNK válaszként az alábbi sajátkezű levelet írta: »Az Orosz Állam általam való autokratikus kormányzásának rövid ideje alatt ténylegesen megbizonyosodtam arról, hogy erőimmal nem összeegyeztethető a nehézség és a teher, hogy az Orosz államot akár autokratikusan (*szamogyerzsavno*), vagy akár a kormányzat bármilyen egyéb más formájában uraljam. Ebből kifolyólag, és mert éreztem belső változását, mely egységének (*jego celosztyi*) szertefoszlása felé vitte, jómagamat pedig ezáltal az örök dicstelenség elnyerése felé. Miután tehát meghánytam-vettem magamban a dolgot, minden előítélet és kényszer nélkül, ezennel ünnepélyesen kijelentem, nemcsak az Orosz állam, de az egész világ számára, hogy az Orosz állam kormányzásáról örökre lemondok, nem óhajtván uralkodni az Orosz államban sem autokrataként (*szamogyrezsavnim*), sem bármely más kormányzati formában egész életem folyamán, sem bármely időben és bármilyen segítséget keresni erre vonatkozóan, amire tiszta szívemből, Isten és az egész világ előtt, őszintén esküt teszek, ezen lemondást teljesen saját kezűleg megírván és aláírván. 1762. Június 29. Péter.«

Ily módon fogadtuk el a magunk számára, Istennek hála, a MI szeretett Hazánk Autokratikus Trónját mindenfajta vérontás nélkül, de egyedül Isten, és a MI szeretett hazánk segítettek nekünk az ő kiválasztottjaik révén. Ugyanennek a kifürkészhetetlen Isteni gondviselésnek a következtében pedig MI minden hű alattvalónkat a legkegyelmesebben biztosítjuk arról, hogy éjjel és nappal nem szűnünk meg kérni Istent, hogy segítsen NEKÜNK felemelni a Jogart a MI pravoszláv Törvényünk megtartására, szeretett Hazánk megerősítésére és megvédelmezésére, az igaz ítélkezés megőrzésére, a gonoszság és mindenféle igazságtalanság és elnyomás kiirtására, és hogy erősítsen meg MINKET minden jóra.

De minthogy a MI őszinte és nem színlelt óhajunk az, hogy magukkal a tettekkel bizonyítsuk, mennyire méltók akarunk lenni népünk szeretetére, megvalljuk azt, hogy óértük lettünk Trónra emelve: és ennél fogva ugyanígy,

itt a legünnepélyesebben megígérjük, Császári Szavunkkal, hogy olyan állami rendelkezéseket hozunk, amelyek alapján szeretett Hazánk kormányzata, erejét illetően és a hozzá tartozó határok közt, oly mederben folyhasson, hogy az utódok esetében is minden állami helynek meg legyenek szabva a korlátjai és a törvényei, hogy mindenben betartassék a jó rend, és ezáltal igyekszünk megóvni a Birodalom és Autokratikus hatalmunk egységét (*celoszty Imperii i NASEJ Szamogyerzsvanoj vlasztyi*), amely a korábbi szerencsétlenség folytán némileg megcsappant, a Hazájukat legbuzgóbban szolgálókat pedig kivezessük a csüggedésből és a bántalmazásból. Ellenben pedig nem kételkedünk abban, hogy hű alattvalóink közül senki sem szegi meg Isten előtt tett esküjét saját egyéni haszna érdekében és kegyesége okán sem, amiért Mi is minden hű alattvalónk iránt rendíthetetlenül a Legmagasabb Császári kegyelmünkkel fogunk viseltetni.

Adatott Szentpéterváron az 1762-es év Júliusának 6. napján.

Az eredeti aláíratott Ő Császári FELSÉGE Sajat keze által ekképpen így:
Katalin

Kinyomtatott Szentpétervárott a Szenátus által.”

Nyilvánvaló a forrás esetében a tendenciózusság, ami Katalin személyének erkölcsi felmagasztalásában, és férje, III. Péter teljes negatív beállításában jut kifejezésre. Számunkra azonban nem ez fontos: jelen megközelítés középpontjában a „rossz uralkodó” képe áll. Nevezetesen az, hogy a „rossz uralkodónak” mint *gyűjtőfogalomnak* milyen jellegzetesen nyugati, illetve orosz értelmezései jelennek meg a manifesztumban, amelyek III. Péter delegitimálását voltak hivatottak alátámasztani.

A „rossz uralkodó” szűkebb értelmezését, azaz a zsarnokság problémáját tekintve – minthogy a rossz uralkodót a legtöbb esetben zsarnokkal azonosították – azt mondhatjuk, hogy a zsarnok egyik korabeli orosz elnevezése (*tyiran, mucsityel*) sem fordul elő ugyan a manifesztumban, viszont egyértelműen jelen van a zsarnokság fogalma: háromszor jelenik meg a „gonoszság” említése, közöttük egy alkalommal „a gonoszság és mindenféle igazságtalanság” kifejezés, amely a zsarnokság klasszikus értelmezése. Még inkább elmondható ez az *önkéntesség* (*szamovlasztyije*) szóról, melyet öt alkalommal említ a forrás, és amely a korabeli orosz szóhasználatban a despotizmus vagy a zsarnokság szinonimájaként volt használatos.

Ugyanakkor markánsan jelen van a manifesztumban a moszkvai korszakból örökölt „hitetlen zsarnok” képe is, azaz, aki eltér az ortodox hittől: Péter pedig minden tekintetben kimerítette ezt, sőt, *ad absurdum*, az ortodox hit teljes

kiirtására törekedett, minthogy a fáma szerint az evangélikus hitet akarta államvallássá tenni.

A téma tágabb, a zsarnokságon túlmutató problematikája kapcsán fontos érv a manifesztumban III. Péter „szellemének csekélysége” (*maloszty duha*), amely az uralkodásra való alkalmasság hiányát jelenti. Ezt a kifejezést tételesen ugyan csak két ízben használja a forrás, de fontos, hogy mindig Péter kormányzásával összefüggésben, továbbá ugyanerre vonatkozik Péternek a trónról való lemondásában az a kitétel is, hogy „erőimmal nem összeegyeztethető a nehézség és a teher, hogy az Orosz államot akár autokratikusan, vagy akár a kormányzat bármilyen egyéb más formájában uraljam”.

Nagy jelentőségűek továbbá a „haszontalanságra” vonatkozó kijelentések, amelyek éppen az állam vonatkozásában merülnek fel (lásd például az „állam szükséges kormányzásával felhagyván” kifejezést).

III. Péter „szellemének csekélysége” és intézkedéseinek „haszontalansága” világosan kirajzolják a *rex inhabilis* (alkamatlan király) és a *rex inutilis* (haszontalan király) képét, amelyek már a 13. század óta jól ismertek voltak a nyugati kultúrkör politikai gondolkodásában. Azaz az olyan uralkodóét, akinek nincsenek meg a képességei a kormányzásra, tehát alkalmatlan arra, valamint aki ugyanakkor el is hanyagolja, sőt, haszontalan dolgokra pazarolja a jövedelmeket. Mindezek külön-külön is a közjót károsították, amit, a dokumentum szerint, csak tetézett Péter önkénye és önfejűsége, azaz zsarnoki/despotikus intézkedései és habitusa.

A következő rövid részlet kulcsfontosságú, mert összesűrítve tartalmazza az uralkodói hatalom legitimációjának két aspektusát: annak forrását és célját. Az utóbbi vonatkozásban pedig a közjőval ellentétes kormányzást a „rossz uralkodó” imént tárgyalt kategóriáival (*rex inhabilis*, *rex inutilis*, *tyrannus*) világítja meg:

„úgy ábrándozott Monarchikus hatalmáról, mintha az nem Isten által lenne rendelve, és nem alattvalói hasznára és boldogulására, hanem véletlenül hullott az ölébe, a saját maga kedvtelésére; és ezért hagyta, hogy az önkénye önhatalmú törekvéssel párosuljon, hogy mindenféle olyan rendelkezést vezessen be az államban, amely csakis szellemének csekélységéből eredt, a nép sérelmére [...]”

Ugyancsak fontos szerepet kaptak a manifesztumban a „rossz uralkodó” specifikusan orosz vonatkozásai, így a Nagy Péter tevékenységével és érdemeivel való szembeállítás: III. Péter „lezüllesztette” azt, amit Nagy Péter az „ő harmincéves uralkodásának lankadatlan munkájával elért”.

Péter munkájának folytatása mint cél megjelenik a manifesztum végén, mégpedig szorosan összekapcsolva az „orosz államnarratívának” nevezett elvvel, amelynek lényege abban áll, hogy történelmileg Oroszország jólétének és területi integritásának záloga az autokratikus hatalomban rejlik, melyek egymástól elválaszthatatlanok. Ez a meggyőződés pedig az „állam egysége” (*celoszty goszdarsztva*) kifejezésben volt összesűríthető, ami két ponton is megjelenik a manifesztumban: egyrészt Péter lemondólevelében (nevezetesen, hogy érezte az állam „egységének szertefoszlását”), másrészt Katalin ígéretében, amely éppen ennek a helyreállítását nevezte meg célként („igyekszünk megóvni a Birodalom és Autokratikus hatalmunk egységét, amely a korábbi szerencsétlenség folytán némileg megcsappant”).

Összegezve: nemcsak az önkényes, zsarnok uralkodó képét, illetve annak elutasítását kell látnunk a manifesztum érvelésében, hanem a „rossz uralkodó” egyéb, tételesen azonosított elemeit is. Ezek közt pedig mind az európai gondolkodásba illeszkedő (haszontalan uralkodó, alkalmatlan uralkodó), mind a sajátosan orosz (III. Péter mint az ortodox egyház ellensége, az állam egységének aláásója) kategóriák is fontos szerepet kaptak.

Források

Обстоятельный Высочайший Манифестъ о возшествіи на Всероссійскій Престоль Императрицы Екатерины II (1762 г., Іюля 6). https://russportal.ru/index.php?id=russia.manifest1762_07_06_01 (Letöltés ideje: 2022. május 2.)

Hivatkozott irodalom

- Киселёв, М. А. (2018): Обстоятельный манифест о восшествии Екатерины II на престол 1762 г.: авторство и идейные источники. *Современная научная мысль*, 7. (5.) 48–63.
- LOWISH, Thomas Lucius (2021): *Catherine the Great and the Development of a Modern Russian Sovereignty, 1762–1796*. Ph. D. dissertation. University of California, Berkeley. <https://escholarship.org/uc/item/6fc7r596> (Letöltés ideje: 2023. július 25.)

Az orosz abszolútizmus „felvilágosodása” pro et contra – A Nakaz és a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

Dr. V. Molnár László CSc – nyugalmazott egyetemi docens
(PTE BTK, Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék).

E-mail: vmolnarl@freemail.hu

Absztrakt

II. Katalin cárnő korának komplex megközelítése az orosz abszolútizmus specifikumát tárja fel. A Törvényalkotó Bizottságot a cárnő a modernizáció szándéka és aktuális szükségszerűsége okán abból a célból hívta össze, hogy az ország megújulásáról folytassanak vitát a „Nakaz”-ban javasoltak szellemére alapozva, és új törvénykönyvet hozzanak létre. A viták középpontjában a jobbágy- és a balti kérdés állt. A törvényalkotói testület azonban működésképtelennek bizonyult, mivel a vitatkozók szembenállása kibékíthetetlen volt. A cárnőhöz kötődő vívmányok azonban ellensúlyozták a kudarcot.

KULCSSZAVAK: *a francia felvilágosodás hatása, törvénykezési javaslatok, a törvényhozó testület, a Nakaz, II. Katalin, a balti kérdés*

*The “Enlightenment” of Russian absolutism pro et contra: “Nakaz”
and the Legislative Commission, 1767–1768*

*Dr. László V. Molnár CSc – Retired Associate Professor
(University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute of Educational
Sciences, Department of Education and Cultural History). E-mail: vmolnarl@freemail.hu*

Abstract

A complex approach to the Catherinean era specifies the “Enlightenment” process of Russian absolutism. It was an intention and the necessity of modernisation that prompted the tsarina to convene the Legislative Commission to have the country’s modernisation programme debated in the spirit of the proposed “Nakaz,” and to compile a new legal code. The emancipation of serfs and the Baltic question were in the focus. Due to unreconcilable conflicts during the debates this legislative body proved incapable of functioning. Achievements made by the tsarina, however, counterbalance the fiasco.

KEYWORDS: *French Enlightenment in Russia, legislative proposals in 18th-century Russia, Catherinean Legislative Commission, Nakaz, Catherine the Great, the Baltic question*

A francia és az orosz nemesi felvilágosodás

Akárcsak Nyugat-Európában, II. Katalin uralkodásával, az oroszországi társadalmi gondolatban elkezdődött a feudális állapotok talajából sarjadt és e viszonyokat igazoló fogalmak és nézetek kritikai átértékelése.¹ Nem csekély szerepet játszottak ebben a francia felvilágosodás gondolkodói, előkészítve a kiművelt „elméket” a közelgő radikális eseményekre és serkentve a progresszív eszmék kialakulását más nemzeteknél, így az oroszoknál is.²

Voltaire tanai A. B. Kurakin hercegre is hatottak, aki hosszú éveket töltött Németalföldön és Angliában. Itt nem kis csodálattal és elragadtatással figyelte a tőkés fejlődés útját járó országok virágzó nemzetgazdaságát és a polgárok magas kulturális színvonalát. Hollandiából 1772. március 21-én ezt írta Ny. I. Panyin grófnak:

„Nekem úgy tűnik, hogy az összes nép közül, melyek földünkön élnek, az angolok a legboldogabbak és legtiszteltelemeltőbbak, mivel felszabaldultak az önkényuralom alól, nincsenek kiszolgáltatva egyetlen ember

1 Tanulmányunk Niederhauser Emil akadémikus, a 18–19. századi kelet-európai történelem egyik legkiválóbb ismerőjének 100. (1923. november 16.) születésnapjára készült, azzal a szándékkal, hogy a szerző tiszteletét fejezze ki a jeles történész emléke előtt. Vesd össze: NIEDERHAUSER 1966; БЕЛЯВСКИЙ – КИСЛЯГИНА 1988; МОРЯКОВ 1994.

2 КАРП 1998.

szeszélyének sem, és csak a törvények előtt felelnek tetteikért. Nem kell félniük sem a monarcháktól, sem a miniszterek túlkapásaitól, mivel kiváló alkotmányuk biztos védelmet nyújt az igazságtalanságok ellen.”³

Az uralkodói hatalom korlátozásának gondolata az orosz udvari arisztokrácia és a nemesség alsóbb rétegei körében is népszerű volt, mivel ebben a rendi privilégiumok garanciáját és a személyi függetlenség növelésének lehetőségét látták. G. Sz. Vinszkij ukrán köznemes ennek szellemében bár drákói jogrendről, de törvény előtti egyenlőségről álmodott.⁴

A francia forradalom előestéjén Voltaire levelezőpartnerének, Ny. I. Panyin grófnak ezt írta:

„Ott, ahol önkény uralkodik, ott nem létezhet a társadalmi kapcsolatok szilárd rendszere; ott van állam, de nincs haza; vannak alattvalók, de nincsenek állampolgárok, és nincs olyan testület, melynek tagjait a közös kötelességek és erkölcsök szálai kapcsolnák össze.”⁵

II. Katalinhoz benyújtott tervezeteiben Ny. Panyin az önkényuralmi intézményrendszer korlátozását, az alapvető állampolgári jogok megfogalmazását, „szabadelvű” törvények kidolgozását szorgalmazta. Antifeudális élük dacára ezek korántsem a jobbágytartó viszonyok rendszerének felszámolását, hanem csupán az autokrácia alkotmányos monarchia általi felváltását célozták. Szó sem volt alulról jövő reformokról, mert Panyin és elvbarátai a feudalizmus ingatag rendszerének megerősítését és a nyugat-európai modellhez való felzárkózást kívánták elérni. A felvilágosodás jobboldali szárnyának (például Voltaire) nézetei is emiatt feleltek meg az orosz nemesség elgondolásainak és gazdasági érdekeinek.⁶ A „liberális” nemzeti opposíció elképzelése szerint csak úgy korlátozható az abszolút hatalom, ha az ország ügyeit felvilágosult „filozófus uralkodó” intézi, „szabadelvű” politikával megosztja a hatalom gyakorlását az előjogokat élvező rétegekkel és reformok bevezetésével, de sohasem forradalom útján, a „közjó” megteremtésén fáradozik.

3 Гаврюшкин 1989: 176.

4 Винский 1914.

5 Гаврюшкин 1989: 192.

6 DONNERT 1976: 63–64.

A ráció és a közjó szelleme

A cári birodalomban a szabadságeszmék megszületése szorosan kötődik a paraszti jogfosztottság és a feudális önkény bírálatahoz. Az 1760-as években fellángoló mozgalmak érthető módon bizonytalanságot okoztak a különböző társadalmi rétegekben. Az előrelátóbb földesurakat ugyanis nyugtalanította a sorozatos lázadások veszélye, ezért tervezetek sora készült, hogy a jobbágyszármazékok alapjainak fenntartása céljából enyhítsék a társadalmi élet kirívó visszaállapotait.⁷ Ilyen jobbitó szándékú plánumokat dolgoztak ki a politikai élet olyan ismert személyiségei, mint P. I. Panyin gróf (a Jemeljan Pugacsov-felkelés egyik pacifikálója), I. P. Jelagin (II. Katalin államtitkára), Ny. I. Panyin (Pál cárevics nevelője, a Külügyi Kollégium vezetője) és Gy. I. Fonvizin (a neves író és könyvkiadó). Őket messze túlhaladta D. A. Golicin herceg váltságdíj ellenében jobbágyszabadítást javasoló tervezete.⁸ De mindezek az elképzelések nem jutottak a közvélemény tudomására. A nemesi konzervatív többség görcsösen védelmezte privilégiumait, korlátlan hatalmát jobbágyszármazékok felett.

Egyik ideológusuk, a történetíró, M. M. Scserbatov herceg *Elmélkedések annak hátrányairól, hogy Oroszországban szabadságot adjanak a parasztnak és szolgáknak, avagy a földbirtokot tulajdonba kapják* című értekezésében elveti a jobbágyszabadítás nyilvánosság elé vitelét, mivel ez „a lázongó személyek elégedetlenségére adna alkalmat.”⁹

1767–1769 között a jogász A. J. Polenov, a filozófus J. P. Kozelszkij (a Moszkvai Egyetem professzorai), Sz. J. Gyesznyickij, D. Sz. Anyicskov és I. A. Tretyakov (a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság küldöttei), a satirikus folyóiratokat kiadó Ny. I. Novikov kísérletet tettek a társadalmi egyenlőtlenségek okainak feltárára.¹⁰ A sajtóban, a Bizottság és a Szabad Gazdasági Társaság ülésein, a társadalmi, politikai, jogi és kulturális kérdések széles körét vitatták meg, leleplezték a földesurak túlkapásait, bátran bírálva az igazságszolgáltatás fonákságait.¹¹ Közülük A. J. Polenov, bár nem szólt a földesúri birtokok felosztásáról, de követelte: az adók és szolgáltatások pontos meghatározását, a robot heti egy napban történő maximalizálását, az adózás állami ellenőrzését, a jobbágyszármazékok állami támogatását igavonó állatokkal, hitellel, a bíróságok összetételének demokratizálását, továbbá

7 Каменский 2019.

8 ЦВЕРАВА 1985: 164–165.

9 ФЕДОСОВ 1967: 64.

10 ТОМСИНОВ 2004: 27–36.

11 БЕЛЯВСКИЙ 1965.

az „emberkereskedelem” megszüntetését, a szabad költözési jogot, valamint a falusi népiskolák alapítását.¹²

J. P. Kozelszkij rokon nézetei szerint a túlkapások megakadályozhatók, ha pontosan körülhatárolják a jobbágy állami és földesúri szolgáltatásait. Felismerte, hogy a föld népét érdekeltté kell tenni a termelésben, tiszteletben tartva ingó és ingatlan vagyonát. Bár írásaiban nem a jobbágyrendszer azonnali megszüntetése mellett érvelt, megállapításai rendkívül pozitívnak értékelhetők, így például az, hogy a rangokat, hivatalokat ne a nemesi származás, hanem a tehetség alapján ítéljék oda.¹³

A Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság

A korabeli társadalmi gondolat fejlődésének sajátos színterét jelenti az 1767-ben összehívott Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tevékenysége. Ehhez a kor progresszív közvéleménye nagy reményeket fűzött, és a felvilágosult abszolutizmus térnyerésének lehetőségeként látta. Az egységes törvényhozás felülvizsgálatát időszerűvé tette, hogy még mindig az 1649-es „Szobornoje ulozsenyje” alapján ítélkeztek. Ez már a nemesség érdekeinek sem felelt meg, de főleg a kereskedők tiltakozását váltotta ki túlhaladott volta miatt. Ezért a cárnő a Bizottság küldötteinek összehívására 1766. december 14-én manifesztumot tett közzé, melyet három egymást követő vasárnap felolvastak a templomokban. A közigazgatási reform (1775) előtti Birodalom 20 guberniumra, azok provinciákra és kerületekre tagolódtak. Egy képviselőt küldhettek a Bizottságba a városok, egy nemest delegálhattak a kerületek is. Minden provincia után egy állami jobbágy, katona és „betelepült” külföldi vehetett még részt a Bizottság munkájában. A kozák küldötteket a jómódú sztarsina rétegéből kikerült előjárók adták. A kerületi és a városi választások egyfordulósak, a tartományiak háromlépcsősek voltak. A megválasztott 564 küldöttből a városi képviselők aránya 39% (208 fő), a nemességé 30% (161 fő), az állami intézmények pedig 28 küldöttet delegálhattak a Bizottságba. Nem képviseltethették tehát magukat a földesúri és a szekularizált kolostorok jobbágjai, továbbá azok az úgynevezett „hozáírt” parasztok, akik robotkötelezettségüket a manufaktúra-üzemekben teljesítették.¹⁴ A számos privilégium mellett a küldöttek mentesek

12 Поленов 1865.

13 Щипанов 1971.

14 Флоровский 1915: 24–32.

voltak a kínzás és a testi fenyítés alól. A nemesek évi 400, a városi és a jobbágy-származású küldöttek pedig 120, illetve 30 rubel juttatásban részesültek.¹⁵

1767. július 30-án kezdődött el a Bizottság munkája a Kremlben, a patinás Granovitaja palatában, a cárnő és népes kísérete jelenlétében. Nyomban megválasztották a gyűlés marsallját, A. I. Bibikov tábornok személyében. Feladata az volt, hogy a tanácskozások „normális” menetét zavaró, azaz kényes kérdéseket feszegető javaslat napirendre tűzését ne engedélyezze.

A küldöttek hamarosan kijelöltek három albizottságot (igazgatási, szerkesztő, előkészítő), ezek figyelmébe ajánlva, hogy a sajtót engedély nélkül nem tájékoztathatják tevékenységükről, az elhangzott viták tartalmáról. Majd a 19 szekció A. A. Vjazemszkij herceg, II. Katalin belpolitikai tanácsadója irányítása mellett látott munkához. Az ünnepélyes megnyitón mondott beszédében a cárnő leszögezte:

„Úgy gondoljuk, hogy az öncélú dicsőség helyett arra vagyunk kiválasztottak, hogy népünk javát szolgáljuk... Istenem segíts, hogy törvényalkotásunk befejezése után népünk szabadabban, következésképpen gazdagabban éljen földjén, mivel szerencsétlenségüket nem szeretném megérni.”¹⁶

A küldöttek ekkor felkérték a cárnőt, hogy fogadja el a *legnagyobb*, a *legbölcsebb* és a *haza anyja* titulust.

A Bizottság tevékenységéhez útmutatóul maga a cárnő írt részletes *Utasítást* (*Nakaz*). E reformprogram páratlan a megelőző orosz politikai irodalomban és a törvényalkotási gyakorlatban.¹⁷ II. Katalin 1765-től dolgozott rajta, mint ahogyan az év március 28-i levelében számolt be a párizsi szalonjáról híres Madame Marie Thérèse Rodet Geoffrinnek.¹⁸

Az *Utasítás* kidolgozásában franciás műveltsége, valamint a felvilágosodás jeles gondolkodóinak hatása – nem ritkán kompilációja – nyilvánul meg, közöttük Montesquieu *A törvények szelleme* (1748) című munkája, amelyet II. Katalin az „uralkodók imakönyvének” nevezett és Cesare Beccaria olasz jogtudós *A bűnökről és büntetésekről* (1764) című könyve. E művekből a cárnő a feudalizmus bírálata helyett ideológiájuk gyenge sarkpontját, a felvilágosult uralkodókba vetett naiv hitüket ragadta ki.

15 Чечулин 1902.

16 КАМЕНСКИЙ 1997: 189–190.

17 A *Nakaz* első, orosz nyelvű kiadásához: ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ 1907b: 334. Magyar nyelven részletet közöl: NIEDERHAUSER 1966: 71–86.

18 ПАВЛЕНКО 2003: 193.

Az első, témák szerint 20 fejezetre osztott szövegváltozat a társadalmi problémák széles körére vonatkozott (köztük a Birodalom alattvalóinak jogállása, az „állampolgárok” egyenlősége és szabadsága, a törvények szerepe, a büntetések és a bírósági joggyakorlat, a jobbágyság helyzete, a Birodalom népességének növekedése, a kézművesség és a kereskedelem, a nevelés, a nemesség, a városok, a törvények kodifikálása, a vallási türelem stb.), amelyekhez később még kettő járult (a rendőrségről, illetve az államháztartásról). A *Nakaz* főként azonban a joggyakorlatot és a bíróságok működését kívánta szabályozni, hangsúlyozva, hogy a bűnözés és a betegségek megelőzésének záloga a felvilágosodás eszméinek ismeretében rejlik.

A felsorolt fejezetek paragrafusokra tagolódtak, szám szerint 655-re. Ezekből 294 átvétel Montesquieu-től, 104 pedig Beccariától. Ezen felül kimutatható az 1751-től kiadott *Nagy Francia Enciklopédia*, illetve J. F. von Bielfeld, J. H. G. von Justi publicisták és Adam Smith közgazdász hatása, így a *Nakaz* háromnegyed része, a cárnő által is beismerten, külföldi szerzők átvétele volt. Mivel még nem tudott tökéletesen oroszul, ezért a fordításokat kabinettitkára, G. V. Kozickij végezte.

A *Nakaz* több szövegváltozatából az első megfogalmazásban az uralkodónő elítélte a jobbágyságmányolás kegyetlen formáit, az erőszakos túlkapasásokat. A fogalmazványt bemutatta P. I. Panyin grófnak, aki elszörnyülködött: „Ezek olyan axiómák, amelyek még a falakat is képesek ledönteni!”¹⁹ II. Katalin megszívlelte Panyin észrevételeit, és feljogosította a küldötteket a kifogásolt részek törlésére. Még mérsékelt reformjavasolatainak is ellenzékét képezték a főnemesek, akik azokat a részeket nyírbálták meg, amelyekben az uralkodó bizonyos keretek között korlátozni kívánta a földesúri kizsákmányolást. Sokat töröltek a jobbágyság gazdasági és szociális helyzetének mérsékelt javítását célzó XI. fejezetből, de ellenállásba ütköztek a kereskedői réteg fokozottabb támogatását sürgető javaslatok is. A nemesség viszont helyeselte a helyi, rendi privilégiumok felszámolását. A balti tartományok sorsáról a *Nakaz* így rendelkezett:

„Ezeket a provinciákat pedig a szmolenszkivel egyetemben a leggyorsabban el kell oroszosítani, hogy ne pislogjanak úgy, mint béka a kocsonyában.”²⁰

1767 decemberében, az első ülésszak végén, a delegátusok átköltözésével 1768. február 18-án Pétervárott folytatódtak a törvénykönyv szövegtervezete feletti viták.

19 АЛЕКСЕЕВ 1997: 14–15.

20 ФЛОРОВСКИЙ 1915: 35.

Az albizottságok előbb 5 hónapon át az igazságszolgáltatásról vitáztak, majd 3 hónapig ismét a nemesi előjogokról disputáltak. A cárnő álláspontját szinte egyedül csak G. Sz. Korobjin támogatta 1768. május 5-i felszólalásában, amelyben az igazságszolgáltatás fonákságaira mutatott rá, bebizonyítva, hogy a jobbágyok szökését az önkény és a tűrhetetlen adóterhek váltják ki.²¹

A nemesi küldöttek általános véleményét jobban tükrözte M. M. Scserbatov herceg beszéde, miszerint a paraszti szökéseket nem a rossz gazdasági és szociális körülmények, hanem a kedvezőtlen éghajlati viszonyok idézik elő. A szónok fellépett a tősgyökeres nemesség érdekében, védelmezve azok évszázados „szent jogait”. A jobbágytartás, szerinte, kizárólag a nemesség privilégiuma, mivel ezáltal tanulja meg a Birodalom egy kis részének irányítását. A kereskedők nem formálhatnak jogot jobbágyok vásárlására, amit statisztikai kimutatásokkal sietett alátámasztani: a 7,5 millió összeírt férfi jobbágyból csak mintegy 3,3 millió foglalkozik ténylegesen földműveléssel, akik 17 millió ember kenyerét termelik meg. Így minden földműves öt másik személyt tart el, és ha a 200 ezer kereskedő csak két-két „lelket” vásárolna meg, számuk további 400 ezer fővel apadna, de ez tekintettel a korabeli termésátlagokra, megengedhetetlen.²²

A nemesség védelmében M. M. Scserbatovot csak A. V. Nariskin herceg múlta felül kirohanásaival. A nemesi rang szerinte a legszentebb adomány: ez teszi lehetővé számára és utódainak, hogy ennek megfelelően éljen. Úgy vélte, hogy a Birodalomban még 2 millió gabonatermelő sem akad, így a kereskedők abszurd igénye jobbágyok vásárlására a „Szent Oroszország létét fenyegeti”.²³

A viták felfedték, hogy a Birodalomban a legelemibb szociális intézmények (kórházak, árvaházak, patikák) is hiányoznak, nincs megfelelő számú gabonarakár, bank, posta, iskola. Bírálták az igazságszolgáltatás hibáit, fonákságait, rámutatva annak számos középkori vonására.²⁴

A Bizottság vitái alkalmával kitűnt, hogy a cárnő politikája céltudatosan a balti tartományok beolvasztására irányul. 1767-ig az ottani nemesség sohasem vett részt birodalmi jellegű tanácskozásokon, de most ukáz szólította fel őket a megjelenésre. A jobbágykérdés alapvető pontjaiban teljes egyetértésre jutottak az orosz nemességgel, sőt, a balti térség jobbágyviszonyait állították példaképül a kormányzat elé. Lívland és Észtország különállásáról másképp vélekedtek, ezért több orosz küldött keményen nekitámadt ezek privilégiumainak. A balti német küldöttek

21 Белявский 1965: 86–87.

22 Шанский 1996: 124–126.

23 Райский 1984: 240–251.

24 Бибилов 1910: 162–164.

kivételével mindenki az úgynevezett határszéli kiváltságok és a különállás felszámolását követelte.²⁵

Ez a másfél év meggyőzte az uralkodónőt, hogy a nemesség többsége nem támogatja, és a Bizottság nem munkaképes, mivel a feszült érdekellentéteket lehetetlen volt feloldani. Ezért 1768 decemberében – a kirobbant orosz–török háború ürügyén – bizonytalan időre elnapolta az üléseket, és a testületet feloszlatta. A cárnő emlékirataiban mégis sikeresnek és eredményesnek minősítette a Bizottság tevékenységét: „kiderült, hol szorít a cipő, és mi arra törekedtünk, hogy ezt kijavítsuk.”²⁶ Bár az 1775-ig tartó évtized három nagy győzelmet hozott (a Portával vívott háború győztes befejezése, 1772-ben Lengyelország első felosztása, a Jemelján Pugacsov vezette felkelés pacifikálása), a Bizottságot többé mégsem hívta össze, mivel meggyőződött annak életképtelenségéről, meddő vitáiról.

Senki sem kételkedhetett abban, hogy az uralkodónő a felvilágosult abszolutizmus kormányzati politikájának elkötelezett híve és a perifériának tekintett birodalmát szeretné felzárkóztatni az európai centrumállamok teljesítményeihez. Szükséges volt az oktatás- és egészségügy, a modern hivatali apparátus kiépítése, a hadsereg fejlesztése, új kórházak, szociális intézmények létesítése, az út- és csatornahálózat javítása, a népesség lélekszámának növelése. Jóllehet a cárnő által jóváhagyott törvények (1765, 1767, 1773) értelmében az orosz földesurak szabad belátásuk szerint száműzhatték, kényszermunkára ítéltették, brutálisan megfenyíthették, korlátozás nélkül adhatták-vehették és katonának is besoroztathatták jogfosztott jobbágyaikat, „megkeresztelt” tulajdonaikat.²⁷

Az utókor tehát nem a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság sikertelensége miatt bírálja az Orosz Birodalmat 34 évig irányító, a kortársak és napjaink emberének értékítéletét megosztó uralkodónő tevékenységét. Voltaire „Észak Szemirámisza”-t, a „Nagy Törvényhozót”, Puskin a „koronás és szoknyás Tartuffe” alakját látta benne. Az oroszok többsége azonban Nagy Péter politikájának folytatóját tiszteli személyében, aki a reformokat kifinomultabb módszerekkel, női rafinériával és kevesebb véráldozattal hajtotta végre. Egyik közeli híve, Alekszandr Vjazemszkij herceg találóan mondta róla: „Különösnek tűnhet, de ez a német hercegnő tett bennünket igaz patriótává.” A kortárs író, A. Szumarokov szavai szerint az oroszoknak Péter adott „létformát”, Katalin pedig „lelket”. Andrej Szaharov akadémikus úgy véli, a cárnő új „modellt”, az államügyek iránt elkötelezett, ambiciózus,

25 HOFFMANN 1988: 278.

26 ЕКАТЕРИНА ВТОРОЯ 1907a: 645.

27 V. MOLNÁR 2009: 230–231.

mindenkor a Birodalom érdekeit szem előtt tartó uralkodó prototípusát testesítette meg Oroszországban.

Források

- ЕКАТЕРИНА ВТОРОЯ (1907a): *Записки императрицы Екатерины Второй* (Изд. А. С. Суворина). Санкт-Петербург.
- ЕКАТЕРИНА ВТОРОЯ (1907b): *Наказ императрицы..., данный Комиссии о сочинении проекта нового Уложения* (Под ред. Чечулина Н. Д.). Императорская Академия наук, Санкт-Петербург.

Hivatkozott irodalom

- DONNERT, Erich (1976): *Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II.* Akademie-Verlag, Berlin. 63–64.
- HOFFMANN, Peter (1988): *Russland im Zeitalter des Absolutismus.* Akademie-Verlag, Berlin.
- NIEDERHAUSER Emil (összeáll.) (1966): *Az orosz felvilágosodás.* Gondolat, Budapest.
- V. MOLNÁR László (2009): II. Katalin. In: SZVÁK Gyula (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz.* Russica Pannonica, Budapest.
- АЛЕКСЕЕВ, Ю. Г. (1997): Потомству в пример (О генерале-аншефе русской армии П. И. Панине). *Военные знания*, (3). 14–15.
- БЕЛЯВСКИЙ, М. Т. (1965): *Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева.* Изд. МГУ, Москва.
- БЕЛЯВСКИЙ, М. Т. – КИСЛЯГИНА, Л. Г. (1988): Общественно-политическая мысль. In: *Очерки русской культуры XVIII века. Часть 3-я.* (РЫБАКОВ, А. Б. гл. ред.). Изд., МГУ, Москва. 162–211.
- БИБИКОВ, А. И. (1910): *Из истории екатеринской Законодательной Комиссии.* Тип. Техник, Одесса.
- ВИНСКИЙ, Г. С. (1914): *Моё время* (ЩЕГОЛЕВА, П. Е. Ред. и вступ. статья). Огни, Санкт-Петербург.
- ГАВРЮШКИН, А. В. (1989): *Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века.* Международные отношения, Москва.
- КОГАН, Ю. Я. (1958): *Просветитель XVIII века – Я. П. Козельский.* изд. АН СССР, Москва.

- Каменский, А. Б. (1997): *Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой*. Знание, Москва.
- Каменский, А. Б. (2019): *От Петра I до Павла I*. Наука, Санкт-Петербург.
- Карп, С. Я. (1998): *Французские просветители и Россия: исследования и новые материалы по истории русско-французских культурных связей второй половины XVIII века*. ИВИ РАН, Москва.
- Моряков, В. И. (1994): *Русское просветительство второй половины XVIII века*. изд. МГУ, Москва.
- Павленко, Н. И. (2003): *Екатерина Великая*. Проспект, Москва.
- Поленов, А. Я. (1865): О крепостном состоянии крестьян в России. *Русский Архив* 1865. 287–316.
- Райский, Б. Г. (1984) Дидро и братья Нарышкины. *Французский ежегодник за 1982 г.* 1984. Москва. 240–251.
- Томсинов, В. А. (2004) Первые русские профессора Юридического факультета Московского университета: С. Е. Десницкий и И. А. Третьяков. *Вестник МГУ, серия «Право», (6)*. 27–50.
- Федосов, И. А. (1967): Из истории русской общественной мысли XVIII столетия: М. М. Щербатов. МГУ, Москва.
- Флоровский, А. В. (1915): *Состав Законодательной Комиссии 1767 года*. Тип. Техник, Одесса.
- Цверава, Г. К. (1985): *Дмитрий Алексеевич Голицын*. Наука, Ленинград.
- Чечулин, Н. Д.: Об источниках «Наказа». *Журнал Министерства народного просвещения* 1902. № 4. 512–553.
- Шанский, Д. Н. (1996): М. М. Щербатов и И. Н. Болтин. In: *Историки России XVIII – начала XIX вв.* МГУ, Москва.
- Щипанов, И. Я. (1971) *Философия русского просвещения: вторая половина 18 века*. Изд. МГУ, Москва.

Egy korai szocialisztikus-dekabrista elgondolás az orosz társadalomról és államról – Pavel Pesztyel: *Az Orosz Igazság*¹

BEBESI GYÖRGY

Dr. habil. Bebesi György PhD – címzetes egyetemi tanár
(PTE BTK TI, Újkortörténeti Tanszék). E-mail: bebesigyorgy@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány Pavel Ivanovics Pesztyelnek, egy fiatal orosz dekabrista katonatisztnek a társadalom és államelméleti elképzeléseit, a megdöntendő cári autokrácia helyébe elképzelt alkotmánytervezetét veszi górcső alá. Elgondolásai főként „Az Orosz Igazság” című munkájában öltöttek testet, ezért ez a mű képezi az elemzés alapját. Elmélete eszmetörténeti szempontból rendkívül érdekes, sajátosan keverednek benne saját kora nyugati felvilágosult gondolatai, az amerikai demokratikus állammodell egyes elemei, valamint az orosz birodalmi szupremácia, a centralizált, vallási, jogi és etnikai szempontból homogenizált orosz társadalom gondolata. Egyes elképzeléseivel – például a hatalom megragadása utáni diktatórikus átmenet képének, a polgári társadalomnak, a zsidók új hazába költöztetésének felvázolásával, avagy a földbirtoklás és adózás új metódusának kidolgozásával – messze megelőzte saját korát, ezen elgondolásai csak évszázados távlatban köszönnek majd vissza mások elméleteiben, vagy éppen a történeti valóságban. Mindezekért eszmerendszere az orosz gondolkodás történetének egy figyelemre méltó, tanulmányozásra érdemes különleges szelete.

1 Az írás egy dekabristákkal, dekabrizmussal foglalkozó nagyobb tanulmány részeként készült (BEBESI 2021: 160–187.), jelen formájában Niederhauser Emil születésének 100. évfordulója tiszteletére rendezett konferencián orosz nyelven elhangzott előadás magyar nyelvű, rövidített változata.

KULCSSZAVAK: *dekabristák, alkotmányos centralizált állammodell, homogenizált polgári társadalom, új falusi földrendszer, Pesztyel, Az Orosz Igazság, közteherviselés, jogi egyenlőség, átmeneti diktatúra, orosz szupremácia és birodalmi gondolat, felvilágosult nyugati filozófiai és államelméleti elképzelések, előfutár*

*An early socialistic-Decembrist conception of the Russian society
and state: Pavel Pestel's Russkaya Pravda*

*Dr. habil. György Bebesi PhD – Honorary Professor
(University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute of Historical Sciences, Department of Modern History). E-mail: bebesigyorgy@gmail.com*

Abstract

The paper examines the social and state theoretical ideas of Pavel Ivanovich Pestel, a young Russian Decembrist officer, specifically focusing on his proposed constitutional framework intended to replace the Tsarist autocracy he sought to overthrow. Pestel's central ideas are primarily encapsulated in his work *Russkaya Pravda*, which thus serves as the foundation for this analysis. His theoretical outlook holds remarkable significance in intellectual history due to its unique blend of Enlightenment ideals from Western Europe, elements of the American democratic state model, Russian imperial supremacy, and concepts envisioning a centralized Russian society homogenized across religious, legal, and ethnic lines.

Several aspects of Pestel's thought – such as the proposal of a dictatorial transitional period after the seizure of power, the design of a civil society, the relocation of Jewish communities to a designated homeland, and the development of innovative systems of land ownership and taxation – were strikingly ahead of his time, with echoes of these ideas later reappearing in other theories and the historical reality in the subsequent centuries. For these reasons, Pestel's ideological framework represents a noteworthy and distinctive component of Russian intellectual history that deserves a closer scholarly examination.

KEYWORDS: *Decembrists, constitutional centralized state model, homogenized civic society, new agrarian land system, Pestel, Russkaya Pravda, common tax responsibility, legal equality, transitional dictatorship, Russian supremacy and imperial thought, enlightened Western philosophical and state theoretical concepts, forerunner*

A dekabristák államelméleti, társadalmi és politikai elgondolásai több műben is testet öltöttek,² ezek közül jelen dolgozatban Pavel Ivanovics Pesztyelnek (1793–1826) a *Russzkaja Pravda* – *Az Orosz Igazság* című munkáját, a legradikálisabb elgondolást vesszük görcső alá, amely bizonyos vonatkozásaiban a bolsevizmus egyik korai szellemi előzményének is tekinthető.

Pesztyel, a szibériai főkormányzó fia részt vett az 1812-es Honvédő Háborúban, később Wittgensteinnek, a 2. hadsereg parancsnokának a szárnysegédje lett, 1821-től pedig a Vjatkai gyalogezred parancsnoka volt, az elsőik között csatlakozott az 1816-ban létrejött Közjó Szövetséghez, aktívan részt vett programja kimunkálásában.³ Az *Orosz Igazság*⁴ lényegében a Déli Társaság politikai programjának tekinthető, de korántsem öleli fel Pesztyel valamennyi nézetét, így például nincs benne szó a hatalom megragadásának módjáról, a cári család likvidálásának szükségességéről stb. Ezen elgondolásait részben a korábbi időszakban a Közjó Társaságban folytatott vitákban, részben a Déli Társaság Szervezeti Szabályzatában, illetve leveleiben fejtette ki, az utókor dekabrista társainak, például Besztuzsev-Ruminnak,⁵ Trubeckojnak⁶ az emlékirataiból, visszaemlékezéseiből ismeri őket.

A *Russzkaja Pravda* első nagyobb, témánk szempontjából fontosabb egysége „az állami jólét”⁷ fogalmát, és az ahhoz kapcsolódó kötelezettségeket tisztázza, Pesztyel elméletének kulcskategóriája ugyanis a jólét. Leszögezi, hogy az államban

2 Az Északi Társaság vezetője N. M. Muravjov is nagyívű alkotmánytervezetet állított össze, Pesztyelénél lényegesen mérsékeltebb, és bizonyos kérdésekben, például az államforma tekintetében tőle alapvetően eltérő elgondolásokkal. Lásd erről: MURAVJOV 2007: 97–107.

3 BEBESI 2021: 160–161.

4 Pesztyel több mint 10 évig dolgozott a kéziraton, és 1823-ra készült el vele – ekkor fogadta el azt a Déli Társaság mint programdokumentumot –, „Az Orosz Igazság” címet pedig 1824-ben adta neki. Magának a dokumentumnak a szövege töredékesen maradt fenn, első magyar nyelvű kiadása még 1954-ben jelent meg, kritikai kiadására azóta sem került magyar nyelven sor. Elemzésünkhöz ezért főként ezt a változatot használtuk fel, valamint mert ez tartalmazza a programhoz készült előtanulmányt, illetve a Besztuzsev-Ruminnak diktált tömör kivonatot is, és ezt egészítettük ki a 2007-ben Szergej Filippov által publikált szövegrészekkel. Időközben az interneten megjelentek magukat teljesnek mondó orosz nyelvű változatok, amelyek hitelességét nem állt módunkban ellenőrizni, ezért jelen tanulmány az adott terjedelmi keretek között a szakirodalom mellett elsősorban az említett két forrásgyűjteményben közölt írásokra támaszkodik.

5 Besztuzsev-Rumin a következőket írta: „Délén Pesztyel tiltakozott a feloszlítás ellen, és a Társaságot újjászervezte egy új terv szerint... A cél ugyanaz maradt, de Pesztyel a többséggel elfogadtatta a cári család kiirtását.” BESZTUZSEV-RUMIN 1954: 128.

6 Trubeckoj például a következőket írta még a Közjó Szövetségnek megalakítása kapcsán: „Pesztyel nagyon rokonszenvezett a szabadkőműves formákkal, és azt akarta, hogy mi is valami hasonlót vezessünk be... [de] néhány tagban némi bizalmatlanságot keltett maga iránt... azt mondotta ugyanis, hogy Franciaország boldog volt a Közjóléti Bizottság kormányzata alatt.” TRUBECKOJ 1954: 121–122.

7 PESZTYEL 2007: 107.

mindenkinek van kötelessége, ám a kötelességhez jog is tartozik. A kötelességeknek az állam céljaiból kell következniük, az állam célja pedig az egyén számára biztosítandó jólét, a kötelezettségek tehát ennek elérésére irányulnak. Ezek a kötelezettségek meghatározhatók, ezeket Pesztyel *szabályokban* foglalja össze, ezeknek a létrehozandó *polgári társadalomban*⁸ a jólét elérése érdekében tett erőfeszítéseknek összhangban kell lenniük a *hit* és a *természet* törvényeivel, a társadalom jólétét mindig többre kell becsülni, mint az egyénét. Ezen szabályok együttes betartása garantálja a szerző szerint a leendő állam jólétét.

Pesztyel a legfontosabb kategóriának a *népet* tartja, ezért elméletileg is tisztázza a fogalmát, és meghatározza a kormányhoz való viszonyát. Definíciója szerint „*a nép azon emberek összessége, akik egyazon államhoz tartoznak, és polgári társadalmat alkotnak, amelynek célja az egyén és a közösség legnagyobb jóléte.*”⁹ Kifejti, hogy minden állam népből és kormányból áll, mindkettőnek megvannak a maga sajátos kötelezettségei és jogai, „*a kormány azonban a nép jólétéért van.*”¹⁰ Pesztyel hitet tesz a *törvény előtti egyenlőség* polgári eszméje mellett, és már a mű elején felbukkan a *közteherviselés* gondolata is. Ez utóbbi kapcsán kifejti, hogy minden ember, aki az államhoz tartozik, köteles viselni az állam működéséhez szükséges terheket. Ebből következik, hogy az állam minden polgárának azonos jogokkal kell rendelkeznie, és a *törvény előtt* feltétlenül és teljesen *egyenlőnek kell lenniük.*¹¹

Hogy mindezt el lehessen érni, Az Orosz Igazság következő nagyobb egysége Oroszország átalakításáról, és az ehhez szükséges új törvények kiadásáról szól, a szöveg paragrafusokra van tagolva, ezzel is jelezve, hogy azt a szerző egy majdani alkotmány alapjainak szánja. Bevezet egy új fogalmat, a „*jólrendezett államét*”, amely alatt azt érti, hogy az államnak olyan „*köztörvények*” uralma alatt kell állnia, amelyek biztosítják, hogy a rendszer „*szabatosan*” és igazságosan működjön. Az orosz nép nincs és nem is lehet soha semmilyen személy tulajdonában, hanem *rendezett polgári társadalmat* kell alkotnia. Ebből következik az a „*szükségesség*”, hogy Oroszország teljesen átalakítsa államrendszerét és államigazgatását, és adjon ki egy teljesen új törvénykönyvet, amely új alapokra helyezi az országot.

Az ország átalakításának feladata, mint a következő részben kifejti, az *Ideiglenes Legfőbb Kormányra* (ILK) hárulna, amely Az Orosz Igazság közzétételével kezdené meg a munkáját, és ez alapján alakítaná át az államot és a társadalmat. Mivel ez óriási feladat, átmeneti rendszabályokra van szükség, hogy a káoszt, a zavarásokat el lehessen kerülni. Pesztyel leszögezi, hogy az átmenetet levezényelhetné

8 PESZTYEL 2007: 107–108.

9 PESZTYEL 2007: 108.

10 PESZTYEL 2007: 108.

11 PESZTYEL 2007: 121–122.

egy képviseleti rendszer is, „ennek alapelvei azonban Oroszországban még nem ismeretesek”.¹² A szerző talán elsőként veti fel a gondolatot, hogy egy össztársadalmi jóléti rendszer – bárhogya is képzeljük el azt – egy adott államformából és társadalmi rendszerből közvetlenül, azonnal nem hozható létre, és mindenképpen egy átmeneti időszakra van szükség, amelyben már a hatalom birtokában átalakíthatják az államot és a közgondolkodást.

Hogy a társadalmat az új hatalomnak hogyan kell átszerveznie, erre maga Az Orosz Igazság szolgál útmutatóként, ez ugyanis „Összorosz Alapokmányának”, mai fogalmaink szerint Alkotmánynak tekintendő. Mivel az átmenetet maga Pesztyel körülbelül 30 évre becsülte, és egyáltalán nem bízott abban, hogy az általa nagyon sokra tartott orosz nép azonnal fel fogja ismerni ebben a saját érdekeit, ezért gondoskodott arról, hogy a közigazgatás ebben az időszakban is hatékonyan működjön. Létre kívánt hozni egy rendőrmínisztériumot, amit ő „Közigazgatási Kormányzéknek” nevezett, egy titkosszolgálatokra emlékeztető belső megfigyelési és felderítő rendszert, amit „Titkos Nyomozati Hatóságnak” keresztelt el.¹³ Mindenképpen említést érdemel, hogy a társadalom belső kontrolljának gondolata, a totális megfigyelés eszméje Nagy Péter után 100 évvel, és a bolsevikok előtt körülbelül ugyanennyi idővel itt merült fel elméletileg nagyon markáns formában. Szükségesnek tartotta bevezetni a *cenzúrát*, ezt a gondolatát majd I. Miklós fogja nemcsak átvenni, hanem össztársadalmi méretekben rendkívül hatékonyan alkalmazni.¹⁴ Pesztyel elképzelése szerint az országot kormányzóságokra osztják, amelyeknek az élén generális-kormányzók állnak, akik katonai és közigazgatási hatalommal egyaránt rendelkeznek. A belső rendet egy felállítandó *csendőrhadtest* fogja majd biztosítani, ennek létszámát 50 000 főben határozták meg, kormányzóságonként 1000-1000 csendőrből; úgy gondolta, hogy ez összességében elegendő lesz majd az egész országra.¹⁵ A kormányzóságok járásokra tagolódnak, az egyes járásokat az ott élők engedély nélkül nem hagyhatják el. Az állam központosított formában fog működni, a föderalizmus gondolatát Pesztyel elhibázott lépésnek tartotta.¹⁶ Elképzelése szerint a *leendő köztársaságnak központosítottnak, egységes lakosságú és vallású államnak kell lennie*. Maguknak a diktatórikus állapotoknak a fenntartását 10 évre tartotta szükségesnek, kimondva-kimondatlanul ebben a 10 évben Pesztyel lett volna a diktátor.

12 PESZTYEL 1954: 180.

13 HELLER – NYEKRICS 1996: 449.

14 BOROVKOV – TATYISCSEV 2007: 129–137.

15 HELLER – NYEKRICS 1996: 449.

16 PESZTYEL 2007: 115–116.

A munka egy másik jelentősebb része az ország földterületeivel, nemzetiségeivel és az állam „*jólvédeltségével*” foglalkozik, ez utóbbival Pesztyel ismét új fogalmat alkotott. Alapgondolata, hogy nem feltétlenül a Birodalom területét kell mindenáron növelni, hanem a meglévő területeken kell a jólétet meghonosítani. Az orosz terjeszkedést érintve a szerző a *Birodalom* kifejezést tudatosan kerüli, annak ellenére, hogy az 1721-es nystadti békétől, amely a nagy északi háborút zárta le, Nagy Péter kezdeményezésére az országot hivatalosan is „Ruszkaja Imperija”-nak nevezték.¹⁷ Felismerte, hogy azok a népek, amelyek az orosz állam keretei között élnek, természetüknél fogva „*függetlenséget és önálló politikai létet kívánnak maguknak*”¹⁸ – ezt nevezi „*nemzetiségi jognak*”. Ugyanakkor egyetért a Birodalom gyarmatosító törekvéseivel, és kifejti, hogy az orosz terjeszkedést a nagyállami politika indokolja, amely arra törekszik, hogy jól védhető határai legyenek, és a környezetükben élő kis népek erőforrásai ne más szomszédos népeket gyarapítsanak, a terjeszkedés során elfoglalt és leigázott apróbb etnikumok azonban nem követelhetik a nemzetiségi jogot. Pesztyel meg is indokolja, hogy a meghódított kis népeknek „*nem pusztán az államhoz rosszul hozzátapadt részeknek kell lenniük, [...] hanem [...] tökéletesen be [kell] olvadjanak a közös népállományba...*”¹⁹. Azaz a radikális szabadkőműves fiatal katonatiszt minden további nélkül egyetértett a birodalmi asszimiláció gondolatával.²⁰ Műve negyedik paragrafusában egyértelműen le is szögezte, hogy „*Oroszország egységes és oszthatatlan állam*”²¹.

Érdekes az álláspontja a *zsidók* tekintetében, számukra is az asszimilációt ajánlotta, amely automatikusan véget vetett volna hátrányos megkülönböztetésüknek, vagy a Közel-Keletre távozás lehetőségét, ahol aztán megalapíthatják saját államukat.²² Megint csak figyelemre méltó, hogy Pesztyel mintegy 80 évvel a cionizmus megjelenése, és 150 évvel Izrael Állam megszületése előtt²³ már a zsidók új hazába költözését tekintette a kérdés egy lehetséges megoldásának. A leendő orosz államnak azonban egységesen pravoszláv vallásúnak és orosz nyelvűnek kell lennie.²⁴ Pesztyel egyértelműen le is szögezte: „*Minden törzset egyetlen néppé kell olvasztani.*”²⁵

17 SZVÁK – ANYISZIMOV 2004: 266.

18 PESZTYEL 1954: 183.

19 PESZTYEL 1954: 184.

20 PESZTYEL 1954: 184.

21 PESZTYEL 2007: 114.

22 PESZTYEL 2007: 118–119.

23 Lásd erről: GILBERT 1998.

24 HELLER – NYEKRICHS 1996: 449.

25 PESZTYEL 2007: 119.

A dolgozat következő fejezetei az orosz társadalom különböző rétegeit, és azok problémáit veszik számba, ezeket Pesztyel *rendeknek* nevezi, annak ellenére, hogy nyugat-európai értelemben Oroszországban nem volt rendi fejlődés. Számvetését a vagyoni arisztokráciával kezdi. Szerinte a vagyoni arisztokrácia, csak az „*ezüstöt nézi*”, és minden törekvése csak saját vagyonának gyarapítására irányul. Pesztyel erőteljesen kritikus gondolataiból egy, a társadalomtól elkülönülő nyereszkesedő réteg képe bontakozik ki, amely nem a köz javára, hanem kizárólag saját hasznára ténykedik.²⁶

A következő réteg, amelynek helyzetére kitér, a *nemesség*, amelyet szintén a „*népi tömegtől*” elkülönült rendnek tart, s amelynek kiváltságait 5 pontban foglalja össze. Az első, hogy más emberekkel saját tulajdonaként rendelkezik, a második, hogy semmiféle adót nem fizet, a harmadik, hogy testi büntetést rájuk a bíróság nem szabhat ki, a negyedik, hogy nem terjed ki rájuk az újoncszedés kötelezettsége, végül joguk van nemesi nevet és a hozzátartozó címet használni. Pesztyel kritikai alapgondolata, hogy ezek a jogok semmiféle előzetes kötelezettségen nem alapulnak, így gyakorlatilag *kiváltságoknak* tekinthetők. A továbbiakban a szerző részletes indoklással bizonyítja, hogy ezek az előjogok miért nem tarthatók fent: így például az a tény, hogy valaki más emberekkel mint tulajdonaival rendelkezik, „*ellentmond az emberiségnek, ellentmond a természeti törvénynek, ellentmond a szent keresztény hitnek*”²⁷. A második kiváltsággal szemben azt hozza fel, hogy a *polgári társadalomra* (!) jólét céljából van szükség, a jóléthez mindenkinek joga van, ehhez adók szükségesek, de ha a jólétből mindenki részesül, akkor a terheiből is mindenkinek ki kell vennie a részét, tehát a nemesi adómentesség ennek a kizárólagosságnak, a *közteherviselés* gondolatát megfogalmazó gondolatmenetnek az alapján nem tartható. A nemesség fizikai büntetés alóli mentessége ellen a legfontosabb, nyugati liberális indíttatású ellenérv, hogy ugyanazon bűnre ugyanazon büntetést kell kiszabni, függetlenül attól, hogy ki követi el. A büntetésnek nem az a célja, fejti ki Pesztyel, „*hogy a bűnöst megkínózzuk, hanem hogy megjavítsuk, és másokat példaadás okán hasonló bűncselekményektől visszatartsunk*”²⁸. Ez a tézise a modern büntetőjog egyik alappilléreinek tekinthető a mai napig. A nemesek negyedik kiváltsága ellen, hogy tudniillik nem vesznek részt az újoncoszásban, Pesztyel azt hozza fel, hogy a harcosok toborzása az állam biztonsága szempontjából elkerülhetetlen, ezért ennek az erőnek a létrehozásában a társadalom valamennyi rendje köteles részt venni. A hivatalviseléssel – mint nemesi kiváltsággal – kapcsolatban pedig

26 Pesztyel itt a feudális kifejezést használja, mai tudásunk szerint Oroszországban a kifejezés nyugat-európai értelmében nem volt feudalizmus. PESZTYEL 1954: 186.

27 PESZTYEL 1954: 187.

28 PESZTYEL 1954: 188.

leszögezi, hogy azt mindenki csak ismereteivel, képességeivel és érdemeivel szerezheti meg, a hivatalok betöltésénél a rendi származás a leendő új államban már nem lesz figyelembe vehető. Magával a nemességgel az a teendő, hogy címüktől történő megfosztásuk után „az orosz állampolgárok közös állományába” kell beléptetni őket, ahová minden orosz tartozik, és körzetenként kell őket bejegyezni.

A következő réteg, amelyről a szerző értekezik, a *kereskedők* rendje. Pesztyel gondolatmenete, hogy a kormányzat legfőbb feladatának kell lennie, hogy a népet a „*keresőfoglalkozások*” felé tereljék, és így biztosítsák a nemzeti vagyon gyarapodását. Ahhoz, hogy a nép gyarapodhasson, szabadságot kell biztosítani a számára. Ez a szabadság három összetevőből kell hogy álljon: minden egyes polgárnak joga legyen ahhoz, hogy olyan foglalkozást válasszon, amelyet jónak talál a maga számára; meg kell engedni letelepedését nemcsak a városokban, hanem bármely helységben; magának a kereső foglalkozásnak az útjából el kell hárítani mindenféle akadályt. Pesztyel koncepciója itt is nagyon szépen kirajzolódik: az adott réteget egyszerű polgárként be kell tagolni az orosz társadalomba, korábbi kiváltságait, lehetőségeiket pedig a társadalom valamennyi tagja számára biztosítani kell.

A *Ruszkaja Pravda* következő része a *kispolgársággal* foglalkozik: e fogalom alatt Pesztyel a céhes polgárságot érti, amely köztudomásúlag csekély volt Oroszországban.²⁹ A megoldási mechanizmus hasonló a kereskedőknél és a nemesség-nél leírtakhoz: a céheket fel kell számolni, tagjaikat az orosz állampolgárok közös állományába be kell jegyezni, adózniuk pedig a minden orosz polgárra megállapítandó adó alapján kell majd.

Az *Orosz Igazság* következő paragrafusai a *földművelők* különböző csoportjainak helyzetét tekintik át. Pesztyel megkülönböztet *szabad földműveseket*³⁰, *nemesi parasztokat*, *udvari cselédeket* és *üzemi parasztokat*. A szabad földműveseknél fejti ki elképzelt államrendszere egyik legfontosabb elgondolását, amelyre a munkában később többször is visszatér: először számba veszi, hogy maga a szabad földművesréteg mennyire tagolt: köztük ténylegesen szabad parasztok, kisorosz kozákok, „*páncélos nemesek*”, egytelkesek, telepések, és még mások is találhatók, valamennyiüknek különféle, de egymástól is eltérő jogaik vannak. A recept most is azonos a korábbiakkal: minden szabad földművelőnek, bármely réteghez tartozzék is, be kell lépnie az orosz polgárság közös állományába. Ami új, és rendszerének

29 Az Orosz Birodalomban a 19. század közepéig, a nagyüzemi fejlődés beindulásáig az úgynevezett kuszttáripár volt a meghatározó.

30 Magát a szabad földművesek rendjét I. Sándor korai reformjai eredményeként kellett létrehozni, ugyanis a reformokat kidolgozó Titkos Bizottságban 1803-ban született egy önkéntes örökváltságnak megfelelő javaslat, és annak érdekében, hogy a magukat megváltó parasztokat legyen hová besorolni, létrehozták a Szabad Földművelők Rendjét. BEBESI 2022: 215–216.

lényege, a földek felosztása és használata, amelynek első lépése, hogy körzeteket kell alkotni a szabad földművesek által lakott falvakból.

A következő réteg, amelynek helyzetét áttekinti, a nemesi parasztok, itt ütközik bele tulajdonképpen a *jobbágyfelszabadítás* problémájába. Ennek pontos módját Az Orosz Igazság egy teljesen más részében fejt ki, mindenesetre három alapelvet szükségesnek tart leszögezni: a parasztok rabszolgaság alóli felszabadítása ne fozsza meg a nemeseket a birtokaik után élvezett jövedelemtől; hogy a felszabadítás folyamata ne vezessen lázadásokhoz, zavargásokhoz, és a folyamat eredményeképpen a kialakult helyzet a jobbágyok számára ténylegesen jobb legyen a mostaninál, ne csak látszólagos engedményeket kapjanak.

A 12.§-ban a szerző folytatja a parasztság különböző rétegei helyzetének elemzését, a következő az udvari cselédség, Pesztyel pedig úgy látja, hogy ez „*a legszánalomraméltóbb állapot az egész Orosz Állam területén*”³¹. A cselédek teljesen ki vannak szolgáltatva uruknak, és szolgálatuk sohasem telik le. Ismét csak a leendő Legfőbb Kormány feladata lesz a helyzetük rendezése, amihez a szerző két szempontot ad; meg kell állapítani azon leszolgált évek számát, ami után a cseléd szabaddá válhat, vagy meghatározni azt a pénzösszeget, amellyel megválthatja magát, és ezt a két módszert kombinálni is lehet. A 13.§ az üzemi parasztookról szól, akik ipari üzemekben dolgoznak és részben állami, részben nemesi tulajdonban vannak. Őket Pesztyel szerint vissza kell juttatni eredeti földművelő állapotukba, akár áttelepítés árán is. A politikai gazdaságtanra hivatkozva kifejti, hogy csak az a munka lehet hatékony, amely kényszer nélkül folyik, ezért a továbbiakban a manufaktúrákban *bérmunkásokat* kell alkalmazni szerződéssel, de elképzelhetőnek tartja, hogy *elitált rabokkal* oldják meg az üzemek munkaerőszükségletét.

Egy meglepően rövid, szinte lakonikus bekezdésben rendelkezik csak a tervzet még ezen a fejezeten belül a *papságról*, amelyről leszögezi, hogy a továbbiakban „*nem lehet sem a nép külön rendjének, sem pedig az állami hivatalnoki kar sajátos ágának tekinteni*”³². A sorsuk ugyanaz, mint az elgondolás szerint az összes többi korábbi kiváltságos rétegnek; „[...] *beolvadnak az orosz állampolgárok közös rendjébe*”³³, ez a rend a *polgárság* nevet fogja viselni. Pesztyel politikai értelemben legfőbb mondandóját lezárásképpen a fejezet végén közli, miszerint *mivel most már mindenki polgárrá válik, mindenki ugyanazon törvények alá fog tartozni.*

„A népről politikai vonatkozásban” című paragrafusban fejt ki, hogy pontosan hogyan gondolja a földek újraelosztását, és az új földtípusoknak milyen funkciót

31 PESZTYEL 1954: 200.

32 PESZTYEL 1954: 202.

33 PESZTYEL 1954: 202.

kíván biztosítani. A földeket két részre kell osztani, az egyik fele közösségi föld lesz, a másik pedig magánföld. Előbbi nevének megfelelően maga a helyi közösség birtokolja szabad tulajdonaként, azokat sem eladni, sem jelzáloggal megterhelni nem lehet, rendeltetése, hogy a *szükségletek* kielégítését biztosítsa. A magántulajdonban lévő földeket magánszemélyek, vagy az állam fogják birtokolni, feladatuk a *bőség* biztosítása. A földek újrafelosztását fokozatosan, a korábban vázolt átmenetnek megfelelően, 15 év alatt kell végrehajtani. Modern polgári gondolat, hogy minden egyes körzetben bankot kell majd alapítani, és biztosítóintézetet felállítani.

Következő fejezetének 18.§-a „*A népről polgári vonatkozásban*” címet viseli. Pesztyel polgári értékek alatt a szellemi szabadságot érti, ami abban a korban a könyvkiadásban, a hírlapokban, az időszaki kiadványokban, festményekben, metszetekben és a nyomdák felállításában nyilvánult meg. Érdekes, hogy a liberalizmus más alapértékeit nem tartotta szükségesnek megemlíteni (gyülekezés, szó-lás, vallás szabadsága stb.).³⁴ Alapelv, hogy minden polgárnak joga van megírni és kinyomtatni, amit akar, feltéve, ha a neve rajta van a művön, és az „*nem személyeskedő gúnyirat*”³⁵. A nyomdák felállításához már a név feltüntetésén túl szükséges a kormányzat előzetes értesítése is. Pesztyel bevezeti a szerzői felelősség elvét, amikor leszögezi, „*az egyes művekben kifejtett gondolatokért és elvekért mindenkor az író felel*”³⁶. Ez a rendszer az autokrácia korabeli gyakorlatánál lényegesen megengedőbb lett volna, de a cenzúra gondolata benne maradt.

Az Orosz Igazságnak egyik legfontosabb, és a későbbiek során legtöbbet idézett része, amely az *új alkotmány* alapelveit igyekszik megfogalmazni. Az állam irányítását legfelsőbb hatalomra és a tényleges kormányzatra osztja. A legfelsőbb hatalom a *Népi Vecséből* és az *Állami Dumából* áll, előbbi a törvényhozó, utóbbi a végrehajtásért felelős hatalmi szerv lesz. Szükségesnek látja még a politikai kontrollt, amit a 120 fős *Legfelsőbb Szobor* fog ellátni. A Népi Vecse a nép által 5 évre megválasztott képviselőkől fog állni, ez egyfajta kollektív államfői testület, akik egyötödének minden évben lejár a mandátuma, és helyettük új képviselőket kell választani; nem nehéz ebben észrevennünk az amerikai szenátus működési modelljét.³⁷ A Vecse maga választja elnökét a ciklust legrégebben betöltő tagok közül, és maga állapítja meg ügyrendjét, nem oszlik táblákra, és dönt a háború és béke kérdésében, senki nem oszthatja fel. Amikor nem ülésezik, akkor egy „*Ideiglenes Bizottság*” látja el a feladatait. Az *Állami Duma* a nép által öt évre választott öt tagból áll, minden évben egyikük leköszön, és mást választanak helyette, elnöke a megbízatásának

34 Lásd erről: HAHNER 2022: 142–143.

35 PESZTYEL 1954: 205.

36 PESZTYEL 1954: 206.

37 HAHNER 2006: 13–28.

ötödik évét töltő tag. Ebben a gondolatban pedig a francia forradalom direktóriumát mint politikai ötletadót fedezhetjük fel, amely szintén öt tagból állt és gyakorlatilag a végrehajtó hatalmat képviselte a forradalom utáni Franciaországban.³⁸ A Dumába a tagokat a Népi Vecse delegálja, amely a kormányzóságok által jelölt polgárok közül választja ki a megfelelő embert. A minisztériumok és a kormányhivatalok a Duma irányítása alatt állnak, a Duma külön kancelláriával rendelkezik. Maga a Legfelsőbb Szobor 120 főből áll, tagjait bojároknak nevezik, és megbízásuk élethossziglan szól. A jelölteket itt is a kormányzóságok állítják, és a Vecse választja ki közülük a bojárokat. A Szobor nem vesz részt sem a törvényhozásban, sem pedig a végrehajtásban, felügyeleti szervként tevékenykedik, a Vecse neki küldi meg a törvényeket kihirdetés előtti jóváhagyásra. A Szobor a beadványok tartalmát nem vizsgálja, hanem kizárólag azt állapítja meg, hogy azok formailag megfelelnek-e a törvényeknek, az alkotmánynak. Itt is erőteljesen érződik az amerikai hatás, ahol kilenctagú Legfelsőbb Bíróság működik egyfelől legfelsőbb jogi fellebbezési fórumként, másfelől alkotmánybírósággént; Pesztyel ez utóbbi funkciót foglalta bele a Szobor hatáskörébe. Túl ezen, a Legfelsőbb Szobor ellenőrzési jogkört gyakorol a minisztériumokban és a kormányzóságokban, ahová egy-egy *főügyészt* küld ki, akiknek a feladata a törvényesség és a rend betartatása, jóváhagyásuk nélkül sem központi, sem helyi intézkedések nem léphetnek hatályba.

Összegzés

Sajátos vízió Pavel Pesztyel *Orosz Igazsága* 1824-ből. Tetten érhetők benne saját kora nyugati eredetű liberális, felvilágosult elgondolásai, főként az emberi szabadságjogok és az egyén boldogulása, törvény előtti egyenlősége stb. tekintetében, és ezek keverednek az orosz birodalmi szupremácia gondolatiságával, a terjeszkedés-hódítás eszméjével.³⁹ Pesztyel elképzelt Oroszországában mindenki egyenlőnek születik, és mindenki boldogulása, jóléte nagyon fontos, ám ezt a jólétet a polgároknak szigorú állami felügyelet mellett kell elérniük. Pesztyel társadalomfilozófiai logikája, hogy létre kell hozni egy egységes jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező homogén polgárságot, a többi társadalmi rétegnek pedig ebbe kell beolvadnia, feladva korábbi privilégiumait, vagy éppen szabadulva régi terheitől. Az új polgárság tagjaként azonban mindenki részesülni fog majd az egységes jogokból, persze csak ha az állam felé adófizetési, katonáskodási stb. kötelességeit teljesíti.

38 HAHNER 2000: 396–399.

39 Lásd erről: KLJUCSEVSZKIJ 1997: 9–13.

Az írás gondolatiságát áthatja egyfajta vallási alapú erkölcsiség, keveredve a nyugati filozófia szabadságeszményével, ami az állam felé történő elkötelezettségnek az orosz autokrácia gyakorlatából vett gondolataival egészül ki.

Azokat a problémákat, amelyeket nem tud teoretikusan megoldani, egy majdani Legfelsőbb Ideiglenes Kormányra bízta. Tisztában van vele, hogy az általa elképzelt társadalom és állammodell létrehozása hosszabb időt vesz igénybe, ezért a sikeres levezénylése érdekében az első 10 évben katonai jellegű diktatúrát tart elengedhetetlennek bevezetni.

Pesztyel államideálja a köztársaság, mégpedig a központosított, egycentrumú, egynyelvű, egyvallású köztársaság. Hogy ez hogyan működik, abban az amerikai állammodell és a francia forradalom elgondolásai keverednek az orosz régműltból vett elnevezésekkel és hagyományokkal, és egy, összességében a korábbiaknál kétségkívül demokratikusabban működő állam képe bontakozik ki előttünk, a föderalizmus minden formáját azonban határozottan elutasítja.

Pesztyel sok tekintetben megelőzi korát, és ennyiben előfutár szerepe van. Némely elgondolását maga I. Miklós cár valósította meg saját autokratikus hatalmának megszilárdítása érdekében, számos elgondolása viszont mintegy 100 évvel később a bolsevik hatalomátvételben és az azt követő politikai gyakorlatban öltött testet. Ugyanakkor elvitathatatlan történelmi érdeme egy igazságosabb társadalom és egy hatékonyabban működő demokratikus állam felvázolása, mint ahogy az is tény, hogy katonatisztként az orosz nemzeti nagyság és birodalmiság árnyékából nem tudott kilépni. Pesztyel gondolatisága a nyugati modern gondolkodás és az orosz hagyományok ötvözte, és minden eklekticizmusával és naivitásával, radikalizmusával és merészségével együtt az orosz és egyetemes gondolkodástörténetnek egy figyelemre méltó, további tanulmányozásra érdemes darabja.

Források

- BESZTUZSEV-RUMIN, A. A. (Marlinszkij) (1954): Adatok a politikai társaságról. In: NIEDERHAUSER – TRÓCSÁNYI (1954): 127–130.
- BOROVKOV, A. D. – TATYISCSEV, A. (2007): Összefoglalás a dekabristáknak az Orosz Birodalom állapotára vonatkozó vallomásai alapján. In: SZVÁK – FILIPPOV (2007): 129–137.
- KLJUCSEVSZKIJ, V. (1997): Előadások az orosz történelemről. In: BEBESI 1997: 9–18.
- MURAVJOV, N. M. (2007): N. M. Muravjov Alkotmánytervezete. In: SZVÁK – FILIPPOV (2007): 97–107.

- PESZTYEL, P. I. (1954): Az Orosz Igazság. In: NIEDERHAUSER – TRÓCSÁNYI (1954): 178–208.
- PESZTYEL, P. I. (2007): Az Orosz Igazság. In: SZVÁK – FILIPPOV (2007): 107–122.
- TRUBECKOJ, SZ. P. (1954): Trubeckoj Sz. P. Emlékirataiból. In: NIEDERHAUSER – TRÓCSÁNYI (1954): 120–126.
- BEBESI György (szerk.) (1997): *A „Pétervári Oroszország története”. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához.* IPF, Pécs – Szekszárd.
- NIEDERHAUSER Emil (szerk.) – TRÓCSÁNYI György (ford.) (1954): *Dekabristák válogatott írásai.* Művelt Nép, Budapest.
- SZVÁK Gyula – FILIPPOV, Szergej (szerk.) (2007): *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század.* Pannonica, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- BEBESI György (2021): A pre-bolsevizmus gyökereinél. A dekabristák és egy radikális alkotmánytervezet az 1820-as évekből. In: FONT Márta – BEBESI György – BENE Krisztián (szerk.): *Pécsi Történeti Ruszisztika.* PTE BTK TTI Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport – PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság, Pécs. 183–187.
- BEBESI György (2022): *A hosszú 19. század rövid története.* PTE BTK TTI, Pécs.
- GILBERT, Martin (1998): *Izrael története* (ford. Baráth Katalin). Pannonica, Budapest.
- HAHNER Péter (2000): *A régi rend alkonya.* Panem, Budapest.
- HAHNER Péter (2006): Az elnöki hatalom az Egyesült Államokban. In: HAHNER Péter: *Az Egyesült Államok elnökei.* Maecenas, Budapest. 13–28.
- HAHNER Péter (2022): A 19. század politikai eszméi. In: BEBESI György: *A hosszú 19. század rövid története.* PTE BTK TTI, Pécs. 134–147.
- HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr (1996): *Az Orosz Birodalom története* (ford. Balogh Magdolna és Páll Erna). Osiris, Budapest.
- SZVÁK Gyula – ANYISZIMOV, Jevgenyij (2004): *IV. Iván – I. Péter* (ford. Kutyina Olga és Kozma András). Pannonica, Budapest.

A kényszermunkára ítélés jogi háttere a sztálinizmus idején (1934–1953)

POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA

Dr. Pomázi-Bárdonicsek Dominika PhD – tudományos kutató
(Iustitia Gulág-, Gupvikutató Intézet – GGKI). E-mail: b.domee94@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány középpontjában a sztálini büntetés-végrehajtási rendszer, különösen a Gulag áll. A hangsúly elsősorban a nőkre helyeződik, akiket a férfiakhoz hasonló okok miatt küldtek táborokba. Voltak köztük 16-18 éves lányok, fiatal és idősebb feleségek, anyák, beteg és (fél)rokkant nők, de leszbikusok és prostituáltak is. Voltak, akiket abszurd jogi kategóriákba soroltak, így megkülönböztethetők például a „hazaárulók” és a „nép ellenségei”-nek családtagjai. A téma kontextusba helyezéséhez a tanulmány megvizsgálja a kényszermunkára ítéelés jogi hátterét is. Így többek között körbejárja annak kérdését, hogy mi számított bűnnek a sztálini érágban, melyek voltak a hamis/valós bűncselekmények, valamint törvények, műveleti parancsok, amelyek alapján kényszermunkára ítélték nőket, és maga a kényszermunka milyen célt szolgált.

KULCSSZAVAK: *Gulag, büntetőrendszer, kényszermunka, nők, „hazaárulók” és a „nép ellenségei”-nek családtagjai*

The legal background of forced labour under Stalinism (1934–1953)

Dr. Dominika Pomázi-Bárdonicsek PhD – Scientific Researcher
(Iustitia Gulag-, Gupviresearcher Institute – GGKI). E-mail: b.domee94@gmail.com

Abstract

The centre of the paper will be on the Stalinist penitentiary system, especially the Gulag. The focus is primarily on women, who may have been sent to the camps for similar reasons as men. They included girls aged 16–18, young and older wives, mothers, sick and (semi-)invalid women, but also lesbians and prostitutes. There were also absurd legal categories, on the basis of which we can distinguish between them family members of “traitors” and “enemies of the people”. To put the theme in context, we will explore the question of the legal background behind forced labour as a sentence – its antecedents under either Tsarism or Leninism. Thus, among other things, we must examine what was considered a crime in the Stalinist era, what were the real/false crimes, and laws, operational orders based on which women were sentenced to forced labour, and what purpose the forced labour served.

KEYWORDS: *Gulag, penitentiary system, forced labour, women, family members of “traitors” and “enemies of the people”*

Bevezetés

A tanulmány elsősorban a sztálinizmuskori kényszermunkára ítélest, annak hátterét, mondvascinált indokait járja körül. Mindezek vizsgálatában a Szovjetunio területéről Gulagra¹ került nők állnak a középpontban.

A Gulag a sztálini rendszer immanens részét képezte, annak számtalan eleme megjelent benne mikroszinten. Amellett, hogy a Gulag gazdasági funkcióval bírt, hozzájárult ahhoz, hogy elpusztítsa a szabadgondolkodás hajtásait, ugyanakkor a bosszú, a politikai represszió és a megfélemlítés eszközeként is szolgált, amely lehetővé tette a totalitarizmussal szembenállók, a bolsevizmustól eltérő ideológiákat vallók megtörését és társadalomból való kirekesztését. Nőket és férfiakat egyaránt ítélték 3, 8 vagy akár 25 évig végzendő kényszermunkára származásuk, politikai meggyőződésük, kapcsolataik, vagy akár a legkisebb jogsértés, esetleg egy külföldön történő temetésen való részvétel miatt. A Gulag amellett, hogy a szovjet állam büntetőpolitikájának szerves részét képezte, állam volt az államban, amely lényegében saját törvényei, szokásai, erkölcsi normái szerint, saját

1 Главное управление лагерей (Táborok Főigazgatósága).

társadalommal működött. Különféle előírásokkal szabályozta és korlátok között tartotta rabjait.

A Gulag férfi és női foglyai között is megkülönböztettek politikaiakat, továbbá köztörvényeseket. Különbséget kell tenni azonban a cári rezsim, a bolsevik hatalomátvétel utáni időszak, valamint az 1920-as és 1930-as évek politikai foglyai között. A bolsevik hatalomátvétel után a politikai foglyok nem végeztek munkát, minden személyes holmijukat, ruhájukat, írószereiket, könyveiket, óráikat, sőt, még a „veszélyes eszközök” kategóriájába sorolható villáikat, késeiket és borotváikat is maguknál tarthatták. Folyóiratokat és újságokat olvashattak. Ugyanakkor sokkal szigorúbban elszigetelték őket, hiszen korlátozták számukra a táboron vagy a börtönön belüli, illetve a rokonokkal való találkozást. Az 1920-as évektől viszont már a legveszélyesebb bűnözők közé sorolták és a Szoloveckij-szigetekre küldték őket.² Az 1930-as évek elején az „ellenség” fogalmat még nem használták a politikai foglyokra, és még nem a köztörvényesekkel együtt börtönözték be őket. Emellett még nem határozták meg pontosan, hogy kit kell politikai fogolynak tekinteni.³ Fontos, hogy szemben a cári rezsim forradalmár foglyaival, a sztálini korszakban a politikainak nevezett foglyok kevés kivételtől eltekintve nem képezték a rendszer ellenzékét. Ennek ellenére az 1930-as évek második felétől „hazaárulóknak” és a „nép ellenségeinek” nevezték őket. Sosem voltak különleges státuszban, a köztörvényesek alatt helyezkedtek el a rabok hierarchiájában.⁴

Az ítélet: kényszermunka

A következőkben a kényszermunkára ítéelés mikéntje kerül a vizsgálódás fókuszába. A rabok elítélésénél fontos szerepet töltöttek be az úgynevezett kettes- (*dvojkák*), valamint hármásbíróságok (*trojókák*).⁵ Míg a hármásbíróságok joga 1935-ben még arra korlátozódott, hogy száműzetést vagy 5 évnél rövidebb idejű lágerbüntetést

2 ПЕРЕЛЬШТЕЙН 2003: 13, 16–17.; ИВАНОВА 2006: 196–197. Szoloveckij-szigeteki táborok: Különleges Rendeltetésű Északi Lágerek, SZLON (Северные лагеря особого назначения). Az 1923. október 13-án kiadott A Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának határozata a szoloveckiji kényszermunkatábor megszervezéséről (№ 34. Постановление СНК СССР об организации Соловецкого лагеря принудительных работ) című rendelet mondta ki, hogy meg kell szervezni a táboregyütttest.

3 ПЕРЕЛЬШТЕЙН 2003: 13, 16–17.

4 ИВАНОВА 2006: 196–197.

5 A hármásbíróság (*тройка*) elnökből (a régió vagy az NKVD területi adminisztrációjának vezetőjéből) és két tagból állt. Területi szinten beletartozott a megyei pártbizottság első titkára, továbbá a megyei végrehajtó bizottság elnöke. ИВАНОВА 2015: 27.

szabjanak ki, 1937-ben már döntést hozhattak a halálbüntetés hatálya alá (1. kategória), valamint a 10 év börtön- vagy lágerbüntetés kiszabása alá esők (2. kategória) esetében. Mihail Szejder⁶ szerint a trojkák összeállítottak egy „napirendi könyvet” vagy úgynevezett „albumot”, amelyben listát vezettek a vádlottakról.⁷ Feljegyezték az adott személy nevét, születési dátumát, valamint az „általa elkövetett bűncselekményt”. Ha az illetőt lelövetésre ítélték, akkor a neve mellé pirossal odaírtak egy „R” betűt, amely a „Rassztrel”⁸, azaz lelövés szó rövidítése volt. Ez a gyakorlat 1937–1938-ban volt elterjedt.⁹ Szintén bevett módszer volt a „listánkénti elítélés”, amely azt jelentette, hogy az NKVD megyei és regionális hivatalai előírt kvótákat kaptak meghatározott számú letartóztatásra és lelövetésre. Ivanovo megye például 1500-as kvótát kapott.¹⁰ Emellett a központi pártszervek arra ösztönözték a helyi hivatalokat, hogy a „nép ellenségeinek” közömbösítését célzó terveiket túlteljesítsék.¹¹

Sztálin gondoskodott arról, hogy új eljárási rend valósuljon meg jogi védelem, továbbá fellebbezési lehetőség nélkül.¹² A terrorhullám hatását tovább fokozta a moszkvai kirakatperek látványossága és a titkos tárgyalások tömeges megjelenése. A sztálini állam a büntetőper jogi eszközeit és eljárásait szisztematikusan alkalmazta azok ellen, akiknek megbélyegzését és elítélését valamilyen politikai, társadalmi cél érdekében „szükségesnek” látta.¹³

Az ítélethozatal során a nőket a legkülönbözőbb vádpontokban „találták bűnösnek/bűnrészesnek”. Ezek nagyon sok esetben fiktívek voltak, ám mégis 3, 5, 8 vagy akár 25 év Gulag-lágerben végzendő kényszermunka-büntetést vonhattak maguk után.¹⁴ A téma nagyságára való tekintettel és a terjedelmi keretek miatt a tanulmány csupán mozaikszerűen érinti az egyes vádpontokat és művelti parancsokat, rendeleteket.

6 Szejder, Mihail (1902–1978): 1919 és 1938 között a Cseka, majd annak utódszerveinek a szolgálatában állt. 1940-ben összeesküvés vádjával 10 év szabadságvesztésre ítélték. 1942-ben szabadon engedték, majd pedig a frontra irányították át. Bővebben: ШРЕЙДЕР 1995; ТЕПЛЯКОВ 2018: 925–936.

7 IVANOVA 2015: 27.

8 Расстрел.

9 IVANOVA 2015: 27.

10 IVANOVA 2015: 28.

11 IVANOVA 2015: 28.

12 BOGNÁR 2010: 4.

13 KÁDÁR 2013: 34.

14 1947-ben ideiglenesen eltörölték a halálbüntetést, helyére inkább a 25 évi kényszermunka került. 1950-ben ugyan ismét bevezették a kivégzést mint büntetési módszert, azonban a 25 éves kényszermunka mint ítélet szintén megmaradt, sőt, gyakorivá vált a politikai bűncselekmények miatt elítéltekkel szemben. ПЕЧУРО 1999: 99.; БЕЗБОРОДОВ és mtsai 2001: 104.

Az 1930-as, 1940-es években több olyan rendelet született, amely a lopást érintette.¹⁵ Hatályuk alá tartoztak mindazon személyek, akik elkobzott birtokukról vettek magukhoz egy cső kukoricát vagy egy szem krumplit, vagy pedig munkahelyükről, például a gyárból egy cérnatekerceset, esetleg egy építkezésről egy köteg tűzifát vittek el.¹⁶

Megesett, hogy egy nőt abortusz elvégzéséért ítélték kényszermunkára.¹⁷ Amennyiben nem állt fenn a veszélyeztetett terhességnek vagy a szülők súlyos betegségei öröklésének a veszélye, a kórházban vagy szülészetben végzett terhességmegszakításért az abortálást végző orvost 1-2 év szabadságvesztésre ítélték.¹⁸ Egészségtelen körülmények között vagy szakirányú orvosi végzettséggel nem rendelkező személyek által végzett abortusz pedig legfeljebb 3 év szabadságvesztést vont maga után.¹⁹

Sok nőt mint elítélt férfi hozzátartozóját ítélték Gulag-táborba. 1934. június 8-án bevezették a kollektív (családi) büntetőjogi felelősséget, melynek értelmében 2-től 5 évig terjedő, lágerben letöltendő büntetésre ítélték azokat, akik tudtak családtagjuk „hazaáruló tettéről” vagy annak „tervezéséről”.²⁰ Így a sztálini családmódel specifikus ismérvévé vált, hogy a családokat feljelentési kötelezettség terhelte.²¹ A gyerekeket arra ösztönözték, hogy a párthűséget helyezték a család iránti lojalitás elé,²² emellett pedig mindennemű kapcsolatot meg kellett szakítaniuk a politikai

15 *Az állami vállalatok, kolhozok és szövetkezetek vagyonának védelméről, valamint a köztulajdon (szocialista tulajdon) megerősítéséről* (Постановление ЦИК и СНК СССР об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной/ социалистической/ собственности. 1932 г.); *Az állami és köztulajdon eltulajdonításáért való büntetőjogi felelősségről* (Указ Президиума Верховного Совета СССР об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества. 4.6.1947 г.); *A polgárok személyes tulajdona védelmének megerősítéséről* (Указ Президиума Верховного Совета СССР об усилении охраны личной собственности граждан. 4.6.1947 г.).

16 Ратушная 1999. «Когда человека жизнь выбрасывает...» kezdetű bekezdés; Тюрбева 2000: 234.

Ratusnaja, Larisa (1928–2004): 1947-ben tartóztatták le, raboskodott többek között a szaratóvi területen fekvő Volga menti táborban, valamint Kolimán. 1953-ban, a Sztálin halála után meghirdetett amnesztiával szabadult. Bővebben: Ратушная 1999.

17 Ратушная 1999. «Очень вежливо мне сказали...» kezdetű bekezdés.

18 О запрещении абортов 1936; Уголовный кодекс РСФСР 1950: 97–98. [Глава шестая]

19 О запрещении абортов 1936; Уголовный кодекс РСФСР 1950: 97–98. [Глава шестая]

20 HORVÁTH 2008: 62.

21 HORVÁTH 2008: 62.

22 Ennek az időszaknak emblemikus alakja volt Pavlik Morozov (1918–1932), aki 1932-ben feljelentette saját apját, mondván, hogy az megkárosította a kolhozvagyont. Az apát elítélték, majd pedig halálbüntetéssel sújtották, Pavlikot pedig meglincselték a falubeliek. A szovjet médiában minduntalan megemlékeztek Pavlik tettéről, idővel szobrot állítottak neki, Szergej Eizenstein filmrendező és forgatókönyvíró (1898–1948) pedig filmet forgatott róla. HORVÁTH 2008: 62.

bűncselekmény miatt elítélt rokonaikkal és barátaikkal. Mindez ahhoz vezetett, hogy egyre több gyermek tagadta meg szeretteit.²³

1937. augusztus 15-én kiadták a 00486. számú *A hazaárulók feleségei és gyermekei represszionálásáról* nevezetű műveleti parancsot,²⁴ amely kimondta, hogy le kell tartóztatni a hazaáruló férfiak feleségeit, valamint az elvált, de volt férjük ellenforradalmi tevékenységében részt vállaló nőket. Kijelentette azt is, hogy amennyiben egy nő házastársa/volt férje bűncselekményt követett el, de a feleség azt elmulasztotta jelenteni, őt is őrizetbe kell venni.²⁵ A szovjet „büntetőjog” „hazaárulók családtagjaiként”,²⁶ „hazaárulók feleségeiként”,²⁷ „nép ellenségeinek családtagjaiként”,²⁸ „nép ellenségeinek hozzátartozóiként”²⁹ és „nép ellenségeinek feleségeiként” aposztrofálta őket.³⁰ Vlagyimira Uborevics³¹ írja visszaemlékezésében, hogy

„A nehezen kiejthető CSSZIR rövidítés [értsd: „hazaárulók családtagjai” – P-B. D.] mögött legjobb esetben is örökre megnyomorított életek, legrosszabb esetben halál húzódnak meg, amelyet az ügyész nyelvére egy másik rövidítés – VMN (viszsza mere nakazanyija³²) jelöl.”³³

A 00486. számú műveleti parancs következtében megindult a hazaárulással vádolt férfiak családtagjai letartóztatásának folyamata.

Noha az előbb említett műveleti parancs kijelentette, hogy a letartóztatás nem vonatkozik az állapotos és karon ülő gyermekeiket nevelő nőkre, a súlyos vagy

23 HORVÁTH 2008: 62.

24 № 27 Оперативный приказ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 1937.

25 № 27 Оперативный приказ НКВД СССР № 00486. 1937.; КОКУРИН – ПЕТРОВ 2000: 114–118. Ezt megerősítette egy 1938-as műveleti parancs is, lásd: № 30 Приказ НКВД СССР № 00689. 1938. КОКУРИН – ПЕТРОВ 2000: 121.

26 Члены семьи изменников Родины (ЧСИР). Csupán az 1930-as, 1940-es évekből ismerünk pontosabb adatokat, számuk körülbelül 10–13 000 fő körül mozgott.

27 Жены изменника родины (ЖИР). Nem ismerünk pontos számadatokat velük kapcsolatban.

28 Члены семьи врага народа (ЧСВН). Pontos számuk egyelőre nem ismert.

29 Родственники/Родственницы врага народа (РВН). Nem ismerünk pontos számadatokat velük kapcsolatban.

30 Жены врага народа (ЖВН). Pontos számuk egyelőre nem ismert.

31 Uborevics, Vlagyimira (1924–2020): Ieronim Uborevics lánya volt. Uborevics szüleit 1937-ben tartóztatták le, őt magát pedig 1944-ben. 1945-ben a Lubjankából Vorkutára került 5 évre. Bővebben: УБОРЕВИЧ 1991; УБОРЕВИЧ 2009.

32 Высшая мера наказания (ВМН), azaz legsúlyosabb fokú büntetés, halálbüntetés.

33 УБОРЕВИЧ 2009.

fertőző betegségekben szenvedőkre,³⁴ az idősekre és a férjüket feljelentőkre, a fennmaradt ego-dokumentumok alapján biztosan tudjuk, hogy a Gulag-táborokban mégis raboskodtak várandósok,³⁵ szoptató anyák, idősek és tartósan betegek egyaránt.³⁶ Őket általában 5-8 év Gulag-lágerben letöltendő büntetéssel sújtották. Ez is mutatja a szovjetrendszer önellentmondásos jellegét.

A hazaárulók és nép ellenségei hozzátartozóiként elítélt nők között akadtak olyanok, akik elhitték a hivatalos magyarázatot, mely szerint az eddig őrizetbe vett nők bűnösök vagy legalábbis bűnrészesek. Így vélekedett Mihail Tanin felesége, Tamara is. Férjét 1937-ben tartóztatták le. Tamarának azt javasolták ismerősei, hogy utazzon el Moszkvából, mert elkezdték összegyűjteni a „nép ellenségeinek” feleségeit. Tamara nem fogadta meg a tanácsot. 1938-ban őt is őrizetbe vették, majd kényszermunkára ítélték, bevagonírozták és az akmolinszki táborba³⁷ szállították. 18 évet töltött rabságban, majd száműzetésben.³⁸

Az otthon maradt gyerekeknek számtalan nehézséggel kellett megküzdeniük. Sorsuk bizonytalanná vált, hiszen szüleiket kivégezték vagy lágerbe zárták. Ők maguk kiskorúként árvaházba vagy rokonokhoz kerültek, nagykorúként pedig börtönbe vagy táborba is juthattak.³⁹ Az iskolában sok esetben atrocitás érte őket, emellett több gyermeket még ki is zártak az oktatási intézményből, ahol éppen

34 Gyógyulásuk után azonban büntetés várt rájuk is.

35 Megemlíthető például Fruma Trejvasz vagy Halide Juszipova esete.

Trejvasz, Fruma (1905–1999?): 1937-ben tartóztatták le mint „hazaáruló hozzátartozóját”. 5 hónapos terhes volt, amikor a butirkai börtönbe került. Bővebben: ТРЕЙВАС 1994: 87–97.

Juszipova, Halide (1921–?) várandósságának 8. hónapjában volt, amikor 1947-ben az államhatalom megdöntésére irányuló propaganda, agitáció vádjával elítélték. Cseljabinszk–40-be került. Gyermekeit a táborban hozta világra. Bővebben: ЮСИПОВА 2002.

36 Közülük többen már a légerekbe történő utazás során életüket veszítették.

37 Акмолинский лагерь жен изменников родины, azaz *Hazaárulók feleségei számára létesített akmolinszki tábor*. A hivatalos dokumentumokban nem akmolinszki lágerként, vagy annak rövidítéseként, Alzsírként nevezték a tábort, csupán a túlélők emlegették így. Az iratokban Karlag 17. Akmolinszki Osztályaként, illetve R–17-ként szerepel. Bár az előírások szerint legfeljebb 7000 nő befogadására volt alkalmas, Raikhan kutató szerint 1938-ban 8000 nő raboskodott ott. 1953-as fennállásáig 18 000 nő és közel 25 000 gyermek „fordult meg” a lágerben. Közöttük megemlíthető például Tuhacsevszkij marsall nővére, Jelizaveta Arvatova-Tuhacsevszkaja (1906–1997), Eduard Bagrickij költő felesége, Lidia Bagrickaja (1895–1969), Galina Szerebrjakova író (1905–1980), Tatyjana Okunjevszkaja színésznő (1914–2002), Lidia Ruslanova énekesnő (1900–1973). A második világháború után az akmolinszki lágert átalakították vegyes táborrá, és főképp a különösen veszélyesnek minősített személyeket zárták be. Bővebben: РАИХАН 2017: 32–33.; История лагеря «АЛЖИР».

38 ADLER 2012: 73.

39 A 00486. sz. műveleti parancs rendelkezett a „nép ellenségeiként” elítélt nőkről és azok gyermekeiről is. № 27 Оперативный приказ НКВД СССР № 00486. 1937. КОКУРИН – ПЕТРОВ 2000: 114–120.

tanultak. Irina Amenuel⁴⁰ például 10. osztályos volt, amikor az iskolaigazgató azt mondta neki, hogy „»Majackaja, menj ki! Nem tanítjuk a nép ellenségeinek gyermekeit.«⁴¹ A lány, miután kizárták az iskolából, a nagynénjénél próbált segítségre lenni, ám ő is elzavarta, hiszen attól félt, hogy ha kitudódik, hogy Irina náluk tartózkodik, akkor vele együtt őket is letartóztatják. A lány így teljesen magára maradt. Végül találkozott egy kínai férfival, akinek köszönhetően állást kapott egy étteremben.⁴²

1937–1938-ban hozzávetőleg 1,5 millió embert ítéltek el a kettes- és hármashíroságok részben az 1937. július 30-án kiadott, 004477. számú *Hadművelet az egykori kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek visszaszorítására*⁴³ parancs alapján. Megfogalmazta, hogy a szovjetellenes alakulatok ügyében folytatott nyomozás során „megállapítást nyert”, hogy vidéken jelentős számú volt kulák telepedett le, és olyan „bűnözőkáderek” vannak jelen, amelyek alapvető bázisát a marhatolvajok, a visszaeső bűnözők, a büntetés elől menekülők és a volt lágerfoglyok alkotják. Ezek a személyek valamennyien szovjetellenes és különböző szabotázs akciók felbújtói, éppen ezért a legkegyetlenebb eszközzel szét kell zúzni őket annak érdekében, hogy védve legyenek a dolgozó szovjet emberek az ellenforradalmi cselekedetektől.⁴⁴

Gulagon végzendő kényszermunkára ítéltek olyanokat is, akik pár percet késtek a munkahelyükről, vagy egy-két napig nem mentek be dolgozni.⁴⁵ Voltak extrémnek mondható esetek is. Klava Putyincevát például olyan mondvacsínált indokkal ítélték el 10 évre, hogy amikor egy gyermekotthonban dolgozott nővérként, állítólag a gyógyszerből „túl nagy koncentrátumot csepegtetett a gyerekek szemébe”.⁴⁶

Az elítéltek között nagy számban voltak az úgynevezett „58-asok” is, akiket a Szovjetunió 1926-os Büntető Törvénykönyvének 58.§-a alapján ítélték el. Adamova-Szljozberg⁴⁷ írja visszaemlékezésében, hogy

40 Amenuel, Irina (1924–?): mostohaapját, Jiang Zi-Yangot 1938-ban kivégezték, édesanyját, Klau dia Majackáját letartóztatták, majd lágerbe szállították, ahol elhunyt. A lányt ezek után bocsájtották el az iskolából. Bővebben: АМЕНУЭЛЬ 2011.

41 АМЕНУЭЛЬ 2011.

42 АМЕНУЭЛЬ 2011.

43 № 25 Оперативный приказ НКВД СССР № 00447. «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». 30 июля 1937 года.

44 № 25 Оперативный приказ НКВД СССР № 00447. 1937. Кокурин – Петров 2000: 103–112.

45 3-tól 5 évig terjedő lágerbüntetésre ítélték őket. СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА 2003: 51.

46 АКСАКОВА-СИВЕРС II. 1988: 192. Bővebb információt nem tudunk meg a hölgynek a táborba kerülése előtti történetéről.

47 Adamova-Szljozberg, Olga (1902–1991): 1936 tavaszán tartóztatták le terrorcselekmény vádjával. A 10 év alatt raboskodott többek között a fehér-tengeri Szoloveckij-szigeteken, valamint Kazahsztánban és az északkelet-szibériai Kolimán. Bővebben: АДАМОВА-СЛИЗБЕРГ 1993.

„Sokakat egyszerűen rágalmaztak, míg mások »bűnösök« voltak, de nem tudtak róla. Hiszen soha senkinek nem jutott eszébe, hogy egy olyan vicc elmondása vagy meghallgatása, amelyet Moszkva egésze ismer, az 58-10. cikk szerinti bűncselekmény elkövetésének nevezik, a szovjet rezsim elleni agitációt folytat, 10 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. [...]”⁴⁸

A paragrafus olyan bűncselekményeket foglal magába, amelyeket a rendszer „ellenforradalmi bűncselekménynek” minősített. Pontjai közé tartozott például az ellenforradalmi cselekedet, a fegyveres felkelés, a kémkedés, az államellenes propaganda és agitáció, a szabotázs, a külföldi államokkal való kapcsolattartás hazaárulási szándékkal. Előfordult, hogy utóbbit olyan esetre „alkalmazták”, amikor egy nő külföldre utazott családjához. Anna Szamohockaja,⁴⁹ egy 60 éves észt származású, a szverdlovszki Traumatológiai és Ortopédiai Intézetben dolgozó nő például az 1930-as évek elején Észtországba utazott, hogy édesanyja halála után összegyűjtse a megmaradt értékeket. 1937-ben őrizetbe vették, mondván, hogy „külföldi államokkal ápol kapcsolatot”, illetve „munkahelyén minden tárgyi berendezést megrongált”.⁵⁰

Az is megesett, hogy a paragrafus 6. pontját – kémkedés, hírszerzés – olyan esetben alkalmazták, amikor egy nő vagy férfi egyáltalán nem folytatott kémkedést. Ez történt Marianna Cinnel⁵¹ is, aki 1933-tól tanított japán nyelvet Moszkvában a Keletkutató Intézetben. 1937-ben ítélték el az 58.§-6. pontja alapján.⁵²

Ellenforradalmi cselekedeteknek tekintették a tervteljesítés elmaradását, a munkából való késést, a berendezés nem megfelelő javítását, a vezetőség eljárása helyességének a kétségbe vonását. Különös szigorral büntették a közvetlen vezetőket, akiknek a mulasztásait azzal magyarázták, hogy kapcsolatban álltak külföldi burzsoá szervezetekkel, és hogy a nemzetközi imperializmus ügynökei lettek.⁵³

Az „58-asok” aránya az idő előrehaladtával folyamatosan nőtt. Míg az 1930-as évek elején a foglyok körülbelül negyedét, addig az 1930-as évek közepétől az 1950-es évek végéig már igencsak jelentős hányadát tették ki. Egyébként emellett,

48 АДАМОВА-СЛИОЗБЕРГ 1993: 36.

49 Ratoszep (született Szamohockaja), Anna (1880–?): észt származású traumatológus és ortopédus volt, akit 1937-ben tartóztattak le, és 1938-ban ítélték el 10 év kényszermunkára. Bővebben: РАТОСЕП.

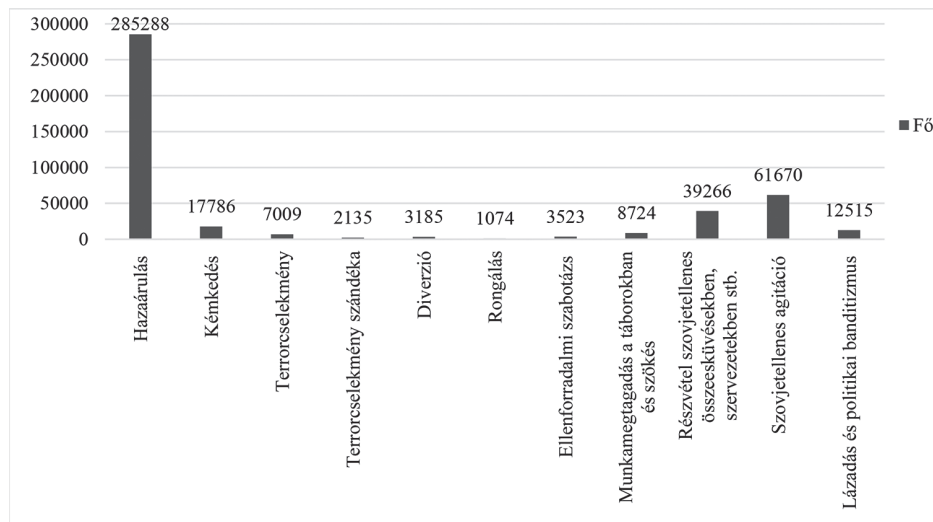
50 АКСАКОВА-СИВЕРС II. 1988: 198.

51 Cin, Marianna (1903–2002): kémkedés vádjával ítélték el 8 évre. Uhta-Pecsorára került. 1943-ban szabadult, Moszkvába költözött, és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Keletkutató Intézetében vállalt munkát. Bővebben: ЦЫН 2006.

52 Bővebben: ЦЫН 2006: 398–407.

53 ДУРКА 1993: 23–24.

hogy a kényszermunkások közül sokakat ártatlanul küldtek Gulagra, voltak közöttük olyanok is, akik valóban bűncselekményt, például lopást vagy gyilkosságot követtek el, esetleg prostitúciót folytattak.

1. ábra Az 58.§ alapján elítéltek száma 1951-ben (fő)⁵⁴

Az egyik Gulag-túlélő, Tatyjana Akszakova-Sziversz⁵⁵ visszaemlékezésében azt írja, hogy meglátása szerint a táborok rabjait három kategória szerint lehetett megkülönböztetni: 1. „58-asok,” 2. „alvilágiak” (azaz köztörvényesek), 3. mindenki más (például családon belüli bűncselekményeket elkövetők). Az „58-asokat” szintén három kategóriára lehetett osztani: 1. értelmiség, 2. egyháziak, 3. nemzetiségek (például kaukázusiak, volgai németek, Közép-Ázsia lakosai).⁵⁶

54 ZEMSKOV 1991: 90–91.

55 Akszakova-Sziversz, Tatyjana (1892–1982): 1937-ben tartóztatták le és 8 év kényszermunkára ítélték. Először a kotlaszi elosztólágerbe, majd onnan a lokcsimszki lágerbe (Komi ASZSZK, 1937–1940) került, ahol a tábori kórház sebészeti osztályára osztották be. 1941-ben szabadon engedték egészségi állapota miatt, és Kirov régióba száműzték. Bővebben: АКСАКОВА-СИВЕРС II. 1988.

56 АКСАКОВА-СИВЕРС II. 1988: 205.

Összegzés

Összegzőképpen megállapítható, hogy nőket – és férfiakat – gyakran származásuk, politikai meggyőződésük, kapcsolataik vagy akár a legapróbb jogsértés miatt ítélték Gulag-táborba, ahol speciális, új jogi kategóriába sorolták őket. „Csupán” 1934 és 1939 között csaknem négyszeresére nőtt a kényszermunkára ítélt nők száma.⁵⁷ A „bűnösség” és „ártatlanság” jogi fogalmának elsődleges jelentése megváltozott. A politikai foglyok nagy része nem követett el ténylegesen illegális cselekményt.

Az elhangzott ítéleteket mindenki másképp dolgozta fel. Volt, aki haragot táplált a rendszerrel szemben. Más úgy gondolta, hogy a vele történtek csupán valami óriási félreértés következményei. Szofja Prokofjeva⁵⁸ visszaemlékezésében azt írja, hogy addig, amíg mindenki el nem olvasta az ítéletét, felcsillant annak a reménye, hogy a Szovjetunióban olyan embert nem ítélnének szabadságvesztésre, aki ártatlan.⁵⁹

Sztálin és sok más politikus mind az áldozatok, mind a külső szemlélők előtt igyekezett igazolni magát, hogy miért nem járhattak el másként. Ha bárki is megkérdőjelezte tettüket, „nyugodt szívvel” hivatkozhattak szükségállapotról és a kapitalista veszély elhárítására.⁶⁰ A legkisebb lopást tudatos kártevésnek, a kritikai „hangokat” ellenséges propagandának, agitációnak minősítették. A politikai okokból letartóztatott és elítélt személyek esetében a totalitarizmus önvédelmi reflexeként az összeesküvésre hivatkoztak. 1938-ban megjelent a *Rövid tanfolyam*⁶¹ című párttörténeti munka, amely a párt történetét hol nyílt, hol rejtőzködő ellenséges frakciók „aknamunkája” elleni folyamatos küzdelemként ábrázolta, és amely a koncepciós perek igazolásául szolgált.⁶² Vjacseszlav Molotov még Sztálin halála után is úgy gondolta, hogy az 1930-as években alkalmazott terror és számtalan erőszak jogos volt, hiszen ez segítette a Szovjetuniót a második világháborús győzelemhez, továbbá ez óvta meg a Szovjetuniót a belső ellenségektől és a kívülről jövő fenyegetettségtől.⁶³

57 1934-ben a kényszermunkások számának 5,9%-át (30 108 fő), 1939-ben 8,4%-át (109 986 fő) tették ki a nők. ZEMSKOV 1991: 70–71.

58 Prokofjeva, Szofja (1896–?): 1914-ben hozzáment Georgij Prokofjevhez. 1920–1921-ben belépett a Kommunista Pártba. A férjével a Csekánál dolgoztak. 1937 tavaszán letartóztatták férjét, őt pedig terhesen kilakoltatták. A szülést követően csecsemője életét veszttette. Mikor Prokofjeva felszólalt a tömeges letartóztatások ellen, valamint Jezsov és az NKVD ellen, kitiltották a pártból, majd letartóztatták, és 8 évre Tomszkba küldték. Bővebben: ПРОКОФЬЕВА 1994.

59 ПРОКОФЬЕВА 1994: 48.

60 BABEROWSKI 2014: 546.

61 *Краткий курс*.

62 KÁDÁR 2013: 12.

63 BABEROWSKI 2014: 546.

Források

- Адамова-Слиозберг, Ольга Л. (1993): *Путь*. / предисл. Н. Коржавина; худож. Д. С. Мухин. Возвращение, Москва.
- Аксакова-Сиверс, Татьяна Александровна (1988): *Семейная хроника*: в 2-х книгах. Atheneum, Париж.
- Аменуэль, Ирина Абрамовна (2011): *Письмо Сталину*. Международный Мемориал. <http://www.1917-1991.org/m/drehbuch/drehbuch-amenuel/?-lang=ru> (*Letöltés ideje: 2023. február 22.*)
- Печуро, Сусанна С. (1999): «Я благодарна судьбе...» *Карта*, (24–25). 98–105.
- Прокофьева, Софья Е. (1994): Годы 1936–38 // Тигонен, Т. В. (сост.): *Уроки гнева и любви: Сб. воспоминаний о годах репрессий (1918 год – 80-е годы)*. Санкт-Петербург. 37–66.
- Ратушная, Лариса П. (1999): Этюды о колымских днях. *Урал*, (7). 107–135.
- Степанова-Ключникова, Галина Е. (2003): *Казахстанский Алжир* // Малиновка, С.: *Ассоциация жертв незаконных репрессий*. ТОО «МАХ», Астана – Москва.
- Тепляков, А. Г. (2018): «Воспоминания чекиста-оперативника» М. П. Шрейдера — неизвестные страницы истории ВЧК — ОГПУ — НКВД. События и люди. 925–936.
- Трейвас, Фрума Е. (1994): Мы боролись за идею: Воспоминания Ф. Е. Трейвас // Илизарова, Б. С. (под ред.): *Женская судьба в России: Документы и воспоминания*. Россия молодая, Москва. 87–97.
- Тюрбеева, Н. Б. (2000): Ему бы жить и растить детей // Годяев, П. О.: *Боль памяти*. Элиста, Джангар. 231–235.
- Уборевич, Владимира И. (1991): Из писем // Кузнецов, И. Л. (сост.): *Печальная пристань*. Коми кн. изд-во, Сыктывкар. 308–316.
- Уборевич, Владимира И. (2009): *14 писем Елене Сергеевне Булгаковой*. Сост. Ю. Кантор. Время, Москва. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13136> (*Letöltés ideje: 2023. március 9.*)
- Улановская, Надежда – Улановская, Майя (2003): *История одной семьи: мемуары*. ИНАПРЕСС, Санкт-Петербург.
- Цын, Марианна Самойловна (2006): Из моей жизни в сталинских тюрьмах и лагерях // Зеленская, Е. А. – Рогачев, М. Б. (сост.): *Покаяние: Коми республиканский мартиролог жертв массовых политических репрессий*. Т. 8, ч. 2. Сыктывкар. 398–407.
- Шрейдер, М. П. (1995): *НКВД изнутри*. Записки чекиста. Москва.

Юсупова, Халидэ А. (2002) (= Сахаровский центр 1997): *Дорога на прииск Мальдяк. Воспоминания бывшейполитзаключенной*. Сахаровский центр, Россия. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=unpublished&syn=93> (Letöltés ideje: 2022. február 25.)

Rendeletek:

№ 25 Оперативный Приказ НКВД СССР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». 1937. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 103–112.

№ 27 Оперативный приказ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 1937. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 114–118.

№ 30 Приказ НКВД СССР № 00689 «О порядке ареста жен изменников родины.» 1938. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 121.

Музей истории Российских реформ имени П. А. Столыпина (2013): *О запрещении аборт, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах*. 27.6.1936 г. Музей истории Российских реформ имени П. А. Столыпина, Россия. <http://museumreforms.ru/node/13820> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 11.)

Музей истории Российских реформ имени П. А. Столыпина (2013): *Постановление ЦИК и СНК СССР об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности*. 1932. Музей истории Российских реформ имени П. А. Столыпина, Россия. <http://museumreforms.ru/node/14004> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 13.)

Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. Государственное Издательство Юридической Литературы. Москва, 1950. 97–98. [Глава шестая]

Музей истории Российских реформ имени П. А. Столыпина (2013): *Указ Президиума Верховного Совета СССР об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества. 4.6.1947 г.* Музей истории Российских реформ имени П. А. Столыпина, Россия. <http://museumreforms.ru/node/13857> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 13.)

Hivatkozott irodalom

- ADLER, Nanci (2012): *Keeping Faith with the Party. Communist Believers Return from the Gulag*. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.
- BABEROWSKI, Jörg (2014): A sztálinizmus mint zsarnokság. Hatalmi technikák a Szovjetunióban (1917–1941). *Világtörténet*, 36. (3). 545–552.
- BEZBORODOV, A. – BEZBORODOVA, V. – GOLOTYIK, Sz. (2001): Menekülés a Gulagról: fogolyszökések (1934–1960). In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Pannonica Kiadó, Budapest. 98–106.
- BOGNÁR Lilla (2010): *A hatalomgyakorlás módszerei a sztálini Szovjetunióban és a nemzetiszocialista Németországban. A szovjet és a német jog jellegzetességeiről. Gondolatok a hatalomgyakorlásról*. Tankönyvtár, Magyarország. https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/4133/02_bognar_lilla.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2020. augusztus 12.)
- DUPKA György (1993): *Koncepciók perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1955*. Intermix Kiadó, Budapest – Ungvár. [Kárpátaljai Magyar Könyvek 10.]
- HORVÁTH Attila (2008): A szovjet család- és házassági jog. *Iustum Aequum Salutare*, 4. (3). 55–63.
- IVANOVA, Galina M. (2015): *Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*. Routledge, London – New York.
- KÁDÁR Éva (2013): *Torzulások a szovjet büntetőjog fejlődésében. A sztálinizmus elhatalmasodása*. ELTE, Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/51694> (Letöltés ideje: 2024. augusztus 3.)
- RAIKHAN, Satymbekova (2017): *The Gulag Camp “ALZHIR”: Memorialization Practices*. MA Thesis. Central European University, Department of Gender Studies. Supervisor: Professor Andrea Pető. Budapest.
- ZEMSKOV, Viktor Ny. (1991): *Szovjet Füzetek IV. A Gulag tényekben, adatokban*. A Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája, Budapest.
- История лагеря «АЛЖИР». Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР», Акмол. <https://>

museum-alzhir.kz/ru/o-muzee/istoriya-lagerya-alzhir (*Letöltés ideje: 2022. április 21.*)

РАТОСЕП (*Растосеп, Самохотская, Самохоцкая*) Анна Ивановна. Бессмертный Барак, Россия. <https://bessmertnybarak.ru/books/person/2191454/> (*Letöltés ideje: 2024. szeptember 13.*)

**A BALKÁN TÖRTÉNETÉBŐL –
*A FORRONGÓ FÉLSZIGET OROSZ
ÉS MAGYAR SZEMMEL***

A Balkán helye és szerepe az orosz geopolitikai gondolkodásban 1878–1897 között¹

SCHREK KATALIN

Dr. Schrek Katalin PhD – egyetemi adjunktus
(DE BTK, Történelmi Intézet,
Egyetemes Történeti Tanszék). E-mail: schrek.katalin@arts.unideb.hu

Absztrakt

A Balkán-félsziget nagyon fontos helyet foglalt el az orosz geopolitikai gondolkodásban. A 19. század első felében az Oszmán Birodalom európai területei lehetőséget kínáltak Oroszország számára, hogy a vallási alapú protektorátussal és a balkáni mozgalmak támogatásával a régió viszonyainak formálójává váljon. Erős politikai és gazdasági kapcsolatokat ápolt a Kelet-Balkánnal, és szinte teljes ellenőrzést gyakorolt a Fekete-tenger felett. Ez az előnyös helyzet először a krími háborút követően változott meg, majd a berlini kongresszus után egy újbóli átalakulás következett be, ismét alapvető fordulatot hozva Oroszország külpolitikájában. Különösen akkor, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia aktív gazdasági és politikai jelenléte Délkelet-Európában új feltételeket teremtett a szentpétervári kormányzat számára. Jelen tanulmány az 1878-tól a századfordulóig tartó időszak orosz geopolitika jellemzőire összpontosít, rámutatva arra melyek voltak az orosz külpolitika fő irányzatai és eszközei a Balkánon.

KULCSSZAVAK: *Orosz Birodalom, Balkán-félsziget, 19. század második fele, geopolitikai kontextus, tendenciák és megközelítések*

1 Jelen tanulmány „Az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai tendenciái és balkáni stratégiája: egyéni források és külpolitikai aktorok (1878–1918)” című STARTING 150326 pályázat keretében készült. A 150326. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a STARTING_24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

The place and role of the Balkans in Russian geopolitical thinking between 1878–1897

Dr. Katalin Schrek PhD – Assistant Professor

(University of Debrecen, Faculty of Humanities, Institute of History, Department of World History). E-mail: schrek.katalin@arts.unideb.hu

Abstract

The Balkans have occupied a very important place in Russian geopolitical thinking. In the first half of the 19th century, the European territories of the Ottoman Empire offered Russia the opportunity to become a shaper of relations in the region through religious protectorates and support for Balkan movements. It maintained strong political and economic ties with the Eastern Balkans and exercised almost total control over the Black Sea. This advantageous position first changed after the Crimean War, and then after the Berlin Congress a new transformation took place, again triggering a fundamental change in Russia's foreign policy. The economic and political presence of the Austro-Hungarian Empire in South-eastern Europe created a new situation for the Russian Empire. This paper focuses on the main features in Russian geopolitical thinking on the South-eastern European region from 1878 to the end of the 19th century and highlights the main trends and instruments of Russian foreign policy in the Balkans.

KEYWORDS: *Russian Empire, the Balkans, second half of the 19th century, geopolitical context, trends and approaches*

Bevezetés

Az orosz Balkán-politika diplomáciatörténeti háttere a hazai és a nemzetközi történeti irodalomban is sokat tárgyalt téma, a korszak nagyhatalmi politizálásának szerves része, csakúgy, mint Oroszországnak az európai ügyekben történő szerepvállalása és a szövetségi rendszerekhez való viszonya. Ugyanakkor arról kevesebb szó esik, hogy a gyakorlati diplomácia szintje felett – nagyobb távlatban – hogyan tekintett az orosz külpolitikai gondolkodás a Balkánra és milyen eszközrendszerrel volt képes megteremteni vagy éppen fenntartani délkelet-európai regionális jelenlétét általánosságban és a konkrét kihívásokat jelentő időszakokban. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy felvázolja azokat a változásokat és a külpolitikai

érdekérvényesítésben alkalmazott eszközöket, amelyek 1878-tól 1897-ig jellemzőnek tekinthetők, abban az időszakban, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia aktív délkelet-európai gazdasági-politikai jelenléte új helyzetet teremtett az Orosz Birodalom számára.² Mivel azonban a téma rendkívül szerteágazó és a területi korlátok nem teszik lehetővé minden külpolitikai szempont részletes bemutatását, ezért tematikailag a tanulmány mindössze három fő szempont köré épül.

Az első egység a geopolitikai tér orosz értelmezésére, megközelítésére fókuszál, míg a második két szakasz két olyan jellemző trend (vagy inkább politikaformáló eszköz) alkalmazását mutatja be, amely az orosz külügyi stratégia szerves részeként – úgynevezett *soft power* elemeként – van jelen a vizsgált korszakban.

A geopolitikai tér értelmezése

Alapvetés, hogy a Balkán mind földrajzi, mind pedig politikai-kulturális értelemben az egyik legfontosabb olyan térség, amely bár túlmutat az Orosz Birodalom határain, mégis különleges helyet foglalt el az orosz gondolkodásban.

A 19. század első felében az Oszmán Birodalom európai területei lehetőséget biztosítottak Oroszország számára, hogy a vallási alapú protektori jogára hivatkozva és a balkáni mozgalmak támogatását érvként használva beavatkozzon a Porta belügyeibe. Az Orosz Birodalom ennek a folyamatnak a részeként tartós politikai és gazdasági kapcsolatokat tartott fenn (elsősorban) a Kelet-Balkánnal. Ezzel párhuzamosan tovább folytatta fennhatóságának kiterjesztését a Fekete-tenger térségében, a kaukázusi hadjáratok (1816–1864) révén pedig igyekezett megteremteni a Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger közötti szárazföldi kapcsolatot. Az orosz külpolitikai orientációnak a Kaukázusra – később pedig Közép-Ázsiára is – vonatkozó kitekintése kulcsfontosságú elem az orosz geopolitikai megközelítésben. Oroszország ugyanis a Balkánt nem egyszerűen az Oszmán Birodalom európai, hanem egyúttal az eurázsiai határvidék nyugati területeként értelmezte. Külpolitikai lépéseinek jellegét és hatókörét ennek megfelelően nem feltétlenül a Kelet vagy Nyugat disztinkció határozta meg, hanem inkább a kettő közötti átmeneti állapot. Ebben az összefüggésben nyeri el valódi értelmezését a Balkán-félsziget, amelynek geopolitikai jelentősége a 17–18. században gyökerező

2 Az 1897-es dátum azért képez választvonalat, mert ekkor került sor a szentpétervári egyezmény megkötésére, vagyis Oroszországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának a balkáni ügyekben való átmeneti kiegyezésére. Ennek hátteréhez lásd: GORETZKY 2013: 175.

történelmi-kulturális kötődések³ mellett, a fent megfogalmazott szemléletmódból ered.

Oroszország számára a Balkán-félsziget, a Fekete-tenger térsége és a Kaukázus (egyres közép-ázsiai területekkel együtt) alkották az úgynevezett eurázsiai frontiert.⁴ S mint ilyen, Oroszország számára egy egységes geopolitikai térként létezett a történelmi korszakok során. Fontos hangsúlyozni, hogy e területek mindegyike önmagában is az orosz külpolitika aktív részét képezte a 19. század második felében. Sőt, mindegyik terület egyénileg szabott orosz külpolitikai módszertan szerint volt kezelve, ennek ellenére mégis egyfajta egységet alkottak. Az Orosz Külügyminisztérium intézményi struktúrája visszatükrözi ezt a gondolkodásmódot, a Balkánnal foglalkozó részleg az Ázsiai Osztályhoz tartozott és a balkáni orosz diplomaták jelentései ehhez a részleghez kerültek.⁵

A fentiekhez kapcsolódva érdemes megemlíteni az úgynevezett Parvev-féle koncepciót, mely szerint a balkáni viszonyokat eltérő korszakokban, eltérő irányú (geo)politikai vektorok határozták meg.⁶ Mindegyik vektor más-más korszakban más jelentőséggel bírt. Az északnyugati (vagyis közép-európai) vektor érvényesülésének időszakában a Habsburg Birodalom, míg az eurázsiai vektor előtérbe kerülésével párhuzamosan az Orosz Birodalomnak volt domináns szerepe a térség viszonyainak formálásában. Miközben mindkettőnek meghatározó jelentősége volt azáltal, hogy kiszorította az Oszmán Birodalmat a Balkán egy jelentős részéről és a Fekete-tenger térségéből.⁷ Bár Parvev felosztása egészen a kora újkortól vezeti le a geopolitikai formációknak a Balkán-félszigetre vonatkozó hatását, abból a szempontból tovább gondolásra érdemes, hogy az 1878 utáni időszakban az általa közép-európainak és eurázsiainak nevezett vektorok egymásra való kölcsönhatása, rezponzivitása figyelhető meg az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország Balkánon való intenzív jelenlétében.

A Monarchiával szembeni gazdasági ellensúly képzése

Oroszország számára az 1878 utáni időszak sok szempontból új helyzetet teremtett. Az Oszmán Birodalommal szembeni katonai és diplomáciai győzelmet követő

3 SASHALMI 2007: 215–228.

4 ЗЕЛЕНЕВА 2005: 77–78.

5 SIMOV 2021: 201.

6 A délkeleti (vagy anatóliai), a délnyugati (vagy égei-adriai), az északnyugati (vagy közép-európai), az északkeleti (vagy fekete-tengeri-eurázsiai). Lásd: PARVEV 2023: 27.

7 PARVEV 2023: 26–27.

várákozások nem teljesül(het)tek az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia által kifejtett nemzetközi ellenállásban és a kelet-európai (német–orosz–oszt-rák–magyar) szövetség által szűkre szabott mozgástérben. Mindeközben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Ny. P. Ignatyev által az orosz külpolitikába integrált pánszláv gondolatosság sem tud olyan látványos, gyakorlati eredményeket hozni a balkáni népek körében, mint korábban azt prognosztizálták.⁸ A balkáni orosz befolyás megtartása és erősítése érdekében ezért alternatív eszközökre volt szükség. A szentpétervári kormányzat hagyományos módszereinek alkalmazása már nem garantálhatta hosszú távon az orosz fölényt egy olyan közegben, amelyben az Osztrák–Magyar Monarchia versenyképes Európa-centrikus alternatívát tud nyújtani a délkelet-európai régió államai számára. Az orosz kormányzatnak tehát azt kellett átgondolnia, hogy milyen területeken tud a Monarchiához képest vonzóbb (vagy legalábbis hasonló tartalommal bíró) választási lehetőségeket kínálni.

A *puha hatalomgyakorlás* egyik fontos és sokszor célravezető eszközévé vált a gazdasági körök érdekeinek bevonása és összehangolása az állami politika céljaival. Szerbia, Montenegró, valamint Románia nemzetközileg elismert önállósága és Bulgária majdnem független (autonóm) státusza egyben új piacok és befektetési lehetőségek megnyílását jelentette. A balkáni nemzetállamok előtt az a jelentőségteljes kihívás állt, hogy újra gondolják gazdasági orientációjuk és fejlődésük irányát, s ezzel együtt *en bloc* a nemzetközi kapcsolataikat. A korábban meglévő politikai és diplomáciai befolyás tehát önmagában már kevésnek bizonyult, a gazdasági kapcsolatok erősítése, a helyi szintű infrastruktúra – elsősorban a közlekedési és szállítási útvonalak – kiépítése és modernizálása prioritássá vált a balkáni államok és ezáltal a környező nagyhatalmak számára. Ebben a szektorban az Osztrák–Magyar Monarchia egyértelműen exponálta magát, ezért Oroszország is igyekezett szerepet vállalni a balkáni vasútvonalak kialakításában, elsősorban Szerbia⁹ és Bulgária vonatkozásában.¹⁰

A szentpétervári kormányzat a szerb és bolgár vasútépítési terveket nem elsősorban a gazdasági racionalitás, hanem a geopolitikai (és egyben katonai-stratégiai) szempontok mentén dolgozta ki. A Balkán-félszigetre tervezett főbb vasútvonalak közül az Osztrák–Magyar Monarchia a Belgrád – Niš – Szófia – Drinápoly – Konsztantinápoly, valamint a Belgrád – Niš – Szkopje – Thesszalóniki vonalat preferálta, ezzel szemben az Orosz Birodalom a Bulgáriát és Ruméliát összekötő al-dunai vonal kiépítéséért és a Románián, valamint Szerbián át a Nyugat-Balkánig tartó

8 GERD 2014: 24–25.

9 Lásd: SAMARDŽIĆ 210: 57–62.

10 Lásd: JELAVICH 1958: 68–73.

vonat megépítéséért folytatott formális és informális lobbitevékenységet.¹¹ A Bulgáriában való vasútépítés Oroszország számára stratégiai szempontból kimondottan fontos lett volna, hiszen katonai-szállítási útvonalként segíthette a tengerszorosok ügyében való előrelépést, gazdaságilag azonban kevés haszonnal kecsegtett, lévén, hogy a kiépülő dunai vonal lényegében a délkelet-európai (balkáni) területekre összpontosult és nem pedig az európai kereskedelmi övezetekkel való kapcsolatteremtésre.¹²

Orosz lobbikörök intenzív tevékenységet folytattak Szófiában akár a célként megjelölt vasútvonal, akár a bolgár bankszektor megalapozásával kapcsolatban. Mindezen elképzelések azonban sosem tudtak túllépni a teoretikus síkon, mert mindig elérkezett az a bizonyos pont, amely már túlfeszítette volna a három császár szövetségének kereteit,¹³ a közvetlen balkáni előnyök megszerzése pedig ekkor még nem nyújthatott akkora előnyt, amelyért cserébe Oroszország nyíltan felvállalta volna az Ausztria–Magyarországgal való konfrontációt és ezzel a kölcsönös partnerség felbontását.

Ami Szerbiát illeti, az osztrák–magyar politikai irányultság nagyon erősnek bizonyult, amin a lakosság oroszbarát orientációja sem tudott segíteni. Ausztria–Magyarország geopolitikai vonzása, gazdasági szövetsége¹⁴ és az 1878-ban szerb oldalról elszenvedett területi sérelmek kompenzálásának hiánya szinte lehetetlenné tette, hogy Oroszország visszaállítsa itteni reputációját, annak ellenére, hogy bizonyos időközönként szerb oldalról mutatkoztak jelek a régi kapcsolat újjáélesztésére és a Monarchiával való kötöttségek lazítására.¹⁵ Mindezen tényezők alapján a gazdasági befolyás növelésére tett kísérletek alapvetően nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

A szofisztikált módszerek – *avagy a vallási-kulturális és tudományos jelenlét eszközei*

Az orosz Balkán-politikában érvényesülő másik fontos *soft power* elem a vallási-kulturális szférában és a tudományos élet terén öltött formát. Oroszország délkelet-európai (és bizonyos értelemben közel-keleti) befolyásának építését a kulturális

11 JELAVICH 1958: 68–69.; DEMETER 2017: 53.

12 JELAVICH 1958: 70.

13 JELAVICH 1958: 69–70.

14 PALOTÁS 1982: 239–256.

15 HORNYÁK 2005: 34–36.

és vallási közösségek támogatásával, régi-új ideológiák felélesztésével, illetve tudományos intézmények létrehozásával ösztönözte.

Az orosz diplomácia irányításában a vallási kérdések mindig is szerepet kaptak, a módszertan azonban eltért az 1856 előtt alkalmazottaktól, attól a protektori politikától, amely Oroszországot a kücsük-kajnardzsai békeszerződés után jellemezte.¹⁶ A hagyományos protektori szerepkör a krími háborút követően már nem működött úgy, mint korábban, lévén, hogy a párizsi szerződésben megfogalmazott korlátozások az orosz hivatkozás alapjait megszüntették.¹⁷ A felekezeti alapú befolyásgyakorlás eszközéről azonban a szentpétervári kormányzat nem kívánt lemondani. Helyébe a kontinuitást fenntartó, évszázados elveket átörökítő, de az új korszak politikai feltételeihez igazodni tudó irányzat kapott teret, amely az orosz birodalmiság reflexiójaként szintén működőképesnek bizonyult, ez volt a neobizánci szemlélet.

A neobizantizmus teoretikusai a 19. század végén azt állították, hogy Oroszország az egyetlen nagyhatalom, amelynek ortodox uralkodója van. Ezért az egész ortodox világ felett uralkodnia kell, beleértve Kelet-Európát, a Balkánt és a Közel-Keletet is. Annak megválaszolása azonban, hogy az említett irányzatnak milyen konkrétan megragadható elemei figyelhetők meg Oroszország Balkán-politikájában, nehéz vállalkozás. Minthogy a neobizantizmus lényege sem ragadható meg csupán a Bizánci Birodalom történeti hagyományaihoz való kötődésként – hiszen egy összetett ideológiai áramlatról van szó –, úgy annak a politikai gondolkodásmódba való beépülésének sem volt egy egyszerűen lekövethető, sablonos módszertana. A gyakorlati politikát tekintve a bizánci örökség ideológiája a balkáni és közel-keleti ortodox lakosság patronálásában, s az ugyanezekre a területekre kiterjedő oszmán hatalom dekonstruálásának igényében ragadható meg, amely révén az idea jól igazodott az Orosz Birodalom 1880–1890-es évekbeli geopolitikai célkitűzéseire, főként a tengerszorosok iránt támasztott igényhez.

Az irányzat elsősorban a kulturális és vallási kapcsolatok erősítésével igyekezett nagyobb stabilitást adni az Orosz Birodalomnak a Balkánon. Míg a tudományos szinten ez olyan intézmények létrehozásában öltött formát, amelyek segítségére voltak történelmi vezető szerepének megalapozásában, tipikusan ilyennek tekinthető az orosz nagykövetség égisze alatt 1894-től Konstantinápolyban működő Orosz Régészeti Intézet.¹⁸

16 Lásd: SCHREK 2023.

17 SCHREK 2024: 215.

18 ÜRE 2020.

Az ortodox keresztény kultúrkör támogatása egyházi síkon is zajlott. Ebben a logikában kimondottan fontos szerep jutott az Athosz-hegységnek, ahol nagy számban jelentek meg orosz szerzetesek. Sőt, arra is volt példa, hogy az orosz állam szubvenciót kínált az Athosz-hegyen más nációnhoz tartozó kolostorok finanszírozására, ahogyan tette ezt például a híres szerb kolostor, Hilandar esetében.¹⁹ Az Orosz Birodalom hasonló magatartása nem csak az Athosz-hegyen figyelhető meg, mind a Balkánon, mind pedig a Közel-Kelet más területein is folytatott – kisebb-nagyobb eredménnyel – ehhez hasonló tevékenységet. Az oroszok Athosz-hegyi jelenléte jellemzően mégis nagyobb figyelmet kapott a korszakban, aminek okait egyrészt abban kell keresnünk, hogy szent helynek számított az ortodox közösségen belül, másrészt pedig maga a terület geopolitikai szempontból ugyancsak szimbolikus jelentőséggel bírt, a háttérben Thesszalonikivel, a sokat vitatott macedón térséggel és az égei-tengeri kapcsolódási pontokkal. Nem véletlenül ragaszkodott hozzá az orosz diplomácia Berlinben, hogy a san stefanói szerződést újra tárgyaló kongresszuson Szentpétervár számára előnyös rendelkezést fogadjanak el az Athosz-hegy vonatkozásában, amely lehetővé tette, hogy az ott élő nem görög származású szerzeteseknek maga az orosz állam biztosítson diplomáciai védelmet.²⁰

Az ortodox támogatás további példaként említhető az önálló bolgár exarchátus létrejötte, amelynek megvalósulásában az orosz kormánynak – és különösen Ny. P. Ignatyev konstantinápolyi orosz követnek – meghatározó szerepe volt.²¹ A Külügyminisztérium Ázsiai Osztályának vezetőjeként, az ő felelőssége volt Oroszországnak az Oszmán Birodalommal és a Távol-Kelettel való kapcsolatainak formálása. Az Ignatyev-féle koncepció még a krími háború utáni geopolitikai reáliákhoz igazodott.²² Hosszú távú elképzelésének sarokköve az ortodox keresztény közösségek és a balkáni nacionalizmusok támogatása volt a pánszláv együttműködés keretein belül. Ebbe az elgondolásba illeszkedett bele egyházi vonalon a bolgár exarchátus létrejötte.

A bolgár exarchátus ügye önmagában megtestesítette a nemzeti önállóságra való törekvés támogatását, a vallási-kulturális összhang megteremtésére irányuló orosz ambíciókat és az Oszmán Birodalom előbbi két tényező erősítésén keresztül történő gyengítését. Bulgária számára a felekezeti okok mellett a görög dominancia felszámolása és a bolgár egyház hatáskörébe kerülő macedón területek miatt szintén sokat jelentett²³ az ügy, ami még inkább alátámasztotta a döntés geopolitikai

19 GERD 2014: 89–90.

20 GERD 2014: 85.

21 VOVCHENKO 2016: 146–148.

22 HERAKLIDES – DIALLA 2015: 169–171.

23 NIEDERHAUSER 1981: 295–296.

jelentőségét. A bolgár érdekek képviseletében az orosz fél nem csupán a Portával igyekezett kiegyezni, hanem az exarchátusról szóló vitában kiéleződött bolgár–görög viszonyon enyhíteni. Az orosz diplomácia megpróbált a görög fél számára is elfogadható körülményeket teremteni annak érdekében, hogy a bolgár-kérdés támogatása ne menjen az orosz–görög kapcsolatok rovására.²⁴

Az iménti példából jól látható azonban, hogy a bonyolult kulturális-vallási közegben való politikai lavírozás nem mindig ment presztízaveszteség nélkül, és Oroszország felekezeti ügyekben való részvétele számos ponton okozott problémát a saját külpolitikai érdekérvényesítésében. Ahogyan a bolgár exarchátus ügye, úgy az Athosz-hegyi orosz jelenlét fokozása ugyancsak növelte a ruszofób hangokat a görögség körében. Ennek során arra is találunk példát amikor a hivatalos görög diplomáciai körökben hangsúlyozták az Ausztria–Magyarországgal való együttműködés fontosságát Oroszország ellensúlyozása érdekében. Emellett tartottak attól, hogy Oroszország nemcsak vallási tevékenységek működését támogatja a félszigeten, hanem katonai-stratégiai területként tekint a térségre. Szerbia részéről szintén érzékelhető volt némi távolságtartás a szent hegyen működő Hilandar kolostornak szánt orosz pénzügyi támogatás elutasításával.²⁵ Ezzel párhuzamosan azonban olyan példákkal is találkozhatunk, amikor a másik oldalon történtek próbálkozások arra, hogy orosz segítséggel erősítsék meg a szerb ortodoxokat, például az ó-szerb területnek tekintett kosovói régióban.²⁶

Összességében tehát a regionális befolyásgyakorlásban új alternatívák jelentek meg, amelyek a hagyományosnak tekinthető politikai és katonai presszió mellett/helyett a kifinomultabb eszközök alkalmazását jelentették az Orosz Birodalom részéről. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy az új (*soft power*) módszerek bevezetése nem feltétlenül járt együtt nagyobb eredményességi rátával, a folyamatosan változó balkáni körülmények között az orosz diplomácia eltérő intenzitással és hatékonysággal volt képes azokat alkalmazni. A puha nyomásgyakorlás megjelenésének jelentősége inkább abban rejlett, hogy jelezte a geopolitikai szemlélet és a gyakorlati diplomácia változásának igényét, a századvégi nemzetközi trendekhez való felzárkózás szükségességét, a sajátos orosz út megtartása mellett.

24 VOVCHENKO 2016: 113–114.; JELAVICH 1991: 165–166.

25 GERD 2014: 86–90. Az 1880-as évek hazai és nemzetközi sajtója is hozott le olyan írásokat, amelyek az Athosz-hegyen működő kolostorok „kettős” szerepére utaltak, és olyan feltételezések láttak napvilágot, melyek szerint az intézmények fegyverraktárként működtek. Lásd például: *The Times* 1888; *Neue Freie Presse* 1888; *Pesti Napló* 1888.

26 GERD 2014: 99–100.

Források

Neue Freie Presse, 1888. június 28. [Österreichisches Nationalbibliothek Anno adatbázis]

The Times, 1888. június 11. [Times Archives adatbázis]

Pesti Napló, 1888. június 11. [Arcanum adatbázis]

Hivatkozott irodalom

DEMETER, Gábor (2017): Geopolitical Aspects of Alliance Politics in the Balkans 1878–1913. In: DEMETER, Gábor (ed.): *Diplomatic Struggle over the Balkan Peninsula (1878–1914)*. Institute for Historical Studies, BAS – Institute of History, RCH, HAS, Sofia – Budapest. 39–65.

GERD, Lora (2014): *Russian Policy in the Orthodox East. The Patriarchate of Constantinople (1878–1914)*. De Gruyter, Warsaw – Berlin.

GORETSKY Tamás: Egy görög–török konfliktus története. Az 1896–97-es görög–török válság az osztrák–magyar diplomáciai iratok tükrében. *ÖT KON TINENS – Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, 11. (1). 163–178.

HERAKLIDES, Alexis – DIALLA, Ada (2015): *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century. Setting the Precedent*. Manchester University Press, Manchester.

HORNYÁK Árpád (2005): Szerbia külpolitikája a századfordulón az első Balkán-háborúig. *Kutatási Füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára*. 33–63.

JELAVICH, Barbara (1991): *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*. Cambridge University Press, Cambridge.

JELAVICH, Charles (1958): *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.

NIEDERHAUSER, Emil (1981): *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Corvina, Budapest.

PALOTÁS Emil (1982): *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PARVEV, Ivan (2023): Geopolitics of the Eastern Question (1688–1878). In: DIMOU, Augusta – DRAGOSTINOVA, Theodora – IVANOVA, Veneta (eds.): *Re-Imagining*

- the Balkans. How to Think and Teach a Region. Festschrift in Honor of Professor Maria N. Todorova.* De Gruyter, Oldenburg. 25–33.
- SAMARDŽIĆ, Momir (2010): *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881.* Pisa University Press, Pisa.
- SASHALMI Endre (2007): Az orosz Balkán-politika vallási gyökerei: a nyikoni reformoktól a kücsük-kajnardzsi békéig (1774). In: FONT Márta – SASHALMI Endre (szerk.): *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól.* Pannonica, Budapest. 215–228.
- SCHREK, Katalin (2024): The Congress of Vienna and the Maintenance of European Order until 1914. In: SCHREK, Katalin (ed.): *A History of International Relations.* University of Debrecen, Doctoral School of History and Ethnography, Debrecen. 199–240.
- SCHREK, Katalin (2023): Changes in the Diplomatic Measures of the Russian Empire in the Balkans after the Treaty of Kuchuk Kainardji (1774). *Hungarian Historical Review*, 12. (2). 310–338.
- SIMOV, Mihail (2021): Russian Military Intelligence on the Balkans in the Years between the Crimean War and the Eastern Crisis. In: BARAMOV, Maria – BOYKOV, Grigor – PARVEV, Ivan (eds.): *Social Networking in South-Eastern Europe. 15th–19th century.* LIT Verlag, Zürich. 189–204.
- ÜRE, Pinar (2020): *Reclaiming Byzantium. Russia, Turkey and the Archeological Claim to the Middle East in the 19th century.* Tauris, London – New York.
- VOVCEHNKO, Denis (2016): *Containing Balkan Nationalism. Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856–1914.* Oxford University Press, Oxford.
- ЗЕЛЕНЕВА, И. В (2005): *Геополитика и геостратегия России: XVIII – первая половина XIX века.* Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург.

A mürzstegi reformelképzelések előzményei: Burián István gondolatai a „Drang nach Salonika” veszélyéről és a humanitárius intervencióról mint a befolyásszerzés módszeréről, 1896–1899¹

DEMETER GÁBOR

Dr. habil. Demeter Gábor PhD – tudományos főmunkatárs
(ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Intézet,
Délkelet-Európa Története osztály). E-mail: demeter.gabor@abtk.hu

Absztrakt

Burián István szófiai konzulként és athéni nagykövetként írt, máig kiadatlan naplójában rögzített gondolatai figyelemre méltóak abból a szempontból, hogy koncepciójának több eleme feltűnik később Gołuchowski Agenor közös külügyminiszter mürzstegi folyamat során alkalmazott politikájában is. Burián egy olyan békés megoldást vázolt a századforduló előtt, mellyel egyszerre fékezhetik meg az orosz előrenyomulást és biztosítják az osztrák túlsúlyt a félszigeten a törökországi *status quo* fenntartása mellett, miközben az osztrák beavatkozás az európai nyilvánosság előtt humanitárius akcióként indokolható. Feltételezzük, hogy Burián elképzelései barátján és tanácsadóján, Aehrenthalon (később szintén külügyminiszter) keresztül jutottak el magasabb körökbe. A „Drang nach Salonika” ellenzőjeként a defenzívát támogató Burián a görög–albán–román szövetség (abbáziai antant)

1 Jelen tanulmány „Az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai tendenciái és balkáni stratégiája: egyéni források és külpolitikai aktorok (1878–1918)” című STARTING 150326 pályázat keretében készült. A 150326. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a STARTING_24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

megvalósításának egyik kulcsszereplője volt, megakadályozandó a Monarchia riválisainak kijutását az Adriai-tengerre.

KULCSSZAVAK: *Burián István, mürzstegi egyezmény, a Monarchia Balkán-politikája*

Precedents of the Mürzsteg reform ideas: the ideas of István Burián on the danger of “Drang nach Salonika” and humanitarian intervention as a method of gaining influence, 1896–1899

*Dr. habil. Gábor Demeter PhD – Senior Research Fellow
(ELTE Research Centre for the Humanities – Budapest, Institute of History,
Department of History of Southeast Europe). E-mail: demeter.gabor@abtk.hu*

Abstract

Burián's early ideas recorded in his unpublished diary when he was consul in Sofia and ambassador to Athens are interesting from the aspect of being very similar to the later policy of Gołuchowski (Joint Minister of Foreign Affairs after 1896) during the Mürzsteg process. The peaceful solution that Burián outlined aimed at controlling the Russian advance and at the same time, securing Austrian predominance while maintaining *status quo* in Turkey and presenting the Austrian intervention to the European public as a humanitarian action. We suppose that Burián's ideas reached higher circles through Aehrenthal, his friend and advisor (later also Minister of Foreign Affairs). Burián's diary testifies that he was an opponent of the “Drang nach Salonika” and a protagonist of a Greek–Albanian–Romanian alliance in order to prevent Austria–Hungary's rivals from reaching the Adriatic.

KEYWORDS: *István Burián, Balkan-policy of Austria–Hungary, Mürzsteg agreement*

Burián István Ausztria–Magyarország egyik legjelentősebb diplomatája: közös pénzügyminiszter, boszniai kormányzó (1903–1912), végül az első világháborúban közös külügyminiszter. Ezért korai pályafutása vizsgálata érdekes lehet abból a szempontból (is), hogy későbbi külpolitikai koncepcióinak előzményei hol gyökerezhetnek és milyen hatások alakíthatták azokat. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának

archívumából összeállított kiadatlan, korai naplója (1886–1903)² a kivonatolt-kommentált iratokon keresztül rávilágít Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter³ elképzeléseire a hatalmak közötti nemzetközi kapcsolatokat illetően, és bizonyítja Burián személyes kvalitásait az 1885–1887-es bolgár válság idején, bemutatva az Ausztria–Magyarország balkáni szerepére és dominanciájának békés eszközökkel történő megvalósítására vonatkozó korai elképzeléseit is.

A tanulmányban amellet érvelek, hogy Burián István korai – szófiai konzul: 1886–1895 és athéni nagykövet: 1897–1903 – tapasztalatai meghatározzák későbbi, boszniai és első világháborús politikai attitűdjét. Feltételezem, hogy egyes szófiai és athéni jelentései a döntéshozói szintig jutottak, s kapcsolatain keresztül képes volt őket inspirálni, befolyásolni. Három kulcsfontosságú elemet vizsgálok: először a Heinrich von Calice, konstantinápolyi nagykövet által 1897-ben felvetett⁴ „Drang nach Salonika” gondolatához való viszonyát, melyet majd Alois Lexa von Aehrenthal⁵ – aki Burián közeli tanácsadójaként személyes levelezésükön keresztül értelmezte Kálnoky rövid hivatalos feljegyzéseinek tartalmát és szándékait – vesz elő ismét 1899-ben.⁶ Aehrenthal 1899-ben Oroszországba küldték követnek, mielőtt közös külügyminiszterré nevezték ki Agenor Gołuchowski (1896–1906) után, aki viszont elutasította Aehrenthal korai elképzeléseit a Balkán érdekszférákra való felosztásáról és a szorosok Oroszországnak való átengedéséről, miután Bulgária Stefan Sztambolov bukása és halála után lazítani kezdte a Burián által felépített kapcsolatait Ausztria–Magyarországgal.

Másodszor: Burián kései politikájának (1908–1915) kulcseleme volt Bulgária bevonása Ausztria–Magyarország szövetségi rendszerébe, hogy ellensúlyozza a Románia és a Monarchia, illetve a Szerbia és a Monarchia között éleződő feszültségeket. Ezért érdekes elemezni, hogy ennek a politikának van-e korai nyoma a naplóban. Mint az előző bekezdésben láthattuk, Bulgária bevonása egy szövetségbe nem volt nyilvánvaló a Ferdinánd herceg és az új orosz cár, II. Miklós között létrejött megbékélés után,⁷ aki III. Sándorral ellentétben nem táplált személyes ellenszenvet a „lázadó” Bulgáriával szemben. Eredetileg még a Buriánhoz közelálló diplomaták, mint például Aehrenthal sem pártolták a bolgár szövetséget, de 1908-ban (a Bulgária függetlenségének kikiáltásával párhuzamosan zajló annexiós

2 MREZsLt f. 45, Kt. 1–3.

3 1895-ig.

4 WALTERS 1952: 220–221.

5 WALTERS 1953: 187–214. (esp. 188–189.)

6 MREZsLt., f. 45. Burián levelezése Kt. 79b. HHStA, Nachlass Aehrenthal, Kt. 1.

7 1895 után. Ferdinánd, az oroszokhoz való közeledés és a bolgár alkotmány szellemének való megfelelés jegyében fiát, Borisz herceget ortodox hitben kereszteltette, legitimálandó saját, törvénytelen uralmát.

válság idején) már közös külügyminiszterként elfogadta a megbízhatatlan Ferdinánd herceggel való együttműködést.

A harmadik vizsgálandó gondolat szorosan kapcsolódik az előző kettőhöz: ha Bulgária szövetségesként funkcionál, továbbá nem kerül sor a Szaloniki környéki területek közvetlen osztrák–magyar felügyelet alá vonására, akkor mi lesz a macedón területek sorsa? Hogyan viszonyuljon Ausztria–Magyarország a három oszmán vilajet (ortodox) lakosainak problémáihoz? Burián naplója mélyreható elemzést tartalmaz a politikai szituációról és a lehetséges megoldásokról, amelyek (a) egyszerre békések, diplomáciai megoldásra fókuszálnak, (b) egyúttal alkalmassak az orosz előrenyomulás megfékezésére, (c) biztosítják az osztrák fölényt, (d) fenntartják a *status quo*-t Törökországban, (e) humanitárius akcióként indoktrinálják a beavatkozási szándékot az európai nyilvánosság számára. Ezek az elképzelések az 1903-as mürzstegi egyezményt megelőző orosz–osztrák–magyar tárgyalások és a nemzetközi beavatkozás során újra felbukkannak.

Összefoglalva: véleményem szerint nagyon valószínű, hogy Gołuchowski külpolitikai elképzeléseinek kialakításában az Athénban az abbáziai antant összekovácsolójaként közreműködő Burián korai elképzelései is szerepet kaptak,⁸ és ezek később is, Aehrenthal minisztersége alatt, majd a balkáni háborúk után, Leopold von Berchtold külügyminisztersége idején (1912–1915) – aki az albán- és bolgár-kérdésben a Burián, Tisza és Thallóczy alkotta magyar lobbifolyó befolyása alatt állt – politikájának meghatározó elemei maradtak. Fenti feltételezéseinket az itt idézett naplórészek hivatottak tanúsítani és megerősíteni.

1895. október 13-án a posztjától búcsúzó Burián így foglalta össze bulgáriai tevékenységének célját és a Monarchia által szerinte követendő politika fő elemeit.

„Mi tevékenységem eredménye, mi a tanulság, mely a mostani helyzetből bulgáriai politikánkra nézve levonandó? Egyszóval az, hogy nekünk kezünkbe kell vennünk a macedóniai reformokat, úgy mint Angolország kezébe vette az örmény ügyeket...⁹ Nekünk kell a Berl/ini/ szerz/ődés/ 23. cikkének alkalmazását kezünkbe vennünk, mert az nekünk a leghasznosabb, hatalmi állásunkat legjobban előmozdító politika volna: 1. Törökországra nézve a legjobb, 2.

8 Ezt bizonyítja jelentései mellett (HHStA PA XVI Griechenland Kt. 53), hogy naplója szerint Burián 1901. november 2-án, szabadsága idején részt vett a Bécsben, a görög király fogadására rendezett vacsorán.

9 1895. november 25-én az európai nagyhatalmak ultimátumot küldenek az oszmán kormánynak, követelve, hogy vessen véget az örmények mészárlásának. Az Isztambul előtti közös flotademonstrációval nyomatókosított ultimátum hatása azonban csekély: a népi társaság centruma Konstantinápolyról Anatóliába tevődik át.

a Balkán-viszonyok fejlődésére legalkalmasabb, 3. Bulgáriával, annak jövőendő szerepével szemben a legcélszerűbb, 4. a legerősebb sakkhúzás Oroszország ellen.

[...] Oly reformokat kell tehát elérni Die nicht den Lebensnerw der Türkei zehren würden [amelyek Törökország életerejét nem gyengítik]. Macedonia most jobb karba jöve, a török uralom kevésbé volna odiosus [gyűlöletes] és forradalmi merényleteknek kitéve, legalábbis addig, míg a lakosság beérné az anyagi jólét emelkedésével. [...] Habár a reformokat egyenlően minden nemzetiségért kellene kontemplálni, mégis a fejlemények a bolgárok előnyére és aspiratiói szerrint dőlnének el, [...] egészen azon, általunk semmi áron sem sürgetendő, de előbb utóbb okvetlen bekövetkező időig, midőn Macedónia le fog szakadni a török uralom fájáról.

Mi ilyen ref/orm/ kezdeményezés által egy alkalmat ragadunk meg, melyben hivatva volnánk vezérszerepet játszani, hivatva mint szomszédok.¹⁰ Végre győzedelmes alkalom ad oculos [szemmel láthatólag] bebizonyítani a Balkán világ előtt, amit mindeddig nekünk el nem hisz, hogy nem mi vágyódunk Maced/ónia/ iránt. Ezzel pedig a bolgár russophil párt és áradat végkép le van fegyverezve, mert Oroszország ki van vetve azon positióból, amelyből a maced/óniai/ kérdés neki fegyver B/ulgáriá/ban, fegyver csak addig, ameddig B/ulgária/ O/roszország/ által remélheti elérni Maced/óni/át. Reformokat O/roszország/ nem ellenezhetne nyíltan... Midőn tehát mi a dolgot initiálnók [kezdeményeznénk], kiindulva az örmény engedmények analóg alapjából, meghívnök hozzájárulásra az összes nagyhatalmakat. O/roszország/ azután akár részt vesz hidegen vagy melegen, akár nem, meg van e téren bénítva. Ha velünk megy, második sorban áll, és azon kívül oly munkát végez, amely számításainak nem előnyös. Ha hozzájárulását megtagadja, okvetlen elvágja alapját bulg/áriai/ állásának. [...]

Maced/óniai/ reformok. Bulgáriai, s szerbiai, görögországi és boszniai állásunkat erősítené, nagyon növelnék Balkanfélsz/iget/ben nimbuszunkat, – végre egy nagy lépéssel előmozdítaná egyik perspektívában levő, szem előtt soha sem tévesztendő érdekiinket, a bolgár és görög elem erősbítését a lehetőség határáig a román és szerb elem rovására.¹¹

10 Meglepően jól illeszkedik a koncepció Beck-Rzykowski és Calice macedón érdekszféráról alkotott elképzeléseihez, ami viszont az osztrák–orosz megegyezést, sőt, érdekszféra elkülönítését feltételezte Konstantinápoly „átadásával”.

11 Bár 1895. szeptember 30-án meghosszabbítják az 1883-as titkos szövetségi szerződést az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között, Burián több bejegyzésében is céloz arra, hogy nem bízik a románokban.

1895. június 2-án az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi korlátozásokat vezet be Szerbia ellen (1896. július 15-ig). Ennek részben állategészségügyi, részben politikai okai vannak.

A Berl/ini/ szerződés, melyre mi és O/roszország/ két egészen ellenkező politikát alapítunk, politikai programnak nem elég, mert több problémát vetett fel, mint amennyit megoldott.”

Burián tehát a macedón-kérdést nem a bolgár nemzeti kérdés részeként értelmezte, hanem olyan problémaként tekintett rá, amely általános konfliktáció kitöréséhez vezethet a félszigeten. Noha az angolok kihátrálása a földközi-tengeri antantból a sikertelenül kezelt örmény-kérdés járulékaként, s az orosz–angol tárgyalások és közös flottademonstráció következtében az orosz pozíciók javulása kellemetlen helyzetet teremtett a Monarchia számára, Burián ebben is lehetőséget, mintsem akadályt látott. 1896. április 8-i naplóbejegyzésében ezt írja:¹²

„Az utolsó fejlemények a Balkán-félszigeten azt a látszatot teremthették, mintha a Keleti kérdés új phasisba lépve, az atout-k [ütőkártyák] mind Oroszország kezébe kerülnének egymásután, [...] Közelebből meg kell vizsgálni, hogy tulajdonképp mi történt s a történeteknek mi a kiszámítható hordereje?

Hogy O/roszország/ befolyása Konst/antinápoly/ban és a Balkánállamokban az utóbbi időben növekedett, azt tagadni ép úgy nem lehet, mint nincs ok a következményektől tartani, ha a történet sakkhúzóskra megtörténnek a megfelelő ellenhúzások. [...] ma O/roszország/ szándékai a kisebb Balkánállamokkal szembeni kevésbé tevékenyek, de kevésbé ígérkezők is mint a közelmúltban, de annál vést-táplálóbba Törökországgal szemben. Ez pedig most úgy jön kifejezéshez, hogy a Balkánállamok belügyeitől inkább desinteressálja [nem zavarthatja, elhatárolja] magát, s ennyiben apasztja is a bizalmatlanságot maga iránt, mondjuk növeli befolyását, de másrészt kevésbé táplálja ambíciójukat. A bácsi nem ígéri többé a három gyerekének ugyanazt a kalácsot /Macedónia/. Legpregnansabb az a többször hallott kitétel /Nowoe Wremja/: »Bulgária O/roszország/ politikai céljaira hasznavehetlen, de fölösleges is.« Ez volt az oka, hogy Lobanoff¹³ egy gyors fordulattal a bolgár ügy oldalát megengedte, elejtette az összes orosz ellenvetéseket. Ez az úgynevezett orosz diadal! [...]

1895. július 3-án a magas államadósság miatt nemzetközi ellenőrzés alá helyezik Szerbia pénzügyeit („karlsbadi jegyzőkönyv”).

- 12 Valószínűleg nem véletlen, hogy programját Vilmos császár bécsi látogatása előtt vetette papírra Burián.
- 13 Alekszej Lobanov-Rosztovszkij (1824–1896) orosz diplomata, az orosz–török háború idején konstantinápolyi követ, 1882-től pedig bécsi orosz nagykövet. 1895-ben II. Miklós külügyminiszterre nevezi ki, s rendezi a feszült orosz–bolgár viszonyt, melynek középpontjában Ferdinánd el nem ismerése áll.

Mi változott O/roszország/ calculusában [számításaiban]? Lemondott-e valamiről »pol/itikai/ missióját« illetőleg? Bizonyára nem. De, 1. belátta végre, s ez Stambuloff diadala, hogy Bulgária /az ő/ céljait olcsón nem szolgálja, s 2., hogy ezen céljait immár egyedül közelítheti meg a kicsinyek megalázó, és a jövőben esetleg kényelmetlen és feszélyező hozzájárulása nélkül. O/roszország/ Fekete tengeri hajóhada ma már teljesen nélkülözhetővé teszi a bolgár glaxis-t [átjárót] Konst/antinápoly/ felé, mely Románia által¹⁴ úgyis már elvesztette volt kényelmességének és geográfiai célszerűségének felét. Odessából és Szebastopolból a legrövidebb út Konst/antinápoly/ felé O/roszország/é már. O/roszország/ nem akar bolgár kérdést többé, s egész figyelmét Konst/antinápoly/ra fordítja. A bolgárok szerencséje, hogy ezt a pillanatot bevárhatták.¹⁵

Én azt vélem, hogy O/roszország/ ma sem tudja még mily úton és módon fogja megoldani akarni szorosok kérdését a maga előnyére, s mily fokú és nemű biztosítékok után fog törekedni arra az állapotra, hogy kezében legyen a Fekete tenger kulcsa. Új tény kettő van: 1. hogy ezentúl hajón szállíthat O/roszország/ katonai expedíciót Konst/antinápoly/ ellen, 2. hogy Angolország kezdi desinteressálni magát – Törökország integrásától.¹⁶ [...]

Hogy az orosz befolyás most Konst/natinápoly/ban dominál, az természetes, de attól megijedni ok nincs, mert az természetesen csak addig tart, amíg a hátsó tervek elfedeztetnek, és a szultán jól tartatik. Tekintve már most, hogy A/usztria/-M/agyarország/ mindig konservatív volt Konst/antinápoly/ban, nekünk O/roszország/ot bele kell kompromittálnunk az ő mostani, opportunista önzetlenségi nyilatkozataiba...

Ha Ang/olország/ most Törökországot elejti, az az ő dolga. [...] mi Angolországnak nem hagynók meg azt a hitet, hogy ő letehet a Dardanellák védelméről, mert ott vagyunk mi, kik halálíg harcolnánk a török status quoért. De sem a szultán, sem O/roszország/ ne hihessék, hogy a szultán csak azért és addig uralkodik Konst/antinápoly/ban, mert és ameddig O/roszország/ ott fenntartja.

De valami nekiünk is kell, hogy új, elvitázhatlan legyen: hogy ha majd a szultán természetes halálával múlik ki Európából, a helyébe lépő, s a Balkán

14 A hármasszövetség tagjaként elvileg nem engedné az orosz hadak átvonulását, szemben 1877-tel.

15 Ferdinánd oroszbarát fordulata és Sztambolov bukása után Sztoilov bolgár miniszterelnök 1896-os bécsi látogatása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy végül nem történt komoly elhidegülés a két ország között, s 1898-ig két kereskedelmi szerződés megkötésére került sor. GORECZKY 2021: 135.

16 Calice szerint Egyiptom és Szuez fontosabb a briteknek India szempontjából, mint Konstantinápoly. Salisbury az örmény jegyzék kudarcára hatására, 10 év után feladja a Török Birodalom és a balkáni status quo támogatását.

félszigetet betöltő kombinációk minket se előkészületlenül, se ellenségesen ne találjanak. A mi politikánknak is tehát kell hogy 2 frontja legyen, mint az O/roszország/énak, de oly módon, hogy sem T/örökország/ jelenjét veszélyeztetve, sem a Balkánállamok jövőjüket általunk kompromittálva ne érezzék. Az ellenfél pol/itikai/ hibáit kihasználni kell, de feltételezni nem szabad. [...] Amíg O/roszország/ semmi kézzelfogható módon nem dokumentálja, hogy a szorosokat hatalmában ejteni tényleg készül, [...], addig természetesen nincsen baj. De midőn ama pillanat bekövetkeznék, már késő volna állást foglalni. – Tudnunk kell tehát eleve, élet-halál kérdésnek tartjuk-e mi ezt tovább is, és megakarunk-e érte küzdeni. Szerintem hiba volna, ha mód van másképp is megvédeni érdekeinket. Háborút a dolog azért nem ér meg, mert ha O/roszország/ meggyőzetik is, [...] reviendra à la charge [újból nekikezd majd a dolognak], addig még ezen szempontjából jogosult törekvését el nem éri.

Minthogy pedig mi nem csikartathatjuk ki beleegyezésünket háború megfenygetése által, úgy tehát szemügyre kell venni, mit concedálhatunk [engedhetünk] O/roszország/nak veszély nélkül, s milyen óvszereket alkalmazhatunk, hogy a tett engedmény ellenértékét vegyük.

A szorosok kérdése ma voltaképp sem Európára sem O/roszország/ra nézve nem oly vitális többé amilyen volt. Konst/antinápoly/ nem 3 világrész kulcsa többé, hanem csak a Fekete tengeré. A vasutak a kikötőt is leszállították fontosságában. Ami az oeconomiai versenyt illeti, a keresk/edelmi/ hajók úgysis szabadon járnak ki és be. Hadihajók, hogy járhatnak-e az béke idején majdnem közönyös, háború idején pedig úgy sem érne többé szerződés valamit, [...] A Dardanel-lákba Angolország küldhetne ugyan hajókat, de csapatokat elegendő számban O/roszország/ ellen nem. Ezt Angolország úgy látszik most már szintén ilyennek véli, s figyelmét a középtenger bejárataira veti vissza, Suez-csatorna és Gibraltár, közben Málta és Cyprus. [...]

A Balkán ker/esztény/ államok képezik az ellensúlyt, [...] az orosz ambícióra nézve a szorosokban... Nem valószínű, hogy O/roszország/ még lelkesedni fog Bulgária maximális kiterjedéséért, nehogy túlságos erős legyen. [...] Macedóniai szándékaira nézve O/roszország/nak végre színt fog kelleni vallania. Eddig mind a 3 concursens [rivális] étvágját táplálja. [...] De végre O/roszország/nak, a görögöket félre hagyva, a bolg/árok/ és szerbek közt kellene választania. Mindkét esetben a mi érdekeinket megóvhatjuk.

Ha O/roszország/ ahhoz fog járulni akarni, hogy Macedónia java részében bolgár legyen, mi okvetlen reá állhatunk. A mi érdekeink in ultima analysi [végső soron], és eltekintve minden átmeneti constellatio követelményétől, Bulgária és Görögországgal van, Románia és Szerbia ellen. Kell tehát, hogy Bulgária

minél nagyobb legyen. Az csekély baj, ha ezt O/roszország/ hozzájárulásával is éri el, mert hisz tudva levőnek kell majd lenni, hogy mi is hozzá járultunk...

Az orosz bejáratú Konst/antinápoly/ mögött nekünk is bástya kell, lehetőleg olyan, melyet O/roszország/ maga sem támad, ha kell olyan, mely magát és melyet mi meg tudunk majd védeni. Ezen bástya csak Bulgária lehet, vagy az osztr/ák/-magyar/ előrehaladás Saloniki felé, a híres megosztás a két érdekköz /Interessensphäre/ közt. Én az utóbbi kombinatio ellen vagyok, mert szerintem csak látszólagos, és nagyon mulékony megoldást hozna. Roppant súrlódási határt /Reibungsfläche/ teremtené köztünk és O/roszország/ közt, Bulgáriát határozottan ellenünk terelné és a Balkán-félszigeten barátunk többé nem volna.

A nagy Bulgária jó bástya nekünk. A szerb elemet nemcsak megbénítja, de lassan elnyeli, s O/roszország/gal vagy jó lábon lesz, /ami ugyan nem valószínű/, és az nekünk magában nem baj, mert mint »puffér« mindenestre így is megteszi szolgálatát. Vagy ambíciói az oroszokkal Konst/antinápoly/ glaci-ján [terén] egybeütköznek, s akkor Bulgária általunk támogatva nagyon védelem képes. [...]

Programm:

Törökország: a szultánt minél tovább megtartani Konst/antinápoly/ban, támogatni anyagilag és erkölcsileg, s lehetőleg meggátolni, hogy O/roszország/nak kötelező engedményeket tegyen.

Görögország: a panhellenizmus ellen elvileg nem küzdeni, sympathiát mutatni, de visszatartani a királyságot minden elhamarkodástól.

Bulgária: mindenképpen előmozdítani nemzeti ügyét O/roszország/gal concurrenter [itt: párhuzamosan] vagy nélküle; mindkét esetben le beau rôle [a szép szerep] a miénk lehet, de semmi Kitzlichkeiten.

Szerbia: politikailag laisser cuire dans son jus [hagyni, hogy főjön a saját levében]. Közgazdaságilag: nem chicanirozni [zaklatni].

Románia: a legjobb barátság, a noli me tangere [ne érints engem] alapján. Amellett erősíteni a concurrentiát a Balkán-félszigeten.

Ha keleti politikánk fő céljai: 1. biztonságot szerezni déli határunknak a tünedező Törökország helyett. 2. O/roszország/gal eliminálni a politikai százados antagonizmus valódi okát, anélkül, hogy mi egy lényeges érdekiinket feladnók, 3. kivitelünknek egy hálás tért megszerezni, – úgy ezen cél gondolom elérhető lesz jobban egy ügyes külügyminiszter és jó követek, mint egy hadvezér és győzelmes tábornokok által...”

1899. március 15.

„[...] A macedoniai probléma megérett.¹⁷ Törökország nem fog tenni semmit. Alkatánál fogva talán nem is sokat tehet. Azok a hivatalok, akik csak bolgár vagy görög niveau-n [színvonalon] működni képesek volnának, nem léteznek. Azt, hogy oszmánlik keresztényekkel szemben oly eredményeket fejtenek ki, melyeket faj- és hittársaikkal szemben sem gyakorolnak, feltenni képtelenség. Általános reformokra hatni, melyek Kisásziából is Európát csinálnának, materiális lehetetlenség, s annyi, mint varjuktól matematikát követelni. Eltekintve attól, hogy a török lakosság nem is érzi annak szükségét. Három út marad tehát: 1. úgy eljárni, mint eddig, elodázní a megoldásokat, míg a tűrhetetlen állapotok kifakadáshoz és vérengzéshez vezetnek. 2. A portán európai nyomást gyakorolni, hogy kontrol alatt javítsa a maced/oniai/ közállapotokat. Ha, mint előrelátható, törökökkel nem megy, úgy keresztény hivatalnokok segítségül vételével. 3. A törökök kidobása Európából.

A 3-at mi nem tehetjük. Mások tehetik-e és miért nem teszik azt itt nem vizsgálom.

Az 1. magától bekövetkezik, de ez nem politika. Mert Európa, és mi is ezáltal beavatkozásra kényszerítettünk oly pillanatban, melyet mi semmiképpen sem határozhatunk meg [...]

A 2. szerintem a legcélszerűbb, de erős és öntudatos aktiót feltételez. [...] a szultánnak minden vagy egynéhány hatalom által egy reformprogramm volna beterjesztendő, mely fennhatóságát mindenképpen fenntartandá, de reá kényszerítene egyes török-keresztény község és kerületi tanácsokat részben keresztény kormányzókat, vagy legalább kaimakámokat [kormányzó-helyetteseket], községi örköket /police rurale/ meghatározott számban, egyes bíróságokat. Mint fegyveres erő, csak rendes katonaságot. És ami fő: európai kontrol, és pedig első stádiumban: csak felügyelőt.¹⁸

Az a legnehezebb, mert beavatkozás a belügyekbe, de utóvégre egy vérengzés után való felháborodás szintén csak az. A kontrol a megszorítandó konsulok által volna gyakorolandó és abból állana, hogy nyilvános volna a bíraskodás, és a konzulok, mint hallgatók, jelen volnának... Reklamálnának jogmegtagadás /déli de justice/, önkény, és erőszakoskodás esetében, előbb a helyi hiv/atali/ főnöknel, és ha az hatálytalan maradna, jelentést tennének a nagykövetekhez. Ezek a dolgokat vagy elintéznék a Portánál, vagy registrálnák, és lajstromát felállítanák a flagrants eseteknek. Ez tarthatna egy pár próbaéven át. Ha semmi

17 E dokumentumban Burián tulajdonképpen az 1903-as mürzstegi egyezmény alapelveit vázolja fel. Véltetően a memorandum a eljutott Gołuchowski környezetébe is.

18 Ez Mürzsteg után valóban megtörténik.

javulást sem eredményezne, akkor kézbe kellene venni a korlátolt, csak a leg-szükségesebbre szorítókozó autonómia szervezését. [...]

*Az egész dolgot mi és O/roszország/ vehetnek kezünkbe, és meghíhat-nók csatlakozásra azon hatalmaknak, akik azt akarják. Az első lépés o/rosz/ és o/sztrák/-m/agyar/ körlevél volna valamennyihez. Kellene hozzá persze egy *déclaration de désintéressement* [érdektelenségi/semlegességi nyilatko-zat]. Az egésznek első stádiuma »a Portának adott európai segély« köntösé-ben járhatna. A pressiónak abszolút hatályosnak, de titkosnak kellene maradnia, s nem olyanoknak, hogy a szultán pusztá félemlítési kísérletnek vehesse, tehát nekünk és O/roszország/nak rá kellene szánni magunkat valami esetleges tett-leges demonstrációra: *blockade* vagy más valami.*

A nagy kérdés, mi jobb nekünk a Szaloniki vonal birtoka és közönyösség a keleti Balkán és Konst/antinápoly/ iránt, vagy Konst/antinápoly/ fontosságá-nak neutralizálása a független Bulgária, Görögorsz/ág/ és Albánia által?¹⁹

1. Ha Salonikot elveszjük, nem nyerjük el azt, hogy O/roszország/ szomszéd hatása és nyomása alól felszabadulnánk. Ellenségül nyernők a bolgárokat, szer-beket is, boszniai nehézségeink öregbednének.

2. Ha a Balkán-államok kombinációját támogatjuk, akkor Bulgária erősbö-dése által a szerb elem paralisáltatik. Bulgária önfeltartási ösztöne O/roszország/ gal szemben kifejlesztetik. Görögországot barátul lehet nyerni. [...] Akkor, hogy Bulgária orosz érdekeket szolgálja, nem kell tartani jobban, mint attól, hogy a bolgárok, ha Salonikot elvennők, minket gyűlölve, O/roszország/ eszközeivé adják magukat. [...] Ha egyszer az oroszok Konst/antinápolyban/ mérvadók, amit meggátolni alig leszünk képesek, nekünk jobb és olcsóbb sánc a Balk/án/ államrendszer, melynek bölcs inspirátorai kell hogy legyünk, mint Szalonik drá-gán megszerzett, és nehezen, sok gyűlölet ellen megvédendő birtoka.

[...] Mik az előnyei a törökországi területi status quo feltartásának, elte-kintve attól, hogy ez szolgálja legjobban az eur/ópai/ hatalmak előrenemlétési és konserv/ativ/ tunyasági ösztöneit? [...] A hatalmak ráérnek jó ötletekre, ott hol azok még szemlátomást hiányoznak. Nekünk pedig nemcsak azt kell tud-nunk, mit nem akarunk, hanem azt is, mit akarunk. Eddig ez nem észrevehető...”

19 Sztambolov halála és Szerbia pálfordulása után erősödnek a Monarchia törekvései a Balkán nyugati fele feletti uralom biztosítására és a Szalonikiig való kijutás elérésére. (Gofuchowski, Hohenlohe, Calice, Beck és von Sydacoff tervezete). A javaslatok egy része Albánián, másik része a Szandzsákon át Macedónia irányába kívánja a behatolást báballamok segítségével előkészíteni.

Források

Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZsLt), f. 45, Burián István iratai, 1–2. és 79. doboz. 1889–1890 és 1886–1895.

Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Nachlass Aehrenthal, Kt. 1.
PA XVI Griechenland, Kt. 53. 1901.

Hivatkozott irodalom

GORECZKY Tamás (2012): *Burián István. Egy magyar diplomata az Osztrák–Magyar Monarchia szolgálatában*. PPKE, Budapest. [PhD-értekezés, kézirat]

WALTERS, Eurof (1952): Austro–Russian Relations under Goluchowski, 1895–1906. *The Slavonic and East European Review*, 31. (76). 212–231.

WALTERS, Eurof (1953): Austro–Russian Relations under Goluchowski, 1895–1906. *The Slavonic and East European Review*, 32. (78). 187–214.

Prof. Géza Fehér's stay in Bulgaria (1922–1944) and his Proto-Bulgarian studies in the context of political trends

PENKA IV. PEYKOVSKA

Prof. Dr. Penka Ivanova Peykovska DSc – Professor, Scientific Advisor
(Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Historical Studies – Sofia).

E-mail: pykvsk@yahoo.com

Abstract

My paper discusses the Bulgarian studies of the Hungarian archaeologist and classical philologist Géza Fehér in the political context of the interwar period and the history of the contemporary Bulgarian–Hungarian bilateral relations. The paper uses and analyzes his documentary heritage, which has been preserved in Bulgarian and Hungarian archives. Géza Fehér was a very creative and formidable scholar of his era, who became one of the founders of two scientific branches, the Proto-Bulgarian Studies and Slavic archaeology.

KEYWORDS: *Géza Fehér, Proto-Bulgarians, (Old) Magyars, interwar period, the early post-WWII years*

*Fehér Géza professzor bulgáriai kutatásai (1922–1944)
és protobolgár tanulmányai a politikai változások kontextusában*

Prof. Dr. Pejkovszka, Penka Ivanova DSc – egyetemi tanár, tudományos tanácsadó
(Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete – Szófia).

E-mail: pykvsk@yahoo.com

Absztrakt

Tanulmányom középpontjában a magyar régész és klasszika-filológus, Fehér Géza munkássága áll, azon belül is a Bulgária történetével foglalkozó munkáira koncentrálok a két világháború közötti korszak és az akkori bolgár–magyar kétoldalú kapcsolatok politikai kontextusában. A tanulmány forrásbázisát elsősorban a tudósnak a bolgár és magyar levéltárakban fellelhető hagyatéka képezi. Témaválasztásomat az is indokolja, hogy Fehér Géza a korszak igen jeles kutatója volt, aki aktívan részt vett a protobolgár tanulmányok és a szláv régészet diszciplínáinak megalapításában.

KULCSSZAVAK: *Fehér Géza, protobolgarok, (ős)magyarok, a két világháború közötti időszak, a második világháborút követő évek*

The Hungarian classical philologist, archaeologist, and scholar of the Proto-Bulgarian culture, Géza Fehér, was highly influential in the early development of Bulgarian archaeology. He can be considered an emblematic figure of an entire era in the history of the Hungarian–Bulgarian cultural and scientific relations.¹ An intriguing researcher and a colourful and highly creative personality, Fehér embarked on a complex academic journey, which led him to be one of the founders of two scientific fields: Proto-Bulgarian studies and Slavic archaeology. Despite the flourishing of his scholarly work during the interwar period, in Bulgaria his books were banned and classified for nearly half a century following the Second World War. It was only after the political change in 1989, that Fehér's name was rehabilitated from the ideological oblivion in which it had been confined. Several of his most important works, which had become bibliographical rarities, were republished, including phototype editions of *The Role and Culture of the Proto-Bulgarians: The Significance of Proto-Bulgarian and Old Magyar Culture in the Building of the Civilisation of Eastern Europe* (Sofia, 1940/1997), *Clothing and Weapons of the Old Bulgarian Army* (Sofia, 1942/2000), and *Warfare of the Proto-Bulgarians* (Sofia, 1938/2000).

On 18 October 2023, the renowned Hungarian scholar was honoured with a memorial plaque, placed on the building that now houses the Liszt Institute – Hungarian Cultural Institute in Sofia. Located in the very centre of the capital, it was once the seat of the Hungarian Trade Mission and the Hungarian Society,

1 Фодор 1982: 307.

whose founder and chairman was Géza Fehér. This prompted a closer examination of his dedicated and multifaceted work in the field of Bulgarian Studies, considering both the context of his time and the history of Bulgarian–Hungarian bilateral relations, primarily through his documentary legacy preserved in the Bulgarian and Hungarian archives.

Géza Fehér arrived in Bulgaria at the age of 32, already a family man with two children, a highly skilled specialist and researcher, having received solid training at the Reformed Academy of History and Philology in Debrecen. It was there that the Byzantologist Jenő Darkó and the linguist Józef Pápay played a pivotal role in his development and first steps in the academic world. In 1913, he graduated in Hungarian, Greek, and Latin philology, specialising in teaching. It was during this time that Géza Fehér developed his thesis on the question of the Magyars' location before their arrival in the Carpathian Basin, entitled *The Territory and the Name of Atelkuzu*. For this research, he was awarded the title of Doctor of History. This seminal work was published in the prestigious Hungarian historical journal *Századok*.² Following Darkó's recommendation, he was awarded a scholarship for a year's research at the Hungarian Scientific Institute in Constantinople in 1918. Thanks to his diligent work in prehistory and Byzantine studies, his paper (i.e. book) *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V–XI Jahrhunderten* was published in another prestigious scientific journal, *Keleti Szemle*, in 1921.³ This work was soon recognised as “the best summary and critique of the research conducted on Hungarian prehistory up to 1921”⁴ and later served as G. Fehér's “recommendation” upon his arrival in Bulgaria.

Géza Fehér developed as a scholar against the backdrop of a specific ideological current in the humanities, as well as the distinctive and intense evolution of bilateral Hungarian–Bulgarian relations. At the turn of the 20th century, a new concept emerged in Eastern European archaeology, which influenced Bulgarian archaeology and sparked foreign scholars' interest in the archaeological monuments of Proto-Bulgarian culture. This concept originated in Vienna and sought to trace the influence of the East on European art, not by examining the continuity between late antiquity and Roman art,⁵ but by looking for links between the abstract art of the European and Asian north, and European medieval art

2 FEHÉR 1913: 577–590.

3 FEHÉR 1921: 4–190. Published also as a book in Budapest (Nyomatott Taizs József könyvnyomdájában Pécsset [printed in József Taizs' Printing House], 1921, 190 p. Veröffentlichung der Asiatischen Kommission der Kőrösi Csoma Gesellschaft).

4 HARMATTA 1955: 229.

5 HORVÁTH 1957: 74.

(including Northern Iranian, Old Slavic, and Siberian art). This intellectual shift led to increased attention towards Old Bulgarian art and the archaeological sites of the first Bulgarian capitals, including the cities of Pliska and Preslav, as well as Madara, with the iconic Madara Horseman near the town of Shumen. Almost all foreign scholars of this period regarded these monuments as relics of Proto-Bulgarian art. Some even linked the Madara Horseman to Sassanid reliefs from Naqsh-e Rostam in Iran⁶, while others interpreted the relief as a depiction of a khan influenced indirectly by Iranian art⁷.

During the interwar period, bilateral Hungarian–Bulgarian relations were closely tied to the ideological currents in Hungarian and Bulgarian society, which emerged as a result of the crushing treaties of Trianon and Neuilly. In terms of national psychology, Hungarians felt abandoned and surrounded by enemies; they thus saw the Bulgarians as a suitable partner for achieving their political goals. More importantly, both nations viewed themselves as scapegoats and the main losers of the First World War. This sense of common destiny and sympathy was reinforced by the historical view of a shared Turkic origin between Hungarians and Bulgarians, which helped the Hungarians convince themselves that they were not alone in Europe, highlighting the importance of their ancient Turanian culture and statecraft in European development. Considering Bulgaria as a possible ally, Hungarian official political circles adopted an approach based on the Turanian idea. They argued that in the Balkans, it was the Bulgarians – related to the Hungarians by ethnic origin and historical destiny – who possessed rich cultural traditions and were, like the Hungarians in Central Europe, called upon to survive historical vicissitudes.

Géza Fehér arrived in Bulgaria in the summer of 1922 with the support and recommendation of the renowned Hungarian economist and ethnographer Adolf Strauss, who was well-acquainted with Bulgarian conditions,⁸ and he initially stayed for six months. The following year, in his effort to officially extend his stay in Bulgaria, he was supported by Count Kuno Klebelsberg, whom he had met while Klebelsberg was serving as the administrative vice-president of the Hungarian Scientific Institute in Istanbul during Fehér's time there⁹. By June 1922, Klebelsberg had become Minister of Education, and he, along with the politician Pál Teleki

6 STRZYGOWSKY 1910: 376.

7 SUPKA 1917, 1934.

8 ЦДИА, ф. 364 к., оп. 1, а.е. 14, л. 120. A letter of recommendation from the Bulgarian Minister Plenipotentiary in Budapest to the Minister of Agriculture and State Property in Sofia, dated 26 May 1922.

9 MTA KK, Ms. 5161/518. A letter from Géza Fehér to Sándor Márki, dated February 1923.

– then a deputy in the Hungarian Parliament – helped Fehér secure a position at the 9th State Department of the Hungarian Ministry of Religion and Education, with an assignment at the Hungarian Legation in Sofia, and a salary equivalent to that of an assistant clerk.¹⁰ At the Legation, Géza Fehér worked as a translator and he was responsible for cultural affairs. Thus, taking this opportunity, he was able to financially sustain his extended stay in Bulgaria and immerse himself in his favourite scientific pursuits. He devoted twenty-two years of his life to the Proto-Bulgarian issue, spending much of that time in Bulgaria, with only a few short interruptions. Coming to Bulgaria at this very time, he had the opportunity to meet Russian refugee scholars – namely, the great connoisseurs of Byzantine history and art Nikodim Kondakov – as well as to work with the young Andrei Grabar and Sergei Pokrovsky. Géza Fehér initiated and actively participated in archaeological excavations at Aboba-Pliska, Preslav, Mumdzhilar, Enidze, and especially Madara, where, together with his Bulgarian colleagues, he “searched for the monuments of the great culture of the Proto-Bulgarians, brought from their ancestral homeland near Sassanid Persia”. His interwar scientific work focused on three main topics: Proto-Bulgarian culture (including history, religion, art, warfare, and language), the decipherment of the inscription on the Madara relief, and the historical links between the ancient Bulgars and Magyars, examining their mutual influences and their role in Eastern European culture. Interesting details about the scholar's creative laboratory are revealed through his rich documentary heritage, which is preserved at the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences and the Manuscript Department of the Archives of the Hungarian Academy of Sciences. Thematically, Géza Fehér's correspondence concerns the publication of his works, his participation in archaeological excavations, the popularisation of his scientific results in Proto-Bulgarian studies, and his personal relations with Bulgarian scholars. It also reveals his scientific views, the mechanisms of his scientific work, and the conditions under which it took place.

In the “Bulgarian” period of Géza Fehér's biography, his correspondence with the medievalist Sándor Domanovszky stands out as the most significant, as Domanovszky provided the opportunity for Fehér's first appearances in the field of science. At the beginning of his stay in Bulgaria, Géza Fehér focused particularly on several key issues in Bulgarian early medieval history such as the “Nominalia of the Bulgarian khans”, the Pechenegs who settled in both Bulgaria and Hungary, and the question of the Huns. At that time, the Hun question was central to scholarly debates in Bulgaria, and Fehér put forward his arguments from

10 GJUROV 1992: 69.

his original perspective. According to him, the consolidation of Europe was due to the Huns, who had cultural priority because, with the exception of the outskirts, the rest of Europe was in a state of “dark barbarism”. As evidenced by the states of the Bulgarians north of the Caucasus, the Valley of the Middle Volga, the vast plains north of the Balkans, and the territory of Hungary, the indigenous populations were, in every respect culturally and agriculturally less advanced than the Bulgarians and Magyars.¹¹

Fehér’s scientific activity during his twenty-two-year stay in Bulgaria can be divided into two creative sub-periods, with 1931 marking the boundary between them. His first decade in Bulgaria was a time of accumulating archaeological material on the history and culture of the Proto-Bulgarians. As a classical philologist by education and training, Géza Fehér devoted himself entirely to archaeological research after 1924. At that time, the scientific staff of the National Archaeological Museum in Sofia concentrated on excavations at Madara and Preslav. Thus, his primary area of work in the 1920s was established.

Apart from excavations, another important aspect of Géza Fehér’s scientific work in the 1920s was the description and synthesis of the archaeological materials already collected by him in smaller works. Through his activities in Bulgaria, Fehér succeeded in presenting the culture of the ancient Bulgarians, Magyars, and Turkic peoples in a new light. After meticulously studying the inscriptions on the relief of the Madara Horseman, Fehér published his observations in numerous articles, studies, and a separate monograph. In them he defended the view that most of the inscription’s text celebrated the deeds of Khan Krum and described his funeral celebration. Almost everything written by Fehér in the second half of the 1920s was somehow related to the analysis of the Madara Horseman. At that time, his scientific results were recognised both in Hungary and Bulgaria, although some of his assessments and opinions were criticised by his colleagues (e.g., Gyula Németh). He habilitated as a private professor at the University of Debrecen in 1924 with a thesis in Byzantine studies, and in 1931, he was elected an extraordinary professor. In 1927 Tsar Boris III awarded him the Order of Science and Art.

Thanks to his dedication to the chosen field, Géza Fehér was able to adapt to the conditions in Bulgaria, integrate into the local scientific environment in the 1920s, and, in the 1930s, leave a lasting mark on Bulgarian science. He then proceeded to summarise the results of a decade of research in the country. Géza Fehér was able to gather the comparative materials he needed, as, in the meantime, he conducted

11 OSZKK, Annalecta. Petőfi Sándor. Petőfi-ünnepélyek Bulgáriában. f. 1. A letter from Géza Fehér to Gyula Pekár, dated 11 November 1922.

parallel excavations in Romania (1931), Turkey (1931, 1934), Greece (1934: Athens), Iraq (1934: Baghdad, Ctesiphon), and Syria (1934), where he passed through the Syrian desert, reached Baghdad, and then traversed all of Persia, enduring many adversities and hardships. He also carried out explorations in Italy (1936: Rome), Russia (1936: the Volga valley, Samara), Iran (1939: Tehran), and worked in the libraries in Munich, Berlin and Vienna.¹² In his research, Fehér found that the Proto-Bulgarian culture was very similar to the Old Magyar culture, and thus the materials concerning both peoples complemented each other. He concluded that the role and significance of the Proto-Bulgarians was not only that they provided organisation and culture to the Magyars, but also that they organised the peoples of the Eastern and Central Balkans into a lasting state. According to him, the Proto-Bulgarian culture, along with its related Old Magyar culture, advanced under its influence and laid the foundation of the Eastern European civilization. He published his scientific results not only in Bulgarian and Hungarian, but also in several European languages, mainly German, contributing to the promotion of Bulgarian archaeology's achievements in Europe. In 1937, he served as vice president of the Turkish Historical Congress and, at that time, he delivered a lecture there.¹³

At that time, his scientific work was recognised both in his homeland and in Bulgaria. According to his Bulgarian colleagues, Géza Fehér was distinguished by his passionate zeal and devotion to science, his wide-ranging exploration of scientific problems – encompassing virtually all areas of Bulgarian studies – and the fact that his research provided “a solid foundation on which we can build in the future” (Acad. Gavril Katsarov).¹⁴ They particularly appreciated his interdisciplinary approach to research, especially the complementarity between historical and linguistic studies (Acad. Stefan Mladenov, Acad. G. Katsarov).¹⁵

In Bulgaria at the time Géza Fehér's contributions were acknowledged and manifested through various honors: his acceptance as a member of the Bulgarian Archaeological Institute in 1924, the award of the Order “For Science and Art” by Tsar Boris III in 1927, and his election as an associate member of the Bulgarian Academy of Sciences in 1943.

12 MTA KK, Ms. 4524/49, 52, 53 (letters from Géza Fehér to Sándor Domanovszky dated: Sofia, 12 January 1929, Budapest, 14 March 1934, Sofia, 23 October 1934; HA-BAH, ф. 28 к., оп. 1, а.е. 343, л. 2, 3 (a letter and a postcard from Géza Fehér to Gavril Katsarov, dated: Baghdad, 29 May 1934, Athens, 9 December 1934); ф. 145 к., оп. 1, а.е. 357, л. 1 (a postcard from Géza Fehér to Dimitar Dechev dated: Tehran, 13 June 1939).

13 FEHÉR 1937: 1986.

14 *Зора* [‘Zora’], 1942, No. 6894 (21 June), p. 8.

15 HA-BAH, ф. 116 к., л. 148.

In addition to his strictly scientific work, Géza Fehér was an organiser and social activist, serving as an “intermediary” between Bulgarian and Hungarian scholars and playing a crucial role in the development of Bulgarian–Hungarian cultural relations. This was made possible by his position as the referent for cultural affairs at the Hungarian Legation in Sofia.

However, the outstanding results in the development of Bulgarian–Hungarian bilateral relations, which were most evident in the 1930s, can be largely attributed to the great importance of his personal qualities, such as his organisational abilities, sociability, creativity, initiative, motivation, selflessness, love for Bulgaria, dedication to his field, endurance, and diligence. His activities were wide-ranging, encompassing all forms of community work and affecting various social strata, including the youth.¹⁶

Géza Fehér left Bulgaria on 3 September 1944, together with the Secretary of the Turkish Legation in Sofia. As he later mentioned in a letter, he intended to travel to Turkey just for two weeks¹⁷ (but he could not return to Bulgaria). This occurred shortly after the Soviet forces began preparing for an offensive in Bulgaria (late August 1944) and just before the Soviet Union declared war on Bulgaria (5 September 1944). His reason for traveling to Turkey during these turbulent times was likely of a scientific nature, but not only that, as it becomes evident from another letter, where he wrote: “The Bulgarian authorities persecuted me at the behest of the Germans, and I fled to Turkey”, where “I found myself in trouble simply because I had never done or said anything against the Bulgarians in my life”.¹⁸ Another matter is that according to information from his Turkish colleagues, the Hungarian government had intended to send him to Ankara in 1942 to become a professor of Hungarian studies at the University of Ankara. However, during the German-controlled period, he was not granted a visa to leave Bulgaria¹⁹, only in 1944 did he succeed in going to Istanbul. However, as he himself stated in a letter, actually forced him into exile for a period of time. He became troublesome for the Bulgarian authorities – as it will be explained below, for a number of politico-ideological reasons: primarily due to the Proto-Bulgarian focus of his scholarly work. His personal correspondence reveals that Moscow (perhaps²⁰) prevented his return

16 For details see: Пейковска 2005: 56–62, 123–138, 170.

17 HA–BAH, ф. 145 к., оп. 1, а.е. 357, л. 3 (a letter from G. Fehér to D. Dechev, s.d.).

18 HA–BAH, ф. 145 к., оп. 1, а.е. 357, л. 4 (a letter from G. Fehér to D. Dechev, s.d.).

19 HA–BAH, ф. 145 к., оп. 1, а.е. 357, л. 3; KOŞAY 1955: 536. We would like to note that this information is missing from the Turkish-language version of this in-memoriam article and has not yet been documented.

20 Personal correspondence after 1948, letters exchanged between G. Fehér and József Bödey, the contemporary director of the newly opened Hungarian Cultural Institute in Sofia, and others.

to Bulgaria, leading to an attempt to discredit him by exploiting the tense Bulgarian–Turkish relations, accusing him of having taken service with the Turks. This did not reflect the true situation. In Turkey, he worked intensively on Proto-Bulgarian and Turkic issues, endeavouring to support himself without holding a position in Turkish institutions. He wrote the articles on the Proto-Bulgarians and the Magyars for *Turkish World History*, published in Ankara, and participated in excavations at St. Sophia and the Topkapi Palace. Besides, he managed to secure the status of an official representative of Hungary as a “university professor” in order to “maintain cultural relations”, having been recommended by his colleague Dezső Keresztury, the former Hungarian lector at Berlin University, after Keresztury became the Hungarian Minister of Education and Religion.²¹ Precisely at that time, in 1946, G. Fehér lectured at the Faculty of Literature at the Istanbul University; from this period dated his “Ten Lectures... on the Bulgar–Hungarian Ancient Historic Relations”.²² Shortly after Keresztury’s resignation, a smear campaign was organised against him in Hungary. An announcement was published in the Soviet Army’s newspaper in Hungary, *Uj Szó* [‘New Word’], under the headline “Hungarian professor for a new war”.²³ Based on a mistranslated interview with Géza Fehér in the Turkish newspaper *Son Saat* [‘Last Hour’], he was essentially accused of harbouring anti-Soviet sentiments. He returned to Hungary in 1948 and began working at the Archaeological Department of the Hungarian National Museum in Budapest, where he initially continued his work in Proto-Bulgarian studies, analysing the inscriptions and offering his views on the origin of the Nagyszentmiklós golden treasure.²⁴ The following year, in line with the new ideological imperatives and the growing interest in Slavic studies, Géza Fehér began research on the settlements and material culture of the Pannonian Slavs, having been entrusted with leading the excavations at Zalavár. While studying the archaeological monuments of the 9th and 10th centuries, he accomplished fundamental scientific work on the collection, identification, and historical evaluation of the archaeological heritage of the Slavs who lived in Hungary during the period when the Magyars settled in the Carpathian Basin. The latter part of his career was primarily dedicated to the excavations at the Slavic settlement of Zalavár (Blatnograd).

It was never explicitly stated in the records, but could only be inferred from the context.

21 Dezső Keresztury served as the Minister of Education and Religion between mid-November 1945 and mid-March 1947; see also: *Uj Szó* 1947: 8.

22 FEHÉR 1946; VÁSÁRY 2022: 62.; KOŞAY 1955: 539.

23 *Uj Szó* 1947: 8.

24 FEHÉR 1950.

In the late 1940s, when the development of science and culture in Bulgaria was restructured along the ideological positions of Marxism-Leninism and the class approach, the scientific work of Géza Fehér and his Bulgarian colleagues was severely criticised for formalism and the tendentious exaggeration of the historical role of the Proto-Bulgarians at the expense of the Slavs.²⁵ The scientific achievements of this first generation of Bulgarian archaeologists, to which Géza Fehér also belonged, were labelled “idealistic” and “uncritical”, and their method of studying antiquities (primarily focusing on description and dating, characteristic of the early stage of archaeology) was dismissed as a “science of belongings.”

During the *Discussion on the State and Tasks of Bulgarian Archaeology*, held in the early spring of 1948 at the Bulgarian Academy of Sciences, Fehér was accused – word by word – of “having created a racial theory in Bulgarian archaeology,” of being “a foreign political agent” in Bulgaria, and of espionage.²⁶ Despite his great desire to visit Bulgaria again, after the war, he was never granted a visa. Géza Fehér’s scientific works (including those on the Proto-Bulgarians) were banned, and his books were classified in public libraries. His rehabilitation began in the 1980s, when his outstanding contributions to the popularisation of the Proto-Bulgarians and their culture were tentatively recognised, along with the acknowledgement that his scientific achievements – according to the standards of the time – could not be denied. How might we make sense of Géza Fehér’s (Proto-) Bulgarian studies and comprehensive body of work today, a hundred years later? Firstly, in response to the ideological and political criticisms he faced in the past, it must be pointed out – perhaps most obviously – that, like every individual and scholar, he was not independent of the ideological and socio-political context of his time. However, the “pro-Bulgarian” nature of his work, his Bulgarophilism, and the fact that it contributed to the rise of national self-confidence among the Bulgarian people in their historical journey towards unification, cannot be disputed. In this regard, it is entirely justified to claim that Géza Fehér was the most Bulgarian out of the foreign scholars during the interwar period.

The synchrony between his work in the field of Bulgarian studies and his personal identity can be illustrated by the words he addressed to Acad. Dimitar Dechev during the most difficult period of his life, when, left homeless, Géza Fehér wrote from Istanbul: “My destiny has given me two homelands (Hungary

25 Дискусия 1950: 440, 451, 475, 478.; Димитров 1948: 356.

26 Дискусия 1950: 440, 451, 475, 478.; Димитров 1948: 356.

and Bulgaria)”²⁷. And in 1948, after being allowed to return to Hungary, Fehér declined an offer to work in Sweden, explaining:

“A man who had been Bulgarised for twenty-two years did not feel comfortable elsewhere... Only in Bulgaria did I feel good. I became accustomed to a different kind of people. You know, one likes interesting things, and there is nothing more fantastical than love. There’s no good or bad, nice or ugly – love is just something.”²⁸

Sources

Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye [Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Department of Manuscripts], Budapest (MTA KK), Manuscripts.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [National Széchényi Library, Collection of Manuscripts], Budapest (OSZKK), Annalekta. Petőfi Sándor. Petőfi-ünnepélyek Bulgáriában.

Научен архив на Българската академия на науките, София [Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia] (НА-БАН), ф. 28 (Acad. Gavril Katsarov), ф. 145 к. (Acad. Dimitar Dechev), ф. 116 к. (Acad. Stefan Mladenov).

Централен държавен архив, София [Central State Archives, Sofia] (ЦДА): ф. 364 к (Ministry of Foreign Affairs)

Uj Szó (1947): Magyar professzor egy új háborúért. *Uj Szó*, No. 103 (8 May 1947), 8.

Literature

Димитров, Димитър Петров (1948): Днешното състояние на въпроса за прабългарския произход на златното съкровище от Надсентмиклош. *Известия на Българското историческо дружество*, кн. XXII–XXIV. с. 338–414.

27 НА-БАН, ф. 145 к., оп. 1, а.е. 357, л. 3.

28 НА-БАН, ф. 145 к., оп. 1, л. 4 (a letter from G. Fehér to D. Dechev, s.l., s.d.).

- Дискусия (1950): Дискусия за състоянието и задачите на българската археология. *Известия на Българския археологически институт*, кн. VIII. с. 431–480.
- FEHÉR Géza (1913): Atelkuzu területe és neve. *Századok*, 47. (8). 577–590.
- FEHÉR Géza (1937, 1986): *Türk kültürünün avrupaya tesiri: türko-bulgar, macar ve bunlarla akraba olan milletlerin kültürü*. Devlet Basımevi, İstanbul. 35 s. (Second Turkish History Congress, separate publication). [Republished as: *Türk kültürünün Avrupa'ya tesiri: Bulgar Türkleri Macarlar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara. 44 s.]
- FEHÉR Géza (1950): A nagyszentmiklósi kincsrejtély megfejtésének útja. *Archaeologiai Értesítő*, 77. (1). 33–44.
- FEHÉR, Géza (1921): Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V–XI Jahrhunderten. *Keleti Szemle*, 19. (2). 4–190.
- FEHÉR, Géza (1946): *Bulgar–Macar eski tarihi münasebetleri hakkında Istanbul Üniversitesinde on konferans* (Ten Lectures Delivered at the University of Istanbul on the Bulgar–Hungarian Ancient Historic Relations). Istanbul.
- Фодор, Иштван (1982): Из истории изучения болгарской археологии в Венгрии. In: *Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. Международен симпозиум Пампорово, 1981*. Софийски университет Климент Охридски, София. 306–307.
- GJUROV, Alexander (1992): Fehér Géza helye a bolgár–magyar kulturális és tudományos kapcsolatokban a két világháború között. *Somogy. Kulturális folyóirat*, 20. (3). 68–73.
- HARMATTA János (1955): Fehér Géza (1890. VIII. 4.–1955. IV. 10.). *Archaeologiai Értesítő*, 82. (2). 229–230.
- HORVÁTH Tibor (1957): Supka Géza, 1883. április 8 – 1956. május 25. *Archaeologiai Értesítő*, 84. (1). 74–75.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir (1955): Geza Feher, 1890–1915. *Belleten* (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu), 19. (76). 535–540.
- ПЕЙКОВСКА, Пенка (2005): *Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век)*. Акад. изд. „М. Дринов“, София.
- STRZYGOWSKY, Josef (1910): *Amida. Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nordmesopotamien, dem Abendlande von Josef Strzygowski*. Heidelberg, 131–376.
- SUPKA Géza (1917): Archäologische Randbemerkungen zu J. von Rohonyi's Studie „Über die Bulgaren“ (Képpel.). *Turán*, 2. (3). 325–326.
- SUPKA Géza (1931): Ein bulgarisches Troja entdeckt! Forschungen eines ungarischen Gelehrten in Bulgarien. Chinesische, persische und mesopotamische

Einflüsse am Balkan. Kulturelle Zusammenhänge zwischen Ungarn und dem Altbulgarentum. *A Műgyűjtő*, 5. (8–10). 225–226.

VÁSÁRY István (2022): Fehér, Géza (Baba) (4 Ağustos 1890, Kunszentmiklós – 10 Nisan 1955, Budapest). In: FODOR, Gábor (ed.): *Macar Türkologlar*. Küçük Biyografik Ansiklopedi. Ankara. 62–63. <https://anl.az/el/emb/TURKSOY/neshrler/Macar.pdf> (*Accessed on 6 December 2024.*)

NYUGAT ÉS KELET KÖZÖTT
FÉLÚTON – *HOL IS FEKSZIK*
KÖZÉP-EURÓPA?

Képzelt nemzetek képzelt határokkal. Etnosz és szubetnosz a 19. századi Közép-Európában

ÁBRAHÁM BARNA

Dr. habil. Ábrahám Barna PhD – habilitált egyetemi docens
(ELTE BTK Romanisztikai Intézet, Román Filológiai Tanszék);
magyar lektor (Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete).
E-mail: abraham.barna@btk.elte.hu

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy elemezze *etnosz* és szélesebb regionális entitás, azaz *szubetnosz* változó viszonyát Közép-Európában, a hosszú 19. században. A magyar, a szlovák, a cseh és a lengyel térségre összpontosítva először áttekinti a nemzetépítő elitek törekvéseit közös irodalmi nyelv és identitás kialakítására, továbbá harcaikat a hagyományos regionális, felekezeti és társadalmi kötődések ellen. Ugyanakkor emlékeztet arra az általános tényre, hogy a nemzeti önképeket egy jellegzetes régió tipikus elemeinek kodifikálásával, „eltulajdonításával” alakították ki (a Magyar Alföld és a középszlovák vagy a nyugati román hegyek pásztorai, a keleti Végek lengyel nemesi családjai). A második részben a szerző rámutat „a Helyek lázadásának” folyamataira és eseteire, azaz a régiók küzdelmeire a centralizáló ideológiák és politikák ellen, védelmezve vonásaikat és a maguk, habár kiegészítő identitását. Olvashatunk a „nyugati” és „keleti” magyarokról, a keletiszlovák terület, Morvaország, a lengyel, egyben litván, fehérorosz és ukrán Keleti Végek, Szilézia, az erdélyi, moldvai és havaselti románok, a jugoszláv horvátok és a nagyhorvátok és a közép-európai szerbek identitásáról.

KULCSSZAVAK: Közép-Európa, modern nemzetépítés, nemzeti önkép, regionális tudat, szubetnosz

Imagined frontiers of imagined nations. Ethnos and subethnos in 19th century Central Europe

Dr. habil. Barna Ábrahám PhD – Habilitated Associate Professor (Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Romance Studies, Department of Romanian Philology); Lecturer of Hungarian Language (University of Prešov, Institute of Hungarian Language and Culture). E-mail: abraham.barna@btk.elte.hu

Abstract

The study tries to analyze the changing relation between *ethnos* and broader regional entity, i.e. *subethnos* in Central Europe, in the long 19th century. Focusing on the Hungarian, Slovak, Czech and Polish spaces, at first it gives a picture of the efforts of the nation-building elites to create a common literary language and identity, of their wars against traditional regional, confessional and social tights. On the other side it reminds of the general phenomenon that national self-images were created codifying, “misappropriating” the typical elements of a characteristic region (shepherds of the Great Hungarian Plain, of the central Slovak or of the Western Romanian mountains, Polish noble families of the Eastern Confines). In the second part, the author points at the processes and cases of “the riots of the Places”, i.e. the struggle of the regions against centralizing ideologies and politics, defending their features and proper, although supplementary identities. One can read here about “Western” and “Eastern” Hungarians, about the identity of the eastern Slovak territory, of Moravia, of the Polish as well as Lithuanian, White Russian and Ukrainian Eastern Borderlands, of Silesia, of Transylvanians, Moldavians and Muntenians among the Romanians, of Yugoslav and Great Croatians and of Central European Serbs.)

KEYWORDS: *Central Europe, modern nation-building process, national self-image, regional identity, subethnos*

Bár a cím látszólag a modernista nacionalizmus-elméletbe (Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson) illeszkedik, a dolgozat valójában az etnoszimbolizmus (Anthony D. Smith) elveit vallja.¹ Ám nem áll meg a kikristályosodott, általánosan elismert nemzetek határainál, inkább azon nagyobb regionális

1 A nacionalizmuselméletekhez bővebben: BRETTER – DEÁK 1995; KÁNTOR 2004.

közösségekre összpontosít, melyeknek volt rá esélyük, hogy nemzetté váljanak, pontosabban azok maradjanak, ám a modern nemzetépítő folyamatok során betagozódtak, többé-kevésbé önkéntesen, a „hivatalos” nemzet testébe.²

Ehhez persze szakítanunk kell a 19–20. század etnocentrizmusával, melynek szellemében a nemzetépítést irányító központ nem egy adott régió egyedi vonásait hangsúlyozta, hanem azt az össznemzeti narratíva helyi hordozójának, építő-, ha nem éppen sarokkövének tekintette. Annál is inkább, mert a modern nemzettudatok, melyek nyelvi-etnikai alapon hadat üzentek a hagyományos területi, felekezeti és rendi kötődéseknek, általában maguk is regionális gyökereűek: az elit egy kiemelt táj jegyeit kanonizálta (az alföldi csikósok, gulyások, a középszlavák hegyek juhászai, a lengyel Végek őrtálló nemesi családjai, a románoknál az Érc-hegység móc pásztorai, favágói).³

A Nagy Háborúval, az öröknek hitt életkeretek szétverésével és Közép-Európa drasztikus átszabásával berontó huszadik század azonban a látókat a személyesen megélhető térségek, közösségek felé terelte. A kommunista diktatúrákkal szemben ugyancsak az ellenállás tere lehetett a helyi hagyományok, mikrotársadalmak, az együttélés mindennapjainak felmutatása. Általában nem beszélhetünk a nemzeti közösség megtagadásáról, a „globális” nemzetépítés csak a délszláv térségben (*jugoszlávizmus*) futott zátonyra (a *csehszlovák* vagy *szovjet* identitás győzelmének már az akkor élők szemében sem volt esélye), ám sok gondolkodó fogalmazta meg, hogy szülőföldje a nemzetegység kárvallottja. Nyitott légkörben a kiegészítő nemzettudatok, *szubetnoszok* elismerést nyerhettek volna, ám erre nem volt esély a szovjet blokkban, csak azon kívül, ott, ahol az évszázados fejlődés gyakorlatilag már létrehozta az önálló entitást – osztrák-németek, bosnyákok, montenegróiak, macedónok – ők a nagypolitikának „köszönhetően” hivatalos nemzetté is váltak.

Az alábbi írás célja a Közép-Európa magterületén kialakult nemzetek és szubetnoszok viszonya, a jelenséget tekintve a hosszú 19. században, historiográfiai szempontból természetesen a 20. századi vagy mai megnyilatkozásokat is hasznosítva. Párhuzamosan kell vizsgálnunk a nemzetépítők által vázolt-vágyott külső, általában expanzív határokat és a belső, általában kárhozottatott törésvonalakat. Terjedelmi okokból érdemben a magyar, a szlovák, a cseh és a lengyel térséggel foglalkozom, csak utalva a tőlünk délre vagy keletre kimutatható hasonló problémákra.

2 A kérdés korai felvetése: RENAN 1995: 176.

3 Távol álljon tőlünk a két identitásréteg szembeállítás – az össznemzeti tudat általában harmonikusan épült-épül rá a szülőföldre, a kibocsátó tájegység élményvilágára, ezek nélkül nehéz is szervesen beépülni „a” nemzetbe, mely virtuális közösség, tagjainak nagy részével egész életünkben nem kerülünk kapcsolatba. OLAY 2016: 36–48.

A Központ diagnózisa: a nemzet regionális megosztottsága

Induljunk ki a magyar nemzetépítés tapasztalataiból! A monolit nemzeti önkép-pel szemben, legyen az pozitív (Beöthy Zsolt, Joó Tibor), negatív (Prohászka Lajos) vagy ellentmondásos (Babits Mihály)⁴, idővel felmerült két alkotóelem harca, majd termékenyítő összeolvadása. Szekfű Gyula a nyugati és a keleti magyar állandósuló küzdelmét látta Bocskay és Illésházy István ellentétében,⁵ az irodalomtörténész Farkas Gyula a felső-tiszai Kazinczy és a dunántúliak harcában,⁶ s természetesen megjelent a Szekfű által szerkesztett nemzetkarakterológiai kézikönyvben is. Már az első tanulmány rögzítette a Kisalföld, az Alföld és Erdély eltérő lelkiségét,⁷ Hamvas Béla először 1940-ben megfogalmazott írása pedig öt egymással küzdő, a nemzeti kohéziót gátló génuszt tárt fel (Délnyugat, Nyugat, Észak, Alföld, Erdély).⁸

A lengyelek a felosztottság korában a politikában kevésbé hangsúlyozták a regionális törésvonalakat, az irodalomban már akkor is, majd a 20. században az emlékiratokban, esszéikben is megjelentek a *Végek* (*Kresy*), azaz Litvánia, Ukrajna, Galícia, a Dnyeszter-völgy, 1945-től még Szilézia sajátosságai.⁹ A csehek számára a Habsburg-uralom végéig alapp probléma a Szentvenceli Korona tartományai – Csehország, Morvaország, Szilézia –, történelmi különállása, másrészt a nemzet „keleti ága”, a szlovákok „elszakíttósága”, magyarországisága.¹⁰ Ez utóbbiak magukat az átfogó hungarus patriotizmus vagy az össz-szláv tudat kereteiben helyezték el, nyelvjárási-táji partikularizmusait a 20. századig nem tudták szlovák tudatban egyesíteni.¹¹

A román diskurzusnak a 19. század óta központi eleme az Oszmán Birodalom fennhatósága alatti Havasalföld, Moldva és a Habsburg-birodalomhoz tartozó Erdély és Bukovina külön fejlődése, ehhez járultak még az alföldiek hozzájuk képest „magyarbarát” törekvései.¹² A féltucatnyi tartományba szétszabdalt, amúgy is maroknyi szlovén elitnek egyszerre kellett megküzdenie a gyökeresen eltérő nyelvjárások hátráltató hatásával és a horvátok illírizmusának beolvasztó

4 BEÖTHY 1896; JOÓ 1990: 99–167.; PROHÁSZKA 1990: 84–158.; BABITS 1939.

5 SZEKFŰ 1935: 381.

6 FARKAS 1930: 17–102.

7 RAVASZ 1939: 19.

8 HAMVAS 1989. Hatóterük térképre vetítve: HAMVAS 1989: 112.

9 SCHMIDT 1999; LAGZI 2006.

10 HALÁSZ 2003a; BERKES 2003.

11 ÁBRAHÁM 2015.

12 GÁLDI 2001; BORSI-KÁLMÁN 1993: 17–62.

szándékaival.¹³ Az egységes horvát identitást a csak a vágyakban élő Háromegy Királysággal szemben ugyancsak akadályozta a széttagoeltság – polgári Horvátország, Határőrvidék, Bosznia (főleg a katolikus Hercegovina), Dalmácia.¹⁴ A szerb gondolkodást hasonlóan megosztotta a Habsburg-birodalom-beliek (*prečanik*), a Morava-mentiek (*Šumadija*), a boszniaiak, az ó-szerbiaiak (Koszovó, Macedónia) és a montenegróiak (*crnogoracok*) különállása.¹⁵

Az egység nevében

A lengyel gondolkodásban a Keleti Végek (*Kresy Wschodnie*) egyként válhattak az össznemzeti és a regionális identitás hordozójává. Lássuk a „központi” nézőpontot! Volhínia, Podólia, a Dnyeper és a Dnyeszter vidéke, Ukrajna, a Warta folyó vidéke, 1918 után pedig még Kelet-Galícia és Litvánia összefoglaló elnevezéseként a 19. század derekán, Wincenty Pol krakkói földrajz-professzor honosította. Az őserdők és a puszták termőre fordítása, városok, iskolák alapítása, a törökök, tatárok, oroszok, kozákok elleni védekező harcok mindhárom *zabór* lengyeltudatát erősítették.¹⁶ A Nagy Háború küszöbén persze a jövő képe eltérhetett: Józef Piłsudski az egész egykori Rzeczpospolitát fel akarta támasztani valamiféle lengyel-litván-ukrán (és talán belorusz) föderáció formájában, míg Roman Dmowski kisebb, de homogén lengyel országot tervezett.¹⁷

A csehországi felsőbb rétegek identitása a 19. század derekáig a tartományi tudat (a rendi *Natio Bohemica* által képviselt *bohemizmus*), mely elvileg egy közösség egyenrangú tagjainak tekintette a szláv és a német ajkúakat. Legmarkánsabb képviselője a centralizációval szemben álló arisztokrácia, 1845-ös röpiratában gr. Josef Matyáš Thun leszögezte: ő nem cseh, sem német, hanem Csehország lakosa (*ein Böhme*). Értelmiségi válfaját testesítette meg az egyetem teológia-professzora, egyben matematikus Bernard Bolzano, aki 1810-es, illetve 1816-os beszédében a „kétnyelvű, de egyszívű nemzet” két felének konstruktív együttműködését várta el, sőt, ez František Palacký korai írásaiban is kitapintható.¹⁸ Még a 20. században is hangot kaphatott: az európai hírű filozófus, Jan Patočka végzetes lépésnek

13 SZILÁGYI 2003; GÁLLOS 1992.

14 SOKCSEVITS 2003a; SOKCSEVITS 2003b.

15 ÁBRAHÁM – STEKOVICS 2003a.

16 SCHMIDT 1999: 166–168.; LAGZI 2006: 294–295.

17 KISS Gy. 1988; POLGÁR 2006; LAGZI 2005.

18 HALÁSZ 2003a: 118–120.; BERKES 2003: 28–32.

tekintette a nemzeti újjászületés folyamatát. Szerinte a tartományi tudat felváltása a nyelvi alappal a *kiscsehség* állapotához vezetett.¹⁹

Nem kisebb problémát okozott a prágai elit számára a még tárgyalandó morva identitás, melyet csak a 19. század második felében sikerült „elcsehesíteni”. 1848-ban a morva képviselők még elutasították egy közös parlament gondolatát, csak a Hohenwart-féle kiegyezési tárgyalások figyelmeztették az ittenieket, hogy „a csehek” csak maguknak akarnak önállóságot, ők pedig gyengességükkel együtt a németek karmaiban maradnak.

Végül, de korántsem utolsó sorban említendő a szlovákokra formált igény, amit igazolni látszott az evangélikus szlovákok vallási-nyelvi csehszlovákizmus. Prágából nézvést Anton Bernolák, majd Štúr új nyelve a nemzettest kettéhasításának minősült, a nyílt elutasítás, majd burkolt kritika 1918 után természetes módon torkolt a szlovák *nyelv*, illetve *nemzet* hivatalos tagadásába, továbbbörkítve azt a második Csehszlovákiában 1968-ig, a fejekben pedig akár a végleges szétválásig.²⁰

Az érem másik oldalaként meg kell említeni a keletmorva régiók (Morva-Szlovákföld, Morva-Oláhföld) kérdését: népességüket nemcsak a szlovákok, hanem a prágai elit is szlovák jellegűnek tekintette,²¹ és „a” csehek szemében máig az ősi folklór, szokások hordozója.²²

A másik szélre tekintve, a 19. századi szlovák elit a ruszinokat is a maga nemzetéhez sorolta, lásd a Sáros megyei Dobrjanszky Adolf politikai tevékenységét.²³ Végül ne feledkezzünk meg a marginálisnak tűnő, ám tudatilag igencsak súlyos gurál-kérdésről: a felső-árvai és felső-szepességi *góral*-népességet a szlovák elit a magáénak tekintette, ám a századfordulón Galíciában mozgalom indult e falvak visszalengyelesítésére, ami Divéky Adorján vezetésével magyar fegyvertársakat is kapott, egyszerre élezve a szlovák–lengyel és a szlovák–magyar viszonyt.²⁴

Eddig a „szomszédságpolitikáról” beszéltünk. A fő nehézséget azonban a nyelvjárások és lokális önmeghatározások kavalkádja okozta, ezek a még nem is létező össz-szlovák tudat szemszögéből szeparatizmusnak tündek. Idézhetnénk Benjamin Pravoslav Červenák kézikönyvét (*Szlovákföld tükre*, 1844), vagy 1883-as cikket, mely szerint a szlovák népben soha nem volt meg a nemzeti összetartozás

19 PATOČKA 1996; BERKES 2003: 19–20, 29.

20 MÉSZÁROS 2024.

21 OMM 1897: 120.; *Ottův slovník* 1901: 640–641, 643–644.

22 Lásd például: KUNDERA 1996: 48, 147–162, 171–172, 176–180, 185–187, 219, 294–300, 303–310, 333–334.

23 ÁBRAHÁM 2016: 110.

24 DIVÉKY 1914; ÁBRAHÁM 2016: 116–117.

tudata, fiai csakis hornyáknak, dolnyáknak, trencséninak, turócinak, nyitrainak, árvainak érzik magukat.²⁵ A feltételezhető szerző, Svetozár Hurban Vajanský íróként is kénytelen volt beismerni (*Gyökér és hajítások*): „Nemzetünket megosztotta, szétdarabolta a múlt, járásokban, vármegyékben létezik”, és e darabok „mind idegszálak nélküli saját életet akarnak élni.”²⁶ Mindez még a 20. század végén is közbeszéd tárgya lehetett, a vezető író, Ladislav Ballek rámutatott az aszketikus Észak és a hedonista Dél szembenállására.²⁷ A regionális törésvonalakat és a helyi identitások akár elsődleges helyét a mai néprajztudomány is kiemeli.²⁸

A román térszemléletben a nemzet bölcsőjének tekintett ókori Dacia, „a romanizmus bölcsője”, Erdély élvezte a fő tekintélyt. Legplasztikusabban a havasalföldi történész-forradalmár, Nicolae Bălcescu fogalmazta meg az erdélyi tájak, nyelvek, vallások, kultúrák kölcsönhatását.²⁹ Ám kritikus elmék rámutattak: mindenki csak erdélyi, havaselvi, moldvai akar lenni.³⁰ A századvégi történetírás is kimondta: a 19. század előtt nem létezett összromán tudat.³¹

A délszláv térség fő etnikumai a 19. századtól önálló nemzetekké alakultak, itteni tárgyalását mégis indokolja, hogy számos vezető személyiség munkálkodott az egység érdekében, persze, a vezető szerepet saját etnikumának igényelve. A horvátok körében a 17. század végén megjelent a gondolat, hogy a Drávától az Adriáig, Krajnától és Isztriától kelet felé, Boszniát és (a nem is létező) Szerbiát is beleértve minden *Croatia*.³² A 19. századi *illírizmus*, majd 1848 utáni örököse, a *jugoszlávizmus* a szlovéneket, horvátokat, bosnyákokat, szerbeket, montenegróiakat, bolgárokat ugyanabba a fiktív nemzeti keretbe préselte volna.³³ Ljudevit Gaj elvárta, hogy a szlovének is fogadják el az illír nyelvet, az ellenkező hangokat *krajnai provincializmusnak*, sőt, *szeptarizmusnak* bélyegezte. A költő, népdalgyűjtő Stanko Vraz elfogadta, hogy a szlovén csak az alsófokú oktatásban érvényesüljön, a nála ismertebb France Prešeren viszont hangsúlyozta az önálló irodalmi nyelv fontosságát, akárcsak majd 1913-as előadásában az író Ivan Cankar.³⁴

25 BOKES 1965: 473.

26 VAJANSKÝ 1943: I. 115–116.

27 *Slovenská otázka dnes* 1990: 12.

28 DUBAYOVÁ 2003. Összefoglalása: ÁBRAHÁM 2007: 183–196.

29 BĂLCESCU 1974: 245–247.

30 KOGĂLNICEANU 1961: 405.

31 BOIA 1999: 157–190.

32 BERLÁSZ 1986: 976–977.

33 LUKÁCS 2013; SZEGEDY 1912.

34 GÁLLOS 1992: 9–10.; SZILÁGYI 2005: 61.

A Hely lázadása

A homogenizáló nemzetkonceptiók ellenreakciókat váltottak ki. A Keleti Végek erős regionális identitásokat is kitermeltek. Eleve fontos szerepet játszott a 19. század irodalmában a litvániaiság, a magát litvánnak valló Adam Mickiewicz fő műveinek (*Ősök*, *Pan Tadeusz*) tere a litván és belorusz erdők, parasztok és az ottani archaikus népi hagyományok. Még inkább kereste, már a 20. században, a nem kevésbé ismert Czesław Miłosz, hogy kik is voltak azok a „nemeslelkű vademberek”, a balti erdőkből kirontó félelmetes törzsek, Európa utolsó pogányai, akik képesek voltak létrehozni a végtelen Litván Nagyfejedelemséget, ám Lengyel-országhoz kötve sorsukat a Rzeczpospolita lesajnált parasztnépévé süllyedtek.³⁵ A szülőváros, Wilno/Vilnius a népek és vallások kavalkádjával, a katolikus, izraelita, karaim, protestáns, muszlim és ortodox imahelyekkel több kontinens szellemét közvetítette számára: egyszerre volt valamiféle dél-amerikai jezsuita város, Észak Jeruzsáleme, és hordozott pravoszláv vagy közel-keleti vonásokat.³⁶ Ezt erősítették családja litván gyökerei, az „amonnan”, tehát az etnikai centrumból származó lengyelek lenézése.³⁷

Délebbre tekintve, az ukrainaiság – a sztyeppe, a népszokások, a gyilkos harcok – a romantika óta jelen volt az irodalomban (Juliusz Słowacki, Józef Ignacy Krasiński, Wincenty Pol és persze Henryk Sienkiewicz (*Tűzzel-vassal*, *A kislóvag*). Ők még összlengyel látószöveget tükröztek, a 20. század már inkább az elűtő jegyeket vette észre. Podólia lelkeségét mutatta fel e mozaik-világ szülötte, Jerzy Stempowski. Itt, látszólag távol Európától nagy civilizációk nyomait találja: ókori görög gyarmatok, római hódítók, a sztyeppei népek emelte halomsírok (kurgánok) és ki tudja, kik által állított durván faragott nőalakok (bábák), azután a Rzeczpospolita latinsága, a nemesi kúriák könyvtáraiban a felvilágosodás francia könyvei, a gondosan nyírt parkok, a századforduló modernizmusának hívei... Egészében a valódi antikvitást találja meg „fekete Hellász” ősi földműves kultúrájában és a Keleti-Kárpátok hucul pásztorvilágában.³⁸

Galícia a lengyel elit szemében közmondásos nyomorával és tarkaságával együtt is az ő országuk feltámasztásának záloga, míg az ukránok egy Nagy-Ukrajna Piemontjának tekintették. Ám a mindennapokban korántsem beszélhetünk elzárkózó társadalmakról, jellegzetes galíciai lehetett a tartományban időutazást tett Martin Pollack beszélgetőpartnere, aki beszélt héberül, jiddisül, lengyelül,

35 MIŁOŚZ 2011: 15–18.

36 MIŁOŚZ 1993a: 20–22.

37 MIŁOŚZ 1993a: 30–32.; MIŁOŚZ 1993b: 40–41.

38 STEMPOWSKI 1999: 7, 51–52.

ukránul, németül, sőt, magyarul, de bevallása szerint csak két *idegen* nyelvet ismert – az angolt és a franciát.³⁹ Stanisław Vincenz a Huculvidék vad, de rabul ejtő világát rajzolta fel a mentális térképre. A máramarosi hegyek keleti oldalán, a hajdani Magyarország, Galícia és Bukovina határvidékén, ebben az érintetlen vadonban másként járt az idő, mások voltak az együttélés törvényei. A természet mesebirodalmát kiegészítette a Város, Kolomea, mely Vincenz számára nem a provinciális porfészket jelentette: a gimnázium közvetítette a klasszikus műveltséget, az utca pedig szembesítette a jiddis nyelvvel és a haszid lelkeséggel.⁴⁰

A másik végponton, Sziléziában a lengyel–német (és cseh) sok százados együttélés sajátos identitást alakított ki, melyet még erősített a bányászat és az ipar 19. századi fellendülése, sőt, a bismarcki Kulturkampf, a katolikusok üldözése is a belső szolidaritást erősítette. A hagyományos sziléziai magja a kétkezi munka éthosza (jelképe a sokfelé árusított bányászfigura), a másság tisztelete, mindennek hordozója pedig a sajátos kiejtésű és német szavakkal tarkított, ma már regionális státust élvező sziléziai nyelv (*ślōnskō gödka*).⁴¹ A Táj győzelme, hogy a második világháború után mindenhol ide telepített vagy költözött lengyelek és ukránok körében is kialakult a sziléziai avagy *posztnémet* identitás.⁴²

A morva identitás a százados tartományi különálláson (Morva Örgrófság) alapult, emellett a reformáció a német egyetemek által vetélytársakat teremtett a prágainak, a német nyelv a csehnek, a fehérhegyi vereség (1620), a Habsburg-uralom megszilárdulása pedig tovább távolította egymástól a Szentvenceli Korona országait. Nem ülészttek együtt a tartománygyűlések, a fontos döntések Bécsben születtek, a Morva-medence gazdasága, értékrendje Bécshez idomult, és a kényyszer-áttért csehektől eltérően itt a rekatolizáció is mély gyökereket eresztett (egyes szakértők pedig a cseh sör- és a morva borkultúra lélekformáló erejére is rámutatnak). Mindennek következtében a nemesség és az értelmiség a 19. század első felében még morvának vallotta magát és anyanyelvét.⁴³

A szlovákság esetében a helyi meghatározottságok annyira erőteljesek voltak, hogy maga a 19. században kialakult önkép is regionális jelenség. A cseh, osztrák, német utazók, etnográfusok a középszlovák hegyvidék juhásztoraiban látták az „igazi” szlovákság képviselőit, paradox módon azért, mert egzotikus, a Balkánról hozott viseletük, életmódjuk elkülönítette őket szokványos környezetüktől.⁴⁴

39 KÖVES 2009; az útikönyv: POLLACK 2009.

40 VINCENZ 1994.

41 BOTLIK 2018: 173–187.

42 GOMBOS 2004: 92–101.

43 HAMBERGER 2000; HALÁSZ 2003b; MÉSZÁROS 2011: 41–43.; BOTLIK 2018: 189–198.

44 KREKOVIČOVÁ 2005: 89–91.

Indokoltan vált viszont a központi terület (Árvától Hontig, Barstól Gömörig) beszédmódja az irodalmi nyelv alapjává.⁴⁵ Terjedelmi okból itt csak a keletszlovák régiót (Abaúj, Szepes, Sáros, Zemplén) tárgyalhatom.

Ez a térség elszigetelt maradt a „nyugati” fejlődéstől, és a lakosság főként *Slovjakk* nevezte magát, ám nem annyira valami sajátos lelki alkatból fakadóan, hanem egyrészt a szlovák öntudatú értelmiség hiánya, másrészt a hungarus alapállású nemesi családok uralkodó pozíciója miatt. A vármegyei és egyes egyházi körök ezt ki akarták használni, és a hetvenes években itteni nyelvjárásban kezdtek kiadni a tankönyveket, énekeskönyveket, szépirodalmi fordításokat. A 20. század elején még sürgetőbb feladatnak tűnt a régió elszigetelése, mivel Amerikából tömegesen tértek haza olyan személyek, akik a kinti szabad légkörben, saját egyházközsegeikben, iskoláikban, egyesületeikben öntudatos szlovákká váltak. Ezek ellensúlyozására szolgált 1907-től a *Naa zastava* („Zászlónk”) hetilap, mely saját nyelvjárásukon kívánta a szlovjakokba oltani a hazafiságot és a magyar kultúra szeretetét.⁴⁶

Közép-Európa és a Balkán között

Csak vázolhatom az érintkező román és a délszláv regionális tudatok vagy éppen szubetnoszok kérdését. Az összromán tudat kikovácsolása ellenére máig kimutatható a három terület elhatárolódása. Erdély a közép-európaiságot, a német kultúrkört, a (görög rítusú) katolicizmust, nemzeti szempontból pedig a római származástudatot képviselte, Moldva az anyanyelv, a folklór és a valós nemzeti történelem tisztelétét, Havasalföld pedig egyrészt a levantei–görög mozgékonyt, másrészt a hasonlóan dinamikus franciás szellemet és forradalmi elhivatottságot.⁴⁷

A horvátoknál a Jogpártot kell említenünk, mint a jugoszlávizmussal szembeni „szubetnikus” ellenhatást, amely egyben központként működött: szakítva a százados iszlámellenességgel, Boszniát, a muzulmánokkal együtt, betagolta a nemzeti térbe. Eszerint maga a horvát államalapítás is az ő érdemük, Bosznia az etnikai tisztaság, a történelmi hagyományok földje.⁴⁸ Más identitás alakult ki Dalmáciában: az olasz népesség ugyan már csak törpe kisebbség, ám az olasz nyelv, művelődés a maga iskolai jelenlétével, a nemesi családok társadalmi mintázataival az elit

45 ŠTÚR 2012: 168.

46 HALAGA 1949: 195–201.; TAJTÁK 2001; ÁBRAHÁM 2003; SZTANCS 2016.

47 GÁLDI 2001; BORSI-KÁLMÁN 1993: 17–62.; IBRÁILEANU 1994: 10–23.

48 RESS 2003: 225.; SOKCSEVITS 1999: 173–182.; SOKCSEVITS 2003b; SOKCSEVITS 2005.

körében meghatározó maradt.⁴⁹ Érzékletes képet ad minderről a Brač szigetére költözött szlovák klasszikus, Martin Kukučín regénye.⁵⁰ Hasonlóan tagolt a szerbség is. Közép-európai, német és magyar hatásokat mutatnak a délvidékiek, a közülük kirajzott budaiaiak, pestiek, komáromiak, és persze Szentendre, „a szerbség világító-tornya, fáklyája”.⁵¹ Ezt a világot, biedermeier környezetben, jeleníti meg az előbbi jelzőt megfogalmazó Jakov Ignjatović legismertebb regénye.⁵² A szerb Balkántól mindezt egy világ választja el.

Zárszóként elmondhatjuk: a szomszédságot körbejáró vizsgálatunk szerint a modern, nyelvi alapú nemzetépítő folyamatok legalább annyi problémát vetettek fel, annyi feszültséget, törésvonalat termeltek ki, mint amekkora hasznot hoztak a modern társadalom, oktatás, kultúra számára. Ezek az elemek máig ható erők, melyeket tehát tanulmányoznunk, velük számolnunk kell. *Tejtestvéreink* (Németh László) belső bajainak megismerése, amellet, hogy empátiát kelthet bennünk, a magunk identitásának problémáira is figyelmeztethet, ezek a kérdések tehát a legkevésbé sem az *egyetemes történelem*, illetve a *világirodalom* szakproblémái.

Források

- BABITS Mihály (1939): A magyar jellemről. In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest. 37–86.
- BĂLCESCU, Nicolae (1974): *A románok Vitéz Mihály vajda idejében* [1852]. Kriterion, Bukarest.
- BEÖTHY Zsolt (1896): *A magyar irodalom kis-tükre*. Budapest.
- BOKES, František (zost.) (1965): *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Zv. II. VSAV, Bratislava.
- DIVÉKY Adorján (1914): A magyarországi lengyel kérdés nemzeti szempontból. *Klny. A Cél*, 5. (2.) Budapest.
- FARKAS Gyula (1930): *A magyar romantika. Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből*. MTA, Budapest.
- HALAGA, O[ndrej]. R[odmil] (1949): Austroslavizmus, uhroslavizmus a východoslovenské národné uvedomenie. *Svojina* 1949(3, 4, 5). 131–149, 195–201, 256–271.

49 CLEWING 1999.

50 KUKUČÍN 1956.

51 VUJCSICS D. 1997; TÖMÖRY: 2022; MÁTÉ 2013; PUSZTAI 1988; ÁBRAHÁM 2014.

52 IGNJATOVIĆ 1972.

- HAMVAS Béla (1989): *Az öt géniusz* [1959]. *A bor filozófiája*, Életünk Könyvek, h. n. [Szombathely]
- IBRĂILEANU, Garabet (1994): A nyugati kultúra bevezetésének szakaszai a XIX. század előtt. [1909] In: PÁSZKA Imre (vál.): *Román eszmetörténet 1866–1945. Őnismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Aetas – Századvég. 7–32.
- IGNJATOVIĆ, Jakov (1972): *Örök vőlegény* [1878] (ford. Csuka Zoltán). Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- JOÓ Tibor (1990): *A magyar nemzeteszmé* [1939]. Universum, Szeged.
- KÁNTOR Zoltán (szerk.) (2004): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel, Budapest.
- KOGĂLNICEANU, Mihail (1961): Bevezetés a nemzeti történelemről szóló előadásokhoz [1843] (ford. Nagy Bálint). In: GAFIȚA, Mihai – LŐRINCZI László (öáll.); BENIUC, Mihai (előszó): *A román irodalom kistükre*. I. Irodalmi, Bukarest. 394–410.
- KUKUČÍN, Martin (1956): *Ház a hegyoldalba* [1903] (ford. Hubik István). Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava.
- KUNDERA, Milan (1996): *Tréfa* [1965] (ford. Rubin Péter). Európa, Budapest.
- LUKÁCS István (szerk.) (2013): *Az illír mozgalom. A horvát nemzeti megújulás kordokumentumai*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- MIŁOSZ, Czesław (1993a): Ifjúkorom városa. In: MIŁOSZ, Czesław: *Szüülőházam, Európa* (ford. Bojtár Endre és mtsai). Vál. BOJTÁR Endre. Kalligram – Vigília, Pozsony – Budapest. 18–33.
- MIŁOSZ, Czesław (1993b): Nemzetiségek. In: MIŁOSZ 1993: 34–53.
- MIŁOSZ, Czesław (2011): A szülőföld. In: MIŁOSZ, Czesław: *Családias Európa* (ford. Bojtár Endre és mtsai). Kalligram, Pozsony. 15–24.
- OMM (1897) = *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. 14. k. Morvaország és Szilézia*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest.
- Ottův slovník* (1901) = *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Sv. 17. J. Otto, Praha.
- PROHÁSZKA Lajos (1990): *A Vándor és a Bujdosó* [1932–1934]. Universum, Szeged.
- RAVASZ László (1939): A magyarság. In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest. 13–36.
- RENAN, Ernest (1995): Mi a nemzet? In: BRETTER – DEÁK 1995: 171–187.
- STEMPOWSKI, Jerzy (1999): A Dnyeszter völgyében [1942]. In: STEMPOWSKI, Jerzy: *Esszék Kasszandrának* (ford. Galambos Csaba és mtsai). Vál., előszó: PÁLFALVI Lajos. Orpheusz, h. n. 51–64.

- ŠTÚR, Ludovít (2012): A szlovák nyelvjárás, avagy az e nyelvjáráson történő írás szükségessége [1846] (ford. F. Kováts Piroska). In: ŠTÚR, Ludovít: *A szlávok és a jövő világa*. Előszó, jegyz.: DEMMEL József; utószó: CHMEL, Rudolf. Kalligram, Pozsony. 164–171.
- SZEKFŰ Gyula (1935): A XVI. század = HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*, IV. k. (Második, bőv. kiadás) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- VAJANSKÝ, Svetozár Hurban (1943): *Koreň a výhonky* I–II. [1895–1896]. Matica slovenská, Turč. Sv. Martin.
- VINCENZ, Stanisław (1994): *Tájak – történelemmel* (ford. Pálfalvi Lajos – Szenyán Erzsébet). Vál. Kiss Gy. Csaba. Jelenkor, Pécs.

Hivatkozott irodalom

- ÁBRAHÁM Barna – STEKOVICS Rita (2003): *A szerb nemzettudat fejlődése*. In: ÁBRAHÁM Barna – GEREKEN Ferenc – STEKOVICS Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. PPKE BTK, Piliscsaba. 237–253.
- ÁBRAHÁM Barna (2003): Szlovákok és szlovjakok: a nemzet határai. *Limes*, 16. (3). 55–66.
- ÁBRAHÁM Barna (2007): A szlovákság történelmi törésvonalai: konfesszionalizmus és regionalizmus. In: ILLÉS Pál Attila (szerk.): *Hungaro-szlovakológia*. Szent István Társulat, Budapest. 141–205.
- ÁBRAHÁM Barna (2014): Nyelvek, hitek, ítéletek. Szentendre etnikai képe a 19–20. század fordulóján. In: ERDŐSI Péter – MAJOROSSY Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből. Tanulmánykötet*. Ferenczy Múzeum, Szentendre. 103–130. [Ferenczy Múzeum Kiadványai, A. sorozat: Monográfiák 4.]
- ÁBRAHÁM Barna (2015): Vármegye, Szlovákföld, Hungaria, Szlavia. A szlovák önmeghatározás terei egykor és most. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai. Tanulmánykötet R. Várkonyi Ágnes historiográfiai munkássága tiszteletére*. Ráció, Budapest. 268–284.
- ÁBRAHÁM Barna (2016): *Megmaradni vagy beoladni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Kalligram, Pozsony.
- BERKES Tamás (2003): *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BERLÁSZ Jenő (1986): Pavao Ritter-Vitezović, az illírizmus szülőatyja. (Magyar–horvát viszony a 17–18. század fordulóján). *Századok*, 120. (5–6). 943–1002.

- BOIA, Lucian (1999): *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion, Kolozsvár.
- BORSI-KÁLMÁN Béla (1993): *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOTLIK Zsolt (szerk.) (2018): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE TTK, Budapest.
- BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.) (1995): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- CLEWING, Konrad (1999): A nemzeti identitás kialakulása és a vallási hovatartozás Dalmáciában az 1848/49-es forradalom idején illetve előestéjén. In: ILLÉS Pál Attila (szerk.): *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. PPKE BTK – METEM, Piliscsaba – Budapest. 295–318.
- DUBAYOVÁ, Mária (2003): Szlovákia: állam multietnikus és multiregionális kulturális közeg. In: ÁBRAHÁM – GEREKEN – STEKOVICS (2003): 323–333.
- GÁLDI László (1935): *A román irodalomtörténet tájrajzi problémái*. Apollo-könyvtár, Budapest.
- GÁLLOS Orsolya (1992): Ezer év magány, avagy nyelvében él... (Eseményvázlat a szlovén nemzeti önállóság kérdéséhez). In: NAGY Boglárka (szerk.): *Az eltört korszak (szlovén esszék)*. Jelenkor, Pécs. 7–15.
- GOMBOS Gyula (2004): Változó etnikumok, épített örökség, új lokalitás. Posztnémet lengyel identitás? In: FEDINEC Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 87–101.
- HALÁSZ Iván (2003a): A modern cseh nemzettudat megszületésének néhány sajátossága. In: ÁBRAHÁM – GEREKEN – STEKOVICS (2003): 111–137.
- HALÁSZ Iván (2003b): Morvaország egy létező ország, ami nincs. (Néhány megjegyzés a csehországi és morvaországi regionalizmus történetéhez). In: ÁBRAHÁM – GEREKEN – STEKOVICS (2003): 305–322.
- HAMBERGER Judit (2000): Morva identitás, morva autonómia. In: HAMBERGER Judit: *Szlovákokról és csehekről magyar szemmel*. Kalligram, Pozsony. 53–74.
- KISS Gy. Csaba (1988): A Respublika vagy lengyel ország. In: HERMANN Péter (szerk.): *Lengyelország újra Európa térképén*. Lengyel Tájékoztatási és Kulturális Központ – Magyar–Lengyel Baráti Kör, Budapest. 93–98.
- KÖVES Gábor (2009): Szegény ember gazdag országa. Martin Pollack író. *Magyar Narancs*, (2009. július 30.) https://magyarnarancs.hu/konyv/szegeny_ember_gazdag_orzaga_-_martin_pollack_iro-71888 (Letöltés ideje: 2024. december 1.)

- KREKOVIČOVÁ, Eva (2005): Mýtus plebejského národa. In: KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVIČOVÁ, Eva (zost.): *Mýty naše slovenské*. AEP, Bratislava. 86–93.
- LAGZI Gábor (2005): A lengyel nacionalizmus forrásvidékein – Roman Dmowski: Egy modern lengyel gondolatai (1903). *Limes*, 18. (4). 105–111.
- LAGZI Gábor (2006): A lengyel Keleti Végék – egy mítosz nyomában. In: CZOCH Gábor – FEDINEC Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- MÉSZÁROS Andor (2011): *A cseh elem a magyar polgárosodásban*. PPKE BTK, Piliscsaba – Esztergom.
- MÉSZÁROS Andor (2024): *A csehszlovakizmus története az első világháborúig*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom.
- OLAY Csaba (2016): Implicit regionális és explicit nemzeti identitás. In: HÖRCHER Ferenc – LAJTAI Mátyás – MESTER Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 28–57.
- MÁTÉ György (vál., szerk.) (2013): *Olvasnivaló Szentendréről, szentendreiekről*. Pest Megyei Könyvtár, Szentendre.
- PATOČKA, Jan (1996): Mi a cseh? [1972–1973]. In: PATOČKA, Jan: *Mi a cseh? Esszék és tanulmányok* (ford. Németh István). Kalligram, Pozsony. 154–225.
- POLGÁR Tamás (2006): Föderáció, kivel és hogyan? Kérdések Józef Piłsudski föderációs elképzelésének létjogosultságáról (1918–1920). In: BEBESI György – POLGÁR Tamás (szerk.): *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom*. PTE BTK, Pécs. 91–106. [MOSZT Könyvek 1.]
- POLLACK, Martin (2009): *Galícia. Utazás egy eltűnt világban*. Palatinus, Budapest.
- PUSZTAI Ilona (1988): Szentendre a magyarországi szerbség életében (1690–1848). In: SZABÓ László – TÓTH János (szerk.): *Hidak. Tanulmányok a magyarországi délszlávokról*. Állami Gorkij Könyvtár, Budapest. 1–57.
- RESS Imre (2003): A bosnyák nemzettudat fejlődése. In: ÁBRAHÁM – GEREKEN – STEKOVICS (2003): 217–236.
- SCHMIDT Andrea (1999): A „végek”. A lengyel államtér szemléletének és határainak változásai a XX. században. In: GÁL Zoltán – GARAI Ilona – HUSZÁR Zoltán (szerk.): *Európa külső és belső határai a XIX. és XX. században*. PTE, Pécs. 166–172. [Kutatói Füzetek 6.]
- Slovenská otázka dnes* (1990): *Romboid* 1990(9). 3–18.
- SOKCSEVITS Dénes (1999): A horvát Bosznia. Mítosz vagy egy kudarcba fulladt nemzeti integrációs kísérlet? In: GÁL – GARAI – HUSZÁR (1999): 173–182.

- SOKCSEVITS Dénes (2003a): A horvát nemzettudat fejlődése a 18–20. században. In: ÁBRAHÁM – GEREKEN – STEKOVICS (2003): 202–216.
- SOKCSEVITS Dénes (2003b): Az iszlám követői és az ortodox keresztények a 19. századi horvát közgondolkodásban. *Limes*, 16. (1). 153–162.
- SOKCSEVITS Dénes (2005): A Horvát Jogpárt nemzeti ideológiája. *Limes*, 18. (4). 51–58.
- SZEGEDY Rezső (1912): Az illyrizmus és Gaj Lajos levelezése I., II., III., IV., V., VI., VII. és befejező közlemény. *Századok*, 46. (4–10). 265–278, 345–360, 424–440, 505–516, 585–597, 662–679, 748–757.
- SZILÁGYI Imre (2003): A szlovén nemzettudat elemeinek változásai. In: ÁBRAHÁM – GEREKEN – STEKOVICS (2003): 181–201.
- SZILÁGYI Imre (2005): Ivan Cankar: Szlovénok és jugoszlávok. *Limes*, 18. (4). 59–67.
- SZTANCS Gábor (2016): Dialektus, kontaktusjelenség vagy magyar propaganda? Adatok és értelmezések a keleti szlovák (szlovják) etnikai régióról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 18. (3). 57–74.
- TAJTÁK, Ladislav (2001): Východné Slovensko ako regionálny fenomén. *Historický časopis*, 49. (2). 307–329.
- TÖMÖRY Miklós Tamás (2022): *A szerb nemzeti mozgalom térhasználata és önreprezentációja Pest-Budán és Újvidéken 1860 és 1871 között*. Doktori disszertáció. Kézirat, ELTE BTK, Budapest.
- VUJICSICS D. Sztoján (1997): *Szerbek Pest-Budán*. Városház, Budapest.

Apponyi György gróf felfogása államról és nemzetről konzervativizmusai jegyében

CZINEGE SZILVIA

Dr. Czinege Szilvia PhD – tudományos munkatárs
(ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Intézet,
Újkori osztály). E-mail: czinege.szilvia@abtk.hu

Absztrakt

Apponyi György a 19. századi magyar politikai közélet egyik meghatározó konzervatív politikusa volt. Hosszú karrierje során konzervativizmusa új kihívásokra reagálva újabb tartalmakkal töltődött fel. Ezek a változások nem voltak hatással arra, hogyan szemlélte hazáját: Magyarországot mindig is a birodalom részének tekintette. Ugyanakkor felmerül a kérdés ebben a soknemzetiségű birodalomban, hogy hogyan értelmezte a nemzet fogalmát, ki(ke)t tekintett egy nemzethez tartozóknak.

KULCSSZAVAK: *Apponyi György, konzervativizmus, nemzet, reformkor, neoabszolutizmus, dualizmus*

Count György Apponyi's concept of state and nation in terms of his conservatism

Dr. Szilvia Czinege PhD – Research Fellow
(ELTE Research Centre for the Humanities – Budapest, Institute of History,
Department of Modern History). E-mail: czinege.szilvia@abtk.hu

Abstract

György Apponyi was a leading conservative politician in 19th century Hungarian political life. Throughout his long career, his conservatism was infused with new content in response to new challenges. These changes did not affect the way he viewed his country: he always saw Hungary as part of the empire. At the same time, the question arises, in this multi-ethnic empire, of how he interpreted the concept of nation, who he considered to belong to a nation.

KEYWORDS: *György Apponyi, conservatism, nation, reform era, neo-absolutism, dualism*

Apponyi György gróf (1808–1899) a 19. századi magyar politikai közélet egyik kulcsszereplője volt,¹ ebből kifolyólag olyan helyzetben volt, hogy beleszólhatott Magyarország sorsának alakulásába, vagy ha éppen nem, akkor is kikérték véleményét az ország helyzetével kapcsolatban. Politikai állását tekintve a reformkorban a kormánypárti „fontolva haladó” konzervatív tábor tagja volt, majd Dessewffy Aurél korai halála után annak vezetője lett. Az 1848-as forradalom után az ókonzervatív csoport egyik meghatározó alakjává vált, azonban immár elvbarátaival együtt fokozatosan ellenzéki pozícióba kerülve. A dualizmus idején pedig egy katolikus konzervatív párt megalapítására tett kísérletet,² amelyet támogatandó, német nyelvű hírlapot indított Pozsonyban.³ Közéleti pályája során mindvégig a konzervativizmus jegyében foglalt állást, ami annak megfelelően változott, hogy az adott korszakban éppen milyen kihívásokra kellett válaszokat adnia. Apponyi pedig követte ezeket a tartalmi változásokat, csak az 1870-es években tért el elvbarátaik többségétől, akik nem támogatták egy felekezeti párt alapításának eszméjét.

Politikai állásának változatai azonban nem hozták magukkal államról alkotott képének változását: Magyarországot mindig is a birodalmon belül képzelte el. Ennek hangot is adott, amikor Magyarország jövőjét illetően kellett nézeteit kifejtenie akár kancellárként, akár a későbbiekben mint „jó érzelmű” (gutgesinnt) politikus vagy publicista: az államalakulatot, amelyben élt „Gesamtstaat”-nak vagy „Gesamtmonarchie”-nek nevezte. Az viszont nem derül ki ebből a fogalomhasználatból, hogy mit értett nemzet alatt: a „Gesamtstaat” alá tartozó teljes lakosságot,

1 Reformkori pályájának áttekintéséről bővebben: CZINEGE 2013; életútjának egészére: CZINEGE 2024b.

2 A pártalapításra tett kísérletéről bővebben: CZINEGE 2024a.

3 A lapalapításról bővebben: CZINEGE 2023.

vagy csak a többséget adó magyarokat, ahová végső soron ő maga is tartozott? Az államnemzet, politikai nemzet vagy a kultúrnemzet fogalmához állt-e közelebb az ő felfogása,⁴ vagy valami mást képviselt? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ felhasználva Apponyi azon nyilatkozatait, amelyekben valamilyen formában szót ejtett nemzetről vallott elképzeléséről.

Reformkor

Apponyi György nem tekinthető politikai gondolkodónak, nem tett hozzá a Dessewffy Aurél által kidolgozott „fontolva haladó” konzervatív eszmékhez,⁵ csupán magáévá tette azokat és képviselte mind a főrendi táblán az 1839–40. és 1843–44. évi országgyűléseken, mind a kancellári székben (1844–1848).⁶ A nemzet fogalmával kapcsolatban a „fontolva haladók” úgy vélték, hogy nem a nyelv vagy a kultúra határozza meg a nemzetet, hanem a közéletre való érettség, ezért alaptalannak tartották a germanizációtól és a pánszlávizmustól való félelmet, és nem voltak hívei a nemzetiségek asszimilálásának sem. Tartották továbbá, hogy a nyelv nem azonos a nemzetiséggel, annak csupán orgánuma, így a magyar nyelvet csak a közigazgatás és a felső rétegek nyelvén kívánták tenni, ennek folyományaként támogatták, hogy a nemzetiségek saját nyelvükön éljék mindennapjaikat, műveljék kultúrájukat.⁷ Ezeket az elveket Apponyi is hasonlóképpen fogalmazta meg az 1843–44. évi országgyűlés ülésein. 1844. február 1-jén a magyar nyelv ügyének tárgyalása során a magyar nyelv kérdéséről és annak Horvátországban történő bevezetéséről tartott beszédében kifejtette:

„[...] nincsen tán *nemzet*, melly azóta, hogy létének és erejének érzete benne ismét felébredett *nemzetisége* mellett, annyi lelkesedést, annyi fáradhatlanságot tanúsított volna, mint a *Magyar nemzet* [...] Azt, hogy a' kapcsolt részek hozzánk simuljanak, hogy *nemzetünk körébe lépjenek*: kívánni lehet 's kell is, és nem kétlem, hogy ez eddig is már nagy részben sikerült volna,

4 A nemzetfogalmakról egykorúan bővebben: MILL 1867; ACTON 1991; RENAN 1995.

5 A „fontolva haladó” konzervativizmusról bővebben: DÉNES 1989; csak Apponyira nézve: CZINEGE 2013: 72–77.

6 1844. novemberől második alkancellár, 1846. áprilistól másodkancellár, 1847. novemberől 1848. márciusi lemondásáig főkancellár. Elöléptetése azonban csupán formális aktusnak tekinthető, kinevezésétől kezdve sokkal nagyobb jogköre volt, mint azt pozíciója indokolta volna.

7 Dessewffy Aurél megfogalmazásában: DAÖM 1887: 211.; DÉNES 1989: 34, 68, 110.

– ‘s adja az Isten! még ezen túl is sikerülhet, csak az eszközök választásában legyünk szerencsések és igazságosak; [...]’⁸

Javaslatra szerint továbbá meg kell nyugtatni a nemzetiségeket, hogy a magyar nyelvet *nem népnyelvvé*, hanem a *közigazgatás és a törvényhozás nyelvévé* akarják megtenni. Apponyi a törvényjavaslat kapcsán még kifejtette, hogy annak alkalmazását csak Magyarországra nézve tartja kívánatosnak, Horvátország esetében nem látta még elérkezettnek az időt a törvény bevezetésére.⁹

Apponyinak kancellárként elkerülhetetlenül foglalkoznia kellett a nemzeti-ségi kérdéssel, ami ekkor a horvát kérdés¹⁰ kapcsán került leginkább napirendre, és az eset kiemelt ügyként szerepelt teendői között.¹¹ Az 1840-es években az udvar nemzetiségi politikája megosztott volt, alapvetően két irányzat váltogatta egymást, amelyek közül az egyiket Metternich képviselte, aki nem a korábban alkalmazott megosztás híve volt, hanem a kiegyenlítés: törekedni kell arra, hogy a birodalmon belül élő nemzetiségek egyforma erőt képviseljenek. A másik nézetet Kolowrat miniszter és Ferenc Károly főherceg képviselték, ennek alapálláspontja az volt, hogy a magyarországi szlávok oltalomra szorulnak a magyarok viselkedése miatt.¹² Apponyi intézkedései ebben az ügyben Kolowrat nemzetiségi politikájának érdekeit szolgálták, ugyanis a horvát párt és a magyar párt küzdelmében nem nemzetiségi problémát látott, hanem politikai kérdésként kezelte, ezért a konzervatív horvát pártot, vagyis az illír mozgalmat támogatta rendelkezéseivel a horvátországi magyar párttal szemben.

Az átmeneti időszakban

Az 1848-as forradalom kancellári pályájának végét jelentette, az udvar azonban mind a neoabszolutizmus, mind a provizórium idején továbbra is számított

8 *Főrendi napló* 3. 98–99. Az idézetekben és a főszövegben dőlten szedett kiemelések tőlem.

9 1843. augusztus 18. *Főrendi napló* 1. 172–174.

10 A horvát kérdésről röviden: az 1845. júliusi zágrábi tisztújítás során a magyar párti alispán kapott több szavazatot, ami nem esett egybe az udvar érdekeivel, mivel abban a magyarországi radikális ellenzék térnyerését látták, ezért Apponyi elrendelte az eset kivizsgálását, és a történetért Haller Ferenc bánt tekintette felelősnek. Helyére Kulmer Ferenc bárót akarta kinevezetni, és javasolta, hogy a tartománygyűlésen csak annak legyen szavazata, akit a bán hív meg. Ugyanakkor Apponyi szerette volna, ha a két horvátországi párt kibékül, és létrejönne egy egységes horvát–magyar konzervatív párt. Bővebben: MISKOLCZY 1927–1928.; CZINEGE 2013: 104–111.; ERDŐDY 2018.

11 CZINEGE 2012: 633–638.

12 MISKOLCZY 1928: 158–159.

véleményére Magyarország sorsát illetően. Így, amikor 1849 elején Schwarzenberg hercegtől felkérést kapott ennek kapcsán, Apponyi egy emlékiratban fejtette ki nézeteit *Die Lage Ungarns* címmel.¹³ A memorandum bevezetőjében kiemelte többek között, hogy a forradalmi zavargásoknak csak a királyi hatalom megerősítése vethet véget, ami ugyanakkor az egyetlen eszköze annak, hogy a különböző *néptörzsek* („Völkerstämme”) között béke legyen, és hogy Magyarország szorosabb egységben legyen az *összállammal* („Gesamtstaat”). A monarchia egységét tehát újra kell alkotni, és minden *néptörzset* egyenjogúsítani kell anélkül, hogy az egység veszélyeztetve lenne. Ezért úgy vélte, hogy az olmtüzi alkotmány nem volt szerencsés lépés, mert megingathatja az ország integritását azzal, hogy nemzeti-ségek szerinti közigazgatási területekre darabolja szét Magyarországot. Emlékiratának e sorai az 1840-es évekbeli metternichi nemzetiségi politika fő vonásait tükrözik vissza. Majd tizennégy pontba szedte a változások által érintett területeket, harmadik helyen értekezve a nyelvkérdésről. Az 1843–44. évi országgyűlés óta a magyar volt a hivatalos nyelv, de a forradalmi időszak után Apponyi úgy látta, hogy a nyelvkérdést újra rendezni kell, mégpedig négy szempont szerint: adminisztratív, törvényhozási, jogi és irodalmi szinten. Úgy vélte, az osztrák és a magyar hivatalok érintkezési nyelve legyen a német, a magyar hivatalok egymás között magyarul értekezzenek, mivel szerinte lehetetlen egy 10 millió lakossal rendelkező országot hét különböző nyelven igazgatni. A magyarországi felsőoktatás magyarul zajlik, de a selmecbányai bányászati akadémián ez inkább hátránnyal járna, így ott azt javasolta, legyen csak segédnyelv a magyar. Az alsó és középszintű oktatás szintén magyar, de területileg a helyi igényeknek megfelelően alkalmazzanak segédnyelvet. Véleménye szerint az egyenjogúsítás fényében az egy nyelvű törvényhozás sem tartható.

1849 és 1852 között Apponyi és ókonzervatív elvbarátai több memorandumban fejtették ki nézeteiket ahhoz kapcsolódóan, hogyan legyen rendezve Magyarország helyzete. Ennek egyik fő pillére volt, hogy újra vissza akartak térni a nemzeti – ami olvasatukban egyet jelentett a nemesivel – közigazgatáshoz, valamint Magyarország korábbi egységéhez. Viszont változott a kormányhoz fűződő viszonyuk: fokozatosan ellenzéki pozícióba kerültek, a bécsi sajtóban egyre inkább negatívan értékelték tevékenységüket, azt érzékeltették, hogy az ókonzervatívok az Ausztriától való elszakadásra buzdítanak;¹⁴ Bach miniszter is ezen a véleményen volt.¹⁵ Mindez természetesen az eddigiek alapján is túlzásnak tekinthető.

13 HU MNL OL D 284–G III. Közli: SCHLITTER 1920: 92–143.

14 SZÓGYÉNY-MARICH 1917. 14., például a *Preßburger Zeitung* hasábjain 1850. április 17-én.

15 1851 nyarán például azzal vádolta meg az ókonzervatívokat, hogy kapcsolatot tartanak fenn a forradalmárokkal. Ennek apropóján július 12-én a helytartóság bizalmas rendeletet intézett

Az ókonzervatívok nemzetfogalma ekkor még mindig rendi alapokon lett meghatározva, Apponyi 1852. februári beadványában hasonló elveket fogalmazott meg, mint 1849-ben:

„[...] tagadhatatlan jelenség, hogy az általános *magyar nemzettudat* Magyarország értelmes és uralkodó osztályának túlnyomó többségénél – *függetlenül a törzsektől* – az utóbbi két évben egyre inkább erősödik [...]”

A hivatali nyelv kapcsán szükségesnek tartotta, hogy a magyar nyelv legyen az ügykezelés nyelve az ország belkormányzatában, a Béccsel való érintkezés nyelve természetesen a német marad. A Délvidék tekintetében javasolta, hogy a szerb vajdaságot, a temesi bánságot és a Muraközt csatolják vissza, mivel Magyarország egységesen jobban adminisztrálható. Javasolta továbbá, hogy a szerbek által lakott területekből szervezzenek a jász–kun kerület mintájára kerületet, és az kerüljön a Helytartótanács hatáskörébe.¹⁶

Apponyi a kiegyezést előkészítő időszakban *Die Debatte* címen indított napilapot Bécsben, amellyel az alkotmányról való párbeszédnek kívánt orgánumot teremteni a pártsemlegesség jegyében. A lapban ő maga Von der Theiß írói álnév alatt publikált; 1864 és 1865 folyamán jelentek meg írásai, amelyek sorra Magyarország helyzetével foglalkoztak a létesítendő dualizmus jegyében. Cikkeiben külön a nemzet meghatározásával vagy a nemzetiségi kérdéssel nem foglalkozott, „*Ausztria népeiként*” vagy a „*monarchia minden országai és népei*” szófordulattal említette a birodalom lakosságát. Ez a szófordulat egyébként egybeesik az októberi diploma szóhasználatával is.

Az 1865–68. országgyűlésen napirendre került a nemzetiségi kérdés a képviselőház ülésein, amellyel kapcsolatban nem volt véleménykülönbség a liberálisok és a konzervatívok között. Apponyi az országgyűlésen a nemzetiségi kérdéshez kapcsolódóan külön beszédet nem tartott,¹⁷ ami azért is érdekes, mert a reformkori országgyűléseken ő vitte táborán belül a szót minden fontos kérdésben.

a magyarországi főispánokhoz, melyben kifejtette, hogy a konzervatív párt a közszellemre kártékonyan hat, és a feladatuk lesz megghiúsítani a mozgalmukat. [LUDASSY] 1864: 21–22.; BERZEVICZY 1922: 249–250.

16 1852. február 18. ÖStA HHStA KA KK GA 16. 10. Denkschrift von Georg Graf Apponyi an Kaiser Franz Joseph über die Mittel zur Beruhigung Ungarns. Részletesen ismerteti: BERZEVICZY 1922: 316–320.

17 Csupán Zsedényi egyik felszólalásába szűrt be egy fél mondatot, miszerint a nemzetiségek nem „részvényesek” a hazában. Tette ezt annak kapcsán, hogy Zsedényi Ede elutasítóan szólt fel Babes Vince román képviselő azon javaslatára, hogy alakítsanak román nemzetiségi pártot. *Képviselőházi napló* 2. 1866. április 21. 50.

Szótlansága a témában arra utal, hogy ez a kérdés politikai elképzeléseinek, programjának nem képezte részét, vagy legalábbis olyan mértékben nem, hogy külön beszéddel készüljön az ügygel kapcsolatban. Az országgyűlés lényeges eredménye volt a nemzetiségi törvény megszületése, erről Apponyi külön véleménye (egyelőre) nem ismert. Ezért ehelyütt a fent említett egyetértés miatt Deák Ferenc szavait idézem, aki egyik beszédében így foglalta össze, mit jelent a nemzet:

„Nem egyes nemzetiségek külön ügye ez,¹⁸ hanem az egész országé, s mi nem egyes nemzetiségeket képviselünk itt, hanem képviseljük valamennyien az egész országot. Az alkotmány nem a külön nemzetiségeket ruházza föl képviseleti joggal, hanem az ország polgárait, kik valamennyien az *azonegy hazának* polgárai, ugyanazon egy *politikai nemzetnek* tagjai.”¹⁹

A kiegyezés után

A kiegyezést követő útkeresés Apponyit a katolikus konzervativizmus felé terelte, 1871. októberben elfogadta a pozsonyi Katholicus–politikus Casino elnöki tisztségét.²⁰ Tervbe vette továbbá egy felekezeti párt megalapítását is, amelynek támogatása végett 1872 tavaszán egy német nyelvű konzervatív hetilapot alapított Pozsonyban *Der Katholik* (1874-től *Das Recht*) címmel. A szerkesztőség a lap külön érdekének tartotta, hogy Magyarország német ajkú katolikusaihoz szól, mert a pesti *Ungarischer Volksbote* folyóirat mellett nem volt másik német nyelvű katolikus lap az országban. Lapjában csak a katolikus egyházat érintő politikai kérdésekkel foglalkozott, így ezekben a szövegekben elsősorban a szóhasználat figyelhető meg, hogyan nevezte meg a nemzetet, az ország vagy a birodalom lakosságát, és így egyúttal feltételezni lehet, hogyan gondolkodott róla: Vaterland, Volk, Nation. Cikkei alapján úgy vélem, katolikus címszó alatt nem tett különbséget nemzeti-ségek között, habár akciója egy nyelvi-felekezeti kisebbség támogatására indult: a (pozsonyi) német ajkú katolikusok személyében.

Egyébként ügyelt is arra, hogy ne legyen lapjában az egyházpolitikai kérdések mellett más jellegű problematika. Apponyi a lap egyik szerzőjének, Karl Vogel-sangnak írta, hogy az olvasótábor felháborodását váltaná ki, ha a lapban a pánszlávizmus legkisebb látszata is feltűnne, ezért kérte tőle, hogy mellőzze a témát:

18 Tudniillik a nemzetiségi kérdés.

19 *Képviselőházi napló* 2. 48. 1866. április 21.

20 Bővebben: CZINEGE 2024a: 478.

„Aligha van érzékenyebb kérdés Magyarország számára, mint az, amelytől különösen a *magyar törzs* – és általában a monarchia fenyegetve érzi magát, ez pedig a kifelé gravitáló pánszlávizmus. Egy olyan lap, amely e mozgalom és annak legfőbb támogatója, Oroszország iránt a rokonszenvenek akár csak a látszatát is magán hordozná, a közvélemény ellenszenvét vonná magára [...] Én magam oly határozott ellenzőjének vallom magam ennek az érzésnek.”²¹

Zárszó

Összegzésként a leírtak alapján elmondhatjuk, hogy Apponyi György nem feltétlenül nemzetekben vagy nemzetiségekben gondolkodott, hanem társadalmi osztályokban és hatalompolitikai tényezőkben, mindez – reformkori országgyűlési beszédei mellett – leginkább a horvát kérdés kapcsán tett intézkedéseiben érhető tetten.

Kortársaihoz hasonlóan – pártállástól függetlenül – ő maga is nyelvi kérdésre egyszerűsítette le a nem magyar ajkú lakosok egyenjogúsítását, közigazgatási szempontot csak 1852. február végi beadványában fogalmazott meg, de azt is elsősorban birodalmi nézőpontból tette.

A kiegyezést előkészítő időszakban és az 1865–68. országgyűlésen sokkal inkább a közjogi viszonyokkal foglalkozott, semmint a nemzetiségi kérdéssel. A dualizmus idején pedig egy általa magasztosabbnak vélt célnak szentelte tevékenységét és írásait, amelyben a nem magyar ajkúak problematikája csak annyiban mutatkozott meg, hogy katolikus konzervatív lapja a katolikus német ajkú kisebbség miatt indult útjára, és a pártalapítás nehézségeiben is inkább a felekezeti és politikai tényezőket látta elsődlegesnek.

Mindazonáltal a horvát kérdéssel kapcsolatban tett megnyilatkozásai alapján azt is elmondhatjuk, hogy nemzetfogalma a politikai nemzet fogalmához állt közelebb. Ezt megnyilvánulásai mellett szóhasználat is alátámasztja, a Nationalität (= nemzetiség) szó helyett gyakran váltakozva használta német nyelvű szövegeiben a Volk, Völkerstamm, der (magyarische) Stamm kifejezéseket, míg a magyarban nemzet, nemzetiség, nép szavak fordultak elő.

21 Apponyi György levele Karl Vogelsangnak, 1877. január 14. Közli: Tóth 1933: 533–534., idézett rész: 533.

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). Abszolutizmuskori Levéltár Tárcanélküli magyar miniszter. (D 284) 1860–1866. Magyarországi ügyek (G)
- Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Kabinetarchiv (KA) Kabinettskanzlei (KK) Geheimakten (GA) 1802–1878.
- Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 2. Pest, Emich Gusztáv, 1865. [*Képviselőházi napló*]
- DESSEWFFY Aurél gróf összes művei. (DAÖM) (Ferenczy József s. a. r.). Mehner Vilmos, Budapest, 1887.
- Felséges első Ferdinánd osztriai császár, Magyar és Csehország e' néven ötödik koronás királyától Pozsony városában 1843-dik évi május 14-kén rendeltetett magyar országgyűlésen a' Fő-rendeknél tartott országos ülések naplója. 1–4. Pest, Landerer és Heckenast, 1843–1844. [*Főrendi napló*]
- [LUDASSY Mór] (1864): *Drei Jahre Verfassungsstreit: Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs*. F. A. Brockhaus, Lipcse.
- Preßburger Zeitung*, 1850. április 17. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?a-id=pre&datum=18500417&seite=2&zoom=33> (Letöltés ideje: 2024. október 3.)
- Idősb SZÖGYÉNY-MARICH László országbíró emlékiratai. 2. Kiadják fiai. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1917.

Hivatkozott irodalom

- ACTON, Lord (1991): Nacionalizmus (ford. Horkay Hörcher Ferenc). In: LUDASSY Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai* I. Atlantisz, Budapest. 120–152.
- BERZEVICZY Albert (1922): *Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865*. 1. Franklin-Társulat, Budapest.
- CZINEGE Szilvia (2012): Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok – kancellár és kancellária a reformkor végén. *Századok*, 146. (3). 609–652.
- CZINEGE Szilvia (2013): *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- CZINEGE Szilvia (2023): Apponyi György mint lapalapító. *Magyar könyvszemle*, 139. (3–4). 388–404.

- CZINEGE Szilvia (2024a): Apponyi György 1872-es kísérlete egy katolikus konzervatív párt alapítására. *Századok*, 158. (3). 471–502.
- CZINEGE Szilvia (2024b): Apponyi György – egy korszakokon átívelő életút. In: BEREZC Anita – KRISTÓF Ilona (szerk.): *A rang kötelez: Rendi és rendies magatartásformák a középkortól a 20. századig*. Líceum Kiadó, Eger. 75–92.
- DÉNES Iván Zoltán (1989): *Közügyé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDŐDY Gábor (2018): A horvát kérdés a magyar polgári nemzet megteremtésének kontextusában. *Jogtörténeti szemle*, 20. (1–2). 59–66.
- MILL, John Stuart (1867): *A képviselői kormány* (ford. Jánosi Ferencz). Emich Gusztáv, Pest. https://mtda.hu/books_kulf/mill_j_s_a_kepviseleti%20kormany.pdf (Letöltés ideje: 2024. október 3.)
- MISKOLCZY Gyula (1927–1928): *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. 1–2. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- RENAN, Ernest (1995): Mi a nemzet? (ford. Réz Pál). In: BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs. 171–187.
- SCHLITTER, Hanns (1920): *Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte*. Amalthea Verlag, Zürich – Wien – Leipzig.
- TÓTH László (1933): Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után. In: SZEKFŰ Gyula – ALFÖLDI András (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére. 1933. október 7.* Sárkány Nyomda Részvénytársaság, Budapest. 512–535.

Történelem, nemzet és Sattelzeit a közép-európai kapcsolati térben

TARAFÁS IMRE

Dr. Tarafás Imre PhD – egyetemi adjunktus
(ELTE BTK TI, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék).
E-mail: tarafas.imre@btk.elte.hu

Absztrakt

A rövid tanulmány Niederhauser Emil historiográfiai munkásságához kapcsolódik, és a történeoszt követve összehasonlító perspektívára törekszik. Mindazonáltal a vizsgálandó régiót némileg másként határozza meg, mint Niederhauser: kapcsolódva azon szerzőkhöz, akik a Habsburg Monarchiát a maga egységében törek-szenek vizsgálni, illetve azokhoz, akik a régiót egyfajta kapcsolati térnek tekintik, a tanulmány Csehország és Magyarország mellett „német-Austriát” is bevonja a kutatásba. Három értelmiségre (Joseph von Hormayr, František Palacký és Horváth Mihály) koncentrálna a tanulmány arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy érdemes a régió eszmetörténetét és historiográfiáját a hagyományos nemzeti vagy hidegháborús választóvonalakon túltekintve vizsgálni.

KULCSSZAVAK: *Joseph von Hormayr, František Palacký, Horváth Mihály, nacionalizmus, historiográfia, Habsburg Birodalom*

History, nation and Sattelzeit in the Central European relational space

Dr. Imre Tarafás PhD – Assistant Professor
(Eötvös Loránd University – Budapest, Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Modern and Contemporary World History).
E-mail: tarafas.imre@btk.elte.hu

Abstract

This short essay is linked to the historiographical work of Emil Niederhauser, and follows the historian's lead in seeking a comparative perspective. However, it defines the region under study somewhat differently from Niederhauser: in line with authors who seek to examine the Habsburg Monarchy as a whole, and with those who see the region as a kind of relational space, the study includes "German-Austria" alongside Bohemia and Hungary. Focusing on three intellectuals (Joseph von Hormayr, František Palacký and Mihály Horváth), the paper aims to draw attention to the value of looking at the region's history of ideas and historiography beyond traditional national or Cold War divisions.

KEYWORDS: *Joseph von Hormayr, František Palacký, Mihály Horváth, nationalism, historiography, Habsburg Empire*

Niederhauser Emil grandiózus életművének egyik kiemelkedő darabja *A történetírás története Kelet-Európában*.¹ Magyarországon számos történész, köztük e tanulmány szerzője is e munkán keresztül ismerkedett meg a régió népei történetírásának kezdeteivel és intézményesülésével. Niederhauser több alkalommal is reflektált a munka címében szereplő régió koncepciójára. Meglátása szerint Kelet-Európát eltérő fejlődés határozza meg a feudalizmus megjelenése óta, már ekkor elmaradt a nyugati mintáktól a feudális hierarchia, a városfejlődés és kereskedelem tekintetében. E történelmi megkésetttség enyhítésére a 14–15. században mutatkozott lehetőség, ekkor azonban az Oszmán Birodalom terjeszkedése ismét visszavetette a régió fejlődését. Természetesen a kiváló történész nem látta homogénnek a fogalmat, számos történeti alrégiót különböztetett meg.²

Rövid írásomban Niederhauser életművének ezen historiográfiai vetületéből indulok ki, a vizsgált régió meghatározásában azonban némileg eltérek a történettől: a Habsburg Monarchiát választom vizsgálat tárgyául, ezáltal azon kutatókhoz csatlakozva, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy a birodalmat a maga egységében érdemes szemlélni, ahelyett, hogy nemzeti választóvonalak mentén tennénk (Judson³), valamint azon történészekhez, akik Közép-Európát „kapcso-

1 NIEDERHAUSER 1995.

2 Niederhauser Kelet-Európa koncepcióját elemzi és elhelyezi a régióról szóló diskurzusban: BARTHA 2016.

3 JUDSON 2016.

lati régióként” írják le (Csáky⁴). Három értelmiségire: Josef Hormayr, Horváth Mihályra és František Palackýra koncentrálna tanulmányom a régió e két felfogásának hasznossága mellett kíván érvelni, rövidsége miatt azonban természetesen nem törekszik teljességre, inkább problémafelvető írás kíván lenni.

Hormayr

Megkockáztatom, hogy a három rendkívüli egyéniség közül Hormayr a legizgalmasabb – ami igen nagy teljesítmény, lévén, hogy a másik két jelölt Palacký és Horváth. Utóbbi kettőt saját nemzetük a nemzeti mozgalom ikonikus alakjaként kanonizálta – kiváltképp Palackýt, akit a nemzet atyjaként (*Otec národa*) tartanak számon. Hormayr sorsa más volt, aminek persze oka lehet hektikus pályája, de talán még inkább az osztrák nemzeti történelem koncepciójának problematikus volta.

A híresen dinasztiahűnek és kulturálnak tartott családba született Hormayr karrierje rendkívül gyors volt: már huszonegy éves korában a *Geheimes Haus-, Hof-, und Staatsarchiv* igazgatója lett. Metternich hatalomra kerülésével azonban befolyása visszaszorult (a két férfi kölcsönösen utálta egymást), a Napóleon-ellenes tiroli felkelést szervező *Alpenbund*-ban való részvétele miatt pedig Munkácsban is raboskodott. Napóleon bukása után térhetett vissza Bécsbe és folytathatta tudományos munkáját, még a birodalmi történész címet is megkapta. Mindazonáltal egyre kritikusabbá vált Metternich rendszerével szemben, amelyről névtelen, bíráló hangú cikkeket jelentetett meg német folyóiratokban. Végül 1828-ban elhagyta Bécsét, és Bajorországba költözött, ahol szintén különböző intrikák nehezítették pályáját, 1848-ban halt meg Münchenben.⁵

Hormayr munkássága rendkívül ellentmondásos, kiváltképp az olyan fogalmakról vallott nézetei, mint a nemzet, állam, patriotizmus vagy maga Ausztria – ebből a következő példák mintegy ízelítőül szolgálnak csupán. Kiemelkedő teljesítmény az életművében az 1807 és 1814 között publikált húsz kötetes *Oesterreichische Plutarch*, amelyben Hormayr mintegy hetvenhat uralkodó és harminchat tudós, államférfi és hadvezér rajongó életrajzát készítette el. Deklarált célja e munkával az volt, hogy lojalitást inspiráljon az általa *Vaterland*-ként definiált Osztrák Császárság (Erbkaiserthum Österreich) iránt „Kronstadtól Salzburgig”. E birodalmi

4 Csáky 2019.

5 Hormayr életének rövid összefoglalásához: LANDI 2010. Hormayr életéről és munkásságáról már több tudományos munka is született. A legfontosabbak megtalálhatók Walter Landi (LANDI 2010) és Almási Gábor (ALMÁSI 2016) tanulmányainak irodalomjegyzékében.

lojalitás Hormayr elképzelése szerint kiegészíti a kisebb közösség iránti hűséget, amelyet a szerző *Provinzialpatriotismus*-nak nevezett el:

„A tartományi patriotizmus [*Provinzialpatriotismus*] igen dicséretes dolog, de a nemzeti szellem [*Nationalgeist*], a nagy egész iránti érzés még sokkal dicséretesebb.”⁶

Az „egész” iránti lojalitást nevezte Hormayr *Patriotismus*-nak, és – amint láttuk – a nemzeti szellemet a birodalom iránti érzelmként azonosította.

Mindazonáltal összetettebbé, mi több, egyenesen kuszává válik a kép, ha alaposan szemügyre vesszük a Hormayr által 1810-ben indított tudományos folyóirat, az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* egyes cikkeinek tartalmát.⁷ Hormayr rendkívül komolyan vette szerkesztői feladatait, maga is rendszeresen írt a lapba, a névtelenül megjelent cikkek jelentős részéről feltételezhetjük, hogy az ő munkája – műveinek jelentős része jelent meg névtelenül.⁸ A *Plutarch*-ban tapasztaltaktól jelentősen eltérő fogalomhasználatot találunk a *Kein Patriotismus ohne Liebe der Muttersprache* című névtelen cikkben. Hormayr szerzőségét engedi feltételezni az írás eleji Johann von Müller idézet is, aki a történész legfontosabb példaképe volt.⁹ A cikk herderi világképet közvetít, ahol a nyelv „a nemzeti szellem maga”. „Szellemet és nyelvet nem lehet különválasztani” – jelenti ki a szerző, aki már a tanulmánya címében is a *Plutarch*-tól merőben eltérő nézetet sejtet. A *Vaterland* fogalma ezúttal az immár nyelvi kritériumok mentén definiált nemzettel lesz azonos, a patriotizmus pedig az e nemzethez való lojális viselkedést fejezi ki. A *Vaterland* tehát többé nem Ausztria teljességére utal, és a nyelvi közösség iránti elköteleződés immár nem *Provinzialpatriotismus*, hanem maga a patriotizmus.¹⁰

Mindazonáltal ez a váltás sem bizonyult véglegesnek. Egy 1825-ös névtelen cikkben (*Blicke auf die Nationalität der Kunst*) osztrák össznemzetiségről beszél a szerző, méltatva Mária Teréziát, aki népeit „szilárd kézzel a különböző tartományi nemzetiségeket [*provinziellen Nationalitäten*] a nagy és általános osztrák nemzetiségbe [*große und allgemeine Nationalität Österreichs*] [vezette].” Nemcsak

6 HORMAYR 1807: xi. Kiemelés az eredetiben.

7 Az *Archiv*-ról magyarul: S. VARGA 2005; SZENTESI 2000.

8 LANDI 2010: 399.

9 ROBERT 1993: 237–239.

10 *Kein Patriotismus ohne Liebe der Muttersprache. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1810) 1. 571–574.

a *provinzial* fogalma tér vissza a *Plutarch*ból, de Ausztria ismét *Vaterland*ként jelenik meg.¹¹

Hormayr szerzősége mellett szól, hogy a cikk írója sürgette a kormányt, hogy támogasson a birodalmi lojalitást erősítő szellemi vállalkozásokat. Ezt Hormayr többször is megtette, más névtelen cikkeiben pedig kritizálta is az államot ennek elmulasztása miatt. Mindez provokáció volt Metternich rendszerével szemben, amely a francia forradalom tapasztalata alapján arra törekedett, hogy az értelmiséget teljesen kizárja a politikai térből. A levegő egyre inkább elfogyott Hormayr körül, aki végül elhagyta Ausztriát és Münchenben fejezte be életét. Életének e kései szakaszában ismét nagyot fordult világszemlélete: engesztelhetetlen *Habsburgerhasser* lett, és úgy beszélt a birodalomról mint *zusammengeheiratet Landeskonglomerat*, tehát okos dinasztikus házasságok esetleges eredménye¹² – ez a kritika a későbbiekben gyakran felmerül Ausztria ellen, főként a kisméretű egységet elszántan támogató porosz iskola részéről.

Hormayról a kutatók igen eltérő véleményeket alakítottak ki. Egyesek úgy látják, mint az osztrák (birodalmi) patriotizmus megalapozóját, anélkül, hogy a gondolkodásában jelentkező, ennek némileg ellentmondó elemeket komolyabban figyelembe vennék.¹³ Az ezzel mintegy egyenes ellentétben álló szerzők Hormayr osztrák patriotizmusát egyfajta megtévesztő álarcnak tekintik, amely mögött a történetíró titkon végig a nyelvi nacionalizmust propagálta.¹⁴ Meglátásom szerint e két, nagyfokú tudatosságot feltételező magyarázathoz nem lenne felesleges bevonni a számításba azt, hogy Hormayr a *Sattelzeit* kellős közepén élt és dolgozott. E fogalmat, mint az ismeretes, Reinhart Koselleck vezette be a *Geschichtliche Grundbegriffe* című grandiózus fogalomtörténeti enciklopédiában.¹⁵ A terminus azt a nagyjából 1750 és 1850 közé tehető periódust takarja, melynek során a gyors társadalmi változások a fogalmak átalakulásához vezettek, és a régi terminológiák már képtelennek mutatkoztak a társadalmi világ leírására. A fogalom kevésbé kidolgozott, mint a *tapasztalati tér* és a *várakozási horizont*, nem is jelenik meg a *Geschichtliche Grundbegriffe* szócikkeiben, mindazonáltal jól érzékelteti azt a konceptuálisan kaotikus helyzetet, amelyben Hormayr próbált újragondolni a társadalmi világ megragadására szolgáló olyan központi fogalmakat, mint a nemzet vagy a patriotizmus. Hogy az *Archiv* mennyire a *Sattelzeit*ba ágyazódott, mi sem

11 *Blicke auf die Nationalität der Kunst. Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (1825) 16. 171–174.

12 HEER 1981: 183.

13 Például: Robert és Landi is ebbe az irányba hajlik.

14 Például: Franz Fillafer is lenyűgöző könyvében: FILLAFER 2020.

15 A fogalom jelentőségéről magyarul: HALMOS 2006.

bizonyítja jobban, minthogy az idő előrehaladtával a címben szereplő *Historie* fogalmat a *Geschichte* váltotta fel. Koselleck alapvető tanulmányában az újkor történelemfelfogását éppen azzal érzékeltette, hogy a *Geschichte* miként szorította ki a *Historie*-t.¹⁶

Egyébiránt Hormayr magánlevelei arról tanúskodnak, hogy az osztrák birodalmi lojalitást és a nyelvi nemzet felé elmozduló gondolkodásmódját össze tudta békíteni. (Ez persze nem írja felül azt, amit olvasói tapasztalhattak kiadott munkáiban.) Egy Karl Wilhelm Böttigernek írt levelében például világossá tette, hogy a nemzetiség képes semlegesíteni a közömbösséget, és kötőanyagként szolgálhat nép és dinasztia közt.¹⁷ Palackýnak pedig arról írt élete utolsó éveiben, hogy az Ausztriához fűződő szeretet még mindig él benne¹⁸ – ez nincs feltétlen ellentmondásban azzal, hogy közben a történész *Habsburgerhasser* lett, hanem épp arra mutat rá, hogy képes volt a birodalmat leválasztani a dinasztjáról, ami csak a század második felében lesz igazán domináns látásmód történészkörökben. Minde mellett azt is érdemes megemlíteni, hogy a herderi világképet közvetítő, fentebb említett cikkben a szerzőt nem Ausztria kérdése foglalkoztatja, hanem a napóleoni hódításokat elszenvedő német közösség egésze – ehhez a kérdéshez alakította tehát fogalomhasználatát.

Akármi is volt Hormayr motivációja vagy stratégiája, az mindenesetre biztos, hogy írásaiban és szerkesztett munkáiban gyakorlatilag valamennyi, a 19. századi Habsburg Birodalom számára meghatározó, a kollektív identitást és a politikai lojalitást keretező diskurzustípus megjelenik.

Horváth és Hormayr magyar köre

Különösen 1816-tól Hormayr törekedett arra, hogy magyar és cseh szerzőket nyerjen meg az *Archiv* számára. Legfontosabb magyarországi munkatársai az úgynevezett hungarusok közül kerültek ki. A hungarus-tudat legjelentősebb szakértői arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a fajta önazonosság-tudat nem statikus, és inkább életgyakorlat, mintsem jövőképet célzó politikai program,¹⁹ mindazonáltal nagy vonalakban talán úgy lehet definiálni, mint egy olyan identitástípust, amely túltekinített etnikumon és nyelven és a politikai-történeti egységként definiált Magyarországot tekintette lojalitása tárgyának. Következésképp toleranciát hirdetett

16 KOSELLECK 2003.

17 Idézi: LANDI 2010: 403.

18 Idézi: HEMMERLE 1975: 132.

19 Vesd össze: MISKOLCZY 2009: 6–8.

az ország különböző nyelvi csoportjai közt. E gondolkodásmód talán legfontosabb egyénisége Berzeviczy Gergely volt, aki több cikket is közölt Hormayr lapjában. *Etwas über Nationen und Sprachen* című írásában a hungarus álláspontot mutatta be állam és nemzet fogalmaival kapcsolatban. Kijelentette, hogy „eredeti” nemzet nem létezik, mivel a történelem során a nemzetek és nyelveik véletlenszerűen keveredtek egymással, következésképp az eredet és a nyelv nem tekinthető a nemzetiség alapjának, ezt ezek helyett az államra kell alapozni. Magyarország minden lakosának a *Vaterlandsliebe*-ben kellene egyesülnie és az államot tekinteni lojalitása tárgyának, a közigazgatás nyelvének pedig a latint kellene megtenni.²⁰

Nem nehéz észrevenni a közös pontokat e gondolatsor és a *Plutarch* fentebb idézett passzusai közt. Mindazonáltal Hormayr egyáltalán nem értett egyet a cikkel: szerkesztőként zárójelben kérdőjeleket tett a szövegbe, ami a nyomtatott verzióban is benne maradt, és nem válogatta be az írást az *Archiv* magyar tárgyú szövegeit egyesítő gyűjteményes kötetbe sem. Emellett Berzeviczy vitapartnerének, Kazinczy Ferencnek címzett levelében világossá tette, hogy kettejük vitájában Kazinczy nacionalizmuspárti álláspontjával ért egyet, kijelentve: „A nacionalizmus őriz meg és mozdít előre mindent.”²¹ Úgy tűnik azonban, Kazinczy éppoly értetlenül állt Hormayr gondolkodásának csavarai előtt, mint a történész későbbi értelmezői. Döbrentei Gábornak írt levelében nem titkolta Hormayrral szembeni ellenérzéseit, és a magasabb körök meghosszabbított kezének tartotta, bár tisztelte is.²²

Horváth Mihály elvétve fogalmazta meg véleményét a Hormayr köréhez tartozó némely magyar szerzőről, akiket főként történészi munkásságuk alapján ítelt meg. Majláth Jánost felületesnek és részrehajlónak tartotta,²³ országtörténeti munkájának a szabadságharccal foglalkozó kötete miatt pedig egyenesen „oszt-rák zsoldban lévő reactionárius” írónak minősítette.²⁴ Mednyánszky Alajosról és történeti műveiről ugyanakkor nagy elismeréssel írt.²⁵ Mindazonáltal Horváth egyértelműen ahhoz a fiatal liberális generációhoz tartozott, akivel a hungarusok már egyáltalán nem találták a közös hangot: e nemzedék számára a nyelv nem egyszerűen a kultúra eszköze, hanem a nemzethez való lojalitás jele – már azt is természetellenesnek tekintették, ha valaki magyar létére idegen nyelven írt.²⁶

20 BERZEVICZY 1817.

21 Hormayr levele Kazinczynak in: VÁCZY (szerk.) 1905: 70.

22 MISKOLCZY 2010: 149. Meglehet, hogy Kazinczy a *Plutarchot* olvasva jutott erre a következtetésre. Korábban ugyanis levelezett Döbrenteivel arról, hogy Hormayr Hunyadi Jánosról „berühmte Österreicherként” beszélt.

23 HORVÁTH 1886: 118.

24 HORVÁTH 1871: 255. (lábjegyzet)

25 HORVÁTH 1886: 120.

26 MISKOLCZY 2009: 26–27.

Horváth nyelvről vallott nézetei e nemzedék világképét közvetítik és Hormayr herderi szemléletet tükröző cikkének gondolatiságára rímelnek:

„A népek lelkületével, erkölcsével s műveltségével szoros kapcsolatban áll azoknak nyelve is; ennek belső alakja mintegy tükre a nép természeti jellemének, szellemi és erkölcsi erejének, mert ez a nyelvre szükségképp rányomja saját bélyegét.”

Horváth részletekbe menően elemezte azt is, hogy a magyar nyelv bizonyos sajátosságai (mint például a gyökszavak száma) miként járulnak hozzá a magyar nép „nemes, nagy szívű, mély lelkületű” voltaához.²⁷ Nem meglepő mindezek után, hogy Horváth történeti narratíváiban a nyelvi-etnikai értelemben vett magyar nemzet a történelmi főszereplő. Bár egyes nemzetiségi csoportokkal szimpatizált, Horváth azt is világossá tette (szemben a hungarus tudat maradványait is magába olvasztó, többértelmű definíciót nyújtó 1868-as nemzetiségi törvénnyel), hogy számára a nyelvileg definiált magyar nemzet az egyetlen politikai nemzet az országban.²⁸

Palacký és Hormayr

Nem ilyen egyértelmű a helyzet azonban a régió másik nagy nemzeti történészével, František Palackýval, aki 1827-től baráti hangú levelezést folytatott Hormayrral, még azután is, hogy utóbbi Bajorországba költözött, így a kapcsolat a rendőrség figyelmét is magára vonta. Palacký Hormayr kötetait példának tekintette arra vonatkozóan, hogy miként írja meg Csehország történetét.²⁹

A nyelvi kritériumok alapján definiált nemzet eszméje Csehországban is rivalizált a történeti területhez kötődő, etnikumok feletti gondolattal. A kettő közötti ellentétet Josef Jungmann és Bernard Bolzano eszméi ütköztetésével szokás érzékelteni. Jungmannt ismeretes módon a modern cseh nyelv egyik megalkotójaként tartják számon. Herderiánus világképe szerint a nyelv az önazonosság-tudat alapja. Ennek megfelelően a nemzetet az államtól független tényezőnek tekintette, amelyet a nyelv definiált. Németellenességének és nyelvi nacionalizmusának eklatáns példája az a kézirat, melyben kijelenti, hogy azok, akik idegen nyelvet beszélnek

27 HORVÁTH 1868: 103–104.

28 HORVÁTH 1886: 313.

29 HEMMERLE 1975: 114.

anélkül, hogy erre feltétlenül szükségük lenne, elárulják nemzetiségüket, és egy németül vagy franciául beszélő cseh többé nem igazi cseh.³⁰

A matematikus és filozófus Bolzano a II. József alatt Prágában is elterjedt reformkatolicizmus szellemi örököseként a német idealizmust és Herdert is elutasította.³¹ Meglátása szerint a németek és a csehek egyetlen nemzetet, a *böhmische* nemzetet alkották. Ellentmondott Herdernek nemcsak abban, hogy a nyelv lenne a nemzet esszenciája, de tagadta a nyelv gondolatformáló erejét is: Bolzano meglátása szerint a nyelv pusztán eszköz, kifejezője a gondolatoknak. Mindenkit arra biztatott, hogy annyi nyelvet tanuljon meg, amennyit csak tud. A politikailag definiált *böhmisch* nemzet különböző nyelveken beszélő csoportjait az egymás iránti toleranciára szólította fel:

„Csehek és németek! Egy nemzetet kell alkotnotok; csak barátságban egyesülve lehettek erősek! És csak ha egy elme, egy szellem, egy szív lesztek, barátaim, csak akkor tudtok szerte az országban szeretetet és harmóniát hirdetni polgártársaitoknak.”³²

A Bolzano–Jungmann ellentétnek hosszú utótörténete van. A filozófus Jan Patočka híres 1969-es előadásában³³ úgy látta, a csehek akkor tévesztettek utat, amikor Jungmann nacionalizmusát választották a Bolzano által nyújtott ideál helyett. Ez az utóélet éles kontrasztot alkot a hungarus tudatával. Csáky Móríc vetette fel 1982-es, historiográfiai jelentőségű monográfiájában, hogy a hungarus-tudat alternatívát jelentett a nacionalizmussal szemben, az első átfogó magyarországi tanulmányra, Fried István munkájára azonban a kétezres évek elejéig kellett várni, majd az évtized végén Miskolczy Ambrus publikált kiváló tanulmányokat a témában.³⁴

Palacký kényes pozícióban találta magát, és próbált mediálni Bolzano és Jungmann eszméi közt. Erre nemcsak az készítette, hogy mindkét tudóssal baráti kapcsolatot ápolt (Bolzano első életrajzírója egyébként Palacký unokája volt), hanem a *Vaterländische Museum* német és cseh nyelvű folyóiratának főszerkesztői pozíciójában kénytelen volt mindkét gondolkodásmód képviselőjével együttműködni. Ő volt az, aki meggyőzte Jungmannt, hogy törölje kéziratából a fenti idézett

30 KOŘÁLKA 2007: 112.

31 A cseh nemzeti mozgalmat újragondoló Zdeněk V. David különösen nagy jelentőséget tulajdonít ennek a hagyománynak. DAVID 2010. Bolzanóról remek életrajz jelent meg a közelmúltban: RUSNOCK – SEBESTÍK 2019.

32 Idézi: NITTNER 1987: 19.

33 Patočka előadását és a témában írt esszéit kiválóan elemzi: BERKES 2003.

34 Vesd össze: MISKOLCZY 2009: 2–4.

mondatot, amely az idegen nyelveken beszélő csehektől megtagadta cseh nemzetiségüket.³⁵ Híres országtörténeti munkájában, amelyet Jungmann felháborodására először németül publikált az 1830-as és '40-es években, Palacký *Böhmer* szellemében írt. Az ország lakosságáról a következőket írta:

„A szlávok, akik eredetileg az uralkodó csoportot alkották, a *németek*, akik egyre inkább előtérbe kerültek, különösen a 10. századtól és végül egy különleges *bohémiai* [böhmischen], amely e kettő keverékéből jött létre.”³⁶

Mindazonáltal 1848 felé közeledve Palacký gondolkodása megváltozóban volt, egyre közelebb került a nemzeti mozgalomhoz – e fejleményről Hormayrral is levelezett, aki egyre inkább méltányolta Palacký nemzeti szemléletét, és elismeréssel szólt a csehekről: „egy európai, megalázott nép, amelyet magasabb állás illet meg”.³⁷ 1848-ban Palacký elkezdte kiadni országtörténeti munkájának cseh nyelvű verzióját, amelynek címe immár nem a területi egységet jelölte meg a könyv tárgyául, hanem a cseh nemzetet. A bevezetőben Palacký ismeretes módon arról értekezik, hogy a cseh történelem dinamikáját a csehek és németek közti konfliktus adja. Több kutató Palacký gondolkodásának nacionalista elmozdulását látja ebben, világos jelét annak, hogy a történész Jungmann németellenes nézeteit vette át ezen a ponton. Mindazonáltal a szlávok (csehek) és németek közti antagonizmus Palacký ábrázolásában nem egyfajta *struggle for life* konfliktus. A két nép sokkal inkább egy dialektika két oldalát jelenti, aminek gyökerei Herder leírásaiban is felfedezhetők – és szemben a cseh nemzetépítésnek a Károly Egyetemen képzett tagjaival, Palacký a pozsonyi líceum hallgatójaként közel került a német idealista filozófiához.³⁸ A szlávok Palacký ábrázolásában természetesen a szabadságot képviselik, mindazonáltal a féktelen szabadság szervezetlenséghez vezet, képtelenné teszi a közösséget arra, hogy egységesen lépjen fel. A németek ezzel szemben az autoritás és rendezettség megtestesítői, ezek az értékek azonban könnyen zsarnoki elnyomáshoz vezethetnek. A kettő szintézise az, ami működő társadalmat teremthet. Palacký a következőképpen magyarázza el a csehek egyéni feladatát:

35 KOŘALKA 2007: 112.

36 PALACKÝ 1864: viii.

37 KOŘALKA 2007: 181.

38 BAÁR 2010: 30–31. Ugyanakkor David szerint Herdernek nem volt olyan meghatározó hatása Palacký gondolkodására, mint azt a cseh nemzeti ébredéssel foglalkozó szakirodalom állítja. DAVID 2010: 125.

„A cseh nemzet az egyetlen, amely egyenrangúan csatlakozott a német nemzethez, és több mint egy évezreden át szorosabb kötelékbe lépett vele, és mind a mai napig megvédte nemzetiségét [...] Ma is ugyanaz a feladat adatott meg neki a történelemtől, mint a földrajztól: hídként szolgálni Németország és a szlávság, általában Kelet és Nyugat között Európában.”³⁹

Palacký csak az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés megkötése és az 1871-es cseh–osztrák kiegyezési kísérlet kudarca után fordult el végleg a németektől és a birodalomtól. Élete végén már sértett nacionalizmusba menekült.⁴⁰

Epilógus: Helfert osztrák nemzete

Történészeinket 1848-ig kísértük, ezt követően a forradalmak válsága a birodalmi vezetést is arra indította, hogy újragondolja egyebek mellett a birodalom értelmiségpolitikáját is: a politikai térből való kizárás helyett inkább mozgósítani akarta az értelmiséget a birodalom legitimitásának megalapozására. Ez volt az ideológiai háttér az *Institut für österreichische Geschichtsforschung*nak,⁴¹ amely mind a mai napig a segédtudományok kiemelkedő intézete, alapításakor ugyanakkor a segédtudományok művelése mellett az osztrák nemzeti identitás megalapozását is feladatul kapta. A prágai születésű történész és államtitkár, Josef Alexander von Helfert programadó írásában így definiálta az osztrák nemzetet:

„Mi a »nemzetet« nem etnográfiai, hanem politikai értelemben értjük. Nem arra a szálnalmas jelszóra gondolunk, amely a szomorú nyugtalanság napjaiban egymás ellen fordította egyazon állam polgárait, egyazon területen élő szomszédokat nyelvi különbségek mentén. Számunkra e szónak tágabb értelme van.”⁴²

E tágabb értelem természetesen Ausztria maga volt. Bár Helfert tisztelte Hor-mayr kiadványait,⁴³ nemzetfogalma sokkal inkább rokonítható Bolzanoéval, jól-lehet Leo Thun államtitkára az egész birodalomra alkalmazta azt. Emellett Helfert az osztrák történelem strukturálásának nehéz feladatához a cseh történész, Václav

39 PALACKÝ 1876: 13.

40 BERKES 2003: 35.

41 Az intézmény történetéről: LHOTSKY 1954.

42 HELFERT 1953: 1.

43 HEER 1981: 218.

Tomek tankönyvét jelölte meg mintául.⁴⁴ Minek tekintsük tehát az *Institutot*? Nyugat-európai intézetnek, mivel a kor színvonalán művelte a segédtudományokat és székhelye Bécsben volt? Vagy tekintsük kelet-európainak, amiért ideológiai gyökerei Csehországba nyúlnak (akkor is, ha az ideológiai tartalom fokozatosan kikopott működéséből), és számos hallgatója és oktatója a birodalom keleti feléből származott? Érdemes-e egyáltalán feltenni így ezt a kérdést? Nem célravezetőbb-e Habsburg Közép-Európa intézményének tekinteni, egy olyan kapcsolati tér (relationaler raum)⁴⁵ intézményének, amelyet a maga komplexitásában érdemes vizsgálni, és nem egyirányú (nyugat-kelet) kulturális transzferek, nemzeti határok vagy hidegháborús választóvonalak mentén.

Források

Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (1810).

Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst (1825).

BERZEVICZY, Georg von (1817): Etwas über Nationen und Sprachen. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, (8). 287–289.

HELFERT, Josef Alexander Freiherr von (1853): *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihre Pflege in Oesterreich*. J. G. Calve'schen Buchhandlung, Prag.

HELFERT, Joseph Alexander Freiherr von (1863): *Oesterreichische Geschichte für das Volk. Vortrag gehalten in der sechzehnten General Versammlung des Vereins zur Verbreitung von Druckschriften für Volksbildung von Joseph Alexander Freiherr von Helfert, Obmann des Vereins*. Der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien.

HORMAYR, Joseph Freiherrn von (1807): *Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regente und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaisertaates. Erstes Bändchen*. Verlage bey Anton Dell, Wien.

HORVÁTH Mihály (1868): *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. Első kötet*. Ráth Mór, Pest.

HORVÁTH Mihály (1886): *Huszonöt év Magyarország történetéből* (Harmadik kiadás). Ráth Mór, Budapest.

HORVÁTH Mihály (1871): *Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Első kötet* (Második kiadás). Ráth Mór, Pest.

44 HELFERT 1863: 32.

45 Vesd össze: CSÁKY 2019: különösen 31–33.

- PALACKY, Franz (1864): *Geschichte von Böhmen. Erste Band* (Harmadik kiadás). Friedrich Tempsky, Prag.
- PALACKÝ, František (1876): *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Náklade Knihkupce F. Tempekého, Praha.
- VÁCZY János (szerk.) (1905): *Kazinczy Ferencz levelezése. Tizenötödik kötet*. MTA, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- ALMÁSI, Gábor (2016): Faking the National Spirit: Spurious Historical Documents in the Service of the Hungarian National Movement in the Early Nineteenth Century. *Hungarian Historical Review*, 5. (2). 225–249.
- BAÁR, Mónika (2010): *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford University Press, Oxford.
- BARTHA Eszter (2016): Az egzotikus „másik?” – Kelet-Európa fogalmak a jelenkori magyar historiográfiában. In: JUHÁSZ József (főszerk.): *Kelet-európai sorsfordulók: tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest. 341–349.
- BERKES Tamás (2003): Valahol a csehek is utat vesztettek. In: BERKES Tamás: *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Balassi Kiadó, Budapest. 25–41.
- CSÁKY, Moritz (2019): *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Böhlau, Wien – Köln – Weimar.
- DAVID, Zdeněk V. (2010): *Realism, Tolerance, and Liberalism in the Czech National Awakening. Legacies of the Bohemian Reformation*. The John Hopkins University Press, Baltimore.
- FILLAER, Franz Leander (2020): *Aufklärung habsburgisch. Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa 1750–1850*. Wallstein Verlag, Göttingen.
- HALMOS Károly (2006): A „nyeregkor” (Sattelzeit). Eszmetörténet és antropológia határán. In: MEYER László – TILCSIK György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. Vas Megyei Levéltár, Szombathely.
- HEER, Friedrich (1981): *Der Kampf um die österreichische Identität*. Böhlau, Wien – Köln – Graz.
- HEMMERLE, Josef (1975): Hormayr und Böhmen. Aus seinen Briefen an Palacký. *Bohemia*, 16. (1). 110–138.
- JUDSON, Pieter M. (2016): *The Habsburg Empire. A New History*. Harvard University Press, Cambridge (MA) – London.

- KOSELLECK, Reinhart (2003): *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján.* In: KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* (ford. Hidas Zoltán és Szabó Márton). Atlantisz, Budapest. 41–73.
- KOŘALKA, Jiří (2007): *František Palacký (1798–1876). Der Historiker der Tschechen im österreichischen Vielvölkerstaat.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- LANDI, Walter (2010): Joseph von Hormayr zu Hortenbourg (1781–1848). Romantische Historiographie im Zeitalter der Restauration zwischen patriotischer Loyalität und liberalen Unruhen. In: BELLABARBA, Marco – FORSTER, Ellinor – HEISS, Hans – LEONARDI, Andrea – MAZOHL, Brigitte (Hg.): *Eliten in Tirol zwischen Ancien Régime und Vormärz.* Studien Verlag, Innsbruck – Wien – Bozen. 385–405.
- LHOTSKY, Alphons (1954): *Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung: 1854–1954.* Böhlau, Wien – Graz.
- MISKOLCZY Ambrus (2009): A „hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Károly Györgyig). *Regio*, 20. (2). 3–45.
- MISKOLCZY Ambrus (2009): Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája. *Múltunk*, 55. (1). 134–179.
- NIEDERHAUSER Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában.* História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- NITTNER, Ernst (1987): Bolzano–Rádl–Patočka. Eine gesellschaftsphilosophische Alternative zum nationalpolitischen Programm? In: SEIBT, Ferdinand (Hg.): *Die Chance der Verständigung. Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848–1918.* R. Oldenbourg Verlag, München. 11–29.
- ROBERT, André (1933): *L'idée nationale Autrichienne et les guerres de Napoléon. L'apostolat du baron de Hormayr et le salon de Caroline Pichler.* Alcan, Paris.
- RUSNOCK, Paul – SEBESTÍK, Jan (2019): *Bernard Bolzano: His Life and Work.* Oxford University Press, Oxford.
- S. VARGA Pál (2005): *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Balassi Kiadó, Budapest.
- SZENTESI Edit (2000): Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, Budapest.

Műemlékvita osztrák és magyar történészek között: Pigler Andor, Kapossy János és Dagobert Frey példái¹

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Dr. Törő László Dávid PhD – posztdoktori kutató
(DE BTK, Történelmi Intézet). E-mail: t.laszlo.d@gmail.com

Absztrakt

A két világháború közötti magyarországi művészettörténet a Trianon utáni területi veszteségek szimbolikus kompenzációját kísérelte meg a történetíráson keresztül, ami történészek (Domanovszky Sándor) és művészettörténészek (Hekler Antal, Pigler Andor, Kapossy János) intézményes és személyi együttműködését eredményezte. Az osztrák művészettörténészek (Dagobert Frey) eközben egy számukra új vidék (az elcsatolt nyugat-magyarországi területekből 1921-ben létrejött Burgenland) műemlékeit értelmezték újra, hogy osztrák nemzeti, de különösen német népi narratívákba illeszthessék azok történeteit. A tanulmány bemutatja a szembenálló feleket, főbb érveiket és a legjelentősebb vitapontokat. Röviden kitér arra az intézményes háttérre is, amely megkönnyítette a művészettörténészek és történészek együttműködését: 1922-ben létrehoztak egy művészettörténeti szakosztályt a Magyar Történelmi Társulat keretén belül. Az együttműködést mester-tanítvány viszonyok, recenziók határozták meg: Hekler tanítványainak műveit Domanovszky ismertette a Társulat folyóiratában, a *Századokban*. A tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy az osztrák–magyar vitákon kívül más törésvonalak is tagolták a történetírásokat, hiszen Kapossy, Pigler és Domanovszky művészettörténelemről vallott felfogása eltért Szekfű Gyuláétól és a magyar szellemtörténet képviselőinek álláspontjától. Éles és nyílt vita Dagobert Frey *Burgenland* című munkájának megjelenése után (1929) robbant ki, ahol két nacionalizmus csapott

1 A tanulmány elkészítését a Bolyai János ösztöndíj (BO/00246/23/2) támogatta.

össze a nyugat-magyarországi műemlékek történetének értelmezési monopóliumáért. Historiográfiai megközelítésem a történetírások komparatív és transznacionális történetéhez kíván adalékokat nyújtani.

KULCSSZAVAK: *historiográfia, műemlékvédelem, eszmetörténet, nacionalizmus, Habsburgok*

Debates about historical monuments between Austrian and Hungarian historians: the examples of János Kapossy, Andor Pigler, Dagobert Frey

Dr. László Dávid Törő PhD – Postdoc Researcher
(University of Debrecen, Faculty of Humanities, Institute of History).
E-mail: t.laszlo.d@gmail.com

Abstract

Between the two World Wars, art history in Hungary attempted to symbolically compensate for the territorial losses after Trianon through historiography, which resulted in institutional and personal cooperation between historians (Sándor Domanovszky) and art historians (Antal Hekler, Andor Pigler, János Kapossy). Meanwhile, Austrian art historians (Dagobert Frey) reinterpreted the monuments of a region new to them (Burgenland, created in 1921 from the annexed West-Hungarian territories) in order to fit their stories into Austrian national, but especially German *völkisch* narratives. This paper introduces the opposing sides, their main arguments and the most significant points of antagonisms. It also briefly discusses the institutional background that facilitated the cooperation between art historians and historians: in 1922, an art history department was established within the Hungarian Historical Society. The cooperation was determined by master-student relations and book reviews. This study draws attention to the fact that, apart from the Austro-Hungarian disputes, other oppositions also divided historians, for example the interpretation of art history by Kapossy, Pigler and Domanovszky differed from that of Gyula Szekfű and the representatives of Hungarian Geistesgeschichte school. But fierce and open debate erupted after the publication of Dagobert Frey's *Burgenland* (1929), a debate in which two nationalisms tried to gain monopoly over the historical interpretation of Western-Hungarian monuments.

My historiographical approach aims to contribute to the comparative and trans-national history of historiography.

KEYWORDS: *historiography, conservation of cultural heritage, intellectual history, nationalism, Habsburgs*

A két világháború közötti magyarországi műemlékvédelem és a művészettörténet a Trianon utáni területi veszteségek szimbolikus kompenzációját is feladatának tartotta.² Hekler Antal 1922-ben a következőket fogalmazta meg erről egy *Századok*-ban publikált, programadó írásában:

„Mert egy-egy műalkotás nemcsak híradás a múltból, nemcsak közvetítő, hanem maga az élő, közöttünk maradt múlt. A történetíró számára legnagyobb értéke az általa nyújtott lelki élményben rejlik, mely a múlthoz való kapcsolódást a legközvetlenebbül, idegen céloktól és torzítástól mentesen lehetővé teszi. [...] A hazai művészettörténet terén rendkívül fontos feladatok várnak megoldásra. Ma, mikor hazánk műemlékeiben leggazdagabb részeit; művészi kultúránk forrásvidékeit elszakították tőlünk, kétszeresen fájdalmas a megállapítás, hogy a magyar művészettörténet művészeti emlékeinkkel szemben nem teljesítette kötelességét.”³

Hekler Antal 1918 és 1940 között volt a művészettörténet nyilvános rendes tanára a budapesti egyetemen, programadó tanulmányának megjelenési helye pedig a művészettörténet és a történetírás egymáshoz való közeledéséről árulkodik.

A történetírás és művészettörténet szövetsége intézményes összefonódásokon keresztül is érezhető volt. 1922. május 17-én a *Századok*-at kiadó Magyar Történelmi Társulat felolvasó és választmányi ülésén Hekler Antal ajánlására társulati taggá választották Pigler Andor és Kapossy János pályakezdő művészettörténészeket. Ugyanezen az ülésen létrehoztak egy művészettörténeti szakosztályt a Társulat keretén belül, amelynek Hekler, Pigler, Kapossy és Gerevich Tibor művészettörténészek is tagjai voltak.⁴ Az együttműködés eredményeként a *Századok* rendszeresen közölt művészettörténeti írásokat és recenziókat ilyen témájú könyvekről. Hekler Antal az idézett tanulmánya végén már be is számolhatott tanítványai

2 A folyamat építészetszociológiai vonatkozásaihoz: TAMÁSKA 2022.

3 HEKLER 1921–1922: 162.

4 KOSSÁNYI – CSÁNKI 1922.

első eredményeiről, beszámolójából kiderül a témához kapcsolt nemzeti történetpolitikai jelentőség:

„A budapesti egyetem Művészettörténeti Gyűjteménye a Történelmi Társulat megértő támogatásával a most jelzett irányban már munkához is látott. Két jeles fiatal műtörténészünk, Kapossy János és Pigler Andor elkészítették a pápai plébániatemplom és a szombathelyi székesegyház monographiáját. Az összes freskókról új fölvételek készültek s a levéltári anyag alapos átkutatása révén sok kézről-kézre járt téves föltevés dőlt halomra. A szerződések és levelek nemcsak a munka menetét s a szombathelyi székesegyház kifestésében Maulpertsch vázlatai alapján közreműködött művészek szerepét tisztázták véglegesen, hanem egyben érdekes bepillantást nyújtottak a megbízást adó magyar maecenások lelkületébe. Bebizonyosodott, hogy ezeknek a nagyműveltségű férfiaknak a számára a műpártolás nemcsak hiú külsőség volt, hanem legszemélyesebb lelki ügy. Szily János és Esterházy Károly gróf Maulpertschsel folytatott levélváltásukban a művész számára nemcsak ikonographiai programot, hanem egyben művészeti irányú utasításokat is adnak. A megküldött vázlatokat bírálják, változtatásokat javasolnak, mintaképeket jelölnek ki, s irányításaik nyomán Maulpertsch művészete felfogásban és színezésben mind erősebben hozzásimul a megbízók classicistikus ízléséhez, íme egy példán világosan kimutatható, hogy az itt működött idegen mesterek művészete megértő, nagy látókörű maecenásaink révén miként kapcsolódik belé, mint ereszt gyökeret a magyar földbe. A magyarság ereje nemcsak foglalkoztatta őket, hanem fejlődésük számára irányító ösztönt is nyújtott. Így lesznek alkotásaik a mi nemzeti kultúránk integráns részeivé.”⁵

Az alábbiakban bemutatom a két pályakezdő művészettörténész könyveit és azt, hogy szerzőik miként kapcsolódtak bele a nyugat-magyarországi területről folytatott kortárs vitákba. Könyveik kiadási helyének külön jelentősége volt, mindkettőt a Budavári Tudományos Társaság publikálta, 1922-ben. A Társaság Esterházy Mária (a hitbizomány-tulajdonos Esterházy Pál nővére) támogatásával, Domonvsky Sándor történész és Klebelsberg Kuno kultúrpolitikus bízta rá a létre és több olyan kötetet adott ki, amely az osztrák nemzeti narratívákkal vitázott.⁶ Lássuk először Kapossy János könyvét, amely a szombathelyi székesegyház

5 HEKLER 1921–1922: 169–170.

6 VISKOLCZ 2019.

művészettörténeti elemzése volt. Kapossy módszertanilag tudatos történész volt, több helyen nyilatkozott a művészettörténet feladatáról, annak elméleti alapjairól. Fejtegetései a filológia, a historizmus és a szellemtörténet szókincséből táplálkoztak:

„[...] az allegorikus ábrázolások mithológiai vonatkozásait felfejtő filológiai felkészültség adja kezünkbe e művészet kulcsát, s ez hozza közelebb mihoz-
zánk a ma szellemétől annyira idegen barokk mennyezetfestészetet. [...] Korszellem, megváltozott életfelfogás, a külső viszonyok hatása is lehet stílusformáló tényező, de a művészettörténeti tudomány számára csupán csak másodlagos. [...] nekünk az új művészet formai elemeit kell vizsgálnunk, le kell szállnunk a gyökérszálakig, melyek a század gazdag mennyezetfestészetét az előző fejlődéshez kapcsolják s a megelőző korok formanyelvéből való *genetikus* leszármazását megértetik.”⁷

Ennek ellenére, az általa vizsgált történeti problémát nem szellemtörténeti szempontból dolgozta fel, a szombathelyi székesegyház freskóit, építészeti elemeit ugyanis nem egy korjelenségre vezette vissza, hanem eklektikus elemek összességének tartotta.

„Hatalmas, monumentális székesegyházról van szó. Bármennyire egységes szellemben fogannak egy kor műalkotásai, a templomépítés már a feladat természeténél fogva más megoldást kíván, mint a palota. [...] Így székesegyházunk formai felépítését pusztán Hefe palotaépítészetéből levezetni, még az új elemek nélkül is csak féleredményekre visz.”⁸

- 7 KAPOSSY 1922: 27. Lásd még: „A művészettörténeti kutatás legfontosabb problémája a műalkotás beállítása az *egyetemes stílustörténet nagy egészébe*: ama szálak felfejtése, melyek az alkotást a megelőző fejlődéshez hozzáfűzik, s a formanyelvének *genetikus leszármazását* megértetik. Nem elég, ha a történész a rendelkezésére álló források alapján a mű keletkezésének idejére, körülményeire világít rá, nem elég, ha az ikonográfus felfejti az ábrázolások gyakran szövevényes tartalmi elemeit: a történeti megértéshez a formák ismerete, a kapcsolatos források felderítése szükséges. Kutatnunk kell a formák kialakulását, meg kell figyelnünk a *mögöttük rejlő szellemet*.” KAPOSSY 1922: 42. (Kiemelések tőlem – T. L. D.)
- 8 KAPOSSY 1922: 22. Lásd még: „Ilyenképen Hefe művészete a stílusátmenetek korában jellemző eklekticizmus. Kiválogatja a teremtő szelleme alapsajátságainak megfelelő klasszicizáló formákat, de önállóan átdolgozva, egyénisége s a századvégi új irány követelte megoldásban újat ad. Nem merőben új utakat vágó teremtő művész, de a XVIII. század kialakuló klasszicizmusának nemes ízlésű, egyeztető, sokban eredeti és önálló mestere. Főműve, a szombathelyi székesegyház belső felépítésében az osztrák klasszicizmus legszebb alkotása.” KAPOSSY 1922: 26.

A székesegyház épületére, mennyezetképeire az építő Hefele Menyhért, a festő Joseph Winterhandler és az ő mestere, Maulbertsch voltak hatással. Az építkezésben meghatározó személyek körét nem a nemzetiségi háttér határozta meg, hanem a személyiségük.⁹ Az építők nemzetiségének tehát nem volt nemzetpolitikai jelentősége, hiszen azok javarészt nem magyarok voltak. Ezt a problémát Kapossy nyíltan meg is fogalmazta műve bevezetőjében.¹⁰

Kapossy János könyvéhez képest Pigler Andor munkája sokkal harciasabb retorikával íródott. Érdeemes a bevezető gondolatait bővebben idézni, mert Pigler ugyanazzal a „problémával” szembesült, mint Kapossy (a vizsgált 18. századi templom építői, festői nem magyarok voltak), és ezért külön indokolta, miért tartja magyar művészeti emléknek a pápai plébániatemplomot:

„Nálunk is e kor művészei nem magyar, hanem mondhatnók, internacionális származásúak: osztrák, tioli, würtembergi, olasz és cseh festőkkel, szobrászokkal találkozunk. Mindazonáltal csaknem épp oly joggal valljuk ezek műveit magunkénak, a magyarországi művészet integráns alkotórészeknek, mint amilyenek az Augustus korában Rómában dolgozó görögök műveit római művészetnek nevezzük. A magyar föld, mégpedig e föld medencéje, a mai Csonkamagyarország volt a termőtalaj, ez szállította a tápláló nedvet a méreteiben tekintélyes, kvalitásaiban a barokk-rokokó korra rendkívül jellemző művészet fájának. [...] Ki fog tűnni, hogy a kor egyik legjelentékenyebb magyarországi műalkotásánál, a pápai (Veszprém vm.) plébániatemplom emeléskor a magyar megbízó mutatott irányt, még pedig később világraszóló új irányt a barokk légköréből jövő nagy festőnek, Anton Maulbertschnek is. [...] Csak vétkes könnyelműség s az akkori művészeti körülmények hiányos ismerete tagadhatta meg tőlünk és könnyelhetette Ausztria javára ekkora kulturális eredményeinket és értékeinket. Elsőrendű fontosságú feladatunk, hogy végre ezen a téren is az önmegismerés útjára lépjünk, kevesebb elhamarkodott szintézissel és nagyobb történetiséggel.”¹¹

9 „Az 1791 őszen megindult építést Franz Xaver Müller, szombathelyi építőmester vezeti. Erélytelen, összeférhetetlen természetű, hanyag vállalkozó. Ezért a püspök mindjárt a következő évre újat szerződött. Hefele ajánlatára Johann Oescher bécsi polgári építő mestert sikerül megnyernie.” KAPOSSY 1922: 14.

10 „A felpetzdülő élet nyomában járó új építkezések új nagy feladatokat tárnak a kor művészei elé. S e művészek mind idegenek, olaszok s legnagyobbbrészt osztrákok. Magyar művészet e korban jóformán nincs; ami van, monumentális feladatok megoldásáig nem nőtt fel.” KAPOSSY 1922: 3.

11 PIGLER 1922: 3–4.

Pigler a könyvében többször leszögezte, hogy az építkezést a megrendelő magyar püspök tartotta kezében, aki ugyan nem csak magyarországi mesterembereket alkalmazott az építkezésnél, azért a legjobban a magyarországi építőmunkásokat szerette.¹² Eszterházy Károly váci, majd egri püspök végig a kezében tartotta a dolgokat: a festő Maulbertschet folyton ellenőrizte, akinek így „meg kellett tagadnia a barokkot.”¹³ A pápai három kupolakép a megbízó, Eszterházy Károly klasszicista ízlését tükrözte és nem Maulbertschét. Pápai munkáival Maulbertsch a „germán elemeket tartalmazó” barokk és a klasszicizmus határán állt, azaz a templomot nem lehet tisztán az osztrák–német ízlést tükröző barokkhoz sorolni.¹⁴

A korábban vázolt intézményi és személyi összefonódások után nem meglepő, hogy a két könyvet együtt Domanovszky Sándor ismertette a *Századokban*. Domanovszky is a trianoni területi veszteségek tapasztalatával kötötte össze a műemlékek kutatásának fontosságát.¹⁵ Az sem véletlen, hogy a recenzió szerzője méltatta a két könyv azon eredményét, miszerint az építési munkálatokra az építkezések magyar megbízói döntő hatással voltak, nem az „idegen” mesterek ízlésvilágát tükrözik.¹⁶ Domanovszky is azt tartotta fontosnak, hogy ezek a műalkotások „magyar földön” jöttek létre:

„Maulbertschet az osztrák Tiepolónak szokták nevezni. E sorok írója nem túlságosan lelkesedik az ő művészetéért, de e helyen nem ez a lényeges kérdés. A XVIII. század végén művészeti életünkben ő kétségtelenül vezető szerepet játszott s az osztrákok méltán irigylük tőlünk, hogy alkotásainak nagy része magyar földön van. A magyarországi barokk-műemlékek földolgozásának gondolata a legszerencsésebbek közé tartozik.”¹⁷

A barokk kor műemlékei kutatásának önmagán túlmutató jelentősége volt, és Domanovszkyék nem csupán az osztrák történetírással vitatkoztak ezen a téren.

12 PIGLER 1922: 6.

13 PIGLER 1922: 33.

14 PIGLER 1922: 46.

15 „Román és gót emlékeink után a renaissance és a későbbi alkotásokról csak elvétett leírások és méltatások jelentek meg. Hazánk szerencsétlen földarabolása irányította rá a figyelmet, hogy ez a magyarországi művészet története szempontjából milyen baj. Ez a felismerés indította Hekler Antalt, a budapesti egyetem művészettörténeti tanárát arra, hogy tanítványaival seminariumában földolgoztassa a még behatóbb méltánylásban nem részesült műalkotásokat.” DOMANOVSKY 1922: 408.

16 „Nem is mertük volna gondolni, hogy e kor magyar urai a megbízásukból dolgozó osztrák mestereknek munkájába oly erélyesen és irányadóan szólottak bele, ahogy ez a közölt anyag alapján kitűnik.” DOMANOVSKY 1922: 409.

17 DOMANOVSKY 1922: 410.

A magyarországi szellemtörténészek (különösen Szekfű Gyula) általában pozitívan értékelték a 18. századot és a Habsburgok kulturális szerepét, Szekfű ezt a periódust „barokk kornak” nevezte el.¹⁸ A szellemtörténeti megközelítésből adódott, hogy egy adott korszak jelenségeit (épületeit, művészeti alkotásait, irodalmát) egy nagy, európai szellemi irányzatra (gótika, reneszánsz, barokk, felvilágosodás) vezették vissza. Domanovszky, Kapossy és Pigler viszont azáltal, hogy a barokk irányzat helyett inkább az épületekben megnyilvánuló eklekticizmust és az építész-megbízó viszonylatban a magyar főurak dominanciáját hangsúlyozták, előtérbe állították az autochton nemzeti fejlődés tézisét, ami történetpolitikai jelentőségű kihívás volt a hazai szellemtörténészekkel szemben.¹⁹

Kapossy és Pigler a néhány évvel később induló nemzetpolitikai vállalkozásokban is szerepet kaptak,²⁰ Pigler pedig rendszeres szerzője lett a *Századoknak*, ahol 1933 és 1935 között különösen sok könyvkritikája jelent meg. Mályusz Elemér kérte Piglertől a recenziók írását, amely feladatot a művészettörténész el is vállalta.²¹ Az egyik fontosabb bírálata egy győri műemlékekről szóló könyvről (Stengl Marianne: *Győr műemlékei*. Győr, 1932) jelent meg 1933-ban.²² A recenzióból a Győrről írt sorait idézem:

18 DÉNES 2015; MONOSTORI 2017.

19 Szekfű Gyula később azt vetette fel Kapossy és Pigler könyvével kapcsolatban, hogy mindkettő nélkülözi a szintetizáló szempontokat, s ebben egyébként igaza volt. Leírását azért idézem, mert Szekfű nem Hekler vagy Domanovszky, hanem Klebelsberg Kuno befolyását látta a leglényegesebbnek a művészettörténeti vállalkozások beindításánál: „A hazai barokk művészetről összefoglaló munkák még nem állnak rendelkezésünkre, a gróf Klebelsberg Kuno vezetése alatt megkezdett munkálatok (főként Kaposi [sic!]) János és Pigler Andor kutatásai) egyelőre egyes nevezetesebb építmények építéstörténetét tisztázzák levéltári adatok alapján, ami az összefoglaló feldolgozásnak szükséges előfeltétele.” HÓMAN – SZEKFŰ 1935: 608.

20 „Szekfű [...] Arra igyekezett rávenni, hogy írjam meg, mit veszített a magyarság a Felvidékel és milyen népi és kulturális értékek megőrzésére kell törekedniök azoknak a generációknak, amelyek személyes tapasztalatból már nem ismerik a leszakadt országrészt. A gondolat, hogy Magyarország valamennyi leszakadt területéről készüljön ilyen ismertetés, Klebelsberg hidegkúti villájában tartott azon a megbeszélésén merült fel, amely a *Napkelet* programjának a megállapításával próbálkozott. A folyóirat szerkesztőségét Tormay Cécile, Horváth János képviselte Szekfűn kívül; a leendő munkatársakat rajtam kívül Pigler Andor és Kapossy János [...]” MÁLYUSZ 2021: 216.

21 „Megtisztelő felszólításodnak, hogy magyar vonatkozású, új művészettörténeti munkákról ismertetéseket írjak a *Századok* részére, természetesen készséggel teszek eleget.” Pigler Andor levele Mályusz Elemérnek 1933. február 10-én. MTA KK Ms 6405/24.

22 „Itt küldöm a győri műemlékekről szóló füzet ismertetését a *Századok* részére. Ha úgy találnád azonban, hogy az utolsó előtti bekezdésben néhány észrevétellel talán túlságosan a részletekbe hatottam, arra kérek, ne esetleges húzásokkal jelentessétek meg soraimat, hanem légy kegyes azokat inkább visszajuttatni hozzám, amikor is a *Magyar Művészetben* adnám le az ismertetést. Különleges okból és csak kivételesen ragaszkodom recenzióm egész terjedelméhez.” Pigler Andor levele Mályusz Elemérnek 1933. március 14-én. MTA KK Ms 6405/25.

„Győr egyike azon városainknak, melyek a nyugaton felvirágzó művészeti kultúrák kisugárzását leginkább felfogták. Földrajzi fekvése magyarázza azt is, hogy ingatlan műemlékei csaknem minden módosító helyi színezet nélkül mutatják a külföldről átvett, leginkább osztrák stíluselemeket. A XVII. és XVIII. századi építészek, szobrászok és festők jelentékeny része az örökös tartományokból származott ide, vagy ott nyerte iskolázottságát s így könnyen érthető, hogy Győr igen sok egyházi és világi épülete akkor is otthonosan érezné magát, ha történetesen Alsó- vagy Felsőausztria valamelyik városkájában emelték volna.”²³

Ez a részlet jól rávilágít arra, hogy a magyar nemzeti művészettörténészek miért nem olyan alapon érveltek, mint a burgenlandi németnacionalista történétírók: Kapossy vagy Pigler számára az építészek származása vagy az épületek jellege nem volt döntő érv a műemlékek nemzeti megítélésénél. Ehelyett vagy az eklektikus vonatkozásokat, vagy pedig a magyar főurak hatását hangsúlyozták, végső esetben pedig a „magyar föld” absztrakciójára támaszkodtak.²⁴ Pigler 1935-ig írt a *Századoknak*. Ebben az évben Hajnal István szerkesztő felkérte egy nagyobb lélegzetvételű, a magyar művészettörténet-írás történetével, aktuális feladataival foglalkozó tanulmány megírására, Pigler azonban visszautasította a megbízást, később pedig már nem találkozunk tanulmányaival a folyóiratban.²⁵

A műemlékeknek emlékezetpolitikai szempontból a határ túloldalán is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Az osztrák műemlékvédelemmel megbízott osztrák történész, Dagobert Frey 1929-ben *Burgenland* címen publikált egy jó minőségű fotókkal illusztrált könyvet a térség kulturális örökségéről. Frey az osztrák

Mint az a könyvismertetés szövegéből kiderül, Pigler azért ragaszkodott a teljes terjedelemből, mert több apró részletkérdésben kritizálta a kötet szerzőjét.

23 PIGLER 1933: 344.

24 Egy 1934-ben írt recenziójában ez a probléma a dunántúli egyházművészet kapcsán merült fel: „Figyelme kiterjed a templomépítkezés, felszerelés és díszítés minden fajtájára, az Árpád-házi királyok idejétől egészen a jelen század elejéig s így munkája valóban a dunántúli magyar falu egyházművészetének egész hosszmetését szemlélteti. Ma ezen a területen természetesen a XVII. századi emlékek vannak többségben s az uralkodó templomtípus nem más, mint az osztrák barokk-típusnak végsőkéig egyszerűsített, provinciális változata. Ennek megfelelően az előkerült mesternevek között is sok az ausztriai, míg az átvizsgált templomokban működött hazai mesterekről kénytelen a szerző megállapítani, hogy nem jelentenek különösebb értéket.” PIGLER 1934: 473.

25 „Azt hiszem, nem túlzok, ha azt mondom, hogy a háború óta egyetlen tudományág területén sem maradt el könyv- és folyóirattermésünk annyira, mint a művészettörténet terén. Ilyen körülmények között összefoglalóan tájékoztató munka megírására nyugodt lélekkel sajnos nem lehet vállalkozni.” Pigler Andor levele Hajnal Istvánnak 1935. január 11-én. MTA KK Ms 6408/492.

történetírás egy rendkívül izgalmas figurája volt. Életrajzírói kiemelik sokoldalú érdeklődését, „polihisztor” voltát: érdekelte a biológia, az építészet, művészettfilozófia, a művészeti földrajz és az antropológia is. 1929-ben egy komoly elméleti felkészültséggel megírt szellemtörténeti munkát (*Gótika és reneszánsz*) publikált, amely a gótikus és reneszánsz „látásmód” történetiségét elemezte.²⁶ 1931-ben Ausztriából Breslauba (Wrocław) költözött, és az ottani egyetem művészettörténeti tanszékén tanított – a szellemtörténeti érdeklődés itt egyre inkább a német népi történetiszemlélettel vegyült.²⁷ A történész műemlékek történeti elemzése alapján Lengyelország német „kultúrta” voltát igyekezett alátámasztani, amivel a német hatalmi törekvések megalapozásához járult hozzá, de a lengyelországi műkincsrablások legitimálásában is részt vett. Az itt tárgyalt könyv tehát még Frey életpályájának ezen „völkisch” korszaka előtt íródott.

A *Burgenland* borítóján lévő fülszöveg szerint egy addig ismeretlen, egyedülállóan szép építményekben gazdag területet fog bemutatni, ráadásul elsőként. Persze a szerző számára nem semleges, értékmentes területről volt szó. A fényképekhez fűzött bevezető kommentár szerint Burgenland egy ősi német határvidék, amely a hegyekkel és a híres várakkal együtt a Kelettel szemben „természetes védvonalat” jelentett.

„Burgenland a német település ősi határvidéke, amely a magyarságnak az Unstrutnál és Lechnél vívott csata eredményeképp való visszaszorulása után a Lajta-hegységig és a Fertő-tóig terjedt. Az Alpok végi nyúlványok a Kelettel szembeni természetes védvonalat jelentették, amelyet egy erősítményszerűen kiépített, bécsújhelyi központú várláncolat támogatott. [...] A török veszély a XVI. és XVII. században ismét nagy jelentőséget kölcsönöz nekik [a váraknak – T. L. D.] és ez hatással van az erősítésükre és a felépítésükre is. Tehát e német határvidék várai a keleti stájer várak mellett Ausztria legjelentősebbjei közé tartoznak.”²⁸

26 FREY 1929b.

27 Beate STÖRTKUHL, *Paradigmen und Methoden der kunstgeschichtlichen „Ostforschung” – der „Fall” Dagobert Frey*, lásd: BORN 2004: 155–172.; VÉGH 2020. Az életrajzi adalékokhoz használható még Frey egykori tanítványának – egyébként meglehetősen idealizált/apologetikus – leírása: TINTELNOT 1962: 17–28.

28 FREY 1929a: v.

A könyvhöz írt előszó a középkori templomépítészetet a „délnémet-osztrák” stílusfejlődés példajaként mutatja be, az ötvösmunkákban pedig a bécsi hatást tartja a döntőnek.²⁹

A könyvre hamarosan reagáltak a magyar művészettörténészek. Csatkai Endre, aki több kutatásban is együtt dolgozott az osztrák történésszel, levélben kommentálta Frey munkáját:

„Csak most vettem kézbe burgenlandi kötetét, és nem győzőm örömmel olvasni. Szörnyen sajnálom, hogy ebben a pompás könyvben, ami szűkebb hazámat tárgyalja, nem tudtam részt venni.”³⁰

Csatkai egy másik levélben megemlítette azt a pletykát, hogy a kötetről maga Klebelsberg Kuno is elismerően beszélt, bár ez – ha megtörtént – inkább csak egy udvarias gesztus lehetett.³¹ Kapossy János egészen másképp reagált. 1930-ban a Bethlen István köreihez tartozó *Magyar Szemlé*ben írt Frey művéről, és igyekezett az olvasók figyelmét Burgenland problémájára irányítani.³² Kapossy szerint a térség várai (például Fraknó, Borostyánkő) nem a Kelet ellen épültek, épp ellenkezőleg: magyar oligarchák védelmi pontjai voltak a Nyugattal szemben. A barokk kastélyokat magyar családok számára építették, a 17–18. századi templomok és kolostorok létrejöttét pedig magyar mecénások segítése tette lehetővé. Nem számít, mekkora szerepe volt a német munkásoknak, hiszen az épületek mögötti eszme magyar patrónusoktól eredt. Kapossy szerint a művészettörténetnek nemzeti tudománynak kell lennie, s a Trianonban elcsatolt területeken lévő művészeti emlékeket teljesen leltárba kell venni; feltárásukhoz a magyaroknak van joguk. A magyar művészettörténész szerint az osztrák kutatóktól meg kellene tagadni a magyarországi levéltárakban való kutatást, ami a barokk múltját illeti. Látható Kapossy gondolatmenetéből, hogy az 1922-ben megjelent könyvéhez képest ebben az írásában már sokkal erősebben jelentkezett a nacionalista retorika, ami a levéltári anyag fölötti ellenőrzésért folytatott harc szorgalmazásában csúcsosodott ki.

Fleischer Gyula művészettörténész több tekintetben Kapossyhoz hasonló álláspontot foglalt el. Egy, Dagobert Frey közreműködésével készült és a kismartoni

29 FREY 1929a: viii.

30 Csatkai Endre levele Dagobert Freynek 1929. március 18-án. Közlök: BARDOLY – HESSKY – MARKÓJA 2020: 104–105.

31 „Kleebelsberg [sic!] miniszter úr állítólag nagyon elismerően nyilatkozott Burgenlandról szóló munkájáról. De erről inkább szóban.” Csatkai Endre levele Dagobert Freynek 1929. június 15-én. Közlök: BARDOLY – HESSKY – MARKÓJA 2020: 106–107.

32 KAPOSSY 1930.

körzet műemlékeiről szóló könyvről írt a *Századok*ban 1935-ben. Recenziójában kifejtette, hogy Frey 1929-es Burgenland-könyvével szemben szükség lenne a nyugat-magyarországi műemlékek történetének „magyar szempontú” feldolgozására. Bár szerintre Kapossy János már 1930-ban felhívta erre a figyelmet, a magyar társadalom és az „illetékes körök” közönye miatt a terv egyelőre nem valósulhatott meg. Fleischer hangneme egyébként Kapossyhoz képest sokkal mérsékeltebb volt, sőt, inkább honfitársait kritizálta azért, mert még nem voltak képesek egy, Frey könyvéhez hasonlóan magas színvonalú munka elkészítésére.³³

Források

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)
Kézirattár
Pigler Andor levele Hajnal Istvánnak. Ms 6408/492.
Pigler Andor levelei Mályusz Elemérnek. Ms. 6405/24–26.

Hivatkozott irodalom

- BARDOLY István – HESSKY Orsolya – MARKÓJA Csilla (2020): Válogatás Dagobert Frey és Csatkai Endre levelezéséből. *Enigma*, 27. (102). 102–117.
- DÉNES Iván Zoltán (2015): *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
- DOMANOVSKY Sándor (1922): Pigler Andor: A pápai plébániatemplom és mennyezetképei. Budapest, 1922.; Kapossy János: A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei. Budapest, 1922. [Recenzió]. *Századok*, 56. (1–5). 407–410.
- FLEISCHER Gyula (1935): Csatkai, André, Frey, Dagobert: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. Wien, 1932. (Österreichische Kunsttopographie, 24.) [Recenzió]. *Századok*, 69. (1–3). 92–96.
- FREY, Dagobert (1929a): *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze*. Anton Schroll, Wien, 1929.
- FREY, Dagobert (1929b): *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*. Benno Fieser, Augsburg, 1929.

33 FLEISCHER 1935: 92–96.

- HEKLER Antal (1921–1922): A magyar művészettörténelem föladatai. *Századok*, 55–56. (6–10). 161–171.
- HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula (1935): *Magyar történet*, IV. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- KAPOSSY János (1922): *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1922.
- KAPOSSY János (1930): Burgenland. *Magyar Szemle*, 9. (5–8). 152–159.
- KOSSÁNYI Béla – CSÁNKI Dezső (1921–1922): A Magyar Történelmi Társulat 1922. évi május 17-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó, illetve igazg. választmányi ülésének jegyzőkönyve. *Századok*, 56. (1–5). 462–464.
- MÁLYUSZ Elemér (2021): *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- MONOSTORI Imre (2017): *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű–fogadtatás–utókor 1913–2016*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- PIGLER Andor (1922): *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
- PIGLER Andor (1933): Stengl Marianne: Győr műemlékei. Győr, 1932. (Klny. a Győri Szemle 3. évfolyamából) [Recenzió]. *Századok*, 67. (7–8). 344–345.
- PIGLER Andor (1934): Mihályi Ernő: A magyar falu egyházművészete. Pannonhalma, 1934. (A Pannonhalmi Szemle könyvtára, 8.) [Recenzió]. *Századok*, 68. (9–10). 473–474.
- STÖRTKUHL, Beate (2004): Paradigmen und Methoden der kunstgeschichtlichen „Ostforschung” – der „Fall” Dagobert Frey. In: BORN, Robert (Hg.): *Die Kunsthistoriographien in Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Mann, Berlin. 155–172.
- TAMÁSKA Máté (2022): A határzóna építészetszociológiája a 20. században. In: Kiss Zsuzsanna – SZILÁGYI Zsolt (szerk.): *Határ, határhelyzet, határátlépés*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Pécs. 47–64.
- TINTELOT, Hans (1962): *Dagobert Frey (1883–1962). Eine Erinnerungsschrift*. Kunsthistorisches Institut der Universität Kiel, Kiel.
- VÉGH János (2020): Dagobert Frey és az Ostforschung. *Enigma*, 27. (102). 92–101.
- VISKOLCZ Noémi (2019): *A herceg történésze. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930*. Kossuth, Budapest.

A magyar diaszpóra Prágában a két világháború között. Magyar egyetemisták a prágai egyetemeken

MÉSZÁROS ANDOR

Dr. habil. Mészáros Andor Ákos PhD – habilitált egyetemi docens
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).

E-mail: meszaros.andor@btk.elte.hu

Absztrakt

Prágában, ahol korábban nem élt jelentősebb létszámú magyar közösség, az első Csehszlovák Köztársaság kikiáltása után, főként a húszas évek közepétől nagyszámú, elsősorban értelmiségiekből álló magyar diaszpóra alakult ki. A város rövid idő leforgása alatt a külhoni magyar kisebbség egyik fontos központjává is vált. A csehszlovák állam fővárosaként, az itt működő állami és kulturális intézmények meghatározó, központi szerepet játszottak a szlovákiai magyarok kisebbségi közösségének tagjai számára is. A prágai magyar diaszpóra egyik legaktívabb rétegét a különböző prágai egyetemek magyar hallgatói alkották. Annál is inkább, mivel ők – immár az új csehszlovák államban szocializálódva – formálták leginkább a kialakulófélben lévő, úgynevezett „szlovenszkói” magyar identitást.

Jelen tanulmány ezen aktív magyar közösségnek a történetét, kulturális tevékenységét, szervezeteit és társadalmi beágyazottságát igyekszik felvázolni.

KULCSSZAVAK: *magyar diaszpóra, két világháború közti időszak, Csehszlovák Köztársaság, Prága, felsőoktatástörténet*

The Hungarian diaspora in Prague in the interwar period. Hungarian students at Prague universities

*Dr. habil. Andor Ákos Mészáros PhD – Habilitated Associate Professor
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).
E-mail: meszaros.andor@btk.elte.hu*

Abstract

In Prague, where there hadn't been a significant Hungarian community before, a large Hungarian diaspora emerged after the proclamation of the first Czechoslovak Republic, mainly from the mid-twenties, consisting of primarily intellectuals. Prague has also become one of the key centers of the Hungarian minority abroad in a short period. As the capital of the Czechoslovak state, the state and cultural institutions operating here played an important, central role also for the members of the minority community of Hungarians in Slovakia. One of the most active layers of the Hungarian diaspora in Prague was the Hungarian students at the various Prague universities. Even more so, since they – being socialized in the new Czechoslovak state – mostly shaped the emerging Hungarian identity formed in Slovakia, the so-called “szlovenszkói” Hungarian identity.

This paper aims to outline the history, the cultural activities, the organizations, and the social integration of this active Hungarian community.

KEYWORDS: *Hungarian diaspora, interwar period, Czechoslovak Republic, Prague, history of higher education*

A prágai egyetemek alapításuk óta fontos célállomásai voltak a magyar diákok peregrinációjának. Egyetemek, hiszen a Német-római Birodalom Alpoktól északra eső területein elsőként alapított prágai univerzitásra már a 14. század második felétől iratkoztak be magyarországi születésű hallgatók, az első Magyarországon alapított egyetem, a pécsi lehanyatlása után hallgatói közül többen is Prágában fejezték be tanulmányaikat.¹ A magyarországi hallgatókat kisebb-nagyobb számban mindvégig megtalálhatjuk a prágai egyetemen, a 16. században alapított Klementinum jezsuita akadémián, egyesítésük után, a 17. század első harmadától

1 HARASZTI SZABÓ 2024.

pedig a Károly-Ferdinánd Egyetemen.² A 19. század nagy felsőoktatási intézményalapításait követően pedig az 1882-ben modern német- és cseh nyelvű egyetemekre kettéosztott egyetemen, a cseh és a német tannyelvű műszaki egyetemeken, de a prágai művészeti akadémiákon is.³

A kezdeti időszakokat nem számítva, tehát már a 19. században, leginkább a század közepétől, az 1848-as egyetemi reformok bevezetésétől egyre nagyobb számban tanultak magyarországi diákok a prágai német- és cseh nyelvű egyetemen, a prágai Műszaki Egyetemen és művészeti iskolákban.⁴

Persze ez, az egyre számosabb magyarországi közösség etnikai szempontból elsősorban nem magyarokból állt. 1882-től a német tannyelvű egyetemet főképpen a morvaországi rokoni kapcsolatokkal rendelkező hazai zsidóság mellett a magyarországi német diákok látogatták, a cseh tannyelvű egyetem pedig a magyarországi szlovák diákok számára vált fontos intézménnyé. Itt alakult a magyarországi szlovák hallgatókból a cseh szlovakofilek, mindenekelőtt Jaroslav Vrchlický által támogatott Detvan Diákegylet, majd Tomáš Garrigue Masaryk fokozatosan a cseh-szlovakizmus felé forduló szlovák diákjaiból a hlaszisták köre.⁵

A városban alig éltek magyarok, a 20. század elejéig nem is beszélhetünk valódi magyar közösségről Prágában. A prágai egyetemeken tanuló magyar diákok általában hazatértek. Csak az ott állomásozó magyar katonák és néhány magyar tisztviselő élt Prágában.

Ez a helyzet 1918-ban, az első Csehszlovák Köztársaság kikiáltása után alapvetően megváltozott. Az új állam fővárosa, Prága a Szlovákiában élő magyar kisebbség egyik fontos központjává, a csehszlovákiai magyar szellemi élet egyik centrumává is vált. Itt jelent meg 1922-től a csehszlovákiai magyarság napilapja, a *Prágai Magyar Hírlap*, a harmincas évek elejétől a kormánypárti *Magyar Ujság*, 1937-től a Szvatkó Pál szerkesztette *Új Szellem*, és sok más kisebb lap is. Dolgoztak magyarok az állami intézményekben, jelen voltak a magyar politikai élet képviselői a csehszlovák parlamentben.⁶

A magyar diákok azonban csak a Csehszlovák Köztársaság alapítása utáni évtized közepétől iratkoztak be nagyobb számban a prágai egyetemekre. Az első években a szlovákiai területekről érkező magyar diákok, érthető okokból, szinte teljesen eltűntek az egyetemről. Az 1918-at követő néhány évben, az általam áttekintett egyetemi beiratkozási lapok alapján, csupán alig néhány magyar diák tanult

2 Mészáros 2004: 169–182.

3 Mészáros 2001; Mészáros – Szögi – Varga 2014.

4 Sekyrková 2017; Szögi 2017.

5 Mészáros 2024: 61–73.

6 Borsody 1938: 76, 122, 126.

Prágában, elsősorban a bölcsészeti karok nyelvi tanfolyamain, akik valószínűleg elsősorban kivándorlás céljából hagyták el Magyarországot. Ők rövid ideig és nyilvánvalóan nem túl hatékonyan folytattak itt tanulmányokat.⁷ Nagyobb számban érkeztek a magyarországi egyetemekről kiszorult zsidó hallgatók a német tantervű intézményekbe,⁸ bár 1921. március 22-én miniszteri rendelet tiltotta meg magyarországi hallgatók felvételét, az egyes beiratkozók csak külön engedéllyel kerülhettek az egyetemre.⁹

A peregrináció iránya teljesen megváltozott. Többségük már nem a korábbi Monarchia területéről érkezett. A csehszlovák állam ösztöndíjprogramokat indított, elsősorban a szövetséges, illetve a protestáns országokban. Ezzel elsősorban az új csehszlovák állam megismertetését, népszerűsítését kívánták elérni, illetve azt, hogy a Prágában tanult, végzett hallgatók Csehszlovákia külföldi értelmiségi támogatóivá, barátaivá váljanak. Franciaországból, az Egyesült Államokból és a lutheránus skandináv országokból hívtak diákokat Prágába. Nem is eredménytelenül. A cseh lutheránusok például nagyon aktívan szerveztek ösztöndíjas tanulmányokat norvég diákok számára.¹⁰

A két világháború közötti időszakban a magyarországi magyar diákok ritka vendégek voltak a prágai egyetemeken. Jelenlétüket nem igazán lehet a hagyományos peregrinációs kutatás módszereivel vizsgálni. Az 1918 előtti peregrináció kutatása a régi Magyarország területén született diákokat tekinti magyar peregrinusnak. Ám a trianoni magyar országterületen, de még 1918 előtt született személyek születési helye nem feltétlenül jelzi, hogy valóban magyar diákról van-e szó, és nem szlovákiai magyar diákról.

Hiszen a húszas évek közepétől már jelentős számú magyar nemzetiségű diák iratkozott be a prágai egyetemekre Szlovákiából. 1921-ben megalakult a később részletesebben is említett Magyar Egyetemi Kör, majd a Szent György Egyet, a MAKK (Magyar Akadémikusok Keresztény Köre), a prágai Táncsics Kör és más egyesületek. A prágai magyar diákok legfontosabb találkozási helye pedig a Magyar Menza lett.¹¹ Ez már az a diákgeneráció volt, amely Csehszlovákiában szocializálódott, itt végezte középiskolai tanulmányait.

7 A prágai egyetemek 1882 és 1945 között beiratkozott hallgatóinak anyagát évtizedes digitalizációs projekt keretében digitalizálták, ma már a teljes anyag hozzáférhető a <https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/?lang=cs> oldalon. (Letöltés ideje: 2025. április 11.)

8 *Bécsi Magyar Hírlap* 1922.

9 HAVRÁNEK – POUŠTA 1998: 34–37.

10 *Ročenka Československé republiky* 12. 1933: 20.

11 BORSODY 1938: 105, 167.

A húszas évek közepén Prágában tanuló diákok a szlovákiai magyar értelmiség fontos generációját alkották. Közöttük voltak például a Sarló mozgalom kulcsfontosságú tagjai. Ez a generáció szervezte meg az első magyar diákszervezeteket is Prágában. Fő céljuk az önszervezés volt, a nehezebb anyagi helyzetben lévő prágai magyar diáktársak gyakorlati eszközökkel, szállással és anyagi támogatással való segítése.

A diákszervezetek anyagi támogatását általában a csehszlovákiai magyar politikai pártok biztosították. A Flachbart Ernő vezette egyesült magyar pártok kancelláriája aktívan segítette a prágai magyar egyetemistákat. Flachbart hozta létre például az első szervezetet, amely már 1921-ben megpróbált magyar egyetemi egyesületet alapítani.

Ez volt a MEK, a Magyar Egyetemi Kör (Maďarský univerzitní kruh). A Kör 1925-ig teljesen szervezetlenül működött, valójában nem is létezett, csak néhány diák alkalmi találkozóit jelentette. Az egyesület első alapszabályait 1925-ben írták meg. 1927-ben saját közösségi helyiséget kaptak az egyetemen.¹²

Erről tanúskodik egy 1927-ben a *Prágai Magyar Hírlap*ban megjelent cikk is. A hosszú cikk, a „Magyar diákok Prágában” az Albertov kollégiumban élő külföldi diákokról szól. Csak megemlíti a néhány ottani magyar diákot. A cikkből elsősorban azt tudjuk meg, hogy Prágában még nincs szervezett magyar diákelet, bár irodalmi esteket, találkozókat rendszeresen szerveznek. A cikket valószínűleg inkább azért írták, hogy felhívják a csehszlovák kulturális döntéshozók figyelmét arra, milyen fontos lehetne a főváros, Prága a szlovákiai magyar közösség tagjai számára.¹³

1927. május 4-én megalakult a Prágában tanuló magyar diákok első valódi egyesülete. Ekkorra a prágai felsőoktatási intézményekben tanuló, már jelentős számú magyar diák létrehozta a MAKK-ot, a Magyar Akadémikusok Keresztény Körét. Az alapító ülésre a prágai Na Příkopyn álló Német Ház termét bérelték ki.

A Kör alapítására vonatkozó hivatalos kérelmet a Kör alapszabályaival együtt szlovák nyelven Kessler Edgar, a prágai német nyelvű egyetem bölcsészkarának magyar diákja nyújtotta be márciusban a prágai regionális hivatalhoz (Zemská politická správa v Praze). A Kör alapítására vonatkozó hivatalos engedélyt 1925. március 24-én kapták meg.

Az alapszabályok szerint a Kör vezetősége kéthetente ülésezett. A Kör célja elsősorban a prágai magyar egyetemisták anyagi támogatása volt (tagdíjakból, a rendes tagdíj fél évente 5 csehszlovák korona volt, a támogatói tagdíj fél évente 20

12 PEJŠA 2017: 92–96.

13 *Prágai Magyar Hírlap* 1927.

korona, az alapító tagok egyszeri 200 koronát is fizettek), valamint kulturális rendezvények szervezése. A Kör rendezvényeit az Albertov kollégiumban (Diákotthon) vagy a prágai Német Házban tartották. De működtettek egy magyar menzát is az Iparosok Körének (Řemeslnická beseda) éttermében a Karlova utca harminc szám alatt (a Magyar Nemzeti Párt anyagi támogatásával).

Elhatározták azt is, hogy felkérlik a leggazdagabb szlovákiai és kárpátaljai magyar személyiségeket, hogy adományozzanak, legyenek támogató vagy alapító tagjai a Körnek. A vezetőség későbbi ülésén felvetették, hogy gyűjtést szerveznek a nagyobb, magyarok lakta szlovákiai városokban. Felvetették egy Prágai Magyar Egyetemistákat Támogató Alapítvány létrehozását is. Ha ez sikerül, nemcsak egy magyar egyetemistákat anyagilag támogató alapot (szociális alapot) terveznek létrehozni, hanem egy magyar egyetemi kollégiumot is.¹⁴

A tervek megvalósítása érdekében egy négytagú végrehajtó bizottságot hoztak létre, amely két MAKK-tagból és az Egyesült Magyar Párt képviselőiből állt.

Az anyagi akciók nem igazán voltak sikeresek, de a tagok száma dinamikusan növekedett. 1925-ben, a kezdetekkor csak 17 tagja volt a Körnek. 1927-re a tagok száma már hetvenre nőtt. A Kör kulturális tevékenysége nagyon aktív volt. Nemcsak kulturális esteket szerveztek a Kör tagjai számára, hanem megpróbálták megismertetni a prágai diákokat a magyar kultúrával, többek között a magyar kultúrtörténettel és a kortárs magyar kultúrával is. A Klementinumban még előadássorozatot is szerveztek a magyar kulturális életről (magyar történelem, irodalom, szláv–magyar kapcsolatok). Megpróbálták bevonni a nem egyetemi hallgató magyar ifjúságot is a Kör életébe Prágában. Számukra nyílt egyetemi kurzust szervezett a Kör. Ezek az előadások nem feltétlenül magyar vonatkozásúak voltak, hanem tudományos témákat mutattak be magyar szemszögből, informatív módon. Vécsey Zoltán például cseh nyelven tartott előadást Csehszlovákia politikai földrajza címmel (Politické a geografické osvětlení Československa), bemutatva a csehszlovák állam politikai, etnikai, gazdasági és közlekedési viszonyait, összehasonlítva ezeket a skandináv államokkal és Oroszországgal.¹⁵

1926-ban Szvatkó Pál, a *Prágai Magyar Hírlap* szerkesztőjének vezetésével nemzetközi bizottságot szerveztek, hogy tagjai legyenek a Nemzetközi L'Etude Szövetségnek. A gömöri és komáromi egyetemisták saját társaságot szerveztek a Körön belül.

1927 végén a Kör hivatalos neve a Magyar Főiskolások Keresztény Köre lett. Ez már azt mutatta, hogy a prágai Német Egyetem mellett jelentős számú, más

14 PEJŠA 2017: 96–102.

15 PEJŠA 2017: 96–102.

prágai felsőoktatási intézményekben tanuló magyar diák is részt vett a munkájában. A Kör együttműködött a Keresztény Fiatalok Szövetségével (YMCA) is. 1930-ban nagyon fontos akciójuk volt Móricz Zsigmond prágai látogatásának megszervezése, aki Emanuel Radl és a cseh PEN Klub tagjai előtt adott elő, és nagyon pozitív benyomásokat szerzett a csehszlovák fővárosban.¹⁶

A húszas évek végén azonban a magyar egyetemi és fiatal értelmiségnek már nagyon színes társadalmi élete volt. Egyre aktívabb volt a baloldali fiatalok Gallei Köre és a magyar cserkészek Szent György Köre is. A Szent György Kör egyetemi hallgató tagjai a MAKK-ban is aktívak voltak, még a Sarló is az ő vezetésük alatt működött.¹⁷

Persze a diákélet, főként kisebbségiként a távoli fővárosban nehéz megélhetési helyzeteket is teremtett. A *Prágai Magyar Hírlap* be is számolt, hogy a nagyvárosban nehezen boldoguló diákok milyen diákmunkákból, például szalámit hirdető reklámmemberként voltak kénytelenek megélni.¹⁸

1930-tól a MAKK elhagyta a nevéből a keresztény jelzőt, mivel sokszínű tagsága már nem volt azonosítható a nemzeti-konzervatív irányzattal. Ekkor már több mint nyolcszáz tagjuk volt. Ezután számos magyar szervezet ernyőszervezeteként működött tovább, 1938-ig szorosan együttműködve a csehszlovákiai magyar párttal. Rendezvényeiket a Vencel téren található Főnix Palotában saját helyiségeikben, de a Károly téren található Charitas Házban, a Renta Étteremben és a Hus Hotel nagytermében is szervezték, valamint jogi, gazdasági, műszaki és orvosi szemináriumok is működtek a Körön belül. Női tagozatuk is volt. Saját könyvtárral rendelkeztek a Főnix Palotában. A Kör helyiségeit számos, az 1930-as években alapított prágai magyar egyesület is használta, mint például a Prágai Prohászka Ottokár Kör, a Prágai Luther Kör, a Prágai Kálvin Kör, a Magyar Zsidó Diák Klub, a Magyar Cserkészek és mások.¹⁹

1938 őszén azonban újabb változás kezdődött. München után, a szlovák autonómiaörekvések sikerével párhuzamosan egyre inkább Pozsony vált a magyar diákélet központjává. Az első Csehszlovák Köztársaság időszakának végével egy időre megszűnt a prágai magyar diákélet is.

16 PEJŠA 2017: 117–118.

17 *Prágai Magyar Hírlap* 1928; MOHÁCSY 1929.

18 GYÖRY 1930.

19 PEJŠA 2017: 107–113.

Források

- Bécsi Magyar Hírlap* (1922): Magyar diákélet Prágában. *Bécsi Magyar Hírlap* (1922/234. szám), 4.
- GYÖRY Dezső (1930): Diáksorsok a Moldvaparton. *Prágai Magyar Hírlap* (1930. november 2.), 7.
- MOHÁCSY János (1929): Prágai diákok. *Komáromi Lapok* (1929. augusztus 3.), 8–9.
- Prágai Magyar Hírlap* (1927): Magyar diákok Prágában. *Prágai Magyar Hírlap* (1927. november 12.), 4.
- Prágai Magyar Hírlap* (1928): Diáklányok, diákfiuk prágai élete. S a regény, amelyet egyszer róluk írni fognak. *Prágai Magyar Hírlap* (1928. november 10.)
- Ročenka Československé republiky 12.* (1933): *Ročenka Československé republiky*, 12. Praha.

Hivatkozott irodalom

- BORSODY István (szerk.) (1938): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Az Ország Útja, Budapest.
- HARASZTI SZABÓ Péter (2024): *Magyarországi diákok a középkori Prágai Egyetemen*. Martin Opitz, Budapest.
- HAVRÁNEK, Jan – POUSTA, Zdeněk (eds.) (1998): *Dějiny Univerzity Karlovy IV. 1918–1990*. Univerzita Karlova, Praha.
- MÉSZÁROS Andor (2001): *Magyarországi diákok a prágai egyetemeken 1850–1918*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest.
- MÉSZÁROS Andor (2004): Prágai Egyetem, Prága Klementinum. In: VARGA Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest. 169–182.
- MÉSZÁROS Andor – SZÖGI László – VARGA Júlia (2014): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1789–1919*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest.
- MÉSZÁROS Andor (2024): *A csehszlovakizmus története az első világháborúig*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom.
- PEJŠA, Robert (2017): *Vztahy Československa a Maďarska v letech 1918–1939*. Karolinum, Praha.
- SEKYRKOVÁ, Milada (2017): The Thunian reforms at the University of Prague. In: AICHNER, Christof – MAZOH, Brigitte (eds.): *The Thun-Hohenstein University*

Reforms 1849–1860. Conception – Implementation – Aftermath. Böhlau, Wien – Köln – Weimar. 143–158.

SZÖGI, László (2017): Changes in the foreign university attendance of Hungarian students at the time of the Thunian reforms 1849–1860. In: AICHNER – MAZOH (eds.) 191–204.

Lehet-e a zsidóság nemzet? Zsidó autonomista törekvések Ukrajnában 1917–1924

KURDI KRISZTINA

Dr. Kurdi Krisztina PhD – óraadó oktató
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).
E-mail: kurdi.krisztina@btk.elte.hu

Absztrakt

A holokauszt előtti zsidóság talán legnagyobb politikai és kulturális teljesítményének az autonomista mozgalmat tekinthetjük, amelynek célja a területi elvek-től független zsidó kulturális autonómia megteremtése volt. Ennek megvalósulása az 1917-es oroszországi forradalmak következtében kialakult első ukrán állam idején történt meg. Az 1917 és 1924 közötti időszak olyan politikai és kulturális kiteljesedést hozott a zsidóság számára, amelyre Izrael állam 1948-as megalapításáig nem volt példa.

A történész Simon Dubnov által elképzelt kulturális autonomizmus, a történelmi kahal rendszer felújítását jelentette, modern szekularizált formában, politikai tartalommal. A rövid életű ukrán államiság idején kiépült a zsidó nemzeti infrastruktúra, élén a Zsidóügyi Minisztériummal.

A minisztérium feloszlása után az úgynevezett Kultúrliga vette át a zsidó kulturális autonómia intézményeinek irányítását és feladatait. Tevékenységük eredményeként a polgárháború és a pogromok ellenére is folytatódott a zsidó nemzetépítés, és az autonomista eszme maradandó kulturális és művészeti értékekben élt tovább.

KULCSSZAVAK: diaszpóra nacionalizmus, Simon Dubnov, autonomizmus, Ukrajna, Kultúrliga, jiddisizmus

Can Jewry be a nation? Jewish autonomist aspirations in Ukraine 1917–1924

Dr. Krisztina Kurdi PhD – External Lecturer

*(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).*

E-mail: kurdi.krisztina@btk.elte.hu

Abstract

Perhaps the greatest political and cultural achievement of the pre-Holocaust Jewry was the autonomist movement, which aimed to create a Jewish cultural autonomy independent of territorial principles. This was realized during the first Ukrainian state formed as a result of the Russian revolutions of 1917. The period between 1917 and 1924 brought a political and cultural fulfilment for Jewry that was unprecedented until the establishment of the State of Israel in 1948.

The cultural autonomism, envisioned by the historian Simon Dubnow, meant the renewal of the historical kahal system in a modern, secularized form with political content. During the short-lived Ukrainian statehood, a Jewish national infrastructure was built, headed by the Ministry of Jewish Affairs.

After the dissolution of the ministry, the so-called Kultur Liga took over the management of the institutions of Jewish cultural autonomy. As a result of their activities, despite the civil war and pogroms, Jewish nation-building continued and the autonomist idea lived on in lasting cultural and artistic values.

KEYWORDS: *diaspora nationalism, Simon Dubnow, autonomism, Ukraine, Kultur Liga, Yiddishism*

A Holokauszttal élts zsidóság talán legnagyobb politikai és kulturális teljesítményének az autonomista mozgalmat tekinthetjük, amelynek célja egy területi elvtől független zsidó kulturális autonómia megteremtése volt. Magát a zsidóságot is váratlanul érte az a sajátos történelmi helyzet, hogy ennek megvalósulására az 1917-es oroszországi forradalmak következtében kialakult rendkívül zavaros ukrán viszonyok között kerülhetett sor. Az 1917 és 1924 közötti időszak olyan politikai és kulturális kiteljesedést hozott a zsidóság számára, amely Izrael állam 1948-as megalapításáig példa nélkül állt.

A 18. századig a zsidóságot mindenütt népnek tekintették, és a zsidók saját magukról is így gondolkodtak. Az emancipáció folyamata ezt a szemléletet gyökeresen átformálta azáltal, hogy polgárjogokat kaptak és a befogadó államok állampolgárai lettek, elveszítették népi-nemzeti státuszukat. A 19. században azonban – az európai nacionalizmusok megjelenésével együtt és nem függetlenül az asszimiláció kudarcától – a zsidóság körében is felmerült a nemzetépítés gondolata, amely a cionista mozgalomban teljesedett ki.

A cionizmus mellett azonban létezett a zsidó nacionalizmusnak egy másik irányzata is, amely szinte teljesen eltűnt a köztudatból. Ez a diaszpóra nacionalizmus vagy kulturális autonomizmus, amely a zsidó nemzeti gondolat diaszpóra-centrikus irányzata volt. A két ideológia éles ellentétben állt egymással, az autonomista irányzat a jiddis nyelv megújítására, egy szekuláris zsidó kultúra felépítésére törekedett, és a zsidóság jövőjét nem Palesztinában, hanem Kelet-Európában képzelte el, ahol a korabeli zsidóság legnagyobb közösségei éltek. Ugyanakkor jó néhány közös törekvés is jellemezte a két nacionalizmust: túlléptek a hagyományos állampolgári jogok követelésén, nemzeti jogokat akartak, elnezték az asszimilációt és a vallási közösségből nemzetet akartak formálni.

A diaszpóra nacionalizmusnak két irányzata létezett: egy radikálisabb politikai és egy kulturális, amely a jiddis nyelvre épülő új zsidó nemzeti ébredést vizionált, ez a jiddisizmus. A politikai irányzat elméletét – amelyet Oroszországban autonomizmusnak neveznek – Simon Dubnov (1860–1941) történész dolgozta ki. Dubnov írásaival és közéleti tevékenységével egy új zsidó öntudat történelmi megalapozására törekedett. Szerinte a történelem folyamán a zsidóságnak mindig volt egy központja, amely szellemileg, kulturálisan hatással volt a világban élő zsidóság gondolkodására. Az ókori zsidó állam után ilyen volt Babilónia, majd a középkorban Spanyolország, a kora újkorban pedig Németország és a Lengyel–Litván Unió. Mindegyik központra jellemző volt, hogy a zsidó közösségek széles körű autonómiával bíró szervezettel, úgynevezett *kahallal* rendelkeztek, ezért az egykori kahal rendszert szerette volna felújítani modern, szekularizált formában¹. Ez a megújult kahal lenne a zsidó kulturális és nemzeti autonómia alapja a diaszpórában, de több politikai funkcióval rendelkezne, mint történelmi elődje. Ez a rekonstruált zsidó közösségi élet hídként szolgálhat a hagyományos és a modern életmód között.²

Dubnov a *Levelek a régi és az új zsidóságról* (*Piszmo o sztarom i novom evreistvie*) című írásaiban tette közzé a kulturális autonomizmusról szóló téziseit. A 13 levél

1 DUBNOW 1958: 84–85.; JANOWSKY 1966: 57–62.

2 RABINOVICH 2014: 162–169.

a *Voszhod (Hajnal)*³ folyóiratban jelent meg 1887 és 1906 között orosz nyelven. Már első írásában, a *Zsidó nacionalizmus doktrínájában* kifejtette nézeteit a zsidó nemzetről és nemzettudatról. A nemzettudatnak három szintje van: az első a még törzsi szintű tudat, a második egy adott földrajzi helyhez való kötődés tudata – ezt területi tudatnak nevezi –, és végül a legmagasabb szint a területtől és államiságtól független *spirituális nemzettudat*.⁴

1906-ban Dubnov Folkspartei néven megalapította saját pártját, amelynek törekvései között szerepelt a cári Oroszország demokratikus átalakítása liberális elveken alapuló soknemzetiségű állammá.⁵

Dubnov autonomizmus-felfogásának fejlődésével párhuzamosan zsidó szocialisták olyan ideológiát dolgoztak ki, amely a szocializmust és a zsidó nemzeti igényeket próbálta szintetizálni. Munkásságukra leginkább Chaim Zsitlovskij (1861–1943)⁶ írásai hatottak. Zsitlovskij 1892-ben a *Zsidó a zsidókhoz (Evrei k'Evreiam)* című orosz nyelvű esszéjében felvázolta a nemzeti megújulás programját, szerinte a vallásos zsidó kultúrát a szekulárisnak kell felváltania, és hangsúlyozta annak egyetemességét. A jiddis nyelv szerepe és feladata a zsidó nemzet összefogása lenne egy olyan időszakban, amikor a vallás már nem létezik, és a területi önrendelkezés még nem képez összekötő kapcsot a zsidók között. A zsidó értelmiségieknek vissza kell térni a zsidó tömegek világába, mert elidegenedtek saját népüktől, és szakítani kell az elitista maszkil hagyományokkal. Ennek az új értelmiségnek kell megteremteni a modern nemzet felépítéséhez szükséges nemzeti infrastruktúrát: modern jiddis irodalmat, művészetet, újságírást, színházat és tudományos intézeteket.⁷ Zsitlovskij Dubnovtól eltérően úgy vélte, hogy a zsidó kulturális, oktatási és nyelvi autonómia önkormányzat nélkül is elegendő a nemzeti identitás megőrzéséhez.

1917-ben a forradalmi Oroszországban adódott először lehetőség a zsidó autonómia teljes körű megvalósítására. A februári forradalom után a zsidó politikai

3 A *Voszhod* folyóiratot 1881-ben Adolf Landau alapította Péterváron, Dubnov maga is a lap egyik kiadója volt. A kezdetben az oroszországi zsidó értelmiség asszimilációját hirdető lapból néhány év alatt a zsidó nemzeti gondolat egyik fő propagálója lett. 1891-ben betiltották.

4 DUBNOW 1958: 76–77.; FISHMAN 2005: 65–68.

5 A Folkspartei Oroszországban nem ért el számottevő eredményeket, ennek ellenére nagy hatással volt a két világháború között Lengyelországban működött, szintén diaszpóra nacionalista elveket valló Folksparteira, melyet Noach Prylucki (1882–1941) vezetett.

6 Zsitlovskij már 14 évesen csatlakozott a narodnyik mozgalomhoz, és alapító tagja volt a Szocialforradalmár Pártnak is. Egyetértett a Hoveve Cion mozgalommal és azzal, hogy gazdasági szempontból az oroszországi zsidó társadalom egészségtelen szerkezetű, a zsidóságnak jobban jelen kellene lennie az agrárszektorban. 1897-ben újságíróként részt vett Bázelen az első cionista kongresszuson, de a cionizmust a zsidóságra veszélyes burzsoá elképzelésnek tartotta.

7 RABINOVICH 2014: 54–56.; GOLDSMITH 1987: 162–167.

pártok is megosztottak voltak abban, hogy milyen kormányzati modellnek kellene felváltania az autokratikus monarchiát, de a saját helyzetükkel és céljaikkal kapcsolatban sem képviseltek egységes álláspontot annak ellenére, hogy már az első világháborút megelőző években az autonomizmus és a jiddisizmus eszméit számos oroszországi zsidó párt támogatta. Különösen három politikai párt dolgozott ki autonomistának nevezhető programot: Dubnov pártja, a Folkspartei, az 1897-ben alapított zsidó szociáldemokrata munkásszövetség, a Bund, valamint a Zsitlovskij által 1906-ban létrehozott – szejmistáknak is nevezett – Zsidó Szocialista Munkáspárt (SERP).⁸

A zsidó kulturális autonómia gondolatát az ukrán pártok már a forradalom előtt támogatták, gyakran korábban, mint a zsidó pártok. A legnagyobb támogatottsággal rendelkező ukrán párt, az Ukrán Szocialista-Forradalmár Párt is kiállt a nemzeti kisebbségek autonómiája mellett. Ezt két okkal lehet magyarázni: egyrészt az ukrán társadalom szerkezetében gyökerezik, amelyből hiányzott a középosztály és a városi burzsoázia. Az ukrainai városokban elősorban oroszok, zsidók és lengyelek laktak, de a zsidók jelentős számban éltek vidéken is. Másrészt az ukránok azt feltételezték, hogy saját nemzeti mozgalmuk számára is szövetségest szerezhetnek.

A februári forradalmat követően Kijevben megalakult a Központi Rada, amely a pétervári Ideiglenes Kormányral párhuzamosan működő ukrán kormány volt. Elnöke, Mihajlo Hruszevszkij történész (1866–1934) ekkor még Oroszországon belüli ukrán területi autonómiát képzelt el, és kulturális autonómiát ajánlott a zsidó, a lengyel és az orosz nemzetiség számára annak érdekében, hogy a kisebbségek támogatását megszerezzék az ukrán nemzeti mozgalomnak.

1917 márciusában megalakult a Zsidó Szervezetek Tanácsa. Az Ideiglenes Kormány elkötelezte magát az általános emancipáció mellett, de nem biztosított autonómiát egyetlen nemzetiség számára sem, míg az ukránok továbbra is területi autonómiát akartak Oroszországon belül.

Az 1917 májusában tartott regionális zsidó kongresszuson kiderült, mekkora ellentét feszül a zsidó pártok között. A Bund elnöke, Moses Rafes (1883–1942) folyamatosan szembehelyezkedett a cionistákkal, a baloldali zsidó munkásokat tömörítő Poale Cion nem is vett részt a tanácskozáson, mert nem akart polgári pártokkal tárgyalni.⁹

8 1917-ben, a februári forradalmat követően a SERP egyesült a Cionista-Szocialista Munkáspárttal (SSRP), ebből a fúzióból jött létre az Egyesült Zsidó Szocialista Munkáspárt, jiddisül Fareinikte.

9 ABRAMSON 1999: 46.

A zsidó szocialista pártok meglehetősen nagy számban képviseltették magukat az új ukrán kormányban, 35 mandátumot kaptak a Központi Radában, ami 4%-ot jelentett. Az úgynevezett Mala Radának – ahol a különböző nemzetiségek képviselői domináltak – 25%-a zsidó pártok képviselőiből került ki.¹⁰

1917 júniusában a Központi Rada az 1. Univerzáléjában területi autonómiát követelt anélkül, hogy elszakadna Oroszországtól, de az Ideiglenes Kormány továbbra is elzárkózott a kéréstől. A zsidó pártok közül a Bund elutasította az Univerzálét, mert az belső feszültséget szítana a nemzetiségek között, mire a Rada válaszul egy többnemzetiségű bizottság felállítását javasolta, amely előkészítené az új alkotmányt.

A következő hetekben létrejött egy többpárti Zsidó Nemzeti Tanács, amely a nemzeti igények megfogalmazásáért és az autonómia formájáért felelt. Az egykori letelepedési övezetben és néhány orosz nagyvárosban is helyi zsidó önkormányzatokat hoztak létre, ami tulajdonképpen az egykori, Dubnov által is vizionált kahalok felújított változatát jelentette.

Az ukrán kormány július 16-án adta ki a 2. Univerzálét, amelyben deklarálták Ukrajna autonómiáját. A dokumentum négy nyelven jelent meg: oroszul, ukránul, lengyelül és jiddisül, amivel jelezték, hogy szövetséget ajánlanak a nemzetiségeknek és be akarják vonni őket a törvényhozásba. Ezzel egy időben megalakult a Nemzetiségi Ügyek Titkársága is, amelynek feladatai közé tartozott a nemzetiségek önkormányzati megszervezése. Nagy hangsúlyt fektettek az oktatásra és a különböző nemzetiségek nyelvére, ez azonban a zsidóság esetében újabb konfliktus forrását jelentette: a cionisták a modern héber nyelvet, a bundisták a jiddist, a vallásos zsidók a bibliai hébert szerették volna, de még az arámi nyelv használata is felmerült.¹¹

Az 1917 szeptemberében Kijevben összehívott nemzetiségi kongresszuson 13 nemzetiség képviseltette magát, és a kongresszus Hruszevszkij elnökletével elfogadta a nem területi alapú személyi autonómiát.

Az Ideiglenes Kormánynak már nem volt ideje foglalkozni az autonómia kérdésével, mivel 1917. november 7-én a bolsevikok kerültek hatalomra, és ezzel megszűnt annak a lehetősége, hogy Oroszország parlamentáris demokráciává alakuljon át. A Központi Rada kiadta a 3. Univerzálét, még nagyobb autonómiát követelve,

10 ABRAMSON 1999: 47–48.

11 ABRAMSON 1999: 58. Az oroszországi zsidóság 97%-ának a jiddis volt az anyanyelve. A szocialista pártok és a Folkspartei is a jiddist akarták, míg a cionisták a száműzetés, a gettók nyelvét látták benne. A jiddis hivatalos nyelv lett Ukrajnában 1918-tól 1920-ig, az ország hivatalos pénzein, az úgynevezett karbovanecen is – amelyet a négy hivatalos nyelven nyomtattak – felült a jiddis felirat.

de még mindig Oroszországon belül. Ez a dokumentum is személyi autonómiát ajánlott a nemzetiségeknek. A zsidó pártok támogatták az Univerzálét, számukra az volt a fontos, hogy Oroszországon belül maradjanak, és megvalósuljon a megígért autonómia.

1918 januárjában a Rada kiadta a 4. Univerzálét, amely már deklarálta Ukrajna Oroszországtól való függetlenedését, és elfogadta a nemzetiségek személyi autonómiájáról szóló törvényt. A zsidóságnak is nemzeti jogokat és kulturális autonómiát garantáltak, és létrehoztak egy kizárólag a zsidóság ügyeivel foglalkozó minisztériumot, amelynek első minisztere Mose Zilberfarb (1876–1934)¹² lett az Egyesült Zsidó Szocialista Munkáspártból (Fareinikte). A minisztérium rövid fennállása alatt leginkább az ukrainai zsidó kulturális és személyi autonómia gyakorlati alkalmazásával foglalkozott, de meglehetősen csekély hatást gyakorolt a zsidó hétköznapiakra ebben a politikailag rendkívül turbulens időszakban. A minisztérium nem tudta megértetni a zsidó tömegekkel, hogy miért is egyedülálló a funkciója, és milyen szolgáltatásokkal segíthetné életüket. Hatékonyságát az is rontotta, hogy a cionisták és a szocialisták között alapvető nézeteltérések voltak az autonómia kérdésében. A cionisták megelégedtek volna egy zsidó ügyekkel foglalkozó államtitkársággal is, és kevésbé kívántak részt venni a kormányzati tevékenységben. Elvetették a zsidó minisztérium gondolatát, hiszen egy olyan miniszter, aki egyszerre felelős az ukrán kormánynak és a zsidóság képviselői szerveinek, valójában egyiket sem tudja szolgálni. A szocialisták viszont az ukrán állam minden intézményében jelen akartak lenni, széles körű autonómiát követeltek. Az ellentét legfontosabb oka mégis a zsidóság jövőjét illető alapvető különbség: vagyis a cionisták nem a diaszpórában képzelték el a zsidóság majdani otthonát. Ragaszkodtak a meglévő zsidó jogok megőrzéséhez, de minden intézkedést csak annyiban támogattak, amennyiben azok elősegítették a zsidók Cionba való kivándorlását.¹³

A zsidó önkormányzatok alapjául szolgáló kahal hatásköréről is heves viták zajlottak. Sőt, már az is vita tárgyát képezte, hogy ki lehet egyáltalán tagja a kahalnak. A kahalhoz tartozás a házasságkötések és a válások miatt is nagy jelentőséggel bírt. A cionisták – vallásos szövetségeikre hallgatva – ki akartak zárni mindenkit, aki nem vallásos zsidó (sajátos, hogy ekkor a cionisták egy vallásos párttal szövetkeztek). A Bund csak nyelvi, oktatási és kulturális feladatokat hagyott volna a kahal kezében, elleneztek a nem szocialista zsidó öntudat kialakulását. Csak azokat a funkciókat hagyták volna meg az önkormányzatban, amelyek összhangban voltak saját

12 Zilberfarb 1919-ben jiddisül megjelent műve az egyik legfontosabb forrás a témához: *Dos yidishe ministerium un di yidishe avtonomie in Ukraine*.

13 ABRAMSON 1999: 64–65.

támogatói bázisukkal. Az ortodox cionista párt (Mizrahi) több vallási funkciót szeretett volna a kahalban, az általános cionisták pedig az egészségügy kérdését és a közösségi segélyezést hangsúlyozták. A szocialisták a vallás minden formáját elutasították, ezért a pénzügyek irányítását ki akarták venni a rabbik kezéből és a közösségek hatáskörébe akarták helyezni, amit a cionisták elutasítottak.¹⁴

A legtragikusabb az volt, hogy a pogromok kirobbanása után a zsidó pártok között heves vita bontakozott ki az önvédelmi osztagok felállításának szükségességéről. Jóllehet már 1917 októberében megalakult a Zsidó Katonai Unió, amely hivatalosan egyik párthoz sem tartozott, a belső megosztottság egyáltalán nem csökkent: a bundista Rafes ellenezte a zsidó katonai egységek felállítását, mondván ez csak olaj lesz a tűzre, de ezt a Fareinikte is kontraproduktívnek tartotta. A szocialisták általában is elleneztek a nemzeti alapon felállított katonai alakulatokat.¹⁵

Amikor az egyre terjedő erőszakhullám hatására 1918. január 28-án mégis döntött a Zsidóügyi Minisztérium egy önvédelmi egység felállításáról, már késő volt, ez az ukrán állam legviharosabb időszakában történt, amikor a központi irányítás szinte teljesen megszűnt. 1918 februárjában a bolsevikok elfoglalták Kijevet, a Rada Zsitomirba menekült, de oda a zsidó képviselők és a minisztérium már nem követték őket.

1918 márciusában a breszt-litovszki béke következményeképpen német segítséggel a Rada visszatért Kijevbe. A Bund kivételével minden zsidó párt üdvözölte a békét, de ennek ellenére a jobboldali ukrán pártok, különösen az Ukrán Szocialista-Függetlenségi Párt hevesen bírálta a zsidókat, amiért nem voltak lojálisak az ukrán kormányhoz, és követelték a Zsidóügyi Minisztérium feloszlását. Zilberfarb erre lemondott, és a Folskpartei tagját, a korábban baloldali cionista Zeev Latszkij-Bartoldit választották meg utódjának.¹⁶

1918 áprilisában különböző irányzatokhoz, pártokhoz tartozó politikai és kulturális aktivisták létrehoztak egy központosított közösségi szervezetet, amely nemcsak támogatást és segélyt nyújtott a zsidó menekülteknek, hanem megteremtette a zsidó autonómia intézményes kereteit is. Ez volt az úgynevezett Kultúrliga, amelynek első szervezete Kijevben jött létre.

A bolsevik hatalomátvétel után számos zsidó művész és politikus talált menedéket Kijevben. A város az első világháború kitörése előtt is a modern művészeti irányzatok, köztük a futurizmus, a kubizmus, a szecesszió helyszíne volt, és ott-hont adott a sokszínű zsidó politikai mozgalmaknak.¹⁷

14 A Zsidóügyi Minisztérium költségvetésének 40%-át az oktatásügyre költötték.

15 ABRAMSON 1999: 83–84.

16 ABRAMSON 1999: 93.

17 KAZOVSKY 2007: 25–31.

A Kultúrliga alapítói az ukrán kormány által biztosított zsidó nemzeti autonómia lehetőségével kívántak élni, a politikától függetlenül egy új zsidó nemzeti reneszánsz megteremtésére törekedtek. A szervezet kezdetben a Zsidóügyi Minisztérium kiegészítő szerveként működött. Miután a német segítséggel április 29-én hatalomra került Pavlo Szkoropadszkij hetman (1873–1945) felszámolta a minisztériumot, a Kultúrliga örökölte a minisztérium pénzeszközeit és az általa létrehozott intézményeket, ezáltal ellátta a zsidó kulturális autonómia szerepét.

Ebben a sajátos intézményben szinte kivétel nélkül az összes jiddis kultúrával foglalkozó, Ukrajnában élő művész, tudós és politikai szereplő részt vett, mint például Dovid Bergelson író (1884–1952), Jehezkiel Dobrusin költő (1883–1953), Der Nister (Pinkas Kaganovics) jiddis író (1884–1950), Perets Markish író (1895–1952), El Liszickij építész (1890–1941), Ber Rybak festő (1897–1935), Josif Csajkov szobrász (1888–1979). Mindegyikük alkotásaiban fellelhető, ahogy a hagyományos zsidó szimbólumokat ötvözik olyan új művészi kifejezési formákkal, mint a kubizmus, a futurizmus vagy a szuprematizmus. A Kultúrliga tevékenysége a kortárs jiddis kultúra teljes spektrumát lefedte, beleértve az oktatást, az irodalmat, a színházat vagy a zenét.¹⁸

1919-től polgárháború dúlt Ukrajna területén, amit véres pogromok sorozata kísért. Különösen tragikus, hogy a legtöbb pogrom a Simon Petljura (1879–1926) vezette Direktórium idején történt, aki a Zsidóügyi Minisztériumot ismét életre hívta, és akinek kormánya a legtöbb jogot biztosította a zsidóknak.

A Kultúrliga a polgárháború alatt Ukrajna több mint 100 településén alakította meg helyi szervezeteit, és alapított intézményeket: könyvtárakat, iskolákat és óvodákat. Ezek gyakran kiterjesztették szerepüket a segélyezésre, a pogromok elől menekülők ellátására és az árvaházak fenntartására. A gyakori kormányváltások és az általános káosz miatt szinte lehetetlenné vált a Kultúrliga munkája, de ilyen körülmények között is folytatta tevékenységét, amelynek csúcspontja az 1919–1920-as időszak, amikor egy zsidó egyetemet, hatvanhárom jiddis iskolát, ötven-négy könyvtárat, egy középiskolát és egy tanári szemináriumot működtetett.

1920 januárjában a bolsevikok elfoglalták Kijevet, és az év végén megszüntették a Zsidóügyi Minisztériumot. Kezdetben még engedélyezték a Kultúrliga működését, de egy komisszárt neveztek ki az élére. A Kommunista Párt Zsidó Tagozata (Jevszekcija) egyre inkább megszerezte felette az irányítást. 1924-re az összes oktatási intézmény az Oktatási Népbiztossághoz került, a helyi szervezeteket felszámolták, a vezetők Varsóba, Párizsba, Berlinbe emigráltak, vagy kiszorítva az új szovjethatalmat, Moszkvába tették át székhelyüket. A Kultúrliga

18 ESTRAIKH 2010: 197–217.

mint intézménymodell az új független államokban, Lengyelországban, Litvániában, Lettországbán élt tovább, de szerepe, befolyása és kulturális hatása jóval elmaradt az ukrainai elődjétől.

Hivatkozott irodalom

- ABRAMSON, Henry (1999): *A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920*. Harvard University Center for Jewish Studies, Cambridge, Massachusetts.
- APTER-GABRIEL, Ruth (ed.) (1987): *Tradition and Revolution. The Jewish Renaissance in Russian Avant-Garde Art 1912–1928*. Israel Museum, Jerusalem
- DUBNOW, Simon (1958): *Nationalism and History. Essays on Old and New Judaism*. PINSON, Koppel S. (ed.), The Jewish Publication Society of America, Philadelphia.
- ESTRAIKH, Gennady (2010): The Yiddish Kultur-Lige. In: MAKARAY, Irena R. – TKACZ, Virlana (eds.): *Modernism in Kyiv*. University of Toronto Press, Toronto. 197–127.
- FISHMAN, David E. (2005): *The Rise of Modern Yiddish Culture*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- GOLDELMAN, Solomon (1968): *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920*. Ukrainian Research and Information Institute, Chicago.
- GOLDSMITH, Emanuel S. (1987): *Modern Yiddish Culture. The Story of the Yiddish Language Movement*. Fordham University Press, New York.
- JANOWSKY, Oscar I. (1966): *The Jews and Minority Rights 1898–1919*. AMS Press, New York.
- KAZOWSKY, Hillel (2003): *The Artists of the Kultur-Lige*. Mosty Kultury, Moskva.
- KAZOWSKY, Hillel (ed.) (2007): *Kultur Lige: Artistic Avant-Garde of the 1910–1920s: An Album-Catalogue*. Dukh i Litera, Kyiv.
- Material Concerning Ukrainian–Jewish Relations during the Years of the Revolution (1917–1921). Collection of Documents and Testimonies by Prominent Jewish Political Workers*. (1956) The Ukrainian Information Bureau, Munich.
- RABINOVITCH, Simon (2014): *Jewish Rights, National Rites. Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia*. Stanford, California.
- ZILBERFARB, Moyshe (1919): *Dos yidishe ministerium un di yidishe avtonomie in Ukraine*. Yidisher folksfarlag, Kiev.

**MAGYARORSZÁG ÉS AZ 1917-ES
OROSZORSZÁGI FORRADALMAK –
*ÉLMÉNYEK, ÉLETUTAK, EMLÉKEK***

Az első világháborús hadifogság és a szovjetállam formálódása – Markovits Rodion: *Aranyvonat*

HAMMERSTEIN JUDIT

Dr. Hammerstein Judit PhD – egyetemi adjunktus
(Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK, Nemzetközi Kapcsolatok és Társadalomtudományok Intézete, Társadalomtudományok és Regionális Tanulmányok Tanszék);
tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár).
E-mail: hammerstein.judit@kre.hu

Absztrakt

Jelen írásomban Markovits Rodion első világháborús regénytrilógiájából az 1929-ben közzétett önéletrajzi ihletésű *Aranyvonat* című művét vizsgálom, hangsúlyosan kitérve arra, hogy az miként dokumentálja a bolsevik állam kialakulásának kezdeteit. Nemcsak a *Szibériai garnizon*nal való tematikai és hangsúlybéli hasonlóságokra, illetve eltérésekre mutatok rá, de utalásszerűen összevetem a művet a hasonló kortárs visszaemlékezésekkel is. Markovits első hadifogolyregényéhez képest tartalmi szempontból kifejezetten novumnak tekinthető, hogy a regény betekintést nyújt az éhező Kazany, a kaukázusi kisvárosok, valamint a hadifoglyokat dolgoztató szibériai parasztok mindennapjaiba is. Érzékletes kép rajzolódik ki a bolsevik intézkedésekről (munka militarizálása, népnevelés, propaganda, kulákok elleni agitáció, művészeti kurzusok, analfabetizmus elleni küzdelem, rekvirálások stb.), ugyanúgy, mint a „kollektív” művészeti törekvések, valamint a Babonák Ellen Harcoló Ügyosztály tevékenysége kapcsán a bolsevik észjárás sajátosságairól is. A szerző elbeszélőmódját a líraisággal átszőtt egyszerű, élőbeszédre emlékeztető hangvétel, mély humanizmus, humor, valamint a tragikum és a groteszk iránti érzékenység hatja át. A mű dokumentumértéke vitán felül áll, ugyanakkor esztétikai szempontból is értékes alkotás.

KULCSSZAVAK: *Markovits Rodion, első világháború, Szibériai garnizon, Aranyvonat, Szibéria, hadifogság, bolsevikok, Kazany*

Prisoners of war in the First World War and the formation of the Soviet state – Markovits Rodion's Golden Train

Dr. Judit Hammerstein PhD – Assistant Professor

(Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty of Law, Institute of International Relations and Social Sciences, Department of Social Sciences and Regional Studies); Senior Research Fellow (VERITAS Research Institute for History and Archives).

E-mail: hammerstein.judit@kre.hu

Abstract

In this paper, I examine Rodion Markovits' autobiographically inspired novel from his trilogy of World War I, *Aranyvonat* (*Golden Train*), published in 1929, with a focus on how it documents the beginnings of the formation of the Bolshevik state. I not only single out thematic and tonal resemblances and differences with the *Szibériai garnizon* (*Siberian Garrison*), but also compare the work with similar contemporary memoirs. Regarding the content, the novel offers completely new insights into the everyday life of the starving Kazan, the small Caucasian towns and the Siberian peasants, who force prisoners of war to work, which sets it apart from the first POW novel of Markovits. It gives a vivid picture of the Bolshevik measures (militarisation of labour, popular education, propaganda, agitation against the kulaks, art courses, the fight against illiteracy, requisitions, etc.), as well as of the peculiarities of the Bolshevik mindset in relation to "collective" artistic endeavours and the activities of the Anti-Superstition Department. The author's narrative style is imbued with a simple, lyrical tone, reminiscent of a live speech, a deep humanism, humour and a sensitivity to the tragic and the grotesque. Its documentary qualities are undisputed, but it is also a work of great aesthetic value.

KEYWORDS: *Markovits Rodion, World War I, Szibériai garnizon (Siberian Garrison), Aranyvonat (Golden Train), Siberia, prisoner of war, Bolsheviks, Kazan*

Markovits Rodion első világháborús regénytrilógiája

Az első világháború magyar irodalmi megörökítői között tartjuk számon a romániai magyar literatura kiemelkedő, ugyanakkor még mindig méltatlanul kevésbé

ismert alakját, Markovits Rodiont,¹ aki egyszerre három regényt is szentelt a háborús élményanyag feldolgozásának. A lövészárkok, a felrobbanó gránátok, az ágyúlövések, a szuronyok világa, azaz elsősorban a csatamező jut eszünkbe akkor, ha szóba kerül a Nagy Háború, miközben az első világháború abból a szempontból is újszerű jelenségnek bizonyult, hogy nemcsak a fronton, hanem két másik szintén is dúlt, a hadifogolytáborokban és a háterszámban egyaránt. Markovits regényei mindhárom aspektusból, mindhárom élményanyagból merítve ábrázolták a nagy világéget, így azok nemcsak esztétikai, de dokumentumértékük miatt is figyelmet érdemelnek.

A trilógiaként is felfogható regényfolyam első két darabja a hadifogságnak, míg a harmadik, a *Sánta farsang* az itthoni háborús falusi háterszágnak állít emléket. Az 1928-ban közzétett *Szibériai garnizon* ugyan a fronton szerzett tapasztalatokat is bemutatja, de kiemelten hangsúlyos témája a hadifogság. A mű a színes etnikai, nemzeti összetételű szibériai hadifogolytáborok mindennapjait, társadalmi, erkölcsi viszonyainak lassú átrendeződését, gazdag kulturális életét, civilizáló szerepét az orosz mezőgazdaságban és ipari termelésben, továbbá a betegségeknek, éhezésnek, kényszermunkának, a polgárháborús frontvonalak mozgásának kitett hadifoglyok szenvedését, megpróbáltatásait állítja középpontba, nagy expresszivitással, a „kisember”, a lövészárkok, a bakák perspektívájából. Az 1929-ben megjelent *Aranyvonat* című műve ugyanakkor erőteljesebben magyar fókuszú, hiszen itt – az első folytatásaként – számos tematikai átfedéssel, a magyar hadifoglyok 1918 és 1922 közötti viszontagságos történetére, hazatérésére helyeződik a hangsúly, úgy,

- 1 Markovits Rodion 1884-ben az Avas-medencében található Kisgércén, haszid zsidó családban látta meg a napvilágot. Az eredetileg Jakab nevét Dosztojevskij *Bűn és bűnhődés* című regénye (melynek főhősét Rogyion Romanovics Raszkolnyikovnak hívják) iránti tiszteletből változtatta Rodionra. Marosvásárhelyen és Budapesten jogot tanult, majd Budapesten újságíróként dolgozott. Az első világháború elején, 1914-ben besorozták, és az első menetoszlopok egyikével a galíciai frontra küldték. Az úgynevezett Bruszilov-féle áttörés idején orosz hadifogságba esett, majd a Japán-tenger közelében található Krasznaja Recskára szállították. Az 1918. májusi sikertelen hazatérési kísérletet követően visszakerült Szibériába, a Jenyiszej folyó partján elterülő krasznajarszki fogolytáborba. Belépett a Vörös Hadseregbe. A Szibériai I. Nemzetközi Brigád egyik komisszáráként harcolt a bolsevik forradalom győzelméért, majd Zalka Máté mellett egyike volt a cári nemzeti bank aranykészletét szállító szerelvény, az úgynevezett Aranyvonat kísérőinek. (Jaroslav Hašek, a Švejk szerzője is a kísérők között volt.) 1920-ban felvették az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba. 1922-ben, hétévi hadifogság után tért vissza Magyarországra, Szatmáron ügyvédi irodát nyitott, de 1926-ban felhagyott az ügyvédekkel, és főállásban a *Szamos* című laphoz, majd a kolozsvári *Keleti Újsághoz* szegődött szerkesztőnek. *Szibériai garnizon* (1928) című regényével, Hatvany Lajos pártfogásának is köszönhetően, világsikert aratott. Markovits tehetős emberré vált, ám vagyonát a szerencsejátékkal nem sokkal később elkótyavetyélte. 1930-tól – mint a *Temesvári Hírlap* munkatársa – Temesváron élt. 1945 után a temesvári *Szabad Szó* szerkesztőségének tagja volt. Több regénye jelent meg. 1948-ban Temesvárott váratlanul, álmában érte a halál.

hogy mindeközben bepillantást nyerhetünk például a falusi Oroszország viszonyaiba, ahogy láthatóvá válik az új, szovjet állam formálódása is. Mindkét regény önéletrajzi írásként is értelmezhető: alapja a szerző személyes tapasztalata, hiszen a világháború elején Markovits maga is orosz fogságba esett, hosszú időt töltött el szibériai hadifogolytáborokban, így meglehetősen későn, hétéves megpróbáltatást követően térhetett csak haza. A *Szibériai garnizon* ugyanakkor nemcsak Markovits személyes, hanem számos más hadifogoly lágerélményére is tudatosan támaszkodik – innen a *Kollektív riportregény* alcím –, így a főhős alakjában nemcsak a szerző személye húzódik meg, hanem egyfajta kollektív énként artikulálódva az általában vett hadifogolyé, illetve egyszerre több száz sorstársé.² Míg a *Szibériai garnizon* igazi irodalmi szenzációnak bizonyult külföldön és idehaza egyaránt, addig az újabb zajos siker reményében közzétett *Aranyvonalat* többnyire fanyalgással, elutasítással fogadták. A két regény megjelenésének körülményei, tanulságos befogadástörténete immáron viszonylag jól feldolgozottak tekinthető, így erre csak röviden térek majd vissza.³

Az *Aranyvonalat*

Ebben a munkámban az *Aranyvonalat*ot, azaz a regénytrilógia második darabját vizsgálom, leginkább az orosz-szovjet tapasztalat nézőpontjából, hangsúlyosan kitérve arra, hogy mennyiben és milyen módon dokumentálja Markovits az új, azaz a bolsevik állam kiépülésének kezdeteit. Tekintettel a *Szibériai garnizon*nal kapcsolatos tematikai átfedésekre, az *Aranyvonalat* tárgyalásakor hivatkozni fogok az első fogságregényre is, rámutatva a két mű közötti különbségekre, a tartalmi hangsúlyok eltérésére. Az *Aranyvonalat*ban megfogalmazott tapasztalatokat legalábbis utalásszerűen igyekszem összevetni más hasonló, első világháborús visszaemlékezésekkel is.

Markovits 1929-ben jelenteti meg a Genius Kiadónál a *Szibériai garnizon* folytatásaként beharangozott *Aranyvonalat*ot. Igazi kasszasikernek szánta, ám az mind pénzügyi, mind irodalmi szempontból kudarcnak bizonyult. A mű a hadifogságból való hazatérés történetét dolgozza fel, ebben az értelemben valóban a *Szibériai*

- 2 Markovits 1926-ban a kolozsvári *Keleti Ujság* karácsonyi számában felhívást tett közzé, amelyre válaszul több száz egykori hadifogoly levélben számolt be a hadifogság során szerzett élményeiről.
- 3 A Markovits Rodion-jelenségről, az életmű értelmezéséről és a kanonizáció problematikájáról lásd többek között: BENCE 2018: 45–60.; SZEKERNYÉS 2011: 51–73.; HAMMERSTEIN 2011: 88–99.

garnizon folytatásának tekinthető. Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy feltűnően sok benne a közös elem, a *Szibériai garnizon*ban is szereplő rész (az 1918-as vonatszerzés, majd a kényszerű visszafordulás története, a krasznajarszki tábori élmények, a cseh légio fellázadása és vérengzése, a forradalmat hirdető *Jenyiszej* című fogolylap szerkesztőinek, Dukesz Artúr és Ludvig Kálmán, valamint társaik kivégzése stb.) Jóllehet az *Aranyvonat* burjánzik a kalandoktól és a megpróbáltatásoktól, Markovitsnak megítélésem szerint sem sikerült teljesen, legalábbis esztétikai értelemben nem, az első hadifogolyregényhez hasonló színvonalú művet alkotnia, dacára annak, hogy ebben is találunk remekül megírt, torokszorító passzusokat.

A *Szibériai garnizon*nal való tartalmi átfedések, valamint a mű összességében talán valóban szerényebb kifejezőereje ellenére az *Aranyvonat* esztétikai értelemben is figyelemreméltó alkotás, dokumentumértéke pedig vitán felül áll. Míg a *Szibériai garnizon* egy szűk miliő, a fogolytábor belső, zárt életének bemutatására helyezi a hangsúlyt, addig az *Aranyvonat*ban a teljes szibériai horizont megjelenítésével szélesre tágul a tér.

Az önéletrajzi ihletésű regény az 1918-as eseményektől, a bolsevik hatalomátvétel nyomán kialakult helyzettel kezdődik és 1922-ben, a hazatéréssel zárul. Az elmesélt história mindvégig történetileg hiteles eseményeken alapul, ami röviden a következőképpen foglalható össze: A forradalom kitörésének, a front bomlásának hírére, valamint a szovjet kormány kijelentésére, miszerint az új rezsim a hadifoglyokat szabadoknak tekinti, a Krasznaja Recska-i tábor lakói a hazautazás mámorában égnek. A breszt-litovszki békekötést követően a kaotikus viszonyok közepette, úgy tűnik, lehetővé válik a szervezett, illetve a spontán hazatérés. A gyakorlatban azonban ez a hatalmas távolságok és a polgárháború miatt rendkívüli nehézségbe ütközik. 1919 májusában az elbeszélő közreműködésével a táborlakóknak sikerül egy vonatot szerezniük, ám a szerelvény mindössze Szamaráig jut el. A fehérek és a vörösök közötti összecsapások miatt gyakorlatilag leáll a vonatközlekedés, a hadifoglyok nem tudnak átjutni a Volga-hídon. Azért, hogy az életüket mentsék, kénytelenek visszafordulni a biztonságosnak vélt Szibériába, bekéredzkedve a Jenyiszej-parti krasznajarszki fogolytáborba. Ám közben bekövetkezik Szibériában a fehér hatalomváltás, amelyben a cseh légionisták is jelentős szerepet játszanak, lefoglalják a transzszibériai vasútvonalat, és megszerzik az ellenőrzést a krasznajarszki láger felett is. A tisztírt események, általában a hadifogolyellátmány elmaradása miatt a táborban mindenkinek, aki nem akar éhen halni, tisztnek és legénységinek egyaránt, dolgoznia kell, így a tábor műhelyek, kis

üzemek sokaságává alakul át. A főhős a Nemalah⁴ bádogosműhelyében végez munkát. Mivel közben ő is ír cikkeket Dukesz doktorék illegális forradalmi újságjába, a közeli faluba menekül, hogy ne essen áldozatul a táborba behatoló cseh légionisták által a bolsevik magyar hadifoglyokkal (és a magyar nemzeti szerveződésekkel) szemben elkövetett véres leszámolásnak. A faluban mezei munkát végez, majd több társával csatlakozik az egyik magyar vezetésű vörös partizánegységhez. A krasznnojarszki táborba visszatérve őt bízzák meg a táborparancsnoki feladatokkal. A fehér csapatokat Krasznnojarszk környékéről 1920 elejére sikerül a magyar hadifoglyok támogatásával kiűzni. A fehér egységek fejvesztve menekülnek, amikor a Kolcsakék által zsákmányolt aranyat, az orosz rubel aranyfedezetét (Oroszország aranytartalékának mintegy felét) szállító 13 vagon Irkutszknál a vörösök kezére kerül. Ez az a legendás Aranyvonat, amit 1920 márciusában Leninék utasítására elindítanak Moszkva felé. A szerelvény kíséretét a zömmel magyar hadifoglyokból verbuválódott I. nemzetközi ezredre bízzák – köztük van a főszereplő is – azzal az ígérettel, hogy a küldetés sikeres teljesítése után a hadifoglyok hazatérhetnek. (A regényből kitetszik, hogy a szerelvényt nemcsak a fehér, hanem a vörös rajtaütésektől is óvni kellett.) Az Aranyvonat védelme ugyancsak az egyik a sok fontosnak tűnő eseményszál közül, szimbolikus jelentősége azonban érthetővé teszi, hogy a kötet címéül Markovits az *Aranyvonat*ot választotta. A kincset szállító szerelvény a magyar hadifoglyok számára a reményt, az otthont, a hazajutás ígéretét testesítette meg. (A fehérek és a bolsevikok nézőpontjából pedig a hatalomváltást, a hatalom megszerzését szimbolizálta, de a cseh légióhoz kapcsolódóan a csehszlovák állam születésében is fontos szerepet játszott.) Mivel egy újabb központi döntés nyomán az aranyat végül nem Moszkvába, hanem Kazanyba kellett szállítani, a kíséretet biztosító hadifoglyok majd egy éven át az éhezés sújtotta Tatárföldön rekednek. A főhős végül 1922 tavaszán térhet haza.

Az *Aranyvonat* tartalékos zászlós, civilben pesti ügyvéd főszereplője, Jákob Joszipovics – ezt a nevet az egyik szibériai paraszttól kapta – a *Szibériai garnizon*hoz hasonlóan egyes szám harmadik személyben meséli el a hazatérés viszontagságos, kalandokban, megpróbáltatásokban és rengeteg szenvedésben bővelkedő történetét. Igazi nevét egyébként nem ismerjük, ugyanakkor számos utalásból (békebeli foglalkozása, érzelmi, családi vonatkozások, a vele megtörténő események, illetve annak alapján, hogy Markovits eredeti neve Jákob, apjáé pedig József volt) az elbeszélő mögött a szerző alakja sejthető. A főhős kilétének homályban maradása itt is

4 A Nemalah (a héber szó hangyát jelent) a cionisták által amerikai támogatással életre hívott, egyébként nem csak zsidó hadifoglyoknak munkalehetőséget biztosító szervezet, amely nagy tételben használati tárgyakat állított elő.

annak a kifejezése, hogy az elbeszélő történetében nem egy egyénített sors, hanem elsődlegesen a magyar hadifoglyok kollektív tapasztalata sűrűsödik össze.

Az elbeszélői attitűd mindennek ellenére jóval személyesebbnek és tudatosabbnak tűnik, mint a *Szibériai garnizonban*: A főhős reflexióiból, illetve a dialógusokból, ideológiai vitákból – még ha azok gyakran meglehetősen naiv, leegyszerűsítő fejtegetések is – kiérződik a tapasztaltak értelmezésére, az okok megvilágítására irányuló igyekezet. Aligha véletlen, hogy az elbeszélő folyamatosan kérdéseket tesz fel magának és másoknak is, állandóan töpreng saját és környezete sorsán. Hol azt szeretné megtudni, miként születik meg valakiben az az elhatározás, hogy csatlakozzék a vörösökhöz, hol pedig arra keresi a választ, hogy a magyarokkal szemben a csehek miként kerültek a fehérek oldalára, vagy miért késlekedik a hadifoglyok kicserélése a békekötést követően stb.

A szövegből markánsan kiviláglik, hogy a magyar hadifoglyok nem feltétlenül azért csatlakoztak a vörös alakulatokhoz, mert meggyőződésből bolsevikká váltak volna – a bolsevik ideológiát illetően egyébiránt is meglehetősen tájékozatlannak bizonyultak –, hanem leginkább azért, mert a túlélésre így jóval nagyobb esély mutatkozott.⁵

„Ezek hát a rettegett vörösgárdisták. [...] Jóképű magyarok, akik kedves örvendezéssel ültetik maguk mellé. [...] Bizonyára forradalmárok, de idegen országban és ez talán nem olyan bűn, mintha otthon csinálnák. [...] Otthon bizonyára nem tennék a világért sem. [...] A bűzös odúkból szabadította őket ki a forradalom, talán csak egzisztencia nekik a harci kedv, a harci készség [...]”⁶ – állapítja meg az elbeszélő.

Árulkodó az a magyarázat is, amelyet az egyik, Primus nevű magyar vörös parancsnok ad az elbeszélő kérdésére, hogy vajon meggyőződésből, elméleti megfontolásból állt-e a vörösök közé, és nem volna-e jobb neki biztonságban élni a Rákóczi úton:

„Minek itt elmélet? Forradalom van és pont. Haza nem visz senki, múlik a fiatal életem és itt rohadjak? [...] Milyen elmélet kell ehhez? Hát neked milyen elméleted volt, amikor elmentél a frontra?”⁷

5 Magyar hadifogly-memoárok a hadifoglyok vörössé válásának másik módjáról, a vörös alakulatok által végrehajtott kényszersorozásokról, bekerítésekről is beszámolnak: VÁRY 1920: 67., valamint FÖLDES 1930: 75.

6 MARKOVITS 1930: 86.

7 MARKOVITS 1930: 85.

Ezt a problémát egyébiránt a főhős helyzete, hozzáállása is plasztikusan megvilágítja: a hadifogolytársak körében az a kép alakult ki róla, hogy kiváló vörös kapcsolatokkal és komoly elméleti képzettséggel rendelkezik. Ennek a személyét övező vörös hősi mítosznak a megalapozottságában azonban leginkább maga az elbeszélő kételkedik:

„Meg kellett volna mondania, hogy nem ismeri az elméletet, nem érdekelte soha a zimmerwaldi konferencia és meg kellett volna kérdeznie, hogy valtképpen ki is az a Luxemburgi Róza? [...] Most még beljebb sülyyed valami irgalmatlan pópbe, mely ismeretlen mélységek felett terjed...”⁸

A magyar vöröskatonák többnyire „kispolgárok” maradnak: nem a forradalmi elméleteken törnek a fejüket, hanem a túlélésen, a mielőbbi épségben való hazatérésen. A forradalom leginkább tehát csak annyiban érdekli őket, amennyiben az segíti, vagy akadályozza hazajutásukat. A fehérek és az oldalukon harcoló cseh légio amúgy is potenciális vörösöket láttak a hadifoglyokban. A cseh–magyar konfliktus, a cseh légionisták brutális fellépése a magyar hadifoglyok történetének olyan meghatározó momentuma, amely hangsúlyosan megjelenik a többi magyar hadifogly-memoárban is. „A szibériai cseh légionának – minden később ügyes propagandával szerezte dicsőség mellett – a hadifoglyokkal való kegyetlen, vérlázító bánásmód, örök szégyenfoltja marad” – fogalmaz keresetlenül egy másik szemtanú-hadifogly, Lévai Jenő.⁹ A cseh légionisták az önálló csehszlovák állam megteremtéséért harcoltak – a magyarokban nemcsak akadályt, hanem egyenesen halálosan gyűlölt ellenséget láttak. Ez is jelentős szerepet játszott abban, hogy a magyar hadifoglyok közül számosan a vörösök oldalára kerültek.

Volt ugyanakkor egy másik körülmény is, ami a vörös gárdák felé terelte a magyarokat. Az elbeszélő tapasztalata szerint – amit egyébiránt más visszaemlékezések is alátámasztanak – a magyar hadifoglyok rosszabb helyzetben voltak, mint a németek és az osztrákok. A német és osztrák jótékonyági szervezetek ugyanis sokkal hatékonyabban működtek:

„Ellenben a társtalan és elhagyatott magyarok a legnagyobb mértékben ki voltak szolgáltatva szegénységükben az ellenségnek, helyzetük valósággal

8 MARKOVITS 1930: 35.

9 LÉVAI 1934b: 47.

megérlelte őket bármely forradalom számára, bármely változásnak kiküzdésére.”¹⁰

Aligha véletlen, hogy az elbeszélő a vörösgárdisták, partizánok között lépten-nyomon magyarokba botlik, akik közül sokan magas pozíciót töltenek be.¹¹ Irkutszk városának vörös katonai parancsnokáról kiderül, hogy civilként budapesti szobafestő volt, ahogy a már említett másik vörös parancsnoknak, Primus apjának pedig a Rákóczi úton volt ruhaüzlete. Az „áltatár herceg”, Pók Gedeon partizánvezér szintén magyar, ő a háború előtt főmérnökként dolgozott a Dunántúlon. Sztavropol város katonai és polgári parancsnoka, Néda Pista szintén a főhős honfitársa. Megjegyzendő, hogy Markovits minden esetben érzelmes, hazafias elfogódottsággal veszi tudomásul, hogy a magas rangú vörösgárdisták között mennyi „jóképzű magyar gyerek van”. Mindeközben megjegyzi, hogy a vörös alakulatoknál az előmenetelben, a nagy karrierekben – a polgári társadalmi gyakorlattal szemben – sem a származás, sem a protekció nem játszik szerepet. A „futóuccai” szobafestő pedig arra is felhívja a figyelmét, hogy tekintettel a szaktudásukra a Vörös Hadseregbe cári tiszteket is felvesznek.¹²

A falusi hátország

Tartalmi szempontból kifejezett nívum az első hadifogolyregényhez, a *Szibériai garnizon*hoz képest, hogy az *Aranyvonat* betekintést nyújt az éhező Kazany, a kaukázusi kisvárosok és a hadifoglyokat rabszolgaként dolgoztató szibériai parasztok mindennapjaiba is. Az elbeszélő és társai sorsának alakulása is jól szemlélteti, hogy az orosz háborús hátország nagy mértékben rá volt utalva a hadifoglyok munkájére, szaktudására a falvakban és a városokban egyaránt.

A regény lapjain érzékletesen bomlanak ki a polgárháború idején a rekvirálásoknak, a gyűjtogatásoknak, a lakosság megtizedelésével járó brutális megtorlásoknak kitett falvak megpróbáltatásai. A mű egyik megdöbbentő jelenete a fehérek

10 MARKOVITS 1930: 104. A témáról (a magyar hadifoglyok nyelvi elszigeteltségéről, illetve a jótékonyági szervezetek működésével kapcsolatos elégedetlenségről) ismereteim szerint a leg hangsúlyosabban Fábián Béla számol be memoárjaiban. Lásd: FÁBIÁN 1920: 161–163.; FÁBIÁN 1930: 154–155.

11 Ez a jelenség több kortárs visszaemlékezésben visszaköszön, például Nagyiványi Zoltánál is, aki elcsodálkozik azon, hogy a Vörös Hadseregben szédületes karrierek nyíltak meg az újonnan belépők előtt: a szerző egyik fogolytársa kapcsán megjegyzi, hogy egyszer csak „kétszer akkora területnek parancsolt, mint az Osztrák–Magyar Monarchia”. NAGYIVÁNYI 1935: 41.

12 MARKOVITS 1930: 83.

büntetőakciója, melynek során a parasztokat úgy ölik meg, hogy fejfelé, derékig a földbe ássák őket.¹³

1919-ben, a polgárháborús viszonyok közepette, az elbeszélő számára csalódást okoz, hogy a szibériai falu (Szekretárszkájá község), ahol a krasznojarszki táborból a cseh megtorlás elől elmenekülve mezei munkát kénytelen vállalni, semmiben nem emlékezteti az olvasmányaiból ismert „furcsa és kedves Oroszországra, amelynek bűnös emberein a romantika búbajos aranypora csillogott...”¹⁴ A külvilág dolgában tudatlan, ám jóságos, „gyémántszívű” parasztok helyett kétségbeesett arcú, zsörtölődő, rosszkedvű parasztok, a harsogó, szívbemarkoló erdők helyett, „piszkos, szürke siralomházra emlékeztető” sárságú falu látványa fogadja. Az *Aranyvonat* muzsikjai – szemben a *Szibériai garnizon*ban megfogalmazott tapasztalatokkal – kíméletlenek a hadifoglyokkal szemben, akiket rabszolgájukként dolgoztatnak. Megtiltják nekik, hogy a falubéliekkel kapcsolatot teremtsenek, illetve megfenyegetik őket, hogy engedelmesség hiányában nem adnak nekik ennivalót, sőt, egyszerűen kiszolgáltatják őket a vörösöknek vagy a cseheknek. Érzelmességről, szívjóságról tehát itt szó sincs, elérzékenyülni majd csak akkor fognak, akkor azonban egyenesen sírva fakadnak, amikor a hadifoglyoktól végül búcsút kell venniük, mert azok önkéntesen a vörös partizánokhoz csatlakoznak.¹⁵ A parasztok ellentmondásos viselkedése Markovits regényében jól illeszkedik a kortárs, illetve a későbbi megfigyelők által rögzített tapasztalathoz. A szélsőségességet, az ellentétek tobzódását a visszaemlékezők az orosz (szibériai) táj, az orosz élet és jellem természetes velejárójaként veszik tudomásul. Miként Lévai Jenő találóan megjegyzi: „Itt csak végletek vannak különben is. Az angyaltól az – ördögig. Mint az orosz novellákban.”¹⁶

Míg a *Szibériai garnizon* névtelen elbeszélője a látottakban sorra látja vissza-köszönni orosz irodalmi olvasmányélményeit, ilyen utalásokkal az *Aranyvonat*-ban jóval ritkábban találkozunk – mintha a valóságból merítkező tapasztalatok erőteljesebben felülírnák a regényekből szerzett benyomásokat. Pók Gedeon,

13 MARKOVITS 1930: 150.

14 MARKOVITS 1930: 129.

15 1920-ban újév után a vörös csapatok megjelenésekor az orosz falusiak, rációlván a hadifoglyokkal szemben mutatott kíméletlenségükre, végül könnyek között búcsúznak el a vörös partizánokhoz csatlakozó hadifoglyoktól: „Mikor elhelyezkedtek a szánkókban, asszonyok, lányok, öreg szakállas muzsikok taszigálták egymást, hogy hozzájuk férjenek és búcsúzzanak tőlük. A nőszemélyek alétan zokogtak, a férfiak imára kulcsolták kezeiket és áldást mondtak rájuk. Egyszerre maga előtt látta a kis falu népe a saját gyermekei sorsát. Elkerült fiait siratta a falu. Vajon a világ melyik Szekretárszkájának határában porladnak tetemeik? [...]” MARKOVITS 1930: 134–135.

16 LÉVAI 1934a: 39.

a Krafcsenkó- és Scsetinkin-féle partizánegységek vezérkari főnökének (az ő adjutánsa lesz az elbeszélő) megjelenésére tett megjegyzés a kevés kivételhez tartozik:

„Egy kicsit dagadt volt marcona gerillaharcosnak, szibériai komitácsinak. Hanem mikor felhúzta sárga csizmáit és egy hosszúszőrű, félelmetesen magas, fekete kucsmát nyomott a fejébe, az oldalára meg revolvert akasztott, akkor éppen olyan volt, mint Bulyba Tárász a régi rézmetszeteken. Akkor igazi kozák-generálisnak lehetett hinni. Nem amolyan szalon-generálisnak, hanem olyanak, amilyeneket Rettenetes Iván hőhérokkal fegyelmeztetett.”¹⁷

Noha az oroszokra, az oroszásra vonatkozó romantikus nézőpont a *Szibériai garnizon*hoz képest láthatóan háttérbe szorul, az egyszerű orosz ember érzelmességét, miként az „édesen szárnyaló” kaukázusi dalokat, az *Aranyvonat* is szentimentális sorokban örökíti meg.

A korai bolsevik állam kontúrjai

A magyar hadifoglyok viszontagságos kalandjaik közepette tapasztalatot szerezhettek a bolsevik háborús intézkedésekről, az intézmények, az új állam formálódásáról is. A mű nagyobb teret szentel a fehérek (különösen a cseh légionisták) kegyetlenkedéseinek, ami abból a szempontból érthető is, hogy a magyar hadifoglyok az ő bosszúhadjárataiknak voltak elsődlegesen kitéve. Ugyanakkor az *Aranyvonat*ban a vörös forradalmi törvényszék működéséről, kegyetlen eljárásáról – még ha visszafogottabb tálalásban is – szintén képet alkothatunk. (Arról, hogy magyar vörösgárdisták is részt vettek volna véres megtorló akciókban, a regényben nem olvashatunk.) Többek között ehhez kapcsolódva lepleződik le az a fontoskodó és kíméletlen vörös ügybuzgalom, amit az elbeszélő hol iróniával, humorral, hol keserűséggel ábrázol. A komisszári attitűd egyik jellegzetes megtestesítője az egyszerű vörösgárdista, Karácsonyi bácsi, aki mindenhol ellenséget vagy (kis)polgári elhajlókat keres, és mindenhol rögtön intézkedni, büntetni, kivégezni akar. Minden megilletődöttség és elérzékenyülés nélkül számol be arról a hősi pillanatról, amikor társaival sikerült megállítani azt a vonatot, amelyen a cár hívei II. Miklóst és családját Szibéria irányában próbálták kimenekíteni:

17 MARKOVITS 1930: 140.

„Ott kuksolt a rusnya orosz cár muzsik öltözetben az egyik vagonban... Na, mondtam az elvtársaknak, én magam ütöm agyon a kutyát, neki is mentem egy karóval, de lefogtak és azt mondták, hogy ezt nem lehet ilyen egyszerűen... Én nagyon elkeseredtem amiatt, hogy nem hagyták agyonütni, hát eljöttem a csapattól és bementem egy lágerba.”¹⁸

E kíméletlen forradalmi buzgás másik szemléletes jelene, amikor az egyik cári tiszt ügyében – a tiszt korábban részt vett egy haditörvényszéki tanácskozáson – Karácsonyi bácsi és a másik magyar vörösgárdista, Tamási bácsi minden teketória nélkül felállítanak egy rögtönítélő bíróságot. A két fős testület pillanatok alatt meghozza a halálos ítéletet, amelynek eredményeként a tisztet azon nyomban ki is végzik. Sokat elárul a komisszári gondolkodásról Tamási bácsi válasza, amelyvel az eljárás jogszerűségét firtatókat – közöttük van az éppen lágerparancsnoki tisztet ellátó elbeszélő is – „helyre teszi”:

„Hol a fenébe kell ennél szabályosabb haditörvényszék? Mi ketten halálra szavazunk, akkor hiába szavaz a harmadik ellenünk... asztal is van, meg protokollum is van, mi a fene kell még? Karácsonyi elvtárs majd beírja a noteszába az ítéletet. Milyen szabály kellene még neki... A táborparancsnok elvtárs jobban teszi, ha elmegy innen. A haditörvényszék kimondja a halált...”¹⁹

Politikai komisszárok egyébként mindenütt megjelennek, nemcsak a lágerrekbe, hanem minden orosz ezredbe kirendeltek ilyen személyt az ezredparancsnok mellé, a gyakorlatban föléje, azzal a feladattal, hogy az ezred politikai nevelését

18 MARKOVITS 1930: 184. Figyelemre méltó, hogy a vörösökkel és a fehérekkel szemben egyaránt tartózkodó álláspontot képviselő orvos-hadifogoly, Munk Artúr mennyire másképp éli meg a II. Miklós cárral való találkozást. A jekatyerinburgi Ipatyev-ház előtt a fogságban tartott cári család egyik őrzőjével beszélgetve mély érzelmi megrendülést él át az egyébként elegánsan, urasan kiöltözött szerző, amikor váratlanul megpillantja a ház udvarára kilépő II. Miklós cárt, egyszerű rubáskában, ápolatlan hajjal, torzonborz bajusszal és szakállal. „Életemben először láttam eleven uralkodót, az se uralkodott már: saját népének foglya volt. Félelem vett magamon erőt, magam sem tudom miért. [...] A lábaimba reszketés állott...” A sors szédítő forgandóságát kifejező látványt tetézi a magyar őr jóindulatúnak, viccesnek szánt, ám meglehetősen infantilis megjegyzése: „A vörösgárdista észrevette szörnyű zavaromat és hangosan azt mondta nekem magyarul: – Ne féljen tőle... nem harap... Nem tud ő már senkinek se ártani...” MUNK 1929: 190. Munk közeli kapcsolatba kerül a cárné társalkodónőjével is, aki nagy részletességgel és érzelmegazdagsággal meséli el a fogságban tartott uralkodócsalád megrendítően tragikus történetét, az utolsó hetek megpróbáltatásait és a kivégzésüket.

19 MARKOVITS 1930: 185.

előmozdítsa és örködjön afelett, hogy semmilyen ellenforradalmi elhajlásra ne kerüljön sor. A komisszárokkal szemben a legfontosabb elvárás az abszolút lojalitás volt, a parancsok, a pártutasítások gondolkodás nélküli végrehajtása.

Karácsonyi bácsi forradalmi törvényszékét egyébként az elbeszélő sem ússza meg. Az ellene felhozott vádak között a kispolgári csökevényekhez való ragaszkodás, a forradalmi öntudat és céltudatosság hiánya, a forradalmi törvényszék munkájának megkérdőjelezése szerepel, nem mellesleg pedig az, hogy az egykori tiszteket régi rangjukon, a vöröskeresztes nőt a neki írt levelében „kisasszonyként” szólította meg. (Karácsonyi bácsi egyébként az otthon utáni sóvárgást, a hazatérés vágyát is kispolgári csökevényként értékeli.) Főhősünk nem védekezik, amit utólag maga is gyávaságnak érez, sőt, a lágerparancsnoki tisztség alóli felmentését, egyúttal a nemzetközi ezredbe való áthelyezését kéri, egyszerű katonaként.²⁰

Ahogy a *Szibériai garnizonban*, úgy itt is mély megrendüléssel és együttérzéssel ábrázolja a szerző az egyszerű, névtelen emberek szenvedését, nyomorúságát, és nemcsak a hadifoglyokét. Megrendítő szavakkal írja le azt a jelenetet, amikor az orosz állam aranyát szállító vonat kísérőjeként az elbeszélő az utolsó vagonban nem aranyat, hanem összezsúfolódtott halott asszonyokat és gyermekeket talált.

„Ebben a vagonban nem arany volt, hanem valami furcsa panoptikum... Első pillanatban egy groteszk furcsa panoptikumnak lehetett tartani a képet, mintha viaszfigurákból lett volna vagy farsangi élőkép lett volna.”²¹

A vagonpadlón heverő, a szenvedésbe, megaláztatásba némán beletörődő, csonttá fagyott asszonyok – akik menekülő katonák egykori alkalmi szeretői voltak – látványa mélyen megrendíti a regény főhősét. Arra a felismerésre jut, hogy az ő rabságuk még a hadifogságnál is borzalmasabb, mert nekik a legcsekélyebb esélyük sincs a szabadulásra. A jelenet nemcsak tragikus, de fájdalmasan, rikítóan kontrasztos is:

„Ott volt körülöttük, ott volt mellettük a töméntelen, mérhetetlen kincs és sem egy kis szabadságot, sem egy kis fát nem vehettek rajta Szibéria közepén, ahol pedig oly olcsó a tüzelő. Pedig ha ki tudták volna nyitni a vagon ajtaját, ha egy kis fát szerezhettek volna, akkor nem ülnének és nem feküdnének ilyen mereven vagonpadlón, fapalcokon és a gyermek, a pólyás a kihűlt kályhán... Akkor nem fagytak volna meg [...]”²²

20 MARKOVITS 1930: 205–207.

21 MARKOVITS 1930: 214.

22 MARKOVITS 1930: 214–215.

A regény másik döbbenetes epizódja szintén az aranyat szállító vonathoz kapcsolódik: a szerelvény egy felgyújtott, lángokban úszó falu mellett robog el, miközben a jajveszékelő, segítségért könyörgő falusi asszonyok egyike a vonat alá kerül, „egy kis döccenés és hitvány kis roppanás hallatszik a kerekek alól.”²³ Hasonlóképpen megrendíti a Kazany felé tartó vonatról a halálra sóványodott éhezők, a földön csúszva élelemért koldulók látványa.

A főhős – szemben a *Szibéria garnizon* elbeszélőjével – egyáltalán nem feltétlenül bárgyú, naiv szemlélője a történéseknek, a kiépülő bolsevik világnak. Ezt jól érzékelteti többek között az a megjegyzése, amikor a vörösök érvelését illeti kétellyel, nem akaródzik ugyanis elhinnie, hogy a vagonok körül kolduló, éhező gyermekek és a rongyos, fogatlan öregasszonyok is „büntetést kihívó szabotálók”, vagy „gőgös ellenforradalmárok” lennének.²⁴ Miként azt is fenntartásokkal fogadja, hogy a cirkuszi kötélháncsnő forradalomellenes szabotázszt hajtana végre, amikor a produkciót üres hasára, fizikai legyengültségére hivatkozva nem mutatja be újra, hiába tapsol a közönség. A plakátokon, az újságok lapjain hirdett a mindennapokban megmutatkozó valóság között feszülő ellentmondás is rendre a szemébe ötlük.

„A plakátok étellel teljes, rikító színfoltjai, a lapok harsogó cikkei különös ellentétben állottak az álmos és kedvetlen emberekkel, akik uccákon, tereken lézengtek és a halotti sárgaságban senyvedő mezőkkel, melyek a város körül terültek. Kétségbeejtő repedések képződtek a mezőkön a szárazságtól, mintha széthullani készülne a föld, széthullani, mintha a göröngyök és rögök ezer ellentétes véleményben égnek, mint az emberek, kiknek terhet kedvetlenül hordozzák... [...] Nem lehet, hogy a plakátoknak és a lapoknak közössége van az emberekkel... Hiszen ha így volna, nem virítának oly színesen a plakátok, nem áradnának a lapokból oly duzzadó erővel az új gondolatok és az új célok harci riadói, a gyászos éhezés napjaiban... És az üstdoboknak és a trombitáknak sincs szíve, különben nem ütődnének a régi

23 MARKOVITS 1930: 225.

24 MARKOVITS 1930: 239. Jóval később, 1934-ben hasonló kétely fogja el Nagy Lajost is, amikor a Moszkva utcáin látott koldusokra vonatkozó hivatalos magyarázatokat hallja. NAGY 1989: 50–51. Az akkor elvakult, kommunista hívő, Arthur Koestler valamivel korábban, a nagy éhínség tetőfokán látogat el a Szovjetunióba. Az ukrán sztyeppén, majd az ukrán városokban látott, csontsoványra fagyott éhező koldusok láttán elhiszi a hivatalos érvelést: az éhezés csak a kulákokat, a forradalom ellenségeit sújtja. Ennek hazug voltát majd csak később ismeri fel. KOESTLER 1977: 55, 61.

frissességgel a fülekhez az Ermitázs kertjében, mikor oly panaszos szemű emberek pörgetik a dobverőket és illesztik ajkukhoz a trombitákat...”²⁵

A szerző éles szemmel figyeli meg a kontrasztokat: A kertben hullámozó topronyos, lepusztult emberek tömege egyáltalán nem nyújt vidám, optimista látványt: „Sütemény- és perecárusok és limonádékínálók nem zavarják élénk kínálásukkal a filharmonikusok légies zenéjét [...]”²⁶

A munka militarizálása, a nép nevelése, az oktatókurzusok, a szombatonként bevezetett (kényszer)munka kapcsán lehangoló következtetésre jut: „Olyan ez az egész Oroszország – mint egy nagy iskola, ahol rakoncátlan gyermekeket kell édesgetéssel, erőszakkal nevelni az életre.” Miközben – teszi hozzá a szerző – a ragyogó életnek nyoma sincs, „távoli lidérc az igazi élet.”²⁷

A főhős lépten-nyomon azzal szembesül, hogy Oroszország valóságos arca más, mint amit a propaganda közvetíteni igyekszik. Elgondolkodtatónak találja, hogy a fiatal orosz lányok azért szeretnének hadifogolyhoz férjhez menni – hogy konkrétan kihez, az voltaképp mindegy is –, hogy végre elhagyhassák az országot. Ahogy az is elbizonytalanítja, hogy a tatár, cseremisiz és csuvas fiatalokat nem ragadja el a lelkesedés attól, hogy a fehérek, Vrangel csapatai ellen kell harcolniuk, olyannyira nem, hogy sokan dezertálnak közülük; hiába sulykolják hajthatatlanul a vörös propagandisták a Krím felszabadításának hete alkalmából, hogy a vörös uralom, szemben az elnyomó cári rezsimmel, tiszteletben tartja a kisebbségek jogait.

A regény érzékletesen dokumentálja a bolsevik állam működésének hiányosságait, az élelmiszerellátás megoldatlanságát, majd a Kolcsak-pénz visszavonása után az ipar és a kereskedelem teljes összeomlását. A háború és a polgárháború egyik legsúlyosabb következményét, az egyre jobban elharapódzó éhséget, a bevezetett pajok- (hivatalos élelmiszeradag) rendszert, amelynek Kazanyban a hadifoglyok is elszenvedői lesznek, sőt, eljut hozzájuk az a hír is, hogy a Volga mentén már olyan mértéket ölt az éhezés, hogy kannibalizmusra is sor kerül.²⁸ Az elbeszélő

25 MARKOVITS 1930: 266.

26 MARKOVITS 1930: 267. A bolsevikellenességtől izzó Fleissig viszont egyenesen felháborodott a bolsevik újságíráson, amikor a fogolytáborból hazafelé tartva a habarovszki állomáson kézbe vesz két, magyar nyelvű vörös újságot: „Mondhatom, aljas hangot, vérszomjat és nivótlanságot illetőleg a néhai budapesti Vörös Újságot is felülmuta ez a nyomtatott szemét. [...] A bolsevizmus akár kártékony meggyőződésből, akár elvadásulásból származik, az én szememben olyan bűn, amelyre nincs mentség. FLEISSIG 1920: 98.

27 MARKOVITS 1930: 265.

28 Az 1930-as évek nagy ukrajnai éhezéséhez képest kevésbé ismert, hogy az 1920-as évek Volga-vidéki éhínsége hasonló mértékű katasztrófával járt, mintegy 5-6 millió ember halálát okozva, amelyet tovább tetézték az országon végigseprő járványok okozta emberveszteségek. A polgárháborús emberveszteségekről lásd: SZILÁGYI 2017: 3–27.

egyébként az éhség taglalása során is hangot ad a szenvedés demokratikus jellegével kapcsolatos kételyeknek, amikor felidézi az egyik kazanyi járókelő megjegyzését, amiben „azt firtatta, hogy vajjon Zinovjev és Bucharin sem esznek most vajat?”²⁹ Az állam a káoszon nem nagyon tud úrrá lenni, aminek egyik jellemző kísérőjelensége a közbiztonság teljes hiánya, a nyílt utcán végrehajtott rablótamadások és gyilkosságok.³⁰

A véleménynyilvánítás szabadságának bolsevik értelmezéséről árulkodik az a mozzanat, amikor az áruhiányról, az élelmiszerellátás megszűnéséről szóló spon-tán beszélgetés során valaki megjegyzi:

„Nem jó tréfálni ilyen dolgokkal. Elvégre itt lehet valaki a csekától – a rend-kívüli bíróságtól és bejelentheti a hatóságnak. [...] A cárizmus alatt meg-szólalni sem volt szabad, most meg kötelezőek az állandó népgyűlések, kötelező a nagyhangú véleménynyilvánítás. [...] Azelőtt nem volt szabad a száját kinyitni, most meg mindig nyitva kell tartani. [...] – És mégsem hullik bele semmi...”³¹

A bolsevik politikai rendőrség a regényben egyébként csak ebben a kontextusban kerül szóba. Mivel az elbeszélő és társai a vörös alakulatok szolgálatában álltak, érthetően nem tehettek szert olyan tapasztalatokra, mint például Grób Imre vagy Palotay Dénes. Előbbiek hadifogoly tisztekként a magyar népbiztosok hazai per-befogása nyomán a vörös túszejtési akció elszenvedőivé váltak. Emlékirataikban keresetlenül számoltak be fogvatartóik brutális bánásmódjáról, a Cseka börtönei-ben szerzett, meglehetősen horrorisztikus élményeikről.³²

Az elbeszélő a forradalmi bíraskodás mellett a vörös női emancipációból is íze-lítőt kap, igaz, egy másik hadifogolyszerzővel, Fleissig Józseffel ellentétben semle-gesen veszi tudomásul, hogy a vörösök oldalán teljes női szakaszok is harcolnak.³³

29 MARKOVITS 1930: 264.

30 A regény egyik groteszk jelenete, amikor a város az útonállókkal való leszámolóshoz a nőnek beöltözött, magyar hadifoglyok segítségét veszi igénybe. A magyar katonák kifestett arccal, női bundában és csizmában, csuklójukon karperecekkel, magukat illegetve vonulnak fel a sötét, elhagyatott utcákon – így számolnak le a rablóbandák képviselőivel. MARKOVITS 1930: 333–334. Egy másik magyar hadifogoly, Avigdor Hameiri Odesszában hasonló tapasztalatokat sze-rez, ő is megemlíti írásában a nők utcai kirablását, kvázi félmeztelenre vetkőztetését, merthogy a rablók nemcsak az ékszerekre és a pénzre, de a ruhákra is igényt tartottak. HAMEIRI 2021: 481.

31 MARKOVITS 1930: 269.

32 GRÓB 1927: 244–257.; PALOTAY 1942: 100–107.

33 A vörös női alakulatok látványát Munk Artúr viszont nem hagyja kommentár nélkül: metsző szarkazmussal, humorral számol be arról, hogy szerinte mennyire szánalmasak és nevetségesek

A bolsevik állam működését, az ideológiai harcot illusztrálják a „zsíros parasztok”, a kulákok elleni fellépés, és a különböző forradalmi témában meghirdetett agitációs hetek.³⁴ A legtöbb ügybuzgalmat, lelkesedést az analfabetizmus elleni mozgalom váltja ki: a hadifoglyok is kampányszerűen és lázasan vetik bele magukat a betűvetésbe, az írás- és olvasáskurzusokba, hogy minél előbb teljesítsék az előírt számokat. A munka militarizálásának akciók hete már kevésbé tűnik lelkesítőnek, ráadásul az éhség és a még több fizikai munka erőltetése közötti összefüggésre nem látják az értelmes magyarázatot. A regény a nagy társadalmi felfordulást a kommunista szombat intézményével érzékelteti, némi humorral: „Zászlókkal és zenével megy az egész város, régi polgárság, katonaság, munkásság a munkahelyekre, ahol tízezren tartják a szubbotnyikot...”³⁵ Ezen a napon mindenki fizikai munkát végez: a professzorok söpörnek, a „finom hölgyikék” pedig krumplit kapálnak. A látvány önmagáért beszél, megkérdőjelezve az önkéntesség elvét, amin eredetileg a kommunista szombat intézménye alapult.

A Babonák Ellen Harcoló Ügyosztály tevékenységét, a „szentek elharapódzó tiszteletének” visszaszorítását, a „szélhámos”, „csalo” szentek leleplezését célzó akciókat a szerző több oldalon keresztül ismerteti, bepillantást engedve abba az észjárásba, amely a bolsevikok parasztokkal szembeni politikáját meghatározza. A szenteket approbáló bizottság épp akkor látogat a kaukázusi Sztavropolba, amikor a regény főhőse társaival éppen a városban tartózkodik azzal a megbízatással, hogy a településen és környékén szedje össze a „kallódó” hadifoglyokat. A főhős maga is szemtanúja lesz annak a részletekbe menően kidolgozott processzusnak,

voltak ezek a katonanők: „Furcsa látvány volt, nők feszülő katonai nadrágokban, zöld ingblúzban, puskával a vállukon. A nadrág az egyik-másik »molett« katonán a pattanásig feszült az utcán bámuló civilek legnagyobb gyönyörűségére.” MUNK 1930: 131. „Elmosolyodtam: az a vastag, dagadt-lábú kis topa bárisnya ott bukdácsol a század végén. [...] Valóban a kis mozsárlábú, molett amazon [...] minden második lépésével orra akart bukni. Női önkéntesek: proletárkák, munkásnők... Ti komoly harcosai akartok lenni a világot felforgató nagy eszméknek, halálos komolysággal meneteltek zeneszó mellett és nem veszitek észre, hogy az utcákon mindenki mosolyog, mulat rajtatok, még a vörös katonák is kinevetnek benneteket. Te kis fájóslábú grázsdánká! Az élet sok csalódása után meg tudnál halni a polgárháború frontján, te még nem tudod, hogy eszmékért élni kell, nem pedig meghalni. Az okos él, az ostoba: meghal...” MUNK 1930: 149. A Fábriához hasonlóan bolsevikellenes Fleissig József ugyanakkor undorral figyel fel az éppen induló, elhanyagolt, piszkos kinézetű, trágár beszédű és durva viselkedésű, rozsdás puskával, gránátokkal felszerelt nőkből álló katonai alakulatra, amely a „büszke női halálbataillon” nevet viselte. „Milyen mozgalom lehet az, amelynek ilyen korcsszülött intézményei vannak?” FLEISSIG 1920: 98–99. Jóval később, 1934-ben Illyés Gyula ijesztő és leverő látványként élte meg a női katonákat, azzal a különbséggel, hogy ezek már nem voltak esetlenek, nem bukdácsoltak, nem keltettek nevetséges benyomást, épp ellenkezőleg: „Léptük alatt döngött a föld, arcuk kemény és elszánt volt.” ILLYÉS 1974: 220.

34 ILLYÉS 1974: 395–397.

35 MARKOVITS 1930: 265.

amelyben a Kaukázusi Szent Eudokiát próbatétel elé állítják annak kiderítésére, valóban gyógyítja-e a betegeket, teste pedig tényleg romlatlan állapotban maradt-e meg. Mivel a letakart tetemről kiderül, hogy az nem más, mint fából faragott bábu, a csalás és szemfényvesztés nyíltan lelepleződik, amelynek eredményeként a szentet kivetik a templomból, és hivatalosan megszüntetik a tiszteletét. Figyelemre méltó, hogy az áhítatos tömeg, mivel saját szemével láthatta a csalást, maga is a szent eltávolítását követeli. Az ilyen próbatételek azonban nem feltétlenül zárulnak a hamisság leleplezésével: a bizottság egyik tagja részletesen elmeséli, hogy a Kazanyi Szent Szűz például kiállta a próbát – amelyre hatalmas, az istentelennek tekintett komissziót szidalmazó hívő tömeg verődött össze –, képmása nemcsak könnyezett, hanem a vizsgálatra a köztársaság és a rend által kiállított betegeket is meggyógyította, így tiszteletét, csodatévő képességét a bizottság hivatalosan bizonyítottan nyilvánította. A komisszió tagjai egyébként nem tekintették magukat vallásellenesnek, a csodatételt megtapasztalva maguk is térdre borultak a szent képmása előtt.³⁶

Markovits a bolsevik intézkedések taglalásakor is megcsillogtatja kivételesen jó humorát, többek között, amikor az analfabetizmus-ellenes agitációs hét kapcsán Dula Bálint reménytelen küzdelmét ecseteli a betűvetéssel, amelynek nyomán az egyébként rokonszenvesnek ábrázolt „nagydarab” muzsikusz cigányt „örökre elvesztette a tudomány.”³⁷

A főhősnek Kazanyban arra is lehetősége nyílik, hogy belekóstoljon a forradalmi esztétikába. 1921 karácsonyának előestéjén egy képzőművészeti kiállításon spontán tárlatvezetés részesévé válik: az amatőr „előadó” hosszasan elmagyarázza, hogy a régi formák, értékek maradéktalan lerombolása után, miként sarjad ki valami új szépség és harmónia. Igaz, arról maga sem tud nyilatkozni, hogy a kollektív művészet lényegében miként fog festeni.

A regény, a múlt és jövő kibogozhatatlanul zavaros, groteszk összefonódásának is emléket állít. Aligha véletlen, hogy ez a későbbiekben a bolsevik államba látogatóknak is egyik nagy témája lesz.³⁸ Markovits több ízben szembesül azzal,

36 „[...] ámulattal és túlsordult szívvel láttuk az igazságot és hittel térdeltünk le imádatlalt magunk is. Hittel hittük, mert magunk láttuk: a bénák gyógyulását és kiadtuk az írást, melyben a köztársaság is meghajtja lobogóját a kazáni szent Szűz előtt... Az emberek látták, hogy csak az igazságot akarjuk, csak azokat a szenteket nem tűrjük, akik a népet félrevezetik.” MARKOVITS 1930: 305–306.

37 MARKOVITS 1930: 262.

38 „Moszkva 1918 tavaszán, a bolsevizmus uralmának első félesztendéjében olyasmihez volt hasonlítható, ami már nincs és még nincs. Az eltakarítatlan romokon az új életnek még csak a zászlói és plakátjai vöröslenek. Új élet még nincs.” NAGYIVÁNYI 1935: 55. Ugyanezt fogalmazza meg sokkal szemléletesebben Arthur Koestler: „Olyan az egész, mint egy film, amelyet

hogy az új, bolsevik valóság szövete alól váratlanul kitüremkedik a régi Oroszország egy-egy „ittfelejtett”, kopottságában is fénylő, bensőséges, „ezüstszo- város darabkája”.

Végezetül külön is ki kell emelni a regény esztétikai, stiláris erényeit: az egyszerű előbeszédre, néhol a pesti kávéházi beszédmódra emlékeztető, sallangmentes hangvétel, a drámai részeket átszövő líraiság és az érzelmi elfogódottság a regényben felvonultatott szereplők, különösen az ártatlanul szenvedők irányában, a mély humanizmus, a szeretetteljes, a vaskos, ugyanakkor sohasem bántó humor, a kont- rasztok, a groteszk helyzetek iránti érzékenység nemcsak a *Szibériai garnizon*, de az *Aranyvonal* esetében is magával ragadja az olvasót.

Az *Aranyvonal* fogadtatása

Míg a *Szibériai garnizon* hazai és külföldi megjelenését zajos siker övezte – a kötet, ha csak rövid ideig, igazi bestsellerré vált külföldön is –, az *Aranyvonal* fogad- tatása a kezdetektől kudarcosnak bizonyult. Nem az első világháborús élmény- anyag iránti figyelem hanyatlott le ekkorra, hiszen a későbbiekben is születtek a frontélményeket, illetve a hadifogságot tematizáló sikerregények: Céline *Utazás az éjszaka mélyére* című nagyszerű opusza például 1932-ben, míg Kuncz Aladár *Fekete kolostora* 1931-ben látott napvilágot. Markovits regényének elutasíttósága részben inkább talán azzal magyarázható, hogy időközben túl sok hasonló írás jelent meg a piacon. Ráadásul, az *Aranyvonal*, amelynek megjelenését nagy vára- kozás előzte meg, a *Szibériai garnizon*hoz képest első látásra nem igazán tűnt reve- latívnek az olvasók számára. A korabeli magyar kritika is a *Szibériai garnizon* vérszegény ismétlésének értékelte, tartalmi és ideológiai szempontból, jobb- és bal- oldalról egyaránt fanyalogva fogadta.³⁹ Schöpflin Aladár a *Nyugat*ban megjelent

tévedésből kétszer exponáltak, egyszer a múltban, egyszer pedig a jövőben. A két kép átfedi egymást és összefonódik, s a végeredmény – káosz. [...] szovjet földön a jelen csak fik- ció: feszülő hártya a múlt és a jövő között.” KOESTLER 1977: 57.

- 39 Schubert József könyvismertetésében lesújtó kritikát tett közzé 1929-ben. „S mit kaptunk? Gyenge meséjű, szétfoslott, ködös emlékeket, események száraz, szenvtelen regisztrálását, emberek helyett néhány színpadi babut, amelyet a szerző keze ügyesen húzogat ide-oda a túl- ságosan mesterkélt színpalak előtt. [...] Nem történt egetverő szerencsétlenség, csupán rajta is betelt a végzet, az utószülött pótregegy satnya magzatnak sikerült. Nagy hűhó volt majdnem a semmiért.” SCHUBERT 1929: 394. Molter Károly például az *Erdélyi Helikon*ban hasonlóan lesajnáló sorokban hangsúlyozta a regény erőtlenségét. SZEKERNYÉS 2011: 71. Filep Tamás Gusztáv a regény 2011-es, a kolozsvári Kriterion által gondozott kiadásához írt utószavában rámutat, hogy két recenziens, Németh Andor és Fehér Gábor tollából kimondottan pozitív, lel- kes kritika is megjelent a műről, ám ezek valóban kivételszámba mentek. FILEP 2011: 333–339.

kritikájában az *Aranyvonat* erőtlenségét, színtelenségét kifogásolja, ami szerinte a *Szibériai garnizon* után csalódást okozott:

„Az anyag, amely az új könyvben fel van dolgozva, sokkal dúsabb, mint a hadifogoly-élet mozdulatlan egyhangúsága a *Szibériai garnizonban*. [...] Az író nem tud uralkodni ezen a gazdagságon, nem tudja rendben tartani, nem tud a dolgok félelmetes torlódásában világosságot teremteni, nem tud erősebb lenni az anyagnál. [...] Amíg nem akart író lenni, nem akart mást, mint közvetlen őszinteséggel elmondani, amit látott, átélt, szenvedett, addig íróilag is kitűnően sikerült neki a dolog. Írását nyilvánvalóan megrontotta a siker után kötelezőnek érzett írói pretenzió.”⁴⁰

Becski Andor 1930-ban a *Korunkban* megjelentetett írása ugyanakkor eltekint a tartalmi, esztétikai elemzéstől, elsődlegesen politikai szempontból mond ítéletet a regényről. Az *Aranyvonat* szerzőjének politikai álláspontját szerinte az ingatagság, a valódi meggyőződés hiánya jellemzi. Kifogásolja, hogy Markovits nem igazi bolsevik, csak a kényszer, a hazautazás érdekében vált azzá. „Markovits mindent lát, s mégis a két tábor közé bújik s egy szájából hideget, és meleget fúj egyszerre.”⁴¹

Összességében megállapítható, hogy a mű esztétikai, dokumentarista értéke, a *Szibériai garnizontól* való tematikai elkülönülése a két világháború között, majd a kommunista uralom idején is többnyire elkerülte a kritikusok figyelmét, miközben az éppen regnáló rezsim függvényében hol a kommunista propagandát, hol annak ellenkezőjét olvasták ki belőle. 1945 után ez az ideologikus megközelítés a regény sorsát hosszú időre megpecsételte. Újrakiadására meglehetősen későn, 2011-ben került sor a Kriterion Kiadó gondozásában (*Aranyvonat*, Kolozsvár, 2011.), Filep Tamás Gusztáv kiváló bevezető írásával és utószavával. 2012-ben a magyarországi Kráter Kiadó is publikálta a regényt. Bár ezek a megjelenések nagyobb visszhang nélkül maradtak, lehetőséget teremtettek a regény újrapozicionálására a Markovits-életművön, valamint az első világháborús tematikájú magyar irodalmon belül egyaránt.

40 SCHÖPFLIN 1929: 647–649.

41 BECSKI 1930: 477.

Összegzés

Markovits Rodion *Aranyvonal* című műve a *Szibériai garnizon*nal való tartalmi átfedések ellenére is – többek között a tematikai hangsúlyok, valamint az elbeszélői attitűd különbözőségére tekintettel – önállóan megállja a helyét, esztétikai értelemben pedig kimondottan értékes alkotás. Dokumentumértéke kiemelkedő: hiteles tablót fest a magyar hadifoglyok 1918 és 1922 közötti hányattatásairól. Érzéketlenül örökíti meg az életbenmaradásért és a hazatérésért folytatott küzdelmüket, szenvedésüket, helytállásukat és leleményességüket a polgárháború rendkívül bonyolult, könyörtelen, szürreális mozzanatokban bővelkedő közegében, ahol a hadifoglyoknak a nemzetközi forradalom iránti elköteleződés és az otthon utáni sóvárgás kínzó választási kényszerével is meg kellett birkózniuk.

A regény magyar hadifogoly szereplőin keresztül a bankárfiútól, a földbirto-koson, a kishivatalnokon, az ügyvéden, a váradi nyomdászon, a dunántúli kultúrmérnökön, a kiskunmajsai kispapján és pesti munkásfiúkon, a Rákóczi úti boltosfiún át a „futóuccai” szobafestőig kirajzolódik a századforduló magyar társadalma is. Ez a rendkívül színes kavalkád arra is rávilágít, hogy a fronton és a hadifogságban egyaránt olyan társadalmi csoportok képviselői kerültek egymással szoros közelségbe, sorsközösségbe, akik legtöbbje békeidőben talán sohasem találkozott volna egymással. Ugyanakkor általuk a formálódó szovjet világ tipikus képviselőinek alakjai is meglelevenednek (politikai komisszárok, propagandisták, egyszerű katonák, tisztek, teljhatalmú parancsnokok, bürokraták), hiszen a magyar hadifoglyok közül sokan a vörös alakulatok magas rangú vezetői, vezérkari főnökei, parancsnokai lettek, jóllehet sokszor ők maguk sem értették, milyen véletlen, váratlan fordulat eredményeként kerültek ilyen fontos pozícióba.

A Markovits által megrajzolt história főszereplői jellemzően olyan magyar kisemberek, akik kényszerűen drámai világesemények kellős közepében találták magukat, a háborút követően akaratlanul is belesodródtak egy véres politikai, ideológiai felfordulásba, a fehérek és a vörösök küzdelmébe. Maguk is elszenvetődő lettek a polgárháborús káoszban, a fehérek, a cseh légionisták véres akcióinak, a szibériai falu és az éhező Kazany szenvedésének. Mindemellett szemtanúként élték meg egy gyökeresen új világ születését, a bolsevik állam formálódását, a vörös kormányzat ideológiailag vezérelt intézkedéseit, intézményei kiépülését. Szemük előtt tárult fel a korabeli bolsevik parasztpolitika kíméletlensége, a propaganda működési mechanizmusa, a különböző agitációs hetek – némelyikükben maguk is aktívan részt vettek – hol lelkesítő, hol lehangoló, drámai következményekkel járó mozzanatai. Tapasztalatot szerezhettek továbbá a bolsevik igazságszolgáltatásról, a komisszári ügybuzgalomról, sőt, még az új, kollektív művészetfelfogás

jellegetességeiről is. A babonasággal, a szentek tiszteletével szemben fellépő akciókon keresztül pedig nemcsak a parasztokkal, hanem a vallásos érzülettel szembeni korai bolsevik észjárásból is ízelítőt kaptak.

Források

- FÁBIÁN Béla (1920): *Az orosz pokol. A Japán-tengertől Pétervárig*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest.
- FÁBIÁN Béla (1930): *6 ló – 40 ember. Hadifogoly-feljegyzések*. Athenaeum, Budapest.
- FLEISSIG József (1920): *Szibériai napló. Fogságom és szökésem*. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvesház, Budapest.
- FÖLDES Jenő (1930): *Hadifogoly-karrier*. Singer-nyomda (a szerző kiadása), Budapest.
- GRÓB Imre (1927): *Hét év Szibériában. A krasznojarszki pokolban*. Franklin Társulat, Budapest.
- HAMEIRI, Avigdor (2021): *A pokol legmélyén – Egy héber tiszt feljegyzései az orosz hadifogságban*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- ILLYÉS Gyula (1974): Oroszország 1934. In: ILLYÉS Gyula: *Szíves Kalauz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 5–256.
- KOESTLER, Arthur (1997): *A láthatatlan írás. Az önéletrajz második része, 1932–1940* (ford. Makovecz Benjamin). Osiris, Budapest.
- LÉVAI Jenő (1934a): *Éhség, forradalom, Szibéria I. Fehér cártól-Vörös Leninig 1914–1918* (3. kiadás). „Magyar Hétfő” kiadása, Budapest.
- LÉVAI Jenő (1934b): *Éhség, forradalom, Szibéria II., Lenintől-Sztálinig 1919–1922* (3. kiadás). „Magyar Hétfő” kiadása, Budapest.
- MARKOVITS Rodion (1928): *Szibériai Garnizon*. Genius, Budapest.
- MARKOVITS Rodion (1930): *Aranyvonat* (5. kiadás). Genius, Budapest.
- MUNK Artúr (1930): *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból* (2. kiadás). Pantheon, Budapest.
- NAGY Lajos (1989): *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Interart, Budapest.
- NAGYIVÁNYI Zoltán (1935): *Idegenlégiótól a Szovjetunióig* (2. kiadás). Révai kiadás. Budapest.
- PALOTAY Dénes (1942): *Omszki Tűszok*. Helikon Nyomda (Treffler Ferenc kiadása), Keszthely.

VÁRY Rezső (1920): *Szibéria. Képek a magyar hadifoglyok életéből*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- BECSKI Andor (1930): Markovits Rodion arany vonata. *Korunk*, 5. (6). 477.
- BENCE Erika (2018): Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)-sikerek a két világháború között. *Hungarológiai Közlemények*, 19. (2). 34–55.
- FILEP Tamás Gusztáv (2011): Az Aranyvonat korabeli recenziója. In: MARKOVITS Rodion: *Aranyvonat*. Kriterion, Kolozsvár. 333–339.
- SCHÖPFLIN Aladár (1929): Hadifogoly-könyvek. Markovits Rodion: Az aranyvonat. Genius Kiadás – Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás. *Nyugat*, 22. (22–23). 647–649.
- HAMMERSTEIN Judit (2011): Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó*, 22. (6). 88–99.
- SCHUBERT József (1929): Markovits Rodion: Aranyvonat. Genius kiadás, Budapest, 1929. (Könyvismertetés). *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle* (szerk. Bangha Béla), 16. (13–24). 394.
- SZEKERNYÉS János (2011): Egy világsiker eredői, összetevői és utórezgései: Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról. *Múlt és Jövő*, 26. (3). 51–73.
- SZILÁGYI Ákos (2017): Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom. Archaikus népi „szmuta” és modern forradalom (2. rész). *2000*, 29. (7). 3–27.

Dmitrij Petrovics Golicin-Muravlin herceg magyarországi emigrációban

KOLONTÁRI ATTILA

Dr. habil. Kolontári Attila PhD – tudományos főmunkatárs
(Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala). E-mail: attila.kolontari@neb.hu

Absztrakt

Dmitrij Petrovics Golicin-Muravlin herceg, az orosz monarchista, feketeszázas mozgalom ismert alakja életének utolsó időszakát magyarországi emigrációban töltötte. Kezdetben Kirill Vlagyimirovics nagyherceg híveként próbált meghatározó szerepet játszani az orosz monarchista emigráció megszervezésében, később azonban élesen szembefordult a nagyherceggel. Rangja és származása miatt alakját Magyarországon is kiemelt figyelem övezte, kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett a legmagasabb társadalmi körökben. Aktív publicisztikai tevékenységet folytatott, előadásokat tartott az orosz kultúráról, irodalomról. Az autokrácia iránti elkötelezettségéből jöttányit sem engedett, fennén hirdette az európai civilizáció dekadens és hanyatló jellegét, Oroszország bolsevizálásában mindenekelőtt Európát tartotta bűnösnek. Nézetrendszerében sajátosan keveredtek az ortodoxia alapú pánszlávizmus és az eurázsiai gondolatkör Nyugat-ellenességének elemei.

KULCSSZAVAK: *Dmitrij Golicin-Muravlin, emigráció, monarchista mozgalom, Kirill Vlagyimirovics nagyherceg, II. Miklós*

Prince Dmitry Petrovich Golicin-Muravlin in Hungarian exile

Dr. habil. Attila Kolontári PhD – Senior Research Fellow
(Office of the Committee of National Remembrance – Budapest).
E-mail: attila.kolontari@neb.hu

Abstract

Prince Dmitry Petrovich Golitsin-Muravlin, a well-known figure of the Russian monarchist Black Hundreds' movement, spent the last years of his life in exile in Hungary. Initially a follower of Grand Duke Kirill Vladimirovich, he tried to play a leading role in organising the Russian monarchist emigration, but later turned sharply against the Grand Duke. Because of his rank and origins, his figure attracted considerable attention in Hungary, and he had a wide network of contacts in the highest social circles. He was an active publicist and gave lectures on Russian culture and literature. He did not give an iota of his commitment to autocracy, and was a bullet-headed proponent of the decadent and decaying nature of European civilisation, he considered Europe to be all above guilty of the Bolshevisation of Russia. His views represented a peculiar blend of the anti-Western elements of orthodox based pan-Slavism and of the Eurasian school of thought.

KEYWORDS: *Dmitry Golitsin-Muravlin, emigration, monarchist movement, Grand Duke Kirill Vladimirovich, Nicholas II*

Dmitrij Petrovics Golitsin-Muravlin herceg (1860–1928) neve jól ismert mindazok számára, akik többé-kevésbé járatosak a forradalom előtti Oroszország történetében. A kiterjedt hercegi családból államférfiak, közéleti szereplők, hadvezérek egész sora került ki. Maga Dmitrij Petrovics 1902-ben az Államkancellárián kezdte politikai karrierjét, majd az oktatási és jótékonyági intézményeket felügyelő Őfelsége Személyes Kancelláriája negyedik ügyosztályának vezetője volt,¹ 1912-től az Államtanács tagja. Már fiatal korától széleskörű irodalmi tevékenységet folytatott, nevében a Muravlin szó választott írói álneve. De ott találjuk Dmitrij Golitsin-Muravlint a századelőn formálódó jobboldali, monarchista, feketeszázas mozgalom bölcsőjénél, az Orosz Gyűlés vezetőségében és az Orosz Emberek kongresszusának elnökségében is.²

A bolsevik hatalomátvételt követően Dmitrij Petrovics családjával együtt előbb Dél-Oroszországba, majd onnan 1919-ben Magyarországra menekült. Pontosabban annak a szerbek által megszállt déli részére, amelyet a trianoni békeszerződés értelmében vissza kellett adni Magyarországnak, de amellyel a szerbeknek

1 Az ügyosztályt I. Pál özvegye, Marija Fjodorovna császárné személyes kancelláriájából alakították ki, az általa korábban felügyelt intézmények irányítására.

2 A feketeszázas mozgalom történetéről lásd: BEBESI 1999. Golitsin életrajza magyarul: BEBESI – KOLONTÁRI 2017: 74–81.

további tervei voltak. Ennek részét képezte az orosz menekültek tudatos letelepítése is a területen a szláv elem jelenlétének erősítése érdekében. Dmitrij Petroviccsal együtt érkezett Magyarországra felesége, Olga Szemjonovna (született Haritonova) (1866–1945), fiuk, Pjotr Dmitrijevics (1888–1955) első feleségével és fiával, az ifjabb Dmitrij Petroviccsal (1912–1972). Ugyancsak velük jött Goligin-Muravlin bátyja, Alekszandr Goligin (1852–1927) második feleségével, Nagyezsda Nyikolajevnával (született Sasztova) (1865–1933). Az előkelő orosz családok sarjait jellemzően magyar arisztokraták kastélyaiban helyezték el. Goligin-Muravlint és népes családját Biedermann Rezső báró (1854–1938) és fia, Biedermann Imre (1894–1953) fogadták be a Szigetvár melletti szentegáti kastélyukba. A helyi szinten aktív közéleti és jótékonyági tevékenységet folytató Biedermann famíliával Goligin-Muravlin herceg még 1910-es útja során ismerkedett meg, amikor az orosz gyermekvédő liga képviselőjében járt Magyarországon.³

A híres vendég érkezése természetesen nem maradt titokban a helyi közvélemény előtt, sőt, a hír egy félreértés folytán a „messziről jött embert” nagyobb-nak, jelentősebbnek mutatta, mint amilyen valójában volt. A *Dunántúl* című lap 1919. december 21-i száma a Pécsre látogató Goligin-Muravlint az Orosz Birodalom egykori vezető politikusaként mutatta be az olvasóközönségnek.⁴ A 8 *Órai Ujság* cikkírója Pécs visszatéréséről szóló tudósításában egyenesen úgy fogalmazott „...feltűnően sok orosz emigráns van Pécsen. Láttam Goligin herceg volt orosz miniszterelnököt.”⁵ Ezek az információk természetesen nem feleltek meg a valóságnak. A tévedés alapját minden bizonnyal az jelenthette, hogy Goligin-Muravlint Magyarországon a vezetéknév azonosságából kiindulva összekeverték távoli rokonával, Nyikolaj Dmitrijevics Goligin herceggel (1850–1925), aki a Romanovok Oroszországának utolsó miniszterelnöke volt, igaz, hivatali ideje mindössze két hónapig tartott a februári forradalom előtt.⁶

Azt sem mulasztották el hozzátenni a lapok és később a szakirodalom sem, hogy Goligin-Muravlin herceg rokonságban áll a cári családdal.⁷ Ennek így, ebben a formában olyan olvasata volt, mintha Dmitrij Petrovics közvetlenül a lemondott és a bolsevikok által meggyilkolt uralkodó, II. Miklós rokona lett volna. Ezek a szálak azonban a távoli múltba vezettek és a kiterjedt rokonság

3 HL 1921 VKF mikrofilm B/169 3619/1987 183.

4 *Dunántúl* 1919: 4.

5 8 *Órai Ujság* 1921: 3.

6 A Goligin családnak az a két ága, amelyhez Dmitrij Petrovics és Nyikolaj Dmitrijevics tartoztak, már mintegy 7-8 generációval korábban, az 1600-as évek első harmadában elvált egymástól. Utolsó közös ősük Andrej Andrejevics Goligin (?–1638) herceg volt. *Rosszijszkij rodoszlovnij fond*: <https://www.rgfond.ru/person/22559>

7 BEZERÉDY 1998: 66–67.

miatt sokkal szövevényesebbek voltak. A család továbbélő ágainak 16–17. századi őse, Andrej Andrejevics Golicin herceg (?–1638) anyai ági felmenői között ott voltak a Rurik-dinasztiához tartozó III. Iván és Szofja Paleolog leszármazottai. A család egyik oldalágához tartozó Jevdokija Ivanovna Golicina (1560/75–1597) pedig az első Romanov uralkodó, I. Mihály (Mihail Fjodorovics) nagynénje volt.⁸ A későbbiek során ezek a rokoni kapcsolatok még lazábbak, még áttételesebbek voltak, az 1920-as évek Magyarországon azonban jól kamatoztatható társadalmi tőkét jelentettek Golicin-Muravlin számára.

Miután a szerbek 1921 augusztusában kiűritették a megszállt dél-somogyi és dél-baranyai területeket, Golicin-Muravlin aktívan és nagy ambíciókkal kapcsolódott be a magyarországi orosz emigráns kolónia és az orosz monarchista emigráció torzalkodásokkal és belső konfliktusokkal terhelt életébe. Rangjának és származásának köszönhetően azonnal a legmagasabb körök ajtóit nyíltak meg előtte, bejáratos volt József főherceg udvarába, de fogadta őt Horthy Miklós kormányzó is.⁹

Az emigrációba kényszerült orosz monarchista irányzat 1921 május-júniusában a bajorországi Reichengalban tartotta kongresszusát, melyen megalakították a Legfelsőbb Monarchista Tanácsot. A Tanács, több más emigrációs szervezethez hasonlóan a különböző monarchista irányzatok összefogása érdekében az egyes országokban létrehozta saját képviselőit. A Tanács elnöke, Nyikolaj Jevgenyevics Markov (1866–1945) 1921 őszén a szervezet magyarországi képviselőjével Golicin-Muravlint bízta meg, s kérte, hogy a magyarországi orosz kolónia mindenben támogassa a herceg tevékenységét.¹⁰

Az orosz monarchista emigrációt megosztó törésvonalak az alábbi fő kérdések mentén húzódtak: állást foglalhat-e az emigráció a bolsevikok utáni Oroszország államformájának kérdésében? Ki számít a trón várományosának a Romanov-dinasztia túlélő tagjai közül? Milyen legyen a jövő monarchikus Oroszországa, alkotmányos, félalkotmányos, autokratikus? Utóbbi kérdésben Golicin-Muravlin nem hazudtolta meg korábbi „feketeszázas” önmagát, egy olyan autokratikus berendezkedés híve volt, ami 1905-öt követően már Oroszországban sem létezett. Leginkább a III. Sándor által 1881 áprilisában kiadott, „Az autokrácia rendíthetetlenlenségéről” néven emlegetett manifesztumban rögzített állapotokhoz való visszatérést tartotta kívánatosnak. 1921-ben a Legfelsőbb Monarchista Tanács

8 *Rosszijszkij rodoszlovnij fond*: <http://rgfond-ru.lgb.ru/person/23102>; Jevdokija Golicina a tanulmányban már többször emlegetett Andrej Andrejevics Golicin nagynénje volt. Alekszandr Nyikityics Romanovhoz (1560/65–1605) ment férjhez, házasságukból azonban gyerek nem származott, így ez az ág megszakadt.

9 GARF F. 5853. Op. 1. D. 6. 321.

10 GARF F. 5853. Op. 1. D. 6. 386.

lapjában, a *Dvuglavij orjol*ban *A hatalom bukásáról* című írásában arról értekezett, hogy a hatalom degradációja akkor veszi kezdetét, amikor az elkezd bizonygatni a maga igazát és tetszeni akar az alattvalóknak, majd következik az alkotmány, a parlamentarizmus, végül pedig a totális összeomlás. Mindezt Golicin-Muravlin nemcsak Oroszországra vonatkoztatta, de általános érvényűnek tekintette. Az európai uralkodók – írta – szálanalmasan gyávák voltak, amikor isteni felkentésüket alkotmányos státuszra cserélték. Oroszország esetében az autokráciával szembeni legkisebb kritikai hangot is az ellenség aknamunkájának tartotta. Ide sorolta azt is, amikor III. Sándor fentebb említett manifesztuma miatt egyet nem értése jeleként több miniszter, köztük Dmitrij Miljutyin és Alekszandr Abaza is felmentését kérte az uralkodótól. Értelmezésében ez volt az első lépés az autokrácia bukása felé vezető úton, amely a „tisztességes, történelmi, alkotó, felvilágosító és teremő” hatalom összeomlását eredményezte Oroszországban.¹¹

A trón betöltése és a dinasztia belüli elsőség kérdésében a monarchista emigráció két nagy táborra szakadt, az úgynevezett „kirillistákra” és „nyikolajevistákra”. Előbbiek – ők voltak szám szerint kisebbségben – II. Miklós legközelebbi életben maradt férfi rokonát, unokatestvérét, Kirill Vlagyimirovics (1876–1938) nagyherceget tekintették a trón várományosának. Utóbbiak a dinasztia legidősebb férfitagjában, I. Miklós unokájában, Nyikolaj Nyikolajevics (1856–1929) nagyhercegben, az orosz hadsereg egykori főparancsnokában látták azt a személyt, aki a monarchista mozgalom élére állhat.

Golicin-Muravlin nemcsak Magyarországon, de európai dimenzióban is fontos szerepet játszott a „kirillista” tábor formálódásában. Ezzel összefüggésben gyakran utazott külföldre. A monarchista emigráció nyugodtnak addig sem nevezhető belső világát 1922. augusztus 8-án Kirill Vlagyimirovics nagyherceg manifesztuma kavarta fel, melyben önmagát az orosz császári trón védelmezőjének nyilváníttotta. Vannak adatok arra nézve, hogy éppen Golicin-Muravlin herceg javasolta a nagyhercegnek ezt a lépést Horthy Miklós kormányzó példája alapján. Ezt ő is híresztelte saját magáról magyarországi orosz monarchista körökben. Cserébe Kirill Vlagyimirovics kinevezte őt fő politikai képviselőjévé az európai államokban.¹² Ebbéli minőségében Golicin aktív, bár összességében sikertelen tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy az orosz emigráció meghatározó intézményei, mint a Nagykövetek Értekezlete vagy a Legfelsőbb Monarchista Tanács felsorakozzanak az egyébként nem túlságosan népszerű nagyherceg mögött. Mihail Girszhez (1856–1932), a Nagykövetek Értekezletének rangidős vezetőjéhez intézett levelében

11 *Dvuglavij orjol* 1921: 28–33.

12 GARF F. 5853. Op. 1. D. 9. 18.; БОЧАРОВА 2011: 101.

elismerte a missziók érdemeit az emigráció súlyos gondjainak enyhítésében (Girsz bölcselete alatt), de most – tette hozzá – Kirill Vlagyimirovics manifesztumát követően a képviselők fennállása jelen formában nem felel meg a tényleges helyzetnek. Kérte Girszt, hogy a meglévő struktúra meghagyásával teremtsen törvényes állapotokat ezen a téren, vagyis a Nagykövetek Értekezlete rendelje alá magát Kirill Vlagyimirovics nagyhercegnek mint a trón védelmezőjének. Girsz válasza elutasító volt.¹³

Még kacifántosabb volt a helyzet a Legfelsőbb Monarchista Tanács (LMT) esetében. Itt olyan intézményről volt szó, melyet Golicin-Muravlin néhány hónappal korábban még a főhatalom letéteményesének tekintett, és amelynek magyarországi képviselője volt. Kirill proklamációját követően a Bajorországi Monarchista Egyesülethez írt levelében az LMT-t már olyan szervezetnek nevezte, amely ugyan nem kevés szolgálatot tett a monarchia ügyének, de amely összességében mégiscsak magánjellegű szervezet, pártképződmény, és amely a jelenlegi formában az új körülmények között feleslegessé vált. Hangsúlyozta, hogy a testület nem helyezheti magát az Orosz Birodalom Alaptörvényei fölé. A dokumentum fejlécében Golicin-Muravlin az Uralkodói Trón Legfelségesebb Védelmezőjének Politikai Főképviselője titulust használta. A Nagykövetek Értekezletéhez hasonlóan az LMT is megtagadta az együttműködést Golicin-Muravlinnal és az általa képviselt Kirill Vlagyimirovics nagyherceggel.¹⁴

Magyarországon viszont a „kirillisták” pozíciói erősebbek voltak, mint más országokban. Ennek sok összetevője volt. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg neve nem csengett jól hazánkban. Nem felejtették el neki, hogy az orosz hadsereg főparancsnokaként 1914 augusztusában felhívást bocsátott ki a Monarchia ukrán, ruszin lakosságához mint a hatalmas orosz nép integráns részéhez, hogy rázzák le az ezeréves elnyomás igáját és csatlakozzanak az egységes és oszthatatlan Oroszországhoz.¹⁵ Az emigrációban Franciaországban telepedett le, így őt és híveit francia-orientációjának könyvelték el, ami szintén nem számított jó ajánlólevélnek. Ezzel szemben a bajorországi Koburgban élő Kirill Vlagyimirovics nagyherceg mögött német kapcsolatokat és támogatást sejtettek. Azt is számításba kell venni, hogy a magyar arisztokrácia körében, sőt, a közvélemény egy részében is erősek voltak a legitimizmus hagyományai. Erre jó érzékkel játszottak rá a „kirillisták”, azt állítván magukról, hogy törvényes uralkodójuk hűséges alattvalóiként („vernopoddanije) ők az igazi orosz legitimisták.

13 AVP RI F. 166. Op. 508/3. D. 79. 25.

14 GARF F. 5853. Op. 1. D. 9. 104, 220–222.

15 A kiáltvány szövegét lásd: <http://www.belrussia.ru/page-id-4293.html>

Golicin-Muravlin még arra is gondot fordított, hogy Horthynak részletesen beszámoljon Kirill manifesztumáról, és a levéltári dokumentumok szerint sikerült is kiváltania a kormányzó szimpátiáját a nagyherceg akciója iránt. Pjotr Vrangel katonai megbízottjával, Alekszej von Lampe (1885–1967) ezredessel folytatott beszélgetése során Horthy Kirillt az orosz császári trón törvényes várományosának nevezte, fellépését pedig ahhoz hasonlította, amikor ő 1919-ben Szegedről a csapataival megindult Budapest felé.¹⁶

Ugyancsak Golicin-Muravlin tájékoztatása alapján tudósították a magyar lapok olvasóközönségüket Kirill nagyherceg manifesztumáról. A herceg kifejtette, még nem adták fel teljesen a reményt, hogy II. Miklós és fia életben vannak, de amennyiben mégse, úgy a legitimizmus elve alapján a törvényes új uralkodó Kirill Vlagyimirovics nagyherceg, aki most a trón védelmezőjévé (a magyar sajtó szóhasználatában régenssé), nyilvánította magát. Golicin-Muravlin mindehhez hozzátette, hogy az orosz monarchista mozgalomnak „belülről kell diadalra jutnia, [...] Császár vagy régens nem léphet, mint hódító saját hazájának földjére.” A tudósítások egy része még megjegyezte, hogy Kirill Golicin-Muravlint nevezte ki teljhatalmú megbízottjának, „ki két év óta tartózkodik Magyarországon és a magyarságnak igazi jóakarató barátja.”¹⁷

Golicin-Muravlin herceg tevékenységének köszönhetően a Magyar Királyság-beli Orosz Monarchisták Egyesülete Kirill Vlagyimirovics mögé sorakozott fel, amivel a szerveződés egyértelműen szembement a Legfelsőbb Monarchista Tanács álláspontjával. A herceg tevékenysége nem korlátozódott pusztán Magyarországra. A *Magyarság* 1923. július 18-i száma arról is hírt adott, hogy Golicin-Muravlin igyekszik újra életre kelteni az Orosz Gyűlést, melynek korábban egyik alapítója és vezetője volt. Állítása szerint már Európa valamennyi nagyobb városában vannak fiókszervezeteik, a „pártok feletti” szerveződés célja a monarchista eszméért, a legitimitásért, a felvilágosult nacionalizmusért való küzdelem.¹⁸ Golicin-Muravlin ambíciói azonban nagyobbak voltak, mint tényleges lehetőségei. Magyarországon hiába volt jó sajtója, ez önmagában kevés volt ahhoz, hogy európai méretekben vezető szerepet játsszon az emigráció életében. Sokat elárul

16 GARF F. 5853. Op. 1. D. 9. 40–45, 50–54. A „nyikolajevista” táborhoz tartozó von Lampe – aki eddigre már meglehetősen jól eligazodott Horthy gondolkodásmódjában és a korabeli magyar politikai élet eseményeiben – Kirill Vlagyimirovics manifesztumát meggondolatlan, idő előtti lépésnek nevezte, és IV. Károly szerencsétlen visszatérési kísérleteivel állította párhuzamba. Hozzáfűzte, Horthyhoz hasonló „nemzeti vezető” az orosz monarchista mozgalom élén csakis Pjotr Vrangel, vagy Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg lehet, mivel ők rendelkeznek ehhez elegendő népszerűséggel és tekintéllyel.

17 *Nemzeti Ujság* 1922: 1.; *Szózat* 1922: 8.; *Pesti Napló* 1922: 8.; *Budapesti Hírlap* 1922: 6.

18 *Magyarság* 1923a: 2.

a Golicin-Muravlin-féle szerveződés komolyságáról, hogy az Orosz Gyűlés Katonai Osztályának parancsa nem a nagy emigrációs központokban Párizsban, Berlinben, Belgrádban, vagy Prágában kelt, hanem Löksházán. A dokumentumban, amelyet Mihail Fjodorovics Danyilevszkij (1879–1943) vezérőrnagy, Golicin helyetteseként és a Katonai Osztály parancsnokaként szignált, minden orosz tisztet és katonát felhívtak arra, hogy teljesítsék a haza és a trón iránti kötelezettségüket, sorakozzanak fel Kirill Vlagyimirovics nagyherceg, a törvényes trónörökös mögött, aki egyedül képes az Oroszország újjászületésére irányuló mozgalom vezetésére.¹⁹

A politikai szerepvállaláson túl a herceg rendszeresen szerepelt a magyar újságok lapjain. Többnyire az orosz irodalomról, kultúráról tartott előadásairól tudósítottak. 1923. április 15-én a Pátria Klubban, a *L'Echo du Danube* című budapesti francia nyelvű lap féléves fennállását ünneplő vacsora meghívott előadója volt, a téma pedig Tolsztoj és Dosztojevszkij írói munkásságának összevetése. Tolsztoj – Golicin-Muravlin értelmezésében – forradalmár író volt, aki az orosz társadalom alapköveit ingatta meg, mint Voltaire tette azt Franciaországban. Ezzel szemben Dosztojevszkijt az orosz néplelek és vallásosság legalaposabb ismerőjeként méltatta. Érdekes szót ejteni a jelenlévők köréről is, az illusztris vendégek között ott volt József főherceg és családja, gróf Khuen-Héderváry Sándor, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője (más sajtótudósítások szerint testvére, Khuen-Héderváry Károly gróf), Kozma Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Gömöry-Laiml László miniszteri tanácsos, a Külügyminisztérium útlevélosztályának vezetője.²⁰

Néhány hónappal később, 1923 októberében Golicin-Muravlin József főherceg budavári palotájának vendége volt, ahol Puskin munkásságáról beszélt hallgatóságának. Az eseményen megjelent Horthy Miklós kormányzó és felesége, valamint a budapesti politikai, szellemi élet számos neves képviselője, a magyarországi orosz kolónia tagjai. Golicin-Muravlin mondandójában az orosz irodalmat, olvasóközönséget megteremtő, a hamisítatlan orosz szellem nagyságát magában hordozó Puskin zsenialitásának méltatása mellett jutott hely az aktualizálásnak is a művészetet, irodalmat, kultúrát elpusztító bolsevik rezsim kapcsán. Az előadásból nem hiányzott a pátosz és a történelmi tények némileg önkényes kezelése sem. Szerinte Oroszország történelme során többször volt már az összeomlás szélén, mindannyiszor eljött egy-egy nagy személyiség, aki megmentette és felemelte Oroszországot, amely erősebb lett, mint azelőtt: a tatárjárás után IV. (Rettenetes) Iván, a zavaros időszakot követően I. (Nagy) Péter. (Vagyis Golicin-Muravlin nagyvonalúan

19 GARF F. 5853. Op. 1. D. 15. 510.

20 Szózat 1923: 4.; Budapesti Hírlap 1923a: 4.

több évtizedet is átugrott a példaként felhozott események és személyek között.) A mostani kaoszából is lesz kiút.

„A lantot összetörték, a hangot elfojtották. De esküszöm! Leszünk még, akik a lantot felvesszük és énekeljük azt a dalt, amely imádság lesz Oroszországért, imádság lesz Európáért, imádság lesz a kultúráért.”²¹

Az 1920-as évek közepén Golicin-Muravlin nézetrendszerében az orosz monarchista mozgalom kérdésében 180 fokos fordulat következett be. Ő, aki korábban Kirill Vlagyimirovics képviselőjeként lépett fel nemcsak Magyarországon, de „minden udvarnál és kormányánál”, minden megnyilatkozásában a nagyherceg elsőségét hangsúlyozta a dinasztiaán belül a legitimitás elve alapján, most élesen szembefordult vele. A törést minden bizonnyal Kirill Vlagyimirovics 1924. augusztus 31-én (szeptember 13.) kiadott újabb manifesztuma okozta, amelyben bejelentette trónra lépését és az oroszországi császári cím (Imperator Vszeroszsijszkij) felvételét.²² Innentől kezdve Golicin-Muravlin bizonyosságként kezdte hirdetni, amit korábban csak reményként hangoztatott, nevezetesen, hogy a cári család tagjainak a csodával határos módon sikerült megszökniük, II. Miklós és fia, Alekszej most biztos helyen rejtőznek, és csak a megfelelő alkalomra várnak, hogy megjelenjenek a nyilvánosság előtt. Érvrendszere sajátos keveréke volt a cári család legyilkolásával kapcsolatos tisztázatlan körülményeknek, mendemondáknak, titkos világerők sötét játszmáiról szőtt fantazmagóriáinak. Magyarországon mindezekelőtt a *Nemzeti Ujság* és a *Szózat* című lapoknál volt fogadókészség arra, hogy helyet adjanak Golicin-Muravlin eszmefuttatásainak. A *Szózat*ban megjelent írás lényege, hogy a cári családot a hozzájuk hű őrszemélyzet tagjai megszöktették, a bolsevikok valójában a szökés tényét akarják elfedni a kivégzésről és a holttestek elégetéséről szóló „mesékkel”.²³ Még ennél is különösebb a *Nemzeti Ujság* címlapján indított cikksorozat, melyet a mesterséges titokzatosság légkörébe burkoltak. Az információk forrásaként egy igen előkelő és szavahihető orosz személyt neveztek meg, akinek azonban a saját és családja biztonsága érdekében nem adhatják ki a nevét. A cikkek hangvétele, gondolatmenete azonban egyértelművé teszi, hogy azok szerzője vagy Golicin-Muravlin volt, vagy az ő közvetlen útmutatása nyomán születtek. Az olvasó fantáziadús, még az ismert tényeket is elferdítő, erőteljesen kiszínezett történeteket kap, melyek végkicsengése, hogy a cári család tagjai,

21 *Budapesti Hírlap* 1923b: 5.; *Magyarság* 1923b: 6.; *Nemzeti Ujság* 1923: 4.

22 Döntésének semmilyen érdemi jelentősége nem volt, mindössze az emigrációs berkekben dúló viszályokat élezte tovább.

23 *Szózat* 1925: 12.

az uralkodó és fia, valamint fivére, Mihail Alekszandrovics nagyherceg életben vannak. Erre a legfőbb bizonyíték, hogy a halálukat még nem bizonyította senki, továbbá Marija Fjodorovna anyacárné (1847–1928), III. Sándor özvegye, II. Miklós és Mihail Alekszandrovics anyja is kijelentette: „Fiaim életben vannak!” Tette mindezt pedig azért, mert: „A cár és az uralkodócsalád szerencsés megmenekülésének adatszerű bizonyítékait minden valószínűség szerint az anyacárné elé terjesztették.” A cikksorozat néhány mondata szinte a *Cion Bölcsék jegyzőkönyveinek* szellemét idézve elmélkedik valamiféle gonosz világösszeesküvésről, melynek résztvevői mindenáron igyekeznek megakadályozni az igazság napfényre kerülését:

„Azok az egyének, akik számára a cár megmentése a legnagyobb veszedelmet jelentené, az úgynevezett titkos kormány tagjai, a háromszáz zsidó legfőbb titkos kormánya, amely D’Israeli és Rathenau állítása szerint az egész világ fölött uralkodik és amelynek legelső sorban kell rettegnie II. Miklós-nak, a cári trónra való visszatérésekor »a nemzetközi összeesküvés« titkos terveiért.” [sic!]²⁴

A cikksorozat gondolatmenete pontról pontra megegyezik annak a két, drámai hangvételű levélnek a mondandójával, melyeket Golicin-Muravlin élete alkonyán, 1928 augusztusában intézett Nyikolaj Obolenszkij herceghez, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg titkárához a szentegáti kastélyból. A levelekből nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy szerzőjük halála előtt néhány hónappal mentálisan mennyire volt intakt személyiség. Mindenesetre kétségtelen, hogy a leírtakat komolyan gondolta. Valamilyen okból úgy látta célszerűnek, ha a levélben szereplő helyszíneket és személyeket álnéven említi, kódrendszere azonban könnyen megfejthető.

„Az első Sirius [levél] szerzője Orsa [Golicin-Muravlin], a válasz Sirius szerzője Sibanon [Obolenszkij]. Az a személy, akinek az első Siriust megmutatták – Velikanov [Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg]. Velikanov kártékony unokaöccse – Otran [Kirill Vlagyimirovics nagyherceg]. Az ország, ahol Orsa él, Georgina [Magyarország], az, ahol Sibanon lakik – Válja [Franciaország]. Közös hazájuk Mása [Oroszország]. Az, akit Mása ellenségei mindenáron holtan szeretnének látni – Oriol [II. Miklós].”

24 *Nemzeti Ujság* 1926a: 1–2.; *Nemzeti Ujság* 1926b: 3–4.; *Nemzeti Ujság* 1926c: 4.

A levelek tartalmi része is inkább egy kétségbeesett, a valóságtól elrugaszkodott ember agyszüleményének tűnik. Egy világméretű összeesküvés képét vázolja fel, amely megakadályozza az igazság napfényre kerülését. Ennek az igazságnak a központi eleme pedig az, hogy II. Miklós életben van. Ezt a tényt azonban sötét erők eltitkolják a világ elől, hogy megakadályozzák Oroszország feltámadását. A sorok között sejteti, hogy az igazság eltitkolásában egyformán érdekeltek a bolsevikok, a nyugati hatalmak, Oroszország egykori szövetségesei és ellenségei, valamint a zavarosban halászni kívánó Kirill Vlagyimirovics nagyherceg. Neki, Golicin-Muravlinnak természetesen megvannak a bizonyítékai, ezeket az ügy érdekében egyelőre nem hozhatja nyilvánosságra. Ő és hívei azonban titokban készítik elő a talajt az igazság győzelméhez. „Egyedül csak Velikanov menthet meg minket!” – hangzik a levelek végső konklúziója. Neki, azaz Nyikolaj Nyikolajevics nagyhercegnek kell határozottan kijelentenie, hogy „a vég nem bizonyított”, azaz a törvényes uralkodó életben van. Ezt követően minden igaz orosz hazafi Nyikolaj Nyikolajevics zászlaja alá sereglene II. Miklós nevében, és a haza meg lenne mentve.²⁵ Nemcsak az utókor, de a levelet olvasó Obolenszkij és Nyikolaj Nyikolajevics számára is nyilvánvaló lehetett Golicin gondolatvilágának teljes képtelensége.

Golicin-Muravlin és családja 1928 őszén Szentegátról Visegrádra költözött. A herceg valószínűleg közelebb akart kerülni Budapesthez, hogy ott folytassa irodalmi és közéleti tevékenységét, azonban 1928. december 16-án, 68 éves korában váratlanul meghalt. Halálhíre bejárta az egész magyar sajtót, a legtöbb országos napilap beszámolt róla. A budapesti orosz kolónia tagjai Szív utcai templomukban gyászmisét tartottak a herceg lelki üdvéért. A *Magyar Külpolitika* című lap hasábjain Gömör-Laiml László miniszteri tanácsos írt nekrológot az elhunytól. Kiemelte, hogy a herceg előkelő származása, megnyerő egyénisége, kitűnő tolla és széleskörű műveltsége miatt osztatlan népszerűségnek örvendett Magyarországon. Annyit azért megengedett, hogy:

„A nagy elméknél gyakori naivsággal rendületlenül ragaszkodott Miklós cár életbenlétének gondolatához és képzeletében állandóan látta, amint Miklós cár egy napon jelenlegi rejtekhelyét elhagyva és a boldogulás zászlaját kibontva, visszatér népéhez.”

Gömör szerint Golicin-Muravlin emigrációs évei alatt „[...] megszerette hazánkat és belső meggyőződésből tette Magyarországot politikai koncepciója sarkkövévé. Egy magyar–orosz barátság majdani megvalósításáról álmodozott, melyet

25 ABFRZ F. 2. Op. 2. K. 7. D. 4. 2–3.

mind a két ország boldogulásának alapjául képzelte el magának.” Ezen tervén való munkálkodás közben érte a halál. Vagyis a Külügyminisztérium munkatársa Golitsin-Muravlint olyan befolyásos, politikaformáló tényezőként búcsúztatta, amilyen valójában nem volt, hiszen eddigre már az emigráción belül is marginalizálódott.²⁶

Golitsin-Muravlin gondolatvilágának, nézetrendszerének megértéséhez talán az az írás van leginkább segítségünkre, melyet a *Magyar Külpolitika* már említett száma közölt a szerző tollából, tisztelgéskeppen az elhunyt emléke előtt. A cikk a hangzatos *Európa és Oroszország* címet viseli, ami talán tudatos utalás Nyikolaj Danyilevszkij azonos címet viselő, nagyhatású, az orosz geopolitikai gondolkodást máig meghatározó, élesen nyugatellenes hangvételű művére, s tartalmi szempontból is sok hasonlóságot mutat vele, kiegészítve az ekkor formálódó eurázsiai gondolkör néhány toposzával. Európát mint dekadens, hanyatló (sőt, már nem is létező) civilizációt ábrázolja, melynek bűnlajstroma az erkölcstelen és kicsapongó olümposzi istenekkel kezdődik és azzal a közönnyel végződik, mellyel az öreg kontinens a bolsevikok hatalomra jutását szemlélte Oroszországban, képviselőik pedig „gyilkosoknál és tolvajoknál tömők tele magukat kaviárral”. Szkepticizmusa és dekadenciája miatt Európa a kereszténységet sem tudta befogadni, „nem tudta megtartani azt a nívót, amelyet Krisztus szent szava állapított meg számára”. Ezzel szemben Oroszországot a Kelet miszticizmusa készítette elő a kereszténység befogadására, s azt az egyetlen igaz forrásból, Bizáncból vette át. „Bizánc [...] ragyogó színeket adott komoly lelkiségünknek.” Oroszország – folytatja eszmefuttatását Golitsin-Muravlin – nem Európa, sosem volt az, hanem önálló civilizáció, amelyet persze Európa sohasem értett igazán, és nem is akart megérteni. Oroszországnak emiatt Ázsia felé kell fordulnia, végleg el kell szakadnia Európától, közömbösen kell szemlélnie annak vergődését. Hozzáfűzte, erről annál is inkább örömmel beszél Magyarországon, mert Magyarország is rokona Ázsiának, „őseink sokáig szomszédok voltak a Volga és az Ural között”. A cikken vezérfonalként végighúzódó, Európával szembeni sértettségre kétségtelenül volt fogadókészség a trianoni diktátum sokkjában élő Magyarországon.²⁷

Dmitrij Petrovics Golitsin-Muravlint a Fiumei úti sírkert (Kerepesi temető) 43-as parcellájában helyezték végső nyugalomra. A parcellát azonban 1962-ben felültemették, a korábbi síremlékeket elbontották, így a sírhely nem maradt fenn, beazonosítására nincs lehetőség.²⁸ A herceg Magyarországon maradt családtag-

26 *Magyar Külpolitika* 1929b.

27 *Magyar Külpolitika* 1929a. A lap szerkesztősége is úgy kommentálta a szokásosnál terjedelmesebb írás első helyen történő közlését, hogy azt „az európai problémának mélyenszántó és újszerű megvilágításban való érdekes fejtegetése” indokolja.

28 A Nemzeti Örökség Intézetének közlése, 2021. március 25.

jait, fiát, unokáit és azok családjait 1944–45-ben szétszórta a történelem vihara. Volt, aki az Egyesült Államokba került, a kevésbé szerencsések szovjet börtönökbe és a Gulagra. De ez már egy másik történet.

Források

- ABF RZ (Arhiv Bibliotyecki Fonda Russzkovo Zarubezsja – az Orosz Külföld Alapítvány Könyvtárának Archívuma)
F 2 Fond knyazja Nyikolaja Obolenszkogo
- AVP RI (Arhiv Vnyesnej Polityiki Rosszijszkoj Imperii – az Orosz Birodalom Külpolitikai Levéltára)
F 166 Misszija v Belragye (1918–1944)
- GARF (Goszudarsztvennij arhiv Rosszijszkoj federacii – az Orosz Föderáció Állami Levéltára)
F 5853 – Fond Alekszeja Alekszandrovicsa von Lampe
- HL (Hadtörténelmi Levéltár)
VKF 2 iratok
- 8 *Órai Ujság* (1921): Első nap a felszabadult Pécsen. 8 *Órai Ujság* (1921. augusztus 26.), 3.
- Budapesti Hírlap* (1922): Orosz restauráció – Parisban. Cirill nagyherceg orosz régenssé kiáltotta ki magát. *Budapesti Hírlap* (1922. augusztus 18.), 6.
- Budapesti Hírlap* (1923a): Napihírek. Galicin herceg felolvasása a Pátriában. *Budapesti Hírlap* (1923. április 17.), 4.
- Budapesti Hírlap* (1923b): Napihírek. Galitzin herceg Puskinról. *Budapesti Hírlap* (1923. október 16.), 5.
- Dunántúl* (1919): Galicyn orosz herceg egy pécsi újság előfizetője. *Dunántúl* (1919. december 21.), 4.
- Magyar Külpolitika* (1929a): Galitzin-Muravlien Dimitrij herceg: Európa és Oroszország. *Magyar Külpolitika*, 10. (6). 1–5.
- Magyar Külpolitika* (1929b): Gömör Laiml László: Galitzin-Muravlien Dimitrij herceg meghalt Visegrádon 1928. december hó 16-án. *Magyar Külpolitika*, 10. (6). 5–6.
- Magyarság* (1923a): Szervezkednek az orosz monarchisták. Beszélgetés Galicyn herceggel. *Magyarság* (1923. július 18.), 2.
- Magyarság* (1923b): Galicin Dimitrij herceg előadása Puskinról. *Magyarság* (1923. október 16.), 6.

- Nemzeti Ujság* (1922): Cirill nagyherceg a cári trón letéteményesének jelentette ki magát. *Nemzeti Ujság* (1922. augusztus 13.), 1.
- Nemzeti Ujság* (1923): Galicin Dimitrij herceg előadása Puskinról. *Nemzeti Ujság* (1923. október 16.), 4.
- Nemzeti Ujság* (1926a): Meggyilkolták-e az orosz cárt és családját? Egy előkelő orosz személyiség leleplezései. *Nemzeti Ujság* (1926. március 21.), 1–2.
- Nemzeti Ujság* (1926b): Meggyilkolták-e az orosz cárt és családját? Egy előkelő orosz személyiség leleplezéseinek folytatása. *Nemzeti Ujság* (1926. március 25.), 3–4.
- Nemzeti Ujság* (1926c): Meggyilkolták-e az orosz cárt és családját? Egy előkelő orosz személyiség közleményeinek befejező része. *Nemzeti Ujság* (1926. március 28.), 4.
- Pesti Napló* (1922): Galicin herceg nyilatkozik Kürill nagyherceg vállalkozásáról. *Pesti Napló* (1922. augusztus 18.), 8.
- Szózat* (1922): Cirill nagyherceg az orosz régens. Galicin herceg nyilatkozata az orosz monarchizmusról. *Szózat* (1922. augusztus 18.), 8.
- Szózat* (1923): Galytzin herceg előadása a Pátria Klubban. *Szózat* (1923. április 17.), 4.
- Szózat* (1925): Galitzin-Muravlin herceg azt hiszi, hogy a cári család még életben van. *Szózat* (1925. november 27.), 12.
- Dvuglavij orjol* [Kétfejű sas] (1921): *Dvuglavij orjol* (1921. június 1.), (9). 28–33.

Internetes adatbázisok:

Rosszijszkij rodoszlovnij fond: <https://www.rgfond.ru> (Letöltés ideje: 2024. december 11.)

Obscsesztenno-isztiricseszkij klub „Belaja Rosszija”: <http://www.belrussia.ru> (Letöltés ideje: 2024. december 15.)

Hivatkozott irodalom

- BEBESI György (1999): *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. ELTE – Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest.
- BEBESI György – KOLONTÁRI Attila (2017): Egy irodalmár, nacionalista népnevelő, arisztokrata feketeszázak. Golicin-Muravlin. In: BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publicon, Pécs. 73–81.
- BEZERÉDY Győző (1998): *Dencsháza... fejezetek egy falu életéből*. Dencsháza község önkormányzata, Dencsháza.
- БОЧАРОВА, Зоя Сергеевна (2011): *Российское зарубежье 1920–1930-х гг. как феномен отечественной истории*. АИРО-XXI, Москва.

Egy oroszországi muszlim tanulmányai és egzisztenciális perspektívái az 1920-as évek Magyarországon

SERES ATTILA

Dr. Seres Attila PhD – tudományos főmunkatárs, kutatócsoport-vezető
(VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár). E-mail: attila.seres@veritas.gov.hu

Absztrakt

A tanulmány az oroszországi polgárháború után Magyarországra telepedő, baskír származású és muszlim vallású néprajzkutató, Tagán Galimdzsán (1892–1948) 1922–1929 közötti magyarországi tanulmányainak történetét mutatja be a saját egzisztenciális perspektívái és a magyar felsőoktatási rendszer által megszabott keretek nézőpontjából. Tagán Galimdzsán élettörténetének legfőbb dilemmája egy történész szemszögéből, hogy hogyan tudott beilleszkedni az első világháború utáni nemzeti ellenforradalmi rendszer keresztény felekezeteket preferáló felsőoktatási rendszerébe egy muszlim környezetben felnőtt, a muszlim valláserkölcse és muszlim társadalmi-politikai etikára kondicionált, ugyanakkor az iszlám tanainak megfelelően a tanulásra és a tudásra a hit elmélyítésének eszközeként tekintő fiatalember.

KULCSSZAVAK: *Baskír muszlimok Oroszországban, az oroszországi polgárháború 1917–1922, Tagán Galimdzsán, magyar felsőoktatás a trianoni békeszerződés után, az 1920. évi numerus clausus-törvény*

The studies and livelihoods perspectives of a Muslim from the Russian Empire in Hungary in the 1920s

*Dr. Attila Seres PhD – Senior Research Fellow, Research Group Leader
(VERITAS Research Institute for History and Archives). E-mail: attila.seres@veritas.gov.hu*

Abstract

The paper presents the history of the Hungarian studies of the well-known Bashkir and Muslim ethnographer Tagan Galimdzhan (1892–1948) between 1922 and 1929 from the livelihoods perspectives and the framework determined by the Hungarian higher educational system. Tagan Galimdzhan settled in Hungary after the civil war in Russia. From a historical perspective, the main dilemma of his life story is the question of how a young man, who grew up in a Muslim environment, could integrate in the Hungarian higher educational system of the regime of the national counter-revolution, which favoured the Christian denominations, in the aftermath of World War I. The environment, in which Tagan Galimdzhan was socialized, followed the Muslim religious morality and the Muslim socio-political ethics. At the same time, the young man viewed learning and knowledge as the means of the deepening of his religious faith, according to the Islamic teachings.

KEYWORDS: *Bashkir Muslims in Russia, the civil war in Russia in 1917–1922, Tagan Galimdzhan, the higher education in Hungary after the Trianon Treaty in 1920, the Numerus Clausus Law in 1920*

„Ti hívők! [...] És amikor azt mondják nektek, hogy álljatok föl, akkor cselekedjetez így, hogy Allah is több fokkal emelje magasabbra azokat, akik hisznek, és akiknek tudás adatott.”

(*Korán*, 58:11)

Bevezető gondolatok

A tanulmányom bevezetéseként azért esett a választásom a *Koránnak* erre a szakaszára, mert – az 58. szúra, és azon belül a 11–13. ája, amelyek a Mohamed prófétával szemben tanúsítandó illő viselkedésre vonatkozó posztulátumokat fogalmaznak meg – talán a legeklektánsabban fejezi ki, hogy az iszlámban milyen nagy becsben tartják a tudást, és az annak megalapozását szolgáló tanulást, ismeretszerzést.¹ Az iszlám olyan civilizációs szervező erő és gondolati rendszer, amelyen belül kiemelt és hangsúlyozott szerepet kap a nevelés, a tanulás és a tudományosság.² A muszlim tanítások részletesen kifejtik, hogy senki nem élhet példamutató, hithű életet, ha kétségek gyötrik a vallásával kapcsolatban, ezért a *Korán* több részlete is a folyamatos kérdezésre és tanulásra buzdít, az iszlámban – a szent írások tanulmányozása mellett – a hit megerősítésének fontos eszköze az Isten által teremtet világ minél alaposabb megismerése. A hívő embernek maximálisan használnia kell értelmét, képességeit, és egész élete során keresnie, kutatnia kell az igazságot. Az iszlámban ezeknek a lelki-szellemi és racionális alaptanításoknak az összekapcsolása magyarázza a hívei körében oly’ nagyra értékelt tanulás és tudás piederesztálra emelését.³

A tanulmányom témájának elsődleges megközelítési keretétől választott muszlim vallási doktrínák kapcsán szükséges kitérni arra, hogy elsősorban a bölcsészettudományokban (történettudomány, filológiai tudományok stb.) teret nyert nézet szerint az iszlám nem pusztán egy spirituális képzetekre, dogmatikai tanokra alapuló, valamint az azok ápolását szolgáló vallásgyakorlat és felekezeti intézményrendszer, hanem egy e vallás égisze alatt kivirágzott, széleskörű társadalmi,

1 *Korán* 1997: 396. A *Korán* magyar fordításai közül – legalábbis tudományos szemszögből ítélve – manapság is a neves irodalomtörténész, műfordító, klasszika-filológus és orientalista Simon Róbert által elkészített változatot tarthatjuk a legkorszerűbbnek. Simon Róbert célja a *Korán* modern magyar (kritikai) fordításának közreadásával nem az volt, hogy segítse a magyar nyelvű muszlim liturgia elterjedését, hanem az, hogy a tudományos kutatások, a történeti és filológiai vizsgálódás számára hozzáférhetővé tegye az iszlám szent szövegeit.

2 KÉRI 2002: 9.

3 KÉRI 2002: 32.

kulturális és politikai integratív erővel bíró, küldetésstudattal rendelkező civilizáció is. Az ismert iszlámkutató, Bernard Lewis is – meglehetősen provokatív című könyvében – az iszlámnak ez utóbbi értelmezését helyezi előtérbe. Szerinte az iszlám jóval több, mint egyház és vallásgyakorlat, egy ezer éve elfogadott elv és előírás-gyűjtemény, amely az abban szocializálódó egyének (hívek) mentalitását kizárólagosan meghatározza, illetve szabályozza a híveknek a kormányzat, a vallás és a társadalom közötti kapcsolatokra, a közéletre vonatkozó felfogását, attitűdjét is.⁴ Mint azonban arra a téma neves hazai szakértője, Rostoványi Zsolt felhívja a figyelmet, az iszlám szerepére vonatkozó értelmezések eltérnek egymástól, és a legújabb tudományos diskurzusban a társadalomtudósok által elfogadott narratíva különbözik attól, amit a bölcsészettudományok képviselői régóta hangoztatnak. Az általa „monolitikusnak” nevezett iszlámfelfogás magát az iszlámot, míg a „pluralista” vagy „szekularizált” iszlámfelfogás a muszlimokat és a gazdasági-társadalmi viszonyaikat teszi az elemzés tárgyává. Úgy véli, hogy az iszlám mint „zárt rendszer” a gyakorlatban nem létezik, az iszlám civilizáció inkább lokális kultúrák együtteseként jellemezhető, s a tudományos vizsgálatokban nagyobb hangsúlyt kell helyezni arra, hogy a muszlimok maguk miként alakították saját történelmüket, gazdasági, szociális és politikai viszonyaikat.⁵ Mindazonáltal a tudományos diskurzusban egyetértés övezi azt a megállapítást, miszerint a muszlimok mindennapi életének és cselekvéseinek vannak normatív elemei, amelyek elsősorban a saría követésében mutatkoznak meg. Rostoványi is hangsúlyozza, hogy ebből ered a kereszténység és az iszlám – illetve a keresztények és a muszlimok magatartásmintái – közötti egyik alapvető különbség is. A kereszténységtől eltérően az iszlám – a judaizmushoz hasonlóan – „törvényvallás”, tehát abban nem a teológia, hanem a széles értelemben vett vallásjog (és valláserkölc), vagyis a saría foglalja el az első helyet. A saría a jog, a vallás, az etika és az erkölcs kombinációja, azokat az isteni eredetű iránymutatásokat, alapelveket foglalja magába, amelyeket a muszlimoknak a mindennapi életükben követniük kell, tehát végső soron a születéstől a halálig a földi létre, a teljes életformára és életvitelre vonatkozó normarendszer, egyfajta „magatartási kódex”.⁶ Ebből is következik, hogy egy muszlimnak kitérnie a maga vallásából – és esetleg felvennie egy másik hitet – szinte lehetetlen, mert az a gyermekkora óta mélyen beléivódott szociális, közösségi és családi normák és reflexek kényszerű megváltoztatását vonná maga után.

4 LEWIS 2014: 28–32.

5 ROSTOVÁNYI 2020: 19–23.

6 ROSTOVÁNYI 2020: 195–197.

Tanulmányom legfőbb kérdése a fent leírt, s az iszlám előírásainak megfelelő normatív szellemi és racionális felfogás, illetve viselkedésminta ismeretében fogalmazódott meg bennem. Vajon hogyan tudott beilleszkedni az első világháború utáni nemzeti ellenforradalmi rendszer keresztény felekezeteket preferáló felsőoktatási rendszerébe egy muszlim környezetben felnőtt, a muszlim valláserkölcsekre és muszlim társadalmi-politikai etikára kondicionált, ugyanakkor az iszlám fent ecsetelt tanainak megfelelően a tanulásra és a tudásra a hit elmélyítésének eszközeként tekintő, kielégíthetetlen tudásvágygal és ambíciókkal rendelkező fiatalember. A kérdés ennél általánosabb kontextusba is belehelyezhető. Nevezetesen, be tudott-e illeszkedni egy ilyen, teljesen eltérő, majdnem idegen vallási, kulturális háttérrel és mentális attitűddel rendelkező egyén a Horthy-korszak Magyarországnak társadalmi viszonyai közé? Ha igen, akkor hogyan tudott gyökeret eresztetni és egzisztenciát teremteni maga számára? Legfőképpen pedig milyen szerepet játszottak ebben az itteni felsőfokú tanulmányai, előkészíthették-e azok a talajt a beilleszkedésére – mai divatos, ám itt is helyénvaló kifejezéssel élve a „társadalmi integrációja” – előtt? Jellemzően egyúttal, hogy ezekre a kérdésekre nem fogom explicit módon megadni a válaszokat, a baskír származású Tagán Galimdzsan magyarországi felsőoktatási adaptációját, majd abból nyíló egzisztenciális perspektíváit egy olyan esettanulmányként kezelhetjük, amely néhány következtetést kínál számunkra.

Tagán Galimdzsan személye elsősorban néprajzkutatóként vonult be a magyar tudomány történetébe. Meglehetősen sokat idézték és idézik,⁷ ami minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a hazai tudományos kutatásait a szülőföldjén, vagyis legalább részben a magyar őshazával azonosított terepen szerzett tapasztalatokkal, sokak számára még egzotikusnak számító baskír történeti és néprajzi alapismeretekkel, egyfajta autentikus adatközlőként ötvözhette. Az életéről, a magyarországi életszakaszáról, s különösen a debreceni és budapesti tanulmányairól mindazonáltal még most sem rendelkezünk teljes körű ismeretekkel.⁸ Marszil Farhsatov baskír irodalomtörténész egy kiváló életrajzi összefoglalót írt róla, amelynek értékét a magyar tudományos kutatások szempontjából elsősorban a Magyarországon nem hozzáférhető baskíriai levéltári források felhasználása, illetve a Magyar Néprajzi Múzeum Irattárában a Tagán személyi hagyatékában lévő baskír és török nyelvű levelek részbeni feldolgozása és látótérbe helyezése

7 Magyar nyelvű tanulmányainak nagy része orosz fordításban egy önálló kötetben is megjelent. Lásd: ТАҒАН 2005. Az anatóliai kutatásainak összefoglalását lásd: BARTHA 2023: 48–56.

8 Itt szeretnék köszönetet mondani Zsidi Vilmosnak, a Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára vezetőjének és Brigovác Lászlónak, a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára levéltárosának a kutatásaimhoz nyújtott segítségükért.

adja.⁹ Mindazonáltal Farhsatov – magyar nyelvtudás híján –, átfogó, szisztematikus és mélyfúrászerű magyarországi levéltári kutatásokra nem vállalkozhatott.¹⁰

Egy tanuló tanító a polgárháborúban

Tagán Galimdzsan¹¹ 1892. január 1-jén született az akkor az Orenburgi kormányzóság Cseljabinszki járásához tartozó Tengrikul (a hivatalos orosz közigazgatási megnevezése szerint: Tanrikulovo) faluban.¹² Mint azt a biográfusa, Marszil Farhsatov hangsúlyozza, Tagán oroszországi tanulmányainak adatolását még számtalan fehér folt nehezíti, egyes részleteket maga sem tudott tisztázni. Az biztos, hogy az alapfokú tanulmányait tekintve vallásos nevelésben részesült, bár abban eltérnek a források, hogy milyen típusú iskolába járt, kizárólag a Korán olvasásának és értelmezésének elsajátítására szorítkozó (*mekteb*), vagy a szent könyv tanulmányozásán és ismeretén túl egyéb tárgyakat, elsősorban matematikát, fizikát, csillagászatot, filozófiát, irodalmat és művészeteket is oktató, magasabb fokú vallási tanintézménybe (*medresze*). Noha Tagán ezek után az oroszországi világi (állami) oktatási rendszerben folytatta a tanulmányait, a vallásos nevelés és indítatás rányomta a bélyegét az identitására és orientációjára.¹³ Az alapfokú tanulmányai után az Ufai járásban lévő Blagovescsenszki Tanítóképző Szemináriumba járt, itt szerzett a nem orosz ajkúak oktatására képesítő tanítói oklevelet.¹⁴

Farhsatov szerint a tanítóképző után Tagán egy ideig tanítóként dolgozott, majd az első világháború kitörését követően beíratkák a Tifliszi (Tbiliszi) Katonai Gyalogsági Haderőnemi Intézetbe, amelynek elvégzése után zászlósi rendfokozattal

9 ФАРХШАТОВ 2003. Tagán személyes irathagyatékából egy-egy török nyelvű dokumentumot orosz fordításban külön is publikált. Például: ФАРХШАТОВ 2004.

10 A Tagán életére és részben a néprajzi kutatásain túlmutató tevékenységére vonatkozó magyar nyelvű irodalom: KESZI KOVÁCS 1998; SERES 2011.

11 Az orosz nyelvű hivatalos állami adminisztrációban Galimdzsan Girfanovics Taganov (Галимджан Гирфанович Таганов) néven anyakönyvezték. Ő maga a latin betűs, oszmánli török nyelvű dokumentumaiban Alimcan (vagy: Alimdsan) Tagan (vagy: Togan) változatban írta alá a nevét. Lásd például: Tagán levele Ibrahim Tali bejnek. Budapest, 1928. december 8. NMI, EAD-10/T. 48. doboz.

12 ФАРХШАТОВ 2003: 13.

13 ФАРХШАТОВ 2003: 13–14.

14 Farhsatov nem tudta megállapítani egyértelműen, hogy a Baskíria területén működő Blagovescsenszki (Ufai), Orenburgi, Cseljabinszki vagy a turkesztáni (kazahsztáni) Szemipalatyinszki Tanítói Szemináriumba járt-e. A magyar levéltári források alapján ugyanakkor egyértelműen kijelenthető, hogy a blagovescsenszki intézményben végzett. A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1924. augusztus 22. MNL OL, K 27 (W 12 – 1924. 08. 22.)

vitték a kaukázusi frontra.¹⁵ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Tagán katonai képesítést is szerzett, hiszen annak, hogy a polgárháború idején a baskír hadseregben egészen magas rangig vitte, a záloga az volt, hogy rendelkezett a megfelelő katonai szaktudással. Mindazonáltal a magyar források tanúsága szerint – nyilvánvalóan valamikor a tanítóképző elvégzése és a katonai intézet elkezdése között – beiratkozott a Tifliszi Egyetem Gazdasági Fakultására. Farhsatov ezt a minden bizonnyal rövid epizódot nem említi a biográfiájában, nem jutott a birtokába erre utaló adat. Tagán maga a következőket állította:

„az ufai semináriumban néptanítói oklevelet nyert, [...] majd a tifliszi egyetem gazdasági fakultására iratkozott be, azonban tanulmányait a közben kitört világháború miatt nem tudta befejezni.”¹⁶

Ezt hitelesnek kell tekintenünk, különösen azért, mert mint látni fogjuk, ez volt Tagán Magyarországra jövetelének a kulcsmotívuma és valódi oka. Összességében véve a fent vázolt tanulmányok kronológiája logikus és összeegyeztethető egymással. A korabeli orosz oktatási rendszerben a tanulók 16 éves korukban jelentkezhetek tanítói szemináriumba, tehát ez Tagán esetében, mivel 1908. január 1-jével töltötte be a 16. életévét, az 1908/1909-es tanév első szemesztere lehetett. A képzés időtartama 3 vagy 4 év volt, ami azt jelenti,¹⁷ hogy legkésőbb 1912 nyarán meg kellett szereznie a tanítói oklevelét. Elképzelhető tehát, hogy 1912 nyara és 1914 ősze között tanítóként is dolgozott, bizonyos együttal, hogy ebben az intervallumban valamikor megkezdte a felsőfokú tanulmányait a Tifliszi Egyetemen. Az sem lehetett véletlen, hogy Tifliszben írták be katonai képzőbe, hiszen önmagában véve a helyszín is arra utal, hogy korábban ott tartózkodott. Ugyanilyen profilú és lényegében kadétszintű képzést biztosító katonai intézetek ugyanis Baskíriához földrajzi szempontból jóval közelebb is voltak, például Kazanyban.¹⁸

Tagán élettörténetének egyik legfeszítőbb kérdése, hogy az 1918–1922. évi oroszországi polgárháború örvényéből hogyan került Magyarországra, és miért döntött amellett, hogy éppen ebben az európai országban fog felsőfokú tanulmányokat folytatni. Mivel ennek logikai előzménye maga a polgárháború, ami nem

15 Фархшатов 2003: 14. Az orosz *училище* szó megfelelője a magyarban – szemantikai értelemben – leginkább a „főiskola”, vagyis az oklevelet adó felsőfokú oktatási intézmény. Tanulmányomban mégis inkább az „intézet” elnevezést fogom preferálni.

16 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1924. augusztus 22. MNL OL, K 27 (W 12 – 1924. 08. 22.)

17 Войтеховская 2013: 46.

18 Волков 2014: 36.

ennek a tanulmánynak a lapjaira tartozó szövevényes történeti probléma, csak a baskír nemzeti mozgalmon belüli legfontosabb törésvonal felvázolására kívánok szorítkozni.

A polgárháború idején a baskír szuverenitási mozgalom mozgásterét döntő mértékben befolyásolta az a tényező, hogy a baskírok által lakott etnikai törzsterület a bolsevikok által uralt központi régiók és a monarchista erők Anatolij Kolcsak admirális fennhatósága alatt álló szibériai hátsországa közé ékelődött. Az 1917. évi februári polgári forradalom után létrejöttek Baskíria (Baskurdisztán) autonóm hatalmi-igazgatási szervei. 1917. május 10-én a Muszlimok I. Oroszországi Kongresszusán alakult meg Moszkvában a baskír kormány szerv (területi iroda), amely május 17-től Orenburg székhellyel működött, feladata az alkotmányozónak tekintett nemzetgyűlés előkészítése volt. Az első Baskír Kurultáj július 20–27. között ülésezett Orenburgban. Ezen alakították meg a baskír központi kormányt, melynek legfőbb célkitűzése az volt, hogy érvényt szerezzen a kurultáj határozatának, Baskíria nemzeti-területi autonómiája megteremtésének az Oroszországi Demokratikus Szövetségi Köztársaság keretén belül. Noha a baskír nép egésze által támogatott legitim egységkormány a semlegességét hangoztatta a harcoló felek között, a hadi helyzet változásának függvényében szükségszerűen afelé az oldal felé húzott, amelyiknek a politikájában a széleskörű nemzeti autonómia szavatozásának és megvalósításának a zálogát látta.

A bolsevikok hatalomra kerülését követően a kormány legfőképpen a Moszkvából száműzetésbe vonult polgári hatalmi centrumok mint természetes szövetségesek felé próbált orientálódni, ám az ezekkel való tényleges együttműködést megkérdőjelezte, hogy nem rendelkeztek ütőképes katonai erővel. 1918. január 27-én a Vörös Hadsereg egységei elfoglalták Orenburgot, és a baskír kormány hét tagját letartóztatták, majd a bolsevik kormányzat helyi szerve, az Orenburgi Kormányzóság Tanácsának Végrehajtó Bizottsága egy március 30-i határozatával annulálta a nemzeti autonómiát, mint ahogy a baskír kormányzat korábbi szuverenitási intézkedéseit is. A baskír politikai vezetők ezért kapcsolatba léptek a monarchista erőkkel, és 1918. április 3-án a baskír hadsereg a kozák csapatokkal együtt szabadította fel Orenburgot. Helyreállították a baskír nemzeti autonómia szerveit, a kormányzati központot ugyanakkor a bolsevikoktól földrajzilag távolabb fekvő Cseljabinszkba telepítették át, ahol június 1-jén a kormány kiadta azt a manifesztumot, amely az egész baskír népet a bolsevikokkal szembeni ellenállásra szólította fel. A baskír nemzeti törekvések szempontjából a polgárháború fent említett „ingajárását” plasztikusan szemlélteti Kolcsak 1918. november 18-i proklamációja, mellyel az admirális Oroszország legfőbb kormányzójává és az Orosz Fegyveres Erők főparancsnokává nyilvánította magát. A kormánya nyíltan

nagyorosz birodalmi politikát hirdetett, s egyértelművé tette, hogy nem ismeri el az Oroszország területén alakított nemzeti és területi entitásokat. Ennek megfelelően utasítást adott a baskír kormány és a baskír csapatok legfelső parancsnoki szerve, a Katonai Tanács (*Súro*) feloszlatására, s a baskír hadsereg állományát Alekszandr Dutov atamán parancsnoksága alá rendelte. A legjelentősebb monarchista erő restaurációs és nacionalista kurzusa miatt a baskír kormány politikája fordulatot vett. Az 1919. február 20–21-én tartott Baskír Katonai Kongresszuson a baskír kormány és hadsereg küldötteinek többsége taktikailag szükségesnek ítélte a bolsevikok oldalára való átállást. A szovjet-orosz kormány képviselőivel folytatott előkészítő tárgyalások után március 20-án Moszkvában írták alá a szovjet és a baskír kormány közötti megállapodást, melynek értelmében létrejött a bolsevikok bábáskodását élvező Baskír Szovjet Köztársaság.¹⁹

A baskír nemzeti mozgalom Muhammed-Abdullah Kurbangaliev imám nevével fémjelzett radikális vallási szárnya azonban ellenezte a vörösökkel való szövetséget, még ha csak egy taktikai lépésről is volt szó. Ő elfogadta Kolcsak, illetve a vele szövetséges kozák atamánok fennhatóságát, s 1919–1920-ban a hozzá hű baskír katonai egységekkel a Szibériában folyamatosan hátráló monarchista fehér erők oldalán folytatta a harcot. Miután a vörösök az 1920. októberi úgynevezett harmadik csitai offenzívában végleg kiszorították a Bajkálon túli területről a fehér csapatokat, a baskír hadsereg maradványai Mandzsúriába húzódtak, ahol a kínaiak lefegyverezték őket. 1920. november 20-án Kurbangaliev a fegyveres harc beszüntetésére szólította fel a híveit.²⁰

Tagán Galimdzsán már a kezdetek-kezdetén csatlakozott a baskír nemzeti mozgalomhoz, s a katonai ismereteinek köszönhetően egyre jobban haladt előre a katonai vezetésen belüli hierarchián. 1918. június 12-től a Baskír Katonai Tanács elnökhelyettese, majd júliustól annak tagja, egyúttal Jalán kanton polgári-katonai közigazgatásának vezetője volt. Amikor a Baskír Katonai Kongresszus a vörösök oldalára való átállás mellett döntött, a 2. hadosztály 3. gyalogezeredének parancsnokaként tevékenykedett. Ő azonban nem vetette alá magát a kongresszus határozatának, hanem Kurbangalievvel együtt tartott, s az imámhoz hű baskír csapatok vezérkari főnökeként jelentős szerepet játszott a továbbra is a fehérek oldalán küzdő baskír katonai erő integritásának megőrzésében. 1920. augusztus 20-án Grigorij Szemjonov atamán alezredessé léptette elő.²¹

19 A polgárháború baskíriai eseményeinek vázlatos leírását az alábbi szakirodalmi tételekre alapoztam: Кульшарипов 2002; Юлдашбаев 2002.

20 ЮНУСОВА 2001: 85–90.

21 ФАРХИШАТОВ 2003: 15–19.

A Távol-Keleten a szovjetek térhódítása Japán geostratégiai érdekeivel ütközött, ezért a mandzsúriai baskír politikai emigráció a fegyverletétel után a japánok felé kezdett orientálódni, amely a vörös veszedelem feltartóztatása érdekében a bolsevikok hátában muszlim protektorátusok létrehozását is támogatta volna. Egy Kurbangaliev által még 1920 novemberében előkészített tárgyalás keretében Tagán is tagja volt annak a tízfős muszlim (baskír–tatár) katonai delegációnak, amely Tokióban a japán hadsereg vezérkari főnökségének meghatalmazottjaival tárgyalt.²² Tagán egy interjúban, amit később a *Pesti Napló* tudósítójának adott, úgy emlékezett vissza, hogy megállapodtak a japánokkal arról, hogy a baskír katonatisztek, a japánok támogatásával, egy ellenforradalmi „puccsot” kísérelnek meg. Ő csak ennek kudarca után, 1921 áprilisában hagyta el véglegesen Mandzsúriát, és telepedett át Japánba.²³

A magyarországi tanulmányok

Arra a kérdésre, hogy miért éppen Magyarországra jött Tagán, a rendelkezésre álló szakirodalomban ellentmondásos válaszokat találunk. A biográfusa, Marszil Farhsatov szerint ebben meghatározó szerepet játszott az 1922-ben a Japán Turáni Központ alakuló ülésére Tokióba utazó Baráthosi-Balogh Benedek tanító és néprajzkutató, a magyar turanizmus egyik vezéralakja.²⁴ Ennek a nézőpontnak a forrása maga Baráthosi volt, aki az általa gondozott sorozat egyik kötetében leírta, hogy a baskír katonatiszt vele és az ő „jótállásával” jött Magyarországra.²⁵ Ezzel szemben a Tagánnal barátságot ápoló, s elsődlegesen az ő személyes közléseire hagyatkozó Keszi Kovács László ezt másképpen tudja:

„Európába érkezve Bécsbe sietett, mert ott volt az emigrált, hazájukat elhagyni kényszerült baskírok legnagyobb csoportja, élükön az igen rövid ideig független Baskíria volt elnöke, Togán Zeki-Validi Ahmed.”

Szerinte tehát Tagán bécsi kitérővel lépett magyar földre.²⁶ A már hivatkozott interjúban Tagán egyáltalán nem említi, hogy a döntését Baráthosi inspirálta volna, ugyanakkor megtudjuk belőle, hogy egy német hajóval Hamburgon keresztül

22 ЮНУКОВА 2001: 90.

23 *Pesti Napló* 1935.

24 ФАРХАТОВ 2003: 26.

25 BARÁTHOSI-BALOGH 1932: 3.

26 KESZI KOVÁCS 1998: 88–89.

érkezett Európába, ahonnan „egyenesen Magyarországra vezetett az útja”, tehát eleve ide készült, és nem Ausztriába. Az is kiderül ebből, hogy napra pontosan mikor lépett Magyarország földjére: 1922. július 4-én. Tagán a motivációi között egy egészen másik szempontot, a régtől meglévő autodidakta tudományos érdeklődését helyezte előtérbe. Elmondta, hogy ő már gyerekkorában hallott arról, hogy a baskírok etnikai értelemben a magyarok rokonai, így, ha már el kellett hagynia a szülőföldjét, „igyekezett legalább rokonok közé kerülni”.²⁷ Farhsatov vélelmezi még azt is, hogy imponálhatott neki a magyar politikai rezsim Horthy Miklós kormányzó nevével összeforrt kérlelhetetlen antikommunista kurzusa.²⁸

Úgy vélem, hogy Tagán Magyarországra jövetelének két indoka lehetett. Meggyőződésem szerint elsősorban tanulni jött Magyarországra. Baráthosi minden bizonnyal meggyőzte őt, hogy Magyarországon adottak a feltételek ahhoz, hogy folytathassa (újrakezdhesse) a Tifliszi Egyetemen annak idején megkezdett, s kényszerből félbeszakított gazdaságtudományi tanulmányait, így nem fog kárba veszni a korábban erre fordított idő.²⁹ Ha jobban belegondolunk, önmagában véve az nem lehetett elég vonzerő számára, hogy „a magyar rokonok” közé kerül. Feltűnő egyrészt, hogy csak 1929-ben lépett be a Turáni Társaságba.³⁰ Másrészt, 1922–1929 között, amíg tanult, mindvégig gazdaságtudományi pályán mozgott, ez adta meg számára a legfontosabb egzisztenciális perspektívát, s ahogy ő maga is nyilatkozott erről, az agrárgazdálkodási, közgazdasági szakterületen szerzett tudományos műveltségét a hazája szolgálatába kívánta állítani.³¹ A tanulmányai befejezése után el akarta hagyni Magyarországot, s Törökországba kívánt telepedni. Azt se feledjük el, hogy a *Pesti Napló* számára az idézett interjút 1935-ben adta. Addigra már elnyerte a magyar állampolgárságot, nagy nehézségek árán egzisztenciát teremtett maga számára, elhelyezkedett a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán, ahol etnográfusként dolgozott, megbecsülték, s a források alapján egyértelműen látszik, hogy bár diszciplínát váltott, tudományos kutatóként ő maga is megtalálta a számításait. A saját hátterének, a baskír–magyar rokonság

27 *Pesti Napló* 1935.

28 ФАРХАТОВ 2003: 29.

29 Ennek ellentmond Keszí Kovács László. Ő úgy emlékezett vissza, hogy Tagán még Bécsben volt, amikor „az egyik professzora” felhívta a figyelmét arra, hogy Magyarországon világszínvonalú a száraz éghajlati agrárgazdálkodási (aridus) szakoktatás, tehát ha azt szeretné tanulni, akkor oda kell mennie. KESZÍ KOVÁCS 1998: 89.

30 *Turán* 1929a.

31 Feilitzsch Berthold levele Varga Kálmánnak, a Debreceni Gazdasági Akadémia igazgatójának. Budapest, 1923. október 17. MNL HBML, VIII. 11. b., 31. doboz, 627/1923. sz. Varga Kálmán előterjesztése Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszterhez. Debrecen, 1923. október 24. Uo.

iránti gyermek- és ifjúkori érdeklődésének, a „néprokonságnak” mint személyes motivációs tényezőnek a hangoztatása ebben az új szerepkörben legitimációs érvet jelenthetett számára, nyilván azt akarta sugallni ezzel, hogy van helye a magyar néprajztudományban, s az, hogy etnográfusként dolgozik, nem előzmények nélküli.

Ha feltesszük azt a kérdést, hogy miért éppen Tagánt tudta meggyőzni Baráthosi arról, hogy jöjjön Magyarországra, akkor talán eljutunk annak megválaszolásához, hogy mi lehetett a másik szempont, ami miatt Magyarország mellett döntött. Egy orosz levéltári forrás alapján ugyanis bizonyos, hogy a magyar tanító és néprajzkutató Tokióban nemcsak vele, hanem Kurbangalievvel és teljes körével találkozott.³² Kurbangaliev nyilvánvalóan azért maradt a monarchista erők oldalán a polgárháború idején, mert a bolsevikok által képviselt és a gyakorlatban is megvalósított politikai-társadalmi berendezkedés, amely nemcsak elválasztotta az egyházat az államtól, hanem fel is számolta annak évszázadok során kialakított szervezeti, társadalmi, közösségi struktúráit, szöges ellentétben állt az ő társadalmi-politikai nézeteivel. Kurbangaliev mindvégig a tatár mollahok befolyásától megtisztított baskír nemzeti imamátus megteremtése mellett szállt síkra, egy olyan teokratikus állameszményt képviselt, amelyben az egyház mint állam- és társadalomszervező erő vezető szerepet játszik. Ez nagyon közel állt az ortodox klérusra támaszkodó monarchia, a patriarchális viszonyok helyreállításáért küzdő fehérek jövőképéhez.

Farhsatov ír arról, hogy Tagán társadalompolitikai nézetei kissé konzervatívabbak voltak a bolsevikokkal való megegyezést tető alá hozó szekularista vezetők elképzeléseinél, nem véletlen, hogy az 1919. március 20-i neuralgikus, s az addig egységes baskír nemzeti mozgalomban szakadáshoz vezető moszkvai egyezmény után ő Kurbangalievvel tartott.³³ Mindazonáltal feltűnő, hogy amikor már sok évet eltöltött Magyarországon, jóval megengedőbben és megértőbben nyilatkozott a bolsevikokkal való megegyezésben a kisebbik rosszat látó szekularista vezetők, mindenekelőtt Ahmet-Zaki Validi pragmatizmusáról. A vörösök és a fehérek közötti választás dilemmájára egy nagyon találó hasonlattal élt, amit érdemes szó szerint is idézni:

„Olyan volt ebben az időben a helyzetünk Kolcsákkal és a bolsevistákkal szemben, mint amikor valaki elé letesznek két poharat. Ezek egyike üres, a másika tele van vízzel. Most a két poharat tele töltik méreggel s az illetőnek egyiket meg kell igya. Nem szenved kétséget, hogy azt issza meg,

32 ЮНУСОВА 2001: 109–110.

33 ФАРХАТОВ 2003: 22.

amelybe a víz miatt csak kevés méreg jutott, mert amíg ettől csak beteg lesz, a miből idővel kigyógyulhat, addig az üres pohárban lévő tiszta méregtől bizonyosan meghalna. A régi orosz cárizmusnak visszatérése a baskírság nemzeti halálát jelentette volna, míg a bolsevizmus csak egy betegséget, a melyből lehetett felgyógyulást várni és remélni.”³⁴

Joggal feltételezhető, hogy Tagán, ha emberileg nem is hagyta cserben Kurbangalievét, a baskír szuverenizmus kivívására már más utat látott, mint a vele való tartós szövetséget. Ez is magyarázattal szolgálhat arra, hogy elhagyta Japánt, és élni kívánt a Baráthosi által felkínált lehetőséggel. Abban tehát igaza lehet Keszi Kovács Lászlónak, miszerint a döntésében az is szerepet játszott, hogy a japánok által támogatott 1921. évi mandzsúriai puccs kudarca után a Törökországba és Európába menekült szekularista vezetőkhez próbált közelebb kerülni, talán bennük látott nagyobb potenciált a függetlenség kivívására. Abban, hogy eltávolodott Kurbangalievától, később csak megerősíthette a kemali Törökország szekularista modernizációjának sikere, illetve a személyes közeledésük a pántürkizmusban és Törökország védnökségében támaszt remélő Ahmed-Zaki Validivel. Tény, hogy Tagán elsődleges kapcsolatrendszerét a magyarországi turanista körök adták, a magyarországi tartózkodásának és társadalmi aktivitásának a keretfeltételeit a Magyarországi Turán Szövetség és a Turáni Társaság teremtette meg, s a magyarországi tartózkodása során, már akkor is, amikor tanult, maga is részt vett a turanista kultúrpolitikai és tudományos misszió népszerűsítésében.³⁵

Noha Tagán hithű muszlimként, ráadásul az iszlám teokratizmust képviselő imám egyik – egykori – követőjeként érkezett Magyarországra, ebben nem feltétlenül volt kódolva az, hogy konfrontálódni fog a kormányzati szinten is minden téren preferált keresztény környezetével a felsőoktatási intézményekben, illetve a mindennapi életben. A hazai történeti kutatásokból tudjuk, hogy a muszlim diákok jelenléte egyáltalán nem számított rendhagyónak a magyar köz- és felsőoktatás történetében, bár peregrinációjuk legjelentősebb hulláma az első világháború időszakához kötődik, és az akkor Magyarországra érkező muszlim fiatalok a tanulmányaik befejeztével – Tagán Galimdzsánnal ellentétben – nem kerültek kényszerpályára, hanem mindannyian visszatértek a hazájukba. A kérdéssel foglalkozó Farkas Ildikó és Ablonczy Balázs egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy a főképpen

34 BARÁTHOSI-BALOGH 1932: 59–60.

35 1926. március 11-én a Turáni Társaság szervezésében a közép-ázsiai „turáni népekről”, 1928. február 15-én pedig a Csaba Bajtársi Egyesület ülésén Baskíriáról tartott előadást. Lásd: *Turan* 1926. Illetve: *Turan* 1928. Ugyancsak a Társaság szervezésében 1928-ban előadást tartott a Magyar Rádióban is *Baskírország és népe* címmel. *Turan* 1929b.

balkáni (török, albán, bosnyák) és oroszországi muszlimok magyar szakiskolákban és felsőoktatási intézményekben való taníttatása és továbbképzése a Magyar Keleti Kultúrközpont legnagyobb szabású akciója volt.³⁶ Az 1916/1917-es tanévtől két és fél tanév alatt mintegy 340 muszlim ösztöndíjas fordult meg a magyarországi oktatási intézményekben, és a világháború, a forradalmak és az összeomlás dacára az 1920/1921-es tanévben is még 52 török fiatal tanult magyarországi tanintézetekben, akik közül egyesek az 1920-as évek első felében fejezték be a tanulmányaikat.³⁷ A képzési program koncepciója nem az volt, hogy a muszlim vallási környezetből magyar intézményekbe rekrutált fiatalokat Magyarországon tartsa, és a hazai munkaerőpiacon hasznosítsa a tudásukat. A kezdeményezők szemei előtt az az idea lebegett, hogy olyan értelmiségi réteget és gazdasági szakembergárdát neveljenek ki, amelyre a Magyarország és a „turáni népek” – vagyis a Törökország, a Balkán és az oroszországi muszlim entitások – közötti gazdasági és kulturális vérkeringés élénkítését alapozni lehet. Az akció mérlege ellentmondásosnak minősíthető, a megszakadása miatt pedig végső soron zsákutcának bizonyult. Mint azt Ablonczy Balázs a korábbi viszonyokra vetítve megállapította, annak ellenére, hogy a muszlim ifjak magyarországi képzése nem volt konfliktusmentes, az erre vonatkozó levéltári forrásokban nem található arra vonatkozó utalás, miszerint azok az eltérő vallási előírások vagy szokások miatt keletkeztek volna.³⁸

Tagán magyarországi tanulmányainak kezdetén is egy másfajta konfliktushelyzet alakult ki. Ez sem a muszlim vallási normákra volt visszavezethető, de szoros összefüggésben állt azzal, hogy Tagán nem magyar származású és nem magyar állampolgárságú tanuló volt. Ezt az ügyet rendkívül tanulságosnak ítélem a Trianon utáni teljes magyar felsőoktatás helyzete szempontjából, egyúttal az 1920. évi numerus clausus érvényesítésének problémája felől is, ezért részletesebben kitérek rá.

Tagán az 1922/1923. tanév első félévétől a Debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémiára³⁹ iratkozott be, az akadémia szabályzatának megfelelően 1922. október 15-én kezdhette meg ott a tanulmányait. Igaz, csak rendkívüli hallgatónak

36 FARKAS 2006: 55–56.; ABLONCZY 2017: 80–82. A nevelési akció értékelésében mindkét szerző döntően levéltári forrásokra támaszkodik. Ablonczy a statisztikáihoz felhasználta még Szécsi Gy. Jenőnek, a Turáni Társaság ügyvezető igazgatójának a *Turán* című folyóiratban megjelent beszámolóját. Lásd: SZÉCSI Gy. 1921. Szécsi egyértelműsíti, hogy Oroszországból krími tatárok jöttek Magyarországra tanulni a háború idején, összesen tizenegy fő.

37 Hüszsein Ibrahim Hilmi (Dinçer) például csak 1927 őszén tette le az államvizsgát a soproni Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskola Vaskohómérnöki Szakosztályán. Részletesen: ÇULLU – FODOR – NAGY 2024.

38 ABLONCZY 2017: 81.

39 Történetére összefoglalóan lásd: SURÁNYI 2008. Részletesen: SURÁNYI 2018.

vették fel, ami mind a tanulmányai, mind a képesítése szempontjából számtalan hátránnyal járt számára. A gazdasági akadémiák működését tekintve ekkor a földművelésügyi miniszter által 72.445/1906. számon kiadott, s az uralkodó, Ferenc József által 1906. augusztus 17-én jóváhagyott egységes szervezeti szabályzat volt érvényben. Ennek értelmében a rendkívüli hallgatók a tanévek végén nem kolokválhattak, vagyis nem tehettek alapvizsgát, szakvizsgát, majd záróvizsgát sem, így a hároméves tanulmányaik legvégén oklevelet sem kaphattak. Azért vették fel őt csak rendkívüli hallgatónak, mert a szabályzat 6.§-a szerint rendes hallgatóként csak a gimnáziumok és reáliskolák, vagy a földművelésügyi miniszter által azokkal egyenrangúnak elismert intézmények érettségivel rendelkező végzőseit vehették fel.⁴⁰ A tanítóképző intézetek nem számítottak ebbe a körbe. Ráadásul Tagán a háború és a polgárháború zivatarában minden személyes okmányát elvesztette, a tanítói oklevele sem volt meg, a néptanítói végzettségét is csak úgy tudta igazolni, hogy arról egy bejegyzést tettek az egyetlen megmaradt okmányába, a katonakönyvébe.⁴¹ Az akadémia igazgatósága – nyilván Tagán szorgalmazására – már rögtön az első tanév végén, 1923. augusztus 15-én méltányossági kérvényt terjesztett a fenntartó földművelésügyi tárca elé, melyben azt kérte, hogy minősítsék át őt rendes hallgatóvá.⁴² Ez egy érthető és logikus lépés volt Tagán részéről, hiszen a tanulói jogviszonya példátlanul perspektívtalan helyzetbe sodorta őt, s ez az itteni tanulmányai értelmét is megkérdőjelezte. Amikor belevágott a debreceni tanulmányaiba, nyilván ezekkel a jogi körülményekkel még nem volt teljesen tisztában. Úgy érezhette, hogy csalódott azokban, akik arra biztatták, hogy Magyarországra jöjjön tanulni.

Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter azonban csak abban az esetben volt hajlandó támogatni a kérvényben foglaltakat, vagyis előterjeszteni az átminősítési kérelmét, amennyiben Tagán nyilatkozatot ad arról, hogy a tanulmányai során megszerzett képesítését (és tudását) nem Magyarországon fogja kamatoztatni.⁴³ Miután ezt ő megtette,⁴⁴ Nagyatádi a Minisztertanács elé terjesztette az ügyét, amelyet az 1924. augusztus 22-i ülésen tárgyaltak. A kabineten jelen lévő tagjai Tagán ígérete, valamint méltánylást érdemlő életkörülményei és tanulmányi szorgalma mellett figyelembe vették a Magyarországi Turán

40 *Földművelési Értesítő* 1906.

41 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1924. augusztus 22. MNL OL, K 27 (W 12 – 1924. 08. 22.)

42 Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter leirata a Debreceni Gazdasági Akadémiának. Budapest, 1923. október 2. MNL HBML, VIII. 11. b., 31. doboz, 627/1923. sz.

43 Uo.

44 Varga Kálmán előterjesztése Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszterhez. Debrecen, 1923. október 24. Uo.

Szövetség igazolását arról, hogy az oroszországi képzési rendszerben a néptanítói oklevél fokozata a magyarországi gimnáziumi és reáliskolai érettséginek felel meg.⁴⁵ Az átminősítésre vonatkozó döntést végül Horthy hagyta jóvá 1924. október 3-án. Érdeemes megállapítani, hogy a kormányzói döntés indoklásában, legalábbis az annak tartalmáról értesítő minisztériumi leirat szerint, kizárólag az szerepelt argumentumként, hogy Tagán korábban gazdasági tanulmányokat kezdett a Tifliszi Egyetemen.⁴⁶

Tagán szorgalmához semmi kétség nem férhet. A Debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémiának a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárában őrzött iratanyagában fellelhetők az intézménybe járt hallgatók anyakönyvei. Az 1922/1923-ban kezdett évfolyam anyakönyve alapján készítettem el a Tagán tanulmányi eredményeit részletesen bemutató alábbi táblázatot. A kollokviumi és vizsgaeredmények az eredeti anyakönyvben is szóbeli minősítéssel vannak bejegyezve. Ebből látszik, hogy Tagán leginkább „jó” – vagyis a négyesnek megfelelő – osztályzatot kapott, de emellett több ízben „jelesre” vizsgázott vagy kollokvált. Az alapvizsgájára „jó”, a szakvizsgájára „jeles”, a záróvizsgájára pedig ugyancsak „jó” minősítést kapott. Az első tanévben vegytanból és gazdasági gyakorlatból, a második tanévben fizikából kapott csak „kielégítő” vagyis kettes minősítést. Figyelembe kell venni, hogy amikor Magyarországra érkezett, még nem tudott magyarul, a megérkezése és a tanulmányainak megkezdése között eltelt szűk három és fél hónapos időszakban pedig minden bizonnyal autodidakta módon tanult, csak a magyar nyelv alapjait sajátíthatta el, tehát az első tanévben még messze állhatott attól, hogy olyan komplex elméleti tantárgyak anyagát, mint a vegytan vagy a fizika, megértse és kiváló szaknyelvi szinten interpretálja. Nyilván ezzel magyarázható az is, hogy fizikából a második tanévben kellett kollokválnia, noha a fizika az akadémián az első tanév tananyagának része volt. A szorgalmára mindig „szorgalmas” minősítést kapott.

45 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1924. augusztus 22. MNL OL, K 27 (W 12 – 1924. 08. 22.)

46 Bethlen István földművelésügyi miniszter leirata a Debreceni Gazdasági Akadémia igazgató-ságának. Budapest, 1924. október 21. MNL HBML, VIII. 11. b., 31. doboz, 722/1924. sz.

Tagán Galimdzsán tanulmányi eredményei a Debreceni Gazdasági Akadémián (1922/1923–1924/1925)⁴⁷

I. évfolyam (1922/1923-as tanév)

<i>Tantárgyak</i>	<i>Szorgalom</i>	<i>Előmenetel a rendes kollokviumon</i>	<i>Előmenetel a rendes vizsgán</i>
Gazdasági ásványtan és földtan	Szorgalmas	Jó	-
Kertészeti gyakorlat	Szorgalmas	Jeles	-
Fizika	-	-	-
Vegytan	Szorgalmas	-	Kielégítő
Növénytan	Szorgalmas	-	Jó
Állatbonc- és élettan	Szorgalmas	-	Jeles
Gazdasági gyakorlat	Szorgalmas	-	Kielégítő
Alapvizsga	Jó		
Magaviselet	Megegyező		

II. évfolyam (1923/1924-es tanév)

Földmértan és rajz	Szorgalmas	Jeles	-
Gazdasági állattan	Szorgalmas	Jó	-
Növénykórtan	Szorgalmas	Jó	-
Kertészet és szőlőművelés	Szorgalmas	Jeles	-
Apró háziállatok tenyésztése	Szorgalmas	Jó	-
Növénytermelés	Szorgalmas	-	Jó
Gazdasági gépismeret és eszköztan	Szorgalmas	-	Jeles
Állattenyésztés	Szorgalmas	-	Jeles
Gazdasági gyakorlat	Szorgalmas	-	-
Fizika	Szorgalmas	Kielégítő	
Szakvizsga	Jeles		
Magaviselet	Megegyező		

47 A táblázat forrása: a Debreceni Gazdasági Akadémia 1922/1923-as évfolyama hallgatóinak anyakönyve. MNL HBML, VIII. 11. c., 14. kötet, 1686. anyakönyvi szám.

III. évfolyam (1924/1925-ös tanév)

Gazdasági közigazgatástan	Szorgalmas	Jó	-
Állategészség- és járvány- tan	Szorgalmas	Jó	-
Gazdasági technológia	Szorgalmas	-	Jó
Gazdasági építészettan és rajz	Szorgalmas	Jeles	-
Erdőzettan	Szorgalmas	Jeles	-
Üzemtan	Szorgalmas	-	Jó
Közgazdaságtan és jogi tárgyak	Szorgalmas	-	Jó
Gazdasági számvitel	Szorgalmas	-	Jó
Gazdasági gyakorlat	Szorgalmas	Jó	-
Növénynevelés	Szorgalmas	Jó	-
Záróvizsga	Jó		
Magaviselet	Megegyező		

Más források is egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy rendkívül ambiciózus volt, példamutató viselkedésével és szorgalmával kivívta a tantestület figyelmét, amit a tantestület rendszerint honorált is. Az 1922/1923-as tanév végén például kérvényezte, hogy a nyári szünetben, mint magángyakornok, a mezőhegyesi ménesbirtokon tartózkodhasson. Ehhez a tanári kar hozzá is járult.⁴⁸ Az 1923/1924-es tanévben kérvényt adott be arra, hogy engedjék el az összes kollokviumi és vizsgadíját. Ezt ugyancsak méltányolta a tantestület.⁴⁹ Az 1924/1925-ös tanévben ő is egyike volt annak a 26 hallgatónak, akiket kérelmükre – szorgalmukra és jó előmenetelükre tekintettel – mentesítettek a kollokviumi és vizsgadíjak megfizetése alól.⁵⁰ Kedvezményes áron biztosították számára a lakhatást és az étkezést az akadémia kollégiumában és menzáján.⁵¹

48 A Debreceni Gazdasági Akadémia tantestülete rendes ülésének jegyzőkönyve. Debrecen, 1923. június 30. MNL HBML, VIII. 11. a., 10. kötet, 126.

49 A Debreceni Gazdasági Akadémia tantestülete rendes ülésének jegyzőkönyve. Debrecen, 1924. június 6. Uo. 194.

50 A Debreceni Gazdasági Akadémia tantestülete rendes ülésének jegyzőkönyve. Debrecen, 1925. június 8. Uo. 11. kötet, 71–72.

51 A Debreceni Gazdasági Akadémia Igazgatóságának tanúsítványa Tagán Galimdzsán számára. Debrecen, 1924. április 8. MNL HBML, VIII. 11. b., 31. doboz, 268/1924. sz.

Tagán hallgatói státuszának átminősítése kapcsán két kérdésre igyekszem választ adni. Az első az, hogy miért támogatta Horthy Tagán – az akadémia vezetősége által pártfogolt – kérelmét? Ez különösen elgondolkodtató akkor, ha tüzetesen átnézzük a tantestület üléseiről készített jegyzőkönyveket, valamint az akadémia működése során keletkezett egyéb dokumentációt, mert ezekből kiderül, hogy a döntéshozók nem voltak mindig ilyen nagyvonalúak. S ezt egy korábbi eset elég plasztikusan illusztrálja. 1922-ben Lakatos Imre, az akadémia másodéves hallgatója kérvényezte, hogy rendkívüli hallgatóból minősítsék át rendes hallgatóvá, ám ezt nem engedélyezték számára. Az erre vonatkozó, és a tantestületi jegyzőkönyvben is feltüntetett 118.913/1922/IX. A. számú ügyiratot nem találtam meg, amiből az ügy részleteit ki lehetne hámozni.⁵² Elképzelhető, hogy Lakatos kérelme már a minisztérium szintjén elakadt, és a tárca csak azokat a kérelmeket továbbította a kormányzó elé, amelyeket eleve nem negatívan bírált el. Sajnos Lakatos állampolgárságára vonatkozó adata sem bukkantam. Ez azért lett volna lényeges, mert ebben az időben a Debreceni Gazdasági Akadémián számos, az elszakított területekről származó magyar nemzetiségű hallgató tanult, tehát lehetséges, hogy az ő esetében egy nem optált külföldi honosságú személy analóg kérelmét utasították el. Bármilyen is volt Lakatos állampolgársága, az biztos, hogy magyar nemzetiségű volt, tehát akár joggal érezhette úgy, hogy vele szemben egy nem magyar származású és anyanyelvű hallgatót preferáltak, s őt ezzel diszkriminálták.

Az egyik dokumentumból, Feilitzsch Bertold⁵³ Varga Kálmánnak írt leveléből arra lehet következtetni, hogy Horthy ismerte Tagán nevét, és mielőtt a baskírkatonatiszt Magyarországra jött volna, a Tagán érdekében lobbizó körök egyeztettek vele, kifejezetten kérték a támogatását és segítségét ahhoz, hogy befogadjassák őt az országba.⁵⁴ Feilitzsch emlékiratából tudjuk, hogy noha 1920. július 1-jével egészségügyi okok miatt ideiglenesen nyugdíjazták a táblabírói állásából, az egészségi állapotának javulásával visszatért a társadalmi, társasági életbe, s elsősorban keresztény társadalmi egyesületek tevékenységéből vette ki a részét.

52 A Debreceni Gazdasági Akadémia tantestülete rendes ülésének jegyzőkönyve. Debrecen, 1922. december 29. Uo. 2/1923. sz.

53 Feilitzsch Bertold (1867–1949) jogász, politikus. 1895–1897-ben császári kamarás, 1897–1906-ban Szabolcs vármegye főispánja, 1906–1920-ban a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság ítéldbírója, egyúttal 1912–1914-ben a Magyar Vöröskereszt Egylet országos ügymenetét intéző központi főmegbízott-főgondnok. 1927–1929-ben Csonka-Bihar, majd 1929–1931-ben Békés vármegye főispánja. 1924. június 23-tól haláláig, 1949. november 1-jéig a Johannita Lovagrend magyarországi kommandátora.

54 Feilitzsch Berthold levele Varga Kálmánnak, a Debreceni Gazdasági Akadémia igazgatójának. Budapest, 1923. október 17. MNL HBML, VIII. 11. b., 31. doboz, 627/1923. sz.

Ennek volt köszönhető, hogy Horthy közelebről is megismerte a személyét,⁵⁵ több ízben is találkozhattak egymással.⁵⁶ Feilitzsch hivatkozik ugyan Baráthosira,⁵⁷ azt releváns források híján nem lehet pontosan megállapítani, hogy kik és pontosan mikor egyeztettek Horthyval Tagán befogadásáról. Feilitzsch levele egyúttal arról is tanúskodik, hogy már a kezdetek-kezdetén volt egy olyan kör Magyarországon, amelynek tagjai, ha kellett, Tagán hóna alá nyúltak, rendelkezett egy minimális helyi kapcsolati hálóval, amelyre a beilleszkedése során számíthatott.

Horthy egyik biográfusa, Thomas Sakmyster részletesen kitér a „fehér internacionálé” létrehozásának kérdésére, ami közvetlenül a kormányzói kinevezését követő időszakban Horthy külpolitikai koncepciójának a homlokterében állt. Az egész terv középpontjában egy általános bolsevizmus elleni „keresztes háború” állt. A bolsevikokkal harcoló oroszországi fehér haderő Magyarországon előállított hamis rubelben kapott volna támogatást. Az oroszországi sikerek megerősíthették volna annyira ezt a magyar–bajor–osztrák talajon álló szövetséget, hogy bosszút álljon az Antanton és újrarájzolja Európa térképét. Az azonban, hogy – elsősorban Erich von Ludendorff tábornok tartózkodása miatt – ez az akció ebben a konstellációban és az eredeti elképzelések szerint nem valósulhat meg, már 1920 nyarának végére világossá vált.⁵⁸ Horthy ennek ellenére nem kívánta feladni az erőfeszítéseket a fehér ellenforradalmi erők összefogása érdekében.⁵⁹ Nyilván a „fehér internacionálé” létrehozása iránt táplált reményeivel áll összefüggésben, hogy 1921–1922-ben ő maga is támogatta azokat a magyar–orosz tárgyalásokat, amelyek arra irányultak, hogy Pjotr Vrangel tábornok monarchista hadserege maradványainak egy részét polgári menekültekkel együtt a Magyar Királyság fogadja be. Noha a tárgyalások eredményeként a magyar kormány ezer fő befogadására tett vállalást, az 1922 szeptemberében és novemberében, illetve

55 FEILITZSCH 1933: 38.

56 Például 1923. január 9-én a Hungária Evezős-Egyesület bálján. Noha az erről szóló tudósítások nem említik, hogy a kormányzó megjelent volna, az egyesület fővédnöke Horthy volt, a bál egyik védnöke pedig Feilitzsch. Lásd: *Szózat* 1923. 1923. február 4-én a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-bálján már mindketten jelen voltak. A Kaszinó ugyanaznap tartott rendes közgyűlésén a választmány póttagjává választották Feilitzschet. Erre: 8 Órai Ujság 1923.

57 Feilitzsch Berthold levele Varga Kálmánnak, a Debreceni Gazdasági Akadémia igazgatójának. Budapest, 1923. október 17. MNL HBML, VIII. 11. b., 31. doboz, 627/1923. sz.

58 A tervezett ellenforradalmi együttműködés keretén belül Magyarország anyagilag és egy kiképzőtábor átengedésével támogatta volna azokat a bajor, osztrák és magyar puccsistákat, akiknek feladata a megfelelő pillanatban az lett volna, hogy megbuktassák az osztrák kormányt és megtisztítsák Bécsset a szocialista befolyástól. Ezt egy Csehszlovákia elleni közös magyar–bajor–osztrák akció követte volna, melynek sikere esetén az új államot felosztották volna. Végül Poroszországban Ludendorff diktatúráját segítették volna hatalomra, ami az egész akció sikerének a záloga volt. SAKMYSTER 2001: 70.

59 SAKMYSTER 2001: 78–80.

1923 februárjában a gallipoli menekülttáborból érkező három transzport létszáma messze a vállalt plafon alatt maradt.⁶⁰ Ezt azért is részleteztem, mert alapvetően ebbe a mintázatba illik bele az, hogy Horthy nyitott volt egy oroszországi fehér katonatiszt pártfogására. Az oroszországi emigráns csoportok és bolsevikellenes tényezők felkarolása minden bizonnyal azt a képzetet erősítette benne, hogy Magyarország a „fehér internacionálé” (szellemi és logisztikai) bázisa. Amikor tehát 1922-ben Tagán befogadásáról, majd 1924-ben hallgatói jogviszonyának átminősítéséről kellett döntenie, és ennek érdekében lobbiztak nála, egészen bizonyos, hogy könnyen beadta a derekát.

A másik kérdés az, hogy miért szabta a Földművelésügyi Minisztérium Tagán hallgatói jogviszonyának átminősítése feltételeként, hogy Magyarországon nem helyezkedhet el a végzettségének megfelelő állásban? Ez a feltétel a korabeli magyar felsőoktatás hallgatói telítettségével magyarázható. A Trianon utáni magyar felsőoktatás egyik legszembetűnőbb jelensége az volt, hogy a hallgatók létszáma – elsősorban a háború miatt tanulmányaik megszakítására kényszerült fiatalok tömeges egyetemekre özönlésével – nagymértékben felduzzadt.⁶¹ A hallgatói létszám 23 196 fővel éppen az 1922/1923-as tanévben – vagyis éppen akkor, amikor Tagán megkezdte a tanulmányait Debrecenben – tetőzött, ezt követően, a „háborús évfolyamok” kifutásával gyorsan csökkent, és az 1920-as évek második felében tartósan 16 ezer körüli szinten maradt. Ezzel összefüggésben ugyancsak problémát jelentett a hallgatói létszám képzési ágak szerinti aránytalansága: egyes képzési ágakban, mint például a jogász- és bölcsészettudományi képzés terén hatalmas hallgatói növekmény volt, míg azokban a képzési ágakban, amelyekben Tagán is érdekelt volt, vagyis a mezőgazdasági és a közgazdasági képzésben a hallgatók aránya fokozatosan csökkent. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter világosan látta a magyar felsőoktatás e strukturális aránytalanságait, ezért is hangsúlyozta például a közgazdasági képzés fontosságát és a gazdasági szférában való elhelyezkedést a jogi pályára tódulás helyett.⁶² Tagán „ügye” szempontjából sem érdektelen megjegyezni, hogy az 1920. évi numerus clausus-törvény alapvető célja összefüggésben állt a hallgatói létszám fent vázolt alakulásával is.⁶³

60 KOLONTÁRI 2015: 31–52.

61 LADÁNYI 1999: 44.

62 LADÁNYI 1999: 51–52. Az 1922/1923-as tanévtől az 1925/1926-os tanévig, tehát abban az időszakban, amikor Tagán Debrecenben tanult, a mezőgazdasági képzésben lévő hallgatók a teljes hallgatói létszám 9,8%-át, illetve 9,5%-át tették ki, tehát itt is enyhén csökkenő trend érvényesült. LADÁNYI 1999: 52.

63 LADÁNYI 1999: 53.

Összefoglalásképpen tehát megállapítható, hogy Tagán ügye akár a Trianon utáni magyar felsőoktatás – numerus clausus által is orvosolni kívánt – súlyos kimeneteli (munkaerő-piaci) problémájának, a magas hallgatói létszám miatti értelmiségi túlképzésnek az egyik tünete is lehetne. A döntéshozók azt még megengedték számára, hogy elvégezze a tanulmányait, de a numerus clausus szellemiségével összhangban azt már nem, hogy a végzettségének megfelelő állásban helyezkedjen el, hiszen azzal idegen etnikumú és honosságú szakemberként „az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak” számára teremtett volna konkurenciát, csökkentve az ő pozícióikat a teljesen telített (és deformált) értelmiségi munkaerőpiacon.

Epilógus

Tagán oklevelét „jó” minősítéssel 1925. július 24-én adták ki Debrecenben.⁶⁴ Ezután átköltözött Budapestre, ahol beiratkozott a József Királyi Műegyetem Közgazdasági Osztályára. Ott egy kiegészítő tanév elvégzése után, 1926. november 25-én ugyancsak „jó” minősítéssel közgazdasági oklevelet szerzett.⁶⁵ Majd ugyanott, a közgazdaságtudományi fakultáson folytatta a doktori tanulmányait, amelyekre vonatkozóan sajnos semmilyen primer forrás nem áll rendelkezésünkre a Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárában. Az biztos, hogy 1929-ben elvégezte a doktori képzést, s még abban az évben megjelent a doktori disszertációja is.⁶⁶ 1929. június 26-án avatták doktorrá a Műegyetem dísztermében.⁶⁷ 1929-ben már egy „túlkvalifikált” embernek számított: tanítói, agrárgazdálkodói és közgazdaságtani végzettsége is volt, továbbá éles helyzetben, a fronton katonai vezetői tapasztalatokra is szert tett, ám ezek közül a fent részletezett okok miatt egyiket sem tudta Magyarországon kamatoztatni. Logikus ezért, hogy el akarta hagyni az országot, és már előre látva a rá váró egzisztenciális kilátástalanságot, 1928-ban török állampolgárságért folyamodott. Azt azonban eddig ismeretlen okból nem adták meg számára. 1926-tól a Belügyminisztérium alkalmazta őt hivatali fordítóként, ám 1931-ben ezt a munkát is elvesztette. Ezért hosszú évekig – legalábbis 1933-ig, amikor sikerült elhelyezkednie a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán – rendkívül nehéz volt

64 A Debreceni Gazdasági Akadémia 1922/1923-as évfolyama hallgatóinak anyakönyve. MNL HBML, VIII. 11. c., 14. kötet, 1686. anyakönyvi szám.

65 Tagán 222. számon kiállított oklevelét lásd: BCEL, 4. e., 1. kötet.

66 Pontos bibliográfiája: TAGÁN 1929. A kötetről Tagán is nyilatkozott: *Budapesti Hírlap* 1930.

67 *Magyarország* 1929.

a megélhetése, jobbára alkalmi fordításokból próbálta fenntartani magát.⁶⁸ Joggal érezhette tehát úgy, hogy Magyarország foglya maradt.

Források

- Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (BCEL), 4. e. Királyi József Műegyetem Közgazdasági Osztálya Közgazdasági Továbbképző Tanfolyam, Közgazdaságtudományi oklevélkönyvek
- Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (MNL HBML) VIII. 11. a. Magyar Királyi Gazdasági Akadémia (Pallag), Tantestületi iratok, 1868–1943
- VIII. 11. b. Magyar Királyi Gazdasági Akadémia (Pallag), Igazgatósági iratok, 1867–1945
- VIII. 11. c. Magyar Királyi Gazdasági Akadémia (Pallag), Tanulókra vonatkozó iratok, 1868–1950
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 27 Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei, 1919–1944
- Néprajzi Múzeum Irattára (NMI), EAD-10/T. Personalia
- Korán (1997): Simon Róbert (ford.), Puskás Ildikó (szerk.). Harmadik kiadás. Helikon, Budapest.
- FEILITZSCH Berthold (1933): *Emlékeimből!* Stádium Sajtóvállalat, Budapest.
- Földművelési Értesítő (1906): Szervezeti szabályzat a gazdasági akadémiák részére. *Földművelési Értesítő* (1906. szeptember 16.), 990–1002.
- Turán*, 1921–1929.

Hivatkozott irodalom

- 8 *Órai Ujság* (1923): Zichy János gróf haladó konzervativizmust sürget. Széchenyi István gróf emlékezete a Nemzeti Kaszinóban. 8 *Órai Ujság* (1923. február 6.), 4.
- ABLONCZY Balázs (2017): *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa, Budapest.

68 VÁRADY 1933.

- BARÁTHOSI-BALOGH Benedek (1932): *Baskírok, tatárok. Részben Dr. Tagán Galimdsán cikkei felhasználásával*. Szerző, Budapest, 1932. [Baráthosi Turáni Könyvei. XVI.]
- BARTHA Júlia (2023): *Kelet kapuja. Tanulmányok a török kultúra köréből*. Kézműves Kultúra Egyesület, Törökszentmiklós.
- BUDAPESTI HIRLAP (1930): Oroszország valutapolitikája. Tagán Galimdsán dr. orosz alezredes magyar nyelvű könyve az orosz valutapolitikáról a háború előtt és a háború után. *BudaPESTI HIRLAP* (1930. március 30.), 26.
- ÇULLU, Umur – FODOR GÁBOR – NAGY ROLAND (2024): Egy férfi, két haza. Egy oszmán-török diák a nyugat-magyarországi felkelésben. In: OROSZ László (szerk.): „Haza – szeretet – hűség”. *A soproni népszavazás elő- és utóélete*. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest. 112–130.
- ФАРХШАТОВ, Марсиль (2003): *Галимджан Таган в эмиграции. Биографический очерк*. Гилем, Уфа.
- ФАРХШАТОВ, Марсиль (2004): «Ваш задержавшийся в далних краях сын». Малоизвестные страницы биографии А-З. Валиди в свете новых архивных документов. *Республика Башкортостан*, 29 декабря 2004 г. 7.
- FARKAS Ildikó (2006): A magyar és a török-tatár népek turanizmusa. *Világtörténet*, 28. (3–4). 52–63.
- ЮЛДАШБАЕВ, Билал (2002): *Национальное-государственное устройство Башкортостана (1917–1925 гг.). Документы и материалы в 4-х томах*. Китап, Уфа.
- ЮНУСОВА, Айслу (2001): «Великий имам Дальнего Востока». Мухаммед-Габдулхай Курбаналиев. *Вестник Евразии*, 7. (4). 83–116.
- KESZI KOVÁCS László (1998): Emlékezés Tagán Galimdzsánra. Megkéssett nekrológ. *Néprajzi Hírek*, 27. (1–4). 87–97.
- KÉRI Katalin (2002): *Nevelésügy a középkori iszlámban*. Iskolakultúra, Pécs. [Iskolakultúra-könyvek 16.]
- KOLONTÁRI Attila (2015): *Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon*. PTE BTK Történettudományi Intézet – MOSZT Kutatócsoport, Pécs.
- КУЛЫШАРИПОВ, Марат (2002): Башкирское национальное движение (1917–1921 гг.). Китап, Уфа.
- LADÁNYI Andor (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LEWIS, Bernard (2014): *Az iszlám válsága*. Európa, Budapest.
- MAGYARSÁG (1929): Tagán Galimdsán magyar doktorrá avatása. *Magyarság* (1929. június 28.), 10.

- Pesti Napló* (1935): Dr. Tagán Galimdsán baskir szabadságharcos csodálatos története. *Pesti Napló* (1935. július 21.), 12.
- ROSTOVÁNYI Zsolt (2020): *Az iszlám és a 21. század. Kihívások és válaszok*. L'Harmattan, Budapest.
- SAKMYSTER, Thomas (2001): *Admirális fehér lovon*. Helikon, Budapest.
- SERES Attila (2011): Tagán Galimdzsán és a bolsevikellenes baskír emigráció Magyarországon. In: HALÁSZ Iván (szerk.): *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. BCE Nemzetközi Migrációs és Integrációs Központ Kutatócsoport – Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Közalapítvány, Budapest – Esztergom. 91–108.
- SURÁNYI Béla (2008): A Debreceni M. Kir. Gazdasági Akadémia (1906–1944). In: FÜRJINÉ RÁDI Katalin (szerk.): *140 éves a debreceni gazdasági és agrár-felsőoktatás 1868–2008*. Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, Debrecen. 16–23.
- SURÁNYI Béla (2018): A magyar mezőgazdasági szakoktatás története 1945-ig, különös tekintettel a debreceni agrár-felsőoktatásra. *Gerundium*, 9. (1). 81–115.
- SZÉCSI Gy. Jenő (1921): A Turáni Társaság nevelési akciója. *Turán*, 4. (1–4). 66–73.
- Szózat (1923): A Hungária Evezős-Egyesület magyar bálja. *Szózat* (1923. január 11.), 6.
- ТАГАН, Галимджан (2005): *Этнографические заметки о башкирах и других тюркских народах*. Перевод с венгерского: Йожеф Торма. Гилем, Уфа.
- TAGÁN Galimdsán (1929): *Oroszország valutája a háború alatt és a háború után*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest. [Közgazdasági Könyvtár]
- Turán* (1926): Társasági ügyek. *Turán*, 9. (2–3). 115.
- Turán* (1928): Előadás a baskírokról. *Turán*, 11. (1–4). 67.
- Turán* (1929a): Új tagok. *Turán*, 12. (1–4). 63.
- Turán* (1929b): Rádió-előadásaink. *Turán*, 12. (1–4). 63.
- VÁRADY Dénes (1933): Egy baskir alezredes útja Tokiótól Miskolcig és küzdelme a létért. *Miskolci Reggeli Hírlap* (1933. január 11.), 7–8.
- ВОЙТЕХОВСКАЯ, Марина (2013): *История педагогического образования в России. Учебное пособие*. Часть I. Издательство Томского государственного университета, Томск.
- Волков, Сергей (2014): Выпуск офицеров из военных училищ и школ в годы Первой мировой войны. (Анализ количественных данных). *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II. История Русской Православной Церкви*, 5. (60). 34–45.

MAGYARORSZÁG 1945
UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL –
AMI A KORTÁRS KÁNONBÓL
KIMARADT

Szembenézés a holokausztra való emlékezés kérdésével, 1945–1948. Egy kódolt kudarc margójára

KOVÁCS TAMÁS

Dr. habil. Kovács Tamás PhD – tanszékvezető habilitált egyetemi docens
(NKE Rendészettudományi Kar, Rendészetelméleti és -történeti Tanszék).

E-mail: kovacs.tamas@uni-nke.hu

Absztrakt

A tanulmány fókuszában a magyarországi zsidóság embervesztesége és a hazatérő zsidók fogadtatása áll. A tanulmány ezen keresztül próbálja meg bemutatni, hogy mi állhatott annak hátterében, hogy Magyarországon nem alakult ki a holokauszt áldozataira való közös emlékezés kultúrája.

KULCSSZAVAK: *antiszemitizmus, Kommunista Párt, magyar zsidóság, népbíróság, megemlékezés*

*Facing the memory of Holocaust in Hungary, 1945–1948.
Comments on an “expectable failure”*

*Dr. habil. Tamás Kovács PhD – Habilitated Associate Professor, Head of Department
(Ludovika National University of Public Service – Budapest, Faculty of Law Enforcement,
Department of Law Enforcement Theory and Law Enforcement History).*

E-mail: kovacs.tamas@uni-nke.hu

Abstract

The study focuses on the tragedy and losses of the Hungarian Jewry in the Holocaust, and the reception of the survivors who could return to Hungary. It aims to

contribute to a better understanding of why the culture of a common memory of the Holocaust failed to be established in Hungary.

KEYWORDS: *anti-Semitism, Communist Party, Hungarian Jewry, people's court, memory*

Annak, hogy egy ország egy-egy nagyobb katarzis után újra tudja kezdeni az életet, számos feltétele van. Azt gondolom, hogy ezek közül az egyik a múlttal való szembenézés és a reális önértékelés. A magyar történelemben egy ilyen fontos fordulópontra 1945, pontosabban az 1945-öt követő néhány esztendő lett volna. Magyarország a második világháborút a vesztes oldalon fejezte be. Németország 1944. március 19-én megszállta az országot, amelynek területén 1944 őszétől súlyos harcok folytak egészen 1945 tavaszáig. Jelen tanulmányunkban azt a kérdést kívánjuk röviden körbejárni, hogy az új, demokratikus Magyarország hogyan emlékezett meg a holokausztról, annak magyar áldozatairól, illetve, hogy a deportálásból és a munkaszolgálatból hazatérő zsidókat miként fogadták szomszédaik.

Háttér

A magyarországi zsidók üldözése azonban nem a német megszállás (1944. március 19.) után kezdődött, hanem – ha csak a jogi szabályozást nézzük – már 1938-ban. Ugyanis az 1938-ban elfogadott úgynevezett I. zsidótörvénytől kezdődően immár hivatalossá vált a magyar zsidók, illetve zsidó származású emberek üldözése. A német megszállásig számos zsidóellenes törvényt, illetve a zsidókat hátrányosan érintő törvényt adtak ki. Az ezek kapcsán kiadott rendeletek száma is több tucatnyi volt. A megszállást követő egy évben pedig további 127, zsidókat érintő, őket jellemzően hátrányosan megkülönböztető és/vagy hátrányos helyzetbe hozó rendeletet adtak ki.

A magyar zsidó férfiakat már 1939-től munkaszolgálatra hívták be a Magyar Honvédségbe. Sorsuk, a velük való bánásmód nagyban függött közvetlen felettesüktől éppúgy, mint az éppen aktuális honvédelmi miniszter zsidókkal kapcsolatos attitűdjétől. Magyarország 1941-től hadviselő fél lett: előbb a Jugoszlávia, majd a Szovjetunió elleni hadműveletekben vett részt. Munkaszolgálatos századokat 1941-től rendszeresen vezényeltek ki a keleti frontra, amelyek nagy veszteségeket

szenvedtek el. Maga a munkaszolgálat a bevezetésekor még nem jelentett egyfajta „automatikus halálos ítéletet”.¹

1941 nyarán a magyar politikai vezetés egy része elérkezettnek látta az időt, hogy a magyar zsidók egy részétől megszabaduljon. Ennek keretében az ügynevezett „tisztázatlan állampolgárságú” zsidókat áttették a határon, ahol a német alakulatok – ukrán segítőikkel – Kamenyec Podolszkij mellett agyonlőtték őket 1941. augusztus 27–28-án. Az itt kivégzettek száma – egy német jelentés szerint – 23 600 fő volt, akik közül kb. 15 000 ember Magyarországról származott.²

Német megszállás és a Sztójay-kormány zsidópolitikája

1944. március 19-én a Nagynémet Birodalom megszállta Magyarországot. A megszállás okain a mai napig komoly szakmai vita folyik. Tény, hogy a németek nem voltak elégedettek a „*zsidókérdés magyarországi kezelésével*”, és tisztában voltak azzal is, hogy a Kállay-kormány hónapok óta intenzív béketapogatózásokat folytat az angolszász nagyhatalmak irányába. Kállayék – roppant naivan – azt gondolták, hogy az angol–amerikai tárgyalópartnerek szemében majd komoly érték és érdem lesz, hogy a magyar zsidó közösség még lényegében megvan, és a kormány velük kapcsolatban nem enged a német nyomásnak – sem a sárga csillag viselése, sem pedig a deportálás kérdésében. A németek végül gyorsan és tervszerűen végrehajtották Magyarország megszállását.

A német megszállás másik kézzelfogható következménye volt Kállay Miklós miniszterelnök eltávolítása, aki ezek után bujkálni kényszerült. Az új kormányfő Sztójay Döme korábbi berlini magyar követ lett, míg a belügyminiszter Jaross Andor. Bár Sztójay a feltétlen német szövetség híve volt, de a két újonnan kinevezett belügyi vezető – Baky László politikai és Endre László közigazgatási államtitkár – úgyszintén teljes mértékben osztották a németbarátságot.

A megszállást követően a Sztójay-kormány mindent, ami a zsidókat egyáltalán érinthette, rendeletekben szabályozott. A megszállást követő egy évben több mint 100, zsidókat érintő, őket jellemzően hátrányosan megkülönböztető vagy hátrányos helyzetbe hozó rendelet látott napvilágot, csak a legmagasabb, kormányzati szinten. Tekintettel a szabályozás kiterjedtségére, a rendeletek tárgya igen változatos képet mutat.

1 VESZPRÉMY 2024.

2 STARK 1995: 27–28.

Ekképpen történhetett, hogy az 1610/1944. ME számú „*a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról*” szóló rendeletet csak 1944. április 28-án adták ki, miközben az ország keleti részén már április 16-án elkezdődött a gettósítás. A tavasz folyamán a kisebb gettókból nagyobb, vasúti csomóponti városokban található gyűjtőtáborokba szállították a zsidókat. A gettók és gyűjtőtáborok őrzését a rendőrség, illetve a csendőrség végezte. A deportálás előtt a gazdag zsidókat még egyszer „*kihallgatták*”, vagyis veréssel a megmaradt értékeik átadására kényszerítették őket. A 12. életévüket betöltött lányok esetén pedig a bábaasszonyok bevonásával történt altesti motozás, szintén az elrejtett értéktárgyakat keresve. A deportáltak többsége gyermek, asszony vagy idős ember volt, ugyanis 1944 áprilisában a Honvédelmi Minisztérium úgynevezett SAS behívóval munkaszolgálatra hívta be a vidéki zsidó férfiak döntő többségét. A gettóban sokan követtek el öngyilkosságot, nem bírva feldolgozni a történeteket.³

1944. május 15. és július 20. között – Edmund Veessenmayer egyik Berlinbe küldött jelentése szerint – mintegy 437 402 zsidót, illetve az 1941. évi XV. tc. alapján zsidónak minősülő magyar állampolgárt deportáltak. Ezeknek az embereknek a döntő többségét Auschwitz-Birkenaubába szállították. Néhány transzportot – kb. 15 000 embert – a Bécs melletti Strasshoffba irányítottak, az ottani munkaerőhiány enyhítésére. Az Auschwitz-Birkenaubába szállítottak 80%-át az első szelektálás alkalmával munkára alkalmatlannak nyilvánították, vagyis gázkamrába küldték őket. Akik túléltek az első szelektálást, azoknak kényszermunkásként kellett dolgozniuk, embert próbáló körülmények közepette.

Az SS eufemisztikus zsargonjával élve 1944. július végére a magyar vidék „*Judenfrei*” lett, kivéve az úgynevezett árja-párjákat. A meglehetősen csúnya kifejezés a korban igen elterjedt volt az olyan házaspárok megnevezésére, ahol az egyik fél zsidó, míg a másik keresztény volt. Rajtuk kívül „*csak*” a munkaszolgálatos századokba besorozott zsidó férfiak, illetve a budapesti zsidóság élt a magyar kormány fennhatósága alatt.

Horthy Miklós kormányzó, aki ekkorra már ismerte az úgynevezett Auschwitz-jegyzőkönyvet is, 1944. július 6-án – elsősorban nemzetközi nyomásra – leállította a deportálásokat. A németek és a velük szorosan kollaborálók egész egyszerűen nem vették figyelembe még a kormányzó utasítását sem, így ezen intézkedés után is számos deportáló szerelvény hagyta el az ország területét.

1944. október 15-én Szálasi Ferenc elérte élete célját: német segítséggel ugyan, de megszerezte a hatalmat Magyarország felett. Szálasi, amióta elkezdett

politikával foglalkozni, következetes antiszemita álláspontot képviselt, vagyis: zsidómentes Magyarországot akart.

A nyilas hatalomátvétel után meg lehet különböztetni egy hivatalos politikát, amelynek része volt a mentességek felülvizsgálata, a gettók kijelölése vagy a diplomáciai testületek által kiadott véd- és oltalomlevelek elfogadása – ők 1944 utolsó heteiben az úgynevezett nemzetközi gettóban éltek. A Szálasi-kormány ugyanis erőforrást is látott a zsidókban, így hivatalosan csak „*kölcsönadta*” őket a Német Birodalomnak, hogy dolgozzanak a Birodalom nyugati védőállásának kiépítésén, illetve különböző gyárakban. A nyilas kormányzat a fővárosi zsidóság számára gettót jelölt ki a 8935/1944. B.M. számú rendelettel 1944. november 29-én. A kb. 0,3 km² területű gettóba 63 000 embert kívántak beköltöztetni. A gettót magas deszkapalánkkal vették körül és december 10-én lezárták. A zsidók beköltöztetésének része volt értéktárgyaik „*leadása*” is. A gettóbeli életkörülmények embertelenek voltak. A nyilas kormányzat 1945 januárjának első napjaiban úgy döntött, hogy a nemzetközi gettó lakóit átköltöztetik a „*nagy*” gettóba, ahol így tovább romlottak az amúgy is rettenetes életkörülmények. A gettólakók ki voltak téve a nyilas Fegyveres Nemzetbiztonsági Bizottság állandó zaklatásainak és razziáinak. Rendszeresen „*kísértek le*” kisebb-nagyobb zsidó csoportokat a Duna-partra, hogy aztán belelőjék őket a jéghideg vízbe. Az így kivégzett áldozatok száma 4500-5000 fő volt. A gettót végül a Vörös Hadsereg egységei szabadították fel 1945. január 18-án. Ekkor a gettó utcáin kb. 3000 temetetlen holttest feküdt.⁴ Az egyes budapesti kerületekben működő nyilas csoportok közül is közismertek voltak kegyetlenségükről a zuglóiak (XIV. kerület) és a XII. kerületiek. Utóbbiak végezték ki 1945. január közepén a Maros utcai zsidó kórház, az Alma utcai zsidó szeretetotthon és a Bíró Dániel gyógyintézet ápoltságait, gondozottjait és személyzetét. Az itt megölt áldozatok száma elérte a 700-800 főt.

A munkaszolgálatos századokba besorozott zsidó vagy zsidónak minősülő magyarokkal való bánásmód szinte kizárólag a parancsnoktól függött. Az antiszemita érzelmű tiszteket immáron semmi nem korlátozta, hogy kegyetlenkedjenek az amúgy is rossz ellátásban részesülő és így legyengült, de keményen dolgoztatott munkaszolgálatosokkal.

A magyarországi zsidóság embervesztesége – az 1944-es országhatárokat tekintve – több mint 500 000 főt tett ki.⁵ A koncentrációs táborok túlélői, illetve a különböző helyeken felszabadult munkaszolgálatosok számára azonban a nehézségek nem szűntek meg egy csapásra. Elsőként meg kellett hozniuk azt a nemegyszer igen nehéz döntést, hogy egyáltalán hazatérjenek-e a szülőföldjükre, vagy sem?

4 STARK 1995: 38–41.

5 STARK 1995: 79–80.

1945 – „die Stunde Null”

Magyarország területén 1945 tavaszán véget értek a harcok. Az ország a vesztes oldalon fejezte be a háborút. A Moszkvában megkötött ideiglenes fegyverszüneti egyezmény pedig előírta például a zsidótörvények hatályon kívül helyezését is, számos más feltétel és elvárás mellett. Ugyanakkor Magyarország ezen egyezményben vállalta, hogy „[...] közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítékezésben e személyek felett.” Elég egyértelmű volt, hogy a legtöbb háborús és úgynevezett népellenes bűncselekmény (ma: emberiség elleni bűnök) elkövetésével megvádolt személy döntően zsidók ellen követte el bűneit, bár az első két kivégzett keretlegény (Rotyits Péter tartalékos főtörzsőrmester és Szívós Sándor tartalékos szakaszvezető) egy büntetőszázadban teljesítettek szolgálatot.⁶

Mindezzel párhuzamosan a magyar lakosság azt élte meg, hogy a Vörös Hadsereg megszállta az országot, a gazdaság összeomlott, a magyar valuta, a pengő elvesztette az értékét, s a városok élelmiszerral való ellátása is komoly problémát jelentett. Ha meggondoljuk, akkor egy középgenerációhoz tartozó magyar ember immár a saját életében másodszor élte meg, hogy Magyarország a vesztes oldalon fejez be egy világháborút, s hogy az ország súlyos és mély szociális-gazdasági-politikai krízisbe sodródott. S szintúgy másodszor élte meg azt is, hogy a Kommunista Párt a hatalom közelébe, s mi több, annak centrumába került.

A magyar társadalomban hamar elkezdett egy olyan kép kialakulni, hogy tulajdonképpen mindenki áldozat – áldozata vagy a fasisztáknak, vagy a háborúnak, vagy a bombázásoknak, vagy éppenséggel a Vörös Hadseregnek... S ennek kapcsán joggal tehető fel az a kérdés: vajon lehet-e az áldozatok között bármilyen alapon is sorrendet felállítani?

A helyzetet bonyolította, hogy a magyar társadalom – könnyen lehet, hogy némi segítséggel, de – könnyűszerrel talált új közellenséget, pontosabban közellenségeket magának. Az egyik ilyen csoport a magyarországi németek – közkeletűen a „svábok” – voltak, akiknek kitelepítését és vagyonuk elkönfiskálását a nemzetközi megállapodások is jóváhagyták. A másik ilyen – etnikai értelemben nehezebben körülírható csoport – az ügyeskedők, az árurejtegetők, árdragítók és a valutázók, azaz a valutával és/vagy arannyal rendelkezők voltak.

A magyar lakosság a többévtizedes masszív antiszemita propaganda és a háborús vereség után napi szinten szembesült az elkövetett háborús bűnökkel a nép-bíróságokon, s nemkülönben a filmhíradókon láthatta, miként szállítják haza

6 Soós 2004: 81–84.

a háborús bűnösöket, majd veszi át őket a repülőtéren Péter Gábor. Nyílt titok volt, hogy ezen háborús és népellenes cselekményeket túlnyomó részben kifejezetten zsidókkal szemben követték el, hasonlóképpen az is, hogy a kommunista Péter Gábor maga is zsidó származású volt.

Az 1945-ös választáson megválasztott új országgyűlés pedig elfogadta az 1946. évi XXV. törvényt, amely *A magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről* címet viselte. A mindösszesen kettő paragrafusból álló jogszabály kimondta:

„Megemlékezve a demokratikus kormányoknak azokról a rendeleteiről, amelyek a faji üldözésnek hamis indoklásra támaszkodó, a lakosság egy értékes és hazafias részét méltatlanul sújtó, idegen eredetű összes barbár szabályait hatályon kívül helyezték, a jogegyenlőséget visszaállították és ezzel a jóvátétel jogi feltételeit megteremtették: a Nemzetgyűlés egyszerűen a magyar nép elismerését és háláját nyilvánítja mindazoknak, akik a külső és belső megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé és ezzel sok ezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól. Ezzel kifejezésre jutott a magyar nép egyetemének ellenállása, amely a reakciós rendszerrel szemben is mindaddig megakadályozta a faji üldözés nemzeti szocialista brutalitásainak maradéktalan érvényesülését, amíg a német megszállás és hatalmi erőszak teljessé válása be nem következett. Ez az ellenállás világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel.”⁷

Természetesen egy ilyen törvény megszövegezése és kihirdetése könnyebb feladat volt, mint az okozott károk és szenvedések tényleges jóvátétele.

Komoly kérdés volt azonban 1945-ben, hogy a hazatérő volt deportáltakat és munkaszolgálatosokat miként fogja fogadni a háborút helyben átélt magyar lakosság. Ne feledjük, hogy a háború végére a hadifogságba esett magyar katonák száma elérte az 1,2 millió főt, akik közül kb. 900 000 fő származott a mai Magyarországról. Természetesen a kor nagy kérdése volt, hogy a hadifogságba esettek mikor térhetnek haza.⁸

Mindezekkel párhuzamosan csakhamar megjelent egy másik, ha úgy tetszik ellentétes vélemény is a zsidók háború alatti szenvedéseivel kapcsolatban. Nevezetesen, ez a szenvedés nem több és nem „jobb”, mint mások, például a magyar civil

7 *Ezer év törvényei*. 1946. évi XXV. törvénycikk.

8 BOGNÁR 2010: 131, 141–143.

lakosság szenvedése. Vagyis, nem kell „külön foglalkozni” a zsidók szenvedésével, pláne nem kell azt túlértékelni... Ez különösen annak fényében érdekes és fontos társadalmi érzés volt, hogy a magyar lakosság jelentékeny zsidó vagyonelemekhez jutott, főleg 1944 tavaszán és nyarán. Parragi György már 1945 őszén így fogalmazott egy újságcikkben:

„[A]z elvakult gyűlölet a levelekben is le meri írni, amit az alvilág suttogó propagandája terjeszt: [...] Egész biztos, most több zsidó van az országban, mint volt, mielőtt elvitték őket üdülni.”⁹

Vagyis, a „több jött vissza, mint amennyit elvittek” gondolata közvetlenül az európai harcok befejezése után megjelent, miközben a Magyarországról deportált zsidók hazautaztatása, vagy éppen a munkaszolgálatosok hazatérése közel sem volt szervezett, illetve zökkenőmentes.

Mindezekkel párhuzamosan az időközben létrehozott népbíróóságokban is sokan egyfajta „zsidó bosszút” láttak, bár – ahogyan arra korábban utaltunk – a háborús bűnösök bíróság elé állítása és felelősségre vonása nemzetközi kötelezettsége volt Magyarországnak.

Összességében azt kell mondanunk, hogy Magyarországon az antiszemita érzések és – mondjuk ki! – sztereotípiák éppúgy éltek a társadalomban, mint azelőtt, sőt, a háború után ezek sokak fejében nemcsak megerősödtek, hanem még ki is egészültek újabbakkal. Vagyis hiába szembesült a magyar társadalom a holokauszt szörnyűségeivel, az antiszemitizmus nem tűnt el. Az azonban talán nem csupán a hazatérő és/vagy túlélő zsidókat lepte meg, hogy milyen hamar találkoztak a nyílt antiszemitizmussal. 1945. november 4-én Kaposváron jelentek meg antiszemita rölapok, decemberben pedig Budapesten történtek nyílt antiszemita incidensek. 1946-ban nem kevesebb, mint 16 kisebb-nagyobb magyarországi városban került sor antiszemita incidensekre, pogromokra, így például: 1946. februárban Sajószentpéteren és Ózdon; 1946. márciusban Békéscsabán, Mindszenten és Szegváron; 1946. májusban Hajdúhadházon és Szegeden; 1946. május-júniusban Debrecenben, Karcagon, Makón és Mezőberényben; 1946. júniusban Dömsödön; 1947. júliusban Szolnokon, Komlón és Pécsen; 1947. novemberben Szolnokon és Győrött.¹⁰

Ugyanakkor az 1946-os zsidóellenes megmozdulások közül kettőt feltétlenül ki kell emelnünk. Nevezetesen a kunmadarasi (1946. május 20–21.), valamint

9 PARRAGI 1945: 5.

10 Csősz 2010.

a miskolci (1946. július 29 – augusztus 1.) pogromokká fajult megmozdulásokról kell szót ejtenünk.¹¹

Kunmadarason a helyi piacon indultak el a tragikus események, ahol a nyereszkes kereskedők elleni ellenszenv alakult át előbb erőszakká, majd pogrommá.¹² A felkorbácsolt indulatokat a legvadabb – minden alapot nélkülöző, így az elrabolt keresztény gyerekekről szóló – hírek csak tovább szították. A pogrom végül 3 halálos áldozatot és mintegy 20 további sérültet követelt, és természetesen nem erősítette meg a visszatértekben a bizalmat régi-új szomszédaik irányába. S bár a tetteseket bíróság elé állították, közülük többeket el is ítélték, de a pert akként interpretálták, hogy a pogrom a fasizmus újjáélédeése volt az éppen kialakuló népi demokráciával szemben – mindezt úgy, hogy a perben a zsidó áldozatok származása nem játszott szerepet...¹³

A miskolci-diósgyőri pogromot időben megelőzte, hogy Rákosi Mátyás néhány nappal korábban a városban éles hangú beszédben támadta a „*spekulánsokat*”, halálbüntetést javasolva számukra. A diósgyőri vasgyár munkássága körében nyitott fülekre találtak Rákosi mondatai... A miskolci-diósgyőri, napokig elhúzódó pogrom világosan megmutatta, hogy egyrészt milyen mélyen gyökerezik az antiszemitizmus, másrészt, hogy a felkorbácsolt indulatokat milyen nehéz kordában tartani, s ha egyszer azok elszabadulnak, az események láncolata könnyen végzetes tragédiába torkollik. A pogrom során a tömeg megtámadott egy rendőrőrsöt is, így a nyílt erőszak áldozatai között egy zsidó származású rendőrt is találunk. Sokat elmond a korabeli állapotokról, hogy a baloldali pártok lokális vezetői sem tudták visszafogni az indulatokat, s hogy a helyi közigazgatási vezetők kizárólag a Vörös Hadsereg helyi alakulataiban bízhattak, amelyek képesek voltak a felhergelt tömeget kordában tartani. A pogromban részt vevőket természetesen bíróság elé állították, de az eljárás egészének – megítélésünk szerint – kifejezetten rossz volt az üzenete. A bírósági tárgyalást ugyanis 1947. január 13-ra tűzték ki a budapesti Népbíróságon, de a tanácsvezető bíró betegségére hivatkozva kétszer is elnapolták azt. Végül 1947. február 20-án az összes gyanúsítottat szabadlábra helyezték, majd 1948. június 17-én mindannyian amnesztiát kaptak.¹⁴

Mindezen események fényében érdemes újragondolni, hogy elképzelhető lett volna-e, hogy 1945–46-ban a magyar társadalom őszintén, saját felelősségét is belátva emlékezzen a holokauszt áldozataira. Másik oldalról, a zsidóság még inkább úgy gondolta-érezte, hogy a holokauszt a „*mi történetünk*”, az áldozatok

11 APOR 2013.

12 PELLE 2020a: 55–61.

13 VÖRÖS 1994: 69–73, 78–79.

14 PELLE 2020b.

a „*mi áldozataink*” – majd zárt körben megemlékezünk róluk. A negatív folyamatot a későbbiekben csak megerősítette a két munkáspárt egyesülése Magyarországon, vagyis lényegében a moszkovita kommunisták hatalomra kerülése, illetve a Szovjetunióban megindított „antikozmopolita” és „anticionista” kampány...

Összegzés

1945 után a budapesti gettót, a munkaszolgálatot túlélők, a táborokból hazatérők azzal szembesültek, hogy sem az egykori szomszédok, sem pedig a régi/új magyar közigazgatás nem örül a visszatérésüknek. Sokan úgy vélekedtek a vészkorszak idején meghurcolt-kisemmizett zsidó honfitársainkról, hogy végül is „*többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek*”.

Noha a magyar országgyűlés elfogadta az 1946. évi XXV. törvénycikket a magyar zsidóságot ért üldözés stigmájának és következményeinek enyhítéséről, ennek a mindennapi életet érintő hatása sajnálatosan csekély volt. A magyar államot a győztesek kötelezték a háborús és népellenes bűncselekményeket elkövetők bíróság elé állítására, de ennek gyakorlata sok kérdést és kételyt vetett fel már a korban is.

Ugyanakkor tény, hogy a háború után, 1945-ben és 1946-ban – hasonlóan Lengyelországhoz – Magyarországon is számos antiszemita pogromra került sor, s ezek közül több halálos áldozatot is követelt. Tudjuk, hogy számos esetben a Magyar Kommunista Párt állt ezen erőszakos események mögött.

Mindezek nem segítették elő, hogy a magyar társadalom együtt emlékezzen a holokausz áldozataira. A kommunista hatalom eleve kerülni akarta a *zsidó* szót, és ezért inkább általánosságban a fasiszmus áldozatairól beszélt. Így a holokausztra való emlékezés megmaradt a zsidó közösség szó szoros és átvitt értelmű falain belül. Az emlékeztetni tudók száma pedig a Palesztinába, illetve Izraelbe való alijázás, továbbá a jellemzően Nyugatra történő „*disszidálás*” miatt is folyamatosan csökkent.¹⁵

Források

PARRAGI György (1945): A nyilas alvilág üzenete. *Magyar Nemzet* (1945. szeptember 6.), 5.

15 MONORI 2004.

Ezer év törvényei. 1946. évi XXV. törvénycikk. Net.jogtar.hu, Wolters Kluwer. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Letöltés ideje: 2025. január 27.)

Hivatkozott irodalom

- APOR, Péter (2013): The Lost Deportations and the Lost People of Kunmadaras: A Pogrom in Hungary, 1946. *Hungarian Historical Review*, 2. (3). 566–604.
- BOGNÁR Zalán (2010): A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében. *Aetas*, 25. (1). 131–143.
- Csősz László (2010): *Antiszemita zavargások, pogromok és vérvádak 1945–1948* (szerkesztette: DEME Anna – KÁDÁR Gábor). Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=140:antiszemita-zavargasok-pogromok-es-vervadak-1945-1948&catid=16:esetek (Letöltés ideje: 2025. január 28.)
- MONORI Áron (2004): A szembenézés kudarca. A *Haladás* „holokauszt-vitája” 1946-ban. *Beszélő*, 9. (7). 108–113.
- PELLE János (2020a): „Nektek kell ütni a zsidókat, mert az asszonyokat nem fogja a törvény.” Az 1946. májusi kunmadarasi pogrom, új megvilágításban. *Valóság*, 63. (11). 49–61.
- PELLE János (2020b): *Vérvád, hisztéria, népítélet. „Zsidókérdés” Magyarországon 1945-ben és 1946-ban.* Milton Friedman University Press, Budapest.
- Soós Mihály (2004): A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In: GYARMATI György és mtsai (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 81–106.
- STARK Tamás (1995): *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- VESZPRÉMY László Bernát (2024): *Piszkos munka.* Jaffa Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS Éva (1994): Kunmadaras – Újabb adatok a pogrom történetéhez. *Múlt és Jövő*, 5. (4). 69–80.

Szovjet katona Kelet-Európa földjén 1945-ben. Két civilizáció találkozása kortárs írók szemével. (Megjegyzések Márai Sándor „Föld, Föld!...” című könyvének margójára)

ALEKSZANDR SZTIKALIN

Dr. Sztikalin, Alekszandr Szergejevics CSc – a történettudományok kandidátusa,
vezető főmunkatárs (Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete).

E-mail: zhurslav@gmail.com

Absztrakt

A magyar értelmiség bizonyos tagjainak a baloldali eszmék iránti viszonyától függetlenül sokuk a szovjet rendszert, a Szovjetuniónak a német nácizmus legyőzésében játszott szerepét, valamint Kelet-Európa 1945-ös a Vörös Hadsereg általi megszállását megfeszített figyelemmel követte, komoly kihívásként kezelve, mivel az egy tökéletesen más kultúrával és értékrendszerrel történő ütközést jelentett. Márai Sándor esetében az első találkozás szovjet katonákkal nemcsak Magyarország Európában elfoglalt helyéről váltott ki mély gondolatokat, egyúttal történelmi párhuzamok megvonására is alkalmat adott, értve ezalatt az araboknak a 8. században történt európai behatolását és a 16. századi ottomán megszállást. A szellemi alapjait veszített modern nyugati civilizáció iránti mélységes csalódottságában Máraiban felöltik a kérdés: vajon egy másik, keleti civilizációval történő találkozás képes-e új ingerként segíteni a válság leküzdésében? Hosszas töprengés után tagadó választ ad a kérdésre.

KULCSSZAVAK: *második világháború, a Vörös Hadsereg Kelet-Európában, kulturális ütközés, a nyugati civilizáció válsága, magyar Oroszország-kép, Márai Sándor*

Soviet soldiers in the Eastern European terrain in 1945. The meeting of two civilisations through the lens of contemporary writers. (Comments on Sándor Márai's book entitled "Earth, Earth!...")

*Dr. Aleksandr Sergeevich Stykalin CSc – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow (Russian Academy of Sciences, Institute of Slavic Studies).
E-mail: zhurslav@gmail.com*

Abstract

Regardless of the attitude of Hungarian intellectuals towards left-wing political ideas, many of them observed the Soviet system, the role of the USSR in the victory over Nazi Germany and the Red Army's occupation of Eastern Europe in 1945 with great attention and saw it as a serious challenge since it also meant a clash with a completely different culture and value system. For the writer Sándor Márai, his first direct encounter with Soviet soldiers not only prompted him to contemplate Hungary's place in Europe but also to draw parallels with other historical events – the Arabic intrusion into Europe in the 8th century and the Ottoman invasion in the 16th century. The writer, deeply disappointed in modern Western civilization, which had lost its spiritual foundations, poses the question: Is a meeting with another Eastern civilization capable of giving a new impetus to European culture, helping it to emerge from its crisis? After much contemplation, he gave a negative answer to this question.

KEYWORDS: *World War II, the Red Army in Eastern Europe, clash of cultures, the crisis of the Western civilization, the Hungarian image of Russia, Sándor Márai*

Márai Sándor 1944. december 26-án, Karácsony másnapján találkozott először szovjet katonával. Vidéken történt a dolog, abban a faluban, ahová a náciellenes meggyőződésű, mérsékelt konzervatív író még tavasszal menekült Budapestről a német megszállás elől. December végére a helyzet változott. Az ország keleti felét a Vörös Hadsereg felszabadította, december 22-én antifasiszta koalíció alakított ideiglenes kormányt Debrecenben.

„Fiatal ember volt, azt hiszem fehérorosz; jellegzetesen szláv arc, széles pofacsontokkal, szőke hajzattal, melynek egy tincse kilógott a szovjetsillaggal

megjelölt, sisakszerűen hegyes prémkucsma alól. Lovon nyargalt be a falusi községháza udvarára, kezében géppisztollyal; nyomában két idősebb, szakállas, komor képű közlegény lovagolt. A fiatal ember reám fogta a fegyvert és megkérdezte:

– »Ki vagy?«

Azt mondtam, író vagyok [»Piszatyel«]. Álltunk a hóban, a lovak nyerítettek és gőzös párával lehelték ki tüdejükből a fáradtságot. [...] Nem tudtam oroszul, de ezt a szót megtanultam, mert híre járt, hogy az oroszok nem bántják az írókat. És csakugyan a fiú elmosolyodott. Fiatal, büszke, gyermekesen haragos pirosposzsgás arca megvilágosodott a mosolytól.

– *Harasso* – mondta. – *Idzis domo*”.¹

Mi alapján tételezte fel Márai, aki Oroszországban nem járt, oroszul nem tudott, az általa nagyra becsült orosz klasszikusokat pedig csak fordításban olvasta, hogy a vörös csillagos sapkát viselő ember, aki hosszadalmas tűzharc árán hatolt be a minap még az ellenség kezén lévő faluba, elnézőbb lesz egy irodalmárral szemben?

E tekintetben elgondolkodtatóak a Szemjon Gudzenko költő jegyzetfüzetében fennmaradt sorok, aki a háború első hónapjaiban megsebesülván, a dicsőséges Vörös Hadsereggel már más minőségében vonult be Budapestre:

„Voltam árkok sarában, csatatéren,
Golyózáporban gyalogos.
A nagy háborúban. S az utolsó éven
Haditudósítónak tett a sors.”

Nyolc évre rá Gudzenko korábban szerzett koponyasérülése folytán agydaganatban hal meg, alig túl a harmincon. 1945. február 16-án viszont, három hónappal azután, hogy az utolsó német katonát is kikergetik Budapestről, ezt jegyzi fel távirati stílusban:

„Budán töltjük az éjszakát. Nem jött értünk a komp. Bemegyek a szállásra, Petőfi-kötetet veszek elő. Mindenki csodálkozik. Reggel is az van a hónom alatt. A magyarok nagyot néznek. Csodálkoznak.”²

1 MÁRAI 2006: 14–15.

2 Gudzenko szövegeire itt és a továbbiakban a következő kiadás alapján hivatkozunk: ГУДЗЕНКО 1962: 41–50.

Noha a szép szó iránti tisztelet némelyik fegyveres jövevény esetében kitűnt, a magyarok többsége tudatában a Keletről érkezett haderőtől való félelem mindent felülmúlt. Nem meglepő, hiszen Magyarország legyőzött ország volt. Míg Márai saját maga ismeri be, hogy olyan „légkörben” nőtt fel, „amelyen belül a kommunizmust a Hét főbűn után emlegették”³, kortársához, Déry Tiborhoz épp ellenkezőleg mindig is közel állt a kommunista mozgalom, bár más szerepre tört, amiért 1956 után néhány év börtönnel fizetett. Azonban Déry (*akivel Márai nem fogott kezét*) a felszabadulás után egy elbeszélést közölt, melyben rá jellemző pszichológiával festette le a magyar nyárspolgárnak a bevonuló Vörös Hadsereg iránt táplált állatias félelmét. A háború utáni szovjet „ellenőrök” emiatt száműzték a magyar irodalmi életből. A megbízhatóbb kommunistának tartott színházi rendező, Hont Ferenc 1945 nyarán moszkvai látogatásakor izgatottan számolt be a Külföldi Kapcsolatokért felelős Össz-szövetségi Társaság (*oroszul: BOKC*) munkatársainak a magyar értelmiség körében tapasztalható hangulatról. A beszélgetést rögzítő beszámolóban az áll, hogy kezdetben a Vörös Hadsereg bevonulása lelkesedést és szimpátiahullámot váltott ki a Szovjetunió javára. A szovjet katonai hatóságnak a fasiszta ügynökök leleplezésére irányuló további intézkedései letartóztatás-sorozattal jártak. A letartóztatottak körébe került számos nyíltan antifasiszta magatartást tanúsító személy is. Ügyük tisztázása nem csekély időt kívánt.

„Ez a Szovjetunió iránti rokonszenv észrevehető fogatkozását hozta magával. [...] A helyzet jelenleg olyan, hogy újfent elengedhetetlen a Szovjetunió iránti szimpátia kivívása.”

A Vörös Hadsereg megfigyelői hasonló véleményen voltak, ha némi eltéréssel is: „Az emberek mindentől félnek, az óvóhelyről nem mozdulnak ki, az utcán félve közlekednek. De csak eleinte, mikor látják, hogy indokolatlanul nem lövünk, máris nyüzsögnek, hogy kiszagolják, hol mit lehet elvinni. Egymás lakását fosztogatják. Politikai alegységünkhöz jönnek panaszra: »megerőszakoltak«. Tegnap az egyik lövészezrednél egy kitüntetett srácot végeztek ki. A felsorakoztatott egység előtt, »okulásukra«. Őszintén sajnálom. Ilyen a háború!” – jegyezte fel Szemjon Gudzenko. Polcz Alaine, akit fiatalon csoportosan erőszakoltak meg, örökre megfosztva őt az anyaságtól, hatvan év elteltével sem tudott remegés nélkül emlékezni arra, ahogyan tekintete összetalálkozott azzal az orosz fiatallal, akit bajtársai okulására vittek kivégezni, s akinek egyedül kellett életével fizetnie a többek által elkövetett bűnért.

3 MÁRAI 2006: 20.

A magyarok többségével egyezően Márai élete is feszült várakozásokban telt. A nyilasterror hónapjait, ahogyan írja, felváltotta „egy új, éppen olyan veszélyes, de mindenestől másféle helyzet”.

„Ez az orosz katona – erre kellett gondolnom – nemcsak az én életembe lépett be ma délután minden következménnyel, hanem Európa egész életébe. Jaltáról még nem tudtunk. Amit tudni lehetett, a tény volt: az oroszok itt voltak [...]”⁴ „Egy erő megjelent Európában, s a Vörös Hadsereg csak katonai kifejezése volt ennek az erőnek. Mi ez az erő?... A kommunizmus?... A szlávok?... A Kelet?...”⁵

Márai igyekszik elfogulatlanul áttekinteni a helyzetet: „Ültem a sötétben [...] – írja, – hallgattam az ágyútűzet, amely egy gyárüzem gépeinek egyhangúságával zakatolt az éjszakában és pusztította mindazt, ami néhány kilométerrel arrébb, számomra még otthon volt és világkép...”⁶ (*Márai ritkaságokat magában foglaló, 6000 kötetes könyvtára Budapest ostromában elégett.*)

„A ház körül, az éjszakában, dörmögő emberek jártak, közelegtek és távolodtak. Az éjszakai őgyelgők idegen nyelven beszéltek. Ültem a sötét szobában és elhatároztam, hogy – amennyire ember tudja ezt – megtisztítom értelmem minden elfogultságtól és iparkodom olvasmányaim, beszélgetéseim hulladékeim nélkül, a hivatalos antibolsevista hírverés előítélete nélkül szemlélni az oroszokat és a kommunistákat.”⁷

A falusi ház asztalán egy Budapesten sebtében magához vett könyv, az ismét aktuális *A Nyugat alkonya* Oswald Spenglertől. A személyes életrajzi tény, első találkozását az orosz katonával, mely mindemellett nem is a legjelentékenyebb, szélesebb történetfilozófiai kontextusba helyezi. Szemében ugyanis nem pusztán arról volt szó, hogy külföldi csapatok léptek Magyarország területére, hanem ennél jóval többről: arról, a másik kultúra részéről jelentkező kihívásról, mellyel az egész nyugati civilizáció került szembe:

4 MÁRAI 2006: 19.

5 MÁRAI 2006: 20.

6 MÁRAI 2006: 22.

7 MÁRAI 2006: 20–21.

„Vannak napok, amikor minden – a személyes és a világi történet – összevág. Amikor a »Történelem« magánügy lesz, kézzelfogható, személyes valóság.”⁸

„Akkor délután én” – emlékezik vissza némileg túlzó pátozzsal – „megéltem valamit, amihez hasonló »élménye« Európában eddig csak kétszer volt úgynevezett »szellemi munkásnak«.” Azaz a 9. században, amikor az arabok Dél-Franciaországig jutottak a Pireneusokon át, majd pedig a 16. században, amikor a törökök felbukkantak Bécs körzetében.

„A Dzsingisz kánok, Timur Lenkek, Attilák zsákmányoló, hódító kalandozásai az európai térségben tragikus, de múltó közjátékok voltak, s ezek a hordák valamilyen ázsiai, törzsi szerencsétlenség mágikus sípjelére egy napon ész nélkül hazairamodtak Európából. De az arabok már világnézeti, faji tudattal indultak rohamra egy másik világnézet, faj, szellemi tudatosság, a kereszténység ellen...”⁹

Távoztukban nemcsak háborúk és csaták emlékét hagyták hátra: „Hozták a hellenizmus öntudatát, amely a középkor skolasztikusainak celláiban és eltokosodott lelkében már alig pislákkolt.”¹⁰ Az arab Kelet kihívására „a keresztény világ jól felelt: nemcsak fegyverrel Autunnál, hanem a reneszánszsal és a humanizmussal felelt, amely az arab műveltség hellenisztikus, arisztotelészi öntudatának ösztönzése nélkül talán évszázadok múltán sem vet szikrát a középkori ember lelkében”.¹¹

Ezzel összhangban

„[...] a második keleti támadásra, az oszmán világkép és keleti imperializmus nagy rohamára megint nemcsak fegyverrel felelt a keresztény világ, hanem egy megújítási kísérlettel, a reformációval.”¹² „Akkor is, később is kérdezgettem magamtól” – Spengler nyomán, akinek művét a közelben felhangzó ukrán népdal kíséretében olvasta – „ezek az emberek és a rendszer, amely nevelte őket, valóban csak a végét jelentik valaminek – a keresztény humanista világkép végét –, vagy kezdődik valami ebben a sivár, zaka-
toló, fülsiketítő lármában?...”¹³ „Minthogy a keresztény-humanista kultúra

8 MÁRAI 2006: 301.

9 MÁRAI 2006: 21.

10 MÁRAI 2006: 21.

11 MÁRAI 2006: 22.

12 MÁRAI 2006: 22.

13 MÁRAI 2006: 104.

Spengler szerint a »kihűlése« korszakába lépett, lehetséges-e, hogy a másik szobában ezek a keleti emberek egy új életérzés első, barbár mozdulatával nemcsak pusztítanak, hanem hoznak is valamit?»¹⁴ És „hogyan felel majd az én világom, a nyugati világ ennek a fiatal orosz katonának, aki megérkezett ma Keletről és azt kérdezte tőlem, egy névtelen európai írótól: »Ki vagy?...«»¹⁵

A két világ találkozásának pillanatát teljes egymásnak feszülésben 1945 telén-tavasza az az ember is világosan érezte, aki az Európát felszántó frontok futóárkaiban a másik oldalon volt (*bár kevésbé hevesen élte át, mint Márai*). „Európában a katona megszokja a tisztaságot, a finom fehérneműt és a kölnit” – jegyzi fel március 27-én a kijevei születésű Szemjon Gudzenko, a moszkvai Történelmi, Filozófiai és Irodalmi Főiskola későbbi hallgatója – „Ám minden katona vándorlása során eljut előbb-utóbb abba a városba, ahol megismeri Európa varázslatos és visszataszító oldalait. Nekem ezt Budapest adta meg. A maga ismeretlenségével, szerzeteseivel, [az egyháznak a Horthy-rendszerből megörökölt szilárd helyzete az 1940-es évek Magyarországon sok egyéb kortárs szovjet szemlélőnek feltűnt. – A. Sz.] a prostituáltjaival, a helyreállítás élénk ütemével stb. stb. [...] Budapest épp az imént kezdett a romok közül felemelkedni, épp csak, hogy sikerült fából ideiglenes hidat verni a Dunán.” A tudósító költő kaleidoszkopikus sebességgel változó benyomások tanúja:

„Budapest szemem láttára éledt újjá. Már minden teljes lendületre kapott. Mindenütt mindennel kereskednek. Egy öregasszony a szétvert üzlet kirakata előtt áll. A kirakatban egy pár kitaposott magasszárú cipő és egy üveg-cse, isten tudja miféle Coty. Ez egy kereskedő. A boltokban már ritkább holmit is kapni: gézt vagy esőkabátot. A kávéházakban a bort leszámítva minden van. A nép mindenütt értetlen.” Már játszanak az Operában is: „A színházak tömve, egymás kezéből kapkodják a jegyeket. Megnéztem a *Fausztot*.” „Budapesten már kitavaszkodott. Eső után esténként enyhe a levegő, szinte balzsamos. Elszemtelenedünk, elfelejtjük a háborút. A vásár a csip-csup kereskedésből roppant szerencsétlenséggé terebélyesedik. A tangóharmonikától kezdve a kolbászig minden eladó. A prostituáltak csapatostul járnak. Csak most kezd előtűnedezni, láthatóvá válni a levált hártya alatti »külföld«.”

14 MÁRAI 2006: 105.

15 MÁRAI 2006: 22.

A bőséges borkínálat csak később, szeptember-október táján jön meg, a háború utáni első aratás végeztével, ekkor Gudzenko már nem volt Magyarországon. 1945 őszén a húszéves szovjet tisztek olykor kisfiús kópéságra vetemednek: betérnek egy budapesti kocsmába, felhörpintenek egy pohár jó bort, majd a kocsmáros jogos igényére, hogy fizessenek, ártatlan képet vágva azt felelik: „Puskin fog fizetni”. Georgij Makszimovics Puskin – névrokona csupán a költőnek vagy a család sarja vajon? –, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsosa, majd a Szovjetunió követe volt, utóbb nagykövete. Nemzedéke nagy tehetségű diplomatájaként idő előtt távozott.

A Gudzenkónál található szürrealista jeleneteket egyúttal végigkíséri az embereknek szóló mesterkéletlen tisztelet, akik feltűrt ingujjal láttak neki a helyreállításnak:

„Nappal az utcákon mindenütt élénk nyüzsgés. Szeretettel, sőt, lelkesen takarítják a várost. Az utcákról csakhamar eltűnik a szennyes fekete hó, téglatörmelék vagy üvegcserep.”

A forradalom utáni szovjet állam elsőgenerációs bolsevik értelmiségi ideáljai iránt elkötelezett családban felnőtt, ekkor 23 éves Gudzenko számára a két világ között csakis ideológiai szakadék lehetett, civilizációs aligha. Petőfi éppannyira közel áll hozzá, akár egyik-másik orosz klasszikus. Másfelől viszont: „Kispesten elmentem egy amerikai cowboy filmre. Lövöldözés. Gyilkolás. A teremben örült elragadtatás. Nem tudtam végigülni. A mi művészeti nevelésünk nyilván okosabb és bölcsebb” – foglalja össze az ifjú újságíró.

Ezzel szemben a 44 éves Márait a gimnáziumtól kezdve abban a szellemben nevelték, hogy a Nyugatot a szláv Kelet kihívásaitól védőbástyaként óvó Magyarországnak különleges küldetése van. Ennek az eszmének vak eszközeiként cselekedtek a Kassa környéki falvak lakosai, a városban foglalkoztatott és az ottani piacra tejet hordó magyarországi szlávok, a szlovákok is. 1914 augusztusában a szociáldemokrata *Népszava* is az Oroszország ellen vívott háború kapcsán a civilizált Európa és a szláv barbárság összecsapásáról írt. A dolgon Márai esetében lényegében sem az ő nyugatos, nacionalista színezettől mentes, balliberális értékek melletti nyilvánvaló elkötelezettsége, sem pedig a horthysta elit iránti leplezetlen megvetése nem változtatott: a fiatalkorában fejébe vert magyar nacionalista sztereotípiák (például a szlovákokkal szembeni gőg) nála bizarr módon a nyugati liberális gondolkodás közkeletű sablonjaival párosultak. A Keletről érkezett emberben, írja, „a

személyiség, az egyéniség végzetes tudatossága nem volt olyan feltétlenül rögzített, mint a nyugati ember tudatában”.¹⁶ Máshol pedig:

„A keleti ember körül [orosz vagy kirgiz, ortodox keresztény, avagy buddhista – Márai számára nem létező kategória, érvelésében különbség nincs. – A. Sz.] mindig van egyfajta személytelenség, és ez éppen úgy »térfogat«, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és a tér és a keleti nyomorúság... A nagy, a végső célt a személyiség feloldásában látták, amikor az ember túlemelkedik és »elvegyül a világritmussal«. Számomra, a »nyugati« számára valóban kínaiul vagy hinduul hangzik, mert ha feladom a személyiségem – ezt a különös rögeszmét –, feladtam az élethez való kapcsolatom értelmét.”¹⁷

A keleti ember Márai szerint másképpen fogja fel a világot. Miközben testközelből figyelte meg az oroszokat, az író úgy érezte, hogy az egyéniséget másképp érzékelik önmagukban, az kevésbé körülhatárolt alapelv, ugyanígy kevésbé van jelen a személyes tér. Úgy tűnt számára, hogy az oroszokkal (*katonákkal és a katonai hatósággal*) folytatott érintkezésből eredő csekély tapasztalata lehetőséget ad, hogy belelásson abba a – nyugati és keleti ember öntudata közt meghúzódó – szakadékba, mely mély benyomásként hatott rá. A „kollektív” társadalom megteremtését és a személyiségnek a „közösség öntudattérfogatába” való „átemelését” célzó, grandiózus gondolat csupán Keleten valósítható meg. A Harmadik Birodalomnak a sokmillió németiség tudatát manipuláló gyakorlatából adódó tapasztalatot nem lehetett zárójelbe tenni. Márai szerint azonban (*aki beállítottsága folytán a skolasztikához nyúl, hogy a két világ közt létező szakadékot mesterségesen növelje*) a tömeggel való keveredés, a benne való feloldódás, mely időnként a nyugati emberben képes eufóriát előidézni, semmiképp nem válik annak életcéljává. Fenti vélekedéseivel többnyire nem lépett túl a 20. századi liberális tudatban meglévő kliséken. Éppen ezek a sztereotípiák határozták meg Márai belső lélektani készségét „a másik civilizációból” jövő emberrel való érintkezésre.

A kollektivista „keleti” tudat és a nyugati individualizmus közötti szakadék különben nem mindig tűnt leküzdhetetlennek a Márai köreibbe tartozók számára a káosz, az eszmei zűrzavar, az egykori értékek elértéktelenedésének, megannyi szellemi kapaszkodó elvesztésének éveiben, sőt, egyenesen kívánatosá is vált, ami a kollektív eszme felé tett lépésnek felelt meg. Márai testvéröccse, Radványi Géza

16 MÁRAI 2006: 106.

17 MÁRAI 2006: 106–107.

rendező 1947-ben az európai filmesztétika mesterének, Balázs Bélának a forgatókönyvéből alighanem legjobb filmjét, a *Valahol Európában* forgatta, mely nemcsak formailag, de (*meglepő módon*) tartalmában is a szovjet *Út az életbe* mintáját követte. Igaz, pár hónapra ezután a nyugati emigráció mellett döntött, akárcsak a bátyja.

Márai tisztességgel értékeli azt a szerepet, amelyet a Szovjetunió a fasizmus felett aratott győzelemben vállalt: „Egy nagy nép irtózatosságot árán, Sztálingrádnál megfordította a világtörténelem szekerének rúdját...”¹⁸ 1944 Karácsonyán a falusi községháza udvarán épp azok egyikével találkozott, akik ezt az erőt testesítették meg. „Ebben a pillanatban, a háborúnak ebben a szakában, nemcsak én gondoltam szorongó érdeklődéssel az oroszokra – »polgár« magyar író, egy magyar falusi házban. Az angolok, a franciák, az amerikaiak is bizonytalan várakozással figyelték őket.”¹⁹ „Elképzelhetetlen, hogy ez a barbár had nemcsak pusztítani és rabolni akar, hanem – Keletről – egy napon hoz is valamit a Nyugat számára?”²⁰ – tették fel a kérdést ők is önmaguknak, akárcsak Márai.

Mit hozott ez a bolsevik kiskatona azok számára, akik mindnyájan a nyugati kulturális hagyományban nevelkedtünk fel? Erre a kérdésre Márai „előítélet és elfogultság nélkül”²¹-i választ sürget. Ettől viszont a szovjet katona nem került közelebb hozzá: „A sötétben látni véltem az idegen, közömbös, fiatal arcot. Nem volt ellenszenves, de félelmetesen idegen volt”.²² „De” – persze – „szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs”.²³

Igaz, „természetesen elviszi majd a disznót, a búzát, az olajat; a szemet és gépeket, ez nem volt kétséges,”²⁴ annál inkább, mivel még mindig nem ért véget a világtörténelem legtöbb vérontást hozó háborúja: „De mit akar még, a disznón, a búzán és az olajon túl? A »lelkemet«, tehát a személyiségemet is akarja?”²⁵

Márai, aki hosszú éveken át élt Nyugaton, több nyelven ragyogóan tudott, német és francia újságokba írt, a nyugati civilizációra cseppet sem olyasféle etalonként tekintett, mely ne szorulna tökéletesítésre, vérfrissítésre. Nem csekély szarkazmus hallatszik ki soraiból a Versailles utáni Európáról, melyben Magyarországnak csupán a „csonka ország” pozíciója jutott, megfosztva felségterületei egy részétől, melyeket átadtak a szomszédos államoknak. Márai, aki a versailles-i *status quo*-t saját nemzeti „magaslatti pontjáról” szemlélve úgy vélte, hogy „a hazugság még

18 MÁRAI 2006: 24.

19 MÁRAI 2006: 23–24.

20 MÁRAI 2006: 105.

21 MÁRAI 2006: 23.

22 MÁRAI 2006: 23.

23 MÁRAI 2006: 24.

24 MÁRAI 2006: 22.

25 MÁRAI 2006: 23.

soha nem volt olyan történelemcsináló erő, mint ezekben az években”.²⁶ Jóllehet, azt is lejegyezte, hogy „csak a tébolyodott hihette, hogy az óriás gépek számára van valamilyen jelentősége az ezeréves Magyarország sorsának. Ha útjukban áll, harag nélkül, közömbösen eltapossák, ha éppen használni tudják, egy pillanatra szerződtenek valamilyen segédszerepre, ahogyan »szerződtenek« tegnap a német, ahogyan »szerződtenek« holnap az orosz. Ez a sors, és nagyon keveset tehet egy kis nemzet a sors ellen...”²⁷

Alapjában „Európában születni, európainak lenni, nemcsak természeti vagy közjogi állapot”, több annál: „hitvallás”.²⁸ Vajon sok olyan ember maradt ekkorra Európában, aki efféle hivatástudattal rendelkezett? Hová tűnt ez az elhivatottság, maradt-e még belőle, akár a kérdés, hogy „hol volt az Eszme [...], ami több és más is, mint egy erőziós, kiszáradt civilizáció reklámszava? Volt egy műveltség – az európai –, amelyről azok, akik éltek benne, évezredek át azt hitték: hivatás. Most exportárut csináltak belőle, Made in Europe...”²⁹ Ugyanakkor „egy gazdaságilag egyesült Európa, amelynek nincs hivatástudata, nem lehet világerő, mint volt évszázadokon át, amikor hitt magában és hivatásában”.³⁰ Ebből következik: „Mit várhatunk, magyarok, ettől a Nyugattól, amelyet átfertőzött a hazugság?”³¹ Míg a Keletről jött orosz katona kirabolhat, meg is ölhet „engem, a magyart, de nem néz le”³² azoknak a nyugatiaknak a módjára, akik emberi jogokra tanították a magyarságot, mialatt elnézően figyelték a szláv testvériség révén egymásra talált csehek és szlovákok államára „ötödik hadoszlopként” veszélyt jelentő magyarok tömeges csehszlovákiai kitelepítését.

Ám vajon nem szomorú illúzió-e csupán, hogy Magyarország a Nyugathoz tartozik, – töpreng tovább Márai. Az Ázsia belsejéből „Európa-közelbe kalandozott nép ezer éven át keresett valakit, akihez bizalommal szólhat.”³³ Néha ezt a „magányérzetet” „elködösítette” a „reménykedés”, hogy „a Nyugat közel van... csak meg kell szólítani és felel. De igazában soha nem felelt.”³⁴ Csupán most, hogy egy ellenséges szláv hatalom „torkon ragadta az országot”, belételepítve a számára

26 MÁRAI 2006: 308.

27 MÁRAI 2006: 23.

28 MÁRAI 2006: 304.

29 MÁRAI 2006: 305.

30 MÁRAI 2006: 304–305.

31 MÁRAI 2006: 308.

32 MÁRAI 2006: 311.

33 MÁRAI 2006: 347.

34 MÁRAI 2006: 347.

megfelelő kommunista rendszert, „egyszerre riasztó villanással tudatosodott, hogy nincs senki, közelben és távolban, akire támaszkodhatna.”³⁵

Edvard Beneš kísérletei, hogy hárommillió német és félmillió magyar erőszakos kitelepítése árán oldja meg országa jövőendő problémáit, Európában 1945–1946-ban nem mindenki előtt tűntek morálisan kifogástalannak. Viszont épp ebben a konkrét kérdésben a Nyugat álláspontjával szembeni elégedetlenség Márai kapcsán a Magyarország legközelebbi szomszédja iránti tolerancia hiányaként jelentkezik, ami az író által igencsak megvetett Horthyt idézi emlékezetbe, aki számára Csehszlovákiának („*rákos daganatnak Európa testén*”) már a pusztá létezése is rendellenességnek, a Párizs környéki békék által okozott kár bizonyítékának minősült (*tökéletes egyezés a Harmadik Birodalom elitjének álláspontjával*). Ugyanakkor elgondolkodtató abban a vonatkozásában is, hogy a nyugati demokráciák kikristályosodott értékei iránti, Márainál folyton hangoztatott elkötelezettség mennyiben volt valós? „Nem Európa volt »minden«, az élet értelme?” Az, amit „egy életen át a bőrömmel hittem, vallottam, hogy igen”.³⁶ Miközben arra panaszkodik, hogy „Erdély, a magyar Felvidék és Délvidék megint elszakadt az ezeréves államközösségtől”, és hogy Kassa ismét a „beneši kispolgári” klikk kezére került, a cseh és szlovák „mini imperializmusnak” adták át, miközben a Felvidék magyar lakosait meg sem kérdezték. Márai nyilvánvaló nosztalgizálásba merül az ezeréves „Szent István-i” határokról, az ifjúságától fogva megismert és megszokott, a magyar nemességnek a Duna-medencében évszázadokig fennállt dominanciájáról kialakult életfelfogás szerint. A dualizmus korszakáról, mikor a szlovák, a román, a szerb, a ruszin, ha a hivatalnok ráförmedt, nyomban tudta, hol a helye az egységes államban, ahol a magyarok aránya az összlakosság 50%-át sem lépte túl, ahol a szlovák iskolák száma egyre fogyatkozott.

Az 1919–1920-as Párizs környéki béketárgyalásokon létrejött határok Márai meggyőződése szerint hazugságon alapultak. Olyan határok, melyeket olyan nemzetiségekre kényszerítenek, akiknek lakhelye idegen nemzetállamok határain belül helyezkedik el, valóban aligha tekinthetők tökéletesnek. (*S ez így van, az etnikai szóródás és a térség konkrét nemzeti-területi vitái ügyében hozható döntés bonyolult volta dacára.*) Ám Márai (*eltérően például Bibó Istvántól*) a két világháború következtében létrejött határok kapcsán még csak fel sem veti a kérdést Magyarország felelősségéről, ahogyan a magyarok, valamint a felvidéki szlovákság önrendelkezési jogát illetően sem. (*A Szlovákia szó alapvetően hiányzik ennek a kifinomult nyugatos irodalmárnak a szókészletéből.*) Objektivitása, elfogulatlansága láthatóan

35 MÁRAI 2006: 348.

36 MÁRAI 2006: 303–304.

cserbenhagyja, amikor az ezeréves sorsközösségben a magyarsághoz legszorosabban kötődő szomszédokra kerül a szó. Horthyhoz hasonlóan, aki 1935-ben a csehszlovák–szovjet egyezmény aláírásával egy időben arról írt Hitlernek, hogy „a szlávság már csaknem azonos a bolsevizmussal”, a liberális áramlatoktól nem idegen Márai nem utolsó sorban a bolsevizmusban látja a szlávok „messianisztikus rögeszméjét”³⁷. A nemzetközi közösséggel szemben követeléseket támasztó Máraitól távol áll a kritikus önreflexióra való hajlam, míg a konzervatív, a nyilasok elől rejtőzködni kényszerült, későbbi moszkvai magyar követ, nagykövet Szekfű Gyula 1947-ben így írt:

„Azzal, hogy a nemzetközi jogban példátlanul legyilkolták a budapesti német erők parancsnokai a szovjet parlamentéreteket, s kényszerítették a Vörös Hadsereget, hogy négyzetméterről négyzetméterre, házról házra, emeletről emeletre nyomja vissza a németeket, olyan katonailag értelmetlen, s emberileg felesleges károkat okoztak a Szovjetuniónak, hogy senki sem csodálhatta volna, ha annak kormánya, a véres harc befejeztével, eltemetvén halottait a Dunántúl földjébe, kemény kézzel nyúl az esztét veszett ország, Hitler utolsó és leghűségesebb szövetségese újra rendezéséhez.”³⁸

Van másféle igazság is: a Versailles utáni Európa viszonyai között önmegvalósításra törő nemzeti programok mindegyikének megvolt a maga történelmi igazsága, mely más népek igazságával gyakorta nem fért meg. Az önzonossági jognak szlovákok általi (*a románoknál az egyesülési jognak*) megvalósítása nem volt elképzelhető a magyar államiság Szent István-i országának ezeréves határai megőrzése mellett.

Tehát a spirituálisan elsatnyult, elhivatottságát veszített, csalással besározódott Európa meghátrál a kulturálisan más eredetű, ázsiai-barbár civilizáció nyomása alatt, melynek egyik, de nem kizárólagos megnyilvánulását a magyar (*közép-európai*) talajra lépett szovjet katona jelentette, majd a nyomában érkező titkosszolgálatiak és az emigrációból hazatérő kominternista káderek. A kérdés mit sem változott: mit hoz ez a civilizáció a Nyugatnak? Vajon, Márai elképzelése szerint, mit tartogat még az ennek az erőnek elsőként útjába kerülő európai ország, Magyarország számára?

A háborút követő első két év törekeny bizonytalansága csupán rövid közjáték két társadalmi állapot között, ezalatt a társadalmat teljes félelem uralta. Az eufória anarchiájára megrészegült hétköznapiak következtek. Márai finoman festi le

37 MÁRAI 2006: 326.

38 SZEKFŰ 1983: 81–82.

a magyar nemkommunista értelmiség (*legalábbis utóbbi egy részének, mind a liberálisoknak, mind a konzervatívoknak*) nyomasztó lelkiállapotát az áttörés 1947–1948-as éveiben, amikor az országot fokozatosan a baloldali színezetű diktatúra pókszövedéke hálózta be.

„Olyan volt ez az idő, mintha pókháló lepné be az életet. Minden nappal sűrűbb, tapadásabb volt a háló. Ezt nem lehetett mindig közvetlenül, rögtön érzékelni. De mindennap kibocsátott a Pók egy fonalat. Most a tankönyvek, az iskolák. Most a közmunkarendelet. A házbizalmi, a mind kisebb ellenőrző körzetek hatósági pókhálója, a magánélet, az olvasmányok, a munkahely; a szemetesveder, a családi élet ellenőrzése. Ma egy embert tüntettek el, holnap egy régi, bevált intézményt. Vagy egy fogalmat.”³⁹

Erről a „pókháló módszerről” csakis annak lehet fogalma, aki maga átélte: „A Pók, amikor a fojtogató, mindent belepő szálakat eregeti, csendesesen dolgozik. Ami tegnap még természetes volt – politikai pártok, sajtószabadság, félelem nélküli élet, egyéni vélemény szabadsága –, másnapra is volt még, de vértelenebbül. Mint amikor a nappali valóság elemei halványabban élnek tovább a szorongásos éjszakai álomban.”⁴⁰ Miközben, valahányszor „rezzent a háló”, a Pók aggodalmasan körbetekint: „jó lesz, amit csináltak? Jól csinálták?”⁴¹ Hogyan reagál a Nyugat, aki változatlanul süket és rest?

Márai olvasása közben esszéjének margójára kívánczik a megjegyzés: vajon az 1945 (*vagy legalábbis az 1944. március 19-i német megszállás*) előtti Magyarországon a társadalom minden rétege dúskálhatott-e a szabadságban és élvezhette-e a félelem nélküli életet? Mind az 1930-as évek második felétől egyre gyakoribbá váló szemérmetlen szélsőjobboldali kirohanások, mind a zsidótörvények, mind a 150 ezer fős magyar hadsereg pusztulása Voronyezsnél, mind pedig a békés lakosság elleni sortűz a megszállt Vajdaságban, elsikkad a Máraiból feltörő nosztalgikus érzés közepette. „A múlttal való leszámolással”, a lelkiismereti számvetéssel, az elsődlegesen a 20. századi magyar tragédia belső okait kutató, egymástól tökéletesen eltérő irányultságú gondolkodók (*Bibó, Lukács György, Székfü*) írásaival ellentétben Márai a *Föld! Föld!...* című könyvében az országra szakadó szerencsétlenségek miatt megfogalmazott vád okán szembehelyezkedik a belső idegen erő – a bolsevikokkal és magyar tetteistáikkal (*együtt a Szovjetunióval szövetségben*

39 MÁRAI 2006: 334.

40 MÁRAI 2006: 335.

41 MÁRAI 2006: 334.

álló antifasisztákkal, a „beneš-i kispolgári” klikkel, melyet az össze-vissza hazudozó Nyugat támogat) – iránti dohogással, mely azon magyar konzervatív elit kivételével mindenre és mindenre irányul, aki nemcsak a magyarok többsége számára valóban elfogadhatatlan 1920-as határok revízióját, hanem a megváltoztatott határok keretében a magyar hegemonián alapuló régi szociális-politikai hierarchia helyreállítását is eltökélt céljául tűzi ki. „A magyarokkal nehéz boldogulni” – jegyzi meg 1940 februárja táján Budapesten a szovjet diplomáciai megbízottal, N. I. Saronovval folytatott beszélgetésében Rašić jugoszláv nagykövet, a magyarok alatt kiváltképp természetesen a horthysta politikai osztályt és hivatalnokréteget értve, ha nem is kizárólag. Míg azok saját ezeréves határaikat fetisizálják, „megszállott megalománok és képtelenek megérteni, hogy a balkáni államok egyike sem akarja látni a régi Magyarországot”. Ez a megjegyzés nem alaptalan. Az elfoglalt terület Szovjetunió részéről elvégzendő bolsevizálásának szentelt Márai-eszmefuttatás kapcsán, a részletesség igénye nélkül, nem árt megjegyezni, hogy Csehszlovákiából a Vörös Hadsereg 1945 november-decembere során kivonult, 1968. augusztus 21-ig pedig nem is tért oda vissza. Az eredmény viszont ugyanaz volt, mint azon országok esetében, ahol ott voltak a szovjet csapatok. A szovjet befolyásnak sokrétű módszerekkel szereztek érvényt, nem korlátozva azt a pusztá katonai jelenlétre.

Nem sok rokonszenvet ébreszt az író rosszul leplezett szimpátiája, melyet a magyarországi társadalmi viszonyok (*ezen belül pontosabban az úgynevezett „középréteg” helyzete*) iránt táplál. A magyar középosztálynak és ideológusainak – írta ezzel kapcsolatban 1947-ben Szekfű – a háború utáni viszonyok közepette fel kellett fogniuk, hogy a megtapasztaltakra tekintettel hiába álmodoznak korábbi anyagi helyzetük visszaállításáról.⁴²

Az elmondottak mellett is be kell látni: a nemzeti önkritika hiánya (*a dualizmus kori nemesi-arisztokratikus magyar kultúra hagyományainak megfelelő módon*) nem csorbítja Márai Sándor finom megfigyeléseinek értékét, melyek az 1940-es évek második felében kialakult baloldali totalitárius rendszer folyamataira irányulnak. A kommunisták ellenlábasai fokozatosan kiszorultak a politikai életből,⁴³ írja Márai. A genetikában Liszenko vitte a pálmát, valamennyi tudományos törvény – velük együtt pedig a korábbi világrend összes törvénye is – megdőlt, egy merőben új, efféle abszurditást azelőtt nem produkáló rendszer jött létre.

A „polgári” írók sorsa ebben „a bolsevista menetrendben éppen olyan pontosan előírt, ütemezett, megtervezett volt”⁴⁴, akárcsak a többi polgár sorsa a társadal-

42 Lásd: SZEKFŰ 1983.

43 Vessd össze: MÁRAI 2006: 339.

44 MÁRAI 2006: 390.

mi-politikai átalakítás kemény ütemtervének megfelelően. „Kezdetben karanténba tették, abban a hitben, hogy a kiéheztetés fenyegetése önkritikára kényszeríti őket”.⁴⁵ Az áldozatokat szükségtelen volt fizikailag megsemmisíteni. A régi vágású irodalmárok legyilkolása helyett *(ám megjegyzendő, hogy Kelet-Európában összehasonlíthatatlanul kevesebb írórt öltek meg, mint Sztálin alatt a Szovjetunióban)* a hatalom érdekében az volt fontosabb, hogy elérjék, hogy „ünnepelje azt a rendszert, amely elpusztítja az áldozatban az emberi öntudatot, az önbecsülést”.⁴⁶ „Mert ezt akarta a Pók: kiszívni az áldozatból mindent, ami emberi önérzet”.⁴⁷ Márai fenti sorait olvasva eszünkbe jutnak Sztálin szavai, aki szintén tisztában volt mindezzel: „mi elértük, hogy az olyan emberek is nekünk dolgozzanak, mint Bulgakov” – harsogta leplezetlen büszkeséggel. Hol dicsérrettel, hol egy jobb falattal. A megtevesztés és erőszak árán létrehozott rezsim nem volt fenntartható a permanens félelemkeltés, terror és fizikai leszámolások nélkül.

Mit tett mindeközben az értelmiség? Kezdetben reményeket dédelgetett a Nyugat iránt: „Fogadkoztak – tenyér mögül, de hangosan is –, hogy lehetetlen, a Nyugat nem adhatja fel Kelet-Európát, nem ajándékozhat százmillió embert a Szovjetnek. Lesz döntés – így reménykedtek –, megegyezés”.⁴⁸ „Talán Amerika, mondták a rettenet dadogásával. Talán a Nyugat motyogták, riadt tájékozatlansággal”.⁴⁹ Márai, aki a háború után Nyugatra távozott, nem maradt illúzió.

Márai teljes szigorával ítélkezik a spirituális gyökereit veszített korabeli nyugati civilizáció felett:

„A második világháború után mindenfelé Európában mély és elementáris volt az erkölcsi és a materiális összeomlás. Az emberek – cinikusan vagy iszonyodva, de – megértették, hogy az a vékony humanista mázzal bevont illúzió, amit »keresztény műveltség«-nek neveznek, igazában szadista gátlástalanság fedőneve. Ez a megrendítő eszmélés nemcsak a marxista ópiumszívókat, hanem olyanokat is számvetésre készített, akiket származás, nevelés, osztályhelyzet a kommunizmusmal szemben kritikus magatartásra ösztönzött”.⁵⁰

45 MÁRAI 2006: 391.

46 MÁRAI 2006: 339.

47 MÁRAI 2006: 338.

48 MÁRAI 2006: 333.

49 MÁRAI 2006: 348.

50 MÁRAI 2006: 326.

De nem is ez az érdekes. Miközben Márai a nácik „mindent szabad” szadista elvének utat nyitó válságról beszél, egy véleményen van esküdt ellenségével, Lukács Györggyel. A különféle irányultságú gondolkodók megegyeztek abban, hogy az európai civilizáció történetében a legnagyobb bűn, melyet a náci korszakban Németország követett el, a korabeli kultúra mélységes válságának tünete. A háború utáni első évtized az ebből kivezető filozófiai útkeresések vezérfonalát jelentette (*ideértve az egzisztencialistákat is*).

A kelet-európai történetek, a fejlemények iránya egybevágtak Sztálin terveivel, bolsevik küldetéstudatával. A Szovjetunió élén állók, írja Márai

„[...] félték az orosz belső helyzettől, amely a második világháború után lényegesen megváltozott: a tökéletes tudatlanság és izoláltság első három évtizede után elkövetkezett az időszak, amikor hazatértek Nyugatról azok a katonatömegek, amelyek látták, hogy más rendszerek és módszerek gyorsabban és eredményesebben tudnak a tömegek számára jólétet, emberhez méltó feltételeket teremteni. Az értelmiség nyugtalansága, amely ebben az olvadásos, informáltabb légkörben jelentkezett, csak felületi tünet volt, a kommunista rendszerből kiábrándult írók, tudósok, művészek elégedetlenségét a kommunisták rendőri eszközökkel el tudták fojtani. A kommunisták valójában attól félték, hogy alulról felfele ható nyomás következik be a Szovjetunióban.”⁵¹

Ahogy 1956-ban Magyarországon történt. Sztálinnak tehát igyekeznie kellett birodalma megerősítésével, hiszen az idő csak addig dolgozik az elnyomó rendszerek javára, míg sikerül az embereket félelemben tartaniuk.

Figyelemreméltó, hogy miközben a neokonzervatív, nyugatos Márai, aki belülről nem ismerte Oroszországot, meglehetősen érzékenyen reagál az oroszországi (*és tátabban a szovjet*) társadalom gondolkodó rétege felől érkező ingerekre, nem tagadja el „a Keletről származók” azon jogát, hogy a nyugati kultúra alapvető értékeiben helyt kapjanak. Másrészt elismeri a bolsevik elit geopolitikai érdekeinek létjogosultságát: az ehhez kapcsolódó aggodalmaik, nevesül hogy a kelet-európai „biztonsági övezet” váratlanul kicsúszhat Moszkva irányítása alól, nem alaptalanok, hiszen „ebben az évszázadban már kétszer érte őket súlyos támadás a Nyugatról”.⁵²

Illúziónak bizonyult az a remény, hogy az alapjaiban megrendült magyar társadalom konszolidációja a nyugati politikai értékekkel összhangban mehet végbe.

51 MÁRAI 2006: 329.

52 MÁRAI 2006: 326.

Az értelmiség köreiben nem csekély számú, a nemzeti kulturális történelemben nyomot hagyott ember a horthysta és nyilas múlttal történő szakítás érdekében a kellő pillanatban támogatást nyújtott a kommunistáknak és szövetségeseiknek, következésképpen az új hatalom „társutasaivá” váltak. Ami nem meglepő: a háború előtti rendszer lejáratta magát, ezzel az értelmiséget más perspektívák felé terelte. (*Márai, miközben az „általános értelmiségi” álláspont megfogalmazására vállalkozik, ezt nem említi.*)

Az 1948 nyarán történt támadások után Márai az emigráció mellett döntött. Vonata késő este ért az osztrák határra. Ekkor találkozott utoljára szovjet katonával, ami nem váltott ki belőle heves érzelmeket.

A háború utáni Magyarország története más megvilágításba került. A szocializmus magyar földön nyilvánvaló kudarcot vallott. A keleti civilizáció felől érkező nyomással szembeni ellenállás, az européer létformának a barbárság elleni védelmét célzó küldetés okafogyottá vált, a leértékelődött nyugati civilizáció diadala nevében tovább élni értelmetlen volt, Márai önként távozott az élők sorából.

Források

Гудзенко, Семен (1962): *Армейские записные книжки*. Советский писатель, Москва.

MÁRAI Sándor (2006): *Föld, Föld!...* Helikon, Budapest.

SZEKFŰ Gyula (1983): *Forradalom után*. Gondolat, Budapest.

(Fordította: Dr. Józsa György Zoltán PhD)

Munkáséletek- és életmódok az 1970-es évek elején. Megjegyzések Kemény István munkáskutatásaihoz

BARTHA ESZTER

Dr. habil. Bartha Anikó Eszter PhD – habilitált egyetemi docens
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).
E-mail: bartha.aniko@btk.elte.hu; barthaeszter@hotmail.com

Absztrakt

A tanulmány vázolja Kemény István életútját és tudományos pályáját, és megkísérli történeti kontextusba helyezni és ebben a kontextusban értékelni munkáskutatásait. Kiemeli a szociológus módszerének néhány olyan elemét, amely megtermékenyítette a későbbi kutatásokat is: az interjúzás lehetőségeinek felismerését és az életforma sajátos keményi értelmezéseit. A tanulmány négy korabeli interjú elemzésével szemlélteti, hogy a magyar munkásság társadalmi-gazdasági tagolt-sága mellett kulturális sokszínűségük feltárása még ma is sok lehetőséget tartogat.

KULCSSZAVAK: *munkásság, 1970-es évek, életforma, életformacsoportok, életút-interjúk, interjúelemzések*

*Everyday life and culture in Hungarian working-class communities
at the beginning of the 1970s. Reflections on the labor sociology of
István Kemény*

Dr. habil. Anikó Eszter Bartha PhD – Habilitated Associate Professor
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).
E-mail: bartha.aniko@btk.elte.hu; barthaeszter@hotmail.com

Abstract

The paper outlines the life and work of István Kemény, and it seeks to place and evaluate his labor research in a historical context. It singles out some characteristics of his empirical method, which proved to be very fruitful also in the later Hungarian sociology: the use of life-history interviews and the concept of lifestyle and lifestyle groups. The article analyzes four contemporary life-history interviews with working-class people, and it seeks to show that apart from the economic factors, the study of the cultural and communal life of the working-class communities can still offer us novel insights into the stratification of the Hungarian working class under the conditions of state socialism.

KEYWORDS: *working class, 1970s, lifestyle, lifestyle groups, life-history interviews, interview analysis*

Kemény István pályája sok tekintetben „leképezte” az első világháborút követő magyar történelem alakulását és fordulatait.¹ 1925-ben született, értelmiségi családban, édesapja mérnök volt, édesanyja pedig a házasságig tanítónőként dolgozott. Kemény már fiatalkorában érzékenyvé vált a társadalmi problémákra és egyenlőtlenségekre, amelyek a Horthy-korszakot jellemezték. Középiskolásként Hajnal Istvánt, Szabó Zoltánt, Erdei Ferencet és József Attilát olvasott. A második világháború tovább növelte ellenszenvét a rendszerrel szemben, amiben felnőtt; mélyen elítélte Jugoszlávia megtámadását és a magyar háborús részvételt, amelyet már 1941-ben bűnösnek tekintett.

A háború után rövid ideig a Teleki Intézetben dolgozott, majd – a politikai klímától függően – tanított általános iskolában, technikumban és középiskolában. Az 1950-es években Nagy Imrét támogatta, a Petőfi Kör több vitáján is kritikusan felszólalt, bírálta az akkori közoktatási helyzetet. Az 1956-os forradalom döntő fordulatot jelentett életében és gondolkodásában, a munkástanácsok később, már francia emigrációjában is megjelentek írásaiban. 1957 májusában a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjének megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel” vádjával letartóztatták, és négy év börtönre ítélték. Két év után amnesztiával szabadult, de ekkor még nem sok remény volt arra, hogy megnyílik előtte a kutatói pálya; fordításokból élt, majd könyvtárosként dolgozott.

1 Az életút felvázolásához használt anyagok: KEMÉNY 1991: 179–189.; KEMÉNY 2008; SZABARI 2017.

Az 1960-as évek reformidőszaka nemcsak gazdasági reformokat hozott, hanem a politikai klímát is megváltoztatta. Újraindulhatott a korábban „burzsoá áltudománynak” minősített szociológia, és olyan kutatások is elindultak, amelyek óvatosan bár, de kiléptek a marxista-leninista ideológiai dogmákból. Ilyen volt a KSH *Társadalmi rétegződés* című vizsgálata, amelybe Kemény István is bekapcsolódhatott, 1969-ben pedig teljes állást kapott a Szociológiai Intézetben, sőt, alkalma nyílt önálló kutatásokra is.

Ez az időszak végül rövidnek, de annál termékenyebbnek bizonyult. Ekkor folytatta le munkáskutatásait, amelyekből „kinőtt” a cigányság- és szegénységkutatás. Az utóbbi zárta le hivatalos pályáját Magyarországon: 1972-ben előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián, amelyben két olyan tabut is megsértett, ami a hatalom számára soknak bizonyult. Egyrészt nyíltan beszélt arról, hogy *létezik* szegénység a szocializmusban, egészen pontosan van egy olyan – nem elhanyagolható – társadalmi réteg, amelyik a létminimum alatt él Magyarországon (ezt a korszakban szemérmesen alacsonyjövedelmű lakosságnak nevezték). Másrészt gyári kutatásai alapján rámutatott, hogy a munkások egy része – vagy legalábbis alsóbb csoportjai – szegénynek tekinthető, amelyet a hivatalos propaganda természetesen tagadott. Kemény különösen veszélyeztetett csoportnak tekintette a sokgyerekes munkáscsaládokat, a gyermeküket egyedül nevelő munkásképeket és a segédmunkásokat, akiknek több mint kétharmada „parasztból lett munkás”, vagyis a falvakból került fel Budapestre. Szociológiai érzékenységét mutatja, hogy ennél a csoportnál felfigyelt a rétegváltás ellentmondásos következményeire; sokan ugyan már kiszakadtak a falusi életből, de még nem – vagy egyáltalán nem – tudtak integrálódni a városi környezetbe sem. Ennek okai között szerepeltek a kulturális különbségek, a hiányzó társadalmi/társasági kapcsolatok, de sokszor olyan „prózai” ok is, mint a városi lakás hiánya. Ez a megállapítás annak fényében is előremutató, hogy az akkori szociológiai vizsgálatokban egyértelműen felfelé való mobilitásnak tekintették a parasztból munkássá válást.²

Kemény kutatásai nemcsak azt igazolták, hogy a munkásosztály maga is rétegzett, hanem azt is, hogy az állam egyenlőtlenül és igazságtalanul segíti az egyes rétegeket; például bebizonyította, az olyan ingyen vagy kedvezményesen biztosított juttatásokat, mint az oktatás, egészségügyi ellátás, lakáskiutalás, vállalati étkezés vagy üdülési lehetőség, a munkásság felső rétegei (művezetők, csoportvezetők, technikusok) jóval nagyobb arányban veszik igénybe, mint az alsóbb

csoportok, akik jobban rászorulnának. Az állami szociálpolitika tehát elsősorban nem a valódi szegényeket segíti, hanem épphogy a középrétegeket.³

Kemény az oktatási egyenlőtlenségeket is kiemelte, amelyek újratermelődését már akkor az egyik legfontosabb társadalmi problémának tartotta. Az iskolázottság általában sem mutatott túl biztató képet. A Csepel Vas- és Féművekben, ahol Kemény és munkatársai 1969-ben készítettek reprezentatív felméréseket, a szakmunkások 26%-a nem végezte el a nyolc osztályt, döntő többségük (66%) pedig csak általános iskolai végzettséggel rendelkezett. „Lefelé” természetesen még rosszabbak voltak az arányok: a betanított munkások 50%-a, a segédmunkások 62%-a nem végezte el a nyolc osztályt. A középiskolai végzettséget a szakmunkások 8%-a, a betanított munkások 5%-a és a segédmunkások 3%-a szerezte meg. Az iskolázottsági szint ugyan a következő generációnál emelkedett (Pest megyében a szakmunkások gyerekeinek fele, a segédmunkások gyerekeinek 30%-a tanult tovább szakmunkásképző intézetekben vagy középiskolában), de a kutatásból az is kiderült, hogy a betanított és segédmunkások 15-18 éves gyermekeinek 15-20%-a még az általános iskolát sem végzi el. Kemény ezzel kapcsolatban nemcsak az oktatási hátrányok „átörökítésére” hívta fel a figyelmet a szocialista körülmények között, hanem arra is figyelmeztetett, hogy az iskolázatlan és szakképzetlen fiatalokat az ipar sem tudja majd megfelelően foglalkoztatni, így elkerülhetetlen lesz a szegénység újratermelődése. „Azok a gyerekek, akik 14 éves koruk után nem járnak középiskolába és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik önmaguknak és az egész országnak” – írta 1972-ben.⁴ Kemény természetesen nem láthatta előre az államszocializmus bukását és a kialakuló kapitalista társadalom kirívó anyagi-társadalmi egyenlőtlenségeit; de akkori figyelmeztetését még relevánsabbnak érezhetjük, ha a rendszerváltást követő évtizedekben „többszörösen” újratermelődő oktatási hátrányokra és a mai szociális-etnikai gettóknak felnövő gyerekek életésélyeire gondolunk.

A jelen írás keretei között nem vállalkozhatom Kemény István portréjának mégoly vázlatos megrajzolására sem. Mindössze arra kívánok rámutatni, hogy empirikus munkájának „nagy” témái (a munkásság-, szegénység- és cigányságvizsgálatok) között volt egy szerves kapcsolat, amely Kemény egész habitusából fakadt. Tudományos érdeklődését, témaválasztását egész életében meghatározta az alul levőkkel, a kiszolgáltatottakkal és a szegényekkel vállalt szolidaritás, az elkötelezettség az olyan, saját korában is „lejáratos” eszmék iránt, mint a társadalmi igazságosság és felelősségvállalás. Kemény *mindegyik* korszakban másként gondolkodó,

3 KEMÉNY 1992: 82.

4 KEMÉNY 1992: 82.

kívül álló maradt, aki egyetlen hatalmat sem tudott kiszolgálni, és akkor is a tudományos lelkiismeretére hallgatott, amikor a szembenállás egzisztenciális kérdést jelentett a számára. Noha a „létezett” szocializmust sem akkor, sem később nem tekintette vonzó alternatívának, az 1960-as végén és az 1970-es évek elején *nem* a szocializmus hirdetett elveit bírálta, hanem éppen a meglévő társadalmi igazságtalanságokra, a propaganda és a valóság közötti szakadéokra mutatott rá. Ennek meg is lett a következménye: 1972 végén elbocsátották a Szociológiai Intézetből, többet nem publikálhatott, kutatói munkáját ellehetetlenítették. 1977-ben végül a francia emigráció mellett döntött, ahogyan egy későbbi interjúban megfogalmazta: „azzal a céllal, hogy legalább külföldön publikálhassam azt, amit a magyar valóságról tudok és gondolok”.⁵

Lélekben valóban soha nem távolodott el Magyarországtól. Hogy csak néhány példát említsek: Kenedi Jánossal megalapították és együtt szerkesztették a *Magyar Füzeteket*, publikált az *Irodalmi Újságban*, dolgozott a Bibó-kiadáson, rendszeresen írt a hazai fejleményekről, levelezett és intenzív kapcsolatot tartott fenn a magyar ellenzékkel. Sokan közülük, akikkel együtt dolgozott az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején, a tanítványainak vallották magukat akkor is, ha „hivatalosan” soha nem teremthetett iskolát.⁶ 1990-ben hazatért Magyarországra; noha természetesen üdvözölte a rendszerváltozást, ekkor sem állt az új hatalom mellé. Folytatta cigányságkutatásait, majd egyre több kritikával szemlélte az 1990-es évek „átmenetét” és az új társadalmat, amelynek hangot is adott írásaiban. 2008-ban Szabari Vera készítette vele az utolsó interjút.⁷

Kemény István „magányos harcos” volt abban az értelemben, hogy mindig kívül maradt a *mainstream* szociológián. Egyetlen iskolához sem tartozott, intézményes iskolát pedig soha nem tudott létrehozni. Ma azonban okkal tekintik kora meghatározó szociológusának – sőt, sok tekintetben meg is előzte korát. Itt most csak két olyan elemet emelek ki, amelyek nagyon fontos szerepet játszottak empirikus munkájában és életművében. Az egyik az interjúzás lehetőségeinek felismerése a tudományos munkáskutatásban; a másik az életforma sajátos értelmezése. Ez a kettő tulajdonképpen összekapcsolódott, amit az alábbiakban vázolok.

Keményt már a Teleki Intézetben foglalkoztatta a munkáskutatás, és hogy „belülről” is megismerkedjen a gyári világgal, munkát vállalt a kispesti textilgyárban (ma ezt terepmunkának vagy résztvevő megfigyelésnek mondanánk). Akkori tapasztalatait így összegezte:

5 KEMÉNY 1991: 179.

6 Lásd például a 60. születésnapjára összeállított szamizdatot: HAVAS – KENEDI – KOZÁK 1985.

7 KEMÉNY 2008.

„Nagyon nagy hatással volt rám, hogy belülről tudtam meg, hogy hogyan gondolkoznak a munkások [...] Amikor sokkal később a magyar munkásokról írtam, korábban pedig kutattam, ezt akkor is fontosnak tartottam. A beszédmódot és gondolkodásmódot úgy is meg lehet tudni, hogy az ember bemegy a gyárba, odamegy a munkásokhoz, kicsit lehet barátkozni és meg lehet beszélni egy találkozózt, amikor 2-3 órát beszélgetünk. Amiket ilyenkor mondanak az emberek, azokat nem mondják soha egy kérdőíves vizsgálatban.”⁸

Különösen fontosnak tartom kiemelni az utolsó mondatot. Amikor ismét lehetőséget kapott a kutatásra, Kemény – természetesen – kérdőívezett; az interjúzást azonban mindig is a kutatás szerves részének tekintette. Nála az interjúk nem kiegészítő elemek voltak, hanem a *survey* adatokkal egyenértékű források. Kemény ráadásul igen kreatívan építette bele az interjúrészleteket az írásaiba; nemcsak típusalkotásra, hanem az egyéni hangok megszólaltatására is törekedett.

Az emberi élet és az emberek belső megismerésének igénye vezette el Keményt az életforma egy sajátos értelmezéséhez, amely központi szerepet játszott elemzéseiben.⁹ A munkásokról írt eredeti, 1972-es kéziratában ezt így fogalmazta meg: „A társadalmi munkamegosztás jelenlegi és a múltból tovább élő rendjének a társadalmi rétegekre gyakorolt együttes hatása az életformában fejeződik ki”.¹⁰ Az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a lakás, a tárgyi kultúra, a szokásrendszer, a társadalmi státuszok, a családi és egyéb társadalmi szervezeti formák, a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzése, a nevelés, és az így kialakult tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok.¹¹

A cigányságkutatásról írt beszámolójában még egyértelműbben fogalmazott:

„A kérdőíves adatok feldolgozása nem teszi lehetővé a cigányság életformacsoportjainak belső megértését [...] nem érthetők meg az életformára jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolatok jön létre cigányok és nem cigányok között.”¹²

8 KEMÉNY 2008: 9.

9 Az életforma-fogalom fejlődését Kemény munkásságában részletesen körüljárja Szabari Vera. Lásd különösen: SZABARI 2017: 31–37.

10 KEMÉNY 1990: 106.

11 KEMÉNY 1990: 106.

12 KEMÉNY 1976: 10–11.

Legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy Kemény az életforma fogalmában megkísérelte ötvözni az embereket körbevevő anyagi, tárgyi világ és kultúra és a hozzájuk kapcsolt *jelentések* (értékek, normák, státuszok, előítéletek, hiedelmek, hagyományok stb.) megismerését. A hangsúly azonban a jelentésekre esett. Kiemelten kezelte ugyan az anyagi világot, de nem maguk a hétköznapi élet tárgyai, eszközei érdekelték, hanem az, hogy hogyan használják az emberek ezeket a tárgyakat, és milyen társadalmi, kulturális és szimbolikus jelentéseket kapcsolnak hozzá. Kemény már az 1960-as években túllépett a „vulgármarxista” kereteken, amelyek jelen voltak a nyugati világ baloldali gondolkodásában is. Nála az életforma – bármely meghatározását vesszük is – nem vezethető le a termelési viszonyokból vagy egy mechanikusan meghatározott „osztályhelyzetből”; az általa alkotott életforma-csoportokat – mai fogalmakkal – elsősorban a társadalmi-kulturális identitás, a közösen vallott hiedelem- és értékrendszer, a közös történelem és szocializáció, a tágabb értelemben vett szociokulturális tudat köti össze.

Munkáskutatásainak tapasztalata alapján Kemény számos életforma-csoportot alakított ki – ezeket itt most nem ismertethetem.¹³ Kiemelem azonban, hogy Kemény *számos* dimenzió mentén igyekezett bemutatni és jellemezni ezeket a csoportokat; a szakképzettség és a beosztás mellett figyelembe vette például az életkort, az iskolázottságot, a társadalmi nemet, a lakóhelyet, a származást, a falusi vagy városi eredetet, a munkába járás körülményeit és időtartamát, a munkával kapcsolatos attitűdöket, a családi állapotot, a háztartás nagyságát, sőt, az olyan emberi motivációkat is, mint az életcélok és az anyagi-társadalmi törekvések, amelyeket belső szükségleteknek nevezett. Kemény számos nagyon fontos megállapítást lehetne itt kiemelni – például azt, hogy a faluról felkerültek túlnyomó része csak segédmunkásként tudott elhelyezkedni, és egyfajta átmeneti életet élt a falu és a város között, megtartva vidéki lakhelyét; vagy hogy a munkások jelentős része rendszeres többletmunkát végzett, hogy megéljen vagy kiegészítse a gyári keresetét (mezőgazdasági idénymunkát vállalt; dolgozott a háztájiban; maszek munkákat végzett; bedolgozott egy kisiparosnak; rendszeresen túlórázott). Ez azonban azt jelentette, hogy nem volt szabadidejük, és rendszeresen dolgoztak a hétvégén is. Az ingázás és a túlmunka negatív következményei persze nagyon hamar jelentkeztek; az 1980-as évek liberálisabb légkörében a kortárs szociológiai irodalom is tárgyalta őket. Én azonban azt érzem Kemény egyik legfontosabb újításának, hogy kultúrájában és mentalitásában igyekezett megragadni a marxista-leninista

13 Részletesen lásd erről Kemény eredeti kéziratát (KEMÉNY 1992: 75–169.), amelyből 1972-ben csak az összefoglaló fejezet jelenhetett meg az akkor induló *Szociológia* nyitószámában. A kézirat kalandos történetéről lásd: KEMÉNY 2003: 135–143.

ideológiában egységesnek tekintett „munkásosztályt”, és empirikusan igazolta, hogy a magyar munkásság korántsem homogén, hanem egy gazdaságilag és kulturálisan igencsak sokszínű és különböző kategóriák mentén hierarchikusan tagolt társadalmi réteget takar, és eltérő *csoporthudatok* kialakulásához vezet. Nem létezik tehát olyan, hogy egységes munkástársadalom; itt legfeljebb rétegekről beszélhetünk, amelyek ráadásul több dimenzió mentén tagolódnak. Kemény munkástudományai azért lehetnek ma is aktuális olvasmányok, mert szemléletesen és óriási empirikus anyag tükrében ábrázolják ezt a komplex és sokrétegű tagoltságot.

Tanulmányom utolsó részében négy interjú elemzésével szeretném illusztrálni, hogy a „munkáséletek” valójában nagyon is eltérő kulturális mintákat és gondolkodásmódokat rejtenek, amelyek a szocialista társadalomban is igen jelentősen befolyásolták a társadalmi integráció sikerét, az életlehetőségeket és életesélyeket. Az interjúk 1972-ben készültek, a Salgótarjáni Kohászati Üzemekben; a kutatásban részt vett Kemény István és Dávid János. A vizsgálat célja, amely kérdőíves kutatással indult, a salgótarjáni munkások műveltségének és művelődésének feltérképezése volt. A kérdőívet kitöltők közül végül 23-mal készült interjú. Ezt akkor mélyinterjúnak nevezték; ma inkább félig strukturált interjúnak mondanánk, mert voltak irányított kérdések, amelyeket Kemény István állított össze.¹⁴ Az alábbiakban két nő és két férfi portréja következik.¹⁵

Anna és Erika történetében közös, hogy mindketten elmondták: többre vágytak, mint amit meg tudtak valósítani. Anna életében nagy törést okozott, hogy férje rokkantnyugdíjas lett, és így rá hárult a család eltartásának terhe (egy lányuk született). Erika jól tanult, és erdőmérnök szeretett volna lenni; ezt azonban sem a család anyagi helyzete, sem pedig a falu előítéletei nem tették lehetővé, és ezért édesanyja sem engedte volna, akkor sem, ha a család vállalni tudja a továbbtanulás költségeit: „falun nem tartozott az erkölcsös dolgok közé, hogy egy lány elmenjen”.¹⁶

Anna történetében élesen elválik egymástól a gyerekkor, amit az üvegfüvő telepen töltött, és a második férjével közös élet, aki acélgyári munkás volt, és így az ottani telepre költöztek. Szemmel láthatóan szégyellte mostani életkörülményeit:

„Az apám idejében még adtak nyolc-tíz kocsi szenet is télire. Egy kocsira hét mázsa szén ment rá. Most ez nincs. Ennek a lakásnak a bére 16 Ft ugyan

14 A kutatás végül három kötetben jelent meg, *A salgótarjáni munkások műveltsége és művelődése* címmel. Az interjúkat tartalmazó harmadik kötetet, amely a *Munkásportrék* címet viselte, Kassai Végh Miklós szerkesztette.

15 A keresztnevek kitaláltak.

16 KASSAI VÉGH 1977: 68.

– no, de olyan is a lakás! Hát hogy férjünk el ebben? Mert az nem megoldás, hogy a fáskamra legyen a konyha; másképpen pedig nem férünk el. Mi lakunk most a konyhában, a lányoméknak meg a szobában. Ez a veranda pedig amolyan lepakoló, és télen még szélfogó is...”¹⁷

Ugyan gyermekkorában is gyári telepen lakott, fenti szégyenkezésében az is közrejátszott, hogy míg régebben a telepi lakás előrelépésnek számított, addig az 1970-es években csak azok maradtak az acélgyári telepen, akik mást nem engedhettek meg maguknak. Ami korábban a rendezett körülményeket és életet jelentette, és jelezte a szakmunkások megbecsült helyét a gyári társadalomban, azt Anna ma a szégyenséggel, elesettséggel rokonította – nem csoda, hogy romlasként, hanyatlásként élte meg a változatlanságot. Érdekes összevetni gyerekkori emlékeit mostani helyzete leírásával:

„Szép lakások voltak azok, ötször öt méteres szoba, nagy konyha, spájz (elég volt egy hattagú családnak). Artézi víz a ház végén, éppen úgy, mint itt. Az árnyékszék is, szintúgy. Volt aztán mindenkinek konyhakertje, az ablak alatt, olyan hússzor hat méter, megtermett abban a zöldség. Eleinte volt mindenkinek egy »padszobája« is, meg fáskamrája. A padszobákat azonban 1943-ban elvették, és külön ki is adták azokat is – a mai napig lakják...”¹⁸

„Ezen a telepen kb. hetven család lakott. Gyári lakás itt mind, jobban mondva, szolgálati lakás, mert például nem cserélhetem el. Igaz, nem is jönne ide senki, akinek lakása van. Azelőtt százharminc-száznegyven család is lakott itt; most már csak az öregebbje maradt, meg a gyerekek, akik nem tudtak még elszabadulni. Az első sort 1960-ban kezdték el bontani, akkor eltakarítottak hármat egymás után, aztán sokáig semmit. Most, hogy kellett a hely a pácolónak, megint elbontottak két sort.”¹⁹

Anna történetében visszatérő elem a *tiszteletreméltóság*. Édesapját törekvő, megbecsült, a szakmájában elismert, a művelődést és a kulturálódást fontosnak tartó munkásként írja le, aki jól keresett, eltartotta a családját (felesége nem dolgozott, a gyerekek az akkori fogalmak szerint jól éltek, hetente kétszer is jártak moziba, a családban volt rádió, kerékpár, az édesapa szabadidejében sokat olvasott, amit

17 KASSAI VÉGH 1977: 33.

18 KASSAI VÉGH 1977: 30.

19 KASSAI VÉGH 1977: 33.

Anna is nagyon szeretett – a gyári könyvtárból kölcsönözték ki a könyveket, és több újságot is járattak). Az édesapa és a család rendezett életet élt, fiait is ő tanította a mesterségre:

„Nálunk apáról fiúra szállt a mesterség. Apám 57 évig dolgozott, szifonokat, szódásüveget csinált. Először az egyik bátyám került a keze alá, aztán a másik. De már az apám is úgy tanulta a mesterségét valamikor – az apjától. És így ment ez a telepen más családoknál is. A fiatalabb bátyám már finomabb dolgokat csinált: amerikai kelyheket. Az nagyon ügyesen formázott dolog volt, akkor kezdett divatba jönni.”²⁰

Anna több helyen is hangsúlyozta a családi nevelés fontosságát és a generációról generációra átörökölt társadalmi-kulturális mintákat, értékeket, amelyeket – nehéz körülményei ellenére – ő is megpróbált gyermekének továbbadni.

„Ma is szívesen olvasok, bár mostanában már inkább az unoka veszi el az időmet. De lánykoromban az olvasásra mindig volt időm. Persze volt azért házimunka is, mert a lánynak rendes háziasszonynak, a fiúnak meg jó munkásnak kellett lenni. Minden rendes ember erre nevelte a gyerekeit akkor...”²¹

Lányáról büszkén említette, hogy az acélgyárban ugyan, de kereskedelmi irodán dolgozik:

„Ő technikumot végzett; a családban nálunk mind tanultak a gyerekek, és rendes emberek lettek. Pedig eléggé nehezen neveltem az én gyerekeket, ezt az egyet is, hiszen az uram már 1953-tól betegeskedett, jóformán csak én kerestem hármunkra. De azért nem hiányzott nálunk semmi; nem emlékszem rá, hogy kifutottunk a pénzből, hogy nem jutott valamire. De lemondani, azt nagyon sokat kellett. Lemondás, beosztás, lemondás. Hát így ment.”²²

Anna – nőként – nem tanult szakmát és az új, szocialista társadalomban „rendes”, otthon ülő háziasszony sem lehetett, amiben persze közrejátszott a férje betegsége

20 KASSAI VÉGH 1977: 31.

21 KASSAI VÉGH 1977: 32.

22 KASSAI VÉGH 1977: 33.

is. 1953-ban került a drótgárba, csévézőnek, 1956-tól pedig a gyári rendszeten dolgozott. Gyermekeit ugyan nem egyedül nevelte, de az interjú is alátámasztja, hogy ha a nő lett – kényszerűségből – a családfenntartó, akkor csak igen nagy lemondásokkal lehetett a családot eltartani (anyagi gyarapodásról pedig szó sem lehetett). A kiesett férfi kereset – ahogyan Kemény is kiemelte – az egész családot szegénységgel fenyegette.

Anna azt is elmondta, hogy nemcsak a lakóhelyük nem fejlődött, de a gyári munka sem lett könnyebb az új társadalomban. Férje betegségében, aki a hideghengerműnél volt hengerész, nagy szerepet játszottak a nehéz munkakörülmények is:

„Tizenhárom évesen ment be a gyárba, segédmunkásnak, napszámosnak, aztán betanult – betanított gépmunkás lett belőle. Százhusz kilós vasabroncsokat emelgettek, ketten is alig bírták; úgy izzadt le ott harminc évet. És az a munka nem változott harminc év alatt semmit... Persze, még tíz évvel ezelőtt én is emelgettem a hatvan-hetven kilós vasdarabokat – most már huszonöttnél többet nő nem emelhet.”²³

Anna története annyiban nem „tipikus”, hogy egyedül kereső munkásnőként családjával együtt sokkal nehezebb helyzetben volt, mint a kétkeresős családok, ahol általában többet kerestek a férfiak. A gyermekkora utáni nosztalgiában saját családjának anyagi „lecsúszása” nyilvánvalóan szerepet játszhatott. Mégis, az interjúban megjelenik egy *elvesztett* munkásvilág, ahol a jól kereső szakmunkás anyagilag, szakmailag és társadalmilag is nagyobb megbecsülést kapott, mint az új világ „felhígultabb” munkásai. Ebben az elvesztett világban a munkásdinasztiáknak megvolt a kiemelt helye és becsülete, az olyan értékek pedig, mint a szorgalom, a tudásvágy, a szakmai becsület, a munka szeretete, a rendezett családi élet és a józanság biztosították a jó munkás *tiszteletreméltóságát* az adott közösségben. A visszaemlékezésből az is kiderül, hogy még a helyi munkástársadalom is *kasztosodott*, és szigorú falak választották el egymástól a két gyár munkásait:

„Hogy kik éltek itt jobban régen: az acélgyáriak-e vagy az üveggyáriak? Nem tudnám biztosra állítani. De hogy két külön világ voltak, az biztos. Talán az acélgyár a rangosabb. Persze, mindegyiknek megvolt a saját maga élete – üveggyári nem nősült volna be az acéltelepre, és a bányásznak is ugyanúgy megvolt a külön kolóniája. És mindegyiknek saját boltja, saját

szórakozóhely. Keveredésről nemigen lehetett szó – már a felszabadulásig, mert most már mindez nem számít, megszűnt.”²⁴

Anna történetével és a bőségesen válogatott idézetekkel nem elsősorban azt szerettem volna illusztrálni, hogy milyen rosszul éltek a szocializmusban a munkások vagy legalábbis egyes munkásrétegek – ezt már Kemény István kutatásai is megmutatták. Én inkább azt emelem ki, hogy a „régi” munkásság története és történeti tudata is megszakadt; nemcsak a hagyományok, hiedelmek, szokások veszttek el, hanem az értékeket fenntartó – vagy sokszor kikényszerítő – munkásközösségek is. A szocializmus természetesen sok régi munkás és gyermekei számára lehetővé tette a felemelkedést; ők azonban nyilvánvalóan kiszakadtak a gyári munkásság tömegeiből. „A mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton lévő hatalmas tábora” – írta Kemény István 1972-ben.²⁵ Átmeneti életet azonban nemcsak azok a munkások éltek, akik ingáztak a város és a falu között, hanem azokat a régi munkásokat is ide sorolhatjuk, akik kiszakadtak ugyan a régi világból – vagy világból –, de gyökértelenek maradtak az új társadalomban is.

Természetesen a szocialista társadalom is kínált integrációs formákat – ilyen volt például a kommunista mozgalomban vagy a pártéletben, pártmunkában való részvétel. Ezt példázza Erika története. Erika apja mozgalmi ember volt, ahogy felidézte, ő maga KISZ-tag, párttag, majd tíz évig szakszervezeti titkár. Mind édesapja, mind pedig a saját esetében volt azonban egy törés, ami megkérdőjelezte az integrációt. Édesapjáról Erika nyíltabban beszélt:

„Törés állt be az életében az ’56-os események után, megvált a párttagságtól. Jöttek ki többször, hogy lépjen vissza a pártba, gyerekkora óta annyit dolgozott a rendszerért, küszködött – nem volt hajlandó. Pedig ’56-ban nem keveredett semmibe a világon, öreg ember volt már. Csak valahogy miután újrarendeződtek a sorok, nem kívánt újra belépni. Pedig felemlegette, hogy a felszabadulás előtt benne volt a mozgalomban, röplapokat osztogatott a környező községekben, meg élelmet vitt azoknak, akiknek nem volt.”²⁶

Saját magáról szűkszavúan csak annyit mondott, hogy lett egy mozgásszervi betegsége, nagyon rossz idegállapotba került, a szakszervezet pedig összehívott

24 KASSAI VÉGH 1977: 34.

25 KEMÉNY 1972: 39.

26 KASSAI VÉGH 1977: 68.

egy gyűlést, ahol lemondatták. Erről nem mondott többet, bár betegségét többször emlegette. A hallgatás azért is érdekes, mert Erika – a kérdezőbiztos jellemzése szerint – „domináns” feleségnek bizonyult, aki nem engedte szóhoz jutni a férjét (eredetileg vele készült volna az interjú). Sokat azonban ő sem mondott (vagy csak ennyit jegyeztek le a vele készült interjúból). Megemlítette, hogy egy gyermekük van, és kiemelte, hogy minden második évben üdülnek („üdültünk már Parádon, Hévízen”).

Annához hasonlóan Erika is beszélt a kasztosodásról a szülőfalujában; igaz, itt nem a gyáriak, hanem a parasztok és a bányászok különültek el egymástól:

„Nagy ellentét volt a faluban a parasztok és a bányászok között, hogy el se lehetett például képzelni, hogy egy bányászlányt egy parasztfiú elvegyen. Csak úgy lehetett orientálódni, paraszt a paraszthoz, bányász a bányáshoz. Az is oka lehetett, hogy azok mentek bányásznak, akiknek vagy egyáltalán nem, vagy csak kevés földje volt. Most már nem lehet megállapítani, ki lakja a házat, paraszt vagy bányász, de azelőtt lehetett. Lényeges eltérés volt, ha azt nézzük, hogy milyen jól éltek. A parasztporta lényegesen kiterjedtebb, több gazdasági épülettel. A bányászok meg a kis típusházakat építették, kis szoba-konyhást.”²⁷

A falu „rendje” itt is felbomlott; ezt azonban Erika inkább pozitívan élhette meg, hiszen az ő apja bányász volt, vagyis a faluban a szegényebbek közé tartozhatott. Talán ezért is érdekes, hogy 1956 után elfordult a kommunista párttól; ez mindenestre arról tanúskodik, hogy őszintén hitt a mozgalomban. Erika életében kettős törésről is beszélhetünk: fel kellett adnia az egyetemi tanulmányokról szőtt álmait, és nem lehetett erdőmérnök; a mozgásszervi betegség miatt pedig hátrányba került a munkahelyén és szakszervezeti tisztségéről is lemondatták (még hozzá meglehetősen megalázó körülmények között). Noha Erika kétségtelenül több jót mondott el a szocializmusról, mint Anna, akinek az új rendszer nem sok jót adott, a két élettörténetben közös elem, hogy a nőket továbbra is sújtó társadalmi előítéletek és hátrányok miatt még az olyan, nem túl „telhetetlen” vágyak sem teljesülhettek, mint a telepről való elköltözés vagy egy erdőmérnöki diploma.

Véletlenül vagy sem, de másképpen alakult a két férfi élettörténete. László, aki vasöntő művezetőként dolgozott, egyértelműen gyarapodásról tudott beszámolni. Családját „közepes helyzetűként” írja le egy közepes faluban. Egy szoba-konyhás, komfort nélküli lakásban laktak, gyerekként már libát legeltetett,

27 KASSAI VÉGH 1977: 67.

segített édesanyjának a főzésben és a takarításban, emlékszik arra, hogy a szomszédnál cseresznyét szedett egy kosár gyümölcsért. Most ugyan egy háztartásban él az anyósáékkal, de a külön szobához, amit kaptak a feleségével, már építettek még egy szobát és egy fürdőszobát. Ahogyan elmondta, meg van elégedve: mindkét szobába vettek rendes garnitúrát, a gyerekeknek emeletes ágyat tartozékokkal, a konyhába modern bútort, falra akasztható konyhaszekrényeket és minden egyéb felszerelést. Ő maga nagyon szeret olvasni, főleg életrajzot és történelmet. Feleségével színházbérletük van, rendszeresen járnak színházba. Két gyermekük (egy fiú és egy lány) még nem jár iskolába, de László nagyon fontosnak tartja a továbbtanulást: „Nem tudom, mi lesz majd belőlük, csak az a fontos, hogy műveltebbek legyenek, mint mi”.²⁸ László elmondása szerint a politikai munkába is aktívan bekapcsolódott: KISZ-tag volt, párttag, most az üzemrészben szervező titkár, a gyárrészlegben pedig termelésfelelős.

Természetesen nem tudhatjuk, hogy mennyiben segítette László előremenetelét a politikai munka, de ez nem is érdekes. Amit fontosnak tartok kiemelni: miközben mind Anna, mind pedig Erika történetében hangsúlyos elem a vágyakról való lemondás (akkor is, ha ezek a vágyak nem voltak igazán nagyranézőek), László interjújában ugyanilyen hangsúlyos az optimizmus: anyagilag előre tudott lépni, szép családja van, és tele van tervekkel. Ezt nemcsak a fiatalabb életkor magyarázza (saját magát fiatalembernek tekinti, és fiatalnak tartja a kollektívát is), hanem az objektíven elért eredmények és a sikeres társadalmi integráció.

Ferencnek nem a politikai munka, hanem a zene adott lehetőséget a felemelkedésre és a művelődésre, ami lehetővé tette számára az önmegvalósítást és a gyári munkán kívüli társadalmi integrációt. Ezt már csak azért is komoly előrelépésként élhette meg, mert gyermekkorában Lászlóhoz hasonlóan ők is nehezen éltek; öten voltak testvérek, és egy szoba-konyha volt a lakás.

„Lakásunk akkor a Karancs utcában volt, ahol főleg gyári munkások éltek, meg bérelt, vagy saját földjüket művelő kisgazdálkodók. Ezért, ha a szegényebbek közé is tartoztunk, nem volt rá ok, hogy lenézzenek bennünket. Főleg az udvarunkon – gyári munkás a gyári munkást.”²⁹

Később javult a helyzetük: Ferenc édesapja szolgálati lakást kapott az acélgyári lakótelepen, jól keresett, és Ferenc testvérei is elkezdtek dolgozni. Ferenc tizenöt éves korától „hobbiként” felfedezte a zenét, és elkezdett fúvóshangszeren játszani.

28 KASSAI VÉGH 1977: 11.

29 KASSAI VÉGH 1977: 73.

Édesapja ekkor már ki tudta fizetni a zenetanárt. Ez nem bizonyult haszontalan befektetésnek; Ferenc hamarosan már az acélgyári zenekarban játszott. A hobbi-ból később élethivatás lett: Ferenc kitanulta ugyan a géplakatos szakmát, és munkába állt az acélgyárban (most szerszámkészítő), de életét ma is a zene határozza meg, a zenélés jelenti számára a legfőbb örömforrást. Hogy kiegészítse a családi jövedelmet, régóta játszik tánczenekarban; emellett tagja a Kohászati Üzemek Fúvószenekarának és a város szimfonikus zenekarának is. Megszerezte a zenetanári képesítést, és zeneiskolában is tanít. Húszéves fia vegyipérszertet tanul a pécsi főiskolán.

Noha Ferenc gyermekkorában a család nem számított „kirívóan” szegénynek, később pedig a lakóhelyet és a háztartási jövedelmet tekintve is előbbre jutott, a társadalmi státuszt tekintve Ferencet mindenképpen felfelé mobilnak tekinthetjük: két szoba, fürdőszobás, gázfűtéses lakásban laktak, fia felsőfokú tanulmányokat folytatott, Ferenc pedig joggal tekinthette magát a szocialista középosztály részének, amely társadalmi-társas kapcsolataiban is megmutatkozott:

„Én olyan emberek társaságát szeretem, akik komolyak, nem az ivásnak, a kártyának élnek, nemcsak nőkről lehet velük beszélgetni, hanem komoly dolgokról is, például a munkáról meg a politikáról, szóval a világ legkülönbözőbb dolgairól.”³⁰

Négy interjúból természetesen nem általánosíthatunk. Ha a társadalmi integrációs formákat nézzük, akkor azonban annyit megállapíthatunk, hogy a férfiaknak erre több lehetőségük volt, mint a nőknek, és nemcsak azért, mert közülük többen lettek szakmunkások, és jobban kerestek a gyárban, mint a nők. A nőket a társadalmi elvárások és a továbbélő társadalmi előítéletek is nehezebb helyzetbe hozták. Ferenc például elmondta, hogy náluk „egyenlő” a munkamegosztás a családban, de az egyenlőség azt jelentette, hogy a felesége vezeti a háztartást, míg ő esténként zenél, mint ahogyan László is azért végezhetett annyi politikai munkát, mert az anyósa és a felesége vezették a háztartást. Anna átvette ugyan a fő kereső szerepét, de éppen ezért szegényedett el a család; Erikának pedig fel kellett adnia az egyetemről szőtt álmait, és a politikai munkában is perifériára szorult.

Végkövetkeztetések helyett szeretnék visszatérni arra, hogy miért tartom ma is aktuálisnak Kemény István munkáskutatásait. Egyrészt, felismerte az interjúzás lehetőségeit egy olyan korszakban, amikor a szociológiai vizsgálatokat a kvantitatív módszerek dominálták. Másrészt, ahogyan a fenti, vázlatos elemzéssel szerettem

volna megmutatni, nem *tabula rasaként* tekintett a szocialista munkásosztályra, hanem az életformában *eleve* a történetiséget, az egyes emberek történelmi, társadalmi és kulturális tapasztalatát kívánta megragadni. Általában csak az 1945 előtti középosztálynál és az eliteknél emelik ki azt, hogy az államszocializmusban meghamisították a történetüket. A munkásságról kevés szó esik, holott az ő történelmi tudatukat a rendszer még hathatósabban igyekezett átformálni és felhasználni saját legitimációs céljaira. Sokak előtt valóban megnyíltak új lehetőségek; mások joggal érezhették úgy, hogy a szocialista rendszer nekik nem sokat adott, vagy még rontott is a helyzetükön. A társadalmi emlékezés jogát azonban *egységesen* elvették tőlük. Kemény István egyik legjelentősebb eredményének tartom, hogy nemcsak struktúrájában mutatta meg a „munkásosztály” tagoltságát, hanem feltárta a kultúrájukban rejlő – és az új generációkban már sokszor elfelejtett – sokszínűséget is.

Hivatkozott irodalom

- HAVAS Gábor – KENEDI János – KOZÁK Gyula (szerk.) (1985): *Isten éltesse, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. Budapest.
- KASSAI VÉGH Miklós (szerk.) (1977): *Munkásportrék*. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- KEMÉNY István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1. (1). 36–48.
- KEMÉNY István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, Budapest.
- KEMÉNY István (1990): *Velünk nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Vita, Budapest.
- KEMÉNY István (1991): *Közelről s távolból*. Gondolat, Budapest.
- KEMÉNY István (1992): *Szociológiai írások*. Replika Kör, Szeged.
- KEMÉNY István (2003): Magyarországi munkások – egy 1972-es kézirat tükrében. In: FERGE Zsuzsa és mtsai: *Harminc év: Mannheim-előadások*. ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest. 135–143.
- KEMÉNY István (2008): Életút interjú. Készítette: SZABARI Vera. *Szociológiai Szemle*, 18. (2). 3–21.
- SZABARI Vera (2017): A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája. A cigánykutatás margójára. *Replika* 104. 31–43.

**A KELETI BLOKK ÉS A GLOBÁLIS
DÉL TÖRTÉNETÉBŐL –
*MAGYARORSZÁG ÉS A HARMADIK
VILÁG A SZUPERHATALMI
ERŐTÉRBEN***

„A legeldugottabb kis indián faluban is részletesen ismerik az 1956- os szabadságharcunk történetét!” Magyarország és Paraguay kapcsolatai, 1959–1969¹

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT

Prof. Dr. Szilágyi Ágnes Judit DSc – tanszékvezető egyetemi tanár
(ELTE BTK TI, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék).

E-mail: szilagyi.agnes@btk.elte.hu

Absztrakt

A tanulmány egy Latin-Amerika és Magyarország kapcsolatairól szóló, levéltári forrásokra épülő nagyobb kutatás része. A hidegháború nemzetközi viszonyait vizsgálja az 1959–1969-es évtizedben. Ezen belül itt a magyar–paraguayi relációra fókuszálunk, megmutatva, hogy voltak olyan tényezők, melyek befolyással lehetnek erre a gyenge bilaterális viszonyra, miközben Asunción és Budapest között a diplomáciai kapcsolat még nem állt helyre, és a két fél ideológiai szembenállása is kifejezetten éles volt.

KULCSSZAVAK: *Paraguay, Stronismo vagy Stronato, antikomunizmus, Magyar Népköztársaság, a külkapcsolatok diverzifikálása, emigráció*

1 Jelen tanulmány bővített változata bekerül majd a KRE BTK Magyarország és Latin-Amerika. *Kapcsolat és recepció a XIX–XX. században* című kari kutatási projekt (témaszám: 20729B800) támogatásával készülő dokumentumkötetbe.

“Even in the most remote little Indian village, the history of our Revolution of 1956 is known in detail!” Hungary–Paraguay relations, 1959–1969

*Prof. Dr. Ágnes Judit Szilágyi DSc – Full Professor, Head of Department
(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities,
Institute of Historical Studies, Department of Modern and Contemporary World History).
E-mail: szilagyi.agnes@btk.elte.hu*

Abstract

This paper is part of a broader research project on the relations between Latin America and Hungary, based on archival documents, examining the international context of the Cold War in the decade 1959–1969. In particular, it focuses on the Hungarian–Paraguayan relationship, showing that there were factors influencing this weak bilateral relationship at a time when formal diplomatic links between Asunción and Budapest had not yet been restored and the ideological opposition between the two partners was particularly sharp.

KEYWORDS: *Paraguay, Stronismo or Stronato, anticommunism, Hungarian People’s Republic, diversification of foreign relations, emigration*

Kelet-, illetve Közép-Kelet-Európával foglalkozó történészek köszöntésére készülünk. Felmerülhet a kérdés: hogy kerül a megemlékezők, köszöntők körébe egy latinamerikanista? Lehetőséget kínál erre az a törekvés, amivel a két egymástól távoli régiót összekötő, vékony történelmi szálakat próbálom összefésülni az elmúlt bő egy évben. Egy olyan kutatás keretében, mely Latin-Amerika és Magyarország kapcsolattörténetét vizsgálja, és ezen keresztül általánosabban, az egykori szocialista országokra is reflektál, mégpedig a hidegháború 1959–1969-es évtizedének nemzetközi viszonyai között. Ennek a kutatásnak egyik részletével, az alig ismert paraguayi relációval szeretnék hozzájárulni a tisztelgő kötet anyagához. Megemlékezni egykori tanárom, Niederhauser Emil professzor születésének 100. évfordulójáról, egyben köszönteni (az egyetemes történelmi „testvér tanszék” vezetőjeként is) kedves kollégáimat, mindenekelőtt Juhász Józsefet, Szergej Filippovot, Palotás Emilt, Ring Évát, Szvák Gyulát és Krausz Tamást.

Paraguay az 1960-as években

Paraguay területe a Bolíviával vívott Chaco-háború (1932–1935) eredményeképpen jelentősen megnövekedett,² és az 1960-as évek kezdetén már 406 752 négyzetkilométer volt.³ Bár éppen a '60-as évtized közepén okozott némi bizonytalanságot ebben a vonatkozásban egy régi gyökerű határvita Brazíliával: a Saltos del Guairá, vagyis a Guairá-zuhatag hovatarozásának kérdése. Ennek a konfliktusnak a magyar külügyi iratanyagban is van nyoma, mivel az asuncióni kormányzat szükségesnek látta, hogy 1965–66-ban több hosszabb kommunikében tájékoztassa nemzetközi partnereit álláspontjáról.⁴ Lévén a terület birtoklása kulcsfontosságú volt a Paraguay energiaellátásában igen nagy jelentőségű, akkor már tervbe vett Itaipú⁵ beruházás szempontjából. Az energiaforrásokban egyébként viszonylag szegény ország Argentína, Bolívia és Brazília között terül el, emlegetik Dél-Amerika szívéként is. Nincs tengerpartja. Azonban a Paraguay folyó átszeli és kettéosztja, az Amazonas után a kontinens második leghosszabb víziútjaként. Az ország nyugati része sík, helyenként mocsaras, nagy legelők és erdők borítják, az 1959–69-es évtizedben gyéren lakott vidék. A lakosság közel nyolctizede délen él, a számos kisebb folyó öntözte alacsony dombvidéken.

A Magyarországnál több mint négyszer nagyobb területű Paraguaynak 1960-ban is csak mindössze 1 894 829 lakosa volt, ez 4,66 fő/km² népsűrűséget jelent.⁶ 1959-ben, amikor a néhány évvel korábban katonai puccsal hatalomra került Alfredo Stroessner (1912–2006) elnök elleni felkelés politikailag rövid időre érdekessé tette Paraguayt, azt az államot, mely addig általában kevés figyelmet kapott

- 2 1932-ben *A Földgömb* cikkírója a következő közép-európai összehasonlítással él Paraguay-jal kapcsolatban: „253.000 km²-en vagyis akkora területen, mint Jugoszlávia alig van 1 millió, tehát annyi lakosa, mint Budapestnek.” MÁRTON 1932: 264.
- 3 A magyar olvasó, aki friss adatokat keresett Paraguayról, korszakunkban fordulhatott a Minerva 1960-ban megjelent ismeretterjesztő kötetéhez. VÉCSEY – MÁRKUS 1960: 601–603.
- 4 Lásd: Paraguay La Paz-i nagykövetének, Fermin dos Santosnak a bolíviai magyar ügyvivőhöz, Soós [Sós] Lőrinc tanácsoshoz intézett mintegy kilencoldalas levelét, MNL OL Küm XIX-J-1-k, Általános iratok, 1966 (Sorozat), 36. d. 3287-1. La Paz, 1966. április 12.
- 5 Paraguay és Brazília közös projektje a világ legnagyobb vízerőművéként ismert Itaipú beruházás az 1966 júniusában a két külügyminiszter által kötött egyezményrel indult. 1967 februárjában hozták létre a lebonyolításért felelős brazil–paraguayi vegyesbizottságot. Az építkezés során 1982-ben került víz alá az addig csodálatos természeti értéket képviselő Guairá-zuhatag. Az energiatermelés 1984-ben kezdődött, és 2020-ig több mint 2,7 millió GWh elektromos áramot fejlesztett. A kétoldalú szerződés elérhető a docs.paraguay.justia.com oldalon.
- 6 <https://www.populationpyramid.net/pt/paraguai/1960> (Letöltés ideje: 2024. június 26.)

a nemzetközi sajtótól, a magyar újságok is több cikket közöltek róla, és a felkelést összefüggésbe hozták a kubai forradalmi eseményekkel.⁷

A magyar–paraguayi államközi kapcsolatok a két világ-háború közötti időszakról

A két ország 1933-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatokat, és a következő évtől magyar részről az argentin fővárosban állomásozó, Buenos Aires-i diplomatákat akkreditálták az asuncióni kormány mellé, Wodianer Andor és Haydin Albert után Bobrik Arnót is, ügyvivőként.⁸ Tekintettel arra, hogy a Buenos Aires-i követség működési területe igen kiterjedt volt, „[...] Bobrik követ mellé – akinek négy kormány előtti megbízatása igen gyakori utazást is tesz szükségessé – egy tanácsos kinevezése vált szükségessé, maga gróf Semsey kérte az egyiptomi követség ügyvivői tiszte alól való felmentését⁹ s Buenos Airesbe való beosztását.”¹⁰ 1940 júniusában az újonnan megbízott magyar diplomata el is indult állomáshelyére, és végül ő lett a trianoni Magyarország paraguayi ügyekért felelős utolsó ügyvivője.

Paraguayból csak 1935-ben (a Bolíviával vívott Chaco-háború befejeztével) tudták viszonzni diplomata kiküldését. A követség előbb bécsi székhellyel, majd 1939-től Budapesten¹¹ működött, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter vezetésével. 1935 júliusa és a két fél kapcsolatainak megszakadása, azaz 1942 májusa között ennek élén Gustavo A. Wiengreen (1868–1942) állt.¹² A dél-ame-

7 1959 decemberében az országos napilapok részletesebb cikkeket is közöltek Paraguayról, például: *Magyar Nemzet* 1959; *Fejér Megyei Hírlap* 1959.

8 Vesd össze: PRITZ 1994: 433.; SÁRINGER 2004: 83.; TORBÁGYI 2004: 165. Bobrik Arnót (1891–1976) 1939-ben nevezték ki Buenos Airesbe, ahova feleségével együtt 1945 után letelepedési szándékkal tért vissza, és korszakunkban aktívan részt vett az argentinai magyar kolónia életében. Hasonlóan Wodianer Andorhoz (1890–1964) és az 1940-től magyar követségi tanácsosként, majd ügyvivőként ott működő Semsey Andorhoz (1897–1977).

9 Ezzel kapcsolatban Pritz Pál megjegyzi: „Semsey azonban egy női ügyben diplomatához kiváltképp nem illő indiszkréciót követett el, s ezért 1940. IV. végével fel kellett őt menteni.” PRITZ 1994: 435.

10 *Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) 1940.

11 Előbb Bajza utca 46., majd József körút 2. alatti címen. Vesd össze: *Külügyi Évkönyv* 1941 és *Külügyi Évkönyv* 1942.

12 Nevét pontatlanul említve tevékenységéről TORBÁGYI 2004: 165. 1937. áprilisban súlyos tragédia árnyékolta be a német származású paraguayi diplomata bécsi megbízatását: felnőtt, már független életvitelt folytató lányának meggyilkolása. „A wiener-neustadti rögtönítélő bíróság kétnapi tárgyalás után kedden délután hozta meg az ítéletét annak a három suhancnak ügyében, aki április 24-én a Neunkirchen melletti országúton feltartóztatta Wiengreen Ingridnek, a paraguayi követ leányának gépkocsiját és a leányt embertelen módon meggyilkolta.” *Buda-pesti Hírlap* 1937.

rikai ország 1936-ban tiszteletbeli főkonzulátust is létesített Budapesten,¹³ a tiszteletbeli főkonzul Zichy Ernő gróf volt.¹⁴

A magyar–paraguayi diplomáciai kapcsolatok a második világháború alatt szakadtak meg. Az amerikai külügyminiszterek Rio de Janeiro-i, III. értekezlete, 1942 elején a németellenes háborús összefogás jegyében telt, és több latin-amerikai ország hivatalosan is a tengelyhatalmakkal való diplomáciai szakítás mellett döntött. Válaszul „Kállay Miklós kormánya jelentette be május másodikán a diplomáciai kapcsolat megszakítását Brazíliával, Uruguayjal és Paraguayjal.”¹⁵ Ettől kezdve a svédek képviselték a paraguayi magyar érdekeket.

„A külügyminisztérium sajtóosztálya közli. Gróf Semsey Andor, a buenosairesi magyar követség ügyvivője csütörtökön délután megjelent a[z argentin] külügyminisztérium megfelelő osztályán és bejelentette, hogy külügyminisztériumától kapott távirat szerint kormánya értesítette Brazília, Uruguay és Paraguay kormányát, hogy megszakadtak diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai a nevezett három állammal.”¹⁶

Ennek ellenére az 1950-es években a magyar külügyminisztérium belső anyagai-ban újra és újra felbukkant az a téves elképzelés, hogy Asunciónnal a diplomáciai kapcsolatok sosem szűntek volna meg, csak szüneteltek.¹⁷ Horváth Emőke azonban, a vonatkozó források közreadójaként, svéd levéltári anyagokra hivatkozva is igazolja, hogy ezek a budapesti remények, melyek a magyar–paraguayi diplomáciai kapcsolatok gyors, zökkenőmentes helyreállítására vonatkoztak, hibás helyzetértékelésből adódtak és alaptalanok voltak.¹⁸ Az 1959–69-es évtizedben továbbra sem volt hivatalos államközi kapcsolatunk a távoli Paraguayjal. Ezért szerény mennyiségű a vele kapcsolatos külügyi iratanyag, ami főleg a térség más

13 Az adatokat vesd össze: SÁRINGER 2004: 83.; TORBÁGYI 2007: 289.

14 Vesd össze: *Külügyi Évkönyv* 1941; *Külügyi Évkönyv* 1942.

15 SZILÁGYI 2023b: 68.

16 *Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) 1942.

17 Erre történik utalás 1956-ban, 1958-ban és 1959-ben is. A későbbi megállapítások valószínűleg mind ugyanarra a forrásra vezethetők vissza. 1956 júniusában az előterjesztő így vélekedik: „Mivel a diplomáciai kapcsolatokat sosem szakítottuk meg, ezért meggondolandó, hogy mindjárt követség újrafelállítására vonatkozó tervünket jelentsük be. Van kilátásunk sikerre.” Közli: HORVÁTH 2023: 209. Az 1958-as álláspont hasonló, vesd össze: HORVÁTH 2023: 49. Majd 1959 februárjában sem változik: „A rendelkezésre álló adatok szerint Paraguay és Peru kivételével a kapcsolatok valamennyi országgal hivatalosan megszakadtak a háború alatt.” HORVÁTH 2023: 231. Ezekre a forrásokra alapítva a téves megállapítás a szakirodalomba is bekerült. TORBÁGYI 2004: 169.

18 HORVÁTH 2022: 6.; HORVÁTH 2023: 189.

államaiban dolgozó, a Buenos Aires-i, montevideói és Rio de Janeiró-i kirendelt-seégeinkről érkezett Budapestre. Egészen 1991 májusáig kellett várni arra, hogy a két ország között rendeződjön a diplomáciai viszony.¹⁹

Magyarok Paraguayban, paraguayiak Magyarországon, 1959–69

Latin-Amerika államai többségükben a 19. századtól induló, nagy bevándorló hullámok befogadói, míg a közép-kelet-európai térség a kibocsátó fél volt. Paraguayt sosem választotta célországnak túlságosan nagyszámú magyar kivándorló, azonban tekintettel a más jellegű kapcsolatok szegényességére, a hazánkból odakerültek ügyei viszonylag fontos témakört képviselnek a két ország kapcsolattörténetében.

A latin-amerikai magyarok létszáma ugyanakkor általában is nehezen mérhető fel, a források esetlegesek, a következtetésekben sok a bizonytalansági tényező, például, hogy ki számít magyarnak főként a második, harmadik generációt tekintve, a nyelvtudás, a szervezeti életben való részvétel, vagy a megélt és -vallott identitás a döntő ebben?

Az 1940-es években a szomszédos Argentínából százas nagyságrendűnek becsülték a paraguayi magyarság létszámát. További odaérkezőkről a következő években alig beszélhetünk, hiszen a második világháború a bevándorlást szinte teljesen megszüntette Paraguayba,²⁰ és az 1956-os forradalom is, a Magyarországról való kivándorlás utolsó nagy hullámaként, csupán néhány emigránst sodort ebbe a dél-amerikai országba.²¹ Paraguayból a továbbvándorlás is jellemző volt. Így az 1959–69-es időszakban hasonló nagyságrenddel számolhatunk a magyarok összlétszámát (250-280 fő)²² tekintve, mint a korábbi évtizedben. A Buenos Airesben megjelenő *Délamerikai Magyarság* szerkesztői a vizsgált évtized elején 72 magyarról tudtak Paraguayban név szerint, közülük cikkeikben több olyat is felsoroltak, akik jó megélhetéshez jutottak a befogadó országban.²³

19 TORBÁGYI 2007: 29.; DÖMÉNY 2009: 42.

20 „A hivatalos paraguayi adatok szerint 1942-től gyakorlatilag teljesen leállt az országba való bevándorlás, mely majd csak a háború után indult újra.” TORBÁGYI 2004: 169.

21 Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának 1958. januári adatai szerint Paraguayba 7 fő vándorolt ki. Vessd össze: KECSKÉS – SCHEIBNER 2022: 638. A hivatalos magyar adatok alapján 13 főt említ TORBÁGYI 2004: 171.

22 Az adatokat vessd össze: TORBÁGYI 2004: 169.

23 Például: Póka Kálmán építésmérnök; Szalay János bútorgyáros; Dr. Baráth László export-import vállalat tulajdonosa; Harangozó István a hadsereg műszaki tisztje, felesége tanárnő; Sárközi István villanyszerelő vállalat tulajdonosa; dr. Bérczi László orvos, kórházigazgató; Kreth

Az 1956-os forradalom visszhangja még évekig hatott Paraguayban, kiemelve Magyarországot és önálló arculatot adva neki a távoli Dél-Amerikában, a szovjet blokk sok tekintetben egységesen kezelt tömbjén belül. A forradalomról alkotott külföldi vélemény befolyásolására a budapesti kormánynak megvoltak a maga elképzelései, ez azonban alig hatott a radikálisan antikommunista paraguayi diktatúra értelmezésével, illetve az emigráns magyarok által képviselt állásfoglalással szemben, akik ébren tartották a forradalom emlékét, és például antikommunista előadássorozat szervezésével hívták fel rá a paraguayi érdeklődők figyelmét:

„A *Délamerikai Magyarság* antikommunista körútja során Mészáros Lőrincz²⁴ jelenleg Paraguayban tart konferenciákat s mutatja be a magyar forradalomban készült dokumentumfilmeket. Az előadásoknak igen nagy erkölcsi sikere van. A sajtó állandóan foglalkozik a magyar ügygel. Rövidesen több utcát és teret fognak Asunciónban és a vidéki városokban elnevezni a magyar forradalom emlékére.”²⁵

Paraguayi körútja hatásáról 1959-ben maga az előadó is beszámolt az emigrációs sajtóban:

„Amilyen öntudattal szeretik hazájukat és rajongással a szabadságot, olyan tisztelettel értékelik más nemzetekben is ezeket a tulajdonságokat. Megható módon nyilvánítják ki együttérzésüket Magyarországgal. A legeldugottabb kis indián faluban is részletesen ismerik az 1956-os szabadságharcunk történetét! Spanyol és guarani nyelvű kiadványok, könyvek ismertetik a paraguayi ifjúsággal az eseményeket és példa gyanánt emlegetik a magyar nép

Emilé volt Paraguay legnagyobb üveggyára; Dr. Nagy Artur bazártulajdonos, a kétheti magyar rádióóra szerkesztője; Tömböly Dénes minisztériumi osztályvezető; Kunos Ádám elismert festőművész; Molnár Papp Zoltán vegyészmérnök, az egyik legnagyobb kelmefestő gyár műszaki igazgatója; Solt László fényképezési műterem tulajdonosa, a helyi újságok fotóriportere; Rotbacher Sándor étteremtulajdonos; Dr. Teleki Béla a vidéki vízvezeték-építkezések vezetője, állami megbízatással; Daróczy István modern kertgazdaság tulajdonosa; Farkas Irma nővér, egy Szent Ferenc-rendi leányiskola igazgatónője; Dr. Valló Sándor gépészmérnök; Farkas László autóbusz-tulajdonos; Izsák Adolf a kikötőnegyedben tartja fenn speciális dohány- és szivar-kereskedését. Vessd össze: *Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) 1959b.

24 Mészáros M. [Miklós] Lőrinc Argentínába emigrált magyar író, újságíró. 1959-ben a Buenos Aires-i *Magyar Világ* szerkesztője, gyakran publikált a *Délamerikai Magyarság* hasábjain is. Kötete *Kárpátok népe: elbeszélések, versek, tanulmányok* címmel 1958-ban jelent meg Buenos Airesben. Vessd össze: a Petőfi Irodalmi Múzeum adatbázisával, <https://opac-nevter.pim.hu/hu/record/-/record/auth/PIM409015> (Letöltés ideje: 2024. július 2.)

25 *Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) 1959a.

hőstettét. Egy, a magyar forradalom dokumentumfilmjeivel tartott előadás-körutam valóságos ünnepi menetet jelentett Paraguayban. A fővárosban és a vidéki városokban utcákat és tereket neveztek el »Szabad Magyarország« és »Magyar Mártírok« nevekkkel.”²⁶

A paraguayi magyarok körében azonban voltak olyanok is, akik eltekintettek a kádári rendszer geneziséstől, és nem voltak kifejezetten ellenségesek vele, hanem önszántukból léptek kapcsolatba a Magyar Népköztársaság külképviseletével, vagy Budapesten a Magyarok Világszövetségével.²⁷ Ezzel támogatták Budapest emigrációs politikáját, mely egy hozzá lojális kör kialakítására és befolyásolására törekedett a paraguayi magyarok között is.

Az emigránsokhoz hasonlóan a Magyarországra látogató, rövidebb ideig itt vendégeskedő vagy esetleg ösztöndíjjal²⁸ hosszabb ideig is itt tartózkodó paraguayiak szintén bővítették a személyes kapcsolatokat a két ország között. Az az oktatási segítség, amit Magyarország diákok fogadásával nyújthatott a dél-amerikai államnak volumenében csekélynek, a paraguayi oktatási mutatók²⁹ ismeretében azonban mégis fontosnak, értékes lehetőségnek számított. Ugyanakkor hozzájárult a pozitív magyar „országimázs” kialakításához.

Ámbár a két ország között az állampolgárok utazásai révén megvalósuló kapcsolatok, az emigráció szerepénél szerényebbek voltak. Turistaforgalom gyakorlatilag nem létezett. A szórványos szakmai kapcsolatok terén a vizsgált időszakban 1-2 természettudós, zenész látogatásáról lehet beszélni, tőlünk Paraguayba, illetve onnan Magyarországra.³⁰ Valamint, esetenként politikai aktivisták fogadására is sor kerülhetett. Így történt például 1962-ben, amikor a moszkvai leszerelési és béke-világkongresszus³¹ (Moszkva, 1962. július 9–14.) előtt és után

26 *Független Magyarország* (Sydney) 1959.

27 Lásd: MNL OL KÜM XIX-J-1-k, Általános iratok, 1968 (Sorozat), 31.d. 31.381/1968. sz. Feljegyzés az Esteban Daroczzival és feleségével folytatott beszélgetésről a Magyarok Világszövetsége budapesti központjában, 1968. július 23.

28 *Budapesti KISZ Élet* 1964.

29 Paraguayban a középiskolások száma 1960-ban 24 582, 1965-ben 35 402, 1970-ben 65 809 fő volt, ez az iskoláskorú lakosság 10%, 13%, illetve 17%-a. Az egyetemi hallgatók 1960-ban 3425-en, 1965-ben 5833-an, 1970-ben 8172-en voltak, ami a 20-23 éves korosztály 2,59%, 3,41%, illetve 3,7%-át tette ki. Ezek a mutatók latin-amerikai viszonylatban is igen alacsonyak voltak. Az UNESCO adatai alapján közli BENKŐ 1978: 434, 436–437. Az írástudatlanságról Georges Fournial megjegyzi, hogy Paraguayban legalább 34 százalékot tesz ki. FOURNIAL 1971: 14.

30 MNL OL KÜM XIX-J-1-k, Általános iratok, 1966 (Sorozat), 36.d. Balogh János egyetemi tanár, expedíció vezető köszönő levele Kepes Imre nagykövetnek [1966] s.d. Balogh János (1913–2002) Kossuth- és Széchenyi-díjas zoológus, ökológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Paraguayi útjáról lásd: BALOGH 1984.

31 Bővebben: SZÉKELY 1998: 318, 332.

Magyarországon járt, 40 országból érkezett meghívottak között 2 paraguayi vendég is volt:

„Ennek következtében a kongresszus utáni időben a következő átutazó delegációkat fogadtuk 512 napos időtartamra július 16. és augusztus 20. között hazánkban: Délamerikából 42 fő /Brazília 27, Uruguay 7, Argentína 3, Paraguay 2, Venezuela 1/.³²

Paraguay belpolitikai helyzete, magyar kapcsolatok az ellenzékkal

1954 májusában a paraguayi vezérkari főnök, Alfredo Stroessner (1912–2006) vezette katonai puccs lemondásra kényszerítette az 1949 óta hatalmon lévő és 1953-ban újraválasztott elnököt, Federico Chavezt (1882–1978). Stroessner a korábban is kormányzó Colorado Párt színeiben, egyetlen jelöltként indult az 1954. július 11-ére kiírt elnökválasztáson, amit meg is nyert. Ezzel megkezdődött Paraguayban Stroessner 35 éven át tartó diktatúrája és a folyamatos rendkívüli állapot.³³ A demokratikus keretek (parlament, választások) látszólagos megtartása, ugyanakkor kiüresítése mellett kormányzó diktátor rendre az elnökválasztások győztese lett.³⁴

A *Stronismo* vagy *Stronato* néven is emlegetett rendszer ismert volt radikális antikommunizmusáról.³⁵ A politikai ellenfelei, vagy gyakran csak meggyanúsított állampolgárai elleni sorozatos, súlyos visszaéléseknek a kommunista veszély elhárítása volt a legfőbb indoka. Így a nyílt ideológiai szembenállás kétségtelenül akadályozta a hivatalos magyar–paraguayi kapcsolatok bővítését az 1959–69-es évtizedben is.³⁶ A *Stronismo* módszereinek híre ment a nemzetközi sajtóban, és a

32 Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának üléseiről készült jegyzőkönyvek (1957–1967), digitalizált változat. MNL-OL-M-KS 288-22, az MSZMP Agitációs és propagandaosztály/1962/004/Ag/819/2 Bizalmas! Jelentés a moszkvai Leszerelési és Béke Világkongresszus előtt és után Magyarországon járt moszkvai béke-delegációkról. 1962. augusztus 30. Békemozgalmi Osztály.

33 BETHELL 1991: 250–256.

34 Erről a korabeli magyar sajtó is beszámolt, például: *Magyar Nemzet* 1968.

35 NICKSON 2014: 71–74.

36 Az 1980-as évek elején, amikor Jugoszláviával sor került a kapcsolatok rendezésére, a felek még mindig a be nem avatkozás elvét hangsúlyozták, vagyis azt, hogy a gazdasági kapcsolatokra koncentrálnak, és az ideológiai kérdésektől eltekintenek. „Zivko Knežević, a JSZSZK asuncióni nagykövete tegnap átadta megbízólevelét Alfredo Stroessner tábornoknak, Paraguay köztársasági elnökének. A szívélyes megbeszélésen kölcsönösen kifejezték készségüket,

magyar nyelvű lapokba szintén eljutott. Korszakunkban is több híradás látott napvilágot a diktátor antikommunista doktrínájáról, kegyetlen módszereiről, megtorlásokról, a demokraták üldözéséről, politikai gyilkosságokról.³⁷

A *Stronato* stabilitását leginkább a fegyveres erőkre, a rendőri apparátusra és a félkatonai alakulatokra támaszkodva sikerült több évtizeden át fenntartani, egyéni és tömeges terrort alkalmazva. Az erőszakos módszerek mellett azonban a lojalitás megvásárlása, a politikai érdekcsoportok közötti egyensúlyozás, valamint az Amerikai Egyesült Államok részéről a maximális támogatás³⁸ is sokat segített Stroessnernek. Ugyanakkor éppen az általunk vizsgált korszakban bontakoztak ki ellene a legkomolyabb fegyveres mozgalmak (1959–60, 1969),³⁹ azonban 1989-ig nem történt meg a rendszer összeomlása, bár fenntartása csupán a terror fokozódásával volt lehetséges. Az ellenállás egyik szervező erejét az 1960-as évtizedben a Paraguayi Kommunista Párt képviselte, mely együttműködést, csekély anyagi és erkölcsi támogatást keresett a szocialista országok testvérpártjainál és kormányainál. A magyar–paraguayi kapcsolattartás a Buenos Aires-i követségben keresztül bonyolódott,⁴⁰ és Budapest kisebb adományokkal (például néhány darab tranzisztoros rádió) segített, valamint részt vett a paraguayi ellenzékiek által szorgalmazott nemzetközi szolidaritási sajtókampányokban.

Paraguay megítélését térségünkben a vizsgált évtizedben erősen beárnyékolta, hogy ekkor kerültek felszínre az ott bujkáló és tevékenykedő náci háborús bűnösökről szóló hírek.⁴¹ Ráadásul az is kiderült, hogy ezek a személyek a diktátor-elnök legszűkebb köréhez, bizalmasai közé tartoznak. A magyar sajtó is részletesen foglalkozott ezzel a problémával.

hogy fejlesztik a kétoldalú kapcsolatokat, elsősorban a gazdasági együttműködést. Rámutattak arra, hogy a két ország ragaszkodik a függetlenség és a be nem avatkozás elveihez.” *Magyar Szó* (Újvidék) 1981.

37 A magyar olvasók például a Latin-Amerikát jól ismerő és a Francia Kommunista Párthoz kötődő újságíró-történész, Georges Fournial (1905–1994) tudósításából tájékozódhattak a távoli ország helyzetéről. Magyar fordításban: Fournial 1971.

38 Nickson 2014: 33–40.

39 A Magyar Távirati Iroda a nemzetközi sajtó és a külföldi hírügynökségek értesüléseire építve tájékoztattott a paraguayi eseményekről, például 1956-ban az ottani zavargásokról: Magyar Távirati Iroda/Napi hírek/1948–1956/Külföldi hírek, HU-MNL-OL-XXVI-A-14-b-0510-1956-01-11.

40 Lásd például Dragon Ferenc nagykövet 1968. október 23-i és 1969. április 29-i feljegyzését a Paraguayi Kommunista Párt képviselőivel folytatott megbeszélésekről a Buenos Aires-i nagykövetségen. MNL OL Küm XIX-J-1-j, Tük iratok, 1968 (Sorozat), 73.d. 002771/1.sz. és MNL OL Küm XIX-J-1-j, Tük iratok, 1969 (Sorozat), 77.d. 001101/3. sz.

41 Például Josef Mengele felbukkanása, a német SS-tiszt, az auschwitzi koncentrációs tábor hírhedt orvosa 1951 óta gyakran megfordult Paraguayban, ahol csak 1970 novemberében adtak ki ellene elfogatási parancsot.

A hidegháború időszakában Stroessner elnököt és rendszerét a számos negatív tényező ellenére nemcsak bírálatok érték, de erős támogatói is voltak a nemzetközi szintén. Az Egyesült Államok mellett a nyugati világ más szereplőivel kiépített kapcsolatai hozzájárultak a *Stronismo* stabilitásához, ami igyekezett magát szalonképessé tenni a nyugati demokráciák között. Nemzetközi elfogadottsága érdekében engedményekre, a demokratikus mozgástér bizonyos szélesítésére is vállalkozott. Évtizedünkben példa erre az 1968. februári elnökválasztás, ahol a demokratikus látszat kedvéért ellenjelölt is indulhatott Stroessnerrel szemben. Az 1967-es új alkotmányt pedig valamiféle „szakaszos demokratizálás” nyitányának szánták. Assunción (igaz, az állandó rendkívüli állapot közepette) külföldi emberi jogi megfigyelők beengedésére is hajlandó volt:

„1968-ban Paraguayba utazott az argentin közéleti személyiségek különféle ideológiai nézetek képviselőiből álló küldöttsége, élén Enrique V. Coroninas volt rendkívüli és meghatalmazott nagykövettel. A küldöttségnek az volt a feladata, hogy megismerkedjék százötven paraguayi politikai fogoly helyzetével. Néhányan közülük, mint Antonio Maidana és Julio Rojas,⁴² már több mint tizenegy éve sínylődnek Stroessner diktátor szörnyű kínzókamráiban, jóllehet a bíróság elrendelte szabadon bocsátásukat. A küldöttség kérvényezte a foglyok szabadon bocsátását és hangsúlyozta, hogy embertelen viszonyok között tartják őket. A delegáció tevékenysége nagy visszhangot keltett Paraguayban és más országokban.”⁴³

Az emberi jogok megsértése felett szemet hunytak Stroessner nemzetközi partnerei. 1961–69 között az USA *Szövetség a haladásért* programja⁴⁴ kiemelten segítette. (A szövetségesi hűség ugyanakkor Paraguayt arra sarkallta, hogy támogassa az Egyesült Államokat Dominika 1965-ös megszállásában, és katonákat küldjön az Amerikai Államok Szervezetének egyesített csapataival.⁴⁵) 1962-ben Fülöp edinburgh-i herceg (a brit uralkodó, II. Erzsébet férje), majd 1964 októberében Charles de Gaulle francia elnök látogatott el Paraguayba, és legalizálta a *Stronismot*

42 Antonio Maidana (1923–2010) és Julio Rojas (?–?) tanárok, a kommunista párt tagjai és paraguayi ellenzéki aktivisták voltak, 20 év börtön után szabadultak az 1970-es évek végén.

43 *Béke és szocializmus* 1969.

44 Erről bővebben például: BENKŐ 1978: 124–125.; NICKSON 2014: 35–36.

45 „[...] a Dominikába bevonuló latin-amerikai katonai csapatok döntően USA-barát diktatúrákból érkeztek, így Brazília, Honduras, Paraguay és San Salvador képviselte magát; kivételként a hadsereggel nem rendelkező demokratikus Costa Rica rendőröket küldött. A megszálló erők összlétszámában azonban a latin-amerikai erők törpe kisebbséget képviseltek.” ZOLCSÁK 2019: 76.

azzal is, hogy vendéglátójával kölcsönösen magas állami kitüntetést adományoztak egymásnak. Az 1960-as évtizedben a regionális együttműködés is megélenkült Paraguay körül. 1967-ben, az érintett külügyminiszterek találkozásával kezdődött az előkészítése a régió vízgazdálkodását koordináló, 1969-ben megkötött La Plata-medence Egyezménynek (*Tratado de la Cuenca del Plata*). Az összefüggő vízrendszer öt folyóparti állama – Argentína, Bolívia, Brazília, Paraguay és Uruguay – írta alá ezt az egyezményt. Kormányközi Koordinációs Bizottságuk székhelye Buenos Aires lett.⁴⁶

Szerény kereskedelmi kapcsolatok Magyarország és Paraguay között

Paraguayból 1959–61-ben csupán egyetlen, hagyományos tételt, cserzőanyagot importáltunk. 1959-ben még 10 688 000 devizaforint értékben, ami 1960-ra 2 295 000 devizaforintra esett vissza, majd a következő években (1961–62, 1965–68) nincs adat, valószínűleg meg is szűnt a forgalom. A magyar export ugyanakkor valamivel diverzifikáltabb volt, de szintén igen szűk spektrumú és volumenű: egészségügyi köedények, záruk és lakatok, vasalatok, rádiókészülékek, pamutszövet, len- és kenderszövet, félselyem- és műselyemszövet, valamint tornacipők tettek ki. A kivitel összértéke 1959-ben 15 072 000, 1960-ban 18 026 000, 1961-ben pedig 30 969 000 devizaforint volt. A csekély volument talán ezeknél az értékadatoknál is jobban érzékelteti a mennyiségek statisztikája, ami a magyar külkereskedelmi forgalomban összességét tekintve szinte kimutathatatlan marad az egész korszakban, az ezrelékes nagyságrendet sem éri el.⁴⁷

Az 1960-as évtizedben alig voltak az asuncióni kormányzathoz közel álló személyek között, akik a gazdaságfejlesztés eszközeként meg merték kockáztatni, hogy nem zárják ki teljesen a diverzifikáció olyan útját, mely a szocialista országokhoz való közeledést realitásként kezelte.⁴⁸ Latin-Amerikában a paraguayihoz hasonlóan radikálisan antikommunista politikai irányzat sokkal inkább a rubel-övezet országaitól való merev elzárkózást követelte meg, akár propagandacéllal, akár erkölcsi protestálásként, akár az önvédelem eszközeként.

46 *Diplomáciai lexikon* 2018: 150.

47 Az adatokat lásd: *Külkereskedelmi statisztikai évkönyv* 1963: 661.

48 Lásd: a Buenos Airesben működő magyar nagykövet megbeszéléséről szóló feljegyzést, amit az ottani szovjet nagykövettel és paraguayi kollégájával folytatott az aktuális politikai helyzetről, kelt 1965. október 18. MNL OL KüM XIX-J-1-j, Tük iratok, 1965 (Sorozat), 93. d. 1965-NOV-2-005024. sz.

„Ebben a gondolatrendszerben a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok bővítése nem pozitívumként, hanem sokkal inkább veszélyforrásként, a kommunista mesterkedés eszközeként jelent meg, olyasvalamiként, ami utat nyithat a kártékony ideológia nemzetközi expanziójának.”⁴⁹

Ezzel a fajta elzárkózással Budapest is tisztában volt a *Stronismo* kapcsán. Ezért maga sem szorgalmazta a gazdasági kapcsolatok fejlesztését a két ország között:

„Az 1950–1960-as években a fejlődő országokba irányuló export mintegy 35–45%-át, az importnak pedig esetenként 70–80%-át is Latin-Amerikával bonyolítottuk le. Ezt követően az export visszaesett és csak 1970 után kezdett el – nagy ingadozásokkal – ismét emelkedni. Az import folyamatosan nőtt, azonban Latin-Amerika részesedése a fejlődő országokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalmunkban így sem érte el a korábbi szintet. [...] Törekedni kell az államközi kapcsolatok szélesítésére a kontinens országaival, kivéve azokat /Chile, Paraguay/, amelyek jelenleg politikailag erre nem alkalmasak.”⁵⁰

Budapesten tehát tisztában voltak azzal, hogy Paraguayt kapcsolatai mélyen beágyazzák az Egyesült Államok ideológiai és szövetségi rendszerébe a hidegháborús szembenállás keretei között. Az 1960-as évtizedben felmerült ugyan, hogy az igen alacsony szintű kereskedelmi forgalom szerény bővítésére mégis lenne lehetőség hitelkeret nyújtásával.⁵¹ Azonban végül a politikai/ideológiai szembenállás bizonyult döntőnek, és Magyarország nemkívánatos partnerre nyilvánította Paraguayt. Így az 1960-as években leginkább csak az ott élő magyarok, illetve a paraguayi illegális ellenzék támogatására, valamint az alkalomszerű kulturális együttműködésekre korlátozódott a kapcsolata a dél-amerikai országgal.

49 SZILÁGYI 2023: 531.

50 Tájékoztató a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága 1977. április 20-i üléséről, Latin-Amerika új gazdaságfejlődési irányzatai és a magyar–latin-amerikai kapcsolatok fejlesztési lehetőségei, Előadó: Simai Mihály, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1965–1979, HU-MNL-OL-XIX-A-83-a-175-581, 632. jegyzőkönyv - [40] 17./b napirendi pont, 1977. május 5., Teljes ülés.

51 Lengyel Imre főelőadó (Külkereskedelmi Minisztérium) levele a külügynek, 1965. november 30. MNL OL KüM XIX-J-1-k, Általános iratok, 1965 (Sorozat), 41.d. 8330-1. sz.

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára külügyminisztériumi iratok (MNL OL KüM) XIX-J-1-j Tük iratok, 1965 (Sorozat) 93.d.
MNL OL KüM XIX-J-1-j Tük iratok, 1968 (Sorozat) 73.d.
MNL OL KüM XIX-J-1-j Tük iratok, 1969 (Sorozat) 77.d.
MNL OL KüM XIX-J-1-k, Általános iratok, 1965 (Sorozat), 41.d.
MNL OL KüM XIX-J-1-k 1966 Általános iratok, 1966 (Sorozat) 36.d.
MNL OL KüM XIX-J-1-k 1968 Általános iratok, 1968 (Sorozat) 31.d.
MNL OL-XIX-A-83-a-175-581, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1965–1979
MNL-OL-M-KS 288-22, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának üléseiről készült jegyzőkönyvek (1957–1967), digitalizált változat.
- Béke és szocializmus* (1969): Julio Laborde: Küzdelem a polgári szabadságjogokért Argentínában. *Béke és szocializmus* (1969. október 1.), 94.
- Budapesti Hírlap* (1937): Halálra ítélték és kivégezték Wiengreen Ingrid gyilkosait. *Budapesti Hírlap* (1937. május 12.), 7.
- Budapesti KISZ Élet* (1964): Bemutatjuk Jose Arzemendiát. *Budapesti KISZ Élet* (1964. június 1.), 53.
- Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) (1940): Gróf Semsey Andor visszajön Bs. Airesbe. *Délamerikai Magyarság* (1940. június 1.), 7.
- Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) (1942): Megszakadt a magyar diplomáciai viszony Brazília, Paraguay és Uruguay kormányaival. *Délamerikai Magyarság* (1942. május 9.), 1.
- Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) (1959a): Antikommunista előadás-sorozat Délamerikában. *Délamerikai Magyarság* (1959. május 7.), 7.
- Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) (1959b): Mészáros Lőrincz: Magyarok Paraguayban. *Délamerikai Magyarság* (1959. május 28.), 4.
- Fejér Megyei Hírlap* (1959): Heti kommentár: Fegyverrel a véres diktatúra ellen. [A cikk szerzőjének monogramja: Z.T.] *Fejér Megyei Hírlap* (1959. december 20.), 2.
- Független Magyarország* (Sydney) (1959): Mészáros M. Lőrincz: Délamerikai levél. *Független Magyarország* (1959. július 4.), 9.
- Külkereskedelmi statisztikai évkönyv, 1958–1961*. KSH, Budapest, 1963.
- Külgügyi Évkönyv* (1941): Paraguay. *Külgügyi Évkönyv* (szerk. Dr. DRUCKER György), Budapest. 393.
- Külgügyi Évkönyv* (1942): Paraguay. *Külgügyi Évkönyv* (szerk. Dr. BAROSS DRUCKER György), Budapest. 139.

- Magyar Nemzet* (1959): Forgács Marcell: Ami a hírek mögött van. A százegyedik felkelés. *Magyar Nemzet* (1959. december 17.), 2.
- Magyar Nemzet* (1968): Komédia Paraguayban – Stroessner újabb öt évre az ország elnöke. *Magyar Nemzet* (1968. február 13.), 2.
- Magyar Szó* (Újvidék) (1981): Paraguayi nagykövetünk átadta megbízólevelét. *Magyar Szó* (1981. május 7.), 2.
- BALOGH János (1984): *Haldokló őserdők nyomában*. RTV-Minerva, Budapest.
- DÖMÉNY János (2009): *Magyar diplomata Latin-Amerikában*. SZTE, Szeged.
- FOURNIAL, Georges [riportja] (1971): Paraguay – a feledésbe merült borzalom. *Vasárnapi Új Szó* (Pozsony), (1971. január 17.), (2). 14.
- MÁRTON Béla dr. (1932): Paraguay. *A Földgömb*, 3. (7–8). 257–264.
- PRITZ Pál (szerk.) (1994): *Iratok a magyar külügyi szolgálatok történetéhez: 1918–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÉCSEY Zoltán – MÁRKUS László (szerk.) (1960): *A Kultúra világa 5. Az emberiség története/A Föld országai. Amerika/Dél-Amerika*. Minerva, Budapest.

Internetes adatbázisok:

- Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai iratai: <https://history.state.gov> (Letöltés ideje: 2024. június 26.)
- Demográfiai adatok: <https://www.populationpyramid.net/pt/paraguai/1960> (Letöltés ideje: 2024. június 26.)
- Inter-American Commission on Human Rights Paraguayra vonatkozó dokumentumai: <https://cidh.oas.org/countryrep/Paraguay78eng/chap.3.htm> (Letöltés ideje: 2024. június 28.)
- Paraguay nemzetközi szerződései: docs.paraguay.justia.com (Letöltés ideje: 2024. június 26.)
- A Petőfi Irodalmi Múzeum adatbázisa: <https://opac-nevter.pim.hu> (Letöltés ideje: 2024. július 2.)

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ Judit (1978): *Latin-Amerika kulturális fejlődése*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BETHELL, Leslie (1991): *The Cambridge History of Latin America, Volume 6*. Cambridge University Press.
- BÉKÉS Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Osiris – MTA TK, Budapest. 2019.

- Diplomáciai lexikon, a nemzetközi kapcsolatok kézikönyve* (2018). Éghajlat Könyvkiadó Budapest.
- HORVÁTH Emőke (2022): Foreign Relations between Hungary and Latin America in the Early Years of the Cold War (1947–1959). *East Central Europe*, 49. (1). 1–22.
- HORVÁTH Emőke (2023): *Magyarország külkapcsolatai Latin-Amerika egyes országaival a hidegháború korai szakaszában (1945–1959)*. L'Harmattan – KRE, Budapest.
- KECSKÉS D. Gusztáv – SCHEIBNER Tamás (szerk.) (2022): *Egy világraszóló történet – Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Történettudományi Intézet, Budapest.
- NICKSON, Andrew (2014): *La Guerra Fría y el Paraguay*. El Lector, Asunción.
- SÁRINGER János (2004): *Adattár a magyar külügyi szolgálat történetéhez (1920–1944)*. Szekipress Kft., Budapest.
- SZÉKELY Gábor (1998): *Béke és háború – A nemzetközi békeszervezetek története*. Napvilág, Budapest.
- SZILÁGYI Ágnes Judit (2023a): A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása a Magyar Népköztársaság és Brazília között (1961) és a COLESTE létrehozása (1962). In: ANDREIDES Gábor – M. MADARÁSZ Anita – Soós Viktor Attila – SZILÁGYI Gábor – Szóts Zoltán Oszkár (szerk.): *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok, Magyarország és a világ 1945 után*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. 525–544.
- SZILÁGYI Ágnes Judit (2023b): *Kennedy elnök vendége. Brazíliába vándorolt magyarokról*. L'Harmattan – KRE, Budapest.
- TORBÁGYI Péter (2004): *Magyarok Latin-Amerikában*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.
- TORBÁGYI Péter (2007): *Magyar vándormozgalmak és szórványközösségek Latin-Amerikában a második világháború kitöréséig*. PhD értekezés. SZTE, Szeged.
- ZOLCSÁK Attila (2019): Az 1965-ös április forradalom és az amerikai intervenció Dominikában. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2019*. XLV. évf. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest. 68–78.

Az egyiptomi újságíró. Ibrahim Ezzat a magyar hírszerzés célkeresztjében, 1959–1961

PÁL ISTVÁN – ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR

Dr. Pál István PhD – egyetemi adjunktus
(ELTE BTK TI, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék).
E-mail: pal.istvan@btk.elte.hu

Dr. habil. Al-Naggar, Abdallah Abdel-Ati PhD – főmunkatárs, oktató, fordító
(Egyiptomi Tudományos Akadémia; ELTE BTK). Email: Abdallah.abdel@btk.elte.hu

Absztrakt

Noha az 1947-es párizsi béke aláírása együtt járt a magyar–egyiptomi diplomáciai kapcsolatok helyreállításával, a kétoldalú viszony fejlődését szűk egy évtizeden keresztül a gazdasági érdekek motiválták.¹ Miután 1955. szeptember 12-én Egyiptom fegyvervásárlási egyezményt írt alá Csehszlovákiával,² a közel-keleti térség fokozatosan felértékelődött a magyar külpolitikában. A Magyar Népköztársaság (MNK) és az Egyiptomi Arab Köztársaság (EAK) kereskedelmi forgalma alig egy év alatt több mint kétszeresére nőtt, ugyanakkor paradox módon az 1956-os párhuzamos válság nemhogy visszavetette, hanem gazdasági vonalon még inkább elmélyítette az együttműködést.³ A Szovjetunió a szuezi krízist követően Gamál abden-Násszer ezredes rendszerét tekintette a legfontosabb közel-keleti szövetségének,⁴ ugyanakkor az egyiptomi társadalom befolyásolásában a szatellit országok közreműködését is felhasználta. Ebben a MNK-nak is kulcsszerep jutott, ugyanis 1949-től a magyar államvédelmi/belügyi és katonai hírszerzés a KGB (Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi – a szovjet Állambiztonsági Bizottság), valamint a GRU (Glavnoje Razvegyivatjelnoje Upralvényije – [Katonai] Felderítési

1 J. NAGY 2015: 18–22.

2 KRAJCSÍR 2021: 148–155.

3 AL-NAGGAR 2017: 95–106.

4 ANDREW – MITROKHIN 2006: 146–168.

Főigazgatóság) útmutatása nyomán kiemelten foglalkozott a nemzetközi közvélemény eltérítésével.⁵ Az 1956-os forradalom leverése után Egyiptom ideális helyszínnek tűnt a befolyásolási kísérletre, azonban a Kádár-rendszer már csak azért is fontosnak tartotta a kairói vezetés jóindulatát, mert a „magyar-ügy” ENSZ napi-rendjéről történő levételéhez meg kellett nyerni a harmadik világbeli országokat. Ibrahim Ezzat, a legjelentősebb egyiptomi hetilap munkatársa, az '50-es évek végén ezért lett a Belügyminisztérium (BM) II/3. (Hírszerző) Osztály⁶ számára érdekes ember, az viszont már más kérdés, hogy a személyével kapcsolatos tervekből mit sikerült megvalósítani.

KULCSSZAVAK: 1956-os magyar forradalom, szuezi válság, Közel-Kelet, Szovjetunió, Kádár-rendszer, hidegháború

The Egyptian journalist. Ibrahim Ezzat in the target of Hungarian Secret Intelligence, 1959–1961

Dr. István Pál PhD – Assistant Professor (Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Modern and Contemporary World History). E-mail: pal.istvan@btk.elte.hu

Dr. habil. Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar PhD – Senior Researcher, University Lecturer, Translator (Academy of Scientific Research and Technology, Egypt; Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities). E-mail: Abdallah.abdel@btk.elte.hu

Abstract

Although the signing of the Peace Treaty of Paris in 1947 coincided with the reestablishment of the Hungarian–Egyptian diplomatic relations, their improvement was motivated mainly by the mutual economic interests. After Egypt signed an arms-purchase agreement with Czechoslovakia on the 12th September 1955, the Middle East commenced to gain importance in Hungarian foreign policy. Annual trade between the Hungarian People's Republic and the Egyptian Arab Republic has doubled within a year while the parallel crisis did not set back the economic cooperation but rather intensified it. Following the Suez Crisis, the Soviet Union

5 BORVENDÉG 2015: 14–31.

6 PALASIK 2013: 75–77.

deemed the regime of Colonel Gamal Abden Nasser as its main ally in the Middle East while also using its satellite countries to influence the Egyptian society. The Hungarian People's Republic played a key role in the process, since after 1949 the Hungarian state security and military intelligence concentrated a significant part of their resources on the hijacking of the international public opinion due to the instructions of the Soviets. After the suppression of the Hungarian Revolution of 1956, Egypt seemed to be the ideal field for the endeavour of persuasion, but the Kádár-regime also wanted to gain the benevolence of the leadership in Cairo in order to attain third world countries that the Hungarian Question be put off from the UN-agenda. That was why Ibrahim Ezzat, journalist of the most influential Egyptian quarterly, has become a person of interest to the 2nd (Intelligence) Department of the Ministry of Interior. However, the recruitment plans yielded different results than anticipated.

KEYWORDS: *Hungarian Revolution of 1956, Suez Crisis, Middle East, Soviet Union, Kádár regime, Cold War*

Bevezetés

1960. december 1-jén Szíjártó Lajos, 1957 és 1963 között kairói magyar nagykövet,⁷ Nagy S. Lajos sajtóattasé indítványára javaslatot tett Ibrahim Ezzat, a *Rúza al-Júsuf* című hetilap külpolitikai és gazdaságpolitikai munkatársának magyarországi hivatalos fogadására. Ezzat december közepén Londonba készült, majd 1961 első 8-10 napját Budapesten kívánta eltölteni. Miután visszatért Kairóba, hogy 5-6 cikkben számoljon be tapasztalatairól. Ezzel egy időben szó volt róla, hogy a MNK 1956 utáni politikai és gazdasági fejlődéséről népszerűsítő könyvet fog írni. A nagykövet mindenekelőtt azért indítványozta, hogy Ezzat a Magyar Újságíró Szövetség (MÚSZ) vagy a Kulturális Kapcsolatok Intézetének (KKI) vendége legyen, mert sem írásának megjelentetéséhez, sem az utazáshoz nem kért anyagi támogatást, ugyanakkor a *Rúza al-Júsuf* Egyiptom egyetlen komolyan vehető politikai hetilapjának számított.⁸

7 BARÁTH – GECSÉNYI 2015: 269–270.

8 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – .../Szt/1960 – Tárgy: Ibrahim Ezzat újságíró meghívása Magyarországra. – Kairó, 1960. XII. 1. 8–9.

Az újságíró életútja

„Barna” (Nagy S. Lajos titkos munkatárs)⁹ 1960 nyarán találkozott először az újságíróval egy követségi fogadáson, amit kétszer ebéd-, illetve vacsorameghívás követett. A beszélgetések során az akkor 35 éves Ezzat a következőket mondta el magáról. A mérnöki végzettséggel rendelkező egyiptomi 1951-ben csatlakozott az *Akbar el Yom* című lap szerkesztőségéhez, majd egy ismeretlen állami intézménybe ment dolgozni. Ezt követően a hadsereg különleges alakulatában teljesített katonai szolgálatot. Ezzat angol nőt vett feleségül, 1956 őszéig Londonból tudósította a *Rúza al-Júsuf* hetilapot, végül ő maga is nemkívánatos személy lett Nagy-Britanniában, miután Násszer elnök a szuezi krízis idején brit újságírókat utasított ki Egyiptomból. A házassága válságba került, felesége visszatért Angliába, ám ettől függetlenül barátok maradtak. Ezzat újságíróként titokban átlépte az izraeli határt, pár hét múlva részletesen beszámolt az egyiptomi katonai hírszerzés főnökének a zsidó államban zajló mozgósításról. A kémfőnök nem fogadta el a beszámolót, emiatt Násszer a szuezi válságot követően leváltotta.¹⁰

A történelmi küldetése

A valóságban sokkal többről volt szó, mint Nagy S. Lajos feltételezte. A *Rúza al-Júsuf* egykori bátor tudósítója, Ibrahim Ezzat nem mindennapi történelmi szerepet játszott az egyiptomi–izraeli kapcsolatok alakításában. Az 1956-os év tavaszán végrehajtott titkos küldetése legérzékenyebb részletei csak 27 évvel később, 1983-ban váltak ismertté, amikor az *Al-Majalla* magazin 194. számában végre megtörte a csendet. A küldetés rendkívüli volt: dél-amerikai újságírónak álcázva magát, „George Ibrahim Habib” álnéven utazott Izraelbe, ahol tizenegy napot töltött, és a legmagasabb szintű izraeli vezetőkkel találkozott. Ben Gurion miniszterelnök, Moshe Sharett külügyminiszter és Golda Meir munkaügyi miniszter is fogadta. A látogatásról készült riportsorozatot a *Rúza al-Júsuf* és a *Szabáh al-Hejr* közölte, majd 1957-ben Bejrútban *Izraelben voltam* címmel könyv formájában is megjelent. De a történet igazi jelentősége csak később derült ki: Ezzat nem egyszerű újságíró volt, hanem Gamál Abdel-Násszer elnök titkos megbízottja. A küldetés célja a közvetlen egyiptomi–izraeli kapcsolatfelvétel előkészítése volt. Ben Gurion

9 ÁBTL – 3. 2. 1 – Bt- 77 – Fedőnév: „Barna János” – Tárgy: Nagy Lajos követségi attache beszerzése – Jelentés. Budapest, 1951. III. 2. 1–7.

10 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Központnak! Budapest – Tárgy: Ibrahim Ezzat újságíró ügye. – Kairó, 1960. XII. 1. 4.

üzenete egyértelmű volt: kész lett volna személyesen Kairóba utazni a Násszerrel való találkozóra. A történelmi jelentőségű kezdeményezés azonban megghiúsult. Egy „nagy nyugati hatalom” – amely ragaszkodott ahhoz, hogy minden egyiptomi–izraeli kapcsolat rajta keresztül történjen – libanoni újságírókon keresztül kiszivárogtatta a titkos látogatás hírét. Ez feldühítette Násszert, és Ezzatnak le kellett mondania a tervezett újabb izraeli útját. Nem sokkal később, 1956 októberében kitört a szuezi válság, amikor Izrael a brit–francia agresszióhoz csatlakozva megtámadta Egyiptomot. Ibrahim Ezzat küldetése megmutatta, hogy lett volna esély a közvetlen párbeszédre a két ország között. Munkássága példa arra, hogy az újságírás néha túlmutat a hírek puszta közvetítésén – alakítója lehet a történelemnek is.¹¹

A megközelítés módja

A sajtóattasé érdekes személynek tartotta az újságírót, aki az amerikai és a brit nagykövetséggel is szoros kapcsolatban állt; 1961 márciusában három hónapos tanulmányútra készült az USA-ba, ráadásul feltűnően jól ismerte az amerikai diplomatak feladatkörét. Ezzat a legutóbbi találkozón 2-3 üveg whiskyt kért a december 3-i partijára, ahová Nagyot is meghívta. Nem sokkal később pénzzavarra hivatkozva kölcsön szeretett volna kérni 50 fontot, ami elől a diplomata kitért. Sőt, kicsit furcsállotta a dolgot, ugyanis Ezzat elmondása szerint jómódú családból érkezett.¹² A BM II/3. Osztály a kapcsolat elmélyítése érdekében megfontolandónak tartotta, hogy később ne adjanak-e kölcsön az újságírónak. Tömpe vezérőrnagy a magyarországi utazást is támogatta, azonban elrendelte a potenciális ügynökként jelölt alapos ellenőrzését.¹³

Az első negatív előjel

Ezzat 1961 elején már arról számolt be a sajtóattasénak, hogy február első hetében a *Reader's Digest* szerkesztőségének meghívására két hónapot New Yorkban fog eltölteni, amihez már megkapta az egyiptomi hatóságok engedélyét. A visszaúton előbb nyugat-európai úti céljait keresné fel, Magyarországra csak május közepén

11 RASÁD 2018: 36–37.

12 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Központnak! Budapest – Tárgy: Ibrahim Ezzat újságíró ügye. – Kairó, 1960. XII. 1. 4–7.

13 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – ...sz. utasítás – Barna elvtársnak! Kairó. – Tárgy: Ibrahim Ezzat újságíró ügye. – Budapest, 1961. I. 3. 10.

érkezne. Ezzel egy időben érdeklődött, hogy a MÚSZ hajlandó-e állni a költségeit, valamint hol veheti fel a beutazási engedélyt. Nagy a kairói külképviseletre irányította, de ha elutazásáig nem tudná átvenni, a MNK londoni nagykövetségét javasolta. Vašíček csehszlovák diplomata később arról tájékoztatta a sajtóattasét, hogy Ezzat professzionális újságíró, de biztosan az egyiptomi titkosszolgálatok embere, aki egyaránt dolgozott az USA, Nagy-Britannia és a szocialista országok ellen. Azt sem zárta ki, hogy az angol vagy az amerikai hírszerzés is beszervezte.¹⁴

Az érdemi politikai vita

Nagy és Ezzat január 17-én együtt ebédeltek, miután az utóbbi pár nappal azelőtt sikeresen kölcsönkért a diplomatától 20 fontot. A sajtóattasé néhány napra kész volt hitelezni ismerősének, akitől írást sem kért. Igaz, egyből kérdésekkel fordult hozzá a Kongóval foglalkozó casablanca-i és az arab külügyminiszterek bagdadi értekezletéről, valamint Egyiptom és Nagy-Britannia tárgyalásairól. Ezzat szerint a marokkói tanácskozás annyit ért el, hogy Kairó fegyvert és gyógyszert szállíthat a központi kormány számára, azonban Dag Hammarskjöld ENSZ-főtitkár ezzel kapcsolatos kairói útja elmaradt. A Násszernek írt leveléről pedig nem tudott mit mondani. Bagdad az Egyesült Arab Köztársaság és Irak külügyminiszterének találkozója nyomán volt fontos, mivel Kairó alaposan elszigetelődött, ráadásul Kasszem iraki elnök elsöprő támadásra készült az Iraki Kommunista Párt ellen. A döntése és Egyiptom elszigetelése mögött Ezzat a brit diplomáciát vélte felfedezni. Kairó és London ugyanakkor megállapodott a nagykövetek cseréjében és a konzulátusok felállításában.¹⁵ Harold Macmillan brit miniszterelnök egy három hónappal korábbi kabinetülésen már kilátásba helyezte a diplomáciai kapcsolatok teljeskörű helyreállítását, azonban neheztelt Násszer elnökre annak jordániai nyomásgyakorlása miatt. Egyiptom ezzel egy időben fokozatosan elkezdett kihátrálni a Patrice Lumumba vezette kongói központi kormány mögül.¹⁶

14 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Központnak! Budapest – Tárgy: Ibrahim Ezzat ügye. – Kairó, 1961. I. 11. 12–13.

15 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Központnak! Budapest – Tárgy: Ibrahim Ezzat ügye. – Kairó, 1961. I. 18. 14–15.

16 TNA CAB 195/19/24074 Cabinet Secretary's Notebooks Sir Norman Brook Notebook: CC 54 (60) 18th October 1960. 1.

A beszerzési jelölt leminősítése

„Alföldi” (Vértess János ezredes, a hírszerzés helyettes parancsnoka)¹⁷ jelezte, hogy a csehszlovákok jelzése értelmében operatív célból nem szabad foglalkozni az újságíróval, azonban információszerzésre fel lehet és fel is kell használni.¹⁸ 1961. március 13-án pedig azt az utasítást adta, hogy Nagy Ibrahim Ezzat – a továbbiakban Mr. BORROW – elutazásának körülményeiről jelentsen.¹⁹ Nagy az újságíróval márciusban lebonyolított összejöveteleken azt érzékelte, hogy európai utazását folyamatosan elhalasztja, az Egyesült Államokról pedig egyáltalán nincs szó. A március 20-i találkozójukon csak annyit közölt, hogy április 10-től Svájcban fog tartózkodni, mert a francia–algériai tárgyalásokról tudósít, majd a hónap végén érkezik Londonba. A magyarországi utazásról nem mondott le, így rákérdezett a vízumügyének állására és a vendéglátója személyére. A sajtóattasé szóvá tette, hogy az út örökös halasztása ellehetetleníti a meghívását, de újra írt a Külügyminisztériumnak. A tartozását nem rendezte, de legalább elnézést kért. A találkozások Nagy egészségi állapotára tekintettel megritkultak, viszont három hét elteltével Ezzat hívta el teázni az egyik ismert kávéházba.²⁰ 1961 áprilisában az újságíró ugyan elment a követség egyik filmbemutatójára, ezen kívül egy whiskyre szóló meghívást adott át a sajtóattasénak. A vendéglőben elmondta, hogy a kiutazása még mindig késésben van, de számított rá, hogy ő tudósíthat a francia–algériai megbeszélésekről. A londoni és a budapesti útját már nem is említette. A Tito és Nácsszer közötti tárgyalások fő eredményének az afrikai és más el nem kötelezett országok Kairóba vagy Belgrádba tervezett konferenciájának tervét tekintette.²¹

A hivatalos csehszlovák figyelmeztetés

A BM II/3. Osztály nem szorgalmazta a szorosabb viszony kialakítását, mert az újságíró láthatóan nem volt őszinte. Ezzel együtt a sajtóattasénak ekkor már

17 PÁL 2020: 75.

18 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – ...sz. utasítás – Barna elvtársnak! Kairó. – Tárgy: Ibrahim Ezzat ügye. – Budapest, 1961. II. 8. 16.

19 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – ...sz. utasítás – Barna elvtársnak! Kairó. – Tárgy: Ibrahim Ezzat ügye. – Budapest, 1961. III. 13. 19.

20 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Központnak! Budapest – Tárgy: Ibrahim Ezzat ügye. – Kairó, 1961. III. 26. 20.

21 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Központnak! Budapest – Tárgy: Mr. Borrow ügye. – Kairó, 1961. IV. 30. 21–22.

fel kellett hívnia Ezzat figyelmét a tartozására.²² A csehszlovák állambiztonság, az StB (Státní bezpečnost) 1961. június 12-én arra figyelmeztette a magyar társ-szervet, hogy Ibrahim Ezzat, az EAK tájékoztató szolgálatának külső munkatársa, 1955-től 1960-ig ténylegesen is együttműködött velük, de amint rájöttek, hogy az újságíró az egyiptomi elhárítás embere, valamint jó eséllyel nyugati hírszerző-szolgálatoknak is dolgozik, megszakították a kapcsolatot. Ezzat jelentései ellenőriz-hetetlennek bizonyultak, értesüléseit láthatóan más titkosszolgálatokkal történt egyeztetés alapján szállította.²³ A csehszlovák állambiztonsági szervek gyanúja korántsem tekinthető a véletlen művének, ugyanis Mohamed Hamdi, Egyiptom prágai nagykövetségének kereskedelmi tanácsosa az SIS (Secret Intelligence Ser-vice) ügynöke volt, aki a brit hírszerzés bécsi referatúrájának irányítása alatt állt. Hamdi szerepe azért volt kiemelkedő, mert a Karel J. Procházka ezredes irányí-tásával brit szolgálatban működő Czechoslovak Intelligence Office (Csehszlovák Hírszerző Iroda) az egyiptomi jóvoltából szerzett értesülést a Közel-Keletre irá-nyuló csehszlovák fegyver kivitel aktuális helyzetéről.²⁴

Végszó

A Belügyminisztérium 1961 nyarán ideiglenes jelleggel felfüggesztette a kairói rezi-dentúra működését, így Ibrahim Ezzat dossziéja is irattárba került.²⁵ Az újságíró, aki jelen ismereteink szerint már nem került közelebbi kapcsolatba a hivatalos Magyarország képviselőivel, majdnem négy évtizeden átívelő pályafutást köve-tően 1988. március 6-án eltávozott az élők sorából.

„Az újságírás fénylő csillagképéből kihunyt egy ragyogó csillag: Ibrahim Ezzat távozott közülünk. Amikor még nehéz volt átlépni a határokat, ő volt a szemünk a nagyvilágra. Tudósított eseményekről, feltárt politikai titko-kat, közvetített emberi sorsokat és gondolatokat. Minden útjáról friss köte-tekkel tért haza, a nemzetközi nyomdák legújabb kiadványaival. Sokunk könyvespolcán sorakoznak az általa ajándékozott művek, melyekkel segített

22 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – ...sz. utasítás „A” – Barna elvtársnak! Kairó. – Tárgy: Borrow ügye. – Budapest, 1961. V. 12. 23.

23 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Belügyminisztérium Nemzetközi Kapcsolatok – Iktatószám: 41-Cs-3837/61-II – BM II/3. Osztály vezetőjének, Vértess János rendőr alezredes elvtársnak, Budapest. – Budapest, 1961. VI. 12. 24.

24 FROLIK 1975: 48–56.

25 ÁBTL – 3. 2. 4 – K-900/T – [„Mr. Borrow”] – Belügyminisztérium II/3-i alosztály – Javaslát. Budapest, 1961. IX. 29. 26.

megérteni a nagyvilág történeteit és az emberi elme legújabb vívmányait. Személyiségét a kifinomult erkölcsiség jellemezte. Minden hazatérése után örömmel fogadtuk látogatását, és nehéz szívvel búcsúztunk tőle. Őszintén érdeklődött kollégái élete, írásai és eredményei iránt – ezeket ő maga is »dicsőségnek« nevezte. Távollétei után mindig mohón érdeklődött az itthoni történetek iránt, felkereste ismerőseit. Ha kollégáinak új könyve jelent meg, ragaszkodott hozzá, hogy magával vigye – így tette teljessé a képet arról, mi történt, amíg távol volt. Így őrizzük emlékezetünkben Ibrahim Ezzat alakját, ezt a kivételes embert. Munkája és személyisége egyaránt különleges volt – mindkét területen olyan magaslatokra jutott, amit kevesen érnek el. Most utolsó útjára indul. A döbbenet még most sem enged, makacsul tiltakozunk a végleges távozás ellen. Mély gyászunkban is őrizzük emlékét: erkölcsi tartását, szeretetteljes szavait, meleg szívét, emberi nagyságát. Nyugodjék békében.”²⁶

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) Bt-77 – Fedőnév: „Barna János”
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) K-900/T [„Mr. Borrow”]
The National Archives (TNA) Cabinet Office (CAB) 195/19/24074 Cabinet Secretary’s
Notebooks Sir Norman Brook Notebook: Cabinet Conclusions (CC) 54 (60) – 18thOctober1960.

Hivatkozott irodalom

AL-NAGGAR, Abdallah Abdel-Ati (2017): A Szezei Válság és Magyarország egyiptomi szemmel. In: ÚJVÁRY Gábor (szerk.): *A Szezei válság és Magyarország 1956*. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest.
ANDREW, Christopher – MITROKHIN, Vasili (2006): *The Mitrokhin Archive II. The KGB and the World*. Penguin Books, London.

26 RIZK 1988: 47.

- BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos (2015): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- BORVENDÉG Zsuzsanna (2015): Újságírók a Kádár-rendszer titkosszolgálatában. *Szakmai Szemle*, 13. (2). 14–31.
- FROLIK Joseph (1975): *The Frolik Defection*. Leo Cooper, London.
- ILKEI Csaba (2018): *Újságírók, szerkesztők, sajtómunkások és az állambiztonság. II. kötet*. Szerzői kiadás, Budapest.
- KRAJCSÍR Lukács (2021): *Válságból válságba. A Szuezhhez vezető út, 1955–1956*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- PALASIK Mária (2013): A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: CSEH Gergő Bendegúz – OKVÁTH Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- PÁL István (2020): Ellenséges szolgálatok – azonos álláspontok. A londoni magyar hírszerző rezidentúra tisztjének kulturális vitái egy brit kollégájával. *Polymatheia*, 17. (1–2). 71–85.
- RASÁD, Kámil (2018): Ibrahim Ezzat titkos izraeli küldetésének eddig ismeretlen részletei. *Rúza al-Júszuf*, 2018 (07. 28/4702).
- RIZK, Abdel-Fattáh: A távollévő jelenléte... Ibrahim Ezzat emlékére. *Rúza al-Júszuf*, 1988. 03. 07/3117.
- TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián (2008): *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. 1956-os Intézet – Corvina, Budapest.

Versengés győztesek nélkül? A keleti blokk országainak szíriai szerepvállalása az '50-es és a '60-as években (a keletnémet és a magyar példa alapján)

MEZEI BÁLINT

Dr. Mezei Bálint PhD – egyetemi adjunktus
(ELTE BTK TI, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék).
E-mail: mezei.balint@btk.elte.hu

Absztrakt

A tanulmány a KGST-országok szíriai külkereskedelmi teljesítményének és az állami modernizációs folyamatokban való szerepvállalásának vizsgálatára tesz kísérletet a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok megalapozásától kezdve egészen a '60-as évek végéig, de röviden kitekint a '70-es és a '80-as évtizedre is. Először a két Németország Szíriával összefüggő politikáját tekinti át, majd a magyar-szír államközi kapcsolatok fejlődésének egyes aspektusairól közöl információkat a vonatkozó magyar külügyi iratanyag alapján. A kutatott levéltári dokumentumokból egyebek mellett az is kiderül, hogy a keleti blokk országainak szíriai érintkezéseit már az '50-es évek második felében is igen kompetitív árukereskedelmi viszonyok jellemezték, más szóval riválisai voltak egymásnak.

KULCSSZAVAK: *KGST, Szíria, NDK, NSZK, Szovjetunió, Magyarország, arab szocializmus*

Competition without winners? The engagement of the Eastern Bloc countries in Syria in the 1950s and 1960s (based on the East German and Hungarian examples)

Dr. Bálint Mezei PhD – Assistant Professor

*(Eötvös Loránd University – Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies,
Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics).*

E-mail: mezei.balint@btk.elte.hu

Abstract

The paper seeks to analyze the foreign trade achievements and the role of the COMECON countries in the state modernization process of Syria ruled by the Ba'ath Party from the establishment of bilateral diplomatic relations until the late 1960s – however, it also briefly looks at the 1970s and 1980s. It first reviews the policies of the two Germanies in relation to Syria, and then provides information on certain aspects of the development of Hungarian–Syrian state relations on the basis of relevant Hungarian foreign policy documents. Among other findings, the archival documents reveal that the relations between the countries of the Eastern Bloc were characterised by very competitive trade relations already in the second half of the 1950s, in other words, they were and acted like rivals in Syria.

KEYWORDS: *COMECON, Syria, GDR, FRG, Soviet Union, Hungary, Arab socialism*

„A KGST-országok együttműködésének megerősítésére valóban nagy szükség van...”¹

Odd Arne Westad két évtizeddel ezelőtt publikált, termékeny szakmai disputát indukáló könyvének súlyponti állítása szerint a hidegháború összetettebb volt a két rivális szuperhatalom monolit tömbökre lebontott évtizedes, Európa-centrumú, katonai-stratégiai szembenállásánál, a geopolitikai versengés valódi tétje a harmadik világ politikai és társadalmi mozgásainak befolyásolása, akár ellenőrzése volt.² Az Egyesült Államokhoz hasonlóan – a maga módján és eszközeivel – a Szovjetunió is a modernizációt képviselte a globális periférián (Globális Délen),

1 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). A damaszkuszi külkereskedelmi kirendeltség jelentésmásolata [a továbbiakban: DKKJ]. Hozzászólás a Moszkvai Gazdasági Értekezletről készült jelentéshez. 1959. március 18.

2 Vesd össze: WESTAD 2005: 396.

azonban az általa kínált, a kelet-európai félperiféria erőforrásaira támaszkodó és a szovjet államszocialista gazdasági rendszer tapasztalatait exportálni igyekvő alternatíva több – egyes vélemények szerint szinte valamennyi – lényeges ponton eltért a nyugati ajánlattól. Kérdéses azonban, hogy a tartalmában részben (vagy egészben?) különböző szovjet centrumú kooperáció egyes fejlődő (vagy annak tekintett, akként kezelt) országokkal ténylegesen önálló globalizációs áramlattá vált volna?³ A kételyeket csak erősíti a kettős függőség elmélete, hiszen a '70-es évektől mind gyakoribb „keményvaluta-infúziókkal” megtámogatott, egyre mélyebb adósságválságba kerülő közép-kelet-európai KGST-tagok nyugati kitétsége végső soron ezen államszocialista rezsimek gazdasági megroppanásához, a külső kötődések szerkezetének fokozatos átalakulásához, majd rendszerváltásokhoz vezetett.⁴

A szovjet, illetve az amerikai szövetségi rendszerekhez tartozó (európai) országok a Moszkva és Washington által lefektetett regionális együttműködési kereteken belül alakították két-, vagy többoldalú kapcsolataikat a posztkoloniális térségek (s még tágabban a harmadik világ) államaival. A Globális Dél országainak infrastrukturális fejlesztését, gazdasági partnerségének megerősítését és elmélyítését, nem egy esetben intenzív haderőfejlesztést célzó nyugat-, valamint a közép-kelet- és kelet-kelet-európai modernizációs modellek és javaslatok pedig többnyire illeszkedtek a szuperhatalmak kooperációs struktúráiba és a posztkoloniális periféria feletti befolyásszerzést célzó transznacionális programjaiba. A tanulmány a keleti blokk és a Globális Dél egyes országai közötti transzferek vizsgálatának irodalmához szeretne néhány új adalékot nyújtani, elsősorban a KGST-tagok szerepvállalásának jellegzetességei, illetve a közöttük meglévő kompetitív kereskedelmi viszonyok bemutatásával Szíria példáján keresztül, a keletnémet és a magyar reláció vonatkozásában.

Arab szocializmusok felemelkedése – a „szocialista arabizmus” hajnalán

Az arab világ egyik legismertebb hazai szakértője, Rostoványi Zsolt kiemeli, hogy az 1948-as arab–izraeli háborúban elszenvedett súlyos vereség áthangolta a 19. század vége és a 20. század eleje óta formálódó arab nacionalizmus-konceptiókat. Az egyes elgondolások gyorsan radikalizálódtak, túllépve a függetlenségi követelések régi, akkor már több mint fél évszázados hívószavain. Az „újszülött”

3 TOMKA 2024: 61–73.

4 BÖRÖCZ 1992; BÖRÖCZ 1993.

zsidó államtól elszenvedett kudarcot magyarázó, egyre dühödtebb narratívákba mind több Nyugat-ellenesség vegyült, s egymás után arra a következtetésre jutottak, hogy a teljes szabadság – és akár a sikeres, önálló nemzetállami lét – csakis mélyreható társadalmi változások útján érhető el.⁵ Ezen kettős célkitűzésre, tehát a volt gyarmatosítóktól való ütemes eltávolodásra és a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok gyökeres átalakítására a hidegháború objektív keretei között a szovjet szövetségi rendszer mutatott érdemi fogadókészséget.

A gyűjtőfogalomként arab (vagy egyéb rokonító jelzővel megjelölt) szocializmusok (vagy akként aposztrofált irányzatok) döntően a közel-keleti állapotokat is meghatározó bipoláris világrend szovjet ernyője alá húzódtak, s közös jellemzőjük volt a nyugati befolyás csökkentésének szándékán túl – amelyre propagandájukban a szovjet külpolitikai doktrína egyik jól ismert kulcsszavát, az *antiimperializmust* alkalmazták – a történelmi léptékkal évszázadosnak tekintett elmaradottság leküzdésének igénye is.⁶ Utóbbi integráns részét képezték a megindított társadalmi-gazdasági reformok, az infrastruktúrát és az intézményrendszert érintő fejlesztési programok (nemritkán valamely közép-kelet-európai KGST-tag segítségével), a politikai szisztéma népképviselői alapú átszervezése, illetve egy „kisebb-nagyobb mértékű szekularizáció” is.⁷ A helyi állapotokhoz-igényekhez illesztett szocialista ideológiát nacionalista felhangokkal vegyítő, radikális reformprogramokat hirdető arab országok hamar szembekerültek a hozzájuk képest konzervatív és nyugati szövetségeseket kereső arab államokkal, többségükben monarchiákkal. A két szuperhatalmi pólus tömegvonzásában meghasadt világ „kicsiben” újrateremtette magát a Közel-Keleten.⁸

A még francia mandátumterületnek számító Szíriában alakult meg az 1940-es évek elején a Baasz (Újjászületés) Párt a szabadság–egység–szocializmus hármas jelszavával, majd 1952-ben egyesült az Arab Szocialista Párttal, életre hívva ezzel az Arab Szocialista Baasz Pártot. Noha utóbbi az egységes arab nemzet léte mellett tört lándzsát, a párt iraki és szíriai szárnya nem sokkal később súlyos konfliktusba sodródott egymással.⁹ J. Nagy László, a magyar–közel-keleti kapcsolatok kiváló ismerőjének összegző megállapítása szerint a Baasz Párt „egy erős szocialista töltetű pánarab nacionalista szervezet volt.”¹⁰

5 Vesd össze: AMIN 2009: 23–24.

6 Vesd össze: KALMÁR 2014: 82–84.

7 ROSTOVÁNYI 2011: 128–129.; J. NAGY 2017: 32–37.

8 ROSTOVÁNYI 2011: 131.

9 ROSTOVÁNYI 2011: 130.; J. NAGY 2017: 48–49.

10 J. NAGY 2017: 50.

Az önálló állami létét megkezdő Szíriában 1949 és 1954 között több sikeres államcsíny-kísérlet is történt. A cseppfolyós politikai erőviszonyokat plasztikusan illusztrálja az 1946–56 közötti évtizedben egymást váltó kormányok (20), illetve a bevezetett alkotmányok (4) igen magas száma. A magyar–szír kapcsolatok szempontjából is vízválasztónak bizonyuló 1954-es évben döntötték meg Haszan as-Sí-sakli ezredes pártokat és társadalmi szervezeteket betiltó katonai diktatúráját. A bandungi értekezlet, majd a szuezi válság nyomán nemzetközi tényezővé vált Gamál abden-Násszer ezredes vezetésével, az arab egység megteremtésének szándékával és egy esetleges szíriai kommunista fordulatot megelőzendő, hozták létre 1958-ban az Egyesült Arab Köztársaságot (EAK), amely azonban – az egyiptomiaikat a közös állam és hadsereg vezetésében erősen felülreprezentáló, aszimmetrikus kormányzati, katonai és gazdasági viszonyai miatt – hamar felbomlott.¹¹ 1961-ben egy újabb államcsíny tett pontot Egyiptom és Szíria uniójára, ami a rákövetkező szűk két esztendőben politikai instabilitást indukált. Ezt a rövid, átmeneti periódust zárta le a fiatal, többségében alavita katonatisztek 1963. márciusi puccsa, hatalomra segítve a Baasz Pártot. Az ország irányításáért folytatott vetélkedés, a fegyveres összetűzések azonban még ekkor sem jutottak nyugvópontra. 1965 szeptemberében a Baasz Párt radikális szárnya ragadta magához a kormányzást, és meghirdette a „Szocialista Átalakulás” programját.¹² Az összeomlással fenyegető gazdasági helyzet viszont tovább mélyítette a párton belüli törésvonalakat, a polémiát pedig az árkok betemetése helyett a mérsékelteket tömörítő „régí gárda” teljes kizárásával „oldották fel” 1966 februárjában – egy immár szokásosnak nevezhető puccs keretében, ami a Baasz Párt összarab vezetőségének szétszakadásához és a Damaszkusz–Bagdad közti ellentét kialakulásához vezetett.¹³ Viszonylagos állandóságot „csak” Háfez el-Aszad tábornok jól időzített 1970. novemberi államcsínye, a radikális baaszisták háttérbe szorítása és a nemzeti (katonai) szárny felemelkedése, majd Aszad elnökké választása hozott 1971-ben.¹⁴ Pozícióit erősítette a progresszívnek nevezett pártokat, így a kommunistákat is tömörítő, 1972-ben a Baasz Párt vezetésével útjára indított Nemzeti Haladó Front, valamint az 1973-ban elfogadott új alkotmány,¹⁵ melynek axiomatikus definíciója szerint Szíria „demokratikus köztársaság, népi és szocialista állam”. A köztársasági elnököt 7, a parlamentet

11 ROSTOVÁNYI 2011: 158.; J. NAGY 2017: 34–35, 100–102.

12 TRENTIN 2021: 586.; J. NAGY 2017: 51–53.

13 J. NAGY 2006: 89.

14 ROSTOVÁNYI 2011: 133.; TRENTIN 2021: 587.

15 TRENTIN 2021: 594.

(népi tanácsot) 4 évenként választották. A legfelső hatalmat a Baasz Párttal közösen az elnök gyakorolta.¹⁶

A két Németország vetélkedése az „arab periférián”

A szovjet blokk „állami kereskedelmű” és monolit egypártrendszerű országainak, illetve az Európai Gazdasági Közösség (EGK) többpárti kapitalizmusainak, magántulajdonra épülő piacgazdaságainak közel-keleti – közelebről szíriai – szerepvállalásához, ottani jelenlétük ideológiai-gazdasági attribútumainak komparatív vizsgálatához ideális terep Bonn és Kelet-Berlin damaszkuszi kapcsolatainak rövid áttekintése. Ehhez megkerülhetetlen szerző Massimiliano Trentin, a Bolognai Egyetem Politikai és Társadalomtudományi Tanszékének docense, aki több folyóiratcikkben és tanulmányban, valamint önálló monográfiában¹⁷ is foglalkozott a két Németországnak a szíriai modernizációs folyamatokban vállalt részvételével. A nemzetközi és a magyarországi szakirodalomból jól ismertek az NDK – és más KGST-tagországok – hatvanas évek derekától indított modernizációs kísérletei, melyek jellemzően az intenzív – tehát a kizárólag a termelés volumenének növelése helyett a hozzáadott érték fokozatos emelését célzó – gazdaságfejlesztésre, ennek nyomán pedig a világkereskedelemben, s ezzel karöltve az egyre strukturáltabb nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás lehetőségeire próbálták átcsoportosítani az állami gazdaságirányítási rezsimek szűkös tartalékait.¹⁸ A szerkezetváltás következett a Szovjetunió Hruscsov főtítkársága idején változó külgazdasági stratégiájából is,¹⁹ melynek keretében az elsődleges árucikkek – főképp primer nyersanyagok és energiahordozók – egyre nagyobb hányadát értékesítette kemény devizát kínáló piacokon, így a KGST-tagoknak – legalábbis kisebb részben – alternatív beszerzési források után kellett nézniük.²⁰

Az NSZK, kihasználva a Közel-Kelettel, tágabb értelemben pedig az arab világgal ápolott történelmi német kapcsolatokat,²¹ a szabadpiac térnyerését pártolva,

16 MNL OL XIX-J-1-j – 1983 (Szíria) – 116. doboz. 143–18. (005762) Szíriai Arab Köztársaság országismertető. 1983. október 28.

17 TRENTIN 2010.

18 A magyar példához lásd: RAINER M. 2023: 168–208.; BEREND T. 1999: 200–204.; VARGA 2013: 121–122, 141–142. Általában a keleti blokkhoz is: BARTHA – VALUCH 2024: 214, 222–223. Továbbá vesd össze: *A gazdasági mechanizmus reformja* (1966): 194–208. (IX. fejezet: A nemzetközi munkamegosztás és külkereskedelem)

19 MARK – FEYGIN 2020: 35–36.

20 TRENTIN 2009: 487.

21 TOKODY – NIEDERHAUSER 1983: 233–234.

a nyugatnémet szövetségi állam támogatását élvező magánvállalatok helyzetbe hozásával kívánta erősíteni a technikai-technológiai kooperációt. Az EKG legerősebb gazdaságaként Bonn az együttműködési célterületek és finanszírozási lehetőségek széles, a mezőgazdaságtól a munkaintenzív iparágakig, a magánbanki és vállalati hitelektől az állami kölcsönökig terjedő spektrumát tárta a Szíriai Köztársaság, majd 1961-től a Szíriai Arab Köztársaság (SZAK)²² – illetve fennállásának periódusában az EAK – elé.²³ Szemben a nemzeti felszabadító mozgalmakkal szolidaritást vállaló, az antiimperializmus népeket és kontinenseket összekötő erejét hangsúlyozó NDK-val, a nyugatnémetek nem törekedtek arra, hogy a komplex industrializációs projekteken – műszaki tanácsadáson, berendezések és eszközök szállításán, szaktudás értékesítésén és üzemeltetési tapasztalatok átadásán – túl közelebbről is kövessék, akár direkt módon alakítani-befolyásolni próbálják a szíriai államépítés egyes szakaszait. Fontos leszögezni, hogy az NSZK közel-keleti jelenléte arányban állt a világ gazdaságban betöltött saját szerepével. Utóbbit kihasználva, a Hallstein-doktrína jegyében próbálták fékezni Kelet-Berlin nemzetközi legitimációs törekvéseit, diplomáciai és gazdasági bojkottal fenyegetve az NDK-t elismerő fejlődő államokat.²⁴

A már említett történelmi német–arab kapcsolatokat megőrző és tovább bővítő NSZK-hoz képest a keletnémet állam jelentős lépéshátrányból kezdett hozzá közel-keleti jelenlétének megteremtéséhez, a két- és többoldalú kapcsolatai megalapozásának időszaka pedig az 1950-es évek közepére,²⁵ illetve a '60-as évtized első

22 Vesd össze: BOKORNÉ SZEGŐ 1984: 75–78.

23 A nyugatnémet vállalatok szíriai térnyerése a damaszkuszi magyar követségnek is feltűnt. „[A] Német terjeszkedés felméréséhez ugyan még nincsen elegendő anyagunk, néhány jelenségről azonban módunk van beszámolni, amelyek ezt tényként dokumentálják. A [nyugat]német cégek egymás után nyelik meg a versenytárgyalásokat, kitűnő kapcsolataik vannak, nemcsak személyi ismeretségre gondolva ezzel, hanem arra inkább, hogy illetékes döntő helyen érdekelte tették a fontosabb személyeket. [...] Aligha téves az a feltevés, hogy a [nyugat]németeknek »valami úton-módon« sikerült megtudniuk a legolcsóbb ajánlatot, és ahhoz igazították a magukét.” MNL OL XIX-J-5-a 1. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). Márciusi gazdasági jelentés. 1955. április 12.

24 TRENTIN 2009: 489–490.

25 Ehhez lásd például a damaszkuszi magyar követség 1956. május 13-i jelentését, amely egyebek mellett tájékoztatást ad Heinrich Rau, az NDK Minisztertanácsának elnökhelyettese vezette népes keletnémet delegáció („soraiban különböző műszaki területek számos szakértőjével”) szíriai látogatásáról. Illetve követendő példaként említi, hogy „Egy másik, kulturális delegációjuk az oktatásügy reformjában nyújt segítséget, ún. iskolaépítés, tankönyvkiadás, oktatási rendszer.” MNL OL XIX-J-5-a 3. doboz. (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). Hedzsaszi vasút-, és közel-keleti kereskedelempolitikánk. Lacko Béla kereskedelmi tanácsos is hasonlóan vélekedett: „Az a réteg, amelyik így megismeri a [kelet]németek oktatási tevékenységét, szívesebben fog vásárolni [kelet]német ipari termékeket is, főleg, ha az jó és nem drágább, mint az angol vagy az amerikai.” MNL OL XIX-J-5-a 3. doboz. DKKJ. 1956. május 12.

felére esett. A folyamat illeszkedett a Szovjetunió által 1961-től (ideológiailag is) szponzorált, úgynevezett *nem-kapitalista fejlődés* keretrendszerébe.²⁶ Utóbbi többek értelmezésében „egy hosszabb történelmi átmeneti folyamatot” jelölt, melynek során törekedtek a (poszt)gyarmati létből megörökölt, kapitalista jegyeket hordozó gazdasági-társadalmi-politikai alapok szocialisztikus átalakítására, de nem szükségszerűen követve a szovjet tömb evolúciós irányát. Lugosi Győzöt idézve a nem-kapitalista fejlődési út „[...] nemzeti elhivatottságú, államkapitalista gazdasági-társadalmi berendezkedést implicált, legtöbbször szocialista célmegjelöléssel és fogalomkészlettel.”²⁷ Barbi Balázs 1985-ben közreadott megfogalmazásában, a násszeri Egyiptomra rávetítve is rögzítette, hogy

„[...] sajátosan értelmezett »szocializmusról«, illetve szocialista irányzatokról volt szó, s legfőbb jellemzőjük volt, hogy a szocialista közösséggel kialakított szoros együttműködés, a politikai érdekközösségek és kölcsönös közeledési törekvések ellenére hiányzott a társadalmi-gazdasági viszonyok gyors és alapvető átalakításának igénye.”²⁸

Az NDK-t a KGST-n belül gyorsnak számító gazdasági növekedése, továbbá közép-kelet-európai szinten fejlett gép-, villamos- és vegyipara predesztinálta a különböző lokális szocializmusok építésébe kezdett, a szovjetekkel együttműködni kész közel-keleti és észak-afrikai országokkal való strukturáltabb kooperációra, amely a részt vevő felek mindegyike számára konkrét előnyöket kínált. Trentin ugyanakkor leszögezi, hogy az NSZK közel-keleti jelenléte sokkal kevésbé függött az USA-tól, mint az NDK-é a Szovjetuniótól, hiszen Kelet-Berlin a nemzetközi együttműködésekben nem válhatott Moszkva alternatívájává. Ehelyett, komplementer szereplőként a szovjetek részéről le nem fedett ágazatokban kínált partneri lehetőségeket. Más KGST-tagokhoz hasonlóan a térségbe, és tágabb értelemben a fejlődő országokba irányuló keletnémet ipari export volumene – ahogyan a katonai, tudományos és kulturális programok és tudástranszfer sikere, illetve intenzitása – is szorosan összekapcsolódott a Szovjetunió befolyásával, lekövetve annak trendvonalát.²⁹ Nem meglepő módon a szovjet-szír kapcsolatok hullámvölgyei, zömükben kis fáziskülönbséggel, megmutatkoztak a keletnémet, valamint a magyar kereskedelmi viszonylat adatsoraiban is. Ráadásul az NDK,

26 TRENTIN 2020: 129.

27 LUGOSI 2020: 124.

28 BARBI 1985: 7. Érdekes gondolatokat fogalmaz meg a szovjetek fejlődő országokkal folytatott kereskedelméről és a nekik juttatott segélyekről: SANCHEZ-SIBONY 2020: 75.

29 A szovjet kulturális transzferekhez lásd például: KALINOVSKY 2020: 196–197.

megpróbálva kiterjeszteni saját nemzetközi elismerését, számottevő méretekben nyújtott államközi hiteleket fejlődő országoknak, így a SZAK-nak is. Ily módon – véli Trentin – Kelet-Berlin és Damaszkusz összetett kapcsolatrendszere sokkal inkább épült a hitelnyújtásra, adott helyzetben lényegében pénzügyi segélyek biztosítására, mint a szírek NSZK-val lebonyolított kereskedelme és a reálpolitika jegyében megóvandó (informális) gazdasági-diplomáciai kötelékei.³⁰

Bonn helyzetét nehezítette, hogy a Baasz Párt irányításával 1964-ben megindított államosítások (nyersanyagtermelés, textilipar, külkereskedelem³¹), a szíriai magánszektor visszaszorítása éppen azt a városi kereskedőréteget érintette igazán hátrányosan, amelynek több befolyásos tagját erős szálak fűzték a nyugatnémet nagytőke prominens képviselőihez. Az 1966-tól kezdődő államigazgatási reformok során pedig számos „nyugatos” minisztériumi tisztviselőt bocsátottak el állásából; ők jellemzően támogatták az NSZK-val való gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok erősítését, és ellenezték a szocialista előjellel illetett átalakulást. Kiszorításuk gyengítette a nyugatnémet külügy azon képességét, hogy informális csatornákon gyakoroljon hatást a damaszkuszi központi döntéshozatal Bonn számára releváns mechanizmusaira és szereplőire.³²

Néhány esztendő múltán az újabb, immár nyugat-keleti versengésként is értelmezhető arab–izraeli háborúk a két ország hivatalos kapcsolatainak megromlásához, majd egy időre megszakadásához vezettek. Utóbbi közvetlen kiváltó oka, hogy az NSZK 1965 májusában hivatalosan is felvette a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, elismerve ezzel a zsidó államot.³³ A szíriai vezetők az Izrael elleni harcot nem pusztán területvédő fegyveres konfliktusként, hanem a lokális arab szocializmusra leselkedő veszélyként azonosították. Bonn pedig már a '60-as évtized elejétől – részben amerikai nyomásra – fokozatosan növelte az Izraelnek nyújtott katonai és pénzügyi támogatása mértékét. Az elkerülhetetlen szakítás Kelet-Berlint hozta helyzetbe, s nem csupán Szíriában. A radikális reformok útján járó arab országok a keletnémet diplomáciai képviselők státuszát konzulátusból általános konzulátussá minősítették fel,³⁴ majd 1969 júniusában Szíria Dél-Jemennel együtt, úttörő módon, elismerte az NDK-t.³⁵

30 TRENTIN 2009: 491.

31 Ennek ellenére a textilipar java még 1979-ben is magánkézben volt. Ami a külkereskedelmet illeti: 1978-ban az import 29%-át, míg az export 11%-át magánkereskedők bonyolították le. MNL OL XIX-J-1-j – 1980 (Szíria) – 125. doboz. A damaszkuszi kereskedelmi kirendeltség 1979. évi jelentése.

32 TRENTIN 2009: 498.; TRENTIN 2021: 584.

33 WINKLER 2005: 214.

34 TRENTIN 2021: 584.

35 WINKLER 2005: 241.

A nyugatnémet vállalatok a történelem után egyre inkább kiszorultak a szíriai piacról, hiszen Damaszkusz az államközi hitelek híján nem tudta ellentételezni szállításaikat-szolgáltatásaikat. Helyüket a KGST-országok állami vállalatai, illetve más nyugat-európai magáncégek vették át. Ebbe a sorba illeszkedik a modern Szíria szimbólumának szánt presztízsbetűzés, az Eufrátesz-gát ügye is. A beruházást előkészítő mérnöki-műszaki munkafolyamatokat még az Asszuánban is érdekelt szovjetek végezték el 1959-ben, a kivitelezési megbízást azonban az NSZK-nak ítélték oda 1963-ban. A némiképp váratlan lépésben tisztán megmutatkozott a szír diplomácia hintapolitikája: a növekvő szovjet befolyás mellett igyekeztek fenntartani a nyugati szálakat is. Csakhogy a projekt rohamosan növekedő költségei miatt elmérgesedett a felek viszonya, amit tovább rontott, hogy a nyugatnémetek súlyos kétélyeiknek adtak hangot a sírekek fizetőképességét illetően. Mindazonáltal a gát ügye lehetőséget kínált a felek számára, hogy a két évvel későbbi diplomáciai szakítás ellenére nyitva hagyjanak egyes kommunikációs csatornákat. Végül a Baasz Párt radikális szárnyának 1966-os februári államcsínye a szerződés teljes revíziójához vezetett, és a kivitelezéssel mégis a Szovjetuniót bízták meg.

Bonn és Damaszkusz között 1974-ben, a jóm kippúri háborút³⁶ követően álltak helyre a diplomáciai kapcsolatok, amit reálpolitikai és kereskedelmi okok egyaránt motiváltak. A szabadpiac pártolása révén az Aszad-rezsim ellenzékéhez kötődő NSZK a '70-es évek derekára szinte teljesen elvesztette politikai befolyását, jóllehet külkereskedelmi partnerként továbbra is fontos aktora maradt a szíriai gazdasági ügyleteknek. A nyugatnémet termékek töretlen népszerűsége magasan tartotta az NSZK presztízst, s mindez pont abban az időszakban történt, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a SZAK nem adaptálja a szovjet típusú államszocializmust, mivel az állami szektor ott – társadalmi és kulturális akadályok egész sora miatt – nem gyűrhette teljesen maga alá a magángazdaságot. A szíriai elit gyermekei számára pedig az NSZK felsőoktatási intézményei kínáltak versenyképes alternatívát a brit, francia és olasz egyetemekkel szemben.³⁷

Az úgynevezett „haladó” arab államok – Szíria, Egyiptom, Irak és Algéria – támogatójaként az NDK szerepvállalása a gazdaságpolitikai-külkereskedelmi dimenzió túl mindvégig és hangsúlyosan ideológiai is volt. Mint már említettük, az 1960-as évek közepéig az NDK – más KGST-tagországokhoz hasonlóan – megkezdte a blokkon kívüli gazdasági kapcsolatainak kiépítését, illetve bővítését. A keletnémet tanácsadók javaslatai nyomán erősítették meg a szíriai kormányzati struktúrában a damaszkuszi Minisztertanács szerepét, hozták létre

36 Az 1973-as arab–izraeli háborúhoz lásd: J. NAGY – AL-NAGGAR 2020.

37 TRENTIN 2009: 499–500.; TRENTIN 2021: 582.

a Tervminisztérium bázisán az Állami Tervbizottságot és szervezték újjá a Központi Statisztikai Hivatalt. Kiküldött szakembereik továbbá részt vettek a Pénzügy-, az Ipari, valamint a Kereskedelmi Minisztérium fejlesztésében is. Mindezek, a helyi szintű közigazgatás reformjával karöltve, az államhatalom megszilárdítását és egy új, felülről lefelé irányuló, zárt döntéshozatali mechanizmus kimunkálását célozták. Ezek eredményeként az állami pozíciók jelentősen erősödtek az ipari beruházásoktól az infrastrukturális fejlesztésekig, a szociális szolgáltatásoktól az oktatáson át egészen a kultúráig. A baráti segítségnyújtás a pártkapcsolatokat is érintette. A NSZEP tanácsokat adott a támogatói bázisa kiszélesítésére törekvő Baasz Pártnak a tömegszervezetekkel és mozgósítási praktikákkal összefüggő kérdésekben. A keletnémet és szír párt- és szakszervezeti delegációk viszonzott látogatásai 1966 végétől állandósultak, ami érzékenyen érintette a Baasz Párttal felettébb ambivalens, alárendeltségi viszonyba szorított, 1924-ben (más datálás szerint 1944-ben) alapított Szíriai Kommunista Pártot.³⁸ Zömmel emiatt a szír kormányzat hírszerzési együttműködésre és „módszertani” segítségnyújtásra vonatkozó kéréseit rendre tartózkodással kezelték. A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium, a rettegett Stasi – és személy szerint Erich Mielke – ugyanis nem küldött tanácsadókat Damaszkuszba a Politikai Biztonsági Szolgálat igazgatóságára, melynek fő feladata a belső ellenség feltérképezése és hatástalanítása volt. Később ugyanígy jártak el Irak esetében is. Viszont Trentin nyomán rögzítenünk kell, hogy a NSZEP – követve a szovjet vonalat – nem bátorította a gyarmati sorból kilépett országok kommunista testvérpártjait a hatalom erőszakos megragadására, helyette a lokális, általuk haladónak nevezett erőkkel való összefogást szorgalmazták.³⁹

Az NDK szíriai átalakulásban való részvételét nemcsak a vállaltan marxista politikusok és közgazdászok támogatták, hanem a Baasz Párt egyéb frakciói, hatalmi csoportosulásai is, ugyanis az államhatalom megerősítése a rezsim modernizációs programjának egyik sarokköve volt az '50-es és a '60-as években.⁴⁰ Ráadásul, ellentétben az NSZK-val, az NDK a középfokú oktatásban tanuló vagy oda igyekvő diákok számára is kínált képzési programokat, melyeknek köszönhetően sokak – főleg a vidékről elszármazottak, illetve a kis- és középhivatalnokok – számára biztosították a társadalmi előrejutás lehetőségét. Noha a keletnémet szakképzéssel kapcsolatban megfogalmaztak jogos szakmai kritikákat, így például a megszerzett tudás relatív gyors elavulását, Trentin mégis főként annak progresszív aspektusát emeli ki. Érvelése alapján minden későbbi

38 TRENTIN 2009: 503.; TRENTIN 2021: 585–586.

39 TRENTIN 2021: 587.; TRENTIN 2020: 137–138.

40 TRENTIN 2009: 501. Hasonló megállapítást tesz a KGST és a fejlődő országok vonatkozásában: MARK – FEYGIN 2020: 41–42.

tudás- és technológiatranszfer sikere, szélesebb kontextusban az ország külső kitértségének csökkentése legfőképp a munkaerő kompetens felkészítésén és az állami innovációra pozitívan rezonáló társadalmi környezet kialakításán múltott. A szír állam szinte folyamatos likviditási nehézségei, a posztkoloniális állapotból következő, a nemzetközi kereskedelemben elfoglalt instabil pozíciói, műszaki-tudományos kiszolgáltatottsága és a már hivatkozott reformtörekvések keltette belső, (szocio)politikai természetű konfliktusok együttesen igencsak felértékeltek a szovjet tömb országaitól érkező finansziális, technológiai, katonai és persze diplomáciai segítséget.⁴¹ S éppen ez, a – véleményünk szerint – nem feltétlenül, vagy legalábbis a gazdasági ügyletekhez képest jóval nehezebben monetizálható oktatási-kulturális együttműködés és segítségnyújtás jelentette a fejlett és a fejlődő szocializmusok közti sokrétű kapcsolatok egyik igen fontos dimenzióját. Utóbbi úgyszintén esszenciális, hiszen mint azt a hazai globalizációkutatások elismert szerzője, Tomka Béla kiemeli, a kelet-európai országok (hidegháborús) globalizációja mértékének meghatározásához valamennyi aspektus (politikai, gazdasági, kulturális) alapos vizsgálata szükséges.⁴² Ez azonban Tomka szerint nem szűkülhet a kapcsolatok „felhőrégióira”, így az állam- és pártközi keretegyezmények tartalmi-deszkriptív ismertetésére.⁴³ S valóban: a víziók taglalása helyett sokkal inkább a gyakorlati eredményeket kellene számba venni, például az oktatási-kulturális kooperációk kapcsán a harmadik világból (mindenekelőtt a fejlődő országokból) a keleti blokkba érkezett ösztöndíjasok számának, képzési területének, tanulmányi előmenetelének, valamint a könyvkiadások, képzőművészeti kiállítások, muzeológiai projektek, előadói, kutató- és tanulmányutak stb. országcsoportok és azon belül egyes relációk szerinti összegzése vihet igazán közel a „vörös globalizáció” tényleges hatósugarának megismeréséhez.

E ponton viszont érdemes megemlíteni, hogy a „fejlett szocialista” (eme jelzőt 1966-ban használták először⁴⁴) államok és a fejlődő világ országainak összetett viszonyrendszerét illetően már jóval a kelet-európai rendszerváltások előtt megfogalmaztak explicit kritikákat a nyugati tudományosságban. Az elsők között tette ezt Andre Gunder Frank, aki 1977-ben (!) publikált formabontó tanulmányában amellet érvelt, hogy a kontinentális KGST-tagok kapitalista világ gazdaságba történő reintegrációja már jócskán előrehaladott, amit a globális kereskedelem elfoglalt helyük és betöltött szerepük is alátámaszt. Frank arra jutott, hogy a szovjet blokk országai – kihasználva erőfölényüket – végső soron ugyanúgy

41 TRENTIN 2020: 131.

42 TOMKA 2023: 231, 236.

43 TOMKA 2023: 232.

44 KALMÁR 2014: 241.

kizsákmányolják a harmadik világ (pontosabban a Globális Dél) velük kooperáló országait, mint teszik azt a nyugati, a „béketáboron” belül sokszor csak neokolonistának nevezett konkurenseik.⁴⁵ A hazai szakirodalom próbált reflektálni a „polgári” tudományosság kritikai észrevételeire. Már hivatkozott 1985-ös cikkében Barbi azt próbálta bebizonyítani, hogy „a szocialista külpolitika lényegi alapelvei következtében” a szocialista orientációjú országok⁴⁶ (mely csoportot elválasztotta a nem-kapitalista fejlődésű országokétól⁴⁷) KGST-kiszolgáltatottsága – különösen gazdasági területen – „nem válik meghatározóvá”. Ám ennél fontosabb a szovjet centrumú gazdasági integráció világrendszerben elfoglalt helyével, perspektíváival kapcsolatos revelatív megállapítása:

„[...] a szocialista országok maguk is a nemzetközileg eladósodott, tőkeszegény államok közé tartoznak, amelyek saját fejlesztési programjaikhoz is külső piacokon keresnek pótlólagos forrásokat, így az az egyébként tekintélyes összeg, amelyet a fejlődő országok, köztük a szocialista orientációjú államok megsegítésére fordítanak, lényegében szűkös anyagi lehetőségeik önkéntes megcsorbítását, a szükséges fejlesztési forrásokról való lemondást jelenti.”⁴⁸

Lényegét tekintve erre gondolhatott Samir Amin is, amikor a hidegháborús bipolaritás utolsó két évtizedét meghatározó erőviszonyok – értelmezésében az egyenlőtlen fejlődés történelmi igazságtalanságának betudható – aszimmetrikus jellegéről írt, keserűen elismerve, hogy

45 Lásd: FRANK 1977, illetve vesd össze: BARTHA 2010: 39–40. A téma legújabb nemzetközi szakirodalmából lásd: MARK – KALINOVSKY – MARUNG 2020. Továbbá vesd össze: GERŐCS – PINKASZ 2023: 42–43. A Globális Dél vizsgálatának egyik jól ismert tudományos kerete az Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő világrendszer-elmélet, melynek roppant gazdag irodalmából lásd: WALLERSTEIN 2010.

46 A témához bővebben lásd: ÁGH és mtsai 1984. Különösen „Az európai KGST-országok gazdasági kapcsolatai a szocialista orientációjú fejlődő országokkal” című fejezetet.

47 Lugosi a nem-kapitalista fejlődés „minősített” változataként aposztrofálta az úgynevezett *szocialista orientációt*, amely a gyarmati-kapitalista iparral egyáltalán nem, vagy csak alig rendelkező, legszegényebb, többnyire afrikai országokban került napirendre a '70-es évek második felétől kezdve. Lásd: LUGOSI 2020: 124. Legújabbban pedig az etióp szocialista kísérlethez lásd: AYANIE 2023.

48 BARBI 1985: 18.

„[...] a Szovjetunió csak katonai vonatkozásban volt szuperhatalom, anélkül, hogy a gazdasági befolyás képessége terén versenyre tudott volna kelni a nyugati imperialistákkal.”⁴⁹

A szakirodalomban szinte kanonizált, hogy a közép-kelet- és kelet-kelet-európai KGST-országok a világpiacinál jellemzően alacsonyabb áron szállítottak (a centrum ipari nivójához mérten) „középszintű technológiát”, valamint kedvező kondíciókkal nyitottak meg jelentős volumenű és hosszabb lejáratú államközi hiteleket, amelyek valamelyest csillapították a szír állam krónikus keménydeviza-éhségét. Ráadásul a szír export szerkezetének döntő hányadát (90%) még a '70-es évek végén is nyersanyagok (például foszfát), fűtőanyagok (kőolaj) és mezőgazdasági cikkek (gyapot) adták, amelyeket sokszor a világpiacinál magasabb áron értékesítettek a keleti blokk országainak, illetve a minőségükkel (pamut) is akadtak problémák.⁵⁰ Önmagában a KGST-tagok exportja és a szír kivitel között mutatkozó strukturális és árazási diszkrepancia – úgy véljük – a Gunder Frank-i narratíva finomhangolását teszi szükségessé.

Az NDK 1965 októberében 25 millió, majd 1969 júniusában – amikor Damaszkusz hivatalosan is elismerte Kelet-Berlint – 50 millió amerikai dollár értékű⁵¹ hitelt nyújtott a szíreknek. S bár a nyugati országok továbbra is Szíria elsődleges kereskedelmi partnerei maradtak, az államszocialista blokk – úgy is mint „az olcsó technológia beszerzésének alternatív piaca” – javított pozícióin, jelenlétének spektruma szemlátomást kitágult.⁵² A '60-as évtized végéig a KGST-tagországok közül – a Szovjetunió mellett – kizárólag az NDK, illetve Csehszlovákia⁵³ (amely ekkor a szovjetek után stabilan Damaszkusz második legfontosabb KGST-beli külkereskedelmi partnere volt!) valósított meg holisztikus együttműködési programot, ami messze túlnőtt szakterületi tanácsadók időszakos kiküldésén és epizódyszerű vállalati kapcsolatokon.

A szíriai belpolitika változása, a Baasz Párt radikális frakciójának háttérbe szorulása, kiegészülve az 1967 után felpörgetett katonai kiadásokkal – ami az államépítés komplex folyamatáról a rapid haderőfejlesztésre helyezte át a hangsúlyokat, s velük együtt a mobilis kormányzati erőforrásokat – Kelet-Berlint baráti

49 AMIN 1992: 205. Vesd össze: BEREND T. 1999: 278.

50 MNL OL XIX-J-1-j – 1980 (Szíria) – 125. doboz. A damaszkuszi kereskedelmi kirendeltség 1979. évi jelentése.

51 A továbbiakban a „dollár” minden esetben amerikai dollárt (USD – \$) jelent.

52 TRENTIN 2009: 502.; TRENTIN 2021: 584–585, 593.

53 Csehszlovákia 1918–1968 közötti egyiptomi szerepvállalásához lásd Krajcsír Lukács monografikus, holisztikus szemléletű és igényű feldolgozását: KRAJCSÍR 2023.

szerepvállalásának átgondolására készítették 1969–1972 között. A leépítési folyamatban természetesen szerepet játszott a hatnapos háborúban elszenvedett arab vereség, hiszen az nyilvánvalóan roncolta Moszkva tekintélyét, amely a Damaszkusznak biztosított katonai-gazdasági segítség mellett leginkább a szovjetek beavatkozási és közvetítési képességeibe vetett hiten nyugodott. Dacára az előbbieknak, a keletnémet „munkásállam”⁵⁴ a szovjetek egyik legbiztosabb előretolt helyőrsége maradt a Közel-Keleten és általában is a posztkoloniális világban. Az 1968-as prágai bevonulás, a korábban hasonlóképpen kezelt Csehszlovákiával szembeni szovjet bizalomvesztés pedig tovább erősítették az NDK ezen kitüntetett szerepét, ha úgy tetszik a rászabott „globális hatókörű antiimperialista küldetést”. Az már pusztán a történet érdekes, de még véletlenül sem indifferens utózőngéje, hogy a szíriai államigazgatásra és kormányzati döntéshozatali mechanizmusokra gyakorolt keletnémet állampárti hatás jóval túlélte a berlini fal leomlását és az NDK megszűnését.⁵⁵

Szocializmus, de mégsem az „igazi”

A szovjet blokk országai egy idő után tudomásul vették a szíriai államszocialista fordulat elmaradását, a magángazdaság továbbélését, a nyugati országokkal ápolt intenzív kereskedelmi kapcsolatokat fenntartását⁵⁶ – sőt, nemritkán maguk is stratégiai lehetőséget láttak benne!⁵⁷ –, illetve a többpártrendszer (még ha csak látszólagos) megőrzését és a szovjet archetípustól eltérő eredményre vezető agrárreformokat. Szíriát a saját szocializmusát építő, haladó és antiimperialista országnak tekintették, külpolitikájukban pedig partnerként kezelték.⁵⁸ Felismerték a szíriai fejlődés nemlineáris jellegét, a modernizációs keretek és általában véve a társadalmi-gazdasági progresszió esetlegességét.⁵⁹ A másik oldalról pedig, a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (Dél-Jemen) kivételével – amely a szovjet

54 A kapcsolódó historiográfiai vitához lásd: BARTHA 2022.

55 TRENTIN 2021: 595–596.

56 A KGST-tagok fejlődő országokkal folytatott kereskedelme nominálisan ugyan növekedett, de sok esetben nem tudott a nyugati országok fölé kerekedni, így volt ez a SZAK-ban is. Ehhez vedd össze: SANCHEZ-SIBONY 2020: 71.

57 Sok esetben, főképp a '70-es évektől a kapitalista centrum magánkézben lévő (ipari) cégei és az államszocialista félperiféria állami vállalatai fogtak össze a fejlődő országokban háromoldalú (TIC – *tripartite cooperation*) együttműködések keretében, persze nem függetlenül a nemzetközi szankciók (például a COCOM-lista) kikerülésének szándékától. GERŐCS – PINKASZ 2017: 20–22.

58 TRENTIN 2009: 504.

59 Vedd össze: TRENTIN 2009: 505.

típusú államszocializmusra mint megvalósítandó modellre tekintett –, a közel-keleti térség különféle jelzővel illetett szocializmus-koncepciói (közülük is főként a násszerizmus és a baaszizmus) kisebb-nagyobb vehemenciával igyekeztek elhatárolódni a külföldi ideológiai importnak beállított marxizmus-leninizmustól, ahogy az 1949–55 között létrehozott szovjet kényszerszövetségek⁶⁰ tagállamaiban létezett „monokultúrás” szocializmusoktól is.⁶¹

Ugyanakkor a két Németország szíriai szerepvállalásának összevetésében – az előzőekben tárgyalt különbségek mellett – objektív hasonlóságok is mutatkoznak. A posztkoloniális „német hidegháború”⁶² idején mindketten magas hozzáadott értékű termékeket, valamint tervezési, kivitelezési-művezetési és működtetési szak tudást exportáltak a természeti erőforrásokra, az olcsó munkaerőre és az alulgépesített könnyűiparra támaszkodó „arab perifériára”.⁶³

A (kelet-európai) félperiféria és a (közel-keleti) periféria egymásra találását tehát az ideológiai szövetségen túl gazdasági ösztönzők is elősegítették. A hidegháború korának közép-kelet-európai gazdaságtörténetéből is jól ismert import helyettesítő iparosítás útját járó és egy igazságosabb nemzetközi munkamegosztásért síkra szálló harmadik világbeli (fejlődő) országok és a keleti blokk államainak különféle együttműködéseiben az utóbbiak tehát kedvező hitelekkel, hosszúlejáratú kereskedelmi egyezményekkel,⁶⁴ értékes technológiai transzferekkel, a közép- és felsőfokú szakmai képzések széles skálájával, továbbá visszavásárlási („buy-back”) megállapodással, illetve – sokszor igen nagyvonalú – kétoldalú klíring elszámolással⁶⁵ kínáltak alternatívát a történelmi, ideológiai és geopolitikai okokból bizonyos távolságtartással – vagy egyenesen elutasítással – kezelt rivális nyugati modellekkel szemben. A KGST-tagok egyszersmind gazdasági lehetőségként is tekintettek az arab perifériára, ahol – kihasználva az esetenként igen intenzív állampárti és kormányzati kapcsolataikat – kísérletet tettek külpiaci jelenlétük erősítésére, exportjuk bővítésére, amitől keménydeviza-bevételeik növekedését remélték. Ez azonban, mint a következőkben látni fogjuk, már az ’50-es évek végétől a szocialista országok alig burkolt versengéséhez vezetett.

Az immár hatalmi pozícióba került, az államigazgatás megújítását a gazdaságirányítás központosításával összekapcsoló antiimperialista, nemzeti felszabadító

60 NIEDERHAUSER 2001: 290–291, 293.

61 ROSTOVÁNYI 2011: 130–131. Vesd össze: J. NAGY 2017: 107–110.

62 TRENTIN 2021: 583.; TRENTIN 2020: 134.

63 TRENTIN 2009: 504. Vesd össze: MARK – FEYGIN 2020: 40–42.

64 TRENTIN 2020: 133.

65 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. Magyar–EAK fizetési egyezmény végrehajtása Szíriában. 1959. október 23.

mozgalmak, noha nem kívánták az ipari magántulajdon teljes felszámolását, törekedtek a magánvállalatok korlátozására, ami elképzeléseik szerint lehetővé tette volna az állam reálgazdasági pozícióinak megerősítését, hosszú időtávra biztosítva túlsúlyát az innováció és a beruházások terén. Előzetes várakozásaik szerint a tőkefelhalmozással megerősített, a különböző tulajdoni háttérű gazdasági szereplőket integrálni, a divergens (piaci) mechanizmusokat pedig ellenőrizni képes, az iparosítás fő szereplőjévé előlépő állam már alkalmas a szűkös nemzeti erőforrások hatékonyabb allokációjára, valamint a társadalmi reformok kezdeményezőjeként egy igazságosabb feltételeket megteremtő vagyoni újraelosztás koncepciójának kidolgozására, majd annak megvalósítására. A nem-kapitalista fejlődési modell „útmutatása” szerint a magánszektor az államközpontú gazdaságnak alárendelő perifériális helyzetű országok számára saját industrializációs programjaik élveztek (volna) egyértelmű elsőbbséget, hiszen még a világpiacra való kilépés előtt javítani kellett alkupozícióikon.⁶⁶

A Magyar Népköztársaság szíriai külkapcsolatai és a KGST-szintű kooperáció hiánya

A Magyar Népköztársaság, mint már utaltunk rá, 1954-ben vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Szíriával,⁶⁷ s még ugyanabban az évben a Bonyhádi Károly ideiglenes ügyvivővel⁶⁸ felállított damaszkuszi követség⁶⁹ mellett kereskedelmi kirendeltséget is nyitottak. Utóbbit Fehér György kereskedelmi tanácsos vezette. Mindez pont az antikolonialista (más terminológiával: nemzeti/gyarmati felszabadító) mozgalmak szovjetunióbeli megítélésnek metamorfózisára, illetve a szocialista tömb szétfejlődésének kezdeti időszakára esett. Niederhauser Emilt idézve „[...] Kelet-Európa kilépett eredeti területéről, belekeveredett az egész világ folyásába”.⁷⁰

66 TRENTIN 2009: 490–491. Vesd össze: SZENTES 1965; SZENTES 1967. A téma '60-as évekbeli hazai monografikus feldolgozásához lásd: KENDE – SZENTES 1966.

67 Vesd össze: J. NAGY 2017: 36–37.

68 MNL OL XIX-J-5-a 12. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). Bonyhádi Károly kiheleyezése. 1954. május 28. Vesd össze: BARÁTH – GECSÉNYI 2015: 149.; J. NAGY 2006: 34.

69 1958-ban a követség főkonzulátussá alakult, majd az EAK felbomlása után, 1961. szeptember 28-án a Magyar Népköztársaság és a SZAK nagykövetségi szintre emelték diplomáciai kapcsolatukat. Lásd például: MNL OL XIX-J-1-j – 1969 (Szíria) – 83. doboz. Magyar–szír kapcsolatok. 1969. január 3.

70 NIEDERHAUSER 2001: 305.

Sztálin halála a szovjet külpolitikában is fordulópontot jelentett.⁷¹ Diplomáciai síkon a hruscsovi olvadás az 1947-ben meghirdetett, a világot két, antagonisztikus ellentétben álló, hermetikusan zárt, monolit hatalmi tömbre osztó Zsdanov-doktrína feladását és a *békés egymás mellett élés* igényének meghirdetését hozta magával.⁷² Az SZKP legfelső köreiből történt gyors személyi változások javarészt 1955–57-re lezárultak,⁷³ az új kurzus céljai pedig először 1956 februárjában, a XX. pártkongresszuson artikulálódtak, majd az 1961 októberében tartott XXII. kongresszuson kulmináltak. A szuperhatalmi rivalizálás természetesen megmaradt, de az elodázhatatlannak vélt harmadik világháborúra való felkészülést felváltotta a tudományos-technológiai versengés (egyértelmű hadászati célokat is szolgálva), a két nagy politikai-gazdasági modell (szovjet típusú, egypárti államszocializmus; nyugati jóléti, plurális piacgazdaság) népszerűsítése, legitimációjának erősítése (például a szociálpolitika, az oktatás, a kultúra vagy éppen a sport révén), illetve a befolyási övezetek kibővítése. Utóbbira leginkább a harmadik világban nyílt reális lehetőség. Az 1950-es évek közepéig – J. Nagy Lászlót idézve – „kontinentálisnak nevezhető” szovjet stratégia helyére a „globális elkötelezettség” lépett.⁷⁴ Ennek nyomán a keleti blokk országai is ablakot nyitottak az Európán kívüli világra, s rajta keresztül, követve Moszkva tekintetét, elsősorban a gyarmati népek antikoloniális küzdelmét látták meg.⁷⁵ S egy fontos, magyar vonatkozású szempontról sem feledkezhetünk meg: a Szovjetunió növekvő közel-keleti befolyása „lehetőséget teremtett a Kádár-kormány számára, hogy sikerrel kísérelje meg a kitörést a nemzetközi elszigeteltségből.”⁷⁶ A térség „haladó” országaira – az explicit gazdasági érdekeken túl – ugyanis potenciális szövetségesként, vagy legalábbis jóindulatú támogatóként tekintettek a „magyar kérdés” ENSZ-beli vitája során is.⁷⁷

Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy akár röviden, de áttekintsük a hidegháborús magyar–szír kapcsolatoknak egy kitüntetett időszakát vagy képet adjunk azok valamely releváns vetületéről. Ehelyett annak bemutatására teszünk kísérletet – a magyar külügyi iratanyag egy-néhány dokumentumának ismertetésével –, hogy egyrészt megerősítsük a keletnémet (és persze a csehszlovák) szál jelentőségét az ’50-es és ’60-as évek vonatkozásában, másrészt pedig felhívjuk a figyelmet a KGST-tagok sokszor alig leplezett, „önsorsrontó” piacszerzési

71 KALINOVSKY 2020: 193.; TAUBMAN 2005: 348–355.

72 J. NAGY 2017: 32.; MARK – FEYGIN 2020: 36.; TRENTIN 2020: 128.

73 MEDVEGYEV 1989: 149–155.; KALMÁR 2014: 81–82.

74 J. NAGY 2017: 34–36. Vesd össze: TOMKA 2023: 231.

75 Vesd össze: Sfk 1970: 212–213.

76 J. NAGY 2006: 40.

77 J. NAGY 2006: 63.

versenyére Szíriában, ami felülírta a „baráti országok” koordinált(nak tűnő) stratégiáját, valamint az annak kidolgozását célzó, többször megfogalmazott (magyar) igényt. Ily módon Szíria már a szuezi válság utáni időszakot, az EAK rövid fennállását vizsgálva is kiváló lakmusza a KGST működését övező ellentmondásoknak – nem is beszélve az 1961–1989 közötti évekről.

Az '50-es évek végére jellemző, fel-felszított antikommunista hangulatban, Násszer és a szovjet vezetés kapcsolatának megromlása idején, főképp az EAK államfőjének 1958. december 23-i port-szaídi beszédét követően⁷⁸ – melyben támadó hangot ütött meg a cionizmus és az imperializmus ügynökeinek nevezett, „Egyiptom és Szíria egységének felbomlasztását” megkísérlő szíriai kommunistákkal szemben⁷⁹ – a keleti blokk országainak külkereskedelmi lehetőségei egy időre beszűkültek, leginkább az államigazgatás szovjetellenes magatartása miatt. Éppen ez derül ki Veress Péter kereskedelmi tanácsos, a damaszkuszi magyar kereskedelmi kirendeltség vezetőjének⁸⁰ 1959. február 18-án kelt jelentéséből is.

„Nyíltan sehol nem deklarálják, hogy a szocialista táborral szemben visszahúzódoó politikát folytatnak, de tettekben gyakran megnyilvánul főleg a Szovjetunióval szemben. Legutóbb a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium által diesel aggregátorokra kiírt versenytárgyalás ajánlati körül volt megfigyelhető tisztességtelen eljárás a szovjet ajánlatokkal szemben. (Meg kell viszont jegyezni, hogy a rendelést [a] legolcsóbban ajánló cseh és NDK vállalat között osztották meg.) A szírek számára még mindig megnyugtatóbb egy másik szocialista országgal kötni üzletet, mint a SZU-val. (Nyilvánvaló, hogy az állami alkalmazottak nem akarják magukat »kompromittálni« [a] Szovjetunió szerveivel való kapcsolat által.) [...] A jelenlegi helyzetben Szíriát csak erőszakkal lehet az [Egyiptommal való] Unióban tartani, de hogy ezt meddig lehet megtenni és mik lesznek a további lépések, ma nem lehet megmondani. Azt azonban állítjuk, hogy ez már a szocialista tábor nem támogató politika, ami itt folyik. [...]

78 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. Összefoglaló a politikai helyzetről. 1959. március 18. Vesd össze: “[...] the campaign against Communists in the UAR and elsewhere in the Arab countries which was launched by President Nasser’s Port Said speech of 23 December 1958 is an encouraging sign”. Document no. 232. Memorandum From the Assistant Secretary of State for Near Eastern and South Asian Affairs (Rountree) to the Acting Secretary of State. Washington, February 7, 1959. Office of the Historian.

79 *Uj Kelet* (Tel-Aviv) 1958: 1. (A magyarországi hírközlő szervek nem említették Násszer anti-kommunista kirohanását, mindössze a TASZSZ rövid jelentését vették át. Vesd össze: *Népszabadság* 1958: 10.; *Magyar Nemzet* 1958: 2.); J. NAGY 2017: 57.

80 BARÁTH – GECSÉNYI 2015: 291.

Tudniillik az itteni sajtó szerint most mi – illetve a kommunisták – vagyunk az imperializmus szövetségesei. [...] A baráti kirendeltségek és mi is arra számítunk, hogy az elkövetkező időszakban munkák nehezebb lesz.”⁸¹

A „béketáboron” belüli, nagyköveti szintű diplomáciai egyeztetések, tapasztalatcserék rendszeressé váltak, ugyanakkor a KGST-tagok többnyire nem informálták egymást tervezett vagy tárgyalás alatt álló külkereskedelmi ügyleteikről, ami végső soron a szíreket hozta igen kényelmes helyzetbe. Mivel Szíria még 1958-ban is alapvetően „szabadpiacnak” számított, a „könnyű behozatali lehetőség” és a „kitermelhető szabad deviza” az árversenyt „természerszerűleg kiélezte”. A szíriai kereskedők pedig kihasználva a helyzetet „a legtöbb cikk árát a világgiazi árszint alá” nyomták. Az igen kompetitív árukereskedelmi viszonyok, a nyugati szereplők támasztotta szívós konkurencia indokoltá tették volna a szovjet blokk országainak egyeztetett exportpolitikáját, ami azonban rendre elmaradt.

„A KGST-országok együttműködésének megerősítésére valóban nagy szükség van, ennek hiányát a napi problémáknál is nagyon érezzük. A vásárlások összehangolásánál a helyzet lényegesen könnyebb, a kooperáció egyszerűbb, ezért kielégítőnek is mondható. Más a helyzet az eladásoknál. [...] az együttműködés jelenlegi laza, senkire sem kötelező formája nem alkalmas egységes kereskedelempolitikai elvek és megfelelő áregyüttműködés kialakítására.”⁸²

A damaszkuszi kereskedelmi kirendeltség titkára, Domokos Mátyás⁸³ jegyezte jelentés továbbá megállapította, hogy a KGST-országok „az első alkalommal megszegték” a szír piacra kötött ármegállapodást, amely marónátron, alumínium-szulfát és más vegyi cikkek eladására vonatkozott. Ráadásul „azonos minőségű árunál is alákínáltak a másik népidemokratikus országnak”. Többször is előfordult a szíriai versenytárgyalások alkalmával, hogy a KGST-tagok valamelyike a nyugati ajánlathoz képest csak jelentős, 5%-os engedmény felajánlásával tudott nyerni. Ez érzékeny veszteséget jelentett például az 50 \$/tonna áron értékesített termékek, így a fentiekben már említett alumínium-szulfát eladásakor, melynek ára „az éles konkurencia és nem utolsó sorban a baráti országok közötti nem megfelelő

81 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. Összefoglaló a jelenlegi helyzetről. 1959. február 18.

82 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. Hozzászólás a Moszkvai Gazdasági Értekezletről készült jelentéshez. 1959. március 18.

83 BARÁTH – GECSÉNYI 2015: 157.

együttműködés” következtében 47-ről bő fél év alatt 35 dollárra csökkent.⁸⁴ A bajt csak tetézte az ekkor még barátinak nevezett, de a KGST szervezetén kívül maradt Kínai Népköztársaság,⁸⁵ amely a „legkülönbözőbb áruval” lépett be a közel-keleti piacokra a szokásos árszintnél 20-25, de nemritkán 50%-kal alacsonyabb dömpingárrakkal. A jelentés maliciózan meg is állapította:

„Nem ez a módja a gyengén fejlett országok gazdasági megsegítésének. Helyes alapokon nyugvó együttműködés esetén igen komoly többletdevizához juthatnánk.”⁸⁶

Szükséges tisztáznunk, hogy a szíriai viszonylatot az államosított magyar külkereskedelemben ekkoriban még nem kezelték megkülönböztetett figyelemmel. A magyar–szír kereskedelmi forgalom mutatószámai a következőképpen festettek: 1957-ben 26,7 millió devizaforint (s ebből a magyar export 11,9 millió), 1958-ban már 45,3 millió (amelyből 16,5 millió volt a kivitelünk).⁸⁷ A magyar népgazdaság számára elsősorban búzát, árpát és gyapotot importáltak, ám egyiket sem szignifikáns volumenben. A gesztusértékű, politikai indíttatású vásárlások célja egyértelműen az export megsegítése volt. Mivel az EAK-ban – Násszer fellépése nyomán – megindult antikommunista kampány hatására a Magyar Népköztársaság 1959-ben (szinte) semmit nem importált Szíriából, a hazai vállalatok esélyei kétségkívül romlottak a szíriai állami tendereken.⁸⁸ Érzékelve az 1958. decemberi port-szaídi beszéde keltette hullámokat – így például Hruscsovnak az SZKP XXI. kongresszusán az egyiptomi vezetésről mondott kendőzetlenül polemikus szavait⁸⁹ –, egy évvel később maga Násszer tartotta fontosnak leszögezni, hogy az EAK „és a Szovjetunió viszonyának »semmi köze« az arab kommunisták magatartásáról tett megjegyzéseihez.”⁹⁰

A turbulens politikai környezetben mindazonáltal fontos üzletek is köttettek. Ilyen volt a damaszkuszi telefonközpont bővítése, amelyet a BUDAVOX (a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár önálló külkereskedelmi vállalata) nyert el – akik

84 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. Szíria helyzete 1958-ban és 1959 elején. 1959. május 14.

85 A Kínai Népköztársaság 1961 végéig megfigyelőként vett részt a KGST szerveinek ülésein, magához a szervezethez azonban sosem csatlakozott.

86 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz. Hozzászólás a Moszkvai Gazdasági Értekezletről készült jelentéshez.

87 Vesd össze: J. NAGY 2006: 89.

88 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz. Szíria helyzete 1958-ban és 1959 elején.

89 J. NAGY 2017: 57–58.; *Külkereskedelmi statisztikai évkönyv* 1963: 19, 21, 646–649.

90 *Magyar Nemzet* 1959b: 2.

a szír hadsereg vezérkari épületében is szereltek egy 600 vonalas PBX-telefonközpontot⁹¹ –, illetve a rakcai híd újjáépítése a Közlekedési Építő Vállalat mérnökeinek segítségével és a KOMPLEX Vállalat bábáskodásával. A külgazdasági sikerek „publikus” részéről tömören a magyarországi sajtó is beszámolt.⁹² A háttérben persze továbbra is ott húzódtak a magyar versenyhelyzetet nehezítő tényezők, melyekről Veress az alábbiakat jelentette a Külkereskedelmi Minisztérium felé:

„A baráti országok részéről jelentkező éles verseny, a megoldatlan együttműködési problémák és a be nem tartott megállapodások a piaci nehézségek jelentős részét okozzák. A [baráti] kirendeltségek közötti ilyen irányú kooperáció nem megfelelő. Baráti vállalatok sok esetben formailag betartják az együttműködési egyezményeket, de olyan rejtett árengedményeket tesznek, amelyek által csökkentik az áraikat és megszegik a vonatkozó egyezményt. Az árainkra benyújtott ellendokumentációk nagy többsége baráti országból eredő számla, vagy egyéb forrás. Ilyen kis piacon a kereskedők hallatlanul értenek ahhoz, hogy ezt hogyan használják ki ellenünk. Ezen csak a KGST keretében kötött megállapodások jobb betartásával és a kirendeltségek közötti jobb együttműködéssel lehetne némileg javítani. (Damasz[kusz]ban jelenleg nincs olyan szoc. országbeli kirendeltség, amely kezdeményező szerepet vállalna ebbe[n] a tekintetbe[n].)”⁹³

A kettős – tehát tömbök közötti és tömbön belüli – verseny az 1959-es Damaszkuszi Nemzetközi Vásár (DNV) hangulatát is meghatározta, ahol az akkori KGST-tagok közül a Szovjetunió kivül csak Magyarország, Csehszlovákia, az NDK és Bulgária állították fel standjaikat. A „tőkés országok” sorából az NSZK majdnem 3000 m²-es kiállítási területet igényelt, ami megközelítette a szovjetekét (4000 m²). A vásárról készített jelentés rámutat a csehszlovák és a keletnémet barátok-riválisok – a magyaroknál jóval professzionálisabb – szereplésére és hatékonyabb hálózatépítésére, piacszerzési manővereire.

91 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. A BUDAVOX üzletei. 1959. május 15. A vállalat elnyerte egy új, 10 000 vonalas damaszkuszi főközpont felszerelését is az antwerpeni székhelyű Bell Telephone Manufacturing Company ellenében. Tegyük hozzá: nem kevés politikai hátszéllel, ugyanis a megrendelés előkészítésére Európába küldött szír műszaki bizottság „[...] a Bell gyártmányokat 20%-kal jobbnak minősítette, mint a B.H.G gyártmányait.” MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz. BUDAVOX szíriai munkáinak problémái. 1959. november 23.

92 *Népszava* 1959: 1.; *Magyar Nemzet* 1959a: 2.; *Esti Hírlap* 1959: 3.

93 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz. Szíria helyzete 1958-ban és 1959 elején.

„Üzleti tevékenység szempontjából elsősorban Csehszlovákia, [az] NDK és [az] NSZK emelhető ki. Az ő eredményeik messze felülmúlták a többiekét, ami részben annak tulajdonítható, hogy e három ország számos olyan cikket exportál és állított ki (kemikáliák, textilgépek és textilipari segédanyagok, különféle Diesel-motorok, szivattyúk, mezőgazdaság[i] szerárúk, nyomdagépek és nyomdaipari segédanyagok), amelyekben kereslet van. A szovjet pavilon főleg méretével [...] tűnt ki.”

Ugyanezen jelentés szerzője (Veress) még hozzátette, hogy bár a magyar pavilonnak volt a „legnagyobb esztétikai, illetve erkölcsi sikere”, annak méreteihez képest „az árumennyiség és a választék szegényes volt.”⁹⁴ E téren lényegi előrelépés nem történt, ugyanis Bonyhádi már az 1954-es (első) DNV magyar pavilonjáról is hasonló jelzőkkel számolt be: „[...] a baráti országok között a mi pavilonunk volt viszonylag a legszegényesebb, mind a kiállított anyag, mind a vásár külső-képe szempontjából.”⁹⁵

A fentiekhez fontos adalékul szolgálhat, hogy a magyarnál „sokkal nagyobb [külkereskedelmi] kirendeltségi apparátussal” dolgozó, „sok cikkben exportképesebb” NDK Szíriával folytatott kereskedelme ebben az időszakban még nem haladta meg érdemi mértékben a magyar–szír viszonylat számsorait, nem úgy a csehszlovák–szír relációé! A csehszlovákok támasztotta erős konkurencia a budapesti Külkereskedelmi Minisztériumot is foglalkoztatta, ezért a kétoldalú kapcsolatok kezdetén, 1954-ben arra utasították a damaszkuszi kirendeltséget vezető tanácsost, hogy derítse ki: kapnak-e bármilyen előnyt a szíreknél a magyarokkal szemben? A „csehek piaci munkájáról” írott jelentésében Fehér leszögezte, hogy „Csehszlovákia semmiféle különösebb előnyt nem élvez, ugyanolyan vámtételeket alkalmaznak velük szemben [...]” Északi szomszédaink sikerét a magasabb külképviseleti létszámban, illetve az ebből fakadó „több és jobb piaci értesülés”-ben látta.⁹⁶ A magyar fél az évtized végéig semmit nem tudott lefaragni kereskedelmi hátrányából.

Feitl István nyomán fontos aláhúzni, hogy az '50-es évek végére a magyar nép-gazdaság fejlődését egyre nagyobb mértékben határozta meg a külkereskedelem bővülésének üteme. 1958-ban a nemzeti jövedelem 23,8%-a, 1962-ben pedig már

94 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. 1959. évi Damaszkuszi Vásár. 1959. október 22.

95 MNL OL XIX-J-5-a 12. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). Damaszkuszi Nemzetközi Vásár. 1954. október 18.

96 MNL OL XIX-J-5-a 13. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). Csehszlovákia előretörése. 1954. november 8.

a 32-33%-a származott (elsősorban blokkon belüli) külgazdasági tevékenységből. Az egy főre eső külkereskedelmi forgalmat és nyersanyag-behozatait tekintve a KGST mezőnyében Magyarország a harmadik helyet foglalta el a csehszlovákok és a keletnémetek mögött.⁹⁷

A Szíria 1958. évi külkereskedelmi forgalmát alább, partnerországok szerint mutató táblázatban szereplő értékek millió szír fontban értendők.⁹⁸

	1958. évi áruforgalom egyenlege (szír nézőpontból)	Export (Szíriába)	Import (Szíriából)
NSZK	-73,9	83,8	9,9
Egyesült Királyság	-72,1	82,6	10,5
USA	-48	62,4	14,4
Franciaország	-12,8	55	42,2
Olaszország	+0,7	38,8	39,5
Csehszlovákia	-14,5	35,5	21
Ausztria	-16,3	16,3	0
Románia	-8,4	14,2	5,8
Szovjetunió	+53,6	13	66,6
NDK	-4,6	8,5	3,9
Magyarország	-2	7,3	5,3
Jugoszlávia	-4	7,1	3,1
Kína	+20	4,1	24,1
Bulgária	+0,9	3,8	4,7
Lengyelország	-1,2	1,5	0,3

Mint láthatjuk, a KGST-tagok közül ekkoriban valóban kimagaslott Csehszlovákia, amely kb. 35,5 millió szír font (közel 10 millió \$) értékben exportált Szíriába, ám még ez az összeg is jóval elmaradt a nyugatnémet kivitteltől. Hozzá kell tennünk: 1958–59-ben a nyugati országok egyikének sem volt önálló kereskedelmi kirendeltsége Damaszkuszban. A vonatkozó munkát az érintett konzulátusok – hiszen a (nagy)követségek ezidőtájt mind Kairóban működtek – egy vagy több, erre a feladatra kijelölt munkatársa végezte. Természetesen a táblázatban szereplő országokból – keletiekből és nyugatiakból egyaránt – érkezett külkereskedőknek,

97 FEITL 2016: 157.

98 Akkori árfolyamon: 1 USD = 3,58 szír font. A teljes adatsorhoz lásd: MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz. Szíria helyzete 1958-ban és 1959 elején.

vállalati kiküldötteknek a helyi „szabályok” szerint kellett üzleteket kötniük. Erre utal az alábbi jelentésrészlet is:

„[...] u.n. »alkotmányos« költségek nélkül még akkor sem tudunk eredményesen dolgozni, ha egyébként jó hírnevünk van. A konkurencia is használ ilyen eszközöket és ma itt a legnagyobb erő mégiscsak az anyagi érdekelt-ség.”⁹⁹

Talán joggal feltételezhetjük, hogy a „konkurencia” nem csupán a nyugati országokat takarta. Egy évtizeddel később – a damaszkuszi külkereskedelmi kirendeltséget vezető Menyhárt János¹⁰⁰ 1970. áprilisban összeállított beszámoló jelentése¹⁰¹ alapján – a SZAK európai KGST-tagokkal 1969-ben folytatott kereskedelmének élén, aligha meglepő módon, a Szovjetunió állt, a sorban pedig Csehszlovákia, Románia, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária következtek, amint a következő táblázatból is kitűnik. A feltüntetett értékek millió dollárban értendők.

	Import a SZAK-ból	Export a SZAK-ba	Összesen
Szovjetunió	36	33	69
Csehszlovákia	3	16	19
Románia	5,7	14	19,7
Lengyelország	6,5	7,9	14,4
NDK	3,6	8,1	11,7
Magyarország	4,1	3,6	7,7
Bulgária	1,3	3,6	4,9

A '60-as évek – a KGST működési mechanizmusait célzó reformok időszakának¹⁰² – végére Lengyelország mellett Románia is számottevő mértékben növelte szíriai exportját, ennek trendvonala pedig további meredek emelkedést mutatott a '70-as évtizedben, összhangban az RKP 1965. júliusi IX. kongresszusán megfogalmazott, majd 1969. augusztusban, a X. kongresszuson megerősített szuverenista

99 MNL OL XIX-J-5-a 9. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). DKKJ. Hídüzletek Szíriában. 1959. augusztus 21. Hasonló állapotokról (is) olvashatunk Dr. Dallos Attila nagyszerű útirajzában: DALLOS 1996.

100 Vesd össze: *Magyar Külpolitikai Évkönyv – 1970*: 252.

101 MNL OL XIX-J-1-j – 1970 (Szíria) – 79. doboz. DKKJ. Szíria külker. forgalmának alakulása a szocialista országokkal. 1970. április 28.

102 Vesd össze: FEITL 2016: 326–338.; FÖLDES 2018: 22–23, 27.; BARÁTH 2014: 234, 268–269.; GERMUSKA 2010: 99–116.

irányvonallal, ami a szovjet integrációktól (KGST, Varsói Szerződés) való eltávolodáshoz – de nem a kiszakadáshoz, hiszen azt már csak a blokkon belüli interdependencia sem tette volna lehetővé –, a ceașescui különutas külpolitikához vezetett.¹⁰³ A kommunista Kína szíriai kivitele ugyancsak bővült a Damanszkij-határincidens évében, elérve a 19 millió dollárt (a kínai–szír külkereskedelmi forgalom 30 millióra rúgott), valamint Kuba is feltűnt Damaszkusz partnerei között: a két ország közti kereskedelem összértéke 7,3 millió dollárt tett ki. A SZAK legfontosabb nyugati partnerei Franciaország, Olaszország és az NSZK voltak 32, 29, illetve 26 millió dollár értékű szíriai kivitellel.¹⁰⁴

A KGST-országok szíriai együttműködésének problémái – a „baráti” kirendeltségek eddigre már rendszeresített havi megbeszélései ellenére – továbbra is fennálltak, amit az alábbi, úgyszintén Menyhárt szignálta jelentésrészlet is megerősít:

„A megbeszélés során magyar részről ismételten hangsúlyoztam, hogy elvben csaknem minden szír igénynél magyar szállítási lehetőség fennáll, de a kooperációs alapok megteremtése érdekében a magunk részéről csak a leglényegesebb szállítási területeket jelöljük meg. Ezen kijelölés részünkről egyelőre kötelezettség nélkül történt, és ezen elvünket csak akkor tartjuk, ha a többi ország hozzáállása [a] miénkhez hasonló lesz a továbbiakban. Tehát mozgási lehetőségeink minden irányba nyitottak.”¹⁰⁵

Általánosságban elmondható, hogy a kádári Magyarország gazdasági nyitottsága tovább nőtt a '60-as évtizedben, a külkereskedelmi forgalom 1960–1970 között 160%-kal emelkedett. Feitl Istvánt idézve „az ország KGST-beágyazottsága megtört”, 1970-re már a tranzakciók 46%-át dollárelszámolásban bonyolították.¹⁰⁶ A KGST-tagok közötti verseny a világpiacinál olcsóbb szovjet nyersanyagok és energiahordozók importjáért, továbbá saját termékeik szovjet piacon való elhelyezéséért is folyt.¹⁰⁷

Végezetül, pusztán kitekintésképpen, rögzítsük a KGST-tagok és a SZAK 1979-ben lebonyolított kereskedelmének sarokszámait. E kontextusban a Szovjetunió primátusa konstans, befolyása megkérdőjelezhetetlen; a szovjet–szír viszonylat

103 BALOGH 2001: 255–256, 341–350.; GERŐCS – PINKASZ 2023: 37.

104 MNL OL XIX-J-1-j – 1970 (Szíria) – 79. doboz. DKKJ. 1969. évi összefoglaló jelentésünk kiegészítése. 1970. április 17.

105 MNL OL XIX-J-1-j – 1970 (Szíria) – 79. doboz. DKKJ. KGST együttműködési problémák. 1970. április 27.

106 FEITL 2016: 261.

107 BÓDY 2021: 7.; FEITL 2016: 355.

összforgalma ekkorra már elérte a 261 millió dollárt. A többiek sorrendje (jellemzően markáns kereskedelmi többlettel) így festett: Románia (168 millió \$), NDK (138 millió \$), Csehszlovákia (108 millió \$), Magyarország (67 millió \$). Az export-növekmény egyenesen következett a keleti blokk ipari termékeinek nemzetközi leértékelődéséből. A KGST legerősebb feldolgozóipari bázissal rendelkező tagországai a '70-es években a szovjet atomrakétákkal védett kelet-európai felvevőpiacon kívül leginkább a „fejlődő” déli piacokra termeltek.¹⁰⁸ Az 1978-as összforgalom alapján Szíria legfontosabb külkereskedelmi partnerének azonban nem valamelyik KGST-tag, hanem az NSZK bizonyult (376 millió \$). A fejlett szocialista országok nem tudták növelni részesedésüket (évtizedes átlagban kb. 22-25%) Szíria külkereskedelmében, s az elkövetkező esztendőök sem ígértek fordulatot: „A tőkés országok [...] szerepének csökkenése a közeljövőben nem várható.” A megelőző két évtized „baráti versengése” nyomán kialakult kompetitív keretek pedig állandósultak, a „baráti” árverseny megcsontosodott.

„A tapasztalatok azt mutatták, hogy a magyar vállalatok általában más piacoknál jobb árszinten tudták eladásait Szíriában bonyolítani. Sok esetben okozott nehézséget a szocialista országok árversenye. Többször előfordult, hogy a szocialista partner vállalatok indokolatlanul alacsony áron tettek ajánlatokat [...] A kirívó eseteket a tanácsosi konferenciákon rendre szóvá tettük, eddig kevés gyakorlati eredménnyel.”¹⁰⁹

Könnyű belátni, hogy a keleti blokk – 1945 előtti fejlődésükből-történelmükből kifolyólag – legiparosodottabb államai, az NDK és Csehszlovákia, s rajtuk kívül a saját szuverenista külpolitikáját követő, a Szovjetuniót és az SZKP-t nyíltan bíráló Románia jóval kevésbé voltak érdekeltak a Szíriával bonyolított kereskedelmük KGST-szintű összehangolásában, mint az első kettőnél gyengébb ipari bázissal rendelkező és a románoktól eltérően a szovjetekkel szorosan együttműködő Magyar Népköztársaság. A tömbszintű koordináció hiánya pedig a – permanens izraeli konfrontáció miatt katonai kiadásait drasztikusan emelő, ennél fogva a sokszereplős állami tenderekben érdekelt – SZAK kormányzati alkupozícióit javította, hiszen növelte a nyugati riválisok folyamatos jelenléte miatt egyébként is erős árversenyt.

108 GERŐCS – PINKASZ 2017: 29.

109 MNL OL XIX-J-1-j – 1980 (Szíria) – 125. doboz. A damaszkuszi kereskedelmi kirendeltség 1979. évi jelentése. (A katonai szállítások rendszerint nem szerepeltek a „hivatalos” kereskedelmi forgalomban. Például az 1973 októberében Szíriának leszállított és átadott 510 millió forint értékű hadfelszerelést a magyar fél a Minisztertanács 3028/1976. számú határozatának értelmében 1976. január 26-án térítésmentes segélynek minősítette. Ehhez lásd: MEZEI 2026.)

S történt mindez az olajválságokkal terhelt '70-es évtizedben, melynek végét már a KGST-országok ipari termékeinek gyorsuló, immár nyugati licence-vásárlásokkal sem csillapítható leértékelődése, illetve a cserearányoknak a kivitel volumene növelésével egyre nehezebben ellensúlyozható romlása jellemezte.

Összegzés

Az 1950-es évtized második felében a szovjet szövetségi rendszer európai tagjai egyre nagyobb figyelemmel fordultak a fejlődő országok, s általában a harmadik világ felé. A markánsan ideológiai töltetű közeledést tisztán gazdasági ösztönzők is gyorsították. A Közel-Kelet – s benne a létezett szocializmusokkal rokonszenvező SZAK – a Nyugat–Kelet vetélkedés egyik fontos színterévé, a KGST-országokat kemény devizával kecsegtető exportpiaccá lépett elő, s jelentősége a blokk adósságválságának¹¹⁰ kezdetén csak növekedett. Egyes KGST-tagok bizonyos időszakokban részt vettek a szíriai baaszista állami modernizáció folyamatában, különösen igaz ez az NDK-ra, de feltétlenül megemlítendő Csehszlovákia, Románia és a '70-es évektől a blokkon belüli munkamegosztásban hídszerepet betöltő kádári Magyarország is,¹¹¹ amely – egyéb beruházások mellett – katonai tanácsadókat és mérnöki asszisztenciát (TESCO,¹¹² Általános Épülettervező Vállalat) biztosított az Aleppóba helyezett Aszad Hadmérnöki Akadémia létesítéséhez.¹¹³ Az általánosságban eredményes, egyes szektorokban gyümölcsöző partnerség döntően a szovjet nagyhatalmi politika függvénye volt. Az európai államszocializmusok '80-as évekbeli megropppanása, majd az évtized végén bekövetkezett, némileg váratlan, dominószerű összeomlása a közép-kelet-európai országok kiterjedt szíriai jelenlétének relatív gyors leépüléséhez (is) vezetett.¹¹⁴ De ez már egy másik tanulmány témája lehetne. Összegzés gyanánt, tanulságképpen érdemes felidéznünk Niederhauser Emil 2000–2001-ben papírra vetett gondolatait:

„Az egész béketábor külpolitikai állásfoglalását a Szovjetunió határozta meg. [...] a nemzetközi szintén az egész béketábor csak azért volt tényező, mert

110 BEREND T. 1999: 273–277.; MARK – FEYGIN 2020: 47–48.

111 GERŐCS – PINKASZ 2017: 26–27.

112 Budapesti székhelyű Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési és Tanácsadó Iroda, amelyet 1962-ben alapítottak. A TESCO által 1965–1987 között a fejlődő országokba kiküldött hazai szakértők számához lásd: BÓDY 2021: 10.

113 A témához lásd: KOLOZSVÁRI 2020; MEZEI 2026.

114 Vesd össze a Magyar Népköztársaság algériai kapcsolataival: BÓDY 2021: 29–32.

a Szovjetunió táborát tette ki. A Szovjetunió pedig nagyhatalom volt, és a békétábort csakugyan a saját domíniumaként kezelte.”¹¹⁵

Források

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL)

Külügyminisztérium (KÜM) iratanyaga, titkos ügykezelésű (TÜK) iratok
United States Department of State, Foreign Service Institute, Office of the Historian. Foreign Relations of the United States, 1958–1960, Arab-Israeli Dispute; United Arab Republic; North Africa, Volume XIII. Document no. 232 <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v13/d232> (Letöltés ideje: 2024. december 10.)

Uj Kelet (Tel-Aviv) (1958): Nasszer hadat üzent a szíriai kommunistáknak. Tömeges letartóztatások Damaszkuszban és az ország északi részén. *Uj Kelet* (1958. december 24.), 1.

Magyar Nemzet (1958): Ünnepségek Port Szaidban. *Magyar Nemzet* (1958. december 25.), 2.

Népszabadság (1958): Ünnepségek Port Szaidban. *Népszabadság* (1958. december 25.), 10.

Népszava (1959): Magyar mérnökök megmentették a rakkai hidat. *Népszava* (1959. április 3.), 1.

Magyar Nemzet (1959a): Forgács Marcell: Damaszkusz – Beirut. A Magyar Nemzet munkatársa a Közel-Keleten. *Magyar Nemzet* (1959. július 17.), 2.

Magyar Nemzet (1959b): Nasszer ünnepi beszéde Port-Szaidban. *Magyar Nemzet* (1959. december 25.), 2.

Esti Hírlap (1959): Ceylon, Haiti, Argentína a Beloiannis-gyár rendelői között. *Esti Hírlap* (1959. június 4.), 3.

A gazdasági mechanizmus reformja (1966): Az MSZMP KB 1966. május 25–27-i ülésének anyaga. Belső használatra. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, Budapest.

Magyar Külpolitikai Évkönyv – 1970: A Magyar Népköztársaság diplomáciai képviseleteinek kereskedelmi tanácsosai és a kereskedelmi kirendeltségek, kereskedelmi irodák vezetői. (1970. december 31-i állapot). *Magyar Külpolitikai Évkönyv – 1970*, Külügyminisztérium – Kossuth, Budapest, 1971. 247–253.

Külkereskedelmi statisztikai évkönyv, 1958–1961. KSH, Budapest, 1963.

115 NIEDERHAUSER 2001: 305–306.

SÍK Endre (1970): *Bem rakparti évek*. Kossuth, Budapest.

DALLOS Attila (1996): *Szíria titkai*. Szerzői magánkiadás, Budapest.

Hivatkozott irodalom

ÁGH Attila – ÁRGYELLÁN Sándor – BARBI Balázs – FARKAS Péter (1984): *A szocialista orientáció. Elmélet és gyakorlat*. Kossuth, Budapest.

AYANIE, Fikadu T. (2023): A kaszárnyszocializmus „felülről”. Az etióp kísérlet a nem kapitalista vegyesgazdaság kontextusában. *Eszmélet* 139–140. 29–45.

AMIN, Samir (1992): A szovjet rendszer bírálatának harminc esztendeje (1960–90) (ford. Szalai Miklós). *Eszmélet* 15–16. 193–208.

AMIN, Samir (2009): A szocialista orientációjú fejlődés útja (ford. Mihályi Patrícia és Lugosi Győző). *Eszmélet* 81. 10–49.

BALOGH László (2001): *Románia története*. Aula Kiadó, Budapest.

BARÁTH Magdolna (2014): Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban. In: BARÁTH Magdolna: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Gondolat, Budapest. 211–247.

BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos (szerk.) (2015): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

BARBI Balázs (1985): A szocialista és a szocialista orientációjú országok gazdasági együttműködése. *Külgazdaság*, 29. (11). 6–19.

BARTHA Eszter (2010): Elmélet, átalakulás vagy „posztiszocializmus”? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: KRAUSZ Tamás – MITROVITS Miklós – ZAHORÁN Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék – L'Harmattan, Budapest. 23–45.

BARTHA Eszter (2022): Az NDK mint elbukott elbukott „munkásállam”? *Múltunk*, 67. (4). 4–40.

BARTHA, Eszter – VALUCH, Tibor (2024): Making or faking capitalism? Socialist dreams and postsocialist experiences in East-Central Europe. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 32. (2). 207–238.

BEREND T. Iván (1999): *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990* (ford. Radics Katalin). Vince Kiadó, Budapest.

BÓDY, Zsombor (2021): *Opening up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”? The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s*. HistGlob Working Paper 4, MTA–SZTE–ELTE History of Globalization Research Group, Szeged. 3–34.

- BOKORNÉ SZEGŐ Hanna (1984): *Államazonosság – államutódlás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÖRÖCZ József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2. (3). 3–20.
- BÖRÖCZ József (1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* 18–19. 74–88.
- FEITL István (2016): *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- FRANK, Andre Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprises! Socialist Economies in Capitalist International Division of Labour. *Economic and Political Weekly*, 12. (6–8). 297–348.
- FÖLDES György (2018): *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után*. Napvilág, Budapest, 2018.
- GERMUSKA Pál (2010): *Vörös Arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadipari együttműködésben a KGST keretei között*. 1956-os Intézet – Argumentum Kiadó, Budapest.
- GERŐCS Tamás – PINKASZ András (2017): A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* 113. 15–36.
- GERŐCS, Tamás – PINKASZ, András (2023): The Interdependence of Socialist Hungary's External and Internal Balances: The Bridge Model and the Consolidation of the Kádár Era. In: BARTHA, Eszter – KRAUSZ, Tamás – MEZEI, Bálint (eds.): *State Socialism in Eastern Europe. History, Theory, Anti-capitalist Alternatives*. Palgrave Macmillan, Cham (Switzerland). 31–55.
- HOWELL, Jude (1994): The End of an Era: The Rise and Fall of G.D.R. Aid. *The Journal of Modern African Studies*, 32. (2). 305–328.
- J. NAGY László – AL-NAGGAR, Abdallah Abdel-Ati (2020): *Az 1973-as arab–izraeli háború. Sajtó- és külügyi jelentések*. JATEPress, Szeged.
- J. NAGY László (2006): *Magyarország és az arab térség. Kapcsolatok, vélemények, álláspontok 1947–1975*. JATEPress, Szeged.
- J. NAGY László (2017): *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. JATEPress, Szeged.
- KALINOVSKY, Artemy M. (2020) Writing the Soviet South into the History of the Cold War and Decolonization. In: MARK – KALINOVSKY – MARUNG (eds.): 189–208.
- KALMÁR Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest.
- KENDE István – SZENTES Tamás (1966): *Fejlődő országok nem-kapitalista útja*. Kosuth, Budapest.

- KOLOZSVÁRI Sándor (2020): *Magyar katonák Szíriában. Egy különleges misszió Aleppóban 1974–1983* (szerk. Mezei Bálint). Zrínyi, Budapest.
- KRAJCSÍR Lukács (2023): *Vadászgépektől a sörökig. Csehszlovákia a Közel-Keleten 1918–1968*. Kronosz, Budapest – Pécs.
- LUGOSI Győző (2020): A bandungi szellem. *Eszmélet* 127–128. 120–142.
- MARK, James – FEYGIN, Yakov (2020): The Soviet Union, Eastern Europe, and Alternative Visions of a Global Economy 1950s–1980s. In: MARK – KALINOVSKY – MARUNG (eds.): 35–58.
- MARK, James – KALINOVSKY, Artemy M. – MARUNG, Steffi (eds.) (2020): *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Indiana University Press, Bloomington.
- MEDVEGYEV, Roy (1989): *Hruscsov. Politikai életrajz* (ford. Sipos András). Laude Kiadó, Budapest
- MEZEI Bálint (2026): Az aleppói „Aszad Hadmérnöki Akadémia” létrehozásának körülményei a szovjet tömb közel-keleti szerepvállalásának kontextusában. In: BEBESI György – TURNÁR Erik (szerk.): 20 éves a MOSZT – 2004–2024. A Kutatócsoport jubileumi konferenciájának tanulmányai. PTE BTK TTI, MOSZT Kutatócsoport, Pécs. [Megjelenés alatt]
- NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- RAINER M. János (2023): *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Osiris, Budapest.
- ROSTOVÁNYI Zsolt (2011): *A Közel-Kelet története 1918–1991*. Kossuth, Budapest.
- SANCHEZ-SIBONY, Oscar (2020): The Cold War in the Margins of Capital. The Soviet Union’s Introduction to the Decolonized World, 1955–61. In: MARK – KALINOVSKY – MARUNG (eds.): 59–79.
- SZENTES Tamás (1965): A nem-kapitalista fejlődés és az elmaradott országok. *Valóság*, 8. (7). 1–14.
- SZENTES Tamás (1967): A fejlődés nem kapitalista útja korunkban. *Társadalmi Szemle*, 22. (2). 48–60.
- TAUBMAN, William (2005): *Khrushchev: The Man and His Era*. The Free Press – Simon&Schuster UK, London – Reading.
- TOKODY Gyula – NIEDERHAUSER Emil (1983): *Németország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOMKA Béla (2023): Alternatív vagy korlátozott globalizáció? A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről. *Múltunk*, 67. (1). 220–236.

- TOMKA, Béla (2024): *Globalization in State Socialist East Central Europe. Looking Beyond Dominant Narratives*. Palgrave Macmillan, Cham (Switzerland).
- TRENTIN, Massimiliano (2009): Modernization as state building: The two Germanies in Syria, 1963–1972. *Diplomatic History*, 33. (3). 487–505.
- TRENTIN, Massimiliano (2010): *Engineers of modern development. East German experts in Ba’thist Syria: 1965–1972*. CLEUP, Padova.
- TRENTIN, Massimiliano (2020): “Socialist Development” and East Germany in the Arab Middle East. In: MARK – KALINOVSKY – MARUNG (eds.): 127–144.
- TRENTIN, Massimiliano (2021): State-led Development: The Privileged Linkage between East Germany and Ba’athist Syria, 1965–1972. *Contemporary European History*, 30. (4). 581–596.
- VARGA Zsuzsanna (2013): *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest.
- WALLERSTEIN, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* (ford. Koltai Mihály Bence). L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- WESTAD, Odd Arne (2005): *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge University Press, New York.
- WINKLER, Heinrich August (2005): *Németország története a modern korban*. II. kötet (ford. D. Molnár Judit). Osiris, Budapest.

Niederhauser Emil professzor (1923–2010), Széchenyi-díjas (2003) történész, az MTA rendes tagja (1992), Kelet- és Közép-Európa történetének nemzetközileg elismert, iskolateremtő kutatója volt, aki máig ható, a maga nemében páratlan tudományos életművet hagyott hátra. Évtizedes, elmélyült régióspecifikus vizsgálódásai nyomán kidolgozott inspiratív és az akadémiai-egyetemi világban referenciaként számontartott Kelet-Európa-koncepciója ma is meghatározza azt, ahogy hazánkra és annak tágabb környezetére, Köztes-Európára, illetve a tőle keletre fekvő történelmi orosz térség európai részeire, szomszédaink-sorstársaink múltjára, közös évszázadaink vonulatára tekintünk. Bátran kijelenthetjük, hogy az összehasonlító Kelet-Európa-kutatások magyarországi megindítójaként tisztelt, enciklopédikus műveltségű tudósnál más aligha tett többet e nyelvileg és kulturálisan oly’ sokszínű, a kontinens mindenkori fejlődésének szempontjából sosem megkerülhető, mozaikszerűen összekapcsolódó népek, dinasztiák, államok sorának otthont adó, hatalmas földrajzi kiterjedésű terület ellentmondásoktól, tragikus fordulatoktól korántsem mentes történetének szakszerű, tárgyilagos, ám kellőképpen empatikus és a káros felhangokat következetesen mellőző bemutatásáért.

Jelen kötet kilenc nagyobb tematikai blokk (*historiográfia, közép- és kora újkori egyetemes történelem, közép- és kora újkori magyar történelem, orosz és szovjet történelem, balkáni történelem, a közép-európaiság múltja, kérdése és attribútumai, az 1917-es oroszországi forradalmak magyar vonatkozásai, 1945 utáni magyar történelem, az egykori keleti blokk és a harmadik világ országai közötti kapcsolatok*) egységére épül. A kétségkívül kortalan életmű előtt tisztelgő történész-szerzők összesen öt országot és tizennyolc különböző tudományos műhelyt képviselnek. Itt közreadott tanulmányaikkal a *niederhauseri* értelemben vett *Kelet-Európa* – középkortól a közelmúltig terjedő, szerteágazó – történetének alaposabb megismeréséhez kívánnak releváns és érdekes adalékokkal szolgálni.

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

